

Мирослав Попович

НАРИС

ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД «ВІДРОДЖЕННЯ»
ПРОГРАМА «ТРАНСФОРМАЦІЯ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ»

Мирослав Попович

НАРИС

ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Рекомендовано Міністерством освіти України

Київ
"АртЕк"
1998

**ББК 63.3(4УКР)
П58**

Цей посібник визнано одним з кращих,
представлених на конкурс,
організований Міністерством освіти України
та Міжнародним Фондом «Відродження»
в рамках Програми
«Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Головне завдання Програми полягає в сприянні
гуманізації освіти через створення умов для розробки
та впровадження нового покоління підручників і навчальних посібників,
зорієнтованих на цінності вітчизняної та світової культури,
що притаманні сучасним суспільствам демократичного типу.

Міжнародний Фонд «Відродження», який представляє всесвітню
мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем
та громадським діячем Джорджем Соросом,
буде щиро вдячний за відгуки, пропозиції та зауваження
щодо цього видання під час його експериментальної перевірки
в навчальних аудиторіях.

ПОПОВИЧ М.В.

П58 Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1998. — 728 с.: іл. —
(Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

ISBN 966-505-205-5

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 966-505-205-5

© М.В. Попович, 1998

© С.І. Чуєв, обкладинка, 1998

© «АртЕк», комп'ютерний макет, 1998

ВСТУП

Перед тим, як говорити про історію культури, необхідно визначити, що таке власне «культура». І вже тут починаються труднощі, здавалося б, непереконливі. Якщо ми звернемося до спеціальних книг і статей за визначеннями поняття «культура», то знайдемо більше сотні дефініцій. На якій із них зупинитися?

Певну ясність у розуміння поняття «культура» внесла Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО 1982 року. Вона прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Прийняти таке розуміння культури спонукає не тільки авторитет ЮНЕСКО. Книжки та лекційні курси з історії культури являють собою по суті історію окремих мистецтв, літератури, освіти тощо. Але у загальному слововжитку термін «культура» означає щось значно більше, ніж сукупність предметів культури чи видів діяльності з їх виробництва. Ми розрізняємо живопис і культуру живопису, тобто культуру творення предметів живопису та культуру їх сприйняття, розуміння, вживання у повсякденному житті. Ми розрізняємо побут і культуру побуту. Ми розріз-

няємо музику як сукупність творів різних жанрів і музичну культуру цього суспільства, тобто здатність творити і сприймати музику.

Але для того, щоб засвоїти і навчитися створювати певний комплекс явищ культури, треба мати не тільки систему умінь і навичок, а й систему цінностей. На жаль, ми не тільки погано знаємо все те, що було створено нашим народом впродовж його історії. Ми часто не розуміємо, що саме ці культурні набутки означали для людей в ті минулі часи і, отже, як їх нам читати і сприймати сьогодні.

Запропонований посібник з історії української культури являє собою спробу саме такого викладу. Тут містяться і загальнонеобхідні факти з історії культури України. Але суть викладу — в спробі подати фундаментальні культурні цінності різних епох як цілісні системи. Тоді і наступність епох може виглядати як поступовий розвиток зі своїми втратами і набутками.

Проте такий підхід має свої труднощі.

Поставимо, наприклад, таке запитання: чи належить творчість Бетховена до сучасної української національної культури? Відповідь залежить від того, як ми розуміємо вираз «національна культура». З одного боку, неможливо уявити не лише українського професійного музиканта, а й просто культурну людину, в

пам'яті якої час від часу не звучали б музичні фрази з творів великого німецького композитора. Проте чи дає це підстави змішувати в кожній культурі своє і запозичене? Можна сформулювати характеристики власне української музичної культури і віднести до національної традиції тільки ті твори, яким ці характеристики властиві.

Але в такому разі можна навести каверзніший приклад: чи належить до української культури Біблія?

Заперечуючи належність Біблії до нашої національної культури, ми ризикуємо вилучити з неї всі ікони і храми, всю систему свят і обрядів, без яких немислима культура побуту нашого народу впродовж віків. Звичайно, народна свідомість прийняла християнство з його віровченням і обрядовістю далеко не у повній відповідності до канонічної книжно-церковної норми. Та неможливо відокремити в культурному фонді нації «власне українське» від «набутого християнського».

У подальшому викладі ми намагатимемося не нав'язувати читачеві відповіді на питання, що для національної української культури органічне, а що не органічне. Право такого суду належить історії. Будемо розглядати в цілості все те, що входить до культурного фонду українського народу, по можливості як систему, і будемо пам'ятати, що різні люди, соціально-культурні верстви, політичні течії завжди вибирали собі з цього фонду не все набуте, а лише те, що хотіли і на що були здатні.

І, нарешті, ще одна складність, мабуть, найбільш серйозна: що вважати нацією? З якого часу можна гово-

рити про українців як націю, а, отже, який період і який культурний комплекс належать до української національної культурної традиції?

Одразу слід відкинути відповідь, що здається найпростішою: спиратися на українську мову як необхідну ознаку української культури. По-перше, не вся культура втілюється в мові. По-друге, навіть такі сфери культури, як література, далеко не завжди спираються на національну мову. Нарешті, мова змінюється, і було б помилкою вилучати з історії української культури якийсь період тільки тому, що мова тих наших предків відрізнялася від сучасної.

Якби перш, ніж писати про історію української національної культури, необхідно було знайти загальноновизнану дефініцію нації, мета написання цієї книги була б безнадійною. Мабуть, і тут слід пошукати компроміси.

Аналогія, яка здається в цьому випадку корисною і доцільною, — це аналогія між етносом (народом, нацією) та популяцією.

Все живе в природі поділяється на види, останні підрозділяються на популяції — групи особин певного виду, що живе на певній території. «Популяція», якою є етнос (нація, народність), має із тваринною популяцією спільне тільки те, що групи людей розподілені на різні в культурному відношенні спільноти, які проживають на певних територіях. Ця різність, відносна відокремленість і територіальна прив'язаність соціально-культурних груп забезпечує інформаційну багатоманітність у суспільстві. Етнічна єдність нерід-

ко усвідомлюється як «кровна», біологічна спорідненість, але насправді є спорідненістю по культурі, а не по крові. Людство культурно дискретне, як біологічно дискретний вид у світі живого. І кожен етнос є «кузнею культурної еволюції» завдяки цій дискретності людського світу. Новації в культурі відбуваються в рамках певного етносу, перебігають по етнічному культурному полю, взаємодіючи з іншими галузями цієї культури. Так відбувається і загальнолюдський культурний прогрес, бо етноси культурно не закриті один для одного, культурне «схрещування» відбувається безперервно, якщо відносини між етносами не складаються особливо нещасливо.

Національна чи етнічна організація є однією з структур, що нагромаджують досвід і передають його новим поколінням. Як класифікувати етнічні спільноти, як відділити нації європейського типу від інших

видів етнічної спільноти — це проблема соціології та філософії історії. Для курсу історії культури достатньо констатувати, що певна спільність — може, не така згуртована, може, надто крихка, але спільність — існувала, в її рамках жила культура.

Духовна культура українського суспільства розглядається в цьому посібникові у взаємозв'язку з політичною та господарською. Увесь комплекс проблем розвитку української культури висвітлюється у зв'язку з світовим культурним процесом.

Посібник розрахований не тільки на викладачів і слухачів курсу історії української культури. Враховувати широкий культурний фон доводиться при вивченні і літератури чи окремих мистецтв, і загальної історії. Звичайно, запропонована в книзі концепція розвитку української культури не є абсолютною і безсумнівною і допускає альтернативні точки зору.

Розділ I

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ФОН

§ 1. СЛОВ'ЯНИ В ГРУПІ НАРОДІВ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВНОЇ СІМ'Ї

Індоєвропейська проблема

Слов'яни — мовні і культурні нащадки стародавнього народу, який ми називаємо індоєвропейцями. Отже, історію України треба було б починати не з нашої сучасної території, а звідки-небудь із Малої Азії, степів Алтаю, північного Причорномор'я чи іншого ареалу, де визначають, нарешті, лінгвісти і археологи прабатьківщину індоєвропейців.

Можливий, щоправда, і дещо інший підхід, що його один із українських політичних діячів наївно, але виразно визначив фразою: «ми жили тут вічно». Можна вважати, що ті, хто тут жив впродовж віків, ну, хоча б з неоліту, і є «ми».

Що таке взагалі в історії «ми»? До якої глибини віків, як далеко в часі правомірно говорити про народи-попередники «ми»? Що спільного у тих, хто обробляв українську землю примітивними мотиками тисячі років тому, з нами — сьогоднішніми жителями міст і сіл України?

Єдиної для всіх випадків відповіді на це питання немає. Зміна населення може бути повною, супроводжуватись витісненням або винищенням аборигенів — і те, й інше бувало в історії людства. Вона може бути частковою і супроводжуватись асиміляцією місцевого населення чи його решток. Тоді залишається субстратний культурний вплив на завойовників. Але й сліди місцевого, субстратного впливу не означають ще, що історія прийшлого народу є

продовженням попередньої історії цієї землі. Можна твердо сказати: хибно вважати історію українського народу простим продовженням історії тих народів і культур, які колись жили на нашій території.

Яке це має значення сьогодні, в атомний та комп'ютерний вік? Виявляється, мас. Не тільки в дрібницях, але й в глибоких світоглядних структурах, що визначають напрямки культурного розвитку, знаходимо сьогодні сліди найархаїчніших уявлень. Саме тому, а не з абстрактного прагнення відшукати втрачених фізичних праотців, необхідна реконструкція глибокої давнини.

На території України знаходяться сліди різноманітних культур далекого минулого, наприклад, так званої Трипільської культури V—III тис. до н. е. Було чимало спроб подати історію цієї культури часів єгипетських фараонів як історію «праукраїнців». Проте носії Трипільської культури аж ніяк не могли бути ані слов'янами, ані їх прямими попередниками. Загалом для істориків розшифрування етнокультурної приналежності «трипільців» є частиною проблеми Балкансько-Дунайських культур, які могли бути індоєвропейськими, а могли належати до індоєвропейському населенню цього регіону. Проте «трипільці» почасти могли передати свою культурну спадщину тим індоєвропейським предкам слов'ян, які прийшли на цю територію і їх витіснили або частково асимілювали.

Індоєвропейська проблема має багато різних аспектів. Лінгвісти встановлюють риси давньої індоєвропейської мовної системи, групи діалектів, на які членувалися індоєвропейські мови, генезу індоєвро-

пейських мов. Разом з істориками та археологами вони намагаються встановити територію первісної індоєвропейської мовної спільноти, шляхи міграції індоєвропейських народів, маршрути, за якими предки сучасних індоєвропейських народів прийшли на нинішні свої землі. Реконструюються риси культури, міфології, суспільного устрою стародавніх індоєвропейців та їхніх нащадків.

Хоч би як було заманливо простежити маршрути руху наших предків по Євразії, їх взаємодію з доіндоєвропейським населенням завойованих територій, а потім і з іншими народами індоєвропейського мовного кореня, не все це істотно для історика української культури. Нам важливо сьогодні відшукати архаїчні уявлення, рештки яких дійшли до нас крізь пільму століть, — незалежно від того, якими дорогами прийшли наші предки на землю України. Тому зупинимось лише на тому боці гіпотез про історичне минуле індоєвропейців, який має безпосереднє значення для розуміння минулого і сучасного стану культури.

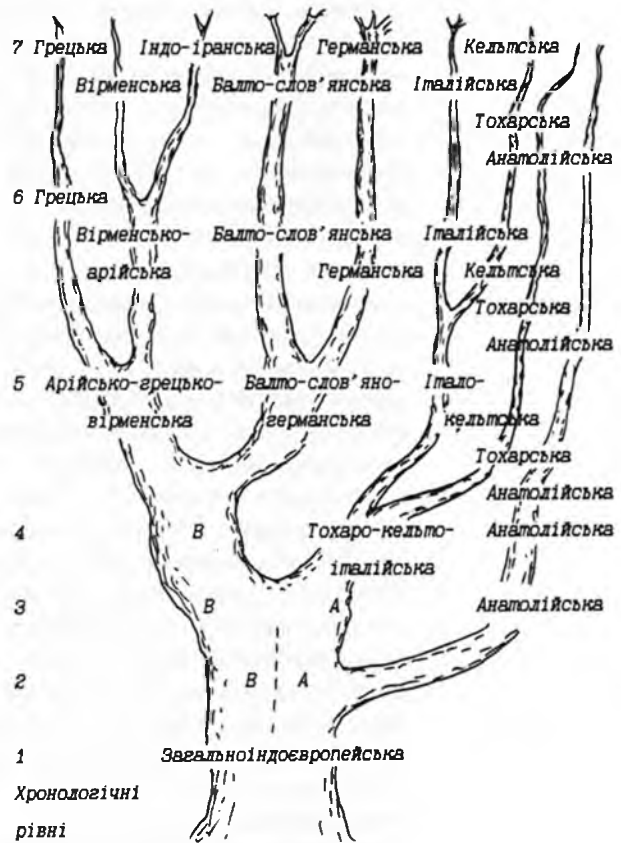
У середині минулого століття дослідникам здавалось, що характеристика індоєвропейського (раніше часто говорили «арійського») пранароду — справа досить доступна кожному, хто знайомий з санскритом, іранською, грецькою та латинською мовами. Пізніше виявилось, що в таких реконструкціях все побудоване довільно, і вибрати серед конкуруючих гіпотез одну-єдину абсолютно неможливо.

Настав період спаду інтересу до індоєвропейстики. Історики культури зацікавились більш надійною, здавалось би, працею — порівняльним аналізом міфів індоєвропей-

ських народів, а лінгвісти перейшли від історії мов (*діахронного* мовного аналізу) до систематичного опису мовних структур (*синхронний* мовний аналіз, дескриптивна лінгвістика). Дескриптивна лінгвістика після класичних праць Фердинанда де Соссюра дала можливість зробити точні класифікації мовних явищ, розгорнути типологічні дослідження, особливо в фонології — аналізі звукового складу мови як системи.

Справа в тому, що відтворення стародавньої лексики індоєвропейської прамови є єдиним надійним способом реконструювати культуру індоєвропейців і навіть географічне середовище, в якому вони жили. А відтворення праіндоєвропейських слів на підставі простої схожості слів сучасних індоєвропейських мов — справа безнадійна, оскільки збіг звучань і значень може бути випадковим. Треба встановити закони, за якими з певної прамови конкретна комбінація звуків переходить у різні мови, який вигляд вона буде мати в кожній мові-наступниці. Саме ці методикі вдалося розробити на підставі дескриптивної лінгвістики.

Однією з оригінальних реконструкцій індоєвропейського минулого, що охоплює максимум доступних на сьогодні лінгвістичних та історико-культурних даних, є гіпотеза, запропонована Вяч.Вс. Івановим та Тамазом Гамкрелідзе. Хоч би яким було ставлення до цієї гіпотези, будь-який дослідник сьогодні повинен зважати на факти, що їх ввели автори в науковий обіг. Так, використовуючи новітні концепції лінгвістичного аналізу, Вяч.Вс. Іванов та Т. Гамкрелідзе показали, що в прамові була лексика для позначення гірських

ландшафтів. Отже, степи Причорномор'я не можуть бути індоєвропейською прабатьківщиною, як вважала більшість дослідників проблеми. Помічено також (ще В.М. Ілліч-Світичем, рано померлим блискучим лінгвістом), що в індоєвропейській прамові були запозичення із семітських мов, отже, індоєвропейці межували з семітами.

У реконструкції Іванова — Гамкрелідзе ці проблеми вирішуються, оскільки за їх гіпотезою етнос чи група етносів, що говорили діалектами індоєвропейської прамови, жили в Передній Азії, в гористому регіоні на південь від Кавказу. Ця малоазійська цивілізація була якось

Дериваційна модель членування загальноіндоєвропейської мовної області та формування історичних діалектів (за Т. Гамкрелідзе та Вяч.Вс. Івановим)

пов'язана з синхронними їй цивілізаціями семітів та населенням Балкан V—IV тис. до н. е.; до кола балканських входила і Трипільська культура. Як саме визначити етнічний характер відомих нині археологічних культур Балкан і Передньої Азії, поки що можна сказати тільки гіпотетично.

У деяких індоєвропейських мовах самоназвою етносу стало слово, що сьогодні звучить як «арії» (звідси і «Іран», і «Ейре»). Копіткий фаховий аналіз довів, що первісне значення слова *ar(i)o* пов'язане з ідеєю господаря і гостя, гостинності, товариських стосунків (на протилежність стосункам кровної спорідненості). «Орати» в індоєвропейській мові походило від *har-*, слова іншого кореня. Переробка «аріїв» на «оріїв» в низці самодіяльних реконструкцій містить прозорий натяк на те, що «праукраїнці» «жили тут вічно». З таким же успіхом «праукраїнцями» можна назвати Адама і Єву.

Найраннішим відокремленням від індоєвропейської спільноти вважається міграція народів *тохарської* групи. Виокремлюються і діалекти *анатолійської* групи, з яких розвиваються мови *хеттська*, *лувійська*, *палайська* тощо, що існували на території Анатолії аж до асиміляції їх носіїв стародавніми греками в історичний час. Потім виділяється «*греко-вірмено-арійська*» мовна спільнота, яка розпадається на протоеллінську, протовірменську та протоарійську діалектні групи. *Греки* оволодівають Балканами, витісняючи і асимілюючи раннє доіндоєвропейське населення. З Балкан у Передню Азію приходять *вірмени* (за концепцією Іванова — Гамкрелідзе, повертаються на давню індоєвро-

пейську прабатьківщину). *Протоарійська* група розділяється на індоарійську, яка мігрує на територію Індостану, та *іранську*, що оволодіває величезною територією на південь і схід від Каспію. З Азії іраномовні скотарські народи приходять у північне Причорномор'я (*скіфи*, пізніше їх витісняють близькі до них *сармати-алани*, мовними та культурними спадкоємцями яких є *осетини*).

Як бачимо, в давнину множина індоєвропейських мов мала інший вигляд, ніж сьогодні. Деякі тодішні мови давно зникли, деякі сучасні мови, такі як вірменська та грецька, зародилися вже тоді, деякі мови ще не існували. За висновками лінгвістів, мовні предки германців, балтів, слов'ян, італіків, кельтів становили групу, яку називають групою носіїв *давньоєвропейських* діалектів. Етноси, які говорили на цих діалектах, з'являються в Європі десь у III тис. до н. е. Вони поступово мігрують на захід, розпадаючись на *кельто-італійську* та *германо-балто-слов'янську* групи.

Найбільш переконливі лінгвістичні дослідження давньоєвропейської проблеми належать Г. Крає (50—60-ті рр.) та О.М. Трубачову (60-ті рр.). Крає аналізував лексику і топоніміку і показав, що в той час, коли уже існували окремі анатолійські, індо-іранські, вірменська та грецька мови, давньоєвропейська мовна спільність ще не була розчленована. У II тис. до н. е., десь в часи Гомера і Троянських війн, діалекти германський, кельтський, італійський, венецький, ілірійський, балтський і слов'янський ще становили мовну спільність. В цій етнокультурній спільності виробилися

терміни в галузі сільського господарства, соціальних відносин, релігії. О.М. Трубачов спеціально вивчав лексику гончарного, ковальського, текстильного і деревообробного ремесел і показав, що в період формування цієї термінології у предків слов'ян останні знаходились у постійних контактах із предками германців і італіків.

На рубежі II і I тис. до н. е. з «давньоєвропейського» мовного масиву виділяється праіталійська мова, італіки заселяють Апеннінський півострів. Ще раніше виокремилася мова прабалтів, яка в I тис. до н. е. вже розпалася на східно- і західнобалтські мовні сфери (східні балти — мовні попередники латишів і литовців). З початку I тис. до н. е. германці вже чітко зафіксовані в ясторфській культурі на півночі Середньої Європи; лінгвісти дійшли висновку, що єдина германська мова існувала до середини I тис. до н. е. У ці часи, в епоху Солона, Фідія та Перікла, германські діалекти починають розділятися на східні, північні та західні.

Слов'янська проблема

Проблема полягає в тому, що безперечно слов'янські археологічні культури датуються не раніше, ніж V ст. н. е. Далі вглиб віків спадковість археологічних пам'яток залишається під знаком питання. Окремі згадки давніх авторів можуть стосуватися слов'ян під іншими іменами, і всі ці розрізнені відомості некладаються в одне ціле.

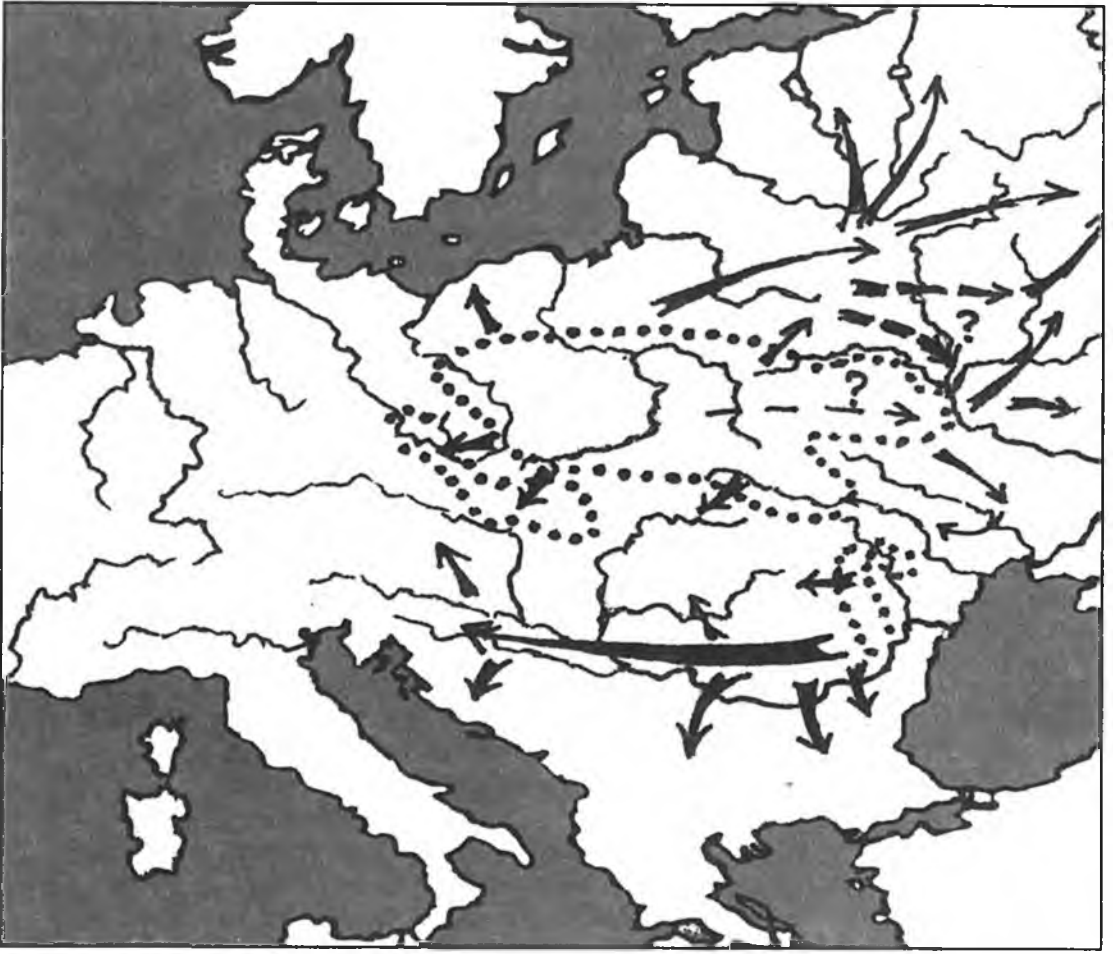
Тут можливі два різних підходи. Один з них — окреслити географічний регіон, який сьогодні за-

селяють слов'яни, і шукати своїх предків саме на цій території. Можна вважати північних сусідів скіфів, згаданих античними авторами, — неврів, гелонів, будинів, — праслов'янами просто тому, що хто б інший тоді міг там жити? Приблизно цим шляхом пішов видатний археолог і історик культури Б.О. Рибаків. В усі посібники стародавньої історії нашого краю, які виходили в радянський час, до «нашої історії» включалось все, що з палеоліту знайдено на сучасній території розселення українців, росіян, білорусів.

Інший метод вимагає ретроспективної реконструкції минулого, тобто руху назад в історію від явно слов'янських археологічних культур, пошуку відповідностей з культурами-попередниками.

Найбільш узгоджена з результатами історико-лінгвістичних досліджень ретроспективна концепція В.В. Сєдова. Проте і в цій концепції є слабкі місця. Хоча одна з археологічних культур кінця I тис. до н. е., так звана культура підклошевих поховань на території Польщі, нібито підходить для праслов'янської, проте її наступницею на цій території є так звана пшеворська культура, явно неслов'янського типу, радше германського. Доводиться говорити про «внесок» слов'ян у напевно чужу культуру або покладати сподівання на більш точні археологічні спостереження, які б дозволили розрізнити всередині або під вуаллю пшеворської культури якісь варіанти.

Коротше кажучи, археологічні матеріали на сьогодні інтерпретуються на етнокультурному рівні дуже погано, немає безсумнівних доказів етнічної приналежності тих чи інших археологічних пам'яток в

*Розселення слов'ян
 ⋯ — територія
 поширення
 культур празького
 типу в VI ст. н. е.*

*→ — напрямки
 розселення
 слов'янських
 етносів
 (пунктиром —
 гіпотетичні)*

періоди, що передували V ст. н. е. Це не дозволяє окреслити не лише маршрути праслов'ян, а й загальні риси їх матеріальної і духовної культури.

Різні дані дозволили ще на початку століття видатному чеському славісту Л. Нідерле твердити, що первісна територія слов'ян має знаходитись десь між течіями Вісли і Дніпра, південніше Прип'яті. Ця гіпотеза загалом підтверджується, але слов'янської проблеми не розв'язує, оскільки окреслена Нідерле територія надто велика для виникнення праслов'ян-

ської спільноти. Щоб поширитись на велику територію, потрібен час лінгвістичних та інших культурних змін. Отже, не знімається питання — на сході чи на заході окресленої Нідерле території знаходяться витoki слов'янства. Розселились слов'яни з Дніпра на Віслу чи, навпаки, з Вісли на Дніпро? Більш аргументованою є гіпотеза про розселення слов'ян з заходу на схід.

Загальну картину етногенези слов'ян більш упевнено дозволяє відтворити мовознавство.

Праслов'янська мова як система формується тільки в кінці I тис. до н. е. Лінгвісти припускали, що спочатку існувала єдина балто-слов'янська мовна спільність. Проте подальші дослідження показали, що розпад балтських мов на східні і західні стався раніше формування праслов'янської мовної системи. Аж до другої половини I тис. н. е. балтомовні народи були дуже численними і заселяли величезні простори Східної Європи; різні балтські етноси залишили дніпро-двинську, верхньоокську, юхновську, милорадську культури та культуру штрихованої кераміки, що відповідають летто-литовським етносам, а також західно-балтські поморську культуру та культуру пруських курганів.

Західні балти — галінди (літописна «голядь»), судава (літописні «ятвяги»), пруси — в мовному відношенні ближчі до слов'ян, ніж східні; ця близькість пояснюється тривалим сусідством і взаємодією, а не спільністю походження. Отже, праслов'яни повинні були жити десь по сусідству з західними балтами.

З кінця I тис. до н. е. до III—IV ст. н. е. відбуваються різкі зміни в праслов'янській мовній системі: еволюціонує її граматичний лад, глибоко змінюється фонетична система — відбувається палаталізація приголосних (з'являються «нь» і «н», «ть» і «т» тощо), усуваються деякі дифтонги, відпадають приголосні в кінці слів і так далі. Праслов'янська мова дедалі більше диференціюється на окремі діалекти. А з V ст. н. е. розвиток праслов'янської мови вступає в новий етап у зв'язку з початком ери великого переселення слов'янських народів.

§ 2. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ

Світовий порядок

Засадовою стосовно осмислення світу давніми індоєвропейцями була їх міфологія. На відміну від легенд, казок та іншого фольклору міфологія характеризується такими головними ознаками:

1) міфи є *історичними оповідями*, тобто сприймаються як правда, як знання про те, що було в минулому насправді;

2) міфи формують *зразки і норми поведінки* для тих, хто в них вірить;

3) міфи виконуються разом з *ритуалами*, відтак учасники ритуальних дійств переживають міф щоразу як повторення тих подій, про які в ньому розповідається.

Міф є *священна, сакральна історія*, тобто він розповідає про сакральні події і не вимагає ні підтвержень, ні пояснень — навпаки, все пояснюється через міф і «підтверджується», якщо збігається з міфом. Норми поведінки, — як заборони, *табу*, так і вказівки, прескрипції, теж сприймаються як священні, недотримання їх може мати надприродні катастрофічні наслідки. Через участь у ритуальних дійствах люди ніби входять знову в той час, про який розповідає міф; це — *сакральний позаісторичний час*, головна особливість міфологічного світогляду, властива всім народам. Входячи в сакральний час, люди міфологічної культури немовби випадають з реальної історії в «позачасся».

Міфологічна історія — це завжди історія творіння із хаосу порядку,

космосу (у давніх греків *kosmos* означало не «Всесвіт», як зараз, а «порядок у Всесвіті»). Певному порядку (в «Ведах» *ṛ(i)ta*, в давньоіранському *arta*) підпорядковані і рухи світил, і зміни пір року, і відносини між богами, і відносини між людьми. Принципи, на яких ґрунтується порядок, проявляються в особливій значущості сакральних чисел — 2, 3, 4, 7, 12. Світ немовби підпорядковується ритмам, пов'язаним із цими числами.

Найпростішою, найбільш природною видається класифікація за *бінарним* принципом, принципом «так» і «ні». Ця класифікація відповідає, очевидно, природним властивостям людини, людського мислення, має вона також і соціальне підґрунтя. Надзвичайно важливе значення в архаїчних суспільствах мала заборона інцесту — одруження безпосередніх родичів (батько — дочка, мати — син, брат — сестра). Як показує аналіз термінології спорідненості та сімейних стосунків давніх індоєвропейців, вони користувались термінами, властивими системі так званого крос-кузенного шлюбу. При цій системі вважалось обов'язковим брати жінок з одного певного роду. Якщо в цей рід також віддавали заміж своїх дівчат, всі були одружені на кузинах — двоюрідних сестрах. Два таких роди становили пару, пов'язану шлюбними зобов'язаннями. Цей період зберігся у пам'яті легендами про двох царів, звідси численні парні образи індоєвропейської міфології і тема *близнюків*, яка зокрема включала брата й сестру, інцест між ними та покарання богів (перший гріх і початок історичного часу).

З точки зору шлюбних союзів клас «своїх» чітко окреслювався тією групою, до якої належав Еґо (Я) і з якої

заборонялося брати жінок для уникнення інцесту. Клас, до якого належала моя мати і з якого Еґо мав брати жінок, був уже класом «чужого» (точніше кажучи, «освоєним чужим»). Пізніше, коли система обов'язкових адрес для «шлюбних контрактів» зникла, «освоєння» чужого людського світу відбувалось шляхом двох ритуально значущих процедур: спільної трапези та обміну жінками. Таким чином, світ чужого означувався як «жіночий» світ, світ свого — як «чоловічий» світ, що не означає нижчого рангу жінки.

В індоєвропейських мовах зберігаються відбитки давніх уявлень про «свій», «вільний» світ: від кореня *leudh* — «рости» — грецьке *eleutheros* і латинське *liber* — «вільний», наше *люди*, а від кореня *sue* — свій, *суус*, звідки також етноніми «сабіни», «шваби», «шведи» тощо, терміни «свекор» (в давнину глава громади «своїх», *собь*, відособлений член якої називався «особа»; того ж кореня і значення — грецьке *idiotes*).

Серед бінарних опозицій, збережених нащадками давніх індоєвропейців у сьогоденнішніх мовах, важливе місце посідає опозиція *правого* і *лівого*. «Правий» означає водночас і «прямий», і «правильний». Характерно, що для «лівого» спільна назва в індоєвропейських мовах не збереглася. Це пояснюється частим накладанням табу на згадування небезпечного і ворожого імені «неправильного світу», світу хаосу і безладдя.

Мовчання — такий же ритуальний спосіб комунікації, як і говоріння. Аналогом мовчання є прикриття тіла одягом. Одяг прикриває частини тіла, табуйовані для погляду чужого; відповідно накладається табу на слова, які називають ці частини тіла.

Це нам залишилось і до сьогодні: повне знищення табування попри його умовність означало б ліквідацію норм, суспільного порядку.

Світ «свого», світ порядку протистоїть світові «чужого» так само, як культура — природі, освоєне і опрацьоване — дикому. Універсальним символом дикого і природного є сире, культурного і освоєного — варене і вогонь (пізніше — золото, гроші).

До фундаментальних належать також класифікації на потрійному принципі. Найпростіший приклад — виділення у світі не тільки опозиції «верх — низ», а й опозиції «верх — середина — низ». Це — більш складний поділ, бо в «середину» ми нібито вставляємо себе, Еґо, і дивимося уже на себе як на один з предметів цього світу. Іншими словами, класифікація на «три» пов'язана вже з самосвідомістю.

Згідно з гіпотезою Жоржа Дюмезіля, потрійна класифікація Космосу найбільш характерна для індоєвропейського світу. Дюмезіль посилався передовсім на результати аналізу індоєвропейської міфології. І хоча принцип виділення трьох головних функцій як богів, так і соціальних груп — жрецької, владно-військової та «продуктивної» (скотарсько-землеробської) — знайшов підтримку і підтвердження, ідея трьох головних класів індоєвропейського суспільства залишається сумнівною.

Справа, очевидно, в тому, що концепція трьох головних соціальних функцій сама належала до індоєвропейської міфології, а не виражала чітких соціальних реалій. Суспільство могло членуватися на різні соціальні групи, але сприймалося це в душі ідеології «світового дерева».

Поділ Космосу на три частини або ототожнення світу з *деревом*, у якому виділяються верх (крона), середина (стовбур) і низ (корені), є універсальним для всього людського суспільства. Рівнозначними універсальними образами упорядкованого на три частини світу є гора і стовп.

Класифікація світу на три частини — відповідно до поділу на верх, середину і низ — на індоєвропейському матеріалі простежується, зокрема, на класифікації тваринного світу. До «верхнього» світу належать птахи, до «середнього» — ссавці: вовки, ведмеді, леопарди, леви, вепри, олені тощо, до «нижнього» — змії, водяні тварини, комахи. Тварини «середнього світу» бувають ритуально близькі і ритуально віддалені від людини. Ритуально близькими були вовки, ведмеді; найбільшу близькість до ведмедів спостерігаємо в германо-балто-слов'янському колі. Близькість означала наявність ритуалів перетворення на вовка чи ведмедя, супроводжуваних одяганням у їхні шкури. З вовком асоціювались особливо люті дружини воїнів, що входили під час битви в надзвичайний шал, навіть не відчуваючи болю (у германців цей стан асоціювався також з ведмедем). Слід зазначити, що назва ведмедя часто табуувалась (в слов'янських мовах внаслідок табу збереглася описова назва «той, що любить мед», у германських описова назва від кольору «брунатний»). Окрема градація існувала для свійських тварин. Тут найближчим до людини був кінь (а також осел). Далі йшли за ступенем близькості корова (бик), вівця, козел. Ритуально чужими були собака, свиня, кішка.

Птахи — тварини «верхнього світу» — позначалися словом від ко-

рення *hwej*, що означало, з одного боку, «повітря», «вітер»; «верхній світ взагалі», з іншого боку — «орел» як господар «верхнього світу». Важливе культове значення мали водоплаваючі птахи, які не тільки в індоєвропейському, а й в усьому євразійському світі символізували зв'язок нижнього світу з верхнім. Загальноіндоєвропейською є назва *gans* «дикий гусак»; від кореня *el-/ol-* із загальним значенням «водяний птах» давньоєвропейські діалекти утворили слова для позначення лебедя. Ми зустрічаємо в фольклорі мотив перетворення жінки на лебедя та на гуску, а також участі водоплаваючих птахів у творенні світу.

«Нижній світ» стійко символізується образом змія. Слід також звернути увагу на особливу міфологічну роль миші, пов'язану з мотивом сліпоти, та жаби, назва якої часто табуйована (в германо-балто-слов'янському регіоні слова, споріднені зі словом «жаба», є описовим евфемізмом).

Існує й упорядкування світу за чотирма координатами. Це передусім стосується чотирьох сторін простору. Якщо чотири сторони, «вітри на чотири сторони», квадрат символізують безконечність чи небо, то ритуальний круг — конечну землю, упорядкування світу, замикання «свого» і відділення його від «чужого». У Римі і в давній Індії однаково вважалось, що чотирикутні в плані храми, орієнтовані за частинами світу, є олтарями або храмами Неба, а круглі — олтарями чи храмами Землі. Число 4 пов'язане з культом грозового і воєнного бога: четвер — день Юпітера (фр. *jeudi*), бога-громовика (нім. *Donnerstag*, у нас Ілліва день). Рік ділився на три частини, але під впливом просторового поділу

з'являється і поділ на чотири сезони. Є спостереження, згідно з якими для кочових та напівкочових народів, у тому числі індоєвропейських, більш характерне упорядкування світу в чотирьох (горизонтальних) координатах, для землеробських — у трьох, тобто горизонталь характерна для мандрівних скотарів, вертикаль — для землеробів.

Ритуальна значимість чисел 7 і 12 пов'язана зі значимістю констант світового порядку: 7 — сума, 12 — добуток чисел 3 і 4. Обидва числа символізують цілісність світу. Вже в індоєвропейську епоху вони пов'язані з сонячним та місячним календарем і семиденним тижнем. Сімка пов'язана з поєднанням трійки і четвірки як повна сукупність просторових координат — верх, середина, низ, вперед, назад, ліворуч, праворуч.

Структура індоєвропейського пантеону

В язичницьких релігіях та міфологіях народів індоєвропейської групи боги та інші міфологічні персонажі їх давніх предків успадковані. Головне, проте, не у власне персонажах, а в їх функціях і стосунках між ними, тобто в структурі світу богів та надприродних сил. Пантеон давніх індоєвропейців зберігся не стільки в конкретних постатях богів і героїв, скільки в ролях, що їх грали персонажі глибокої давнини і які повністю або частково замінювалися новими персонажами. Ці «міфологічні змінні» переходили і у вироджені форми міфів — казки, легенди, а також різні жанри пізньої літератури.

Як зазначив Мірча Еліаде, розвиток релігій веде до спеціалізації

богів у покровительстві людським заняттям і природним процесам, внаслідок чого стають дедалі менш виразними і відходять на другий план «старші» боги, творці первісного порядку. В індоєвропейську давнину саме поняття божества пов'язувалось із небом, його світлом і блиском, що відображалось у слові *deiwo* «світозарний, небесний, денне сяюче небо». Бог-батько (давньоіндійське *Dyaus pitar*, грецьке *Zeus pater*, латинське *Iupiter*) лишається головним богом індоєвропейців, що протистоїть матері-землі як її чоловік (грецьке *Demetra* означає «мати-земля»); людина уявляється породженням землі (лат. *homo* пов'язане з *humus*). Оскільки духовна сила відрізнялась від фізичної, так само відрізняються їх божественні представники: сила матері-землі — це сакральний вираз сили родючості, плодючості, вегетативної сили, асоційованої як з життям-народженням, так і зі смертю.

В індоєвропейську епоху з небом асоціюється також бог-громовержець, що належить до військової функції: його ім'я збереглося у литовському *Perkunas*, слов'янському *Перун*, хеттському *Pirwa*, ісландському *Fjorgyn* (мати громовержця Тора) тощо. Супротивником громовержця найчастіше виступає міфологічна істота у вигляді змія, асоційована з земними глибинами і смертю, зокрема пасовищем для душ померлих. Її ім'я походить від кореня *wel-*. Як носій небесних сил бог-громовержець може протистояти також і жіночим персонажам, похідним від матері-землі. З часом військовий грозовий бог відтісняє небесне божество-батька.

Так, у давньоіндійському світі бог-отець Дьяус Пітар відходить на дру-

гий план, він уже не мислиться як повелитель усіх богів. Образ головного воєнного бога роздвоюється: носій його імені відтісняється на периферію (Парджанья — бог дощу і грозових хмар, Парвата — бог Гори). З'являються нові боги — Адітії. Функцію бога війни виконує Індра. Найбільше змін відбувається у втіленнях функції контролю за підтриманням Порядку, що її виконували жерці. Ці функції в сфері богів покладено на пару Мітра — Варуна, які виступають частіше невіддільно один від одного (як «двандва»), але різняться за своїми рисами і за роллю. Варуна — бог несподіваний, різкий, жорстокий і імпульсивний, він насилає кару згори вниз, на людські голови; Мітра — бог спокійний, він швидше залагоджує суспільство і Космос, підтримує Порядок шляхом виконання ритуалу, за його допомогою прохання людей ідуть знизу вгору, до богів. До Адітів, крім Мітри, Варуни і Індри, належать брати-вершники Ашвіни, які покровительствують земному світові безпосередньо і можуть бути пов'язані з функцією продукції — репродукції. В подальшому функції Мітри набувають розвитку і ускладнення: Ар'яман забезпечує згуртованість і стабільність суспільства аріїв, Бгага розподіляє блага в цьому суспільстві.

Грецька міфологія надзвичайно яскрава і різноманітна, збереглася добре в деталях, крім того, на неї накладаються впливи сусідніх ідеологій. Тому структура грецького пантеону не така очевидна.

На протилежність грецькій, міфологія римлян виглядає скупкою і невиразною. На час, коли утверджувались норми ідеології Великого міста, власне міфології в Римі вже не було;

історичні легенди практичних римлян краще зберегли давні міфологічні структури. Проте аналіз і тут дозволяє виділити не тільки три функції (їм відповідають у римському пантеоні Юпітер, Марс і Квірін), але й деякі аналогії дуальності Мітри — Варуни.

В римському пантеоні головним богом залишився спадкоємець бога Неба індоєвропейців Юпітер. Будучи віддаленим від земного світу і досить абстрактним богом-зверхником, Юпітер має двійника, блідого і невиразного «бога-вірність», що за своїми характеристиками нагадує Мітру. Ще більш яскраво опозиція «Мітра — Варуна» проглядає в легенді про заснування Рима. Риси Варуни притаманні Ромулу, натомість Нума Помпілій — м'який і розсудливий цар, який вносить мир і злагоду в суспільне життя. Якщо дії Ромула спрямовані згори, з владних вершин, униз на народ, то Нума сприяє організації суспільства і виконанню культу знизу вгору.

Подвоєння жрецької функції в міфології і історичних легендах має глибокі корені в самому понятті священного. Аналізуючи це поняття у індоєвропейців, Еміль Бенвеніст показав наявність двох значень священності: позитивного — того, що освячене присутністю божества і причетність до чого можлива і бажана, і негативного — того, що встановлене божеством і порушення якого веде до божественної кари; того, причетність до чого для людини заборонена. Цю протилежність Бенвеніст показує на парах *spenta — yaozdata* в авестійських текстах, *sacer — sanctus* в латинських, *hieros — hagios* в грецьких. Так, священний простір, обгороджений стіною, характеризується як

sacer, він наділяє священною силою, в той час як сама стіна є *sancta*, її торкатися і переступати не можна. Сила жерців сакральна — вона наділена благодаттю, що дозволяє ефективну молитву; але і цар-воїн теж був наділений магічною силою. Ця сила (грецьке *kudos*, слов'янське *чуго*) є проявом магічної влади богів, внаслідок якої воїн може здобути *kleos — славу*.

Отже, подвійність жрецької функції може знаходити вираз і в різниці між магічними ролями жреця і воїна-царя: жрець насамперед «Мітра», цар-маг — насамперед «Варуна».

Жертва і оновлення

Рештки давньої сакральної термінології, архаїчних звичаїв та ритуалів, риси вірувань різних народів індоєвропейської мовної групи дозволяють провести аналогії з найдавнішими уявленнями народів світу і знайти спільні риси міфологічної свідомості в різних кутках земної кулі.

Насамперед необхідно зрозуміти природу такого важливого елемента будь-якого ритуалу, як *жертва* і, зокрема, людська жертва.

Роль жертви ми часто розуміємо прагматично, як плату богам за принципом «ти — мені, я — тобі». Безумовно, в тому безконечному ланцюгу даринь-віддавань, у якому живе людина в своєму суспільстві і її уявлення процесу спілкування з богами, є і примітивний прагматичний розрахунок. Проте ритуальний зв'язок на ґрунті даріння має глибші духовні підвалини. Ритуальне даріння і жертва як його вид вводять людину в коло «своїх» із сакральним світом, підтримують Порядок, заведений богами

тоді, коли світ постав із хаосу. Принесення в жертву людини мислилося як акт, що повторює упорядкування світу. Тому не лише богам приноситься жертва — першожертву приносять *боги* як засіб встановлення Порядку. Ведична література описує жертвне розчленування першолюдини Пуруші як становлення космічного і соціального порядку: з голови його постали брахмани, з рук — воїни-кшатрії, з чресел — трудящі-вайш'я, з ніг — опертя суспільства, чужинці-піддеглі — шудри. Розчленування жертви означає виділення функцій в суспільстві. Так, коли під час банкету у степняків донедавна гостеві підносили голову барана, а іншим учасникам урочистості — кожному строго визначену частину жертвовної туші, то це було відображенням певного соціального порядку.

Свого часу самі лише припущення про те, що наші предки убивали батьків, викликали обурення навіть етнологів-фахівців. Обряди з кривавим жертвопринесенням жорстокі, але їх не можна оцінювати з психологічної точки зору. Кривава жертва свідчить, як пише Мірча Еліаде, не про особливу жорстокість, а насамперед про сакралізацію життя. Ставлячи поруч життя і смерть, люди архаїчної свідомості уявляли порядок-космос як подолання смерті, утвердження життя над смертю. Принесення людини в жертву переживалось як повернення до стану хаосу, в якому смерть і життя невіддільні, і як відтворення акту упорядкування світу, акту творіння, в ході якого смертю ж долається смерть. Це уявлення збереглось і в християнському «смертю смерть поправ».

Ритуально близькі до людини тварини — послідовно кінь, бик, вівця,

коза — приносились у жертву як заміна людини; не виключено, що колись у жертву богам приносився первісток-син. Спогади про принесення в жертву богам стариків збереглися з досить близьких часів, зокрема у слов'ян. У період, доступний для зіставлень різних фольклорно-етнографічних даних, цей звичай був уже напівзабутим архаїзмом і лишив по собі тільки рештки обрядів, але десь в епоху «давньоєвропейської» спільності він ще міг існувати.

Імітація розчленувань тіла у всіх народів здійснювалась у час умисного заподіяння страждань молодим людям у період переходу в нову вікову категорію — ритуалу ініціації. Цей дуже жорстокий в своїх початкових витоках ритуал відтворював смерть як терзання людини демонами, страждання, які юнаки витримували з надзвичайною стійкістю. Перехід до іншої соціальної категорії здійснювався через стан, який етологи називають *лімінальним* (від лат. *limen* — поріг). В лімінальному стані людина вже не належить до старого статусу і ще не вступила в новий, тобто тут панує первісний хаос. Перемога над хаосом здійснюється через відтворення акту творіння-упорядкування космосу.

Процес ініціації, супроводжуваний стражданнями-випробуваннями, осмислювався як мандри через «простір смерті» і перемога над силами зла. Чарівні перевтілення «молодшого брата» в казках і міфах, його первісна нищість і дурість, поступове перетворення на повноцінного мужнього героя відтворюють у фольклорі пам'ять про ритуал ініціації, який щиро переживався як смерть і нове народження.

Подібним до лімінального є стан маргінальний (лат. *marginales* «вміщений на полях (книги)»). Маргінальний стан безпосередньо межує з упорядкованим, сусідить з ним, але має бути освоєним. Таким маргінальним середовищем — середовищем «своїх», яке означається, символізується як «чуже» — в суспільстві з крос-кузенним шлюбом була його «жіноча» половина. Позначення близького як чужого і забороненого пов'язане з ідеєю інцесту і породжує *близнюковий* культ та близькі до нього образи. До глибокої давнини належить міф про близнюків — синів Сонця. Маємо його відображення в образах Ашвінів в індійській, Насат'їв в іранській, синів Сонця в балтській, вершників коло Матері-Світового дерева в слов'янській традиціях. Спільним для індоевропейських народів також є сюжет гріхопадіння близнюків — брата (братів) і сестри.

Близнюки у різних народів світу сприймаються як аномалія, оскільки нормою є народження однієї дитини. Така аномалія або сприймається міфологічною свідомістю як зловісний символ, або сакралізується. Як пара, подібна до близнюків, сприймається і «подвоєння» людини в її образі: тіні, сліди, віддзеркаленні. Двійник-образ сприймається як одна з *гуш* людини, а саме душа, що пов'язує людину з соціальним середовищем, дається разом з ініціацією і фіксується в *імені*.

Тема близнюків, братів, брата (братів) і сестри тощо варіює в індоевропейській міфології, поєднуючи ідеї інцесту і кари за інцест, взагалі порушення табу і покарання-долі, двійника як втілення-подвоєння індивіда, його духовної суті і його долі, дивовижного перетворення маргінала-дурника на гідного мужа.

Повернення до того стану, в якому суспільство позбувається норм і порядку, ритуальне відтворення космічного акту творіння, нове і нове переживання утвердження порядку над хаосом, життя над смертю знаходить вияв у понятті «священного часу». Здійснюючи ритуали відновлення і відродження, люди архаїчної культури немовби виходять із реального історичного плину часу і вступають у позачасове «острівне» вічне існування.

Ці та деякі інші загальні уявлення належать до так званих універсальних культурних архетипів, зразків, що успадковуються наступними культурами, інколи зберігаючи, інколи повністю змінюючи свій давній зміст. Так, цілком змінюється в історії культури модель світу, але залишаються потреби в загальних координатах простору й часу і людині як центрові відліку, а також неясні спогади про світове дерево, хоча вже й позбавлені давнього змісту. Притаманний усім епохам людської історії поділ діяльності на сакральну і профанну. Речі, які включаються до сакральних дій, можуть сприйматися як сакральні незалежно від обставин, а можуть набувати сакрального значення тільки в контексті ритуальної дії, в ході її виконання. Ознакою сакральності є особлива сакральна мова, якою спілкуються не стільки між собою, скільки з богами. Туманні і незв'язні мовлення піфії безглузді з точки зору профана (людини світської, не посвяченої в Таїну), але саме так годиться віщувати. Гадання мають використовувати мову абсурду, бо подія, причинно зумовлена іншою подією, пояснена як фізичне явище, тим самим упорядкована в системі зв'язків реального світу і стає звичай-

ним елементом фізичного буття, а, отже, перестає бути знаком. Безглузді бурмотіння божевільних, екстатичні вигуки шамана чи учасниці оргії, які знаходяться в трансі, викликають страх і відчуття причетності до сакрального. Зрештою, так само нерідко з божевільних, глухих, німих, заїк тощо сміються, женуть їх, а то й убивають — контакт із сакральними силами може бути небезпечним, якщо це «нижній світ»; контакти з «нижнім світом» можуть оцінюватися сміхом, як прояв абсурду. Звідси зв'язок сміхової культури з ідеєю контакту з «нижнім світом» — аж до високих літературних форм, як, наприклад, поетика Гоголя.

З сивої давнини до наших днів поділ світу на сакральну і профанну сфери реалізується в поділ часу на будні і свята. Відтворення минулого в дні «священної пам'яті» є не просто нагадуванням історичного прикладу, а неначе поверненням у минуле, отождненням себе з учасниками минулих, міфологізованих подій, перенесенням плінного часу в «острівний», «літургійний». Зникнення поділу часу на свята і будні, перетворення його на суцільні будні або на суцільне свято посилює хаос. Прикладом може бути вживання алкоголю: обов'язкове як ознака свята, зокрема в праїндоевропейські часи, — людина в стані сп'яніння немовби перебувала у контакті з «нижнім світом», — як буденне ж явище воно оцінюється принаймні як небезпечна звичка.

Жертва віддає до сакральної сфери близьке і улюблене, «своє» і найбільш «своє». Сакральна цінність еквівалентна мірі страждання того, хто жертвує, але суть жертви — не в стражданні, а у виділенні тих елементів, поєднання яких у

ціле є актом встановлення порядку. Можна дивуватися глибині оцінки архаїчною культурою тієї обставини, що індивід в світі живого завжди є тільки умовою збереження виду чи популяції, скарбницею її механізмів виживання і полігоном корисних для цілого виду мутацій. Вид живий тому, що індивід смертний, і трагізм полягає вже в принципі існування і еволюції життя на Землі. Якесь відчуття цієї істини приходить разом з усвідомленням людиною своєї смертності. І, усвідомлюючи неминучість смерті, людина вводить її в контекст життя для підтримання порядку проти хаосу.

Спадщина давнього індоевропейського минулого нерідко дає ті культурні рамки, які дозволяють нам глибше розуміти світ в нас самих і довкола нас.

ЛІТЕРАТУРА

Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974.

Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. — М., 1995.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т. I—II.

Герценберг А.Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. — Л., 1972.

Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. — М., 1986.

Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира. Энциклопедия. — Москва; Смоленск, 1994 — Т. I.

Раевский Д.С. Очерки идеологии скифосакских племен. — М., 1977.

Сегов В.В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976.

Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. — М., 1966.

Элиаде Мирча. Мифы, сновидения, мистерии. — М.; К., 1996.

A black and white photograph of a traditional Slavic village. The houses have steeply pitched, thatched roofs. In the foreground, a man in a patterned vest and light-colored shirt stands holding a long wooden staff. The scene is set in a rural, hilly area with some trees and a dirt path.

Розділ II

СЛОВ'ЯНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА

§ 1. СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розселення слов'ян на сході Європи

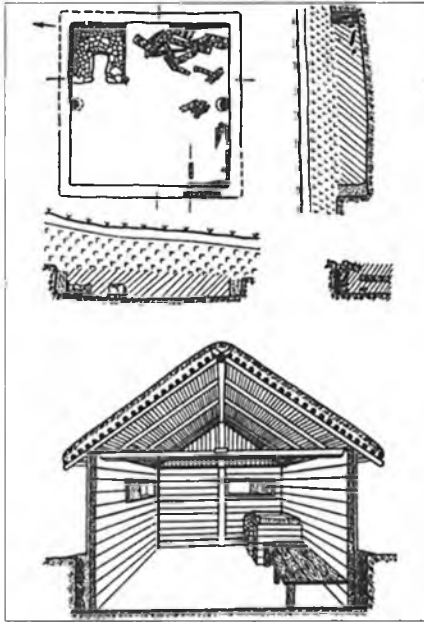
Слов'янські культури на величезній території, що охоплює пояс від Карпат до Дунайської низовини, південну Польщу і лісостепову Україну, праві береги Прип'яті і Подесення з окремими «рукавами» в південному напрямку, настільки близькі між собою, що їх часто об'єднують в одну археологічну культуру. За місцем перших і найбільш яскравих знахідок вона називається Празько-Корчакською (або Празько-Житомирською) і датується VI—VII ст. н. е. Однорідність її свідчить про те, що слов'янство в третій чверті I тис. н. е. ще не втратило етнокультурної цілісності.

З території на північ від Карпат слов'янські племена мігрують через хребет, у долини річок Влтави і Ваг, потім звідти переселяються на північ, вниз по течії Ельби — на землі, покинуті східними германцями. Слов'янськими стають території усього прибалтійського Помор'я. З України і почасти з південних схилів Карпат починається велике переселення на Подунав'я і на Балкани. Слов'яни заселяють Грецію аж до Пелопоннеса, опиняються і на Апеннінах.

Колонізація північно-східної Європи здійснювалася як із східної частини земель Празько-Корчакської культури, так і з території північної Польщі. Звідси, з лісисто-болотистого межиріччя Вісли і Німану, прийшли на північ Беларусі та на Валдайські висоти кривичі. З кривичької землі почалась колонізація пізнішої Новгородської і Псковської

План
і реконструкція
напівземлянки.
Городище
Монастирьок
на Дніпрі,
напроти
Переяслава

землі (словени є нащадками кри-
вичів). За літописними даними, «з
землі ляхів» прийшли на схід від
Дніпра, в басейн Сожа і Десни, в
верхів'я Оки радимичі і вятичі.

Слов'яни розселялись вздовж ве-
ликих і малих річок на узвишсях
над поймами, в лісових хащах і в
степу, на нових землях, що були для
них більш-менш звичним ландшаф-
том. Зима на Правобережжі Дніпра
не холодніша, ніж у Центральній

Рештки жител-
напівземлянок.
Корчак VII

Європі, і не така сира, а літо —
сухіше і тепліше. Лісові та супіщані
грунти зручні для землеробства, і
чим далі на схід, тим частіші ділянки
степу серед порослих лісами горбис-
тих рівнин, тим землі щедріші. Ріки і
озера були повні риби, включаючи і
осетрові породи, в лісах — соснових
на півночі та на Поліссі, дубових та
мішаних південніше — можна було
полювати цілий рік. Мед брали у ди-
ких бджіл, ставили свої борті.

Типове слов'янське житло на цій
території — напівземлянка; жили,
проте, і в землянках, і в наземних
будівлях. *Ізба, істьба* — слово, запо-
зичене з германських мов; означало
воно теплу будівлю. *Хиза* (*хижа, хи-
жина*) — болгарського, книжного
походження; так називали ту спору-
ду землянкового типу без фунда-
менту, яку з IX ст. почали звати сло-
вом *хата* (теж запозичення, з
угорської). «Хижа» — «хата» роби-
лася так: копали чотирикутну в
плані яму розміром десь від семи до
двадцяти квадратних метрів, глиби-
ною близько метра, з виступами для
сидіння вздовж стін. Підлогу утрам-
бовували і обмазували глиною. Зво-
дили невисокі стіни, часто обшива-
ючи їх колодами або дошками, звер-
ху покривали півземлянку дво- або
трисхильним дахом. В кутку напро-
ти входу на материковому останці
ставили піч — частіше кам'янку,
іноді глиняну.

Споконвіку це був *гім*, тільки сьо-
годні дім — це насамперед приміщен-
ня, а для слов'янина тих часів дім —
це нехитре господарство, все життя
сім'ї, яка цей «дім» вела. Хата, госпо-
дарські ями, хлів становили *гвір* —
обгороджене місце освоєного сім'єю
світу, де свої почували себе надійно,
якщо все було зроблено правильно: і

місце й час вибрані щасливо, і дерево не заборонене звичаєм, і відповідну жертву принесено під час кладки першого вінця, — отже дотримано всіх необхідних ритуалів.

В такому будиночку було затісно, але життя проходило здебільшого під відкритим небом. Тут жила сім'я, челядь — батько, мати й діти. Кілька жител, що будувалися поблизу, але без будь-якого порядку — це велика патріархальна сім'я. Кілька груп дворів — селище, в якому мешкав рід.

Слово село означало тоді не поселення (весь), а ниву, готову для сівби. Слов'янські поселення залишалися нетривкими, тимчасовими, бо землеробство в середині I тис. н. е. було підсічно-вогневим. Необхідно було вибрати ділянку лісу для випалу — лягу, вміло влаштувати випал, підготувати землю під посів (зробити ниву), зорати її дерев'яним ралом. Навесні, тижнів за три, одна людина могла засіяти 0,3—0,4 гектари розчищеної площі. Першого року врожай досягав сам-10, а вже через три-чотири роки земля ставала пустищем. Виникала необхідність шукати нове «село». Поле заростало підліском і перетворювалось на *стернище*.

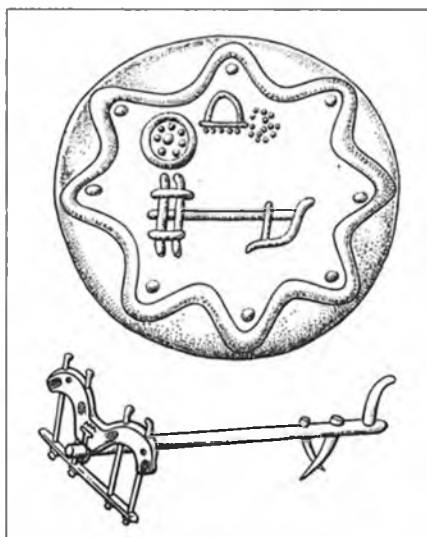
Переважаання проса характерне для підсічно-вогневого землеробства (називалося просо *бор*, *борошно*). Злак взагалі називався *жито*. На території України пізніше так почали називати новий злак, що посів найважливіше місце у харчуванні, витіснивши і просо, і ячмінь. На півночі злаки, як і раніше, називалися *жито*, а новий злак — *ржь*. Продукти хліборобства називалися *сьбожьє* (збіжжя), а це означало також достаток, масток, добро взагалі. Знали і овес, пшеницю, коноплю, льон, мак, капусту, ріпу (вона займа-

Давньослов'янська піч-кам'янка. Поселення Корчак IX

ла тоді в раціоні місце, яке займає сьогодні картопля). Розводили домашню худобу — переважно велику; птицю, обов'язково — курей. Хліб пекли кислий, із змішаного тіста. Часто недоїдали — в неврожай їли дубову кору, мох, липове листя, товчену соснову глицію, додавали до страв товчену соломку.

Їжу переважно варили, а не смажили. Посуд ліпили руками. Вишукані в своїй простоті типові слов'янські горщики з характерними пропорціями округлих форм служать цінним матеріалом для класифікації слов'янських культур. Ліпили руками і сковорідки.

Культ священного рала. Вгорі — хліб-«богач» (Болгарія), внизу — волове ярмо і рало

Речові знахідки з пам'ятників празько-корчакського типу

Орали дерев'яним ралом, але часто використовувались залізні наконечники — наральники. В невеликих печах приблизно такої ж конструкції, як звичайна хатня, плавили метал в численних руднях на болотистих місцях. Із заліза робили ножі, серпи, сокири, наконечники списів та інші необхідні речі. На сьогодні знахідок речей небагато. Слов'яни в епоху свого великого переселення належали до народів, у яких домашнього скарбу, майна було взагалі мало: все потрібне, від житла до прикрас і одягу, можна було виготовити на новому місці. Найважливішою була насамперед технологія, яка зберігалася в культурній пам'яті і

сполучалася з віруваннями та обрядами. Особливою загадковістю оточена ковальська справа, що з глибокої давнини ототожнювалася з чаклуванням (слов'янське *кузло*, звідки *кузня* і *кувати*, власне, і означало «чудо»).

Російський історик В.О. Ключевський писав: «...ставлення російської людини до лісу неприязне або недбале: вона ніколи не любила свого лісу. Несвідома боязкість оволодівала нею, коли вона ступала під його похмурий покров. Сонна, «дрімуча» тиша лісу лякала її; в глухому, беззвучному шумі його віковичних верховіттів чулося щось зловісне, щохвилине чекання нежданої, непередбачуваної небезпеки напружувало нерви, збуджувало уяву. І давньоруська людина населила ліс усілякими можливими страхами». Водночас ліс і годував людину, і постачав її необхідним для життя матеріалом. Ліс був втіленням чужого, а чуже освоювалося, тобто перетворювалося на своє.

Світ чужого починався одразу ж за своїм двором, та й у дворі треба було знаходити спільну мову з численними небезпечними силами. Не менш небезпечним було і поле. Поетичний вираз «чисте поле» як назва місця, де билінні воїни зустрічаються з ворогами, з'являється пізно: спочатку це просто очищене від лісу і взагалі відкрите місце, вільне і небезпечне. Тому на слов'янському півдні «полювати» означало те саме, що на півночі — «лісувати», «польовий» означало «дикий» («польова квітка», «польова миша»). Поле як край освоєної землі не просто межувало з чужим, а становило загрозу більш визначену, відверту і військову.

* Ключевский В.О. Курс русской истории. — Петроград, 1918. — Т. 1. — С. 72.

Етнічні групи слов'ян

Вчені минулого століття виходили з того, що перед розселенням на сході Європи слов'янська спільнота ділилася на три групи «язиків»: західну, східну і південну, або три великі слов'янські народності, які в свою чергу розпалися на дрібніші. Так обґрунтовувалася, зокрема, концепція походження росіян, українців і білорусів з одного народу — давньоруського (східнослов'янського). Як показали сучасні дослідження, подібні уявлення дуже сумнівні. Виділення східних слов'ян в окрему територіальну і культурну зону є не наслідком первісної їх єдності, а результатом пізнішої історії. В первісній слов'янській спільноті єдиної «східної» або «прадавньоруської» групи не було.

Відомо близько шести десятків «племінних» назв, які могли бути і назвами власне племен, і назвами малих етносів («народів»). Серед цих назв є такі, чиїх носіїв ми зустрічаємо в різних кінцях Славії. Так, *смоляни* опиняються і біля Смоленська, і в Болгарії; *греговичі* — і в Болгарії, і в Беларусі; *серби* — на Ельбі і на Балканах, і так далі. О.М. Трубачов вважає, що «племена» обирали собі маршрути цілком свідомо, керуючись певними географічними відомостями, і при цьому частина «племені» могла обрати собі один маршрут, а частина — інший.

Письменники тих часів називають три слов'янських «племені» — *антів*, *венедів* та *склавнів*. Слово «склавін» явно передає загальну самоназву слов'янських етносів. Венедями називали ту частину слов'ян, яка заселила північно-західні околиці Славії і найбільше відчула вплив германських сусідів. Саме слово «венеди»

належало до етносу давньоєвропейської групи, що колись жив на цій території і переселився на південь, давши, зокрема, назву Венеції; сусіди — балти і германці — продовжували так називати слов'ян.

Етнонім «ант» — іранського походження і означає «край», «окраїна» (часто в історії народів слово «край» означає спершу «околиця», «окраїна», а потім увесь обмежений краєкордоном край-батьківщину). В найраніші часи, коли цей етнонім згадується у хроністів, він не міг бути слов'янським. Найбільш імовірно, що на північно-західній околиці сармато-аланського (іранського) світу жив такий етнос, який пізніше послов'янився, зберігши стару назву. З антами пов'язують Пеньківську культуру на південному сході тодішньої території слов'янського розселення. Вона явно має риси попередньої Черняхівської культури і водночас несе сліди слов'янського проникнення.

Можна з упевненістю сказати, що поділ слов'ян на згадані три групи не відповідає пізнішому поділові на західних, східних та південних слов'ян, а анти не є просто предками українців; щонайбільше, до складу українського народу увійшли якісь нащадки антського населення.

На нових землях слов'яни переймали елементи місцевих культур, коли стосунки з завойованим населенням більш-менш нормалізувались, одружувалися з місцевими дівчатами. Внаслідок взаємовпливів і антропологічний вигляд, і культура слов'ян на заході і півдні їх нової батьківщини мінялися швидше, ніж на сході. Так, гончарний круг був засвоєний західними і південними слов'янами вже в часи Празько-Корчакської культури, натомість на території Ук-

раїни ліпна кераміка панує до IX сторіччя. Можна сказати, що розвиток культури на сході Слов'янщини відбувався повільніше, зате органічніше, на власному ґрунті.

В старослов'янській термінології неможливо знайти відповідника тому слову, яке сьогодні означає «народ», «народність». Слово *народ* вживалось у значенні «натовп», «зборище чи множина людей», при цьому «народ» найчастіше був організований для військової справи. Як військове зібрання «народ» мав ще особливу назву — *полк*, що буквально означає те ж саме, бо є простим запозиченням із германського *Volk* — «народ». Латинське *patio* або грецьке *ethnos* в книжній мові перекладалось як *язык* або *плем'я*. Інший вираз приблизно з тим же значенням — *люди*, але цей вираз переважно вживається для позначення «своїх», натомість «язики» можуть бути і чужими. У співвідношенні виразів *плем'я* і *ріг* можна знайти певну закономірність: *плем'я* — це всі ті, які народжені і живуть зараз, *рід* — це «першоджерело, першоначало роду, його творіння і живильний зв'язок, який об'єднує багатьох, — не лише тих людей, які живуть спільно, але й людей у послідовній зміні поколінь»¹.

Отже, *рід* — це не тільки соціальна одиниця (родичі до певного — можна думати, шостого — коліна), а й та сила спорідненості, яка робить усіх співучасниками життя.

Літописи доносять до нас перелік «племен», з яких складалася слов'янщина принаймні X—XI сторіч. Помилкою було б вважати ці одиниці племенами в тому розумінні, яке виходить із уявлень про суспільну організацію «сім'я — рід — плем'я — народність». «Племена» літописів бу-

ли «народами» в сучасному розумінні, або, як кажуть, «мікроетноссами». Деякі з цих мікроетносів зберегли свої назви (етноніми) і до сьогодні: літопис згадує чехів, хорватів, сербів, поляків (ляхів) тощо. Не лишилося старої етнічної організації східних слов'ян — дулібів, волинян, полян, дреговичів, кривичів і так далі.

Надзвичайно близькі культури трьох «племен»: *волинян*, *древлян* та *дреговичів*. З фізичної, антропологічної точки зору, вони також близькі, хоча між ними є й відмінності. Там, де пізніше зустрічаємо волинян, свого часу жили дуліби, потім бужани; можливо, волинян називали спочатку дулібами, потім бужанами, відповідно до того, яке «плем'я» відіграло там домінуючу роль. Волиняни чи велиняни жили також і в західній, венедекській частині Славії. Корені *вол-*, *вел-* мають міфологічний смисл і пов'язані з уявленням про «нижній світ». Може, східні і північно-західні волиняни — просто «тезки», а, може, — гілки одного народу.

Те ж саме можна сказати про *полян*. Поляни західні, які з X ст. називаються поляками, — корінне населення верхів'їв Вісли. Східні поляни за фізичним обрисом мають риси південців-степняків: менші зростом, з тоншим кістяком, тендітніші, темніші, з дещо сплосченим лицевим скелетом. І на фізичний тип, і на культуру східних полян більше вплинули попередники слов'янського населення на нашій землі, через них головним чином і сприйняті традиції Черняхівської культури.

Чи були українські поляни гілкою того ж народу, що й поляни-поляки? Хто знає! Назва могла бути просто пов'язана з полем — свої «поляни» були і у кельтів, і у германців. Могла

¹ Колесов К. К. Мир человека в слове древней Руси. — Л., 1986. — С. 133.

і частина північно-карпатських полян прийти на Русь і асимілювати тут чисельніше місцеве іраномовне населення.

На Лівобережжі розселилося «плем'я» *сівера*, назва якого має іранське походження. Можливо, *сівера* була послов'яненним іранським народом. Проте антропологічні характеристики зближують сіверу з предками сучасних білорусів та литовцями («валдайсько-верхньодніпровський комплекс»). Можливо, ці дані свідчать про походження з межиріччя Вісли і Німану, а, може, про велику роль місцевого балтського субстратного населення в формуванні прийшлої (з іраномовних районів) сівери. Фізичними спадкоємцями сівери сьогодні є здебільшого населення південно-західної Росії.

Літописні *тиверці* та *уличі*, які поселилися в степових районах півдня України, за антропологічними характеристиками близькі до волинян та їх сусідів. Поселення слов'ян у степах виявилися нетривкими — під натиском кочовиків вони відступили на захід.

Прикарпаття було заселене *білими хорватами*. Якщо приазовські хорвати — той самий народ, то ці іраномовні степовики (слово «хорват» — іранського походження) якось включилися в слов'янську стихію, вже слов'янізованими вони з'являються в Прикарпатті, на землях нащадків кельтів-галлів (звідки і наша *Галичина*, і іспанська *Галісія*) та фракійців. Частина їх продовжувала жити тут, частина пішла на Балкани.

Як бачимо, слов'янське населення на території України збиралося з різних країв первісної Славії і несло різні історико-культурні традиції і впливи.

На жаль, ми не можемо скористатись такими безпосередніми свідченнями етнокультурної спорідненості, як мови. Якими мовами або якою мовою розмовляли слов'яни періоду їх великого розселення — про це ми можемо здогадуватися на підставі реконструкцій, що не сягають великої точності. Проте деякі дані можна вважати надійними. Ми можемо сказати, що десь аж до XIII—XIV ст. мовні новації поширювались по всій величезній території Слов'янщини. Згідно з критеріями, прийнятими в лінгвістиці, аж до цього періоду можна говорити про існування єдиної слов'янської мови, і всі інші мови слов'ян розглядати як діалекти. Проте цей критерій недостатньо чіткий. Маємо свідчення і про мовні новації, які поширювались по східнослов'янській території тоді, коли ще існувала спільнослов'янська мова, отже, всередині єдиної мови таки існувала якась мовна зона, що її можна назвати давньоруською. Але і це ще не все: всередині давньоруської мовної зони можна виділити групи діалектів, по яких поширювались мовні новації і які, в свою чергу, становили одну мову, — в той час, коли ще не розпалася остаточно спільнослов'янська мова і існував якийсь мовний союз чи мовна спільнота на всьому сході слов'янщини.

Сусіди слов'ян

Територія Полісся і сучасної Білорусі була заселена народами балтської мовної групи, причому південь її ближчий до пралитовських, північ — до пралатиських діалектів. Як свідчать археологічні дані, просування слов'ян на балтській території було і мирним, і немирним. Проте на

північ від Прип'яті місцеве населення здебільшого не було витіснене — воно жило впереміж зі слов'янами і поступово було ними асимільоване.

Південними, степовими сусідами слов'ян були спочатку іраномовні народи, спадкоємці скіфів та сарматів.

Сармати — споріднений із скіфами народ; ще Геродот писав, що мова у них та ж скіфська, тільки «зіпсована». Скіфською мовою «сарматське плем'я» називалось *ас*, звідки *аси*, *яси*, *осетини*. В осетинських казках самоназва осетин — *алон*: скіфське *аріана* (арійський) трансформувалось у сарматське *аліана*, *аллан*, звідки ще й назва *алани*. Предки осетин кочували не тільки в північно-кавказьких степах, а й у Причорномор'ї. Якесь частина їх проживала постійно на родючих землях лісостепу і становила, зокрема, частину населення Черняхівської культури.

Кочовики-«аси» взаємодіяли з іншими кочовими народами Причорномор'я — переважно з тюркомовними потомками гуннів, що не пішли за своїми войовничими предками в Європу. Один із цих кочових народів — *булгари*. Частина їх залишилася на Волзі та в південних степах, частина пізніше пішла на Балкани і очолила там групу слов'янських племен, в якій згодом повністю розчинилась, залишивши їй тільки ім'я.

У VI ст., коли йшло слов'янське розселення на сході та північному сході Європи і на Балканах, на Азійському континенті утворилась держава войовничих тюркських кочовиків — Тюркський каганат династії Ашні. Кагани вели руйнівні війни з Візантією, завойовували Кавказ, потім зникали з поля зору своїх противників, щоб розібратися у

власних суперечностях. Внаслідок усобиць каганат розвалився, на його руїнах виникла зокрема Велика Болгарія із столицею в Фанагорії, в гирлі Кубані. Звідти хан Аспарух і відкочував на Балкани. Одночасно інший тюркський етнос, *хазари*, заснував свій каганат із династією Ашні. Тривалий час Дон відділяв Хазарію від тюркських кочів'їв у північно-кавказьких степах. Археологічна культура, залишена на сході України населенням каганату, називається Салтово-Маяцькою за назвою місць, де на початку століття велись розкопки, — Салтовського могильника та Маяцького городища в басейнах Дону та Сіверського Донця.

В Салтово-Маяцькій культурі виділяються різні типи поселень, що більш-менш виразно відповідають різним етносам. В поселеннях на верхів'ях Дону, Осколу та Донця, зосереджених навколо великих городищ-фортець на високих прибережних мисах, жили алани. В степовій зоні Подоння городищ небагато, є чимало решток кочових стоябищ, у нижній течії Дону досить землеробських та виноградарських поселень. Тут знаходились великі хазарські міста — Саркел, Семикаракорське городище, білокам'яна фортеця на нинішній території Цимлянського моря. Окремі варіанти хазарських поселень — у Приазов'ї та в Криму.

В період розквіту Хазарського каганату слов'яни підтримували з його населенням активні торговельні стосунки, про що свідчать численні знахідки речей Салтово-Маяцької культури в слов'янських поселеннях.

В степовій частині нинішньої української території організованої військово-державної сили на той

час не було. Тут знаходилися кочів'я окремих племен — потомків гуннів, тут селились і слов'яни на землях старої аграрної культури, розорених кочовиками. Проте з появою в IX ст. тюркських кочовиків, що прийшли з Казахстану і Середньої Азії, територія «поля» цілком контролюється ними.

У IX—X ст. на величезній території Киргизії та Казахстану існувала держава кимаків. Серед племен чи етносів, що входили до цього об'єднання, були *кипчаки* (інша назва — *кумани*; це слово пов'язане із значенням «блідий», «жовтий», звідки, можливо, як калька «половий» і слов'янська назва цього етносу — *половці*).

У IX ст. кипчаки-половці розгромили біля Аральського моря потюркених потомків давніх іранців-масагетів — *кангарів*, або *беджене* (слов'янська назва — *печеніги*). Кангари-печеніги частково відкочували в Північне Причорномор'я. Ті, які залишилися у Приараллі, підкорились кипчакам і перейшли на один з діалектів кипчакської групи; їх нащадки називаються сьогодні *каракалпаками*. Не виключено, що етнічною ознакою печенігів-беджене були *чорні ковпаки* («кара-колпак»), можливо, осілі на слов'янських землях «чорні клобуки» якраз і були нащадками печенігів.

У X ст. н. е. кипчаки-половці відкочували в Причорноморські степи, розгромили печенігів і стали повними господарями «поля» аж до приходу монгольських завойовників.

У тюрків-кочовиків була своя система цінностей і оцінок, пов'язаних з поняттям багатства. Вона ґрунтовно відрізнялась від слов'янської землеробської.

Головне майно кочовика — худо-

ба. Коні, верблюди, вівці і кози та корови (найменш престижний статок) забезпечували людей практично всім. З шерсті ткали сукно, валяли повсть, з хутра шили не лише кожухи, а й штани. У найгіршому разі кочовик міг зовсім обходитися без каші, харчуючись сушеним кисляком та сиром або в'яленим м'ясом. Щоправда, подеколи кочовики не сіяли проса або інших злаків. Трохи засівів коло зимових пасовищ їм вистачало; лише за умов постійних військових сутичок кочовики по кілька років обходились без посівів, використовуючи обмін худоби на зерно і борошно або ж обмежуючись бідною м'ясо-молочною пайкою. Загалом можна припустити, що худоби завжди було багато і, як і всі скотарі, тюркські кочовики з європейської точки зору були «одержимі худобою».

Заможність і багатство у кочовиків виглядають не так, як в аграрних цивілізаціях. Багата людина мала табун коней, багато овець, верблюдів, чимало корів; бідна — лише баранів та корів. Багатий їздив на красивому аргмаку, в сідлі, прикрашеному сріблом і золотом, карбованих і оздоблених стременах, з прикрашеним вишивками чепраком; бідний — на маленькому кошлатому конику, у сідлі з мідними бляшками, залізними стременами, з дерев'яною лукою сідла, лише пофарбованою або прикрашеною різьбленням, без шкіри. У багатого була шабля, бідний обмежувався двома-трьома луками, трьома колчанами стріл, сокирою, мотузкою і ножом на поясі. Багатий носив шовковий халат, влітку — бавовняні штани, м'які сап'янові чоботи — ічиги, взимку — пару вовчих або лисячих кожухів, лисячу або соболину

шапку-малахай; бідний обмежувався шкіряними штанами поверх натільної повстяної білизни, кожухами з собак або кіз, баранячою шапкою та ічигами попростіше. Багатий міг пити кумису досхочу із чашок у срібних оправах, бідний кумис куштував рідко, з простих дерев'яних чашок (які, звичайно, ніколи не мились — кочовики навіть не пили води, вони страждали від спраги, якщо не було в курдюку айрану, тобто розведеного водою кисляку). Щоправда, і багаті харчувались дуже скромно, — витривалість вважалась високою чеснотою. Тюркочовик вдовольнявся вранці одною двома чашами ріденької просяної каші, ввечері — чашею сорпи, м'ясної юшки, та шматком м'яса, а дуже часто — юшкою без м'яса, але з жиром. Пили багато молока, переважно кобилячого, але ніколи не пили молока сирим — воно завжди варилося, сквашувалось і зберігалось в бурдюках. Подібним був побут і скіфських кочовиків.

Якщо гранична стриманість в їжі оспівувалась поряд із здатністю з'їсти величезну кількість м'яса, якщо увесь скарб уміщався у кибитці та в'юках, то «ім'я» і «слава» знаходять символічний вираз в худобі (перекладачу давньотюркських рунічних написів доводиться для пояснення слова «багатий» розшифровувати його, додаючи «худобою»), в одязі і дорогих прикрасах, насамперед для коней.

Архаїчні культури не зберігали в матеріальних цінностях праці попередніх поколінь — досить було уміти зробити речі. Тому наслідком війн тут було просте безжальне винищення ворога. Тюркські війни мали на меті захоплення худоби і того майна, яке мало престижний характер.

Але військові конфлікти, такі часті в кочових суспільствах, не вичерпували стосунків із сусідами. Потреби в залізі, знаряддях праці, зерні, тканинах, золоті і сріблі перевищували і скромні виробничі можливості, і військові трофеї кочовиків, тому тюрки купували необхідне у сусідів в обмін на худобу і шкіри не рідше, ніж відвойовували силою. Стосунки аграрної слов'янської цивілізації з кочовою степовою — це і війна, і мирні контакти. Сутички між кочовиками нерідко приводили також до того, що потерпілі степовики шукали притулку у слов'ян, осідали на їхню землю і асимілювалися.

§ 2. МІФОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА

Структура міфологічного простору

Міфологічний простір — це насамперед «нормальний», звичайний простір, координати якого набувають незвичайної, міфологічної значущості. Коли ми орієнтуємося на місцевості, то спочатку шукаємо північ, а потім, ставши до неї обличчям, визначаємо, де знаходяться інші сторони світу. Таких сторін світу ми виділяємо чотири — тому, що така будова людського тіла: є «вперед», є «назад», є «праворуч», є «ліворуч». Так орієнтувались у просторі і наші предки, але з однією дуже важливою поправкою: напрямки світу для них були нерівноцінні — були «добрі», були «погані». «Добрими» напрямками були схід і полудень, поганими — захід і північ. Тому починати орієнтацію з

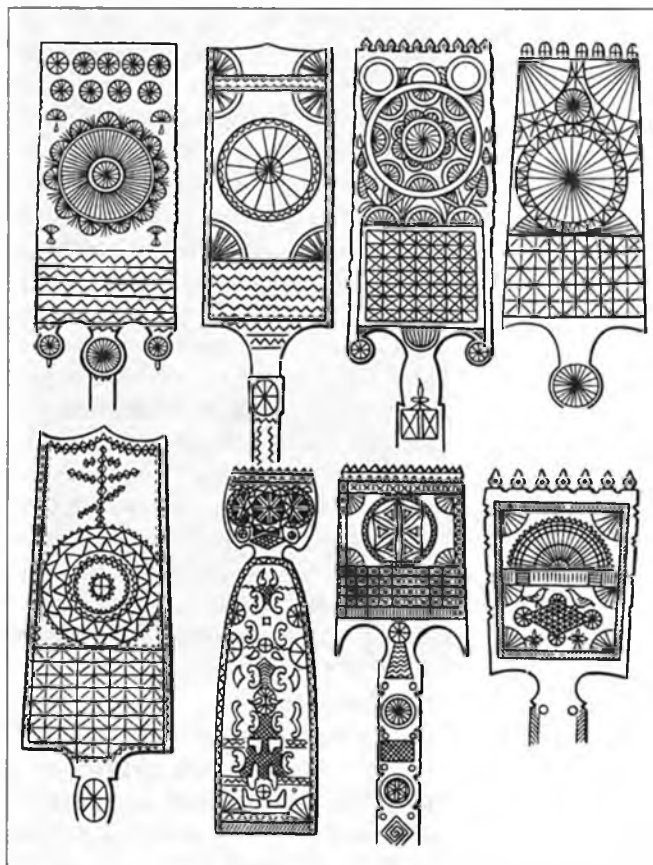
поганого, північного боку було неправильно, погано. Висхідним напрямком у слов'ян, як і у багатьох інших народів північної півкулі, був схід, звідки починався день.

Недобрим був і рух справа наліво, проти ходу Сонця: символіка правого і лівого мала величезне значення. По колу треба було рухатися праворуч, праве взагалі було «добрим», на відміну від лівого. Нам не доводиться визначати, де верх, а де низ; це було зрозуміло завжди, але в давнину була ще й оцінка — верх то «добре», низ — то «зле». Виділяються і три поверхи світу: верх — середина — низ, тим самим світ уподібнюється дереву. Світ упорядкований, якщо він оцінений по всіх семи координатах. Загальна характеристика слов'янського міфологічного простору така ж, як і його першоджерела — індоєвропейського.

Оцінка простору поширюється і на час, і на інші виміри реальності. Найголовніше в упорядкуванні — відділити «свій» світ від «чужого».

Гранично «свій» простір — хата — відгороджується від світу «чужого», і кордон, межа, край «свого», освоенного світу відіграє виняткову роль. Можна рухатися по хаті як завгодно, але коли переступаєш поріг, маєш пам'ятати, що тут пролягає межа між «своїм» та «чужим». Перед входом чи виходом з дому слід було зупинитись; вже в наші часи перед тим, як переступаєш поріг, слід прочитати молитву. Недарма казали: «Без Бога — ані до порога». Не можна було перемовлятися через поріг. Багато прикмет, загадок, заговорів пов'язано з порогом, дверима, замком.

Особливий спосіб сполучення зі світом — через *вікно*: вхід через двері — регламентований, дозволе-

ний тип сполучення з «чужим», через вікно — нерегламентований. Вікно осмислювалось як око дому, а сполучення з чужим світом мало свої закони: люди не могли бачити той світ, той світ не міг бачити живих людей, як гоголівський Вій не бачив Хому Брута за зачарованим колом у церкві. Забезпечуючи проникливість кордонів, вікно водночас повинне особливо охоронятися. «Без вікон, без дверей» бувають тільки особливі приміщення, — наприклад домовина.

Всередині дому теж виділяється «краща» і «гірша» частини. Діагональ «піч — *покуть*» протиставляє ці частини дому: краще місце — на покуті, жіноче місце — у районі печі.

Російські пряки із символами Всесвіту — круглим верхом-небом і квадратним низом

Сакральність числа «сім» у слов'янській традиції підтверджується тим, що у височних підвісках різних етносів саме сім лопастей, спіраль у підвісках закручена сім разів. Чергування «три — чотири» (згадаймо в «Наталці Полтавці»: «Ішли ляхи на три шляхи, а татари на чотири») повторюється у формулах колядок: «кладе ж воли у три плуги, а молодчики у чотири; кладе ж клячи у три борони, а жеребчики та у чотири; кладе стоженьки та у три шопоньки, кладе шопоньки та у чотири». В колядках на тему будівництва церкви, що є пізнішим, християнізованим переосмисленням космогонічного акту (тобто акту творіння або упорядкування світу) «церков мурують з штирма углами, з штирма углами, з трома верхами».

У слов'ян на відміну від кочових народів переважають вертикаль і потрійна класифікація. До виділення трьох рівнів та чотирьох сторін світу додається символ кола як засобу відокремити свій, освоєний світ від світу чужого, дикого, небезпечного. Садиба, по-українськи — «обійстя», дослівно означає «місце, яке обходять навколо». Існує гіпотеза, що в праслов'янську епоху поселення будувались по колу, звідки й пішло реконструйоване значення старослов'янського *объць* як «круглий» або водночас «Космос». У всіх слов'ян зафіксований звичай оборювання поселення магічним колом для боротьби з епідеміями та епізоотіями. Можна думати, що йдеться радше про магічне обгороджування або оборювання по колу як засіб відмежування від зла.

Коло символізувало одиницю-цілісність, чотирикутна будова —

упорядковану безконечність світу. Найповніше ця символіка знаходилася вияв у поховальних спорудах.

Курганний обряд, що з великою точністю відображав індоєвропейську символіку, виник у слов'ян пізно. Ранні кургани поки що не датовані, але переважати цей обряд став у IX ст., що говорить про якісь ідеологічні зрушення незадовго до прийняття християнства. У символіці докурганного періоду теж можна знайти сліди традицій, виявлених пізніше в курганах. Так, навколо поховань споруджувались круглі, іноді — квадратні огорожі з колод; урни з рештками спалення та землю з вугіллям клали в округлі неглибокі ями. З появою курганного обряду круглі ями з урнами поступово зникають, що може свідчити про рівнозначність семантики круглої поховальної ями і круглого в плані кургану.

Поховання в архаїчних культурах мислилось, з одного боку, як дім («домовина»), з іншого — як символічна іпостась Космосу. Оскільки і спорудження звичайного дому супроводжувалось освяченням, у цьому світському акті можна шукати сліди відтворення космічного акту організації-творіння.

На території України ранні слов'янські землянки, чотирикутні за планом, орієнтовані за сторонами світу або своїми стінами, або кутами. Вхід до такої землянки робився з південного боку, а піч знаходилась на протилежному боці. Домашнє вогнище у слов'ян було сакралізоване, про що свідчать численні пережитки давніх ритуалів.

Просторова структура світу, окреслена в такий спосіб, знаходить відповідника в часовій структурі:

вперед — схід — ранок — весна
 праворуч — південь — день — літо
 назад — захід — вечір — осінь
 ліворуч — північ — ніч — зима.

В українській старовинній загадці можна побачити аналогію між просторовою структурою дуба (символа світового дерева) та часовою структурою Космосу: «Дуб — дуб — довговік, на йому дванадцять гілляв, на кожному гіллі по чотири гнізді, а у кожному гнізді по сім яєць, кожному ім'я є» (дуб — рік, гілля — місяць, гніздо — тиждень, яйце — день тижня).

Інший спосіб означення основних напрямків у просторі — кольорова символіка. Після появи тюркських кочовиків в Середньовічній Європі закріпилася перейнята у тюрків система кольорової символіки: центр — жовтий (золотий), схід — синій, південь — червоний, захід — білий, північ — чорний. Для старовинної індоєвропейської символіки реконструюється майже те ж саме з дзеркальним відображенням лівого в праве, правого в ліве: захід — синій (зелений, голубий), схід — білий. Це здається більш природним і первинним. У слов'янській, як і в загальноєвропейській, традиції міцніше збереглися кольорові символи для вертикальних координат: верх — білий, середина — червоний, низ — чорний. При подвійній опозиції можливі різні протиставлення: білий — червоний; червоний — чорний; білий — чорний.

Очевидно, спочатку такими ж символами координат світу були «основні стихії». Для тюрків з їх стабільнішою горизонталлю можна реконструювати такі стихії: центр — вогонь, північ — вода, схід — небо, південь — повітря, захід — земля. Зауважимо, що міфологічний простір

*Дерево життя.
 Вишивка.
 Чернігівський
 історичний музей*

тюрків багато в чому запозичений із іранського індоєвропейського світу. Якщо припустити, що хід зліва направо рівнозначний ходу згори вниз, то маємо дуже природну класифікацію стихій згори вниз: небо — повітря — земля — вода, і як їх прихована сутність — вогонь.

У слов'янських матеріалах знайдемо передусім виділене значення вогню як символу сутності, середини, ества світового дерева. Це відображається, зокрема, в особливому способі добування вогню тертям дерева об дерево, — ритуальному способі, що зберігся в окремих обрядах на Україні аж до нашого століття. Вогонь ніби викликався тертям з моделі Космосу — дерева, де він загадковим чином знаходився.

Можна зрозуміти значення тих колядок, які уподібнювали скромну хатину селянина упорядкованому Космосу:

*Ой позволь нам, пан хазяїн,
Та й колядочку сказати.
Навкруги твого двора
Та й залізній тина.
Посеред твого двора
Стоїть стовп золотий.
А на тім на стовпі
Сидить птиця-орел.*

Обгородженість двору «залізними тинами» гарантує захист від злої сили дикого, некультурного, неосвоєного світу. Двір організований уявною вертикаллю «золотого стовпа» — стовпа, а не дерева, оскільки стовп — культурний еквівалент дерева; двір — світ культури, а не природи. Стовпа *золотого* — адже золото символізує вогняну природу світопорядку, приховану в світовому дереві.

Мікрокосм і макрокосм. Світське і священне

В архаїчній свідомості структура «малого» світу людини, її сімейного і особистого життя побудована за аналогією зі структурою всього суспільства і Космосу загалом.

Стародавні слов'яни мали більш складні уявлення про співвідношення душі і тіла, ніж християни. У язичників — і не тільки слов'янських — є уявлення про кілька різних душ, які мають різні функції. Про це свідчать дані про «нечистих» небіжчиків, поховальна обрядовість, народні уявлення щодо будови і функціонування людського тіла, фольклорні матеріали.

Архаїчним культурам властиве уявлення про те, що у людини не одна, а кілька душ з різними функціями.

По-перше, це та душа, яка залишається «на тому світі» після смерті, з'являючись у визначений час до

своїх родичів «гостем». Гість-небіжчик, як і гість живий, сприймалися водночас як «свій» і як «чужий» — з гостинністю і з острахом. Не випадково «гостинець» — це і подарунок або обмін дарами між гостем і хазяями, і дорога, зокрема на кладовище. У старовину «своїх» небіжчиків називали «родителі»; «родительський день», «родительський тиждень» — поминальний день і тиждень. До «родителів» належали не тільки прямі предки, а й усі покійні родичі, в тому числі й бездітні. Чіткий ритуал передбачав форми спілкування з «родителями». «Гість» — душа, що покидає людину після смерті і вирушає ритуалами на «той світ».

По-друге, це та душа, яка дає людині так звану *життєву силу*. В казках життєву силу повертає людині «мертва вода»: побризкавши убитого «мертвою водою», можна загоїти рани, повернути до цілісності порубане, покалічене тіло. Але, маючи лише життєву силу, людина залишається ніби живим небіжчиком. Інший фольклорний приклад небіжчика, який зберігає життєву силу, але не є живою людиною, — упир. Упир мертвий, але його тіло здатне рухатись, він їсть і п'є, після смерті упиря його обличчя залишається рум'яним.

Крім упиря, повір'я знали й інший вид нечисті, «нав'я» — русалок, потерчат та мавок українського фольклору. Вони цілком схожі на живих людей, бо не можуть одержати смерті і піти на «той світ» через те, що смерть застала їх нехрещеними. Відомо, що в дохристиянський час обрядові хрещення відповідав обряд ініціації. Згадкою про жорстокий і понурий обряд ініціації в казковому фольклорі залишився образ «будинку смерті» — «хатинки на курячих

ніжках», повернутої входом до лісу або на північ.

Ім'я в архаїчній свідомості так само ототожнювалося з особистістю, як тінь або слід. Відомі приклади чаклунських дій над слідом: щоб загубити людину, викопували і спалювали її слід, замурували його в стінку печі, вішали в димохід. Дівчата викопували слід хлопця і ворожили над ним, щоб його принадити. А заспокоїти нав'я було просто: треба було дати йому ім'я. В білоруській традиції говорилося «будзь Ганна или Марія», і потерча заспокоювалося. Характерно, що у всіх «язичників» світ небіжчиків був *pluralia tantum*, безіменним і безликим — тільки християнство зберігає особистість за покійним до другого пришествя, до воскресіння з мертвих.

Завішування дзеркала в дні жалоби має зв'язок саме з цією душею, душею-образом, яка нерозривно пов'язана з іменем і особистістю. Надання імені — щось на зразок поливання «живою водою», коли убитий справді оживав і повертав свою особистість.

Отже, по-третє, душа людини — це її ім'я-образ, що робить її особистістю і членом суспільства, родини, роду.

Така організація душі чи душ відповідає функціям духовної діяльності, як її собі уявляли слов'яни. У всіх слов'ян «слухати», «чути» означало також «передчувати», «відчувати», а «бачити» — «розуміти»; не випадково «відати» етимологічно споріднене з «видіти». В прислів'ї «душа бачить, а серце чує» відображається це старовинне розуміння розподілу функцій. Душа, яка бачить-розуміє, ототожнювалася з оком і взагалі з головою, з об-

личчям. Навпаки, «чути» — функція в світі невидимого, звідки — зв'язок «чуття» з серцем, «серединою». Третя функція душі — життєва сила, вітальність; вона ототожнюється з «утробою», нутрощами.

Характерно, що саме такий поділ душ за їх функціями знаходимо у Арістотеля. За Арістотелем, у людині є три душі: рослинна, чуттєва і розумна. Християнство базується на Платоновому дуалізмі душі і тіла, але не виключає і Арістотелевого уявлення. Звичайно, давньослов'янські вірування не мали жодного зв'язку з філософією перипатетиків: дивовижна подібність народної міфології слов'ян до концепцій автора твору «Про душу» свідчить лише про глибокі спільні корені таких уявлень.

Мікрокосм людини — це і її особистість, «Я», її власне життя, це і її сімейне коло. В колядках, що мають явно дохристиянський характер, але вживають християнську термінологію, обов'язково наявне звертання до трьох головних елементів сімейної структури — до батька, матері і дітей. При цьому кожен має свою функцію в домі і асоційований з певними небесними символами. Ясно і строго проводиться такий принцип символізації: «ясен Місяць — пан господар, красне Сонце — жінка його, дрібні зірки — його діти». Отже, мужчина символізується Місяцем, жінка — Сонцем. Мотиви можна бачити вже в тих самих колядках, де по-різному характеризуються функції місячного і сонячного світла. Функція сонячного світла — в його животворності («взогрію ж бо я гори й долини», від сонячного світла «все возрадується»), натомість функція місячного світла — не гріти, а освітити шлях

(зійде Місяць, і возрадується «гість у дорозі», «військо в облозі, гості в дорозі»). Туманні згадки про «гостя» і дорогу (гостинець), етнографічні матеріали про роль Місяця у ворожіннях натякають нам на жрецькі, сакральні, відовські функції, які таким чином приписуються хазяїнові дому (поряд із згадкою про «військо в дорозі»).

Такі висновки підтверджуються оцінкою простору, що закріплюється за господарем і господинею в селянському домі. При цьому слід робити поправку на те, що хата, структура якої набуває символічного значення, — це вже не ранньо-

слов'янська хата, а порівняно велика будівля. Проте символіка настільки архаїчна, що корені її безумовно заходять у загальнослов'янський період.

Місце хазяїна — під образами, на покуті, де на «божниці» (спеціальній полиці) стояли «боги», як у народі часто називали ікони, а також свячена верба, пучки троїцьких беріз. Тут у дохристиянський період були якісь священні предмети, символи або ідоли язичницьких богів. Місце хазяїки — піч і простір коло печі. На печі сиділа наречена; коли приходили свати, і дівчина злазила з печі та колукала піч, — це було знаком її згоди вийти заміж. Піч варила їжу, отже, перетворювала сире, природу на варене, культуру. Звідси й інша дія перетворення чужого на своє: «Хто на печі сидів, той уже не гість, а свій», — говорить старовинна примовка. В свою чергу, піч має людські характеристики: у неї є «чоло», «щоки», «ноги»,

«плечі». Нарешті, піч має і космічні характеристики: «Полна печь перепечей, среди печей — каравай» — це російська загадка, відгадка якої — небо, зорі, Місяць. Традиційний український звичай розписувати печі йде від тих часів, коли розпис був не стільки художнім, скільки священним дійством.

Всі схарактеризовані уявлення можна звести в таку схему:

<i>координати</i>			
<i>світового дерева</i>	верх	середина	низ
<i>кольоровий символ</i>	біле	червоне	чорне
<i>космічний символ</i>	Місяць	Сонце	зірки
<i>сімейний символ</i>	чоловік	жінка	діти
<i>органи тіла</i>	голова	серце	утроба
<i>душі</i>	розумна	чуттєва	вітальна
<i>функції душі</i>	бачення-розуміння	почування-чуття	життєва сила
	особистість		плодючість

Той факт, що всі елементи повсякденного життя мали сакральний і міфологічний сенс, співвідносились з елементами Космосу і символізувались небесними знаками, свідчить про те, що в життєдіяльності людини архаїчної культури священне, сакральне набагато тісніше пов'язане із світським, буденним, ніж це властиво ближчим до нас часам.

§ 3. РЕЛІГІЯ, МІФОЛОГІЯ І КУЛЬТИ

Основний міф

Знаючи, як живуть і функціують міфи у інших народів, можна бути певними, що кожен слов'янський мікроетнос — древляни, поляни, сівера тощо — мав свої міфи; і кожен такий міф існував у багатьох варіантах, а у кожному варіанті бракувало

того чи іншого епізоду; отже, реально існувала лише схема міфу, яка з часом втілювалася у різні варіанти; нарешті, що схема древлянських міфів лише почасти збігалася із схемою полянських, схема полянських — із схемою в'ятицьких і так далі. Адже літературної норми в суспільствах не було, і сюжети розтікалися безліччю струмочків, зберігаючи лише головний напрямок течії. Після прийняття християнства старі боги були частково витіснені, частково асимільовані і zdeформовані новою вірою. Старих слов'янських міфів історія не зберегла, тому доводиться їх реконструювати.

Міфи були історією Космосу, історією упорядкування Всесвіту, розповіддю про те, як влаштований світ навколишній і світ людський. Вони були водночас системою норм життя, що відобразилось у численних повір'ях і забобонах. Були вони також і елементами культу, їх відтворювали у видовищах-виставах, обрядах і ритуалах. Тому рештки старовинних вірувань вчені знаходять у таких же роздрібнених пам'ятках фольклорно-етнографічного характеру, як археологи моделі давнього посуду — у потрошеному череп'ї. Тільки відновити схему міфу набагато складніше, ніж реставрувати посуд.

Вяч.Вс. Іванов та В.М. Топоров з великою мірою вірогідності реконструювали схему основного міфу слов'янської системи, який своїм корінням іде в глибоку індоевропейську давнину. В основі міфу — боротьба небесного персонажа-громовержця з його супротивником із «нижнього світу». Боротьба між силами світла і вогню, уособленими основним персонажем міфу, та його супротивником проходить на певній

міфологізованій території, освоєній слов'янами, і в певному часі, прив'язаному до календарних свят.

За основною схемою міфу зла сила, уособлена в Змієві, спустошує край і вимагає в данину людські жертви. Герой, в народних легендах — Коваль або два Ковалі, веде тривалу боротьбу із Змієм, зазнає поразок; подекуди говориться навіть, що він втрачає частини тіла, але зрештою він перемагає Змія, впрягає його у плуга і змушує орати борозну. Змій проорює межу або борозну до самого моря. В числі епізодів — заморожування водойми, в якій ховається Змій.

У східнослов'янських варіантах боротьба розгортається біля Києва, Змій проорює Змієві вали або рів до Чорного моря. З діями Змія асоціюються пороги на Дніпрі. Пов'язана з легендою і оповідь літописця про заснування міста Києва: старший із трьох братів-засновників, Кий, названий ім'ям, похідним від слова «кувати». «Кий» означає «палиця», «молот», «жезл», тобто атрибут громовержця. В польському варіанті дія відбувається в Карпатах, на Краківській горі. Герой Карк — Крак перемагає Змія (смока) на горі Вавель. Народна пам'ять зберігала уявлення про Карпати як про чародійське місце. Це зображено в «Страшній помсті» Гоголя, у надзвичайний, чародійний момент перед очима народу раптом з'являється саме ця міфологізована карта-територія, на якій тільки старі люди пізнають Карпати: «За Києвом показалось нечуване чудо. Всі пани і гетьмани зібрались дивуватися цьому чуду: раптом стало видимо в усі кінці світу. Вдалині за синів Лиман, за Лиманом розливалось Чорне море. Бували люди впізнали і Крим, що горою піднімався з мо-

ря, і болотний Сиваш. По ліву руку видно було землю Галицьку.

— А то що таке? — допитувався народ, який зібрався, у старих людей, вказуючи на гори, що далеко мерехтіли на небі, і сірі та білі вершини, більш схожі на хмари.

— То Карпатські гори! — говорили старі люди: — між ними є такі, з яких вік не сходить сніг, а хмари пристають і ночують там¹. Казково-міфологічна дія «Страшної помсти» теж відбувається у Карпатах. Тут був міфологічний центр стародавньої Слов'янщини. Тут, серед гаїв, у потаємних місцях на вершинах стояли священні дуби, і пам'ять про сакральні дерева на горах збереглася в різних слов'янських землях.

Східний рубіж цього міфологізованого простору — Дон. Ця ріка осмислювалась, подібно до грецького Стікса, як рубіж між «цим світом» і «країною мертвих». А серединою своєї землі князь Київський Святослав називав Дунай, тобто край Подунав'я. До нашого часу співаються пісні, де Дунай є і персонажем, і місцем дії. Очевидно, відчуття Дунаю як центру тяжіння лишилося з часів великого слов'янського розселення.

У календарній інтерпретації міфу найяскравіше виражені полярності, пов'язані з сонцестояннями та рівноденнями.

Із зимового сонцестояння починається поворот Сонця на літо. Боротьба вогняного начала з мороком усвідомлювалась як поєдинок сонячного героя з темною силою, що краде Сонце. Найдраматичніший рубіж тут — час, коли зусиллями змібборця «Нижній світ» і сили, що прагнуть викрасти Сонце, покриваються льодом. Це — максимальне відторгнення вогняної сили від рос-

линної, вегетативної, яке загрожує руйнацією Порядку. Та ось пробуджуються сили світла, Всесвіт починає наближатися до поєднання вегетативних сил Дерева життя з силами вогню. Нарешті, настає момент весняного рівнодення. Дедалі могутнішими стають очисні сили вогню в змаганні з нижнім світом, аж доки в дні Купала вода повністю не втратить своєї небезпечності для людини. В дні літнього сонцестояння Сонце визволене, вегетативні сили повністю об'єднані з вогняними. Людина вільна від традиційних пуг, і це знаходить свій вияв у оргіастичних купальських святах.

Але герой або гине, або страждає від сонячного колеса, знову темні сили починають підкрадатися до Сонця, коротшає день. Восени в час рівнодення настає рівновага сил, і все починається спочатку.

Така приблизна схема, у межах якої в різних варіантах розгортались сюжети різноманітних міфів. Їх сліди можна сьогодні віднайти у фольклорних та етнографічних даних і завдяки розвитковій методів порівняльної структурної теорії міфу зіставити з аналогічними схемами культурно споріднених народів. Ця схема наповнювалась конкретним змістом у різних варіантах міфу, а потім перетворювалась у казкові та легендарні сюжети.

Слов'янські боги

Слов'янський пантеон дуже постраждав від часу. Крім імен богів та коротких відомостей літописців жодних безпосередніх свідчень ми не маємо. Релігійно-міфологічна традиція підтримувалась професійними жерцями — волхвами; з їх зникнен-

¹ Див.: Гоголь Н.В. Страшная месьть // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1952. — Т. I. — С. 179.

ням зникла і система. Релікти давніх вірувань немовби розсипаються, залишаючи незв'язані рештки, що поза цілим не мають сенсу.

Східні слов'яни більше, ніж інші, зазнали іранських впливів у релігійно-міфологічній сфері. Іранського походження слов'янські слова «віра», «світ», «благо», «чара», «віщати», «жертви» (в первісному значенні — відправляти релігійний обряд), «жрець», «вопити», «звати», «писати», «каятися», «боятися», «хоронити», «слово», «діло», «зло», «срам», «вина», «могила». Переважна більшість цієї лексики засвоєна уже після розселення слов'ян на землі України. До раннях запозичень, які проникли в слов'янське середовище з іраномовного світу ще в епоху спільного проживання всіх слов'янських етносів, відносяться зокрема *бог* і *giv*. У балтських народів, багато в чому культурно близьких до слов'ян, збереглося індоєвропейське ім'я верховного бога неба — *deivas*. У слов'ян відобразилась іранська «релігійна революція»: слово «див» стало означати чуже, вороже божество. Ім'я божества, яке спочатку було лише подателем, розподільником благ — *Bhaga*, перетворилося на ім'я божества взагалі — «бог». Як і в іранців, у слов'ян бог-Отець, бог-Небо явно відходить на другий план. Проте, можливо, слов'янський *Стрибог* якраз і являє собою слід верховного божества Неба. Вяч.Вс. Іванов та Т. Гамкрелідзе корінь *стри-* виводять із *ptr-* «батько», іранського походження бог заміняє індоєвропейське *t'iew-* із зміною місць обох слів, індоєвропейський *t'ieus-pHter* перетворюється на слов'янського *Стрибог*. При цьому у слов'ян Стрибог уже не має функції верховного божества.

Натомість жіноча пара «бога-Отця», «Мати — сира земля», залишилась у слов'янській релігії і стійко асоціювалася з вегетативною силою землі. Одне з імен цієї богині — *Мокош*, хоча немає певності, що завжди, коли йшлося про богиню-матір, покровительку всього живого, малася на увазі саме Мокош. У зображеннях, які дійшли до нас через традиційні вишивки на рушниках, — сакральних предметах побуту, — жінка-богиня або заміщується деревом, або схожа на дерево. Уподібнення жіночого персонажа слов'янського пантеону світовому дереву означає, що богиня-Мати мала функції упорядкування Всесвіту; це підкреслено її ритуальним жестом. Богиня-Мати, можливо, Мокош, зображується з парою вершників по боках. В індоєвропейській традиції близнюки-вершники — діти верховного бога (кінь — сонячний, солярний символ; згадаємо індійських Ашвінів). Супровід слов'янських «ашвінів» підкреслює небесну, солярну природу сил, втілених у богині-Матері, отожднюваній із світовим деревом. Це цілком відповідає символізації жінки Сонцем у сімейному мікрокосмі.

Зображення
Великої Матері
(часом —
світового дерева)
з двома
вершниками.
Вишивка
на сакральному
предметі —
рушнику.
Російська Північ

Інше божество давніх індоевропейців, — грозовий бог-громовець, — репрезентоване в слов'янському пантеоні *Перуном*. Перун є тим персонажем, якому приписуються подвиги боротьби за визволення сонячного начала від Змія. У Перуна були свої ідоли, йому приносилися жертви, найімовірніше, також і людські. Міфи, пов'язані з його діями, не збереглися, відображення їх можемо знайти в численних казках про боротьбу Коваля, Микити Кожум'яки із Змієм тощо. Збереглися також повір'я та обряди, пов'язані з грозою, громом, градом, дощем. Кликання дощу було теж частиною культу Перуна. Найповніше збережені повір'я на Поліссі, при цьому поліські повір'я дуже близькі до сербських, болгарських і навіть словенських. Згідно з повір'ями, для протистояння грозі чи грому слід винести з хати лопату, якою саджають хліб у піч, коцюбу, рогача — те, що має стосунок до сили, що її містить у собі піч, сили культурної, а не дикої. Щоб уникнути біди при грозі, подекуди на Україні через хату перекидали сире яйце; тим самим підкреслювалося, що магія спрямована проти дикої, некультурної,

неосвоєної сили. Коли гримів перший грім, треба було потертися спиною об дуба — нагадаємо, що дуб мав особливо священний характер і був близький до Перуна. Культ Перуна-громовика, борця з демонами, що їздить небом на колісниці, був пізніше перенесений на святого Іллю.

Перуна уявляли, очевидно, приблизно так, як пізніше Іллю: по небу на колісниці, запряженій четвіркою коней, мчить грізний бородатий бог, у руках у нього спис, молот чи сокира, що його (її) він кидає в супротивника-нечисть. Слід колеса або спис — то й є блискавиця. Грім — то гримить колісниця, а колесо — то сонячний диск. Віддавна, і не тільки у слов'ян, вживався священний символ, який у Беларусі називався «громовик»: колесо з шістьма спицями, точніше, круг, перехрещений трьома прямими лініями через центр. Тут символіка круга, тобто простору, замкненого колом зліва направо і обгородженого від нечисті, сполучається з символікою числа «три». Це перегукується з символом Сонця, силу і владу якого дружинний, воєнний бог Перун перейняв від бога-Отця, асоційованого з небом, днем, блиском, світлом Сонця. Не випадково коней четверо: влада над чотирма кінями — влада над чотирма кінцями світу.

Зброї надавалась чудодійна сила. Дорогу і рідкісну зброю клали в могилу воїна, замінити її різними моделями не годилося. На зброю переходила воїнська сила її хазяїна, вона була ніби продовженням людини. На зброї давали присягу воїни; щоб зберегти тварин від хвороби, через стадо кидали сокиру. Старий чеський вираз «*sekerou hazeti*», бук-

Дім з «громовим знаком» під коником даху. Російська Північ. «Громовий знак» асоційований з Перуном, кінь — солярний символ

вально — «кидати сокиру», означає «присягатися».

Перун — не селянський, а військовий бог, тому в народних повір'ях його риси сприйняті крізь призму селянських інтересів. Але й в обрядах, спрямованих на збільшення родючості і збереження врожаю, видно військову натуру кінного збройного бога: він грізний і неблаганний (саме слово «грізний» від «гроза»). До Перуна найближчі, крім воїнів, ковалі: за повір'ям, грим не вбиває коваля (і ластівку, адже вона ніби поєднує людський дім, де в'є гніздо, з небом і тим самим дає дому небесне благословіння).

Противник Перуна — *Велес* (*Волос*). Він — хазяїн «нижнього світу», водних і земних сил, він пов'язаний з померлими предками, в його владі і врожай, і плодючість худоби. В пам'ятках залишилося лише те, що Велес — «скотій бог», але величезна кількість фольклорно-етнографічних матеріалів свідчить про широке коло функцій Велеса і про зв'язок його з образом основного противника Громовержця. «Волосу на борідку» залишали в полі невижатий пучок жита, боялися «волоса» («кінського волоса»), який нібито плавав у воді. Зіставлення Перуна і Волоса як «верхньої» і «нижньої» сил засвідчене багатьма матеріалами. Цікаво, що при цьому належність Волоса до «нижнього світу» зовсім не означає, що він символізував для слов'ян сили зла. Якраз для землеробсько-скотарської частини слов'янського суспільства Волос був радше покровителем і захисником, натомість Перун — грізним карателем і суддею.

За повір'ями, Перун пов'язується з небіжчиками, але не з «родителями»,

а нечистими, «заложними» небіжчиками — тими, хто помер «не своєю» смертю і не похований як слід, передусім — утоплениками. Заложні небіжчики, за повір'ями, керують грозою і градом. Велес же пов'язаний із світом «своїх» небіжчиків, «родителів», звідки водночас і страх перед ним, і шанування як прародителя. Образ божества «нижнього світу» роздвоюється на культурну і некультурну сили. Перша, символізована вареною їжею, домашнім вогнищем, грішми тощо, являє собою небезпечні, але живильні сили, благословенні предками. Друга, символічно пов'язана з лісом, дикими і неосвоєними силами природи і «чужими», небезпечними покійниками, є сила зла і темряви. В образі Велеса можна бачити обидві сили.

Велес — персонаж, який може взяти образ змія або — частіше — ведмедя. В легендах і казках знаходимо вказівки на його кульгавість, одноногість, сліпоту — іншими словами, він «кривий», «лівий», натомість небесний бог «прямий» і «правий». Присягались і Велесом, присягались і землею. Наприклад, якщо хтось стверджував, що йому належить ділянка землі, він мав покласти на голову шматок дерну і пройти межею своєї ділянки; сила земна мала вбити його, якщо він бреше. Сила земна у сполученні з силами культу-

*Дуб Перуна
з іклами ведра*

Кам'яний
ідол — «ведмідь».
Ведмідь — одне
із втілень
Велеса.
Гора Собутка,
Польща

ри символізувалась у народних повір'ях зубцями борони. Борона не тільки фізично діє на землю, розбиваючи грудки — вона має магічну силу через контакти з землею. Так, якщо подивитися крізь зубці борони, можна побачити нечисть, як правило, невидиму.

В рисах Велеса бачимо характерні особливості героя основного міфу: ведмідь (Велес) зустрічає в лісі дівчину, бере її собі в дружини, у них наро-

Костяний гребінь.
Волосся
асоційоване
в слов'янському
культі
з Волосом-Велесом

джується дитина (відгомін сюжетів про данину дівчатами). Велес — не тільки «скотій бог», він ще й бог курячий, що пов'язує його з ідеєю родючості. Нарешті, Велес — сила культурна, він пов'язаний з грішми, золотом, вогнем-вогнищем. За багатьма культовими ознаками Велес має аналогії з франко-еллінським богом Гермесом: той протистоїть Аполлону-зміборцю як владика «нижнього світу», що викрадає худобу. Гермес є покровителем худоби і багатства, а також «психопомпом» — провідником душ небіжчиків на «той світ». Гермес — покровитель ремесла і торгівлі: він втілює не просто плідність, як Діоніс, а сили культури. Не випадково Боян у «Слові про Ігорів похід» названий «Велесовим внуком»: Велес покровительствує не тільки лікарському, а й іншому мистецтву, магічному знанню, коротше кажучи, репрезентує в пантеоні слов'ян жрецький стан. Доведено етимологічний зв'язок між словами «Велес» і «волхв», зв'язок волхвів-жерців з культом Велеса.

Ю.Г. Писаренко показав, що міфологічні *волоти* — персонажі, близькі до Волоса, — мають риси уявлень про покійних предків. Він ґрунтовно аргументував тезу про зв'язок Волоса-Велеса з ідеєю договору і суспільного зв'язку (звідси, як зазначало багато дослідників, *volstь* — як певна ланка суспільної організації, а також власність). У зв'язку з цим можна припустити, що на опозицію «Перун — Велес» у давніх слов'ян накладається опозиція «Варуна — Мітра». Слово «мир» у давньо-слов'янській мові є запозиченням від іранського *mithra*, пізніше *mihra* (індійське *mitra*). «Мир» запозичено разом із культовими словами ана-

логічного звучання «дар», «пир» і «жир» (звідки — «жертви» і «жрець»). Велес має не тільки риси небезпечного супротивника космічного порядку, але й риси творця *миру* в найширшому розумінні цього слова, суспільного ладу і договору; його сила йде знизу вгору, натомість грізна караюча сила Перуна спрямована згори вниз.

У зв'язку з цим становить інтерес можлива інтерпретація функцій бога *Хорса*.

Дотримуючись етимології, ім'я «Хорс» виводили зі скіфської назви Сонця, але, як показав В.І. Абаєв, більш вірогідна етимологія з слова із значенням «добрий»: старий сармато-аланський бог, який мав епітет «добрий», був запозичений в слов'янське середовище, а в осетинському після прийняття християнства втілювався в «Миколу доброго». Як показав Б.А. Успенський, в східнослов'янському світі святий Микола здебільшого перекрив функції Велеса; отже, алано-слов'янський Хорс і слов'янський Велес-Волос мали дещо спільне. Про можливий зв'язок Велеса і Хорса говорить також те, що Володимир не включив Велеса в свій пантеон, а Хорса включив. Культ Хорса жив довго після прийняття християнства: в антиязичницькому «Слові об ідолах» говориться про треби Мокоші, Перуну і Хорсу.

Слід зазначити, що в східнослов'янському сприйнятті християнства функції, близькі до Велесових, приписувались не тільки Миколі, а й архангелу Михаїлу. Між тим хоч святий Михаїл і сприймався як психопомп (провідник душ на той світ), проте він все ж насамперед — провідник небесного воїнства, що пов'язаний з порядком, ієрархією не-

бесних сил. Можливо, саме Хорс був найближчим аналогом Мітри — бога соціального миру і суспільної угоди, заступником за людей перед грізним богом. Про контамінації, переключення образів святих Миколи і Михаїла пише Б.А. Успенський. Можливо, це відображає наявність схожих богів із «мітраїчними» функціями — Хорса і Велеса, причому запозичений у іранців предками українців Хорс належав не до «нижнього», а до небесного світу і був змієборцем. Це може пояснити і невиразний пасаж із «Слова про Ігорів похід», де князь Полоцький Всеслав, схарактеризований як шаман у зв'язку з темою міжкнязівських усобиць, «**в ночь вълкомъ рыскаше**», «**великому Хръсови вълкомъ пѣтъ прерыскаше**». Культ Хорса поширений на терені майбутньої України, на півдні, де контакти з іранцями були повнішими; для слов'ян загалом розподіл «мітраїчних» функцій між «нижнім» Велесом і його «горнім» аналогом Хорсом не характерний. Можливо, тому і культ святого Миколи на території України не був таким поширеним, як у Росії.

У «високих» богів індоєвропейської традиції були й «низькі» двійники, примітивізовані і грубі. Так, високому і героїзованому богові війни в індо-іранській традиції протистоїть грубий велетень-богатири Вайу. Вважається, що український казково-фольклорний Вій є спадкоємцем аналогічної постаті слов'янської міфології, можливо, запозиченої у іранських народів. Примітивізованими «дублерами» Велеса, що втілюють його силу, є лісовики і домовики. Цікавий різновид лісовика є у поляків-кашубів: це — «кривий диявол», що живе у лісі і тим, хто заблукав, загадує за-

гадки. Хто відгадав — того виводить із лісу, хто не відгадав — у того забирає душу. Загадка — архаїчна форма таємного зашифрованого знання, і зв'язок «кривого диявола» з жрецькою функцією тут добре помітний. Диявол «кривий», «лівий», він живе у лісі, що відносить його до некультурного, неосвоєного і чужого світу. Як володар душ, він належить до світу небіжчиків, але щодо своїх, тих, хто знає таємниці, — він захисник і провідник.

Важливе місце в слов'янських культурах займав бог Род і рожаниці. Культ Рода, як природно чекати з етимологічних міркувань, пов'язаний з культом предків і водночас із силами родючості, натомість рожаниці — аналог грецьких мойр, римських парк, балтських лайм, відповідальних за людські долі. В трапезах на честь Рода і рожаниць «крають хліби і сири і мед», як повідомляють літописці; отже, характер трапез близький до характеру весільних учт. Під час свят Рода і рожаниць ворожили, в тому числі і по зірках. Є підстави вважати, що Род і рожаниці якимсь чином пов'язані з Велесом; деякі дослідники припускають, що Род — не більше, ніж одне з імен Велеса. Проте у нього було окреме свято і, мабуть, він був окремим богом. Род ніде не фігурує серед пантеону слов'янських богів, але серед селянства, простих хліборобів культ його був найбільш поширений. Це дає підстави відносити Рода до третьої, трудової, продуктивної сфери. Точна аналогія Рода є у алано-осетин: це — бог Наф. Та загальнослов'янський культ Рода і рожаниць не є іранським запозиченням, оскільки має спільні індоєвропейські корені.

Ми знаємо ще багато імен слов'янських богів — *Сварог, Сварожич, Смаргл, Ярло, Яровит* (у західних слов'ян), *Діва, Жива, Прове, Лага* і *Лель* тощо. Серед них є, очевидно, і імена загальнослов'янських богів, і імена «племінних», місцевих богів, і імена «дрібнонечисті», і епітети, адже у зв'язку зі звичаєм табування справжнє ім'я бога заміняли епітетом або описом. Безсумнівно, загальнослов'янським було ім'я богині *Лаги*, що пов'язувалась із шлюбом та коханням. Запозиченнями з іранської релігійно-міфологічної системи є *Хорс* і *Смаргл* — не загальнослов'янські, а специфічно «київські» боги. *Смаргл* — запозичений із іранського бог-собака *Сенмурв*, що пізніше, як припускав Б.О. Рибаків, еволюціонував у слов'янського бога *Переплута*.

На думку Р.О. Якобсона, *Сварог, Тварог, Рарог* — синонімічні імена одного й того ж персонажа, а *Світовит, Руєвит, Яровит, Поровит* — його епітети. У слов'янських пам'ятках часто згадується *Сварожич*, але дуже рідко і без характеристик — *Сварог*. *Сварожичем* називали вогонь, він був втіленням («сином») *Сварога* як іншої сили, — природно чекати, небесного світла-блиску. Сонце називали *Дажбогом*. *Сварог* згадується в одному коментарі (глосі) до перекладної грецької книги. Глосатор (автор глоси) ототожнює *Сварога* з грецьким *Гефестом*, міфічним ковалем, і називає Сонце *Дажбогом*, сином *Сварога*. *Сварог* пов'язаний з *Рарогом*, демонічним соколом або карликом, або драконом, який перетворюється на вогняний вихор. Фольклорний *Рарог*, український *Папір*, має явні риси вогню — щедрий, рухливий, мстивий

іскристий дух, він випускає іскри з рота, перетворюється на птахів та зміїв. Рарог може бути «низьким» дублером Сварога.

Найцікавішою пам'яткою культової скульптури тих часів є так званий «Збруцький ідол», знайдений 1848 р. біля м. Гусятина (копія його стоїть у м. Києві на Софійській площі).

Груба кам'яна скульптура має вигляд стовпа з чотирма сторонами. Чотири лики язичницького бога вкриті однією шапкою, що робить ідола схожим на фалічний символ типових фракійських герм, присвячених Гермесу. До речі, на цій території і до слов'янського розселення споруджувались подібні, але більш примітивні ідоли, можливо, фракійським населенням. По вертикалі пам'ятка ділиться на три частини. Верхня, що за розміром займає половину всієї пам'ятки, зображує чотирьох богів «верхнього світу». Середня частина — наш, людський світ, тут зображено чоловічі і жіночі фігурки, що тримаються за руки в ритуальному хороводі. «Нижній світ» репрезентований одним богом, який стоїть навколішках і тримає на собі всю споруду.

Найменше сумнівів викликає «нижній світ»: зображення однакостайно розшифровується як Велес, що втілює силу предків, на яких тримається порядок у людському суспільстві. Завдяки позиції Велеса можна визначити передню і задню частини пам'ятки, але ми, на жаль, не знаємо, як він був орієнтований за частинами світу.

На передньому боці — жіночий персонаж з рогом достатку в руках. Припускають, що це — зображення великої Матері-Мокоші. Лівий бік

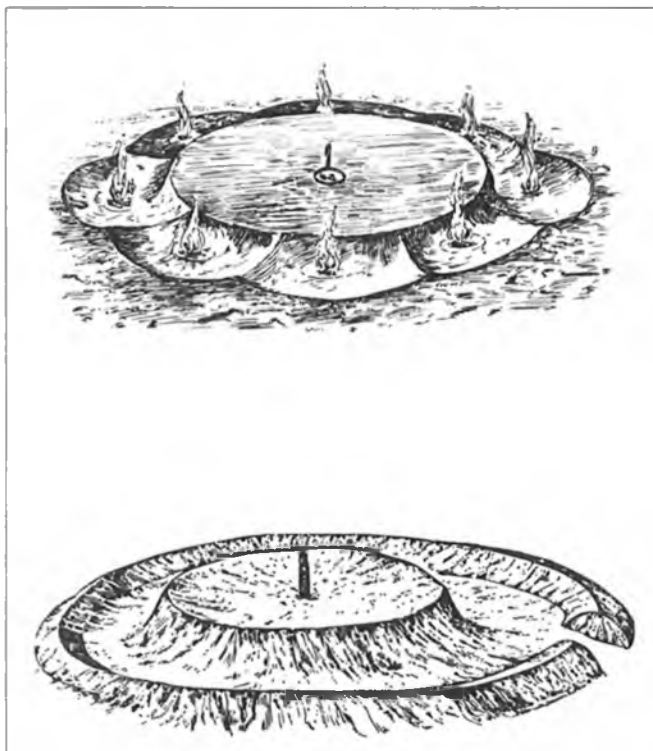
містить зображення кінного і озброєного бога, треба думати, — Перуна. На правому боці — жіноче зображення з обручкою в руках. Б.О. Рибаків вважав, що це Лада, богиня кохання і шлюбу. Персонаж на задньому боці не ідентифікований.

Головне полягає в тому, що шукати, де хто зображений, не має звичного сенсу. «Збруцький ідол» не є скульптурним портретом ані Світовита, як це думали його перші коментатори, ані Рода, як переконує Б.О. Рибаків, ані когось іншого. Це суперечило б характеру язичництва, яке мислило за принципами схожості і причетності. Бог єдиний в тому розумінні, що він ніби дерево, бо всякий порядок виділяє верх, середину і низ; ніби стовп з чотирма сторонами; ніби гора — все це і є ідеал порядку. Кожен бог — радше певна сила чи сукупність функцій, тому його можна змальовувати по-різному, навіть уподібнюючи якійсь незвичайній людині. Багатобожжя означає терпимість до різних богів, здатність поклонятись кожному з них по-своєму, адже кожен бог по-своєму небезпечний і по-своєму корисний.

Язичницький культ

Звичаями ми називаємо норми поведінки, які успадковуємо за традицією, не цікавлячись навіть їх походженням та змістом. Обряди, або ритуали — це звичаї, що мають символічний зміст. Їх виконують для того, щоб надприродним способом вплинути на якісь події. Цей символічний зміст може бути перевертеними рештками якогось давно забутого давнього світорозуміння, але він обов'язково наявний. Коли ж обряди становлять собою цілісну систему, що реалізує вірування релігійного чи міфологічного характеру, то таку систему ритуальної поведінки називають культом. Можна розуміти культ і вужче: культом система обрядів є тоді, коли вона виконується під керівництвом спеціальної призначеної для цього особи.

Святилища.
Реконструкція.
Перинь, Ходосовичі

Культ є органічною частиною релігії, оскільки передбачає засоби впливу людей на хід подій. Чи сумісний культ у такому разі з уявленнями про неминучу долю?

Слов'янські уявлення про долю дивовижно близькі до давньогрецьких. У греків було уявлення про долю як присуд, тобто як світопорядок на рівні богів — *dike*. Слово «діке» за змістом близьке до слов'янського *судьба* («суд», «присуд», «рішення»). Стосовно людей цей присуд богів, їх внутрішній порядок виступає як чужа сила — *ананке*, що близько до слов'янського *срешта*, *съряца*, звідки срітення — *зустріч*. Долю кожного в цьому світі у греків символізувала мойра. До функцій слов'янських мойророжаниць належали *голя*, *угіл*, *участь*, *щастя*, *вгача* — все синоніми, що походять від слів із значенням «ділити» та аналогічних ідей. З іншого боку, ділять мойри, а кожному з нас доля обертається сліпим випадком — *тюхе*, а по-слов'янськи — *жребій*, *кош*. Проте, якщо грецька цивілізація на підставі цих уявлень виробила ідеал героїчної непорушності щодо ударів долі, готовності прийняти її, хоч би якою вона була, то греків дивувало те, що слов'яни активно намагалися вплинути на долю, не шкодуючи жертв своїм богам перед боєм.

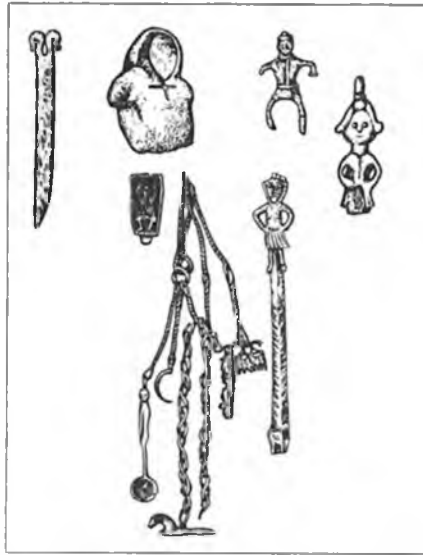
Ідея вічного світопорядку дійсно уживалася в слов'янському світі з ідеєю постійного втручання в цей світопорядок, докладання усіх зусиль, щоб підтримати його. Цій меті і слугувала система календарних обрядів.

У слов'ян існував свій календар, де назви місяців мають побутовий, аграрно-виробничий характер. Отже, на перший план в плінні часу ви-

ступають виробничі, практичні, прикладні аспекти річного циклу. Літочислення найімовірніше не було. Як пори дня і пори року циклічно переходять одна в одну, так і час рухався по колу. А минуле, світ предків, який для традиційного суспільства здавався зразком, уявлялось «острівним часом», що не знає ні змін, ні бід.

Рік ділився на три частини: весна-літо, осінь і зима. Водночас виділялись чотири віхи річного циклу — рівнодення та сонцестояння. Якщо потрійний поділ на пори року більше відображав аграрні цикли, то чотири пори року, відповідно до переламних позицій Сонця, — міфологічні події. Оскільки час рухався циклічно, виділити «початок» року можна було лише умовно, хоча є дані, що рік у слов'ян починався навесні.

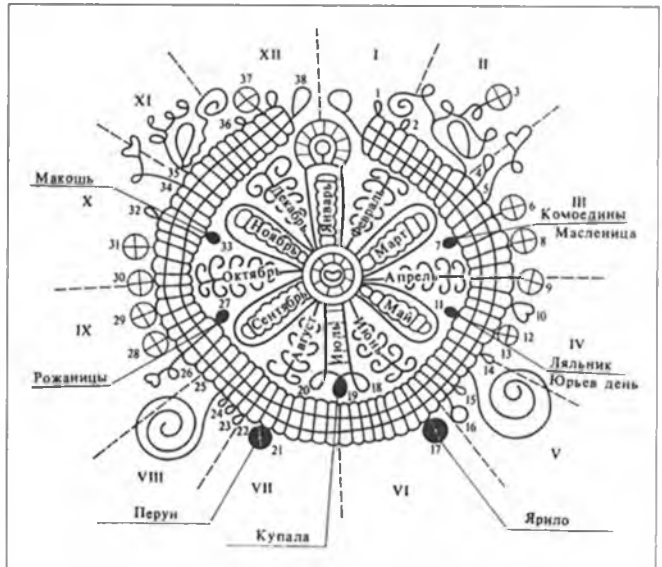
Найвиразніший весняний святковий цикл у росіян, сербів, хорватів — Масляна (масниця); у інших слов'ян він дещо стерся з пам'яті. На весняні свята запалювалися сонячні вогнища на узвишсях. В катаннях з гірок на санчатах та на конях видні рештки сонячної символіки, збереглося пережитками і катання запаленого «сонячного колеса». Вода вважалась особливо небезпечною, а русалки та інша «водяна нечисть» — особливо активними в час, що відповідає нинішнім Зеленим святкам. Масляна святкувалась у давньослов'янські часи, очевидно, не в той час, як зараз, а тоді, коли весна наставала на прабатьківщині слов'ян. «Язичницьку Масляну» відносять до 24 березня, весняного рівнодення. Пізніше, з розселенням слов'ян на північ і втратою цілісної міфології, терміни весняних свят змінилися. Масляна — типово карнавальне свято, свято сміхової

Культурні предмети та об'єкти поклоніння

культури з переодяганнями, фарсовими похоронами лялок жіночого божества (Мари — в українців, Мари, Маржани — у поляків тощо), буйними діонісійськими веселошачами. Саме свято багатьма рисами нагадувало весілля, що дивовижним чином сплучається з карнавальними імітаціями поховання. Обрядова їжа пов'язана з символікою родючості. В різних

Виштий календар з язичницькими та християнськими святами.
Інтерпретація Б.О. Рыбакова (Див.: Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981)

місцях Слов'янщини поширені обряди качання — качання підвішеного яйця або вуглинки у південних слов'ян, катання на гойдалці, нерідко зі співом любовних пісень, а особливо значуще — качання по землі, яке символізує віддачу землі сили, взятої в неї восени на зиму. Поминання померлих відбувалося вдень і на кладовищах, з буйною і асоціальною поведінкою учасників обряду.

З літнім сонцестоянням пов'язане свято *Купала*, архаїчні риси якого збереглися найкраще. Вважалося, що вода очищалася силами вогняного характеру, за пізнішими календарними уявленнями — між весняним Миколою (8 травня) та днем Іллі (2 серпня за новим стилем), коли й можна було купатися. В день Купала в давнину приносилася людська жертва — у воді топили дівчину, яка, власне, і називалася Купала (Іван Купала з'явився пізніше). З цим святом особливо пов'язані переслідувані церквою «плясанія», «скаканія», «бісовські пісні» та «нічне плещеваніє», ходіння до гаю «бісовської потіхи ради». Такі ж риси асоціальності зберегли поминальні *традиції* цього періоду. «Троецкие дзяды» у білорусів справлялися не вдома, а на кладовищі. На літній період приходилося свято *Перуна*, як можемо судити за святом його християнського двійника — святого Іллі. В цей же літній період відбувалися карнавальні похорони Марі.

Слідів дохристиянського свята, яке відбувалось би восени, не збереглося, проте Б.О. Рибаків обгрунтовує припущення, що восени було свято Рода і рожаниць. Восени укладалися і розривалися угоди. Осінь — час весіль. Першого тижня листопада святкувалось жіноче свято, пов'язане з *Мокошшю*.

Поминання померлих відбувалося вдома і вночі. «Жах, який відчували домашні в «дідову ніч», можна порівняти тільки з першою ніччю при покійному, коли «сторожать тіло»^{*}. Ритуально запалювався вогонь; у підмосковних селах довго під І вересня гасили вогонь у хатах, а зі сходом сонця запалювали новий. Восени відбувалось обрядове качання по землі з метою взяти силу із землі на зиму.

Зимові свята теж більш-менш чітко пов'язані з днем зимового сонцестояння. Свята, близькі до цього дня, — сімейні, сімейна трапеза доповнювалась зібраними на колядування пожертвами. В сім'ї в ніч на 24 грудня запалювався вогонь. Поминання покійних теж сімейні і нічні, отже слід було не спати. Водночас зимові свята — радісні, театральні і сміхові. Реконструюється їх зв'язок з культом Велеса, що пов'язано з виразно жрецьким характером пісенних обрядів: колядки сповнені оповідей на космогонічні теми, характерна їх риса — возведення дому в ранг Космосу. Введення тварин в дім, зокрема кози — символу плідності, говорить про відродження вегетативної сили природи.

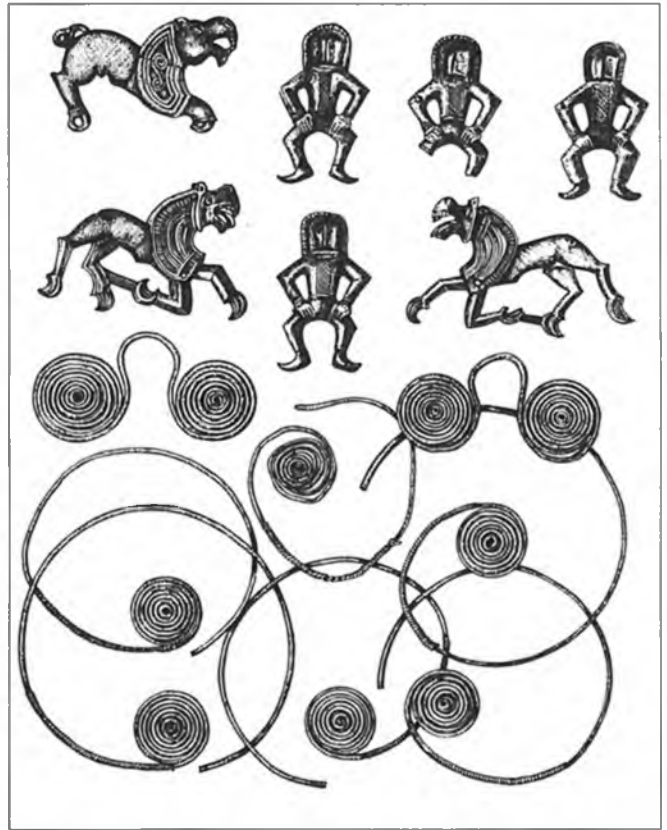
Повертаючись тепер до небесної символіки координат світу, зазначимо випадки, коли виділяються не три елементи — Сонце, Місяць, зорі, — а чотири: «в одно віконце ой Місяць світе, в друге віконце зірничка сяє, в третє віконце зоря зоряє, а в то четверте Сонце сіяє», як співається в одній колядці. Чотири сторони світу позначаються як «Сонце, Місяць, зорі, ясна зірниця» (варіанти: «світаннячко раннє», «ясная зоря»). В українській мові «зоря», «зірниця» може означати і вечірню, і ранкову

* Сегакова О.А. Поминальные дни и статья Д.К. Зеленина «Древнерусский языческий культ «заложных» покойников» // Проблемы славянской этнографии. — Л., 1979. — С. 126.

зорю (наприклад, у Грінченка: «Чи це тая зоря зійшла, щоб я додому йшла? Чи це тая вечірня, щоб я погуляла?». Аналогічно для хлопця: «Тоді козак од дівки йде, як зійде зорниця». — «Ой ішов я до дівчини, як зійшла зірниця»). До зір, як звичайного символу, додається четвертий — саме ранкова зоря, або світ і зоря, як називалась пора перед сходом Сонця. Отже, південь — літо, дощове і грозове, асоційоване з грізним Перуном і символізоване Сонцем; північ-ніч-зима, пора віщувань, асоційована з Велесом і символізована Місяцем; захід-вечір-осінь мають символіку родючості, множинності і пов'язані з долею, Родом і рожаницями, зоряним небом; весна-ранок-схід, світло-зоря, що пробуджують від темряви, найбільш невиразне і зберігають пам'ять про бога-Отця-Небо (блиск, сяйво) та велику Матір.

Розглянемо тепер систему обрядів дохристиянського походження, пов'язану з життям особистості (родинна обрядовість).

Культові дії супроводжували все життя людини від народження до смерті. Сьогодні в обрядах цього циклу виділяються передусім родильні, хрестильні, весільні та поховальні. В архаїчних культурах велику роль відігравали обряди, пов'язані з переходом з одного вікового класу до іншого. Кожен віковий клас мав чітко визначені соціальні функції, зокрема, вік визначав і приналежність до класу воїнів. Чим більше зусиль вимагало господарство, чим професійнішим ставало заняття війною, тим менше залишалось обрядів посвячення в воїни. Прийняття християнства поєднало обряди, призначені для родин, з ініціацією-хрещенням, а в язич-

ників ініціація була віддалена в часі від вступу в життя і одержання першого імені. Отже, реконструкція і тут виявляється складною, але можливою.

Про майбутні пологи повинна була знати якомога менша кількість людей — народження оточене таємницею від чужої і нечистої сили. З народженням людина одержувала «утробу» — душу-життя, але ще не соціально повноцінне існування. Проводився ряд сакральних дій з вітальною символікою: послід закопувався під піччю або в іншому визначеному місці, заховувався «пупок» на 6—7 років. Дитина знаходилася в колиці, захищена оберегом. До породіллі приходили на відвідини тільки жінки, потім святкувались

Прикраси з Мартинівського скарбу на Пороссі. Фігурки людей, імовірно, зображені в ритуальному танку, в масках та сорочках з сакральними вишивками

Прикраси
з Мартинівського
скарбу на Поліссі

родини, теж без чоловіків. Вони приходили лише на хрестини, де подавали кашу та інші ритуальні страви, — розбивався горщик з кашею так, щоб каша лишилась цілою. Ми бачимо тут рештки дохристиянської обрядовості: до ініціації, заміненої хрестинами, батько не мав контактів з дитиною, до сім'ї дитина приймалась лише після ініціації. Подібні звичаї засвідчені у багатьох народів.

Вибір імені доручався бабі-повитусі, яка приймала пологи. Очевидно, це було колись перше ім'я, бо після ініціації молода людина одержувала друге, яке й супроводжувало її все життя. Це друге ім'я символізувало набуття душі-особистості, але й ім'я, одержане від пови-

тухи, надавало статусу, очевидно, асоціюючись із набуттям чуттєвої душі. Перший віковий клас охоплював, як можемо судити, дітей до 5—7 років (приблизно такий час зберігався і захований «пупок» із обереговою метою). В цей період дітей не розрізняли за статевими ознаками, вони були «середнім родом», одягалися в однакові довгі сорочки. Це й були оті «ясні зорі» — радше символ родючості і багатства, ніж реальні члени суспільства. На Україні дітей цього віку називали «ротами», «куколем» або «кашниками». Потім, до років 14—15, діти ставали «підлітками». Ініціація перетворювала їх на дорослих людей, здатних укласти шлюб.

У звичаї кумівства збереглись рештки спільної для багатьох народів системи авункулату, коли виховання хлопчика до ініціації довірялося братові матері — вую. Вуй взагалі відіграв особливу роль, і коли різниця функцій зникла, в більшості випадків зникла і термінологічна різниця між дядьками — вуєм і стриєм. Підготовка підлітків до важких випробувань, уявної смерті в процесі ініціації, «другого народження» та включення в сім'ю і клас воїнів лягала на братів матері. Збереглись туманні спогади про обряд постриження та садіння на коня. До початку нашого століття дитину стригли вперше в рік, причому спочатку вистригали маківку голови, а потім уже всю голову. До цього не можна було стригти нігтів і волосся — дитина, отже, знаходилась, враховуючи їх символіку, під покровительством Волоса. Важко сказати, яка саме процедура постриження супроводжувала ініціацію. У іранських, а потім і тюркських кочовиків причорноморського степу віковою ознакою

молодих воїнів був «кекел» (тюрк.) — пук волосся саме на маківці. Такий «хохол», як свідчать літописи, носив князь-воїн Святослав, мабуть, за манерами ясів-осетинів, яких завжди було багато у князівському війську.

Найбільше яскравих дохристиянських елементів зберегли обряди, пов'язані із *шлюбом*.

Широко відомі слова літописця про дикість і примітивність шлюбних звичаїв усіх слов'ян, крім полян. Згідно з цим свідченням, лише поляни домовлялися про шлюб з батьками наперед, тобто із *сватанням*, а інші ходили на ігрища, а потім викрадали (за попередньою домовленістю з ними) своїх дівчат, і на тому шлюбний ритуал вичерпувався. Крім очевидного для цього уривка полянського «шовінізму», відіграє роль і та обставина, що поляни на той час дійсно були в побуті більше християнізовані, ніж їх слов'янські сусіди. Рештки дохристиянської обрядовості, які бачимо сьогодні в фольклорно-етнографічних матеріалах, збереглися і в сватанні, і в заручинах, і у весіллі. В числі цих решток — і обряди, що імітують викрадення і взагалі ворожість родів нареченого і нареченої. В основі цієї демонстрації — надзвичайно архаїчна ідея «освоєння чужого» шляхом обміну жінками, споріднення з потенційним противником.

Хто керував шлюбним обрядом? Організатором ритуалу був старший сват, старости виконували ролі керівників ворогуючих родів, що домовляються. Старшинство батьків у процедурі добре помітне, але оточення наречених і самі вони грають роль військової сфери суспільства: їх, а не батьків, називають князем і княгинею, у них — *гружина* (в українській мові цей термін

закріпився за жінкою, що вийшла заміж), дружки, *бояри*. Сватання відбувалось за стандартними зразками текстів, де акт шлюбу уподібнювався до полювання — чисто князівської справи.

Поза всяким сумнівом, ця термінологія і ці ролі прийшли в народний побут пізно, десь в кінці Київської доби. Але прийшли вони на місце, яке функціонально відповідало цій соціальній сфері. Кінчалася справа згодою у формі пов'язування рушників — предмета сакрального, символу зв'язку, прикрашеного звичайно глибоко символічними вишивками.

Заручини найвиразніше мали характер торговельної угоди, що саме по собі не означає пізнішого їх походження: «дар» напочатку — передусім даріння як символічний обмін, при цьому саме даріння і віддавання дівчат у чужий рід.

Весілля справлялося звичайно у неділю. У п'ятницю у молодій збиралася «бгати коровай». Коровай — надзвичайно архаїчна обрядова їжа, повна космічної символіки. До короваю допускалися лише «чисті» жінки, але в піч його саджав «чужий», чоловік — (пізніше в Україні «вірмен»). Саджання в піч першого короваю супроводжувалось сороміцькими піснями і танцями жіноцтва. Для короваю мала використовуватися «вода з семи криниць», «борошно з семи млинів», «яйця від семи курей». Імітувався акт народження-творіння, упорядкування світу.

В суботу відбувався «дівич-вечір». Дівчина прощалася з подругами та попереднім життям, оплакувалися її дівочтво і воля, відбувався обмін дарами між нареченими. В обрядових

піснях співалося про те, що «будується город», «три стіни кам'янії, а четверта золотая», — знову ж таки акт творіння із підкреслюванням «світа та зорі», «золотої», культурної природи створюваного мікрокосму.

Описуване весілля включало в себе безліч обрядів, у тому числі, безумовно, пізнішого, хоч і дохристиянського за символікою, характеру. Центральним обрядом було ритуальне обведення молодих, які знаходились біля дому нареченого, навколо діжі, винесеної посеред двору. Варіантами було дерево — «рокита», верба або дуб. Найімовірніше, найдавнішим варіантом було обведення молодих навколо дуба. В обрядах використовувалось *вільце (гільце)* — пережиток символу світового дерева. Серед обрядів найдавнішого походження — колективний круговий танок-хоровод («корогод»), «поїзд», що везе наречену з її дому до дому нареченого, імітація штурму воріт, вимоги викупу. Мальовнича, радісна і тривала процедура шлюбу — справжня вистава, яка вимагала від учасників і особливо організаторів дотепності, артистизму, організа-торських здібностей.

Після шлюбу наречена, ставши дружиною, покривала голову хусткою і назавжди виходила з середовища колишніх подруг. А почет наречених ще гуляв сміхове весілля (пізніше «циганщина»), «весілля навиворіт», очевидно, антивесілля для чужих сил, і вже після цього карнавального весілля все закінчувалось.

Поховальний цикл можна розглядати як прощання з кожною з душ по черзі.

Залишився з глибокої давнини порядок, сенс якого забутий, але виділяються в ньому ті ж, що й за-

раз, головні дні: перших три, дев'ятий та сороковий. В *перший* день людину покидає та душа, що робить її живою, — і починалось оплакування. На *третій* день оплакування припинялось. Як показують залишки обрядовості в глухих кутах Слов'янщини, обряди набували оргіастичного та сміхового характеру: сміх, хмільне пиття, музика, співи, танці, ігри, сексуальна свобода — все це явища «світу навиворіт», антисвіту, соціального хаосу. Можна думати, що він був і антитезою включення людини в суспільство — антитезою ініціації. Під час ініціації надавали ім'я і включали до спільноти — під час сміхового поховального обряду забирали ім'я і включали з спільноти живих.

Позбавившись людського образу, імені, особистості, покійний міг ще лишитися упирем. Ритуал *дев'ятого* дня позбавляв його грубої вітальності, життєвої сили. І, поблукавши коло своїх, на *сороковий* день *гість* залишав їх у спокої, щоб з'являться тільки у «родительські» дні.

Померлого ховали, як можна судити з літописних та фольклорних матеріалів, на саночках, — «той світ» асоціювався з північчю.

Залишалась чітка різниця між «своєю» та «не своєю» смертю. Покійник, що вмирав «неприродною» з погляду тодішньої людини смертю або не був похований згідно з ритуалом, вважався нечистим і дуже небезпечним. Система культових дій пов'язувала стародавнього слов'янина з поколіннями предків, постійний контакт з якими був настільки ж моторошним, наскільки необхідним.

Життя людей архаїчної культури регламентоване до дрібниць, і кожен їх крок був пов'язаний з космо-

нічними, міфологічними та морально-етичними уявленнями. Існувало і закрите, екзотеричне вчення, доступне лише посвяченим у нього жерцям і нині безповоротно втрачене. Жерці, які могли сполучати свої функції з функціями родових старійшин, керували в цілому виконанням культових дій, без яких, згідно з уявленнями людей тих епох, міг бути порушений космічний порядок.

Більшість культових дій виконувалась за традиціями, вони здійснювались під керівництвом не спеціально для цього призначених осіб з числа жерців, а самими виконавцями, особами, обраними для цих ролей принагідно або простими родовими старійшинами та главами сімейств. Якби не ця обставина, старовинні вірування і ритуали були б для нас безповоротно втрачені.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.
Артюх А.Ф. Українська народна кулінарія. — К., 1977.

Байбурич А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983.

Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. — К., 1992.

Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаичных ритуалов. — М., 1978.

Весілля: У 2 кн. — К., 1981.

Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974.

Колесов В.В. Мир человека в слове древней Руси. — Л., 1986.

Лелеков Л.А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Славянское языкознание. — 1973. — № 1.

Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки. — М., 1978.

Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996.

Полович М.В. Мировоззрение древних славян. — К., 1985.

Русанова И.П. Славянские древности. — М., 1976.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

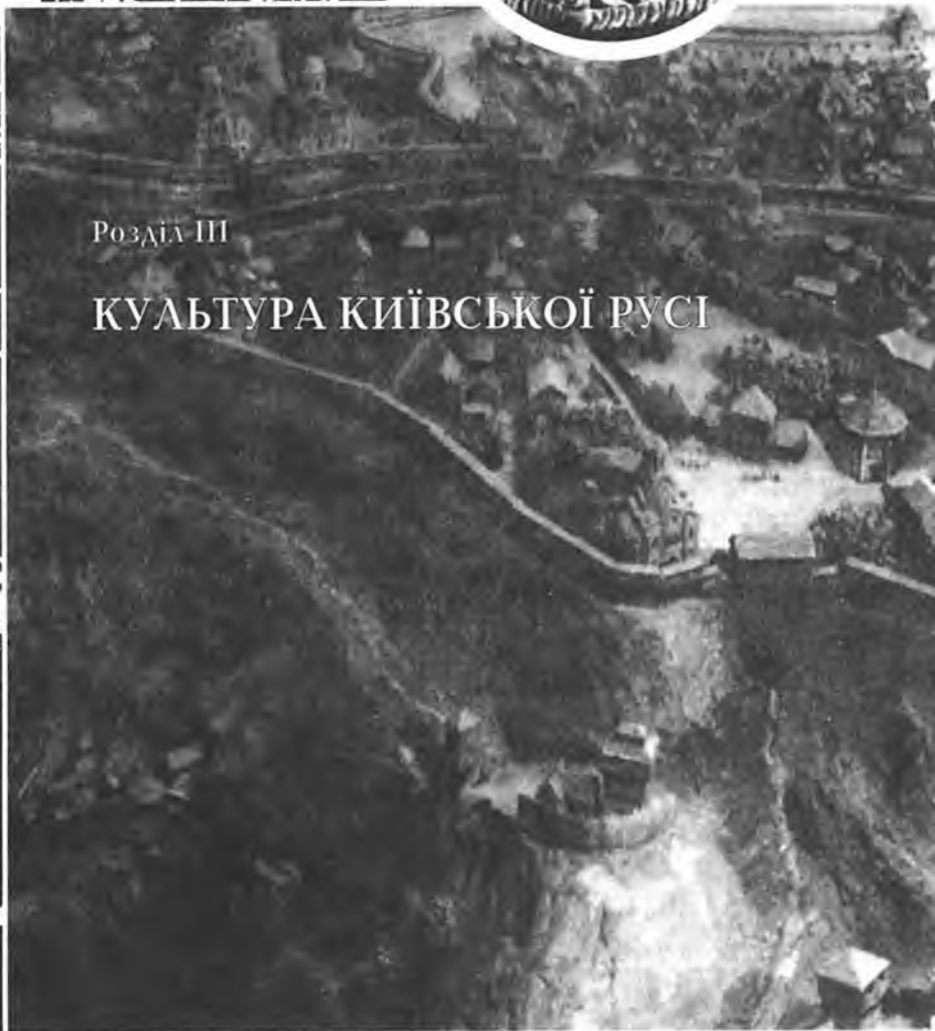
Сегов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1982.

Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982.

Розділ III

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

§ 1. КИЇВСЬКА РУСЬ У ПЕРСПЕКТИВІ «ЗАХІД — СХІД»

Захід

Період з IX по XIII ст. в історії нашого краю виділяється як період Київської Русі. Київське полянське князівство стає центром великого державного об'єднання. На початку згаданого періоду воно очолює низку традиційних військових походів східних слов'ян на Візантію, як правило, успішних. Але стабілізації міжнародного статусу Київської держави сприяє не так війна, як мир, — не стільки військова поразка Константинополя чи розміри військової здобичі, скільки мирні договори, що їх укладають київські князі з імператорами. Підписавши мир з Візантією, київські князі вступали в систему правових відносин з тим світом, який за традицією називався «Римський світ», чи «Римський мир» — *рах готана*. Впродовж X ст. хрещенням князя полян-лехитів Мешка I (966 р.), а потім князя полян-русі Володимира (988—989 рр.) завершується офіційна християнізація слов'янського світу. Акт хрещення для Візантії означав, що правитель включається до кола імператорської сім'ї як «духовний син» кесаря. Таким чином Русь ставала учасником *рах готана*.

У IX—XIII ст. формуються головні політичні та культурні структури, що визначали майбутню історію Європи. На цей час спадкоємцями старої середземноморської культури стають на півночі християнський світ, на півдні — світ ісламу. Обидва світи знаходились у гострому

релігійному і культурному протистоянні. Проте не воно тоді осмислювалось як протистояння Сходу і Заходу.

Власне «Заходом» ще впродовж тривалого часу звалися Італія, Іспанія і південь Франції — Прованс. Культурною серцевиною Заходу залишалась Італія. Південь її міцно тримали різні іноземні завойовники; на півночі, в майбутній Ломбардії, розселилися германці-лангобарди, але в містах і поселеннях міського типу, якими вкрита була Італія, жила римська культурна спадщина. Італійські історичні провінції зберігали свою цілісність і ревно відстоювали самостійність, у тому числі і від германських імператорів, й від папи Римського, адже він теж був володарем однієї з невеликих держав, як і інші. Тому при всій гостроті протистояння спадкоємців римської міської культури грецькому Сходові та імперії ісламу, а також германській Півночі, Італія зберігала вірність своїм «маленьким вітчизнам», але не могла бути «політичним тілом» для західного християнства.

Таким «політичним тілом» Риму стало германське королівство. Ще франки були проголошені папами «захисниками престолу». Після розпаду франкського королівства його місце в Центральній Європі зайняла держава саксів. Саксонський король Оттон I вінчався на царство в грубо-му франкському плаці в Аахені, столиці франкського короля Карла Великого, і не просив корони у Риму — її папа сам запропонував йому після вдалого походу германців на Італію, 962 року. Приймавши від Римської церкви корону, сакси прийняли і назву своєї держави — «Римська імперія» (дещо пізніше — «Священна

Римська імперія»). Це викликало бурхливі протести в Константинополі, де ніколи не визнавали чийогось права на римську спадщину. Пропозиція Оттона скріпити союз шлюбом його сина з однією з візантійських принцес була грубо і з образами відкинута кесарем.

На землях германців у цей період, X—XIII ст., остаточно утвердився той устрій, що одержав назву феодального. Суть його полягала в тому, що вищий володар надавав нижчому, за умов служби, в тому числі військової, в управління певну територію — *феод* або *ф'єф*, з частковим відступом своїх верховних прав (судити підлеглих, збирати податки тощо). Коли власник ф'єфа заходив настільки далеко, що перебирав собі Blutbahn, — право виносити смертні вироки підданам, — він ставав фактично незалежним государем. Феодал, як називали власника феода, міг використовувати свої права щодо підлеглих, змушуючи платити йому чинш грішми або натурою або ж відробляти на пожалуваній йому землі. Земельний наділ у класичному випадку був умовною власністю — держанням, яку феодал втрачав, якщо переставав служити. Проте феод міг перейти і в повну власність — аллод. При цьому могла зберігатись система владної напівзалежності.

В системі, яку називають феодальною, між селянами і феодалами існує певна взаємозалежність: селяни виконують певні повинності, а феодал мусить захищати своїх підлеглих, покровительствувати їм, підтримувати порядок. Крім того, рисою феодальних відносин є ієрархія «сеньйор — васал» з кодексом покровительства, з одного боку, і кодексом вірності — з іншого. Архаїчна система «даріння —

віддарування» продовжує жити в системі васальних відносин, створюючи свою економічну і політичну структуру і свою поетику. Перетворюючись на самостійний об'єкт юридичного опису і морального прийняття, васальна вірність стає предметом оспівування спочатку в провансальській трубадурській поезії, а потім збагачується ритуалами і стає елементом культури рицарства.

У ранньому європейському Середньовіччі військовий стан не завжди був почесним і престижним, оскільки серед військових — *miles* — і навіть їх вищої верстви були й раби. Пізніше на півдні складається стан кабаларіїв (від *caballa* — кінь), або, по-північнофранцузьки, шевальє. Калька з цього слова — німецьке *Ritter*. Наше «рицар» визначає соціальний стан, «лицар» — більше його етичну оцінку. В описувані часи спочатку у Франції, потім — по всій Європі складається ритуал посвятити в рицарі, являються турніри, герби, культ прекрасної дами (в реальності, як правило, кастелянші, тобто дружини господаря замку, *castella*). Звичайно, для якого-небудь небагатого рицаря з Пікардії, у якого було з вісім акрів землі, засіяної вівсом, і який не вилазив за межі мурів свого містечка і не завжди вмів читати, — а таких була більшість, — вся ця романтика залишалась чимось подібним до казки. Слово «честь» він розумів буквально, як здобич; були й такі рицарі, групи яких бродили дорогами Європи і жили грабунком вдів і сиріт. Проте культура рицарства набирала сили і впливу, особливо після того, як вона з'єдналась із старою культурою чернецьких орденів і в істеричі хрестових походів породила духовно-рицарські ордени.

Система васальної залежності виявилась ефективною за умов тодішньої Європи, країни лісів, боліт і пустищ, де освоєнню краю перешкождали не стільки вторгнення грандіозних армій, скільки місцеві конфлікти та вторгнення невеликих загонів — скандинавів, арабів, аварів, угрів (мадьяр) тощо. З невеликими конфліктами могли оперативно впоратися мобільні війська місцевих феодалів, не потребуючи великої й неповороткої армії імперії.

Другим могутнім чинником, що визначав долю Заходу, стали міста. Зокрема, міста конкурували з церквою за вплив на університети, що були досить незалежними корпораціями і лише під кінець XIII ст. остаточно підпали під контроль держави і церкви, зокрема орденів домініканців та францисканців. З кінця XII ст. до університетів, а потім і ремісничих міських майстерень переходить від монастирів головна роль у виготовленні книг.

До XII ст. Захід був помітно слабший культурно, ніж візантійський Схід. Ще ближчим до давніх витоків середземноморської культури був на той час світ ісламу. Лише після успіхів реконквісти — відвоювання у арабів Іспанії — європейським вченим стали відомі головні твори Арістотеля, давно перекладені на арабську.

Нікейський собор 1054 р. проклав межу між католиками і православними. Але він і попередив, що напасати на Константинополь — все одно, що пролити кров Христову. Тому, коли рицарі-пілігрими третього хрестового походу 1204 р. опинилися під Константинополем, єпископам довелося їх переконувати, за словами сучасника, «що битва є законною, бо греки — зрадники і вбивці і

їм чужа вірність, адже вони вбили свого законного сеньйора, і вони гірші від євреїв»^{*}. Рицарів переконали у чому завгодно було неважно — вони були впевнені, що у місті, яке лежало перед ними, знаходиться дві третини багатств світу. Після переможного штурму всю золоту і срібну утвар, золототканні матерії, дорогоцінне каміння, кришталь та інші скарби віднесли до одного монастиря для чесного поділу здобичі; для опису багатства свідкам забракло слів. Найцінніше розікрали барони і венеціанці.

Значення цього погрому полягало не тільки в тому, що він став поштовхом, який розвалив Візантію. Було пролито християнами християнську кров, і обидві сторони стали смертно чужими одна одній, що і стало джерелом ще не однієї трагедії.

Візантія

«Візантія» — штучний термін, вигаданий істориками. Ця держава називала себе просто Римом і вважалась продовжувачем традицій імперії на тій підставі, що успадкувала і право, і територію, і імперську знать. Територія, щоправда, різко скоротилася, але після подолання внутрішньої кризи та низки перемог над військами ісламу в X ст. Новий Рим займав значні для того часу простори корінної Греції на Балканах та в Малій Азії. Себе громадяни цієї держави називали римлянами («ромеями»), слово «еллін» було лайливим синонімом язичника. Віруючі західної церкви були для «ромейв» «латинянами», а «латиняни» зневажливо називали перших «греками», як і в староримську добу.

Античні міста-поліси знаходилися в глибокому занепаді. Площа їх ско-

ротилася вп'ятеро-вдесятеро, серед уламків колон паслися вівці, на колишніх центральних площах — агорах — в Афінах, Коринфі та інших містах стояли церковки і розташовувалися цвинтарі. Нові міста Римського часу теж вийшли з кризи підупалими й зубожілими; як і вся країна, вони набули виразно сільського, аграризованого вигляду. Тільки величезний Константинополь залишався принагідним для всього світу містом-гігантом, славним своєю розкішшю. За населенням (майже 400 тис. мешканців) близькою до нього була лише столиця арабського халіфату в Андалусії — Кордоба; міста Європи рідко налічували більше 5 тис. населення, сам старий Рим — не більше 45 тис. (а, можливо, і лише 15 тис.) мешканців. І багатство Нового Риму було вже не те: поряд із запаморочливим багатством центру — сморід і напівтемрява кривих вузьких вуличок, де в крихітному мешканні — майже нічого, крім брудної постелі та жаровні на зиму. Тут, як і в провінційних містах, вулицями бродили кози, а біля будинків вирощувались капуста та огірки.

Новий Рим зберіг рису старовинного полісу: вся держава розглядалась як продовження міста. Імперія була підпорядкована столичному монстру. Константинополь не торгував — його постачали. Для столиці хліб скуповували за твердими зниженими цінами (на зразок «хлібозаготівель»), представник епарха (міського голови) стежив, щоб худоба, яку приганяли до міста щоденно, продавалась м'ясникам не дорожче визначеної ціни. Діяльність ремісників була детально регламентована, оскільки й вони покликані були забезпечити населення всім необхідним за невелику ціну. А

^{*} Робер де Кларі. Завоювання Константинополя. — М., 1986. — С. 53.

щоб провінційні міста не були конкурентами, їх утискували, як тільки могли. Пам'ятаючи небезпеку стихії, люмпенізованого натовпу, особливо партій боляків на іподромах, імперія сполучала граничну жорстокість владних структур і розгалужену систему шпигунства з заграванням із найелементарнішими, найгрубішими соціальними інстинктами мас.

Імперія належала чиновницькій бюрократії, що становила чітку ієрархію почесних титулів, розрядів, рангів. На вершині піраміди знаходився імператор — василевс, чи кесар, проголошений персоною священною, безпосереднім представником та втіленням Бога на Землі. Культ священної особи імператора охоплював усі сфери життя і втілювався як у високих мистецьких формах, так і в майже цирковому ритуалі. Колишні партії перетворилися на громадські організації при іподромах, одним із обов'язків яких було уславлення імператора.

При цьому історія Візантії — це історія безконечних переворотів, осліплень, задушень, зарізання одного за одним всевладних кесарів їх дружинами, коханцями дружин, братами, племінниками, полководцями, адміністраторами.

Характерна риса власне візантійського деспотизму — безмежне поклоніння не самій по собі особі імператора та відповідно до ієрархії — догодження знатним людям. У Візантії схилялися саме перед місцем у освяченій релігії ієрархії. І церковні владки, й імператори-письменники (Лев VI Мудрий, син його Костянтин Багрянородний) твердили, що коли імператор «забуде страх Божий», його можна і вбити. Система нагадувала

ікону в окладі: пишний ритуал передбачав строго визначений порядок, особистість немовби проглядала у підготовлених для неї виразах. Тому насправді під важким золоченим прикриттям владних відносин жили і реально діяли людські зв'язки, визначувані словом «філія». Це слово буквально означає дружбу і любов, але тут воно розумілося як особистий зв'язок, що може однаковою мірою сполучати як відданих друзів або воїнів, так і злочинців в один згуртований клан. У центрі клану знаходився імператор в оточенні відданих рабів-євнухів. Тому, хоч знатність походження з часом відіграла дедалі помітнішу роль, система відзначалась великою «вертикальною мобільністю»: титули і пожалування не були спадковими, навіть на імператорський престол потрапляли люди із плебейських низів.

Ця система культивувала нещирість, хитрість і жорстокість, але вона була досить ефективною, дозволяючи висуватись на імператорські пости подекуди людям видатним, освіченим, здатним керувати імперією. Взагалі, як для тих часів, Візантія була досить освіченою: десята частина населення була письменною, в містах були школи, у великих містах — добрі школи, але тільки Константинополю дозволялося мати справжні вищі школи з класами філософії. Панування популістської демагогії в суспільстві з порівняно відкритим характером знаті призвело водночас до великого авторитету освіченості і до безмежної влади забобонів, орієнтації культури на примітивні протонародні смаки.

Школи і на Заході, і в Візантії ділились на «тривіум», де вивчалися граматики, риторика і діалектика, і

«квадривіум», з арифметикою, геометрією, астрономією, музикою. Ця система мала переваги все ж на Сході: тут була Греція, тут зберігалися рукописи літературних і філософських творів, тут читали і класиків, і теоретиків мистецтв і музики. М'який відблиск елліністичної культури завжди лежав на Візантії, а чим далі, тим менше «romei» соромились визнавати користь елліністичної освіти.

Збідніла імперія не могла утримувати військо, за винятком флоту, та й то на засадах найманства. Основою військової організації була система ополчення, яке в мирний час утримувало себе працею на наділах землі. Пожалування землею свого роду командуючих військовими округами, хоча і без передачі їй у власність, призводило до посилення провінційної знаті, яка не без успіху прагнула спочатку до участі в столичних інтригах, а потім і до незалежності від центру. Наскільки слабкою насправді виявилася влада імператорів, показав 1204 р., коли після погрому, вчиненого хрестоносцями в Константинополі, імперія розвалилася, щоб більше ніколи не об'єднатися під одним скіпетром.

Церква у Візантії займала підпорядковане становище в системі влади і не претендувала на зверхність щодо монарха. Кесар призначав єпископів, і був випадок, коли єпископом став катехумен — ще не хрещений «оглашений», який тільки готувався стати християнином. Пишність церковної служби та краса і багатство храмів впливали на іноземців інколи більше, ніж військова міць імперії. Проте одна справа — співвідношення владних структур у Візантії, а інша справа — особисті стосунки і впливи.

Не раз патріархи вступали в суперечки з імператорами і змушували їх відступити. Сильний і войовничий імператор Михаїл Комнін (правив у 1143—1180 рр.) мав відкрити дискусію з патріархом, у ході якої доводив, що ромеям потрібен союз із Заходом ціною навіть підпорядкування Римській церкві. Патріарх же вважав, що краще підкоритися халіфам, ніж йти на союз із латинянами. І імператор, зважаючи на зростаючий попуризм націоналізм мас, був змушений публічно визнати правоту патріарха.

Через два десятиліття після того, як кесар грубо відмовив імператорові германської Римської імперії, інший кесар віддав свою сестру за кагана слов'янської Київської держави. Це було нечувано для тодішньої візантійської дипломатичної практики. Недосяжна, на відміну від Болгарії, для візантійської зброї, майже недосяжна для візантійських інтриг Руська держава стала чинником європейської політики і культурним партнером європейської цивілізації.

Слід зважати на ту обставину, що християнська Європа вела неперервну війну із світом ісламу. Безпосереднім противником воїнів ісламу була передусім Візантія, що воювала на своїх сухопутних кордонах у Малій Азії. В X ст. їй вдалося завдати халіфату значної поразки і повернути частину втрачених азійських володінь. Араби захопили частину південної Італії і здійснювали окремі набіги на землі християнського Середземномор'я, а також протистояли учасникам хрестових походів, що відбувалися у 1096—1270 роках.

Азійський Схід

Для світу ісламу розглядуваний період приблизно збігається з епохою Аббасидів (750—1258 рр.) Після вторгнення з Хорасану в Сирію Абу Аббаса Кривавого халіфи спираються вже не на арабські етнічні сили та племінні угруповання, а на надетнічну ісламську теократичну організацію, що використовувала апарат і традицію іранської держави. «Вітчизна ісламу» — *мамлакат аль-іслам* — стає типовим імперським утворенням. Різниця між арабськими і неарабськими мусульманами практично стає неістотною. Центр халіфату переміщається на схід, у Вавилонію, де персидські зодчі будують нову столицю — Багдад. Імперія ісламу відкрита передусім східним впливам. З Індії йдуть і сюжети казок «Тисяча і однієї ночі», і одяг, починаючи з тюрбана, і висока індійська математика, і музичний лад. Водночас іде «іранське вторгнення» в літературу, орієнтація на персидські державні форми, ісламізованих іранських чиновників та дихкан (землевласників), на курдські войовничі племена.

Іслам сформувався як теократична і тоталітарна ідеологія, де релігійна і державно-правова організації тотожні. Це призвело до парадоксальних наслідків: відсутність церкви як окремої ісламської інституції не дозволяла санкціонувати догматику і підтримувала простоту культу. Тому тривалий час у країнах ісламу поряд з безправ'ям, деспотизмом халіфів сусидить віротерпимість.

З початку X ст. халіфат розпадається на окремі історичні області. Але переставши існувати як цілісний політичний утвір, *мамлакат аль-іслам* стає дійсною культурно-релігійною цілісністю. Подорож по

ній з кінця в кінець займала майже рік, але подорожній на своєму мулі або верблюді скрізь знаходив аналогічні закони і схожі звичаї, скрізь міг розрахуватися не тільки золотими динарами або срібними диргемами, а й векселями або чеками у місцевих банкірів і почував себе безпечніше, ніж мандрівник у Центральній Європі аж до XVIII століття. Саме в цей період з'являються вищі досягнення країн ісламу, пов'язані з іменами аль Фарабі, Ібн Сіні (Авіценни), Ібн Рошда (Аверроеса), Фірдоусі, Омара Хайяма.

Сприйняття спадщини античної культури світом ісламу було строго цілеспрямованим та вибіркоким. Викладання в ісламських «університетах» зосереджувалось навколо богослов'я та ісламського права, яке водночас було й кодексом звичаїв та моралі. Все, що виходило за межі інтересів улема (вчителя богослов'я) та факіха (вчителя права), відсівалося від культури ісламу. Але, оскільки в країнах ісламу були численні громади інакочергових — християн, іудеїв, прихильників індійських релігій, зороастрійців, — то існувала потреба і в філософії та логіці, і в порівняльному богослов'ї, що свідчило про нечувану для Середньовіччя толерантність. Така віротерпимість притаманна першим століттям епохи Аббасидів, і ідейні опоненти іноді навчали навіть в одній мечеті.

У міру розкладу верхівки суспільства посилюються опозиційні течії з їх прагненням повернутися до «запад віри» (традиціоналізм або фундаменталізм). Цьому сприяв стан безперервної війни, що її вів іслам проти християнського світу. Райони, прикордонні з Візантією, притягували фанатиків, невдах і авантюристів,

шукачів здобичі й слави. У XI ст. в малу Азію вторглися кочовики-туркмени, очолювані родом Сельджуків. Створення султанату Сельджуків у межах ісламського світу різко змінило співвідношення сил на користь традиціоналістів і архаїчних суспільних форм. У світі ісламу почалася деградація культури, зростало всевладдя військово-політичної верхівки.

Легенда про вибір між християнством, ісламом та іудаїзмом, який нібито робив князь Володимир, відображає якісь привабливі контакти Русі з країнами ісламу. Проте пов'язання навіть з іудаїстською Хазарією були для Русі більш серйозними зв'язками зі Сходом, ніж торговельні зв'язки з мамлакато-аль-іслам. Реальними контактами Русі зі Сходом були насамперед стосунки з кочовим світом.

При всій небезпеці Великого Степу враження, що може створитися від постійних закликів до об'єднання проти Поля, які ми зустрічаємо в літописах, не зовсім відповідало б дійсності. Якщо вважати, що половці знаходилися в стані постійної війни з Руссю і становили загрозу її існуванню майже так само, як пізніше — монголи, то виникає безліч незрозумілих фактів. Адже три найбільші шляхи Київської землі проходили через степ, де панували половці: Залозний шлях вів з Києва на Дон, Соляний — вздовж Дніпра на річку Самару, Вовчі Води і далі на Перекоп і в Крим, нарешті, знаменитий Гречник — по Дніпру через пороги до Чорного моря. І всі ці шляхи діяли навіть у часи військових зіткнень, хоча половці брали з купців і подорожніх велике мито. Ще цікавіше, що на південному Подніпров'ї з самого початку сло-

в'янської колонізації проживали якісь потомки уличів, до них підселися алани, тюрки-болгари, постійно йшов потік нових поселенців з руської півночі. Все це якось не вкладається в картину постійної війни із Степом не на життя, а на смерть.

Очевидно, військова загроза з боку половців, як раніше — печенігів, була звичайною для сусідства кочовиків і землеробів. Кочовики час від часу своїми набігами спустошували землі сусідів, сусіди не залишалися в боргу, але військово-молодецьтво не вичерпує відносин аграрно-міської цивілізації з кочовим Полем. Кочовики, як правило, ведуть із сусідами постійну торгівлю, оскільки не забезпечують себе повністю хлібом та іншими товарами, особливо міського виробництва. До того ж серед усіх драматичних епізодів грабінницьких нашеств'їв половців на Руську землю чи не половина припадає на війни, де половці виступали союзниками князів — ініціаторів конфлікту. С.М. Соловйов підраховував, що чернігівські Ольговичі приводили половців 15 разів, а сам Володимир Мономах — 19!

Підсумовуючи, можна сказати, що визначення культурно-історичного місця Київської Русі як синтезу Сходу і Заходу було б неприпустимим спрощенням. Насамперед «схід» настільки різноманітний, — від степу до малоазійського деспотизму, — що хибно говорити про «Азію взагалі». Європейський світ, до якого після прийняття християнства включається культурне життя слов'ян, мав власний «захід» і власний «схід», які, кожен по-своєму, зберігали і розвивали старі культурні традиції.

§ 2. РУСЬ У КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ УКРАЇНИ

Мовний вимір

З розвитком міст, особливо з поширенням християнства східного обряду на всій величезній і різноманітній з етнокультурного погляду території, що визнавала політичну зверхність Києва, панувала одна типна міська, в тому числі книжна, культура, діяли приблизно однакові юридичні норми, в ролі засобу високого культурного спілкування вживалася одна літературна мова. Це дає підстави говорити, що слов'янство Східної Європи жило в єдиному культурному просторі. Можливий найпростіший, здавалось би, вихід: проголосити східну Слов'янщину монолітною давньоруською зоною, «колискою трьох братніх народів і трьох братніх культур».

Справді, культура Київської Русі стала колискою трьох культур — української, російської, білоруської. Але це стосується тільки книжної культури. Більше того, книжна східнохристиянська культура церковнослов'янською мовою була спільною також для болгар, східних романців, сербів. Теза про те, що в рамках єдиної феодальної держави — Київської Русі — «сформувалася» єдина руська «феодальна» народність, щоб майже одразу, на жаль, розпастися під впливом феодальної роздрібненості, не витримує критики.

Водночас із певним внутрішнім опором сприймається беззастережне проголошення Київської Русі давньою Україною. Не кажучи вже

про те, що сам термін «Україна» якщо і вживався в давньоруські часи, то лише в розумінні лісостепової «окраїни» держави. Сумнівним залишається сам факт відокремлення русинів Київського часу — предків українців — в окрему етнічну категорію у їх власній самосвідомості.

Насправді, терміни *Русь*, *русин* (зрідка *русич*), *руський* вживаються або в надто широкому значенні, що охоплює всю державу від Новгородської півночі до Приазовської Тьмутаракані, або ж у надто вузькому значенні, що стосується лише полянських земель (Київщина та Чернігівщина). Не згасають суперечки про походження самого терміна *русь*. Слово добре етимологізується на іранському ґрунті, але сучасники наполегливо виводять його з германських коренів, приписуючи цей етнонім давнім шведам («варягам»). Можливий, щоправда, компроміс: у міфологію скандинавів аси, як встановлено, потрапили з осетинсько-аланського світу, — чому б не могли так само потрапити і роси-русь? У будь-якому разі, літописці сприймають слово як чуже і ледве-ледве за своєне в слов'янському світі. А іншого етноніма для південної території Східної Слов'янщини — нинішньої України — не існувало.

В сучасній етнології та соціальній філософії часто приймають за критерій існування нації (народності, етносу) наявність етнічної самосвідомості. Цей принцип не може бути застосований без огляду на різницю в історичних формах самосвідомості й самоусвідомлення. Що стосується етнокультурної ситуації в Київській Русі, то тут необхідно взяти до уваги теорію диглосії і двомовності, висунуту Ч.А. Фергу-

соном і обґрунтовану на давньоруському матеріалі Б.А. Успенським.

Відрізняють двомовність, коли люди в побуті і культурному спілкуванні користуються двома рівноправними мовами, від диглосії, коли кожна з цих двох мов вживається тільки в певній ролі, у визначеній функції. В культурній ситуації Київської Русі мовою літератури, культу, права була спеціальна «висока», книжна мова, сформована на тій слов'янській основі (очевидно, салоніського діалекту, близького до староболгарської), яка була знайома великим просвітителям Кирилу і Мефодію. В побуті розмовляли «племінними», етнічними діалектами, які впливали на мовні стилі літературних пам'яток залежно від місця їх створення і соціально-культурної функції. Але сама ідея нормованості мови ніколи не пов'язувалася з етнічним діалектом. Нормована, культурна мова — це тільки мова книжна і сакральна. Розмовляти в побуті книжною мовою, перекладати з книжної на побутову тощо не можна — ці два типи мов живуть у різних площинах. Така ситуація існувала в Україні, за Успенським, десь до XVI ст., в Росії — на століття пізніше.

Йдеться, таким чином, не тільки про мовну, а й про культурну загальну самосвідомість. «Етнічна самосвідомість» за умов диглосії — це абсурд. Самосвідомість взагалі є культурне явище, вона належить не до побутового, а до «високого» рівня, не до рівня *стихії, природи*, а до рівня *порядку і культури*. Як етнічні говірки і діалекти належать до хаосу мовної стихії, так до побутової, неокультуреної поведінкової стихії належить етнічна («племін-

на») самосвідомість. Звичайно, кожен знав, що він древлянин чи полянин, нарешті, що він слов'янин взагалі, але як людина культури, як людина із самосвідомістю, він ототожнював себе з Руссю як державою, або з християнством як культурою.

Звідси не випливає, що етнокультурної спільноти, яка була базою для майбутньої української нації, в часи Київської Русі не існувало. Ніколи для людини не збігається самосвідомість і буття, ніколи не одне і те ж — бути кимось і думати про себе, хто ти є.

Дані археології свідчать, що на всьому перебігу історії часів Київської Русі зберігалися етнокультурні особливості літописних «племен»-етносів, які, крім полян, зберігали внутрішній племінний поділ. З іншого боку, впродовж усього домонгольського періоду залишається загальнослов'янська самосвідомість, що знаходить вияв зокрема у спільності імен на *-мир* та *-слав*, насамперед у князівському середовищі. А проте вже в період Русі чітко виявляється відмінність між різними культурними зонами, насамперед зонами півдня і півночі.

Ми не знаємо, якими діалектами розмовляли етноси Київської Русі. Проте загальний хід мовного розвитку на східнослов'янській території досить переконливо досліджений. Ще в 30-х роках М.С. Трубецької показав, що давньоруський масив діалектів спершу розпадався на дві групи: північну і південну, які мали центрами відповідно Новгород і Київ. Особливістю південної групи, до якої входили також попередники майбутніх південновеликоруських говірок, була їх близькість до південнослов'янського мовного і культурного світу. Ця різниця в орієнтаціях

ілюструється згадкою про обмін дарами між Київським князем Ізяславом та Смоленським князем Ростиславом: Ізяслав «да дари Ростиславу, что от Рускии землі і от всіх царских земель» (тобто від Візантії), а Ростислав «да дари Ізяславу, что от верхних земль і от варяг»⁷. Звідси, з одного боку, їх консервативність, прив'язаність до слов'янських мовно-культурних традицій, з іншого боку — чутливість до тих змін, які йшли із слов'янського Півдня. Північ же, чинячи опір новаціям з півдня, була сприятлива до впливів з західнофінівського світу та з лєтто-литовської Прибалтики. Так, південь дуже рано засвоїв «скіфське» (чи «українське») «м'яке» г, північ «пофінівськи» не розрізняла ц і ч.

Три головні мовні явища проходять хвилями через всю слов'янську мовну стихію: (1) перетворення звука, що позначався на письмі літерою «ять», на «є» на півночі, «і» на півдні; (2) втрата музичної інтонації та довготи голосівок, заміна музичного інтонування наголосом; (3) «падіння єрів» («єрами» називаються літери «ъ» та «ь», що означали колись невідмінні голосівки, близькі до «о» та «і»). Море східнослов'янських діалектів являло собою єдину мову в тому розумінні, що по ньому перебігали одні й ті ж мовні новації. Але вони перебігали в різний час, утворюючи різні комбінації, і тут північ і південь утворювали різні умови для реалізації мовних змін. Так, коли на півдні зникли «єри», то інтонації і різна довгота голосівок ще існували; на півночі ж усі ці новації ще не розпочалися. Туди першою прийшла заміна інтонації та довготи наголосом, а вже потім почалося «падіння редукованих» —

зникнення «єрів». Ця різниця в комбінаціях одних і тих же мовних змін приводила до того, що північні діалекти виявлялись несприятливими до одних новацій, південні — до інших.

А в період між серединою XII ст. та серединою XIII ст. відбуваються зміни, які заторкують уже тільки українську мовну область. Відбуваються мовні явища, які становлять підґрунтя особливостей фонетичної системи української мови: насамперед затвердіння м'яких приголосних, що після приголосної змінює е на е, і на и. Десь протягом XII ст. українська мова в найархаїчнішому її варіанті відокремлюється в особливу мовну сферу, за межі якої новації уже не розповсюджуються або розповсюджуються в іншому вигляді.

М.С. Трубецької підкреслював, що «правеликоруської» мови взагалі не існувало: попередників великоруської мови слід відносити до двох різних мовних зон — північновеликоруської (з культурним ядром в Новгороді — Пскові) та північно-східного діалекту південноруської (з культурним ядром у регіоні Москви).

Отже, можемо виділити за мовними критеріями не три, а чотири зони: (1) «україно-руський» південь з культурно-політичним центром в Києві, (2) «північновеликоруську» зону з центром в Новгороді, проміжні зони — (3) майбутню Беларусь і (4) майбутню Московську зону.

Вимір культури побуту

Ця концепція підтверджується фольклорно-етнографічними матеріалами, зокрема аналізом зимової святочної обрядовості. Особливий інтерес становлять такі без-

⁷ Полное собрание русских летописей (далі ПСРА). — Т. II: Ипатьевская летопись. — СПб., 1843. — С. 39. — В цитатах із літописів тут і надалі «ять» передається через «і», як воно на півдні і звучало, «сри» в кінці слів опускаються, крім поетичних текстів.

умовно дохристиянські, архаїчні твори народної культури, як *колядки*. За своїми поетичними характеристиками і *колядки*, і *щедрівки* належать до пізнього часу, вони явно витримали вплив пізнішої поезики. Тому не можна ставитися до них некритично, як до прямих свідчень глибокої давнини. Але, як показує їх дохристиянська образність, *колядки* і *щедрівки* пережили радше редакцію, згідно з новими умовами, ніж змістовну переробку.

Характерна різниця між північчю та півднем виражена в символіці *колядок*.

Колядки прийшли в слов'янський світ з провінційно-римського півдня, від *календ*, що свідчить про розвиток не лише церковної, а й традиційної культури під греко-болгарським впливом. Ні в межиріччі Волги і Оки, ні на російській півночі *колядок*, власне, немає. *Колядки* на російському півдні та в Беларусі явно походять з української території. В межиріччі Волги і Оки їм відповідає так званий «*овсень*», а на Півночі — «*виноградье*». «*Виноградье*» засадово — звичайні вірші, сакралізовані завдяки додаванню приспівочки «*виноградье красно, зеленое*». Ця літературна, християнська за походженням і образністю приспівка розкриває міський характер самого обряду в північному краї. «*Овсень*» більше пов'язаний з архаїчним ритуалом, а його відмінність від українських *колядок* надзвичайно характерна: тут відсутнє виділення в складі сім'ї поряд з батьком жінки і дітей. В *колядці* співаки звертаються до усіх трьох елементів сім'ї, кожен із яких має свій космічний символ. У великоросійському *овсені* наявний лише *домовладика*.

Ця обставина давно відзначена фольклористами та етнографами і ставилася у зв'язок з тим, що сім'я у великоросійській традиції була *деспотичною*, з необмеженою владою *домовладика*. *Влада домовладика* в Північно-Східній Русі була *набагато більшою*, ніж на півдні, так само, як *влада домовладика* у стародавньому Римі — *набагато більшою*, ніж *влада батька* у Греції. Щодо російської Півночі, то звичаї там були м'якшими, ніж на Північному Сході, що можна ілюструвати численними матеріалами, особливо щодо сватання і подружнього життя.

Далі будуть розглянуті суто *господарські відмінності* півночі і півдня: на півночі довго трималося *підсічно-вогневе землеробство*, на півдні ж «*вогняна ляда*» в часи Русі витісняється *трипіллям*. На півдні панувала *напівземлянка*, яку лише впродовж Київського періоду витісняє *північний наземний дерев'яний будинок*, але зберігається властивий для *напівземлянки* звичай *обмазування стін білою глиною*. На півночі *металургія ґрунтується на західній (германській) традиції наварювання або вварювання лез чи тришарового пакету*, на півдні — на *майстерності цементації металевих виробів та їх загартовування*, що *продовжує кельтську традицію*. І так далі.

Мабуть, все ж найістотнішою виявилась та різниця в статусі *домовладика*, яка відбилася в структурі *колядок*. *Владні, потестарні відносини* кожного народу мають за зразок ті *відносини підпорядкування*, моделю яких є сім'я. Римляни говорили, що *жоден народ не знає такої суворості влади батьків*, як вони, і що це — *підґрунтя їх дисциплінованості і сили*. Можливо, вони мали рацію.

Етноси й землі

Впродовж цього періоду на півдні Русі утворюються три «землі», відносно самостійні Київське, Чернігівське та Галицько-Волинське князівства.

Київська земля займала територію, обмежену зі сходу Дніпром (хоча вузька ділянка на лівому березі Дніпра контролювалась Київськими князями, а Переяславське князівство являло собою південний форпост Київської землі). На півдні межею Київської землі було Поросся, хоча князі виїжджали на лови значно південніше, в район сучасних Черкас, отже, цю територію кочовики не контролювали. Західна межа Київської землі — так звана Погорина, територія вздовж річки Горинь, з містами Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Дорогобуж, Гнойниця. За Погорину боролися Волинське і Київське князівства, взагалі це корінна Волинська земля, але бувало, що вона ставала «воlostю» київською. Нарешті, північні межі Київської землі проходили приблизно по Прип'яті, але фактично в сферу впливу Київських князів входило все Полісся; так, князівство Турово-Пінське впродовж половини всього розглядуваного періоду знаходилось у формальній залежності від Києва.

Територію Київської землі населяли два етноси: поляни і древляни. Древляни розселилися і далі на захід, на Волинь, де жили впереміж з волинянами, і на північ від Прип'яті, на дреговицьку землю. Поляни-русь покорили древлян ще в часи княгині Ольги і врешті-решт асимілювали їх, але в часи Русі різниця між цими двома етносами була ще відчутною. Полянин Нестор у літописі характеризує древлян як варварів, «живущих скотсько». Як

що поляни в цей період були ґрунтовно християнізовані, ховали своїх небіжчиків хоч і в курганах, але за християнським обрядом, без кострищ, та не клали їжу в домовину, то древляни залишили характерні кургани без ям, із слідами ритуальних вогнищ.

Неоднорідним з етнічного погляду було й населення Чернігівської землі. Русь-поляни займали південь її і луки вздовж Десни аж до Новгород-Сіверського. Головна територія князівства населена була сіверою, яка залишила, зокрема, кургани вздовж ріки Сули і на схід аж до Курська. Північними межами землі сівери були лісові простори аж до Дебрянська (нинішній Брянськ). Влада Чернігівських князів сягала далеко на північний і південний схід — від Рязані до Причорномор'я (Тьмутаракань).

Можна думати, що піднесення Галицької землі чималою мірою стало наслідком її колонізації з півночі, з боку Волині. У будь-якому разі, якщо назва «Червона Русь» («червеньські городи») має просторову символіку, то вона означає території *на південь* від основної землі, отже, в цьому випадку — Волині. За антропологічними і культурними ознаками прикарпатське населення різко виділяється із слов'янського масиву: галичани і гірці менші на зріст, темніші, грацильніші, їх музичний і танцювальний фольклор дуже різниться від загальноукраїнського. Радше за все, це наслідки змішування прийшлого слов'янського населення з місцевими нащадками кельтського або фракійського етносу. Так чи інакше, дуже рано після заселення слов'янами Волинської землі починається активне будівництво міст по верхів'ю Дністра і в прилеглих

гірських районах. Галич побудовано, за даними археології, в X ст.; місто стояло далі вглиб, у гори, на південь від нинішнього райцентру, на узвишсях над Дністром, що тече тут у глибоких каньйонах. На заході Перемишль, Сянок, Ярослав стають центрами гірської «Перемишлянської землі». На сході землі, що їх об'єднало Галицьке князівство, сягали в сучасну придністровську Буковину і в Поділля аж до Ушиці. Незважаючи на різницю між Волиню та Галичиною з Поділлям, ці дві землі, час від часу об'єднуючись у одному князівстві, мали багато спільного в історичній і культурній долі.

Ці три південноруські землі розташовані на території найдавнішого слов'янського розселення, базовій території для наступної слов'янської колонізації лісової півночі Східної Європи та її південного лісостепу, а згодом і степу. Відстані тут, як на той час, величезні, землі неосяжні, зв'язки між землями і всередині них слабкі, — хіба що соляний шлях з Підкарпаття на схід ніколи не завмирав. І все ж, незважаючи на некомпактність території, вона являє собою певне ціле, центром якого є величний Дніпро. Як два крила, примикають до нього Прип'ять і Десна з численними притоками в піщаних і болотистих, порослих сосновими та мішаними лісами берегах. Навіть звірина орієнтувалась на Дніпро як на вісь цієї території: восени водоплаваюче птаство летить на південь вздовж Дніпра, до багатих рибою плавнів біля його гирла.

Галицько-Волинська, Київська та Чернігівська землі охоплюють вологу і достатньо родючу лісову смугу, що поступово переходить в чорноземний лісостеп. Рубіж із барвис-

тим трав'яним степом — історична межа України, край поля, який завжди притягував охочого до землі хлібороба, край загрози і свободи.

Культурно-політичний сенс роздрібненості

В історіографії, як російській самодержавній, так і в радянській, закріпилось уявлення про «період феодальної роздрібненості» як про сумний час у нашій історії, своєрідний занепад Руської держави. Та факти не підтверджують уявлення про якийсь занепад Київської Русі в період, що настав після смерті Ярослава чи принаймні Володимира Мономаха. Як і всі «варварські королівства», як слов'янські держави на заході, Київська Русь виявляє здатність зібрати величезну військову потугу і стати грозою для сусідів, але ця потуга не може бути довготривалою. Не можна ототожнювати її з державністю взагалі. Перші кроки до створення правових засад Руської державності зроблені якраз після смерті Ярослава його синами («Руська Правда» першої редакції). Встановлення реального державного контролю над територією Русі могло бути досягнуте тільки шляхом послаблення центральної влади, передачі її функцій землям та удільним князям.

Роздрібненість Русі не може бути оцінена однозначно на тій підставі, що стала причиною безсилля перед лицем монгольської навали. Мусимо бачити всі сторони справи.

Розпад держави на дрібніші фрагменти може мати різний характер. Він може супроводжуватися занепадом та аграризацією міст, загальним зниженням культурного рівня. В Київській Русі відбувався інший

процес: падіння влади Києва над регіонами супроводжувалось розквітом міст, посиленням регіонів, загальним піднесенням культури. В останню третину XII і першу половину XIII ст. і Київська земля, і периферійні князівства знаходяться у стані найвищого розквіту культури.

В соціальній, політичній та культурній історії Київської Русі приблизно всередині XII ст. проходить рубіж, який відділяє епоху, де діяла інерція централізованої держави, де відбулася перша рецепція християнської культури, від нової епохи, коли всі регіони східної Слов'янщини набувають свого неповторного культурно-політичного обличчя.

Політично різниця між регіонами східної Слов'янщини стає дедалі очевиднішою. Північ (Новгород, Псков та землі їх колонізації аж до Білого моря) підпорядковує князівську владу місту, висувуючи на перший план постать церковного владика як «президента» міської республіки, і перетворюючи князя на головнокомандуючого та начальника поліції. Північний Схід (Москва, Московська Русь) ґрунтується на необмеженій владі великого князя, побудованій за моделлю деспота-домовладика. Південь, ядром якого була Русь у власному значенні слова, або, як ми будемо говорити з великою часткою умовності і орієнтуючись на сьогоденні реалії, Україна-Русь, — зберігає нерівноважний, консенсусний характер влади, з певною мірою залежності князівської влади від віче, але без юридичного оформлення процедури і форм залежності, із змаганням князів за владу над територією Русі загалом, яка тепер зводиться до змагань між трьома землями за прикордонні міста і за династичні права на Київський престол.

Цілісність території підтримувалась і її релігійною інтеграцією, і книжною культурою, і полісною структурою — взаємними стосунками між містами, де велику роль відігравав престиж міста, і близькістю народних вірувань та діалектів.

Цілісність соціального і культурного комплексу, який ми звемо «Київська Русь», трималась на взаємодії різних правових, економічних і культурних *світів*. Можна, як і в Європі, говорити про співіснування в Київській Русі кількох світів:

(1) світу *села*, незалежних *мужів*, що вели своє господарство на рівні, який протримався вісім — десять століть;

(2) світу *міста*, де жили ремісники, що працювали безпосередньо на ринок або в системі найманої праці, торгівці та інший люд;

(3) світу *церкви* та монастирів, який юридично залежав від грецького, Константинопольського владика;

(4) світу *князівського двору* з його дружиною та челяддю.

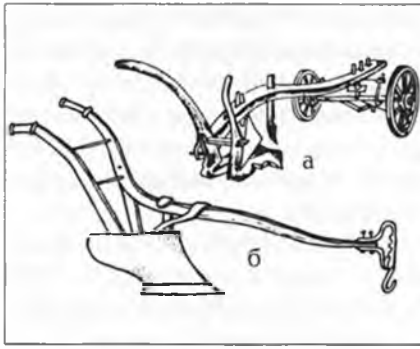
В кожному світі були свої структури, свої потестарні відносини, що розвивалися на архаїчних засадах автономно від економічних.

§ 3. СОЦІАЛЬНІ СВІТИ РУСІ

Світ села

У культурі села і в сільськогосподарському виробництві в цей період відбуваються серйозні зміни. Передусім це стосується південного краю Східної Слов'янщини, саме України-Русі. Тут на зміну «вогняній ляді», підсично-вогневому землеробству скрізь, за винятком

Українські
плуги:
а) традиційний
український;
б) кустарний

Полісся, приходить землеробство на постійно оброблюваних землях, відповідно — життя на сталих довготривалих поселеннях. У X ст. по всіх слов'янських землях поширене приблизно однакове знаряддя обробітку ґрунту — дерев'яне рало з залізним наконечником, яким земля розорювалась досить неглибоко і з великими труднощами. Водночас набуває поширення плуг, знаряддя, вдвічі продуктивніше за рало, яке не просто «розпорює» землю, але й, ріжучи її лемешем із череслом, потім відвалює і перевертає так званою полицею.

Плуг цей, що називається українським, панував у нас до XVIII століття. Це була велика і важка конструкція з металевими частинами; орати плугом

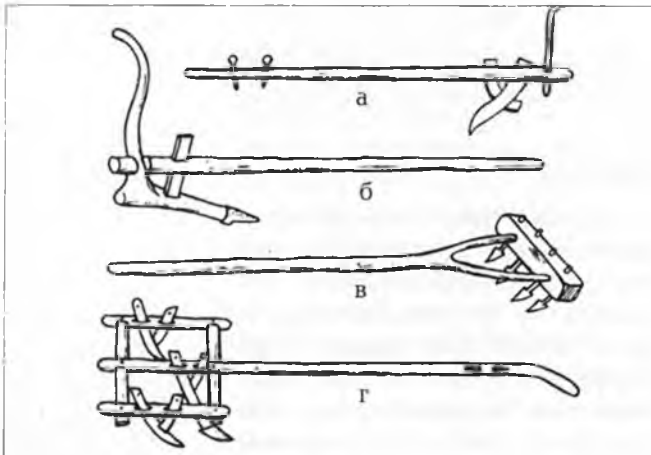
можна було тільки двома парами волів або коней, а потім все одно треба було культивувати землю ралом чи бороною. Ідея цієї конструкції занесена, за висновком фахівців, з Балкан, де вона жила з часів римського «плуга». Але власне плугом це знаряддя стало тільки після того, як на основі балканської конструкції наші винахідники зробили рішучий крок до техніки *відвалювання*.

На Русі діяла система мір, що під іншими назвами збереглась майже до нашого часу. Міра довжини, *лікоть* (44,5—46,6 см), залишилась незмінною, а замість киево-руського, старого *сажня* у три лікті в XVII ст. в Росії введено «новий сажень». Проте верста (1067 м) з 500 нових сажнів точно дорівнювала *поприщу* часів Київської Русі із 750 старих сажнів. Зернові і всі сипучі тіла мірялися об'ємами. Кадь (з XVI ст. на Україні вона називалась бочка) — два *половники* (відповідно дві *копи*) — чотири *четверті* (корці) — вісім *осьмин*; осьмина точно відповідала римському *медимну*.

Обчислення продуктивності селянської праці впираються в те, що не було точних відомостей про одиницю оброблюваної площі — плуг. Її вираховують таким чином. Сім'я з 6—7 чоловік могла обробити за 20—30 днів весняних і стільки ж — осінніх робіт близько 8 десятин (ця міра з'явилась у XV ст., вона трохи більша гектара). Головний час витрачався на оранку (40 днів). Ми знаємо, яким був врожай із «плауга». А подальші обчислення залежать від того, якою була система землеробства. Якщо двопілля — тоді плуг буде більший, якщо трипілля — менший.

Археологічні дослідження показали, що в одному й тому ж госпо-

Українські рала:
а) однозубе
безполозове;
б) з полозом;
в) граблеподібне;
г) бороноподібне

дарстві сіяли і озимину, і ярину. Отже, сівооборот був трипільний. А, отже, плуг був менший (бо частина площі гуляла під парами) і врожай був сам-6,2, тобто до 50 пудів з десятини (до 8 центнерів з гектара).

Ця обставина, у з'ясування якої вирішальний внесок зробив В.Й. Довженок, має величезне значення для розуміння стану нашої агрокультури. Вона означає, що в часи Київської Русі на території України склалася техніка і система господарювання на селі, яка засадово не змінилася до ХІХ століття.

Велика кількість поселень цього часу складається з одного будиночка десь у глибині лісу. Це, власне, тимчасове приміщення, в якому жила сім'я за умов «вогняної ляди», коли через кілька років місце посіву мінялося. Але й сталі поселення були невеликі — по дві-чотири хатинки, рідко по десятку і більше. Праця була надзвичайно важкою і виснажливою. Особливо важко було косити «горбушею» — косою, яка, на відміну від пізнішої «литовки», не різала, а підсікала траву ударом (хліб з цієї причини косою-горбушею не косили, тільки жали серпами). В сінокіс (горбуша дожила до нових часів) дуже боліли шия, попереки, сухожилля; спина і руки вкривалися виразками, від напруги люди хворіли животами. Але внаслідок важкої праці сім'я мала близько 200 пудів (3,2 тонни) озимого хліба і могла частину його продавати в місті.

Про діяльність сільської громади («верв») відомо лише те, що вона несла відповідальність перед князівською владою за злочини, вчинені на її терені, за податки та повинності. Про спільне користування землею, перерозподіли, «розклад громади» і

виділення багатіїв тощо даних немає. Всі міркування щодо цього є суто умоглядними.

Світ міста

Міста виникають з різних причин. Одні, як Київ або Чернігів, об'єднували в одне ціле навколо княжого двору різні «кінці» — окремі поселення. Інші, як Холм, засновані князями або, як більшість невеличких міст на Пороссі, виростають із сторожових фортець, або були колись племенними центрами, як Вручій (Овруч), або стоїли містами удільних князів, як Севськ, Трубчевськ чи Дебрянськ... Хоч би як воно було, досить з'явиться міському центру, щоб почався немовби процес кристалізації навколо нього, який включає утворення ринку, а пізніше — будівництво церков, монастирів, розростання ремісничих посадів.

Шведи називали Русь «країна міст» — Gardarika. Слід було б сказати точніше, країна градів, бо шведи розрізняли у себе *gard* — град і *borg* — місто західноєвропейського типу. Щоправда, це радше було даниною традиції, бо Новгород-Гольмгард і Київ-Кенутард належали до гардів так само, як найбільше місто Європи — Константинополь-Міклагард. Але різниця між градом і європейським містом дійсно існувала. На заході місто мало два центри — князівський замок і міський ринок з ратушею. Слов'янські гради мали один центр — *кремль* або *дитинець*, що до нього тягнулись всі інші забудови. Град не так щільно забудований, як «бург»-«борг», бо на сході не було такої економії землі: в містах Русі були великі площі під городами і садами, були незабудовані простори — болота, луки,

Київ, кінець X ст.
Макет

пустища. Дерев було достатньо, а от кам'яні споруди — велика рідкість.

Центр граду розташовувався на висотці, як правило, — на мису, витягнутому до річки, де знаходилась пристань. Обгороджений трикутником, він з XII ст. набував форм, більш відповідних до вимог фортифікації, геометрично правильних. Тут панувало купчасте планування — всі споруди групувалися навколо княжого двору та собору. До стін тулився торговельно-ремісничий посад. У княжому місті його вулиці орієнтувалися на княжий центр, у інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст та на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами.

Чим займалися городяни? Спочатку землеробством у містах займалась більшість населення. І пізніше в містах тримали городи, худобу, відтак раненько треба було вигнати

худобу на пашу через міські ворота, в полудень подоїти, увечері знов пригнати через міські ворота, доки їх на ніч не закривали. Важко сказати, чим спочатку відрізнявся городянин від селянина, але різниця, як виявили антропологи, була навіть у фізичному обрисі: городяни належали до того ж етносу, що й навколишнє населення, проте були вищими, довше росли, мали тендітніший вигляд, тонший кістяк. Те, що називається «повітрям свободи», ширше кажучи — міський спосіб життя — впливало і на фізичні, і на духовні характеристики.

На території лісостепу і близькій до неї лісовій території Півдня переважали напівземлянки. Уже в IX—X ст. в Києві і навколо нього, а в наступному — все далі на південь поширюється з північних слов'янських районів наземний зрубний дім із соснового або ялинового дерева, а з XII ст. такий дім витісняє напівземлянку по всій лісостеповій території. Відсутність європейської тісноти спричиняє до того, що забудова була невисокою, рідко які князівські споруди сягали трьох поверхів. Багаті будівлі мали *сіни* — відкриту терасу на другому поверсі, а ще й *терем* — немовби башту, в якій знаходились кімнати. Садиби розміщувалися так, щоб їх композиції були мальовничими, не було монотонності і скупченості будівель, між дворами був «прозор» не менше, ніж 12 стоп (4 м).

Кінці були заселені торгово-промисловим людом. Князь міг спеціально селити ремісників у *посадах*. На посадах до середини XIII ст. майже в кожному домі була майстерня — дереводіла, тесляра, городника, мостника, коваля, тесляра,

Забудова
київського Подолу.
X—XII ст.

гвіздочника, оловолятеля і так далі. Вулиці заселялися за професіями, адміністративною одиницею була сотня. Люди одного ремесла мали систему учнівства, складали іспити (робили «урочні вироби»), влаштовували «братчини» — колективні учти на свята з пережитковими жертвами. Інакше кажучи, існувала напівсакральна, напівпрофанна організація типу цеху або братства. Згодом з'явилися і посадські церкви, посвячені покровителям різних ремесел.

Грошова одиниця — *гривна* — як одиниця ваги вела родовід через арабський Схід від давньовавилонської міни. Давня міна золота йшла на чеканку 96 арабських динарів, добре знайомих на Русі. Руська золота гривна як міра ваги дорівнювала міні і важила 409 г. Пізніше в Росію прийшов німецький фунт, який важив рівно стільки ж і був, таким чином, спадкоємцем київської гривни. Спроби карбувати власну монету робили князі Володимир, Святополк Окаянний і Ярослав Мудрий; їх «златниці» більш-менш дорівнювали динару і становили 1/96 частину гривни (1 золотник). Гривна срібла була, як і на Сході, важчою (128 золотників), з неї карбувались 192 золотники — по 2/3 золотника на один срібний диргем в арабському світі і на одну срібну монету Володимира і Святополка Окаянного. Проте в Україні не було родовищ срібла і золота, і карбувати власну монету не вдалося. Коли різко скоротилася торгівля зі Сходом, як грошова одиниця використовувалась *гривна кун*, тобто розраховувались шкурками куниці. В X—XI ст. *гривна кун* дорівнювала 20 ногатам, 25 *кунам*, або 50 *різанам* (різана — на відміну від

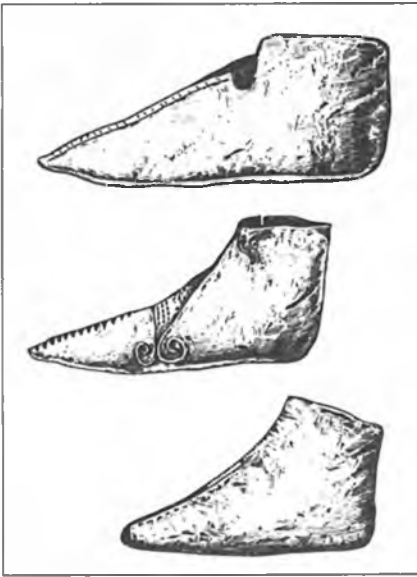

Срібна монета князя Володимира з написом: «Володимир на столі»

ногати — шкурка з відрізаними ніжками). Впродовж наступного століття кун знецінилася вдвічі. Використання шкурок замість грошей мало великі незручності — так, на будівництво Георгіївської церкви Ярослав Мудрий надіслав «зарплату» майстрам на двох підводах. А проте гроші-шкурки були в обігу, і наймані робітники одержували заробітну плату.

Центром торговельно-ремісничої частини був торг, біля якого споруджувались, як правило, церкви св. Миколи або св. Параскеви. Через торг проходило майже все, що споживав городянин, і багато з того, що необхідне було селянину. Так, городяни майже ніколи не носили личаків. Найбідніші носили поршні (постоли), зшиті з простого шматка сиром'ятної шкіри, або черевики, дещо складніші, зшиті з черев'я — м'якої шкіри з черева тварин, що підтримувалися шкіряними ж поворозками. Але і бідні, і багаті городяни переважно носили чоботи (тоді їх називали по-тюркськи *сапоги*, слово чоботи з'явилося в наступну епоху й означало щось на зразок сучасних черевиків). Чоботи-сапоги бували і прості, і з кольорової сап'янової шкіри, і розшиті багатим шитвом, навіть перлинами; майстер-усмошвець сам і виробляв шкіри, і шив. Кожум'яка був майже такою ж легендарною постаттю, як і коваль. До XII ст. ніколи не знаходимо в селянському майні решток чобіт, нато-

*Шкіряне взуття.
Стара Ладога*

мість майстерні по плетінню личаків розкопано в міських поселеннях: селяни часом купували в місті личаки!

Вже на початок розглядуваного періоду шкіра, лико, кора відступили як матеріал для одягу всіх східних слов'ян перед домотканними тканинами з льону і полотна. Самі ткали шерсть і льон, грубе полотно з ниток, самі ж кроїли і шили, в багатших домах це робили слуги. В місті десь на

українській території було зроблено важливий винахід — тягарець для веретена з рожевого шиферу, пряслице, що замінило аналогічні глиняні та кістяні. Пряслиця з Овруча й Києва розносились торговцями по всій безмежній території східної Слов'янщини. Універсальний одяг слов'янина — порти, тобто полотняна сорочка і такі ж вузькі штани — *гачі*. Жінки й дівчата поверх довгої сорочки вдягали ще й запаски з грубої тканини. У плащі з грубого полотна — *вотолі* — ходили як у місті, так і в селі. Носили поверх портів свиту, довшу або коротшу, теж із *вотолі*. Але згодом — передусім у місті — білі порти стають спіднім одягом. Верхня сорочка з розрізом біля ворота захищається бронзовим гудзиком або зав'язується шнурочком, прикрашаються вишивками комір, зап'ястя, поділ. Взимку і городяни, і селяни носили кожухи. Але в містах серед багатшого люду поширюється звичай покривати кожух різними тканинами, по змозі і багатими прикрасами. Характерною рисою міського вбрання були різнокольорові тканини, у зв'язку з чим стає необхідною професія красильника.

Хоч на продаж вироблялось багато всього в хатках-майстернях городян, торгувати на дому не годилося, все виносилося на торгові ряди. Торг був також місцем, де можна почути всі новини. Спеціальна урядова особа, *бирич*, ходив по торгу із своїм жезлом та сурмою, вигукуючи розпорядження влади та різні новини.

Тільки у великих містах стояли прекрасні кам'яні церковні споруди. Престиж міста визначався кількістю церков, їх багатством, кількістю монастирів, що тулилися до міських стін.

*Залишки
виробництва
прясел з рожевого
шиферного сланцю.
Розкопки в Києві
на Подолі*

І чи не найголовніше в місті в ту неспокійну пору — міські укріплення. Вони зберегли традиційний для слов'ян характер. Стіни, що захищали місто, являли собою дубові зруби — городні, кожен зруб — із 12 комірок 3 на 3 м, засипаних ґрунтом. Городні робилися в три ряди, зверху йшли заборони, бруствери із отворами для стрільби. Будівництво, утримання і ремонт міських укріплень покладалися на городян, до робіт залучалися також навколишні селяни. Доки не з'явилися спеціальні стрільці, пушкарі і воротники, тобто фахівці з воріт, обов'язки захисту міста також покладились на городян.

Населення Києва за найбільш обережними підрахунками (П.П. Толочко) налічувало не менше 45 тис. чоловік. Судячи з площі міста, ненабагато меншим був Чернігів. До розмірів Києва (за площею) наближались Білгород (нині с. Білогородка під Києвом), Галич, дещо меншим був Переяслав. За тодішніми європейськими мірками це були великі міста (в Парижі в кінці XIII ст. жило 24 тис. чоловік, у Тулузі, Марселі, Барселоні — 12—15 тисяч).

Вважається, що у всій Київській Русі на час монгольської навали налічувалося близько 300 міст. Отже, може йти мова лише про кілька відсотків міського населення по всій східній Слов'янщині, хоча, безумовно, частка міського населення була вищою на півдні, на нинішній українській території, та на півночі, біля Новгороду. Потім почали розвиватися міста в Заліссі, в межиріччі Волги і Оки. При цьому в більшості своїх міста були маленькими, а найнадійнішим засобом захиститися від нападників було посе-

литися десь у лісовій хащі (степняки не влаштували довгих осад великих міст, але й не заходили далеко вглиб лісу).

Князівський світ

Слово «князь» утвердилося в побуті досить пізно — воно має готське походження і в цій літературній формі прийшло на Русь із Болгарії. Перед цим київського князя називали каганом. Каган, хаган, хан — термін тюркський, потрапив він із хазарського середовища. Сама по собі інституція військового державця існувала у слов'ян і до термінологічних впливів зі сходу і заходу, проте невідомо, які саме були у давніх слов'ян його функції. Князь-каган називається в літописах «самодержцем», що є калькою з грецького «автократор», тобто правитель, від іншої влади не залежний.

Князі були багатими. Їх виділяв і багатий одяг — плащ-корзно, застібнутий на плечі дорогою фібулою, особлива кругла обшита хутром шап-

*Князівський одяг.
Фреска
Кирилівської церкви,
Київ*

ка, дорогі хутра і візантійські матерії, меч — предмет розкоші, до якого ставилися мало не як до живої істоти, прикраси, скарби в скринях. У літопису під 1146 р. побіжно згадується, що у князя Ігоря Ольговича в його господарстві під Путивлем пограбовано 900 стогів хліба. Це — урожай приблизно із 150 десятин землі. Але чи був це урожай із власних земель князя, чи сюди були завезені данини з селян підвладних князю земель? У цьому випадку відповіді немає. А загалом можна сказати, що до XII ст. головним джерелом князівських прибутків були не власні землі, а побори-данини. Князі не мали постійного місця проживання, вони княжили там, де їм відвів місце батько або старший родич, що сидів на Київському «столі», або там, де їм вдавалося захопити «стіл» силою.

Німецькі гості, яким один князь показав свої скарби, були вражені не стільки цим незмірним як на західний масштаб багатством, скільки тим, що воно лежить у скрині без ужитку. Ще більше були б вони вражені, якби вислухали поради, які дає князю автор «Моління Даниїла Заточника» вже в XIII ст.: роздавати злато-срібло дружині, бо не золотом добувається дружина, а дружина добуває золото. Так у свідомості, щоправда, консервативній, руської людини Київських часів міцно тримається уявлення про престижний характер багатства. Справді, на перших етапах розвитку Русі багатство князя мало суто престижний характер: чим багатшим був князь, тим більше було у нього «слави», чим щедріше він ділився багатствами, тим більше було у підвладних честі і сили.

Однією з форм щедрого наділення власною харизмою був князівський

пир. Зважаючи на архаїчний зміст цього слова, будемо вживати його, не перекладаючи українською мовою як «учта», чи «бенкет». Пир, як скандинавська *вейцла*, — не просто бенкет, а ритуал кормління князем підданих, за що вони мали «годувати» його даниною. Об'їжджаючи свої володіння (система «полюддя»), князь не тільки збирав данину, але й «годував» і поїв (обов'язково!) своїх підданих, ніби ділився з ними харизмою. Першим князем Русі, якому дорікали за «скупість» і який дійсно не так щедро влаштував цілотижневі пири в гридниці, був Ярослав Мудрий. Саме тому, що він починає замість «годування» народу на пирах «годувати» церкву як надійного гаранта свого військового щастя.

Впродовж усієї історії Київської Русі князь залишався передусім воїном, який особисто очолює походи і бере участь у битвах. Відповідно джерело його прибутків — військовий трофей, передусім «полон» і данина. Перший князівський привілей — перевесища, мисливські угіддя, бо єдине мирне заняття, гідне князя, — лови. Князь мусив мати арсенал зброї, яку роздавав народу у випадку загального походу, та кінне господарство, яким завідував «конюший тіун» і яке мало те ж призначення. Пізніше князь уже мав свої борті, а розведення бобрів стало князівською монополією. На цих господарствах посажені були невольні люди — *служебне населення*, яке могло добровільно приймати на себе тягар часткового або повного холопства, оскільки одержувало на князівській землі дім і землю і опинялось під князівським захистом. На базі поселень «служебних людей» виникли численні і посьогодні «Бортничі», «Бобровиці», «Боб-

рики», «Бобровники» тощо. Таким чином, князь мав у власності основні предмети експорту — рабів, хутра, мед і віск.

Князь не був господарем чи власником земель, що входили до його князівства: спочатку він навіть не мав там власності, принаймні жив не з своєї «вотчини». Пізніше маємо згадки саме про власність князя, його землю, де розташовувалася його «жизнь». У XII ст. князь просить старшого князя не відправляти його в далекі краї на князівство, бо тут «вся жизнь його». Як свідчить напис на стіні Софійського собору в Києві, княгиня Київська купила в місті «землю Бояню». Отже, в приватному порядку князі успадковували або купували землю, де згодом на приватних засадах вели своє власне господарство, що ним керували управителі-тіуни.

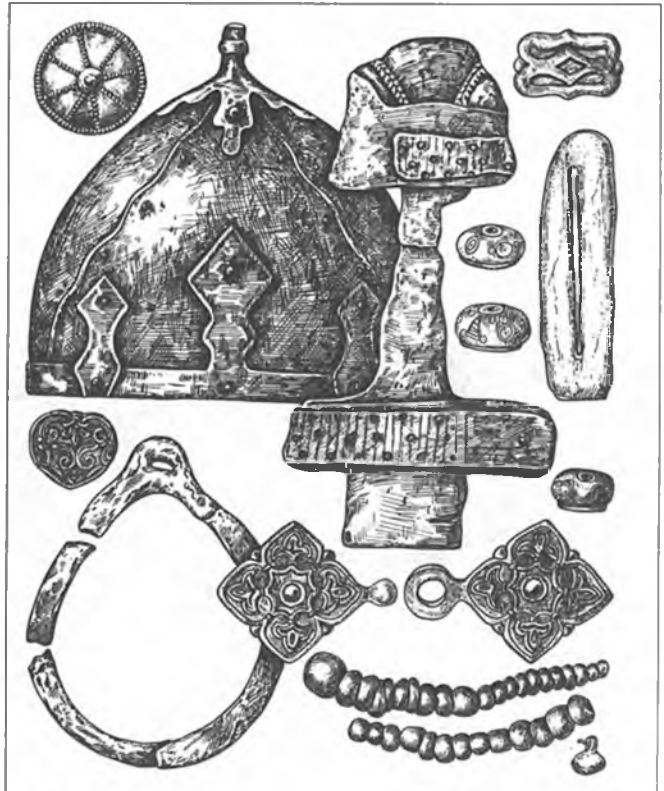
Хто працював на князівських ланах? Раби-холопи, закупи і рядовичі, напівзалежні смерди, вільні селяни, приневолені до цього якимись повинностями? Даних про це не маємо, можемо лише говорити про формування князівських помість десь із XII сторіччя.

На структуру князівської дружини справили певний вплив і скандинавські, і іранські (осетинські), і греко-болгарські зразки. На перших порах у київських князів (а ще більше у новгородських) велику частину дружини становили шведи, переважно вихідці із області нинішнього Стокгольму та острова Готланд. Коли скандинав ішов у похід за здобиччю і славою, він називався *вікінгом* (як і сам похід). Вікінг міг бути організований за рішенням зборів (тінгу) області чи всієї Швеції, тоді його очолював хтось із родини конунга (князя, короля). Найчастіше вікінг заті-

вався групою молодиків на свій страх і ризик, тоді ним керував найбільш щасний «морський конунг». Іншим способом заробити славу і здобич була служба найманцем — верінгом або в Русі, або у Візантії. Шведське «верінг» трансформувалося в слов'янське «варяг». Рядовою фігурою у вікінгів та верінгів був *ripig (rpig)* — молодий чоловік, який з різних причин не набув володіння спадщиною і заробляв собі майбутнє зброєю. Звідси *гридь* (*гридниця* — зала, де збиралась і бенкетувала *гридь*, дім, де жила *гридь*).

Старші чи нарочиті дружинники називались *боярами*. Слово це найімовірніше болгарського походження: у тюрків-болгар була розвинена титулатура, і найвищий ранг боїл (множина *боїляр, боляр*) відповідав

Речі руських дружинників. Поховання в кургані Гульбище, Чернігів

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М.М. Герасимова

візантійському патрикію. Боярин на Русі означав переважно старшого дружинника, грьдъ — молодшого. В післякиївські часи в українській традиції «бояр» означає невільного військового слугу — на відміну від російської традиції, де за вищим колом князівського оточення закріпилось саме «боярин». Можливо, як і західноєвропейські *milites*, бояри могли бути як вільними, так і невільниками князя.

Любецький замок
Мономаха.
Реконструкція
Б.А. Рибаківа

Різниця між вільним і невільним слугою — дружинником виявлялася в тому, що вільний міг завжди перервати стосунки з князем і перейти до іншого. В описувані часи дружинники часто поділяли з князем усі нещастя, мандрували з ним з міста до міста і рідко вдавалися до підступу й зради, принаймні літописи мовчать про це. Але покинути князя в біді і перейти до іншого зовсім не вважалося безчестям, як і для князя — на другий день після хресного цілування порвати всі зобов'язання і піти на вчорашнього союзника чи сюзерена війною. Вираз «бути хазяїном власного слова» в ті часи розумівся буквально.

У XII—XIII ст. дедалі частіше князь поступається частиною своїх прав на управління підвладною територією своїм представникам, у тому числі боярам.

«Співати славу», або «хвалити» означало не простий мовно-поетичний акт, а сакральну передачу-послання співцем правителю слави, чи хвали — благодатної харизми. На заході існувала формула, що чітко розмежовувала повноваження і сакральні функції сеньйора і васала: сеньйору належала слава, васалові — честь. При цьому честь — це і духовна субстанція, і прозаїчна військова здобич, якою воїн завдячує і власній мужності, і силі, і харизмі-славі свого сюзерена. В руському матеріалі ця формула простежується лише як тенденція, нерідко славу беруть собі і піддані. Це може означати неусталеність на слов'янському сході тих чітких відносин «сеньйор — васал», які панували на заході.

Світ церкви

Церква як суспільний організм усвідомлюється в східному християнстві як «Божий народ», тобто як множина людей, наділених харизмою Святого Духа і тому виділених із усього людства як «обраний народ». На відміну від Старого Ізраїлю, християни як Новий Ізраїль об'єднані не етнічною спільністю і не етнічною долею, а релігією, і у зв'язку з цим — особливою долею. «Божий народ» складається з мирян-оглашених (тобто тих, хто ще не прийняв хрещення, але вже знаходиться під дією «Божого гласу»), мирян-вірних і членів церковної ієрархії. З часом, коли хрещення стало здійснюватися практично над усіма і в дитячому віці, відпала сама категорія оглашених (грецьке «катехумен»), і «Божий народ» складався уже з одних членів церкви.

Усі члени церкви через таїнства хрещення і миропомазання поставляються на служіння в церкві. В перші століття існування християнства це означало буквально, що священником міг бути кожен. Згодом було розділено поняття «служіння» на служіння-управління, що стало функцією ієрархів як «духовних пастирів стада Божого», та служіння — судження і випробування, що лишилося функцією мирян. У зв'язку з цим справа призначення ієрархів перестала залежати від волі мирян, адже, згідно з ідеологією церкви, душпастирство є не наслідком волі людей, а проявом волі Божої. Тому введення в кожний ступінь церковної ієрархії відбувається через таїнство священства в *обряді рукоположення (хіротонії)*.

Розрізняється біле (жонатге) та чорне (монастирське, чернецьке) духівництво — священнослужителі. Вони

виводяться в один із трьох ступенів церковної ієрархії. *Диякон* (в чернецькому чині — *ієродиякон*) належить до молодшого ступеня, він служить при таїнствах, але вважається, що не здійснює жодного з них. *Пресвітер* (священик, ієрей, в монастирі — *ієромонах*; грецьке *пресвітерос* — старець, *ієреїс* — священник) здійснює всі таїнства, за винятком хіротонії. *Протопресвітер* (протоієрей) в білому духівництві, *ігумен* («вождь братії»), або *архімандрит* (настоятель монастиря) у чорноризців теж належить до молодших пресвітерів. Тільки єпископ може здійснювати всі таїнства, тобто висвячувати священників.

Єпископа називають іноді *архієреєм*. Сан єпископа має п'ять ступенів у адміністративному відношенні. *Вікарій* керує приходами невеликого міста або групи сіл, *єпископ* — єпархією, *архієпископ* — більшою за розміром єпархією, *митрополит* — великим містом та прилеглою областю, *екзарх* — великим столичним містом та кількома єпархіями. Вищим чином церковної ієрархії є *патріарх*, який поставляється Собором і керує всією Помісною Церквою.

Коли була встановлена в Русі єпископська кафедра, невідомо. Це могло бути ще до Володимирового хрещення, про яке, до речі, маємо тільки літописні відомості і не маємо жодних згадок у Константинопольських матеріалах. Хрещення приймали київські князі ще до захоплення Києва Олегом. Так чи інакше в Києві була митрополія, кількість єпископій в Русі — понад десять. За винятком двох митрополитів за часів Ярослава та Ізяслава, всі інші були греками, присланими з Константинополя.

Руська Церква не була помісною — церковна організація Київської Русі була частиною Константинопольської церкви і надсилала частину своїх прибутків до Патріархії.

Церква прагнула контролювати особисте життя кожного вірного, супроводжуючи всі найістотніші віхи життєвого шляху від народження до смерті. Її контроль, щоправда, був переважно духовним. Але все ж це був контроль, який забезпечував церкві досить велику суспільну вагу навіть за умов майже поголовного панування язичництва в побуті. Особливо важливою була роль церкви в освіті й культурі. Ми не знаємо, якою була система навчання, наскільки її можна назвати шкільництвом, але були і вчителі-диякони (дяки), школи при монастирях і церквах, були скрипторії-бібліотеки. Як показали знахідки берестяних грамот на Півночі (за її кліматичних умов береста збереглася в ґрунті), а також аналіз видряпанних на церковних стінах написів (графіті), в руських містах було чимало письменних, причому в різних прошках населення.

Культура, що формувалася під впливом церковної освіти і книжності у міських центрах та монастирях, була постійно пов'язана з іншими християнськими центрами, передусім із південнослов'янськими і, звичайно, передусім — грецькими. Ми не можемо сьогодні з певністю сказати, яким був загальнокультурний та богословський рівень тих грецьких священиків, яких прислав Константинополь на Русь. В Русі було, як зазначалось, близько десятка епархій, натомість у Константинопольській церкві налічувалось майже 6 тис. єпископів. Можливо, на далеку Північ

їхали не кращі з тих душпастирів, яких у Візантії був надлишок.

Окрім храму з його культовою практикою, церкву репрезентував монастир. Центром культури монастирського життя у всій Русі був Києво-Печерський монастир. Він починає свою історію з того часу (не пізніше 1058 р.), коли в печері на схилі одного з київських пагорбів поселилися Антоній і Никон Великий. Києво-Печерський монастир відзначався тим, що його заснував не князь, а чернецька громада, і він був відносно незалежним. Він організувався за статутом Студійського монастиря в Константинополі, продовжував традиції не індивідуального схимництва, а гуртожиткового чернецтва, обґрунтовані Василієм Великим. Іншими словами, в монастирському житті Русі було дві традиції, започатковані Антонієм і Феодосієм Печерським. Якщо Антоній утверджував моральність і духовну силу християнства тим, що відрікався від земного життя і своєю аскезою заперечував його гріховність, то Феодосій, в свою чергу; аскетичний чернецький спосіб життя обертав на спосіб активного впливу на повсякденний побут грішного земного світу.

Наскільки далеким був від справжньої монастирської ідеології тодішній світ, можна судити з того, що заможні люди іноді йшли в ченці разом із своїми рабами і навіть рабинями. Простому русину поступити в монастир було не так просто, позаяк бродяжого люду було на Русі багато, всіх до обителі не приймеш, а заможні інокі приносили в монастирське господарство сяку-таку маєтність.

Чернецька аскеза ставила іноків поза рамками «цього», «середнього»

світу і могла в очах простої людини наближати їх до «нижнього», сміхового світу. Особливо це стосується юродивих — категорії аскетів, майже християнських святих, які свідомо грали роль блазнів, викликаючи водночас і сміх, і страх. Характерно, що в Київській Русі культура юродства, запозичена у Візантії, не набула розповсюдження. В цей період відомий лише один юродивий. Справжній розквіт юродства починається пізніше в Московській Русі.

Юродивий знаходився, так би мовити, в небезпечній близькості до сміхової культури. За часів Київської Русі християнська культура, в тому числі аскетична, не сприймається як сміхова. Ченець-аскет, відмовляючись від «цього» світу, належить не до «нижнього», а до «верхнього», дублюючи військову діяльність. Тільки «христове воїнство» бореться не з реальними земними ворогами, а з потойбічними силами зла.

Влада і свобода

У XII ст. вживались паралельно високе, літературне «владство» і низьке, побутове «володство». «Владство» — це сама духовна сутність позбавлення волі підвладного, «володство» — територія, на яку розповсюджується «владство». Щоб була влада, її треба тримати. Держава — буквально те ж саме, що в арабському світі «султан», у латинському — «імперія». «Тіло кріпиться жилами, а ми, княже, твоєю державою», — говориться в одній літературній пам'ятці тієї доби.

Як уже згадувалось, князівський Перун має риси грізного караючого бога, дія якого спрямована згори вниз, а дія Велеса знизу вгору є дією «суспільного договору», сила якого є

силою молитви і жертви, силою традицій і предків. Звідси особливий світ «простого люду», земля, з якою князь іде на війну і яка «знизу» санкціонує його державу. Компроміс князя і «землі» знаходив вираз у пирах-пригощаннях. Таким чином, найархаїчніші уявлення про владу князя містять подвійну легітимацію: «згори», від сили і загрози, і «знизу», від космосу-волості, встановленого предковичними традиціями.

Це ілюструється подвійною присягою, яка існувала у русинів: присягалися Перуном і Велесом. Саме поняття присяги (*proma*) походить від уявлення про космічний порядок (*arta, r(i)ta*), закріплений магічною силою сакрального слова. Присяга Перуном давалася на зброї, присяга Велесом, очевидно, має зв'язок із присяганням землею.

Моделлю владних (потестарних) відносин у давньоруському суспільстві залишалися потестарні відносини в сім'ї (челяді).

Влада домовладки суспільства над дітьми часто була безмежною і включала право на їх життя. Так само і в правових нормах Русі ми не знайдемо покарань за посягання на життя і здоров'я власних дітей, хоча, можливо, звичай уже не схвалював цього. Такі ж норми поширюються на всіх, хто входить до складу «великої сім'ї» — челяді: челядином був і син, і невільник, і той, хто проживав у сім'ї на якихось інших умовах. Характерно, що «отрок» і «дітський» означало невільного челядина в княжому дворі і мало водночас якийсь стосунок до власної дитини. Статус людини, яка позбавлена власної волі, — це і статус молодшого члена сім'ї, і статус раба.

У церковній інтерпретації всі харизми нероздільно належали Богові;

як говорилося в одному новгородському рукопису, Бог — «слава, і честь, і держава кріпості і слави». В світському житті ці харизми розділялись, і в християнські часи ще довго князь і його зброя мали особливу харизму сили і влади.

Політично подвійна легітимація князівської влади знаходила вираз у вічевому *lagi*. На віче приходили всі домовладки, віче мусило висловити схвалення чи осуд князю. Регулярною інституцією віче стало на Новгородській і Псковській півночі, на «україно-руському» півдні все залежало від реального співвідношення сил. Князь міг силою «сісти на стіл», якщо за ним стояла міцна дружина, міг бути і вигнаним містом. Проте чіткого механізму вічової демократії не було ні на півдні, ні на півночі.

Суто господарськи вага князівського світу ґрунтується спочатку на військовій дружині, зброї та «комонях», які князь дає «землі» для походів та оборони, пізніше — на землях як бортях та бобрівниках, тобто джерелі меду, воску і хутра, що поряд з полоненими-рабами були головним предметом експорту, і, нарешті, на владі над землею як *власністю* (самі терміни «влада» і «власність» приходять пізніше із чесько-польського світу, але походять від тих самих уявлень про «землян» Велесову силу). Характерно, що прадавнє «держава» втрачає первісний фундаментальний характер: «держати» землю означає мати її в управлінні, але не у власності.

Київська Русь знала інституцію рабства і работоргівлі. Київ був одним із світових центрів работоргівлі: звідси рабів відправляли на схід, у Середню Азію, або на захід, через Регенсбург і Прагу на Марсель і далі — морем у країни ісламу. Торгу-

вала рабами Русь і з Візантією. Оскільки християнство забороняло работоргівлю, князі широко користувались посередниками: в Києві рабів продавали іноземним купцям, переважно — єврейським торговцям. Торгували полоненими тюрками і тюрчанками, ходовим товаром були половецькі хлопчики, але більше торгували «своїми», полоном, взятим у міжусобних війнах. Недарма в ці часи в європейській латині римське *servus* («раб») витісняється новим його синонімом *sclavus* (буквально «слов'янин»).

Знала Русь і розвинені товарно-грошові відносини, інституцію власності і найманої праці.

Завдяки наявності розвинених торговельно-економічних відносин і правових норм ми можемо оцінити соціальну структуру Київської Русі навіть у буквальному розумінні слова, користуючись тими оцінками вартості людського життя, які зафіксовані в «Руській правді» — збірниках правових норм XI—XIII століть.

Найвище цінувалося життя княжого управителя, вогнищного та конюшого тіуна: 80 гривен. Це були шалені гроші: ціна вола становила 1 гривну, на гривну можна було купити 10 телят, 20 баранів. Далі йшли конюх та княжий *отрок*, тобто раб з княжої адміністрації, те ж, що в Європі — міністеріал. Вони оцінювалися в половину вартості тіунів, у 40 гривен. Життя сільського і ратайного *тіунів* — нижчих верств княжої адміністрації — оцінювалося так само, як життя простого ремісника: в 12 гривен. Простий раб оцінювався в 5 гривен, стільки ж коштувало життя смерда і закупа. Це — розміри штрафів за вбивство людей вказаних соціальних рангів. У випадку, якщо

тіун чи ремісник були невольниками, це була також їх приблизна базарна ціна. В «Слові про Ігорів похід» автор журиться, що Ігоря спіткала невдача, бо якби похід був вдалим, раб («кощей») коштував би різану, а рабиня («чага») — ногату. Мабуть, це художнє перебільшення, але можна бачити, що ціни на рабів залежали від воєнних успіхів і що головним споживачем на невольничому ринку були в ту епоху свої, а не перекупники. Тримали, отже, невольників і сім'ї городян, і в князівському дворі, при цьому раб міг мати досить високий статус у князівській адміністрації. Такі явища характерні для найрізноманітніших цивілізацій, і відмирає інституція рабства, як правило, тоді, коли рідкістю стає полон і раби надмірно дорожчать.

З точки зору цінності особистої свободи, найцікавіші якраз ситуації маргінальні, проміжні між рабством та свободою. Характерно, що до раба прирівнюються принципово вільні люди, якими були і закуп, і смерд. Яким був статус *смерда*, точно невідомо, але ця категорія селян платила податок і, отже, не була невольною; радше за все це були напівневільні члени суспільства на зразок германських літів. А от закуп юридично був вільним: він потрапляв у залежність «за купу», тобто за позичку, тут же відробляючи кредит. Тим ближчим до статусу вільного був *рядович* — робітник, який укладав з хазяїном *ряд*, угоду на певний строк. Всі ці категорії залежних людей не змішувалися між собою, відрізнялися суспільством і від *обельних холопів* — повних рабів. А проте і закуп, і *рядович* потрапляли — хоч на деякий час і на деяких умовах — в становище підвладного,

челядина, людини невольної, позбавленої власної волі.

Поряд з цим «найманим рабством» існувала на Русі звичайна наймана професійна праця, і при цьому праця ремісників, за підрахунками С.С. Струмліна, оплачувалась дуже високо, набагато вище, ніж у ХІХ сторіччі. Мабуть, значною мірою це наслідок надзвичайної дешевизни продуктів харчування, які впродовж кількох століть подорожчали в десятки разів. Це — нормальне явище прогресу: чим розвиненіша країна, тим дорожче в ній життя і вища заробітна платня.

Критичною віхою в історії Русі стало правління Володимира Мономаха, яке почалося із заворушень соціальних низів. Мономах пішов тоді на заходи щодо пом'якшення гніту напівзалежних. Але вирішальний крок, який відділяє інституцію розвиненого рабовласництва від нерозвиненого, зроблений так і не був. Цей вирішальний крок полягав у античному світі в ліквідації самопродажу в різних формах. Тим самим раби набували статусу «худоби, що розмовляє», якого не може мати «свій». Коли вільна людина за якусь гривну може себе віддати хоча б тимчасово в рабство, ризикуючи тим, що не виплутається і стане рабом обельним, тоді практично грань між рабством та іншими формами залежності, наприклад, залежністю сина від батька, стає невловною.

Ще хроністи часів перших слов'янських вторгнень у Візантію зазначали, що слов'яни дуже м'яко ставляться до своїх рабів-полонених і дозволяють їм після певного часу викупитися. Порівняна м'якість слов'янського рабства — зворотний бік медалі: її супроводжує невизначеність

напівсімейної, напіврабовласницької влади, патріархальний деспотизм у системі «господар — челядин», що поширюється на різні сфери життя.

Важливою функцією, яку виконували князі в перший період, була судова функція. Пізніші тексти сповнені ностальгічними спогадами про добрі старі часи, коли князі самі судили по справедливості і не було жакливого системи штрафів.

Правова система, встановлена Ярославом та його спадкоємцями («Руська правда»), — це система штрафів (продаж), які має сплатити особа або громада за певні злочини. В ній, наприклад, передбачено покарання за згвалтування рабині, а додатково окремо — за публічне приниження її, але за все це треба платити її хазяїну (окремо — за «сором»), а головне — слід платити «продаж» у князівську казну. Було старанно розписано, скільки платити за навмисний заріз чужої худоби, за крадіжку сіна, за підруб бортного дерева і так далі, але всі ці «продажі» платилися злочинцем князю. Як між собою розраховуватимуться ображений і той, що ображав, князя не обходило.

Особливо показове законодавство про убивство. Штраф за убивство сплачується князю, і при тому залежить від соціального рангу особи. «Руська правда» залишає без захисту життя і свободу цілих категорій простого люду. Каралось убивство чужого челядина, нічого не говорилось про свого. Фактично право регулює не відносини між людьми, а відносини між світами.

Принципово відмінною була позиція церкви. Церква намагалась ввести поняття гріховності смертоубивства взагалі. Там, де вона не могла спиратися на правові норми

держави, вона використовувала власні засоби, накладаючи епітімію за смертоубивство, яке не каралось виурою-продажем за законом.

Можна зазначити принаймні два негативних наслідки правової системи «Руської правди». По-перше, убивство, як пише Б.О. Романов, стало побутовим явищем. Частими були жорстокі бійки, нерідко — зі смертельним результатом. Убивали навіть у церкві: передбачено було, що у випадку бійки з убивством у церкві в ній не слід було служити 40 днів, потім треба було скопати церковний поміст і висипати залитий кров'ю шар землі, а криваві плями на стінах змити водою, і лише після цього, покropивши святою водою і сотворивши молитву, дозволялося «почати співати» (тобто служити). Верв повинна була платити князю продаж, якщо на її території знайдено мерця; оскільки це був дуже буденний випадок в «Пространній правді» XII ст. з верви знято обов'язок платити за трупа або знайдені людські кістки, якщо невідомо, кому ці рештки належали. Тому у «Вопрошании Кирикову», церковній пам'ятці, вимагається принаймні поховати людські кістки, що валяються просто неба. Знецінення людського життя — прямий наслідок принципу плати за життя, прийнятого князівською владою з суто фіскальних, фінансових міркувань.

По-друге, прокляттям для народу стали роз'їзди князівських вирників для збору *вири*. Вирник приїздив у супроводі *метельника* (мечника) і *отрока* (князівського раба) і жив за рахунок громади, доки не виявить усіх діянь, за які має бути сплачена вира, і не збере усіх продаж.

І вже в кінці XI ст. у Вступі до Начального зводу літописів з нос-

тальгією говориться про давнину, коли князі не збирали з люду багато майна, не «творили вир», ані продаж, а діяли по справедливості, а ту «праву виру», яку збирали, давали на зброю дружині, дружина ж цим «кормилася», «тягнула» за своїм князем і за Руською землею, воювала в чужій, а не своїй землі; жінки дружини одягали не золоті, а срібні обручі, і дружинники не вимагали від князя більше, ніж двісті гривен на рік. Так уявлявся «золотий вік» князівської Русі.

§ 4. САКРАЛЬНА КУЛЬТУРА

Християнська культура

Розмірковуючи про християнську культуру, слід розрізнити власне те, що становило культуру церкви, і те, що розвивалося під впливом церкви, але безпосередньо до церковного життя не належало. Як і кожна релігія, християнство має свій культ, тобто сукупність предметів, текстів і дій, що вважаються сакральними (священними) і регламентуються церковними нормами. В широкому розумінні слова всі такі словесні і несловесні дії сучасна семіотика називає текстами. Отже, до культури церкви у власному розумінні слова належать лише сакральні тексти. Зрозуміло, що і породження (створення) цих текстів, і їх розуміння та тлумачення вимагають певної сукупності ідей (ідеології). Богослов'я (теологія), взагалі кажучи, належить до сакральної культури. Проте воно непомітно переходить у філософію,

де ідеї та тексти вже мають авторський характер, не регламентуються безпосередньо церковними установами. Точніше, до сакральної культури входить не сама по собі теологія, а ті її результати, які набувають чітких мовних формулювань і вже як формули приймаються церковними рішеннями.

Все інше може бути віднесене до світської культури. Світська культура знаходиться під впливом ідеології і образності християнства, почасти асимілюючи в християнському дусі архаїчні язичницькі уявлення, почасти зовнішньо співіснуючи з ледве зміненою старовиною. Все це породжує перед сучасними дослідниками багато проблем, бо ми вже не розуміємо того смислу культурних явищ, який був очевидний для русинів тисячу літ тому. Відновлення контексту творення, вживання і сприйняття пам'яток давньої культури потребує врахування і християнських, і дохристиянських способів мислення і відчуття.

Теологічні ідеї християнства

Головні теологічні ідеї християнства обґрунтовані отцями східної церкви в період патристики, в IV—VIII сторіччях. Згідно з цими положеннями, царина *буття* Бога, в якій він знаходиться у своїй троїстій єдності, протистоїть царині творіння, яка, в свою чергу, складається з двох підцарин: небесної та земної. Тільки земна царина є *тварною*, тобто має вигляд і форму, може сприйматися чуттєво і підлягає уявленню. В тварному світі все знаходиться в просторі й часі. Небесний же світ — це не світ, що знаходиться «у небі» в якомусь просторовому розумінні слова, це світ,

який не має просторово-часових характеристик, знаходиться поза часом і в цьому розумінні вічний, містить у собі прообрази і сили всього, що існує в «цьому», тварному, земному світі. Царина буття Бога відмінна від усього, не має тварних форм і недосяжна для уявлення і людського розуму.

Водночас у творах «каппадокійської великої трійці», що внесла вирішальний доробок у формулювання головних ідей християнства у вигляді догматів (Василій Великий, його друг і соратник Григорій Богослов та брат Григорій Нисський), а також у більш пізніх письменників підкреслюється, що Бог пізнаваний і що існують шляхи богопізнання, визначені церквою.

Виділяють два види богопізнання: апофатичний і катафатичний. Апофатичний шлях є шлях через заперечення: Бог не є ні істота людського виду, ні щось взагалі подібне до доступних нам образів, ні розум, яким ми його можемо уявити за аналогією з власним нашим розумом, ні любов у нашому розумінні, ні цілеспрямований вибір... Такий шлях пізнання Бога веде до усунення всього тварного у власному житті, до аскези, яка має своїм наслідком екзальтацію, екстаз, що в них людина одержує одкровення. Тут стає можливим шлях катафатичний: Бог є ті чи інші блага і чесноти, але не в їх кінцевому визначенні у тварному світі, а в їх проекції на безконечність, в абсолютному перебільшенні. Концепція апофатичного і катафатичного пізнання, викладена у творах анонімного автора, який ховався під іменем Діонісія Ареопагіта, не була загально визнаною у східній церкві і набула особливої по-

пулярності лише після XIV сторіччя. Проте вона відповідає головним ідеям патристики.

З уявленні людей того часу у тварному світі упорядкований космос оточений хаосом навіть просторово: всесвіт зображується як острів, оточений океаном — вода, як аморфна субстанція, завжди була образом хаосу. Сфера буття Бога, за християнською теологією, — не хаос, а надрозум, її неосяжність для людського розуму випливає з того, що вона мислилась не просто як порядок, а як джерело і начало порядку.

Християнське вчення про Трійцю значною мірою спирається на неоплатоніка Плотіна, який говорив про діалектику Єдиного в трьох її «засадових іпостасях» — Єдиному, Розумі і Душі. Враховуючи, що єдине — це антитеза множинності, можемо вбачати в Плотіновій трійці далекі відгуки індоєвропейської потрійної функціональності космосу (розумна, душевна і тілесно-множинна функції в житті індивіда і структури суспільства).

До образу тричастинного світового дерева ближча християнська ідея ієрархічної будови космосу — ідея «ліствиці буття», східчастої структури, яка веде від Бога до тварного світу. У зв'язку з цим псевдо-Діонісій розробляє містичне вчення про потрійну структуру небесного світу, або світу ангелів, середнього між Богом та тварним світом. «Небесні сили» були немовби перекладом на церковну мову побутових уявлень про злих і добрих духів, з якими людина того часу спілкувалася на кожному кроці. Цей світ посередників між Богом і людьми гармонійно організований у тріади: Херувими, Серафими, Престоли; Господства, Сили, Власті; Начала, Архангели, Анге-

ли. Перші найближчі до Бога і мають з ним безпосередні контакти, останні — найближчі до земного світу.

У період, коли християнство стало релігією слов'ян, мотиви есхатології, мотиви «кінця світу» і Страшного суду вже не відігравали такої ролі, як у перші століття християнства. Тоді друге пришествя очікувалося з року на рік, якщо не з дня на день, і це надавало побутові християн гострого відчуття трагічної урочистості. В X—XIII ст. тривожні знамення привертають напружену увагу мирян, кліру, літописців, але навіть в очікуванні 1000 року за Р.Х. загальної істерії очікування кінця світу не було. Проте тема спасіння від цього не перестає бути центральною в плані особистості, надія на посмертне існування і воскресіння докорінно змінює ставлення до покійників і до смерті, стає дедалі активнішим моральним чинником.

Східнохристиянський культ

До культових дій належать обряди, що супроводжують таїнства та інші чини приватного богослужіння, а також богослужіння часу.

Різниці між приватним і спільним богослужінням у ранньому християнстві не було — всі обряди виконувалися всією громадою. Пізніше сформувались сім таїнств, що символізували поворотні пункти життя християнина: хрещення, миропомазання, покаяння, причастя (євхаристія), шлюбу і соборування, а також рукоположення (таїнство священства). Богослужіння часу віднесені до трьох кругів часу: добового, седмичного (тижневого), річного. Центральним богослужінням, що визначає всю суть християнського

культу, є богослужіння (літургія) євхаристії.

Таїнство євхаристії відтворює в житті кожного християнина акт таємної вечері і символізує водночас жертву, яку приносить Ісус Христос. Ідея спокутної жертви є головною у християнському світогляді, і тому природно, що весняний святковий цикл разом з ідеєю Спасіння, втіленою в Воскресінні, є центральною віссю всього культу.

В перші століття християнські громади не виділяли свят, оскільки все сприймалося як суцільне трагічне свято. Пізніше було розроблено систему відзначання свята і інших пам'ятних подій.

У християнському культі виразно простежується зв'язок з попереднім, іудейським культом, що ставило проблему відношення Старого і Нового Заповіту, старого і нового Ізраїлю, єврейства і християнства.

Справа в тому, що головні події життя і смерті Ісуса Христа прив'язані до традиційних іудейських свят. Христос в'їжджає на віслюкові через Золоті ворота в Єрусалим напередодні єврейської Пасхи, шанований послідовниками так, як має бути шанований єврейський месія; з точки зору правовірного іудаїста, це й було найбільшим злочином, оскільки той, хто видавав себе за месію, мав бути покараний побиттям камінням (не розп'яттям — то суто римський спосіб смертної кари!). Христос, який взагалі виконував усі іудейські обряди і відзначав єврейські свята, наполягав лише на тому, що слід шанувати не формально-обрядовий, а змістовний бік віри — «не людина для суботи, а субота для людини». Таємна вечеря відбувається в атмосфері трагічного чекання неминучої

кари з боку фанатиків-іудеїв. Але проходила вона так, як це передбачав єврейський обряд: напередодні Пасхи вечеря відбувалася як благословення свята, з чашею вина і опріснокми, що символізували агнця для заклання і переломлялися, символізуючи жертву. Тому коли Христос, переломляючи хліби і благословляючи чашу вина, називав хліб і вино своїм тілом і кров'ю, він діяв цілком у рамках традиційної обрядовості, за тим винятком, що сам ототожнював себе з жертвним агнцем. Всі подальші священні події також відбуваються в певні дні іудейських свят. Зокрема Святий Дух зійшов на апостолів тоді, коли вони святкували іудейську П'ятидесятницю, відтак це іудейське свято стало християнським святом сошествя Святого Духа.

Крім великих свят, стародавні євреї відзначали жертвами певні години дня — ранішня жертва приносилася між сходом сонця і 9 годиною, денна (з борошна і вина, не кривава) — ополудні, вечірня — перед заходом сонця. Під час Вавилонського вигнання жертви було замінено молитвами. Цей ритуал сприйнято християнами.

Збереглась система поділу доби: день — від 6 ранку до 6 вечора, ніч — від 6 вечора до 6 ранку. Спочатку денні і нічні години не були рівними, бо поділ доби на день і ніч залежав від часу сходу і заходу сонця. Ніч ділиться на чотири частини, які відповідають чотирьом стражам глибокої вавилонської давнини. Тому й християнська 1-ша година дня припадає на 7-му ранку, 3-тя година — на 9-ту ранку і т. д. Кожна з чотирьох годин, виділених для молитов, має відповідник у стражданнях Господніх: 1 год. (7 ранку) — суд у Понтія Пилата, 2 (9) год. — наруга і

бичування Христа, 6 (12) год. — Розп'яття, 9 (3) година — Хресна смерть. Служби, які правляться в ці години, не відповідають нашим повсякденним уявленням: вечірня може бути від 2 до 5 год. пополудні, вечірня разом з утренею — о 6—7 год. пополудні (адже о 6 уже починається ніч, з якої веде відлік наступний день!), вечірня разом з Божественною літургією — о 12 дня. Велика вечірня разом із заутренею — це всеношна.

Хоча до винаходу механічних годинників визначення часу орієнтувалось на хід Сонця (грецька клепсидра була забута), церковний побут ввів у повсякденне життя тему вічності. У відзначені молитвами години лунав церковний дзвін, неначе виділяючи в окремий потік плин часу над життями вірних.

Недільний (седмичний) цикл теж має свої «адреси». Понеділок присвячений Небесним силам безплотним, вівторок — Хрестителю і Предтечі Іоанну, середа і п'ятниця — святому животворящому хресту Господню (а разом з тим і Богоматері), четвер — святим апостолам і святому Миколі угоднику, субота — всім святым і пам'яті померлих, неділя (грецьке «кіріакі», «день Господа») — Воскресінню (в ті часи на Русі вона називалась, як і зараз по-українськи, словом, похідним від «діло»). Відповідно до цієї тематики добиралось і богослужіння.

Свята річного циклу поділяються на постійні, з нерухомими календарними датами, і рухомі, що залежать від дати центрального свята — Великодня. Річний цикл розпадався на три святкових смуги, або частини, розділені чотирма святами. Перший цикл присвячений Христу; він почи-

нався від Різдва і закінчувався Вознесінням. Другий цикл присвячений церкві, третій — Богородиці. Чотири свята, що утворюють ніби чотири сторони річного святкового простору. — Великдень, Свята Трійця, або П'ятидесятниця (Сошестя Святого Духа) — восьма неділя після Великодня, Успіння Богородиці (15 серпня), нарешті, Різдво — 25 грудня. Зараз цим святам відповідають пости, до XIV ст. піст був один — перед Великоднем.

Святкування тієї чи іншої священної події переживалось не як відзначення пам'ятної дати, а як повернення в надприродний, позаісторичний сакральний («літургійний», як кажуть етнологи) час: святкування Великодня розумілося як реальне нове переживання Воскресіння Христа, так само переживалась ця подія кожної неділі, а щонедільна літургія єхаристії переживалась як нове і нове принесення Христа в жертву за людські гріхи. Свято знаходилося поза часом, у вічності, і включення його в церковну подію сприймалось як випадання «нашого» часу в «небесний світ», де немає часових вимірів.

Крім цих церковних свят, відзначались щодня якісь дати церковного календаря, присвячені святим, мученикам та іншим сакралізованим особистостям.

Обрядовий бік справи сформувався окремо в монастирях і в мирських соборах. У монастирях переважали спочатку читання молитов без музичного супроводу, в мирських церквах у службу включались пісенно-музичні елементи. Спільна молитва переривалась приспіваними («Алілуя», «Помилуй мя, Господи»), потім почали включати ширші музичні вставки — тропарі, кондаки,

канони. Ці культові дії розроблялися в монастирях, а в соборах орієнтовано слугували обряди, що розвивалися у Великій Церкві — Константинопольському соборі святої Софії.

Таким чином, упродовж кількох століть склалася система культових дій — богослужінь, що відбувалися всередині храму, вимагали певної організації храмового простору і являли собою сукупність містерій, де читання уривків із священних текстів Біблії чергувалося з читанням і співом спеціально написаних для служби текстів і символічними діями священнослужителів. Сакральні містерії являли собою синтез літературно-поетичної, драматургічної, музично-пісенної творчості в сукупності з живописно-архітектурним оточенням, що мало смисл передусім як елемент культу.

На відміну від язичницьких храмів, де культові дії відбувалися назовні, а також і допуск до внутрішньої частини храму мали лише головні жерці, християнський храм є увесь місцем сакральних дій, в ньому святість, сакральність лише нерівномірно розподіляється, наростаючи від входу на заході до олтаря на сході. Відповідно до ідеології тричастинності світобудови простір храму також поділяється на три частини: притвор (трапезна, нартекс) біля входу, середня частина і олтар. Це відповідало поділу «Божого народу» на мирян-оглашених, які не могли проходити далі притвори, мирян-вірних і духівництва. Це ж символізувало і поділ духівництва на три ступеня ієрархії, поділ небесних сил на три щаблі близькості до Небесного Престолу і т. д. Миряни, ближчі до духівництва, могли розташовуватися у тій частині храму, яка була перехідною між середньою та олтарем: перед іконала-

сом — солея, праворуч і ліворуч від якої — клірос, де знаходився хор, перед солеєю — амвон. За іконостасом (пишних іконостасів, які закривали олтар, тоді ще не було) — територія сакральних дій: в центрі — святий престол, праворуч — *ризниця*, де лежав священний одяг священнослужителів, ліворуч — *жертвник*. За престолом у півколі абсиди — горнє місце, де міг воссідати єпископ із священиками (в соборній церкві).

Центральний пункт усього культу — літургія євхаристії. Вона складається з трьох частин: проскомідії, літургії оглашених і літургії вірних. Під час проскомідії на жертвнику з принесених хліба і вина готується «речовина для святої євхаристії», при цьому поминаються члени Церкви Христової. Сакральна містерія приготування «речовини» відтворювала сам акт жертви. Друга частина, в якій мали право брати участь і оглашенні, готує віруючих до таїнства євхаристії. Після цього оглашеним і особам, які приносили покаяння, належало вийти з храму, і починалася найважливіша частина — літургія вірних. Чесні дари переносяться з жертвника на престол, здійснюється таїнство перетворення хліба і вина на тіло і кров Христову, вірні причащаються і благословляються на вихід із храму.

Свята, пов'язані з життям і смертю Богоматері, як і свято Різдва, введені церквою спеціально для наближення християнських вірувань до язичницьких з їх культом богині-матері та народження нового року. Найбільш урочистим є цикл свят, пов'язаний із смертю та воскресінням Ісуса Христа. Цим святам передує Великий піст, а посту — Масляна, що теж була покладена на ос-

нову стародавніх язичницьких весняних карнавалів. Масляна є періодом підготовки до Великого посту. Починається вона з тижня митаря і фарисея, коли читається ця євангельська притча, яка має роз'яснити, що таке молитва. Другий тиждень проходить під знаком притчі про блудного сина, що роз'яснює смисл гріха і покаяння. Потім іде м'ясопусний тиждень, головна ідея якого — ідея другого пришествя і Страшного суду; наступний, сиропусний тиждень, проходить під знаком долі Адама і природи гріхопадіння. Далі настає Великий піст, а після нього — Страсна седмиця і Великдень. Увесь цей період проходить як містерія руху від Адама до Христа, піднесення людини до Бога (обоожествлення людини) і водночас сходження Бога до людини, набуття Богом людського, тварного вигляду для викупної жертви за гріх.

Сакральна література

Строго кажучи, Біблія як літературний твір до сакральної літератури не належить. У богослужінні використовуються тільки уривки з Біблії впереміж з іншими ритуальними текстами. Тому Старий Заповіт як цілісний кодекс взагалі був у Візантії великою рідкістю, а на Русі в описуваний період його просто не було. Досить великою рідкістю було Чотириєвангеліє (тобто Євангеліє від Марка, Луки, Матвея та Іоанна); найдавніший список, який зберігся, — Галицький список 1144 року. Списки, що мали богослужбний характер, нагадували радше сучасні хрестоматії чи збірники цитат. Для приватного богослужіння виготовлялись *требники*. Для богослужіння громадського

призначались служебники (які містили переважно літургії) та часослови (які містили переважно «часи», тобто денні богослужіння). Основою богослужіння були служебні псалтирі, що склалися з 12 частин — *кафізм*, кожна по три *слави*, а також з біблійних пісень і псалмів. Сакральні книги склалися у вигляді апракосів: Євангеліє-апракос містило синаксарій (служби на рухому частину свят) і місяцеслов (служби на нерухому, календарну частину свят). Найдавніші короткі апракоси — це списки з болгарських збірників X—XI ст., служба тільки для святкових днів; повний апракос містив також читання і на будні дні (Мстиславове Євангеліє — XII ст.). Такий апракос був головною святинєю храму, писався крупним уставом, оздоблювався золотом, сріблом, дорогоцінними металами і коштовним камінням, фініфтю і карбуванням, переплітався в обкладку з дорогої шкіри. Був також апостол-апракос (цитати з «Діянь апостолів» та апостольських послань) і, нарешті, парамийник, що містив уривки із Старого Заповіту. Списки богослужебної літератури становлять переважну більшість списків, що лишилися з тих давніх часів.

Крім служебних книг, писалися книги четві (тобто для читання) і *толкові*. Толкові книги являли собою уривки з Біблії, супроводжані коментарями різних авторів. Толкування (тлумачення), як і богослов'я, вже не є сакральним текстом, тобто сакралізованими формулюваннями, що включаються до обрядового дійства. Тому, між іншим, до складу толкових книг включалися не тільки офіційно прийняті церквою тексти, а й тексти *отре-*

ченні, не визнані, апокрифи, наприклад, «Книга Ісуса, сина Сірахового» або збірник висловлювань грецьких язичницьких мудреців — «Менандр».

Виділення в літературі, в тому числі сакральній, різних жанрів має спиратися на якісь ознаки літературного характеру. На цій підставі можна виділити тексти, які вживалися в культових дійствах як формули, дослівно, і тексти, які вимагали імпровізації. Прикладом останніх можуть бути проповіді. Тексти проповідей можна вважати церковною публіцистикою; маючи повчальний, дидактичний характер, вони виходили за межі суто релігійної тематики, мали значення і моральне, і політичне, і філософське.

Саме таким зразком проповіді, тобто дійства сакрального і водночас літературного, богословськи-філософського тексту, розповсюдженням і використовуваним як зразок аж до XVII ст. і на Русі, і за її межами, стало відоме «Слово про закон і благодать» митрополита *Іларіона* (помер наприкінці XI ст., русин, поставлений Ярославом Мудрим без згоди Константинополя). Тема «закон і благодать» введена ще Василем Великим; за нею стояло усвідомлення відносин із нехристиянським світом та іудей-

*Остромирове
Євангеліє.
1056—1057 pp.*

ством, а також між Старим і Новим Заповітом. Визначним автором «слів» і повчань був Кирил, єпископ Туровський (помер до 1182 р.). Йому належать «Притча про душу і тіло», «Повість про білоризця і мнішество», «Сказання про чорноризький чин», а також низка інших богослужбних текстів. «Слова» єпископа Кирила входили до складу численних збірників, у тому числі Торжественника, поряд з творами знаменитих візантійських проповідників та богословів. Вчення про проповіді, або гомілевтика, рівною мірою формувало сакральну і світську культуру.

Неможливо однозначно окреслити як жанр власне *житія* — життєписи святих та мучеників, до яких безпосередньо прислужувались і життєписи князів, які стали жертвами кривавих усобиць (починаючи з Бориса і Гліба, канонізованих церквою, і включаючи життєписи, що входили до літописів та патериків). Життя становили частину богослужбної літератури, оскільки вони були необхідні для синаксарів та місяцесловів, — на кожен день року припадає кілька житій і пам'ятей святих. Як посібник для богослужіння був перекладений в Київській Русі так званий Пролог, він був доповнений різними повчаннями і дидактичними оповіданнями і став своєрідною енциклопедією східного християнства. Житійна література змикається з широкою *агіографічною* літературою — оповіданнями чи повістями про святих, найчастіше апокрифічного, неканонічного характеру.

Говорячи про життєписи святих та мучеників, слід зазначити, що це не біографії чи оповідання про життєвий шлях у звичному для нас розумінні. Житіє немовби переносило

людину з «нашого», земного, тварного світу в світ «небесний», вічний, позачасовий і суто символічний. Тому шукати в житіях психологічної правдоподібності або вбачати в реалістичних подробицях якісь заслуги письменницького обдарування було б помилкою. Житіє повинно повністю абстрагуватися від земних реалій, тому й будувалося воно за певною стандартною схемою. Але якщо з язичницької точки зору перехід на «той світ» означав втрату особистості, символізованої іменем, то в християнстві покійний зберігав своє «Я», оскільки чекав Страшного суду і потім міг зберегти вічне життя «на небесах». Як «свій» покійний, святий і мученик залишався членом церкви, його не тільки поминали — він незримо був присутній під час служби, як і інші члени церкви, тому й зберігав щось і від свого «Я» (індивідуальне і неповторне «житіє» і ім'я), але вкрай абстрактне, як «адресу».

Сакральна архітектура

Сакральна архітектура — це архітектура храму. Напочатку, після того, як ранньохристиянські храми вийшли з підземних катакомб, зразком для храму слугували величезні громадські споруди римського часу, *базиліки*, увінчані величним куполом, що знаменував небесне шатро. З базилікальної конструкції виходила вся західна храмова архітектура, де на той час панував романський стиль («важке мовчання», за висловом Родена) і де вже з'явилися готичні споруди. Коли Русь почала храмове будівництво, у східній церкві панувала так звана хрестово-купольна конструкція. Вона виникла в Малій Азії, у

сирійців та вірмен, і стала визначати особливості константинопольської архітектурно-будівничої школи.

Хрестово-купольна конструкція виходить із ідеї храму як корабля, що спрямований на схід напівкруглою передньою частиною, напівсферичні куполи якого, увінчані хрестами, символізують не лише небесне шатро, а й вітрила. Корабель-неф — їх найчастіше було три, проте могло бути й більше, а міг бути один — перетинав з півночі на південь *трансепт*, що й надавав будові хрестового вигляду. Щоправда, хрест ззовні не видний, оскільки вся споруда була захована у стіни, прямокутні в плані; всередині храму лінії нефів позначались рядами колон, на яких тримався напівциліндр даху, критого, як правило, свинцем. Ззовні західний і східний фасади закриті стіною, але верхня частина її закінчується напівкруглими виступами-закомарами там, де неф перерізається стіною. На стовпах (найчастіше чотирьох) тримається циліндричний барабан, на ньому — центральний купол. Куполів у класичній хрестово-купольній споруді, як правило, кілька, щонайменше три — п'ять. Церква, як уже говорилося, орієнтована на схід олтарною частиною, але не точно на схід — вона закладалась у день того свята або того святого, якому присвячувалась, і скеровувалась туди, де в той день сходило сонце.

Це, власне кажучи, і всі принципи. Далі йдуть конструктивні й архітектурні особливості. Ані креслень, ані макетів тодішнє будівництво не знало. Модулем — головним елементом обчислень — був розмір купола. Виходячи з діаметра купола, діагоналі підкупольного квадрата, його крайніх відношень розраховувалися

розміри ширини нефів, абсид, стін, рівні закладання зв'язок та п'ят арок і склепінь, висота поверхів. Будівництво велося спочатку у техніці кладки тонкої цегли різних розмірів — *плінфи* — змішаним способом: ряд цегли, утоплений у великій кількості цим'янки, тобто густого розчину вапна з домішкою товченої кераміки, потім — ряд каменю. Техніка ця походить від римського бетону. Обчислення велися в грецьких мірах, які, зрештою, мали руські відповідники (*фут* = *п'ядь*, *філатерійська оргія* = *косий сажень*).

Суть, проте, починається там, де ці архітектурно-символічні принципи втілювалися у життя.

Храм мислився як символ гармонійної організації хаосу буття силою Божого слова. Тому вже зовнішні пропорції його мали бути бездоганними і визначати ідею гармонії, що водночас і пов'язана з довкіллям, і виділяється з нього. Цьому слугували і розташування церкви на високих місцях, так, щоб її було видно на тлі неба, і способи вписування споруди в земний світ: це могли бути зокрема галереї, що поступово немовби піднімали споруду храму від низького навколишнього земного середовища вгору.

Софія Київська — головний собор Київської Русі. 1037—1044 рр. Реконструкція Ю.С. Асєєва, В.П. Волкова, М.І. Кресального

Але головне відбувалося всередині храму.

Храм, як у площині «схід — захід», так і у вертикалі, підпорядкований ідеї тричастинного членування світу. Він успадковує ідею як світового дерева з його тричастинною організацією, так і ідеї жертвовного стовпа, адже головне культове дійство християнства полягає в спокутній жертві таїнства євхаристії. Тричастинних композицій у складній, вишуканій системі арочних перекриттів, сполучень, перетину площин багато. Світ виявляється безконечно складною системою пропорцій, немовби вкладених одна в одну. До цього додається символіка світлових відношень, що теж мала богословське обґрунтування. Церква мала бути напівтемною, прismsерк земного буття має бути до-

*Успенський собор
Печерського
монастиря.
1073—1078 рр.
Реконструкція
М.В. Холостенка*

статньо густим, але не повним — світло, що ледве відчутно лється згори, з вузьких вікон, повинне бути лише надією. Головне джерело світла — свічки; вони могли бути майже зовсім погашені, а могли — під час найурочистішої святкової служби — яскраво заливати простір, символізуючи торжество єднання з Богом.

Саме у таємниці просторових гармоній знаходить вираз ідея нетварної сутності божественної гармонії, відсутності у Божого розуму, духу і волі образного, тварного, матеріального вигляду. Естетика організації сакрального простору є продовженням його символіки і втіленням богословських ідей, але це — мовчання: тут немає слова ані в його звучанні, ані в його написанні, тут присутній тільки смисл. І він — не в стінах, не в арках, не в склепіннях, а у відношеннях окремих елементів, у пропорціях, які можуть бути в кожному храмі свої, як однакові, так і різні в кожному стилі. Храм щедро розписується, але то — інша мова, хоч і пов'язана з тричастинними пропорціями площин, але автономна. Будівничі мали свої бачення храму, інколи відмінні від живописних; так, у Софії Київській в одному місці будівничі роблять вікна, але тут художники планують розпис — і доводиться вікна замуровувати. Якщо храм — дім Божий і книга Божої премудрості, то храмова архітектура — вираз невимовної суті змісту цієї премудрості.

Перші кам'яні собори були на Русі великою рідкістю і будувалися строго за візантійськими зразками. Такими є споруджений Володимиром Святославичем собор Богородиці — «десятинна» церква, Софійський собор у Києві, збудований в часи Ярослава

Мудрого (будівництво почалося 1037 р., закінчилося через 5—7 років).

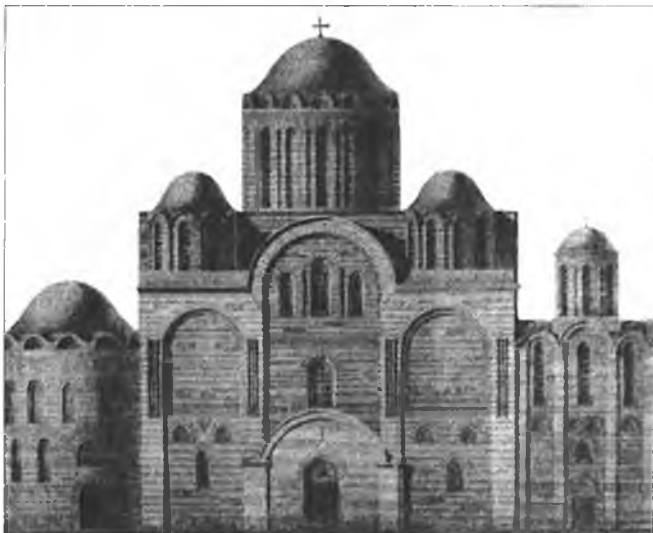
Спорудження Софійського собору в Києві відкрило низку подібних будівельних актів: 1045—1050 р. споруджується свята Софія в Новгороді, десять приблизно в той самий час — свята Софія в Полоцьку. Пізніше соборів цього імені на Русі не будували. Символіка храмів Софії не софійно-антична, а суто християнська: біблійний вислів про те, що Премудрість сотворила собі Дім о семи стовпах, тлумачився в такий спосіб, що Премудрість — то Христос, Дім Христової Премудрості — то Богоматір. Храм святої Софії в Києві присвячений не святій на ім'я Софія, матері Віри, Надії і Любові, а Софії — Премудрості Христовій і тим самим — Матері Божій.

Архітектурно, за символічно-естетичною системою цінностей Софія Київська різко відмінна від Софії Константинопольської. Там — базиліка з грандіозним куполом, тут — хрестово-купольний храм з тринадцятьма верхами. Вся споруда будується так, щоб при порівняно невеликих розмірах справляти враження надзвичайно великого об'єму. Тут, власне, не один, а три храми: ліворуч і праворуч від олтаря — приділи св. Михайла і св. Анни і Якима, батьків Богородиці. Ці приділи являють собою окремі церкви, оскільки їх олтарі освячувалися кожен окремо. Багатоскладна і зовнішня будова: дві галереї — двоповерхова, потім одноповерхова — зв'язують собор з оточенням, творячи ніби поступовий перехід до навколишнього середовища. Ідея єдності, соборності багатоманіття ще більше підкреслюється наявністю світських за призначенням прибудов: дві башти біля західного

фасаду, що ведуть на хори над притвором (нартексом), призначені для князівської сім'ї та оточення. Особливо відчутна ця ідейна спрямованість архітектури Софії Київської при порівнянні її з Чернігівським собором, що будувався майже одночасно і присвячений був не менш абстрактній ідеї світла Божого Преображення на горі Фаворській, — Спаським собором, більш монолітним, виразніше спрямованим вгору.

У другій половині XI ст. починається період храмового будівництва, на яке найбільший вплив справляє Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Собор Успіння Богоматері (споруджено 1073—1078 рр.) характерний тим, що він орієнтований на рух угору: виразно підносяться склепіння, собор одноглавий. Під впливом цієї архітектури Михайлівський «золотоверхий» монастирський собор (1108 рр.), Михайлівський собор у Видубичах під Києвом, невеличкий Спас на Берестові, а також споруджені за Мономаха в Смоленську, Ростові, Суздалі Спаські собори. Деяко осібно стоїть у цьому

*Спаський собор
в Чернігові.
Реконструкція
Ю.С. Асєєва*

П'ятницька церква в Чернігові, кінець XII — початок XIII ст.

шерегу церква св. Михайла в Переяславі, в якій відчуваються впливи давньої Десятинної церкви.

У 30-х роках XII ст. відбувається якийсь ідейний перелом. Передусім церковне будівництво стає більш масовим, будівельні матеріали — нижчої якості, натомість тепер це — нова будівельна техніка, що ширше використовує місцеві матеріали. В Київській землі широко використовується цегла без камінної кладки, в Галицькому князівстві, а потім на

Борисоглібський собор у Чернігові. 1120—1123 рр.

Північному Сході, у Володимирі, Ростові, Суздалі, використовується білий камінь. Планові та композиційні рішення спрощуються, переважають 6- і 4-стовпні хрестово-купольні храми з однією главою, трьома абсидами, в плані не тільки не видовжені, а часто квадратні. Але це — не зниження рівня, а посилення тих елементів «мовчання» в архітектурі, які на заході характеризують романський стиль. Слід зазначити і посилення зв'язків галицьких будівельників з Угорщиною, Польщею, Моравією, і вплив Галича на північно-східну архітектуру та появу специфічних художніх принципів там за часів Андрія Боголюбського. До споруд цього часу належать Пирогоща в Києві (1132—1136 рр.), Кирилівська церква в Києві (сер. XII ст.), того ж типу, що й Пирогоща, Юр'ївський собор у Каневі, церква Благовіщення в Чернігові (1186 р.), там же Михайлівська (1174 р.), Борисоглібська, Іллінська церкви і Успенський собор Єлецького монастиря. Цікаво, що в цей же період з'являються і такі нестандартні конструкції, як круглий в плані в центральній частині Іллінський храм у Галичині.

І вже зовсім новий підхід реалізується в спорудах періоду «Слова про Ігорів похід», як інколи називають кінець XII — першу половину XIII сторіччя. В цей період архітектура неначе прагне заговорити, вона втрачає ті мовчазні суворі романські риси, яких набула в XII сторіччі. Якщо в той час головний наголос робився на площину стіни з вузькими вікнами, то тепер повертаються втрачені в XII ст. прикраси, снопи вертикальних пілястр піднімають погляд догори, всередині церкви увага не стільки зосереджується на членуванні простору

на горизонтальному рівні, скільки привертається до вертикалі. В цей час багато будують у невеликих центрах удільних князівств — Новгород-Сіверському, Путивлі, Трубчевську, Курську, Рильську. Найвиразніший пам'ятник цього часу, що зберігся, хоча і в реставрованому вигляді, — Чернігівська Параскева П'ятниця.

Таким чином, культура архітектурної конструкції проникає в сакральне життя у найглибшу провінцію, змінює ідейно-художні орієнтири, розробляє і збагачує власні засоби виразності.

Сакральний живопис

На час, коли Русь прийняла християнство, у Візантії давно вже закінчилися суперечки між іконоборцями та іконошанувальниками і встановилася догматика сакрального малярства, що синтезувала східнохристиянську теологію та східнохристиянську естетику.

Живописними образами вкрито увесь внутрішній простір храму. Існує чітка система, за якою на площинах стін та склепін'ях розміщуються різні сюжети та фігури. Образний ряд читається, як і текст, зліва направо і згори вниз, починаючи з купола. Сьогодні ми можемо «прочитати» у такий спосіб живописний текст класичного східнохристиянського храму в Київській Софії. В центрі купола знаходиться образ Христа-Пантократора (вседержителя). Він суворий і наче старший віком, невідомий глядач іноді думав, що то Бог-Отець. Насправді ж, як говорилося вище, Бог-Отець не має тварного образу і, згідно з тодішніми нормами, не міг бути зображений. Сюжети і образи можна далі групувати по-різному.

Так, безпосередньо навколо купола — три образи, які символізують «верхній», «середній» і «нижній» (земний) світи: Христос — архангели — апостоли. Проте можна згрупувати образи і в більші блоки. Кожному, хто заходить у храм, владають у вічі три великих групи: Христос — Богородиця — образи земного світу в олтарі (таїнство свхаристії, і в нижчому ряді — образи святих). Божа Матір, яка стоїть в позі Оранти (з піднятими до рівня голови руками), є тут сполучною ланкою між Богом і людьми. Так само на три поверхи можна розкласти і увесь земний ряд

*Софійський собор
в Києві.
Интер'єр*

Володимирська Богоматір. Привезена в Київ близько 1136 р. з Константинополя, вивезена Андрієм Боголюбським у Володимир-на-Клязьмі 1155 р.

образів у олтарі. Можливість різноманітної комбінації створює враження вкладання одних образів у інші, втілюючи в такий спосіб ідею безконачності.

В просторі храму зображено священні події, свята, просто лики святих, адже церква є сукупністю усіх її членів, у тому числі небесних. Образи, які ми бачимо у храмі, є символи того ж порядку, що й слова; образами храм розповідає свою сакральну ідею. Тому немає нічого дивного в тому, що в таїнстві євхаристії Христос зображений двічі: адже словами ми спочатку розповідаємо про те, що Христос переломлює хліб, а потім —

про те, що він розливає вино. В іконі Різдва зображено на одній площині події, які за текстом відбувалися в різний час: і в цьому немає нічого парадоксального, адже тут немовби ведеться розповідь на різних сторінках однієї книги.

Ідеологія східнохристиянського сакрального живопису базується на тому принципі, що не живописний образ є образом реального світу, а, навпаки, тварний світ є образом вічного і нетварного. Сфера небесна ніби містить у собі сутності, які знаходяться поза часом і простором. Образи-ікони, що вкривають поверхню храму, і є вічними, позачасовими і позাপросторовими представниками небесних реалій. Саме тому, що в живописному образі перейдено межу часу, в іконі зникає різниця між «раніше» і «пізніше».

Отже, не образ святого має бути схожий на реального святого, а реальний святий — на свій образ-ікону. Не свято зображується на іконі, а реальне святкування є образом вічного, позачасового Свята. Так сталося тому, що сутність людини і події вийшла із тварного світу в позачасову і позাপросторову вічність. Явище стає усуненим, звільненим, відчуженим і, таким чином, ізольованим і замкненим у просторі ікони. Простір ікони замкнено — отже, всі симетрії, всі пропорції тут, у просторі ікони, а не в нашому тварному світі.

Оскільки не ікона — образ світу, а навпаки, світ є образом своєї сутності, вічного і незмінного, вираженого в іконі, то змінюється докорінно позиція зображення і зображуваного. Не ми дивимося на ікону, а ікона дивиться на нас! Дивитися на світ очима позачасового образу — це все одно, що дивитися на

наш світ очима Бога. Звідси зовсім інший підхід до простору ікони. Перспектива в іконі не відповідає перспективі нашого зорового сприйняття, простір ікони відкривається, а не закривається. Взагалі закони перспективи, що діють в іконі, залишаються досі загадкою; важко пояснити їх зв'язок із закономірностями дитячого сприйняття і водночас — із закономірностями неевклідових просторів.

Звідси і незвична естетика і філософія кольору і світла.

В нашому, нормальному, тварному світі ми бачимо предмети, освітлені з певної точки, бачимо гру кольорів, притаманних природі. В іконі ми не знайдемо джерела освітлення. Світло неначе проникає звідусіль, джерелом його є тло, воно йде нізвідки. Складки на одязі святих немовби комбінують світло і тінь, але принципово не визначено, звідки і куди йде тінь. Колір втрачає своє побутове значення і стає символічним. Як і у випадку з геометрією храмового простору, тут головне — співвідношення кольорів, кожен з яких набуває самостійного символічного характеру. Чотири головних стихії, якими оперувала античність, — вогонь, земля, вода, повітря, — зводяться до двох головних: вогонь-повітря — земля-вода; це символізує опозицію «верх — низ», «небесне — земне». Кольоровим символом небесного і вогняного начала залишається передусім золото. Оскільки золото разом з тим — улюблене тло для ікони, воно набуває також (в естетиці псевдо-Діонісія Ареопагіта, прийнятій східним християнством) значення абсолютного світла й абсолютної темряви. Світла — бо будується образ таким чином, щоб джерело освітлення наче було десь у тому

золоті; темряви — бо це світло непрозоре. Протилежністю є естетика католицьких вітражів, які символізують проникливість божественного світла для світла розуму.

І у кожній конкретній іконі, і в храмі загалом ритміка світла і темряви сполучається з ритмікою кольорових сполучень. Кожна сакральна фігура, кожен святий зображується згідно з певними стандартами. Але крім стандартів, що визначають «словник» іконопису, є і гармонія кольорів і ліній, досягти якої можна лише особистим талантом майстра.

На жаль, іконопис — найвразливіша сфера сакрального мистецтва: час був неблаганний до невеликих, виконаних на дереві творів. На території України залишилися незмінними мозаїки та фрески храмів Софії, Михайлівського, Кирилівського со-

*Спас
нерукотворний.
Типово
«грекофільська»
ікона XII ст.,
нині знаходиться
в Успенському
соборі
Московського
Кремля*

*Богоматір
Велика Панагія
(Оранта).
Стилістично
близька
до монументалізму
київської школи
початку XII ст.
Можливо,
робота київського
майстра Алінія*

борів, великі фрагменти у Спасі-на-Берестові, окремі фрагменти в інших храмах. Ми знаємо, що центром і монументального живопису, і власне іконопису, принаймні перший час, був Київ, знаємо, що звідси йшла культура сакрального малярства по всій Русі, але лише кілька ікон, збережених переважно в Північній та Північно-Східній Русі, створюють нам уявлення про київську школу різних її періодів.

Техніка живопису повністю за-свосна у Візантії, але при цьому дуже швидко і прямо на місці. Під час будівництва Софії Київської у дворі було організовано виробництво різнобарвної смальти — особливої смоли, призначеної для виготовлення мозаїк. І укладання мозаїк, і малювання фресок у Софії йшло під керівництвом грецьких майстрів. Але вже при спорудженні Софії Новгородської майстри-слов'яни були керівниками художніх робіт; немає сумніву, що вчилися вони на київському будівництві. Відомо, що одним із перших художників-іконописців був *Аліній* (чи *Алімній*) із Печерського монастиря. Йому гіпотетично приписують ікону «Богоматір Втілення» — образ Богородиці в позі Оранти зі Спасом Емануїлом у медальйоні на її грудях. Підставою для такої гіпотези є те, що ікона сполучає в собі дві рідкі характеристики: з одного боку, вона близька до стилістики софійських мозаїк — лінії її силуету строгі й упевнені, на тканинах золоті світлові полиски, образ загалом особливо символічно-таємничий; з іншого боку, це — одна з ікон, виконаних старою технікою яєчної темпері. Як потрапила вона у Спаський монастир Ярославля, — цього вже ніхто не зможе сказати.

За такими і подібними деталями і здогадами складається уявлення про особливості рецепції малярської культури Візантії на нашій землі. Слід при цьому зазначити, що на зміни в стилістиці іконопису, що відбувалися у Візантії, руські іконописці реагували досить швидко, що свідчить про стабільність зв'язків Русі з її культурною метрополією.

Сакральна музика

Музика є невід'ємною складовою тієї священної містерії, яку ми називаємо службою. Можна було б чекати, що в сакральній музиці ми зустрінемося з явищем, подібним до того, яке спостерігали в організації сакрального простору храму і ікони: самостійна роль ритміки і гармонії музичних ліній і фарб для передачі нетварної, неспостережуваної природи вічного Божого буття. Проте нічого подібного східнохристиянська музична естетика не знає. Спів у службі підпорядкований словесному тексту, позбавлений ритмічної організації і самостійного мелодійного статусу. В православній церкві заборонялося багатоголосся, органічне для слов'янської музичної культури. Музична культура східної церкви, здається, не використовує наявних можливостей для створення абстрактного художнього образу нетварного світу. Чим це можна пояснити?

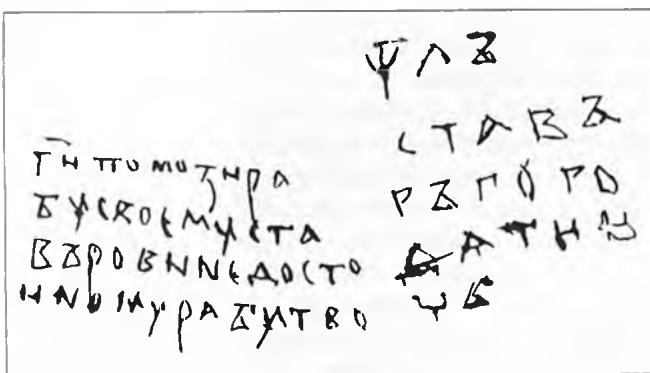
Музична ладова система, вживана у східній церкві, заснована на давньогрецькій музиці. *Осьмиглас*, або *октоїх* — це система з восьми ладів, з яких чотири є давньогрецькі дорійський, фрігійський, лідійський та міксолідійський лади, а чотири — нові, «побочні гласи». Остаточне впорядкування осьмигласа приписується Іоанну Дамаскіну. Простіше кажучи, лад визначає, з якої ноти почнеться розспівування, на якій ноті закінчиться і в якому воно буде інтервалі.

Культура сакрального співу християн складалася на ґрунті єврейської та сирійської музично-поетичної культури. А поетика на семітському ґрунті базувалась на зовсім інших принципах, ніж у індоєвропейських культурах. В останніх вихідним був

принцип *силабічної* організації тексту, тобто у строфи входила певна кількість складів (рими тоді не було). А поетична культура семітів *тонічна*, тобто зіставляються строфи за кількістю слів, а не складів. В єврейській службі, а потім і в службі християн-сирійців виконувались речитативи, які відповідали поетичному викладові окремих місць Біблії. Як і в єврейській службі, хори, що в церкві розміщувались на протилежних кліросах, співали кожен свою пісню, немовби перегукуючись (або перегукувались соліст із хором, — *антифонний* принцип). При перекладі Біблії на грецьку мову вся поетика була безслідно втрачена. В грецькій службі вже не було ритмічної організації поетичного тексту.

Біблійні піснеспіви стали зразком, за яким розвивалась грецька система культового співу. Спочатку з'являються *тропарі* — короткі прозаїчні уривки, які розспівувалися без усяких повторів. Потім, під тиском природної для грецького вуха силабічної організації поезії, з'являються так звані кондакії, де вже є деякі елементи силабічного порядку. Приблизно на таких же засадах будуються пізніші *канони*. Проте, потрапивши в слов'янський світ, грецькі музично-поетичні елементи літургії знову розпадаються на неритмічні розспіви.

У західній християнській церкві, яка спочатку орієнтувалась на класику, розроблену на Сході, розвиваються і багатоголосся, і своя поетика на позакультових засадах, і, нарешті, в описуваний час вводиться в службу органа музика (хоча Фома Аквінський ще був палким противником цього нововведення). Східна церква не допустила в службу музику, відокремлену від слова, і

*Власноручний
напис боярина
Ставра Годиновича,
героя однієї з битв
київського циклу,
на стіні Софії
Київської.
1118 р.*

довго опиралась проникненню багатоголосся. В західній християнській церкві були набагато сильніші зв'язки зі світським життям. Східна церква являла собою набагато більш автономний світ, ніж католицька церква Середньовіччя.

Східнохристиянській сакральній музиці чуже відокремлення музичного матеріалу від слова. Художнє абстрагування припускається в церковній естетиці, але не зі словом. Зрештою, і архітектура храму, прагнучи дати абстрактний образ гармонії космосу, не відмовляється від слова — навпаки, вона прагне говорити площинами. Не відмовляється від слова і сакральне малярство — навпаки, воно прагне бути словом, а не зоровим образом. Тому що «спочатку було слово». Суть сакральної культури якраз у тому і полягає, що вона прагне бути тим словом, тією мовою, якими з людьми говорить Бог.

§ 5. ПОЗАСАКРАЛЬНА КУЛЬТУРА

Книжна культура

Культура виготовлення і читання книги, переклад і написання нових

творів, коротше кажучи, професійна література в Київській Русі мала християнський характер. Переважна маса книг являла собою списки книг, виготовлених у Болгарії. Книги писались на пергамені — спеціально підготовленому матеріалі з телячої шкіри, почерком, який називають *старший полуустав*. Книга була справжнім витвором художнього ремесла, витвором мистецтва. Так, знаменитий Ізборник Святослава 1073 р. був замовлений київським князем для себе і виконаний розкішно: пре-красно переписаний кількома писцями, чудово декорований, оправлений у красиву шкіряну обкладку, а головне, прикрашений гарними мініатюрами. При цьому фронтисписи повторювали елементи архітектурних конструкцій, в тому числі храмових, а іноді візантійські будівничі втілювали фронтисписи книг в архітектурні обрамлення. Зображення святих у книжних мініатюрах могли копіюватись в іконах. Орнаментальні декоративні композиції розроблялись у книжкових ілюстраціях, але такі ж елементи декору ми бачимо на стінах соборів. За тематикою переважна більшість книг так чи інакше пов'язана з християнським віровченням і культом. І в цьому немає нічого дивного, якщо ми згадаємо, що і храм, і саме буття з християнського погляду були свого роду книгою.

Характерним виявом ставлення до храму як до книги є графіті на храмових стінах. За церковними нормами, дряпання храмових стін вважалося таким же страшним гріхом, як наруга над могилами. Проте писали на стінах Київської Софії солідні люди — князі, члени їх сімей та близькі до них люди. Уявлення про те, що храм — та ж книга, виявлялось

сильнішим, ніж церковна заборона.

Цілу книгу написів на стінах Софії Київської, надрипаних її парафіянами в описувані часи, відкрив і опублікував в останні десятиріччя С.О. Висоцький. Серед написів є і просто імена або короткі сповіщення типу «Писав Данило», є і намальована корова з написом «муу, муу», — жанр, що не вмирає і по сьогодні і свідчить про нестримне прагнення людини заявити про своє існування. Є й графіті, які доповнюють літописну інформацію: «4 роки княжив Святослав», «В рік 6560 3 березня розгримілося в 9 годин удень, було ж це на святого мученика Євтропія», «Місяця декембрія в 4 сотворили мир на Желяні: Святополк, Володимир і Олег», «Господи, поможи рабі своїй Олисаві Святополчій матері, руській княгині» і так далі.

«Господи, поможи рабу твоєму» — формула, що прийшла з Візантії і вживалася як підпис; її ми можемо зустріти в кінці книги як єдиний слід переписувача. Це і згадка власного імені, і заклинання, вираз у спонукальній модальності. Повідомлення про те, коли саме «розгримілося» — теж не просте розповідне речення. На Русі розповсюджені були переклади з грецьких «гримників» — ворожейних книг, і згадка всіх цих деталей мала для нередвіщень істотне значення. Отже, будь-які книжні тексти в певному розумінні до чогось спонукали, вони якщо не впливали на майбутнє, то розкривали чи прагнули розкрити його.

Вже спроба розповісти про те, які саме книги входили до культурного обігу в Русі, наштовхується на труднощі класифікації. Як зазначив Д.С. Лихачов, тогочасні книжники охоче виносили назву жанру свого

твору в заголовок, але це не дає можливості розібратися в усіх тих численних алфавітах, бесідах, житіях, ізборниках, словах тощо: жодна назва реально не визначає справжнього жанру книги, і виникає питання, чи можна взагалі говорити про жанр у нашому розумінні слова стосовно творів літератури того часу. Д.С. Лихачов переконливо показав, що книжництво давньої Русі лише приблизно допускає класифікацію творів за тематикою чи іншими подібними критеріями. Так, у літописах можна зустріти річні статті, історичні повісті, грамоти, житія, повчання, хоча переважно там записуються річні статті. Аналогічно можна характеризувати всі інші книги та їх види. Єдиний надійний спосіб класифікувати твори давньоруської літератури — це вказати їх функцію або контекст, в якому вони найчастіше вживалися.

Цю думку можна сформулювати і в інший спосіб. Християнська культура виходить із того, що реальний світ є образом світу вищого, нетварного. Це стосується життєвих ситуацій. Піднесена до надтварного, вічного інобуття, життєва ситуація перебуває у книжному світі, немовби в очищеному від плінного і тварного елементу стані поза часом і простором. Не ми так бачимо ситуацію — так Бог показує її нам. Отже, слід виходити з класифікації ситуацій, в яких вживаються книги і для яких вони призначені, що їх вони виражають. Одна справа — ситуація молитви вдома, інша справа — ситуація участі в богослужінні, ще інша — ситуація розважального чи пізнавального читання в колі сім'ї (книги рідко читалися про себе, навіть інтонації текстів свідчать про те, що вони призначались для колективного читання).

З цієї точки зору всі види людської діяльності, гідні того, щоб їх «підносили» до надтварного книжного рівня, мають бути освітленими і освяченими божественним світлом, «побаченими Богом», розказаними нам Божим словом. Але найбільш гідною Божого слова є сакральна ситуація, тобто культове дійство. Саме така ідеологія церковного дійства і церковного простору: в просторі храму немає «поганого» і «святого» місця, а є місце найсвятіше (олтар), менш святе (середина храму) і ще менш святе (нартекс). Зло в християнстві не є чимось протилежним Богу, а є відсутністю Божого розуму та Божого серця.

Отже, сакральне Слово і сакральні контексти (ситуації) є одним із «жанрів» буття і книжних жанрів, а саме центральним жанром, до якого зводяться всі. Неначе одиниця в числовому ряду, яка є водночас і одним із чисел, і не числом зовсім, а міркою, за допомогою якої утворюються всі інші числа. Сакральний світ належить до сукупності світів і породжує їх, бо він є джерелом порядку; хаос наростає мірою віддалення від цього центрального, найвищого, найфундаментальнішого світу.

Це стосується і мови, якою викладається книжний текст. Сакральній мові, як упорядкованій і нормованій мові, протистоїть не інша мова, а мовна стихія. При цьому сакралізована, церковнослов'янська мова сприймається як ближча до грецької, ніж до живих діалектів. Можливе виконання співів під час служби лише грецькою або ж церковнослов'янською мовами, не можна й подумати про включення будь-яких розмовних фрагментів у культовий текст.

Цей статус сакралізованих текстів та сакралізованої мови знаходив об-

ґрунтування в християнській ідеології. Згідно з Василем Великим, розрізняються *закон* і *благодать*. Закон знають і іудеї, бо він викладений у Старому Заповіті, його дав Бог через Мойсея. Проте, закон вказує лише заборони. На відміну від суто негативного закону, благодать вказує на те, що треба робити і хотіти; вона, як би ми сьогодні сказали, є сукупністю цінностей. Коли ж немає ні закону, ні благодаті, люди живуть у гріху і злі; це відповідає, за Василем Великим, стану ідолопоклонства. Благодать може бути висловлена тільки сакральною, церковною мовою.

Інакше ця ж ідея обґрунтовується за допомогою понять істина і правда, пов'язаних з поняттями знати і відати. Аналіз цих уявлень у давньоруській культурі зроблено Б.А. Успенським. «Істина» походить від старослов'янського «іс-то», що означає «саме той». Питання істинності — питання розпізнавання, ототожнення. Встановлюючи істинність, людина має справу з дійсністю, реальністю, тварним світом. На відміну від цього, правда — це те, що не просто існує, а має бути саме таким. Правда — це світ того, що повинно здійснитися, зокрема світ законності і правосуддя. Якщо істина має справу з дійсністю, то правда — з вищою, справжньою реальністю: «істина від землі, правда від небеси», «істина од землі воссія, і правда з небесе приниче». Таким чином, істина втілює людське начало і є суб'єктивною, правда — божественне начало і є об'єктивною. Їм обом протистоїть *кривда* як лжа і як зло.

Така концепція мудрості виходить із абсолютної цінності сакрального «жанру», що цілком зрозуміло: адже

йдеться про абсолютну і чужу будь-якій умовності віру, що є джерелом знання, правди, нормотворчості життєвої і культурної. В рамках цієї концепції неможливий критичний аналіз сакральних текстів, бо неможливе зіставлення їх з іншими. Все, що можна зрозуміти, можна зрозуміти тільки через базовий рівень знань — через знання сакральні. Їх не можна перекласти ні на яку іншу мову.

Звідси і концепція навчання. Навчання йшло таким шляхом, що спочатку вчили читати — це був перший рівень; потім вчили писати, співати, а також писати ікони, переплітати книги тощо — тобто за пасивним сприйняттям тексту використовували його у ремеслі-мистецтві. Нарешті, на третьому рівні, недосяжному для більшості, оволодівали *схегографією* — заучували напам'ять вправи на кожен літеру алфавіту. Але ніде не вчили розмовляти сакральною мовою!

Поділ світу людського на три сфери — вірних благодаті, вірних законів та ідолопоклонників — був активно підтриманий і молодого руською церквою, про що свідчить «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Поділ цей вимагав від віруючого постійної дискусії з представниками іншої віри, причому кінцевою метою дискусії як сакральної битви мислилось зречення невірними їх сатанинських схиблень і навернення в християнство. Численні оповіді про страждання святих мучеників закінчуються тим, що їх мучителі, нерідко — жадливі садисти й убивці, — врешті каються і приймають християнську віру. Це і є сакральна перемога.

Рівнозначність хрещення ворога і військової перемоги над ним має і

зворотний бік: у літописній оповіді про боротьбу Яна Вишатича з волхвами суд перетворюється на «дискусію», в ході якої Ян повелів бити опонентів, висмикувати їм бороди тощо. Характерна манера літописця викладати суть поглядів протилежної сторони. Волхви розповідають, як сотворена людина: Бог мився у лазні, утерся віхтем, кинув його з неба на землю, а сатана зробив з нього людину, в яку потім Бог вклав душу. Дослідники цього тексту вбачали тут якусь єретичну віру, але правильно інтерпретував його Д.С. Лихачов: це не виклад чужої віри, а оцінка її сутності в образах, зрозумілих тогочасному читачеві. Ми бачимо тут всі атрибути «нижнього світу» — лазня замість храму, віхоть (шмат сіна, кожух навиворіт) тощо. Літописець вкладає в уста волхам-ідолопоклонникам не автентичний їм текст, а те, як його слід розуміти. Язичники-волхви говорять, на його думку, очевидні дурниці, але не просто дурниці, а те, що характеризує їх як «антисвіт». Можна уявити собі ті незмінні дискусії з «жидовином», які проводять час від часу персонажі «Києво-Печерського патерика» — отці київського монастиря.

У зв'язку з цим цікаве уявлення руських церковних діячів про «латинів» — католиків. «Києво-Печерський патерик» розповідає, що до святого Феодосія Печерського прийшов князь Ізяслав, син Ярославів і онук Володимирів, з питанням, у чому суть «віри варязької». Святий отець розповідає, чому «віра їх зла і закон їх нечист єсть»: ікон не цілують, мощей святих не цілують, хреста на землі написавши, цілують його, а потім, підвівшись, попирають ногами — і так далі, включаючи в список

вад західної церкви передусім розходження в обряді і щедро збагачуючи його вигадками (п'ють свою сечу, їдять хробаків, диких коней, удавленину тощо). Зазначивши таким чином всі риси «чужого», св. Феодосій дає пораду повністю в душі архаїчного протиставлення «свій — чужий»: християнам не слід віддавати за них своїх дочок, кумуватися з ними чи брататися, мати з ними цілування, не їсти і не пити з одного посуду. Можна подавати їжу прошакам-католикам, але в їхньому посуді, а якщо у них свого не буде, подати в своєму, а потім змити як слід і сотворити молитву. Маємо тут повний набір класичних уявлень про спілкування з «чужим», «нечистим»: з ним не можна мати спільної трапези й обмінюватися шлюбними партнерами.

Аналогічно, можна думати, уявлялися в свідомості тогочасного русина-християнина євреї. З одного боку, це був народ Ізраїлю, народ священного міста Єрусалима, носій закону та істини, передвісник правди і благодаті. З іншого боку, певна недовіра як до «чужого» знаходить вираз уже в частих нагадуваннях, що «іудеї», «жидове» розіп'яли Христа. Про «християнський антисемітизм» говорити немає підстав, бо у віровченні немає ворожих оцінок єврейства — «несть ні елліна, ні іудея». Але в хаосі ненормованої повсякденної свідомості будь-який «чужий» оцінюється за архаїчними уявленнями, подібними до оцінок латинів і волхвів.

Світські жанри

До світських жанрів, тобто до жанрів книжної культури, які обслуговували несакральну сферу поведінки, належать апокрифічні оповідан-

ня, патерики («отечники» — оповідання про отців церкви), літописи, хроніки, великі історичні повісті («Девгенієве діяння», «Іудейська війна» Йосифа Флавія, романи про Александра Македонського — «Александрії» тощо). В *шестодневах* переважно йшлося про створення світу. Особливо розповсюджений був «шестоднев Іоанна Екзарха», видатного болгарського письменника і церковного діяча. В *шестодневах* можна було знайти уривки з богословської літератури.

Дуже розповсюдженими текстами в Київській Русі були *апокрифи*. Погрецьки це слово означає «таємний, потаємний»; апокрифи створювались одночасно з тими текстами, які були включені в канон Святого письма. Після того, як відібрано було тексти канонічні, продовжували творитися неканонічні тексти, які час від часу включалися до списків отречених книг. Саме в отреченій, апокрифічній літературі твориться християнська міфологія, що краще узгоджується з традиційними архаїчними міфологемами, ніж офіційне християнське віровчення. Зокрема, в апокрифічній літературі можна розпізнати уявлення про «шаманський політ», — надприродне переміщення в просторі, відвідання світу, де небо зустрічається з землею, де можна безпосередньо спілкуватися з богами; подорож до «нижнього світу», світу мертвих; звертання до вищих сил через посередників, що відіграють також роль оборонців простого люду, їх заступників перед вищими силами.

Велику увагу апокрифічної літератури привертає біблійний сюжет явлення Бога у сні Якову, сину Ісаака, який теж є реплікою «шаманського польоту». Яков побачив у сні лістви-

цю (драбину), що стоїть на землі і упирається в небо; по ліствиці вгору і вниз рухаються ангели, на ній з'являється Бог і благословляє потомство Якова. Образ «ліствиці на небеси» з'являється в «Палей толковій» в апокрифі «Ліствиця Якова», де детально розписується її влаштування (дванадцять щаблів, вогняні лики тощо). Тема ліствиці пов'язується з ідеєю вознесення то Ісаака, то батька його Авраама на небо, де той та інший бачать Бога. В апокрифі «Смерть Авраама» говориться про те, як архангел Михаїл показав Аврааму муки грішників, а Ісаак уві сні бачив «стовп посеред двору». В дуже поширеному апокрифі «Ходіння Богородиці по муках» Михаїл теж виконує роль психопомпа — провідника на «той світ», де заступниця Бога Матір бачить муки грішників. У християнському образі ліствиці вбачався еквівалент язичницького «світового дерева» та «світового стовпа» — «світової осі» (axis mundi). В місці, де вісь поєднує небо і землю, відбувається зустріч заступників та першопредків з богами або «нижнім світом».

Те, що цикл апокрифічних творів про Іллю Пророка з'являється на Русі дуже рано, знаходить пояснення в зближенні образів пророка і войовничого бога-громовержця. Образ Іллі оспіваний болгарським автором Климентом Охридським (апокрифічна «Похвала пророку Іллі»). Проте в частій в апокрифах темі вогняного сходження Іллі останній вже дуже мало нагадує Перуна і радше зближується з персонажами, що здійснюють чарівні польоти і бесіду-ють з богами.

В апокрифі про Єноха розповідається про те, що цей праотець бачив на небі, будучи туди «взятий»; в

апокрифі про Макарія Римського — оповідь про мандрування трьох ченців у невідомих казкових країнах у пошуках раю, місця, де небо «прилежить к землі». В «Хождінні Агапія в рай» розповідається про аналогічні мандри Агапія і про те, як, нарешті, біля «преділів» раю його зустрічають Христос, дванадцять апостолів і пророк Ілля. Скрізь тут, як бачимо, маємо рефлекси найархаїчніших тем містичних мандрів до місць, де сходяться «горній» і «нижній світи» і де можна спілкуватися з вищими силами.

Книжність руської культури служить задоволенню жагучого інтересу тогочасного читача до історії та географії — краще сказати, його прагненню вмістити світ повсякденності в часові та просторові рамки космічного характеру. Цю сферу культури обслуговують всілякі хронографи, хождіння, апокрифічні повісті з фантастичними мандрами тощо.

Особливий інтерес для руського читача становили апокрифи про Андрія Первозванного, оскільки цей апостол, за легендою, першим хрестив Русь. Апостолу Андрію було присвячено дуже багато апокрифів на всьому просторі християнського світу. Згідно з четвероєвангелієм, Андрій був братом апостола Петра і навіть раніше від нього був покликаний Христом на Йордані (звідки «Первозванний»). В численних і різноманітних повістях повторюються легенди про діяльність Андрія з пропаганди християнства на Півночі. Андрій обрав місцем постійного перебування Синоп і звідси вибирався на береги Чорного моря, в землю скіфів, дійшовши аж до Херсонеса Таврійського. Закінчив він своє життя в Патрах, розп'ятий на косому («андріївському») хресті.

Не пізніше XIII ст. з'явилась десь у слов'янських землях в одному з перекладів «хождінь» Андрія згадка про подорожі апостола на землі Наддніпрянщини. Андрій нібито передрікав, що на місці нинішнього Києва буде споруджено град з багатьма церквами, на київській горі поставив хреста і благословив місце. Тут же була розповідь про мандрівку Андрія в Новгород і про те, як новгородці самі себе мордують у лазнях, немилосердно б'ючи віниками. Немає сумніву, що вставка зроблена в Київській землі. Автору вставки був чужим північний звичай митися в парних лазнях з віниками. Можливо, згадувана тут лазня є, так би мовити, церквою «нижнього світу».

Розвиток традиційної культури

Впродовж усього періоду Київської Русі християнізація краю залишалась достатньо поверховою. Церква намагалась оволодіти хоча б головною сферою приватного культового життя — обрядами ініціації, весільним та поховальним. Як уже говорилося, тільки поляни позбуваються в обряді поховання головних язичницьких елементів — ритуальних вогнищ та їжі в супровід покійним. Ще в кінці XI ст. велася суперечки про те, чи всім треба проходити церковний весільний обряд. У деяких місцевостях аж до XX ст. вінчання вважалось справою необов'язковою, головним було традиційне весілля. Найенергійніше впроваджувався обряд хрещення замість язичницької ініціації. Що ж до молитов, то красномовним свідченням релігійного побуту стосовно цього є «Повчання» Володимира Мономаха, де князь радить своїм синам хоча б під час верхової їзди (бо в

князівському середовищі життя проходило переважно великою частиною в сідлі) промовляти «Господи, помилуй», все ж краще, ніж, їдучи верхи, «безліпцю мислити».

Орієнтована на сакральну сферу, книжна культура неспроможна була охопити всі ситуації, що обслуговувалися традиційними архаїчними формами. Ніш для культури було набагато більше, ніж можливостей книжності. Повністю поза нею залишалися розважальна сфера, сфера любовної лірики. Там продовжувала жити і розвиватися культура традиційна, сприймаючи подекуди книжні і навіть сакральні елементи.

На долю музичної та словесної поетики вплинула дуже істотно зміна мовної фонетичної системи.

Внаслідок «падіння єрів» порушилась ритмічна система старослов'янської поезії. Із втратою «єрів» старі тексти або мусили випасти з обігу в народній поезії, або змінитися. Ліричні тексти (наприклад, плачі) більше об'єднувались мелодією, і ця підпорядкованість інтонуванню зберігала їх у всіх слов'янських мовах. А епічні тексти загинули в західнослов'янському мовному масиві. У східних слов'ян вони збереглися, але з ритмікою, що дедалі більше «розвалювалась». До нас дійшли биліни київського циклу, збережені на російській Півночі. Тут, як і в старій слов'янській поезії, немає рими, а ритміка ледве вгадується у дуже вільній побудові. На Україні ми зустрічаємо вже подальші результати цього ритмічного розвалу в думках XVI—XVII сторіч. Це дає підстави твердити, що епічний жанр у київський час продовжував існувати і розвиватися, і биліни, знайомі нам у варіанті північноросійському, мали попередників у ста-

рокиївському варіанті, проте ці твори безнадійно втрачені.

У традиційному побуті Русі зберігалися форми сміхової культури як способу спілкування з «нижнім світом» — різні ігрища, що не виключали елементів поховального обряду, карнавальні дійства тощо. Маски — «наличники», «шкурати» — були обов'язковим елементом всіляких дійств під «гусельні словеса»; апогеєм ставали гуляння на Різдво та на Масляну. На святки на терені України водили «козу», на півночі — «копя» або «бика». В міському побуті легко прижився блазень-скоморох, якому вибачались різкі і непристойні жарти, тому що він не тільки потішав, а й спілкувався з «нижнім світом».

Судячи з фресок на стінах башт Софійського собору, кияни знали, що царський візантійський ансамбль має складатися з органіста, флейтиста, ударника з тарілками, трубачів, лютніста, музиканта з лірою, музиканта з дзвонами, барабанщика. Як можна судити з літератури, всі чи більшість із цих інструментів були засвоєні руською музичною культурою. З Візантії прийшли також танцюристи і акробати — скоморохи, «глумливці», знайомі на Русі як представники «сміхової» культури, властивої і язичникам. Може здатись викликом церкві той факт, що в баштах Софії знаходимо світські зображення і навіть скоморохів. У «Киево-Печерському патерику» є розповідь про те, як старець Феодосій, зайшовши в Софію, побачив, як князя розважають музиканти і скоморохи. Надалі князь тактовно припиняв ігрища в церкві, коли приходив старець, але продовжував розважатися в храмі, коли ченця не було. З точки зору тогочасної людини, це цілком природ-

*Скоморохи.
Фреска
Софійського собору
в Києві*

но: скоморохи і увесь світський ансамбль належали до грецького, книжного культурного світу, тому і зображати його, і розважатися у церкві не було гріховною справою.

Свідомість тогочасної людини відносила до книжного, грецького, а, таким чином, і християнського світу те, що прийшло з Візантії і стало елементом міської культури, хоч воно насправді було б далеким від канонічно-християнської культури.

Зберігаючи «безконечну дистанцію» до реального світу, як того вимагає християнська філософія мистецтва, поетичне бачення світу набуває рис абстрактності, притаманних християнству, але виявляє властивість ледве християнізованого світогляду. Міська і книжна культура дуже

*Язичницькі
мотиви
на капітелях
колон
Борисоглібського
собору
в Чернігові*

*Золота колта
з перебірчастою
емаллю*

добре приймає християнський сюжет і християнську образність. Язичницька основа знаходить вияв не стільки в символіці, образному ряді, скільки в самій суті ідеології, в уявленні про характер впливу богів-святих на реальний світ, співвідношення реальності і «небесного світу».

Ці риси нового світосприйняття добре простежуються в художньому ремеслі.

Діло, або ремесло, мало давню дохристиянську традицію і язичницьке тлумачення. Перемога в місті книжної культури створила не тільки нову ідеологію «діла», але й нову естетику.

*Золотий
амулет-змійовик,
знайдений
на р. Білоусі,
де часто полював
Володимир
Мономах*

* Василенко В. М.
Народное
искусство. — М.,
1974. — С. 252.

В слов'янському світі були розповсюджені ще в язичницький період і залишилися широко вживаними в час християнський різного роду підвіски у вигляді коней, птахів, собак, зайців, а також геометричних фігур, місячниці — підвіски у вигляді напівмісяця, іноді замкненого в коло, з напаяними кульками — «зерню», колти — великі підвіски різної форми, браслети, персні, нашійні гривни, сережки. Прикрасилися інкрустацією ножі, шпори, підпружні пряжки, нарешті, справжнім предметом мистецтва була рукоять меча, інкрустована сріблом, позолотою, чеканкою, черню.

Старі, язичницькі, а в епоху Русі — сільські художники робили прикраси чіткими контурами в площинному рішенні, що з особливою силою закріплювало образ, надавало йому характерної «варварської» виразності. Це спричинилося і традицією, і технікою: майстер не міг робити шкіци, він прямо накреслював форму в камені, в яку потім заливав метал, або різав по дереву, маючи в уяві образ цілого, безпосередньо відчуючи вплив матеріалу. Міський майстер описуваного часу працював уже під впливом мозаїк, ікон та книжних мініатюр. А головне, у нього змінюється сприйняття форми. Великий знавець народного мистецтва В. М. Василенко писав з цього приводу: «Київських ювелірів захоплювала схвильована пластика об'ємної форми, а замість нечисленних реальних сюжетів — фантастичні і казкові образи сиринів, грифонів, левів. Вони вже використовували лінію в її примхливих рухах як засіб творення світу, який був безконечно віддалений від світу дійсності. Цей світ був чарівничий, і точність була йому чужа»^{*}.

З Візантії разом із книжною культурою прийшла й нова техніка при-

кладного мистецтва: скань, чернь, емаль. Скань — це мистецтво використання найтоншого дроту, який напаявся на металеву основу; чернь — чорна паста для протравлювання срібних виробів, що робила темне тло, на якому горіли срібні фігури. Найвищої майстерності досягли київські майстри в емалі. На золотих пластинках витискували контури рисунку, в заглиблення впаювалися золоті тонюсінькі перегородки, проміжки засипалися порошком, який в печі повільно плавився і заливав площини різнокольоровими емаллями. Набагато тоншою стає зернь, дрібнесенькі кульки, що впаювалися в персні та інші прикраси.

Тематика зображень стає наближеною до християнських сюжетів. Так, на золотій князівській гривні зображається деісусний чин. З'являються маленькі натільні хрестики, великі підвіски-колти у формі хреста. Шиферні іконки вживаються як підвіски. В іконці можуть зберегтися залишки «змійовика» — старого язичницького символу — у вигляді змієподібної рамочки. Самі образи святих на витворах прикладного мистецтва мають радше «варварську» стилістику: вони не видовжені і духовні, як на фресках соборів, а присадкуваті, грубо виразні. Всі ці грифони, дивоптахи-сирини, ситаргли (птахоособаки), барси тощо наближають образний світ міської щоденної, побутової культури не до сакральної сфери, а до апокрифічної літератури з її безмежною фантастикою, з напівказковим чужим світом, відкритим слов'янству візантійською книжністю. Але переміщення уваги з площини до ускладненого об'єму, безкінечна віддаленість від світу — це вже, власне, християнський вплив.

*Срібні
браслети-наручі
XII—XIII ст.
Язичницькі
та світські
мотиви.
Зображення
танцю під гуслі
та людей
з фантастичними
птахами*

Власна давньоруська книжність

Книжна культура давньоруського суспільства, як сакральна, так і поза-сакральна, групувалась на занесених з балканського середовища зразках, але дуже рано породила і власну літературу. Слово «література» тут слід вживати з застереженнями, бо йдеться про різні сфери письменства, що передували майбутнім історичному, художньому, географічному, природничо-науковому жанрам тощо. Маючи на увазі цю обставину, будемо говорити про «книжність» взагалі.

Насамперед формою позасакральної книжної культури, що набула власного оригінального розвитку на Русі, стала культура літописання.

Завдяки праці поколінь дослідників літописних текстів ми тепер можемо уявити, як створювалися літописи. В

тексті кожного літопису можна знайти частини, переписані з іншого, старішого тексту, що писався в якомусь іншому монастирі чи князівському дворі, а також вставки різного роду — історичні повісті, іноді цілком фольклорного характеру, грамоти, інші документи. Оскільки поняття авторства тодішня культура не знала, компілятор не посилався на джерела, і сьогодні встановити, де, що і звідки запозичено, надзвичайно важко. В деяких випадках очевидно лише, що у кількох текстів був один попередник (протограф), але характер цього протографа можна визначити тільки гіпотетично, сам він назавжди втрачений.

Найстарішим текстом, що зберігся, є «Повість временних літ», автором якої вважався монах Києво-Печерського монастиря *Нестор* (1050-ті рр. (?) — поч. XII ст.). Нестор, пострижений і возведений в дияконський сан у 70-х рр. XI ст., написав *Житіє Бориса і Гліба* і *Житіє Феодосія Печерського*; щодо «Повісті временних літ», то його авторство не доведене. Можливо, Нестор-агіограф і Нестор-літописець — різні люди. О.О. Шахматов незаперечно довів, що «Повість» і старший новгородський літопис мають спільні частини, які мусять походити з одного джерела — гіпотетичного протографа. Цим протографом Шахматов назвав «Начальний звід» і відносив його створення до 70—90-х років XI сторіччя. З «Начального зводу» походять пам'ятка чи група пам'яток, створених у Києві і Переяславі, що стали протографом як для україно-руських літописів, так і для літописів володимиро-суздальських. З перших збереглося до наших днів лише те, що було включено до літопису Іпа-

тійського монастиря біля Костроми (третя редакція «Повісті»). Найдавніші фрагменти другої групи, що доносять до нас уривки з південно-руських літописів у північній передачі, збережено зокрема в Лаврентійському літописі (переписаний 1377 р. монахом Лаврентієм на замовлення суздальсько-нижегородського князя; зберігся єдиний пергаментний список; друга редакція «Повісті временних літ»).

Традицію літописання на землі України після монгольської навали було перервано. Воно відновлюється у Львові в XVI ст.; львівські літописці включили в свій текст фрагменти з літописів північно-східного кола.

Слово болгарського походження *вещь* (таке ж книжне, як *нощь*) означало в ті часи не звичайну «річ», а задум, смисл вчинку або події і саму подію або істоту, створену словом або ділом. «Вещь» була земною, житейською, профанною (не сакральною) і *временною* на протилежність вічним сакральним творінням. Тому *повість*, яку описували літописи, була *повістю* саме не вічних, а «временних» літ, і йшлося в ній про «вещі», справи рук людини, а не твар — справу діянь Бога. «Вещь», предмет літописання, була подією, що вимагала тлумачення, оцінки, вона найчастіше є гріховною, тобто гріховним вчинком.

У літописах час іде сам по собі, він сакральний, рухається від сотворіння світу до його кінця, і всі події ніби розміщуються в ньому. Характерно, що після традиційного «в літо...» може не згадуватися якась подія: «**В літо 6537. Мирно сть**». Або ще краще: «**В літо 6775. Ничто несть**». Нічого не сталося, а час собі йшов.

Завдання літописця і полягало в тому, щоб вставити в цей сакраль-

ний час опис того, що він вважав подією, гідною історичного запам'ятання. Саме тому до складання і редагування літописів виявляли такий великий інтерес князі, хоча літописи писалися не для широкого читача, вони увічнивали, точніше, виводили в сакральний час земні, «временні» події.

Літописи іконічні, як і життя, але є між ними і суттєва різниця. Життя пишеться за канонам так само, як малюється ікона: спочатку незвичайне народження святого, потім його життя і страждання, чудеса, які він творив, потім мученицька смерть і, нарешті, посмертні чудеса. В «Повісті про Бориса і Гліба», написаній Нестором, уже немає канонічних чудес, зате наголоси стоять на злочинах Святополка Окаянного. В подальших повістях цього типу, яких у текстах літописів є кілька, характеризується саме зловмисна князівська «вещь», мотивом якої є жадібне властолюбство і яка спрямована проти єдності держави Руської. Проте моралізаторство літописців не має нічого спільного зі звичною нам публіцистикою: літописці не спонукають до дії — вказуючи на гріх, вони закликають до покаяння. В літопису немає ні коментарів до фактів, ні зв'язних розповідей про послідовність подій, ні реконструкцій минулого, ні причинних пояснень, — тоді, коли з'являються подібні елементи викладу, настає кінець літописання як «ікони всесвітньої історії» (В. Лопатин).

Якщо літописання побудоване на сакралізації течії часу, то серед *хождінь* виділяється твір ігумена Даниїла як сакралізація простору. *Даниїл* (друга пол. XI — поч. XII ст.) був ігуменом одного з чернігівських монастирів, а перед цим, як вважають,

ченцем Києво-Печерського монастиря. Його подорож до Святої Землі описана ним з дотриманням земної перспективи, точності деталей і відстаней, але водночас і як містична географія християнської легенди. «Хожіння ігумена Даниїла» було першим з цього циклу твором, який відходив від традиції апокрифічних містичних «мандрів» і створював образ сакрального простору Палестини, що осмислювалась як центр Землі, і поєднання простору земного і небесного. «Місце серед землі, де був розп'ятий Христос», визначене як «Пуп земний», де поєднано розп'яття Господнє з могилою першопредка Адама, Старий і Новий Заповіт, старий і новий Ізраїль. Звідси, з християнської сакралізації простору, починається традиція отождення світового дерева, *axis mundi*, з абстрактним Містом — Єрусалимом як християнською іпостассю ідеї космічного порядку.

Християнський характер літописів, оцінка ними гріховності князівського егоїзму відображає головні соціально-моральні протиріччя епохи.

Міжкнязівська конкуренція становить тло всієї історії Київської Русі, надає їй забарвлення трагічної безвиході, породжує настрій ностальгічної туги за безповоротно втраченими часами «братолюбів князів» Володимирової (немає значення, якого саме Володимира) епохи. Якщо ця ідеологія центром має Київ, то найякравіший витвір культури цієї доби, що походить з півночі, — «Моління Даниїла Заточника» — виражає безвихідну тугу інтелектуала, який має перед собою тільки перспективу слуги — фактичного холопа.

Постать Володимира Мономаха (1053—1125 рр.) надзвичайно харак-

терна. Він був видатною особистістю переламного періоду, письменником, автором «Повчання», «автобіографії» та «грамотиці» чернігівському князю Олегу Святославичу, двоюрідному брату і смертельному ворогу. «Повчання» Володимир пише, за його висловом, «на санях сидячи», тобто на смертному одрі, принаймні воно написане щиро, як заповіт, хоча і розраховане не тільки на синів, а на всіх, «хто прочитає». Політична програма Мономаха ґрунтується на простих християнських моральних нормах, які мають стати засадовими стосовно загальноруської державної системи: осуду жадібності і гордині, захисту слабших, пошани до старших. На цій підставі Мономах прагнув не до розбудови загальноруської імперської системи, а насамперед до угоди, консенсусу між землями, заснованого на дотриманні князями слова та усуненні міжкнязівських конфліктів і претензій завдяки визнанню єдиного права на «волость» — права успадкування «отчини». До цієї мети спрямована і соціальна політика Мономаха. Він прийшов до влади в Києві на хвилі народних заворушень, викликаних нестерпним становищем залежних верств населення, і вніс своїм Уставом доповнення до «Руської Правди», що значно полегшили становище боржників та закупів.

Як показала подальша історія, програма видатного книжника і реформатора виявилась утопічною. Нащадки Мономаха так само люто воювали між собою, як сам Мономах із Олегом Святославичем та іншими суперниками, проти яких він і брав у союзники половців. Всі ці кроки давались князеві не без моральних сумнівів. Так, перші його

кроки як Київського князя пов'язані були з віроломством щодо половців, з якими щойно було укладено угоду. Згідно з літописом, Володимир вигукнув: «Як можу зробити це, давши з ними клятву!» Радники заспокоїли його совість: «Княже! Нема в тому гріха, бо вони завжди, з тобою ходячи до клятви, гублять землю Руську і кров християнську проливають безпрестанно» (запис від 1095 р.). Компроміс із совістю, піби виправданий державною доцільністю, поширювався і на відносини із «своїми», що ілюструє залучення половців до міжусобних війн.

Можливо, ще істотнішим для подальшої долі Русі був компроміс у соціальній політиці. Реформи Мономаха не стали реформами Солона — князь не скасував боргового рабства і не зробив рабство станом, гідним тільки чужинців.

Численні нащадки Рюрика постійно воювали, бенкетували, полювали, їздили по Русі, «безліпцю мислячи» і забуваючи серед своїх марнотних справ навіть Богу поклонитися перед сном, навіть пробуркотіти хоча б раз на день «Господи помилуй». У князівсько-дружинному середовищі спочатку не дуже відчувається прив'язаність до рідної землі, поняття «вітчизна» означає не більше, ніж батьківська спадщина, і коли князь вигукує «тут жизнь моя!», то це означає лише, що у «вітчизні» своїй він уже накопичив сяку-таку маєтність. Одначе, літописи доносять до нас і щирі почуття пов'язаності з рідною землею, перетворення «отчини» на «вітчизну». Закликові літописця, «яби земля Руськая розплодилася і розмоглася в братолюбії князій», вторують обіцянки князів «Руськую землю блюсти», «за Руськую землю стра-

дати». Мстислав Ізяславич говорить: «Братъє! Пожалтея о Руськой землі і о свой отцині і дідині»^{*}. Ярослав говорить Святославу: «Чему тобі наша отчина? Тобі си сторона не надоби». Святослав відповідає: «Я не утрин, не лях, но єдиного діда єсми внуци, а колко тобі до него, толко і мні»^{**}. І, може, найвиразніше цей патріотизм, що виростає із князівського відчуття спільності дідівської спадщини, видно у такому уривкові із літопису: «Прислаша новгородці мужі своя ко Мьстиславу к Ростиславичю, зовуче і Новутуроду великому, он же не хотяше іти із Рускої землі, река їм: «яко не могу іти із отчини своєї і со братьєю своєю розойтися». Прилежно бо тщащеться, хотя страдати от всего сердца за отчину свою, всегда бо на великие діла тісняся, размишляя с мужі свої, хотя ісполнити отечество свое. Си размишлявая вся во сердци своєю, не хоте іти: но понудили і братья своя і мужі своя, рекуче єму: «Брате! Аже зовут тя с чєстью, іди; а тамо ци не наша отчина? Он же послушав братїи своєї і мужі своїх, поїде с бояри новгородьскими і се положи на умі своем: «аже Бог приведет мя здорового дни сия, то не могу никакo же Руськой землі забити»^{***}.

Новгород — велике і багате місто, а «братъя» своя скандальна і непередбачувана, вона може і в поруб кинути, і осліпити, і просто вигнати в далеку провінцію, не дай Бог, в який-небудь Курськ. Але там, у Новгороді, все чуже, а сповнити своє отечество можна тільки вдома, з тією ж непевною, але своєю «братъєю». І своєї Руської землі, своєї, сказати б, України-Русі не може забути південець на чужині.

«Слово про Ігорів похід» є такою унікальною пам'яткою руської куль-

тури, що її скептики тривалий час вважали або підробкою, або пізнішим твором. Зовсім незрозумілим уявляється кінець твору — слава Ігорю, яку йому, втікачеві з полону після безславної поразки, співає Русь. На цій підставі казахський письменник Олжас Сулейменов висунув припущення, що переписувачі викинули справжнє закінчення «Слова», в якому було прославлення миру між Руссю і половцями, на його думку, єдине розумне тлумачення епілогової слави Ігорю. По-своєму намагався «поправити» текст «Слова» і Б.О. Рибаків, з точки зору якого, внаслідок переплутування сторінок переписувачами втрачено послідовність опису подій.

Оцінки патріотичної ідеологічної суті «Слова» Д.С. Лихачовим приходять у протиріччя з тими оцінками, які можна вичитати в літописах. Можна погодитися з О. Сулейменовим у тому, що приписувати вчинкові князя Ігоря високі й шляхетні мотиви, оцінювати його похід як «безумно сміливий» виклик долі, спричинений «совістю державного діяча», як це робить Д.С. Лихачов, — це означає повністю ігнорувати все, що нам відомо про Ігорів похід із літописних джерел.

На думку Д.С. Лихачова, «Слово» поєднує в собі риси плачу та слави. В тексті «Слова» найближчі до мелодійної ритміки рядки «плачу Ярославни» — триразово повторюване «Ярославна рано плачетъ вь Пугтивль на забралѣ». Радше сама тема, сам зміст є в певному розумінні оплакуванням долі Русі, яка роздирається князівськими усобицями. Що ж до жанру слави-хвали, яку співом своїм приносить співець князю, то цей жанр до нас не дійшов.

^{*}ПСРА. — Т. II. — С. 97.

^{**}Там же. — С. 110.

^{***} Там же. — С. 120.

Якою мірою взагалі «Слово» належить до традиційної культури? Могутній пласт язичницьких образів-понять неначе змушує сказати, що за ментальністю автор «Слова» — радше язичник. Тут і світове дерево, на вершині якого «кличе див»; тут і «Дажбожі внуки», і вітри — Стрибожі внуки, і сам співець, як і легендарний Боян, — Велесів внук, тут і великий Хорс... Ніколи жоден ченець-літописець не написав би нічого подібного.

Але ж текст «Слова» і не виконує призначення літопису. Літопис «вписує літа» в світову історію, тим самим надаючи їй певного смислу. Автор «Слова» не оповідає про події, що сталися, для цього існують літописці, і, з погляду оповіді про події, «Слово» мусило б мати іншу логіку. Та «Слово» не є оповіддю про події. Воно більше розказує про всілякі знамення та віщі сни, ніж про факти. І, мабуть, саме завдяки своїй близькості до віщувань та знамень «Слово» заглиблюється в таємничий світ язичницької образності.

Гравюра
В.А. Фаворського
до «Слова про
Ігорів похід»

Та все ж «Слово» не належить до традиційної культури, і автор його — не язичник, а християнин. Хоча Матір Божа Пирогоща з'являється в «Слові» лише наприкінці, вона все ж вінчає Ігорів похід. Ігор «впадає в вещь». Старослов'янське уявлення про умилоствлення богів не залишило тут і сліду. «Велесів внук», як умів, розповів про гріх, який вчинив непокірний князь, не послухавшись голосу знамень і забувши про «братолобіє князій».

Схема мандрів Ігоря, як вони побачені поетом, — це схема сюжету «блудний син». Як і в євангельській притчі, Ігор виступає як неслухняний син, що согрішив своїми мандрами, непокірністю пробудивши зло, що його приспав батько Святослав, «притрепавши» половців «харалужними мечами». Повесть про Ігоря — це повесть про лихі пригоди молодого нерозважливого чоловіка, який після всіх лихоліть повертається до батьківського і прабатьківського дому, в Київ (а не в Путивль). Як блудний син повертається до Бога, так Ігор повертається до Пирогощі. Як слід радіти поверненню блудного сина, так радіють «стриани і гради» Ігоровому поверненню.

Князівській сваволі протиставляє автор часи «старого Володимира»: «О, стонати Руской землѣ, помянувшє прѣвѣю годинѣ і прѣвнѣх князей!» Пройшовши випробування і припавши до батьківських ніг, блудний син стає гідним слави. Цим і закінчується «Слово»: «Пѣвше пѣснь старини княземъ, а потомъ молодымъ пѣти! Слава Игорю Святославичю, Бѣи Тѣру Русеволаду, Владимиру Игоревичю! Здравн, князи и дружина, побарая за християны на поганья пльки! Княземъ слава а дружинѣ!

Аминь.»

Отже, найвищою метою розвитку україно-руської і всієї східнослов'янської культури стала мрія про загальне примирення і спільні «страждання за землю Руську».

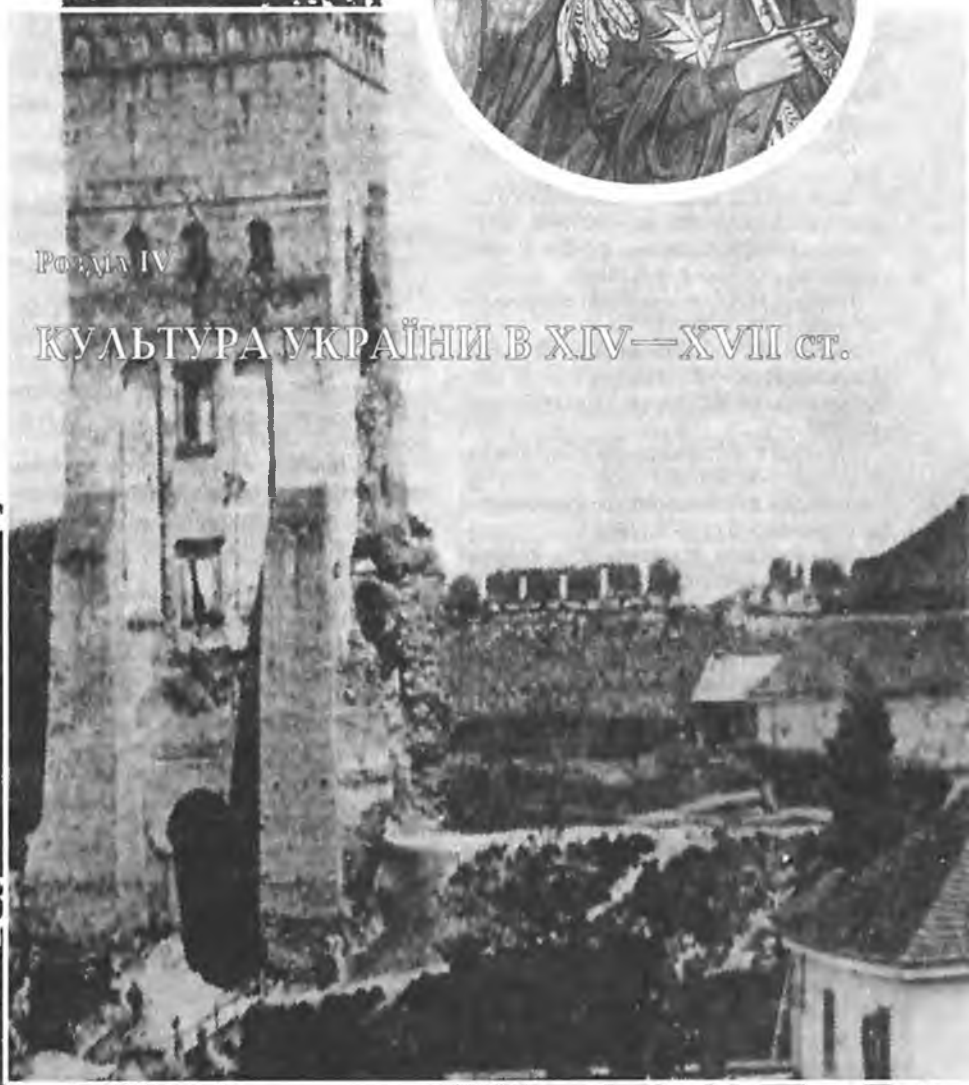
ЛИТЕРАТУРА

- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982.
- Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980.
- Белкин А.А. Русские скоморохи. — М., 1975.
- Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
- Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1966.
- Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989.
- Гаспаров М.А. Очерк истории европейского стиха. — М., 1989.
- Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси. — К., 1988.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2.
- Гудзий Н.К. История древней русской литературы. — М., 1953.
- Довженко В.Й. Землеробство в древней Руси до середины XIII ст. — К., 1961.
- Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972.
- Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988.
- Киево-Печерський патерик. — К., 1991.
- Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986.
- Культура и искусство средневекового города. — М., 1984.
- Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. — М., 1976.
- Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. — Л., 1986.
- Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979.
- Лихачев Д.С., Панченко А.М., Понирко Н.В. Смех в Древней Руси. — Л., 1984.
- Лопухин В. Летопись как икона всемирной истории (по «Повести временных лет») // Вестник русского христианского движения. — 1995. — № 171.
- Настольная книга священнослужителя. — М., 1983. — Т. 4.
- Памятники литературы Древней Руси. XII век. — М., 1980.
- Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — М.-Л., 1966.
- Рыбаков Б.А. Из истории культуры Древней Руси. — М., 1984.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Л., 1987. — Вып. 1.
- «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985.
- Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. — М., 1983.
- Флоровский Г.В. Восточные отцы IV века. — Париж, 1931.
- Флоровский Г.В. Восточные отцы V—III вв. — Париж, 1933.
- Франчук В.Ю. Киевская летопись. — К., 1986.
- Чернецов А.В. К изучению генезиса восточнославянских пахотных орудий // Советская этнография. — 1975. — № 3.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.
- Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987.

Розділ IV

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIV—XVII ст.

§ 1. УКРАЇНА В ПРОТИСТОЯННІ ЗАХОДУ І СХОДУ

Католицький Захід і культура Ренесансу

Передвісниками Ренесансу були Данте (на зламі XIII—XIV ст.), Петрарка і Бокаччо (XIV ст.), але датують Ренесанс, виходячи з європейських реалій, пізніше: ранній (1420—1500 рр.), золотий (1500—1540 рр.) та пізній (межі точно не встановлюють). Оскільки Ренесанс, *Rinascimento*, — це в перекладі означає «відродження», то виникає спокуса знайти ознаки відроджень у різних народів у різних розуміннях слова все далі на схід, аж до Китаю та Японії.

Між тим в Італії термін «відродження» мав цілком визначений, прив'язаний до власної національної історії, смисл. Після Данте мова йшла про відродження старої римо-італійської культурної традиції, яка досі заперечувалась, оскільки була язичницькою. Католицька церква строго дозувала ту культурну спадщину, яку можна було прийняти на ґрунті християнства. Освіта, яку сприйняла середньовічна Європа з попередньої епохи, не могла задовольняти потреби суспільства вже після того, як відкрилися нові горизонти внаслідок освоєння культури іспанських арабів. Розвиток науки, передусім фізико-математичної, дозволив подолати рубежі, на яких зупинилася античність. Йшлося про можливість звертатися неособмежено і в гуманітарії до античної класики попри її «язичництво»; це була ідеологія відновлення національної римо-італійської культури.

Характерно, що після появи програмних стосовно цього творів «великої трійки» більше ста років усі обговорюють їх і підтримують, але ніхто не пише італійською мовою, як це робили вчителі. Більше того, звернення до італійської традиції веде до появи справжнього культу латини (цікаво, що офіційно відмова від викладання латиною і введення італійської мови у вищих навчальних закладах Італії датується тільки 1912 роком!). Прекрасною латиною пишуть ідеологи італійського ренесансного гуманізму — Поджо Браччоліні, Джіроламо Морліні, а знаменитий Лоренцо Валла написав трактат «Про красоти латинської мови».

Перед нами класична ситуація, описувана теорією диглосії. Після Данте, Петрарки і Бокаччо не відбувається занепаду латини і торжества народної італійської мови за її рахунок: ставлення до латини продовжує бути надзвичайно шанобливим, проте це ставлення вже не до *сакральної* мови, а до такої ж культурної мови, як і італійська, тільки більш літературно довершеної, нормованої. Виникає течія в гуманістичній культурі, відома як «звичайний гуманізм» (*umanesimo volgare*), ідеологи якого Леон Батіста Альберті та П'єтро Бембо використовували культ форми в латині та грецькій мові для нормування італійської мови. Виникає і зворотне явище — «макаронічна література», де сміховий, комічний ефект викликається зіставленням латини і італійської мови, використанням народної італійської мови для урочистих потреб і навпаки — урочистого латинського гексаметру для опису вульгарних ситуацій. Від *диглосії* італійська культура переходить до італо-латинської *двомовності*, а за

цим завжди стоять обставини загальнокультурного характеру.

Найхарактернішою ідеологічною ознакою епохи Відродження вважається гуманізм. Слідом за одним із ранніх ідеологів гуманізму Салютаті в центрі уваги італійських письменників XV ст. опиняється поняття *humanitas*, вживане ще Цицероном. *Humanitas* розуміється як ученість і як схильність до шляхетних мистецтв, а також як доброзичливість щодо інших людей. В свідомості середньовіччя, в церковній свідомості *humanitas* протиставилось *divinitas*, тобто людське — божественному як вищому, принципово відділеному. У Салютаті, у Леонардо Бруні *humanitas* розуміється як культура і протиставляється, з одного боку, відсутності освіти — варварству (*barbaritas*), з іншого боку — відсутності моральності й шляхетності, тобто дикості (*feritas*). Звідси, між іншим, починається майбутня концепція етапів людської історії — дикість, варварство, цивілізація — прийнята свого часу і Ф. Енгельсом.

Протиставлення людськості-людяності (*humanitas*) не божественному, а дикому і неосвіченому було новим явищем у самосвідомості епохи. Марсіліо Фічіно підкреслює, що людяність — не земного, а небесного походження, і це впливає з єдності ідеї людини як родової ідеї. Платоністська філософія «людини як родової ідеї» поєднує людську і божественну природу, що й породжує переворот у розумінні тварного і божественного.

Гуманісти визнають людський світ брудним, неморальним, жорстоким і рахуються саме з такою гріховною природою людини. Життєрадісний цинізм однаково власти-

вий і Маккіавеллі, і Рабле: обидва виходять із гріховної природи земного світу, тільки для Рабле занурення в «нижній світ» є сміхове, карнавальне спілкування зі «світом навиворіт», а Маккіавеллі по-діловому вважає земний бруд цинічною стратегією досягнення політичного успіху. Раблезіанський сміх, грубу непристойність у характеристиці людини зустрічаємо і в «Похвалі глупоті» Еразма Роттердамського, що не раз трактувалася як сатира на папство. Проте тоді незрозуміло, чому ж папа Лев X сміявся, слухаючи Еразма, який читав йому свою «Похвалу», і як могло статися, що Еразмові присудили почесне звання доктора теології?

Для італійської політичної культури, для римської церковної ідеології таке цинічне уявлення про природу церкви не було великою ерессю. Римська церква була церквою-державою, а держава була справою гріховною і, в разі потреби, брудною. Церква належить граду земному. Що церковна політика, як і будь-яка політика, річ брудна, прекрасно знали самі папи і кардинали і між собою могли говорити про все відверто, сміючись із наївних. Італійські міста-держави ніколи не погоджувались на те, щоб Ватикан взяв на себе місію об'єднання Італії, бо він був одним з них. Як латина залишалась зразковою мовою, до того ж *lingua franca*, засобом спілкування людей різних мов і національностей, так і католицизм визнавався гуманістами прекрасною релігією, колицкою високої культури і філософії. Тільки не треба робити з Ватикану центр імперії, а з латини — єдину мову, гідну того, щоб нею спілкуватися і писати високі твори.

Мистецтво і література Ренесансу залишаються безпосередньо пов'язаними з християнською ідеологією і християнським містеріальним культом. Але відбувається радикальна зміна позицій щодо літургійного часу і способів єднання смертного індивіда з трансцендентним, надіндивідуальним, безконечним світом.

У традиційній християнській художньо-теологічній системі світ людини протистоїть небесному світові як його духовній (необразній) сутності, а обом їм протистоїть світ буття Бога, як світ *награціональний* і *нагообразний*. Ці канони зруйнувалися ренесансною культурою, яка переосмислила ставлення до нетварного і надтварного світу, виходячи з нового розуміння біблійної тези про людину як образ Божий. Повернення до античного антропоморфізму в баченні богів мало набагато ширший, ніж власне «італійський», сенс повернення до забутої римсько-античної спадщини. Бог-Отець з'являється на полотнах християнських майстрів у вигляді могутнього старця, а Мадонна вражає своєю жіночною красою. Ікона перетворюється на живопис і вміщується не тільки в храмі, а й у палаці. Божественна історія світу стає людською історією, розкриває те, що релігія по-божно називала Божим задумом.

Жести, постави, композиції фігур в ренесансному мистецтві умисні, піднесені і театральні, що змушує вбачати в образах людського світу особливий смисл. У цьому особливому смислі і міститься вся сакральність світу. Мистецтво не створює, хоча б натяком, священну онтологію, не натякає символічними засобами на світ неземних об'єктів, острів літургійного часу — воно

прагне показати те особливе світло, яке робить тварне буття *частиною Божественного цілого*.

Нова Італія прагнула сприйняти і завоювати все, що залишили їй у спадок покоління тисячолітньої давності. Як архітектори використовували ангичні ордери, античну техніку зведення куполів та склепінь, так і поети та філософи сміливо звертались до Гомера і Горация, Платона і Епікура.

Вся Європа становила єдину економічну систему, центром якої були то Венеція, то Антверпен, то Генуя, то Амстердам, то Лондон. Проте всередині цієї системи історичний Захід становив щось більш цілісне, з'єднав не тільки фінансово-економічними зв'язками, а й культурно-політичними. Чотири іспанські експедиції на чолі з генуезцем Колумбом у 1492—1504 рр. відкрили Америку і впровадж чіквеченто — XVI ст. — каравели з золотом і сріблом неперервно йшли до Іспанії через океан. Один сучасник писав, що в Севілью ввезено стільки скарбів, що ними можна було б замостити всі вулиці золотом і сріблом. А проте борги іспанської корони зросли тільки з 1565 до 1574 р. у сім разів і становили суму, яка вдвічі перевищувала щорічний завіз дорожніх металів з Америки¹. Іспанці були винні італійським банкірам, оскільки Іспанія вела безконечні війни за встановлення влади католицької церкви над світом чи принаймні над Європою.

В середині XVI ст. здавалось навіть, що така мета близька, і Священна Римська імперія Габсбургів, об'єднана під однією короною з Іспанією Карлом V, ось-ось встановить панування Риму над континентом. Ці плани виявилися ефемерними, імператор після їх провалу подався до монас-

тиря, а у його злого і безталанного сина Філіппа II успіхів було ще менше.

Союз Іспанії з капіталістичними містами Італії на славу Риму не мав перспектив не тільки тому, що економічно відстала континентальна Іспанія була його слабкою ланкою. Захиріла і підупала також італійська економіка. Капіталізм, якому належало світле майбутнє, чомусь зайшов на землі, де він зробив перші переможні кроки, в глухий кут. Величезні гроші, нагромаджені італійськими банкірами, ішли на спекуляцію, торгівлю, вкладалися в розкіш, землі і титули. Латинський Захід починає підупадати. Реформація, що розгорнулася в германських землях, відрізала від Середземномор'я континентальну Північ. До голландського Амстердама, а потім і до Лондона пересунувся фінансовий і торговельний центр європейського світу. Протестантизм заклав підвалини нової європейської культури, з новою мораллю, новим співвідношенням народних і професійно-культурних елементів.

Але це все буде в майбутньому. Тому ще довго католицький світ залишався центром аристократичної високої європейської культури.

Не можна сказати, що католицька церква була ініціатором культурного прогресу чи хоча б сліпо йшла за подіями. Наука і культура виривалися з-під контролю церкви, як і мода. Скільки палких проповідей було присвячено безсоромності тогочасних манер одягатися, і все ж молоді модники носили затісні штани з гульфиками і навіть, кокетуючи, трохи розстібали їх, як пізніше стали розстібати комір сорочки! Попри стихію культурного розвитку, попри консерватизм церкви і віруючих, все краще, що було створене від тре-

¹ Див.: Рутенбург В.И. Італія и Європа накануне Нового времени. — М., 1974.

чендо до сеісчендо в європейському живописі, архітектурі, музиці, — все це було реалізоване в соціально-культурному просторі католицького світу. Недарма Еразм Роттердамський писав: «Там, де перемагають лютеранці, занепадають науки».

Прогрес *humanitas* супроводжувався все новими спробами церкви взяти культуру під контроль, спираючись на найтемніші інстинкти мас. Папа Сікст IV, жадібний і жорстокий інтриган, суперничав із сім'єю Медічі і готував навіть убивство Лоренцо, саме він 1481 р. створив перший інквізиційний суд в Іспанії, в Севільї. Він же заснував і знамениту Сікстинську капелу для папської літургії. 1484 р. його наступник папа Іннокентій VIII видав буллу проти відьом, слідом за якою з'явилась знаменита книга Інсісторіа та Шпренгера «Молот відьом», з чого починається всеєвропейська істерія полювання на відьом. Між іншим, папа був бабієм і п'яницею, мав сина, якого вигідно одружив з дочкою Медічі, ще й заклав свою тіару за 100 тисяч дукатів... Наступником Іннокентія був папа Олександр VI, знаменитий своєю нечуваною навіть у тодішньому Римі розпустою Родріго Борджія, а після нього на престол св. Петра прийшов папа Юлій II, відомий і своєю жорстокістю, і скандальним продажем посад писців-архівістів. Але, між іншим, це його малює Рафаель на фресці у Ватиканському музеї, його зображує Мікеланджело в статуй Мойсея, при ньому Рафаель розписує Сікстинську капелу, а Браманте починає будувати собор святого Петра...

Біблійні сюжети і персонажі перестали бути предметом сакрального мистецтва: всі ці страждання муче-

ників, бенкети і зцілення багаторазово зображуються на цілком світських за стилістикою полотнах. Художник користувався великою свободою у виборі засобів зображення, і духовні пастирі, самі будучи людьми з добрим смаком і до життя, і до мистецтва, вміли оцінити справжню роботу, якщо це не було небезпечно.

Коли інквізиція вже пильно стежила за всім, що відбувалося в культурі, Паоло Веронезе опинився на допиті у зв'язку зі своєю черговою «Таємною вечерею», де, згідно з доносом, «блюзнірськи» було зображено німців-алебардників та всіляких блазнів. Показові його пояснення інквізиторам.

«Він сказав: Ми, художники, дозволяємо собі користуватися свободою, якою користуються і поети, і безумці. І тому я зобразив двох алебардників, один із них п'є, а другий їсть коло «мертвих східців», і я розставив так їх фігури, бо вважав, що доцільно показати їх в домі людини заможної, багатой, якій, як мені казали, годиться мати таких слуг. — Йому сказано: А з якою метою ви зобразили на картині людину, одягнену блазнем, з папугою в руці? — Він сказав: Для краси, бо це заведено». І далі: «коли його запитали, чи доцільно, на його думку, на картині, що зображає Таємну вечерю Господа нашого, намалювати блазнів, п'яниць, собак і іншу гидоту, він відповів: Ні, ваші високороддя. — Його запитали: Чому ж ви тоді їх намалювали? Він відповів: Я вчинив так тому, що вони знаходяться за межами того місця, де проходить вечеря».

Відбулася десакралізація митецької діяльності: художник і поет, уподібнені блазням, належать таким чином не до сакрального, а до межі

* Див.: Бреза Т. Бронзовые врата. — М., 1964. — С. 58—59.

«нижнього», карнавального світу, і тому наділені правом говорити те, що вважають за потрібне. В старому сакральному мистецтві увесь простір був організований за власними сакральними мірками, що виражали небесну гармонію. Грубе, «нижнє», сміхове можна було вмещувати на полях навіть сакральної книги, на маргінезі, де ченці-переписувачі малювали часом чортиків і непристойності, не впадаючи у гріх. У ренесансному мистецтві маргінальним є певне місце вже не на маргінезі, а в самому світі, в самій картині, поруч із сакральним місцем, в якому відбуваються священні події. Поза цим місцем можна зображувати «нижній світ» з його блазнями, папугами і п'яними ландскнехтами. «Нижній світ» вривається в сакральний простір як гріх у Град земний.

Реформація і Контрреформація

Мартін Лютер проголосив свої 95 тез 31 жовтня 1517 року. 1534 р. Ігнасіо Лойола організував новий орден, що згодом одержав назву орден єзуїтів. 1545 р. розпочався Тридентський собор, що з перервами продовжувався до 1563 р. і заклав основи католицької контрреформації. 1557 р. започатковано список забронених книг, який Ватикан з того часу вів і поновлював безперервно. Ніч на 24 серпня 1572 р. — це знаменита Варфоломіївська ніч. XVI—XVII ст. для Європи — століття катастроф, нещастя та релігійних війн.

Склалось певне уявлення про період релігійного вільнодумства, виразом якого нібито і була Реформація як визвольна раціоналістична критика католицизму. Проте безсторонні дослідження показують,

що кінець XV ст. був для Європи часом величезного релігійного піднесення, справжньою «епідемією побожності», супроводжуваною масовими переслідуваннями євреїв, відьомськими процесами, безкінчними релігійними процесіями і роздмухуванням релігійного фанатизму. Серед книг, які друкуються в Європі, більше двох третин присвячено релігійним сюжетам, причому переважає література, що тлумачить зовнішній бік релігії. Єдиний письменник XV ст., якого можна назвати великим релігійним мислителем, — Миколай Кузанський, — залишився одинаком у богословській літературі, не справивши на неї серйозного впливу.

Критичне ставлення до вад католицької церкви не породжує в країнах середземноморської культури прагнень до релігійного оновлення. Натомість на північ від Альп, у германських землях історії з продажем індульгенцій, моральною нечистоплотністю кліриків, прагненнями церкви стати вище за державу викликають страшенне роздратування і стають причиною глибоких розколів у суспільстві та його дестабілізації.

В якому напрямі розгортається критика католицизму Лютером, Бучцером, Цвінглі, Кальвіном, Соціні та іншими, менш впливовими засновниками нових релігій чи релігійних течій? Не кажучи про політичну критику церкви, про викривання морального занепаду кліру, відірваності церкви від потреб віруючих, зосередженості її на зовнішньому, ритуальному боці культу, загальний напрямо реформ прямував до відновлення «справжньої», забутої природи християнства. Засобом для

цього мало бути рішуче скорочення суто ритуальної сфери, зниження церковної ієрархії до рівня міської громади, спрощення культової відправи та переведення її на «просту мову» (ліквідація не тільки диглосії, а й сакральної-позасакральної культурної двомовності). Лютер при цьому залишав два таїнства — хрещення і причастя, а Кальвін був більш радикальним: для нього причастя залишилося не більш, ніж спогадом про смерть Ісуса Христа. Відповідно лютеранство залишило середній рівень кліру — проповідників-пресвітерів, натомість кальвінізм вимагав виборності священика громадою і права громади відкликати негідного проповідника.

Протестанти визнавали лише Святе Письмо — Біблію, при цьому насамперед Старий Заповіт, і служба у них зводилася до співу псалмів та читання і коментування біблійного тексту. Протестантизм заперечує за церквою роль посередника між особистістю і Богом, наполягаючи на безпосередньому звертанні віруючого до Бога. Відсутність церковної організації як посередника між віруючими і Богом свідчить про плебейськи-демократичну фундаменталістську орієнтацію протестантизму. Поява перших форм релігійного критицизму була тільки передвісником розгортання все більш ліворадикальної критики, аж до появи містичних напрямів, у яких довіру викликають передусім екстатичні явища (квакери в Англії), і до радикального соціального критицизму комуністичного напрямку (Мюнцер у Німеччині, «польські брати» в Польщі). Оспівані марксистською літературою криваві селянські революції цього періоду за-

лишили жахливі спогади і були придушені з ще більшою жорстокістю.

Можливий був і інший спосіб визволення від диктатури католицизму, і він був реалізований якраз у одній із найбільш буржуазних країн — Англії. А саме: Англія в добу Єлизавети проголосила главою своєї церкви короля, але догматику та обряд залишила майже без змін. Тим самим політична боротьба переносилася на політичний же ґрунт. Щоправда, в часи англійської революції політичні партії конституювались саме як релігійні секти — інDEPENDенти, левеллери, квакери, пуритани (кальвіністи) тощо. Проте революція залишилась епізодом. Більш пов'язана з середземноморською культурою Франція врешті не прийняла ніяких форм протестантизму, але фактично підпорядкувала церкву державним інтересам, не зупиняючись перед підтримкою протестантів та ісламу.

Перемога протестантизму була небезпечною з точки зору перспектив культури тим, що ламала вже усталені межі між вірою і наукою, вірою і мистецтвом, вірою і мораллю, і це могло призвести до втручання невігласів із мирян у справи, в яких вони були некомпетентні. Так, власне, і сталося на перших порах. Прикладом протестантського фундаменталізму є факт спалення Кальвіном видатного вченого Сервета на повільному вогні. Але прогресивним виявилось втручання світської моралі в релігійні справи — воно закріпило в західноєвропейському суспільстві дух буржуазної працьовитості й економності.

Орієнтація на просту відправу і народну мову й поезію не скоро дала високі культурні наслідки.

Реальних і швидких результатів протестантські течії досягли в шкільництві. Протестантські школи, в тому числі високого типу, залежали, щоправда, від покровителя, і тому вони не одразу стали тривалими. Сильним їх боком була орієнтація на здоровий глузд, спроби вийти за межі застарілої схоластичної системи, яка поступово заводила у безвихідь кращі європейські університети. Адаже університетська освіта була орієнтована на теологію, особливо після того, як керівництво нею опинилось у домініканців та францисканців.

У Польщі кількість протестантів була досить великою, переважали тут послідовники італійця Соціні, що переїхав до Польщі. Соцініани були досить радикальними протестантами, заперечували божественну природу Христа, що зближувало їх з аріанською ерессю початку н. е. і дало підставу називати їх аріанами, що дуже неточно. В Україні протестантизм виступав найбільше в соцініанській формі.

Успіхи реформації спочатку були грандіозними, відхід від католицизму в Центральній Європі — масовим. Так, в Австрії в деяких провінціях частка лютеран наприкінці XVI ст. досягала 90 відсотків загалу віруючих. У наступному столітті католики вже становили 70—80 відсотків населення.

Чим викликаний успіх контррестантського католицизму в Центральній і Східній Європі? Певною мірою і зовнішньополітичними, воєнними обставинами.

Саме католицька церква була організатором численних спроб створити єдиний фронт європейських держав проти загрози турецького завоювання. З воєнно-дипломатичної точки

зору, вісью європейської історії в XV—XVII ст. був саме конфлікт християнство — іслам, але не дуже очевидний, оскільки Європу в ці часи роздирали війни між католиками і протестантами. З падінням Константинополя (1453 р.), коли султан Мехмед II запрягся, що годуватиме вівсом свого коня на престолі святого Петра в Римі, до перемоги над турецьким військом під Віднем 1684 р. — два з половиною століття майже безперервних війн, у яких вирішувалася доля європейської цивілізації.

Чималою мірою успіхи контррестантського католицизму були і наслідком боротьби церкви проти морального розкладу в лавах католицького кліру, за повернення до «чистого християнства», посилення ідеологічного впливу католицької церкви внаслідок широкого використання засобів культури.

Аж до XVIII ст. в Європі головним джерелом художнього формотворення залишалося релігійне життя і, конкретно, християнська культова відправа. В критичний період релігійних війн католицький світ вирішував, чи повернути йому назад, до безпосередньої єдності художнього відчуття і релігійного почуття в слові проповіді і співу, чи використати для посилення релігійного почуття увесь той світський театр, ту розкіш словесної, звукової і пластичної символіки, яка набула вже суто художнього значення. Контрреформація означала перемогу другої позиції.

У другій половині XVI ст. з'являються нові явища в архітектурі і музиці, що одержали — спочатку у Франції — назву «бароко». В архітектурі це були пишність і театральність побудов, де прикраси нерідко закривали конструкцію цілого, буйні, не-

стримні, суто театральні композиції викликали відчуття піднесення і схвилюваності, де доводилося поєднувати в цілісний «великий порядок» окремі елементи. Так, піястри, що почали особливо широко використовуватися, членували площини фронтона, який сприймався як складне ціле. В музиці передвісником бароко було захоплення монодією (на протилежність поліфонії) у Флорентійському гуртку кінця XVI ст., душою якого був Віченцо Галілей, батько великого вченого. Флорентійці прагнули, ґрунтуючись на засадах естетики Платона, до особливої виразності слова. Звідси — витoki італійської опери, народженої геніальним Клаудіо Монтеверді. В церковному співі з опертям на слово використовується як техніка багатоголосся, розвинута Палестріною, так і поліфонія на основі франко-фламандської школи. Спільне у різних мистецьких форм бароко — єдність несполучних, здавалося б, елементів, що досягається охопленням їх з висоти, так би мовити, пташиного лету. Неначе вищою мудрістю, охоплює і поєднує барочну конструкцію задум митця, досягаючи цим ефекту напруженої театральності.

В справі освіти особливу енергію проявив новостворений орден єзуїтів, що став найбільш активним провідником ідей контрреформації. Єзуїти не тільки переслідували єретиків — вони налагодили найкращу за того часу систему шкільної і вищої освіти, створюючи школи під керівництвом монастирів із строгою дисципліною, проте не нав'язуючи там відкрито своїх релігійних принципів (до єзуїтських шкіл приймалися і представники інших християнських конфесій, але в середні і вищі школи — обов'язково шляхетного походження).

Протестантський світ вибирав між наївною плебейською простою культурою і багатством культурних форм, вироблених у полі католицької культури, і вибрав останнє. Витворений для піднесення на вищий щабель світовідчуття позакультовий художній простір, простір світського мистецтва, використовувався для посилення позицій віри.

Імперія Османів

Туркменські кочовики, які завоювали Анатолію під прапором ісламу, з нечуваною легкістю розгромили і рештки Візантії, і арабо-єгипетську імперію мамлюків. Наведемо характеристику мамлюкської держави з книги М.О. Іванова, опублікованої на рубежі перебудови і явно націленої на «розвинутий соціалізм»:

«В XI—XV ст. населення арабських країн скоротилося принаймні на три чверті. Матеріальні збитки, що прирікали людей на тваринну боротьбу за існування, постійно порушували соціальну рівновагу східнофеодального суспільства. Вони ж породжували ненаситну жадобу «правди», споконвічну мрію про загальну соціальну гармонію, яка була засадовою стосовно всіх релігійно-політичних рухів у арабському світі. В свідомості мас ця мрія втілювалась у вченні Мухаммеда, в небесно керованому халіфаті, влаштованому за істинним заповітом Божим. Проте правлячі кола арабських країн, на думку народу, давно вже відійшли від «пакту Аллаха». І справді, вони повністю втратили довіру мас і були зовсім нездатні вести їх за собою. Новаторство, сміливі рішення давно вже відступили перед інтелектуальним застоєм і консерватизмом. Покликані служити фунда-

ментальним принципам ісламу, правлячі кола арабських країн були абсолютно байдужі до офіційно сповідуваних цінностей. В глибині душі вони найбільше боялись звинувачень у відступництві і сліпою відданістю традиції прикривали відсутність у себе якихось вищих ідеалів. Інерція, а також глибоко вкорінена боязнь нового ще більше сковували ініціативу правителів і прирікали наслідників Салах ад-Діна і альмохадського Махді на дріб'язкову і безпринципну боротьбу за владу»¹.

Імперська система була організована досить просто. Від знайомого Сходові приватного володіння — «мулька» — Османи майже нічого не залишили, повернувшись до звичного для військових режимів земельного та іншого пожалування за службу. Підлеглий одержував землю, за що мусив вийти на війну сам і вивести кілька кінних воїнів, але без жодних передач йому владних прерогатив щодо місцевих селян (іmunітетів).

Армія спочатку була просто народним ополченням, кінним і пішим; пізніше організоване «нове військо» — *сні чари*, загальновідомі «яничари», і такі ж кіннотники — *синари*. І ті, й інші служили за грошову винагороду і відрізнялись від європейських найманців лише тим, що набирали їх із християнських хлопчиків, переважно вірмен, греків, болгар, сербів, виховували в суворох умовах — у турецьких селянських сім'ях, на будівництві, переважно у Стамбулі (так почали називати завойований Константинополь, спочатку Ісламбул, потім Стамбул). Суворе життя на важкій роботі, а потім у стамбульських казармах було підготовкою до війни, де яничар, як і кожен правовірний, мусив виказати

якомога більшу хоробрість і жорстокість — безмірна, садистська жорстокість прирівнювалась до військової доблесті.

В імперії Османів не склалось станове суспільство. Ніхто (чи майже ніхто) не мав власності на землю: всі, в тому числі селяни, свій наділ, розрахований на пару волів (*чіфтілік*), одержували умовно, все розподіляв султан. Досягти високих державних посад міг теоретично кожен хоробрий воїн або хитрий і улесливий придворний слуга незалежно від походження. Головними везірами бували і колишні раби, і яничари, й інші незнатні люди, та й саме поняття «знать» важко вживати щодо вищого прошарку турецького суспільства. Раб відрізнявся від звичайного придворного тільки тим, що після смерті його майно переходило власникові; придворний же вважався теж кулом, рабом, тільки не особисто султана як людини, а султана як посади.

Звичайно, різниця між яким-небудь яничаром-тавукучі (потрошителем курей для казарми) і яничарським агою (командуючим) була колосальною. Вищі сановники, які мали право носити високий червоний головний убір, розширений вгору, входили до складу найвищої ради при султані — *диван-і-хумаюн*, і перед ними тремтіли всі жителі султанату: султан не прощав, якщо комусь із його слуг не корилися. Але всі вони все одно були слугами.

Головне поняття для характеристики державного і суспільного устрою імперії — *капу кулу*, «слуги, які знаходяться при дверях». Словом *капу* («двері», «ворота») позначалася будь-яка установа, що мала слуг жителів, у тому числі й султанський

¹ *Иванов Н.А.*
Османское завоевание
арабских стран.
1516—1574. — М.,
1984. — С. 4.

двір. Звідси «Порта» в європейській традиції — італійський переклад «капу»; згадаймо семантику порога, дверей — межа між священним, обжитим, своїм і зовнішнім, чужим значуща в різних цивілізаціях. «Двір» і був цією межею. Члени двору були хіба що більш гідними слугами, бо ставали ближчими до особи «султана двох континентів, хана двох морів, слуги двох священних міст». Тому, скажімо, придворний чин Хранителя Султанських Тюрбанів був більш значущим, ніж посада будь-якого провінційного адміністратора.

В ті часи слово «тюрк» означало не національність, а соціальний статус: «турок» — селянин з Анатолії. Імперія була не етнічною, а релігійною, і при цьому турки були як на ті часи дуже віротерпимі. Іновірці жили за системою *райя*, що нагадувала пізнішу «культурно-національну автономію». Громади віруючих, що визнавали Біблію («люди книги»), тобто християни і євреї, а пізніше — фактично всі більш-менш впливові релігії, мали самоврядування і покровительство султана, сплачуючи державі додатковий податок — *джізьє*, і не одразу ця система перетворилася на апартеїд.

У центрі ісламу — осмислення постарного, владного відношення «залежний — покровитель». Іслам виникав як релігія абсолютної влади, як ідеологія теократично-тоталітарна; він не визнавав відділення сфери владної від сфери ідей і вірувань. Іслам через це не знає церкви як окремої інституції, повноважної утверджувати релігійну догматику. Це призвело до парадоксальних наслідків — громада правовірних, *умма ісламійя*, розпадається на множину шкіл — течій — напрямів (неможли-

во підібрати відповідне «західне» слово!), де по-різному тлумачаться релігійно-юридичні проблеми. Проте скрізь освячене відношення «залежний — покровитель», скрізь поза питанням ідея абсолютного послушництва, поділу громади віруючих на обраних (*аль-хасса*) і натовп (*аль-амма*).

Культурі ісламу властива здатність до граничного спрощення проблем, зведення суспільної багатоскладності до елементарних і загальнодоступних відповідей. Рухи за соціальне оновлення в світі ісламу найчастіше зводилися до пошуку таких структур, де в центрі був би порядний, совісливий і чесний трудівник-віруючий, що живе за заповідями Корану. В країнах Магрибу та Близького Сходу завжди були розкіш і злидні, деспотія і рабство, проте їм притаманна і велика вертикальна мобільність, завдяки якій простий муміноправовірний міг зробити приголомшливу кар'єру. Фундаменталізм природно пов'язаний з ідеологією, що виростає з ісламу.

Інший бік цієї риси — велика сила ісламської солідарності. Всі віруючі творять громаду *умма*, і до неї, а не до нації чи класу, належить вірний.

Для європейського світу турки були карою Божою і мечем Провидіння, розплатою за пороки, в яких погрузло суспільство. При цьому ісламські народи чекали турок як визволителів від арабського гніту, самі араби не мали ніякої волі до опору, а християнські народи нерідко співчували туркам і чекали від них якоїсь справедливості. І італієць Томазо Кампанелла, і росіянин Іван Пересветов пишуть про султана Мехмеда II як про справедливого правителя, жорстокого до неправедних вельмож і надійного захисника бід-

них. Можна навести чимало імен гуманістів-утопістів Ренесансу, які не бачили іншої можливості для реалізації своїх ідеалів, крім рішучої жорстокої дії на турецький кшталт. У свою чергу, султани засуджували католицизм і підтримували Реформацію в своїх посланнях до «лютеранських беїв Фландрії та інших іспанських вілайетів», закликали до солідарності протестантів з усіма, хто боровся проти «папи і його мазхабу». А Сулейман Чудовий (1520—1566 рр.) вимагав від вельмож так поводити себе зі своїми селянами, щоб селяни сусідніх країн заздрили їх долі. До речі, це той самий Сулейман, улюблена дружина якого Хуррем Султан, або Роксолана, була українкою, захопленою в полон татарами і проданою в султанський гарем.

У кінці XIV і протягом наступного XV ст. Османи досягають найбільших успіхів. 1389 р. битва на Косовому полі вирішила долю сербів; найдовше, до кінця XV ст., протрималася Чорногорія. 1475 р. турки оволоділи Багдадом. Протягом XVI ст. продовжувався наступ на Балканах і в Подунав'ї, частина Угорщини була завойована, протестантська частина — Трансільванія — стала васалом Порти, як і румунські князівства. Із завоюванням Тунісу в 70-ті роки XVI ст. завершилось встановлення влади турецьких правителів над Магрибом.

Але уже в XVI ст. Османська імперія виявляє явні ознаки розкладу і ослаблення. Дефіцит бюджету неможливо було поправити державною фальсифікацією срібних монет-акче, яничарам погано платили заробітну платню, і вони тримали в страхові султанів; почалися махінації з земельними наділами, які слуги султана з охотою таємно здавали ба-

гатим скупникам-аянам. Аяни здобули навіть право давати яничарам, які служили в провінції, довідки про хворобу, що звільняли їх від походу! Система «відняти і поділити», яка викликала стільки бажань наслідування, виродилась у систему нечужового насильства, хабарництва і взаємообману. Імперія Османів дедалі більше нагадувала свою арабську попередницю.

Порті дедалі важче було добиватися воєнних успіхів, а, отже, звужувалися її можливості годувати сіпагі та яничарів за рахунок воєнної здобичі. І в цьому чималому ролі відіграла дедалі енергійніша організація опору держав Центральної та Східної Європи.

Татари

Через одне-два покоління після розгрому Русі монголів, власне кажучи, в Європі вже не було. Більшість повернулася в рідні степи, частина монгольських родів залишалася в складі кочових тюркомовних орд на становищі найбільш шанованих, але вони вже говорили по-кипчацьки і ставили юрти входом на схід, а не на південь, як годилося за монгольськими звичаями. Всіх — і кочовиків, і тих, хто осів на старих культурних землях Поволжя, і нащадків місцевого фіномовного населення, які перейшли на кипчакські діалекти і мусульманську віру, — стали називати татарами. Між тим «татари» представляли для руських земель Схід у різному культурному сенсі і при цьому зовсім іншому, ніж імперія ісламу.

Північна Русь мала справу переважно з Золотоординською державою, організація якої значною

мірою наслідувала далекохідну, китайську деспотичну владну культуру. В Золотій Орді існували чіткі порядки, яких не знала тодішня Європа: регулярно проводилися переписи населення, згадано працювала пошта і транспортна ямська служба, справно діяла канцелярія. Ординські власті підтримували православну церкву. З упокореними народами Золотоординська держава спілкувалась як з васалами, зокрема через систему *баскаків*, що стягували податі відповідно до даних переписів. Навколо державного центру — міста Сарай — поширювалась кипчакомовна культура, ісламська після того, як за хана Узбека в XV ст. Золота Орда прийняла іслам. Волзькі татари — це ісламізовані етноси, що змінили фінські діалекти на кипчакські, зберігши традиційну аграрну культуру.

У Золотій Орді чим далі, тим сильніше виявлявся антагонізм між войовничими ватажками кочових орд та правителями держави. Фактично незалежними від держави стали кипчакські кочовики, що їх вивів Ногай, темник із монгольського аристократичного роду, в південні степи від Яїку до Дніпра. Цих степовиків називали ногаями або ногайськими татарами, степ, де вони кочували, називався Кипчак.

Конфлікти між Золотоординськими державцями та вождями кочовиків у фольклорі останніх відображались як боротьба підступних жорстоких ханів проти їх чесних і мужніх васалів. Можливо, за цим стояли реалії протиборства азійського державницького деспотизму із степовиками, з їхньою архаїчною батирською мораллю. Принаймні і Московська Русь, і Русь-Україна

страждали від розбійницьких набігів кочівницьких загонів більше, ніж від податкового гніту і образ ординських властей. Одним із легендарних вождів кочових батирів був на початку XV ст. Єдіге, чесний безстрашний лицар епосу тюркомовного степу, кривавий і хитрий ворог слов'ян у їх епічній пам'яті. Між іншим, до потомків Єдіге належать і російські аристократичні роди Юсупових і Урусових.

Окремі татарські групи проникали в Крим, кочували в його степовій частині й осідали на землю. Центром татарського населення Криму спочатку було м. Крим (нині Старий Крим), звідки починалися татарські шляхи на північ. У середині XV ст. Крим повністю підпадає під владу татарської держави, очолюваної династією Гіреїв. Столиця, Бахчисарай, розбудовується біля центру колишнього Мангупського князівства. Перший хан, Хаджі-Гірей, принаймні певний час жив у Литві у Вітовта; в кінці XIV ст. він захопив владу на півострові і над кочовиками і здобув повну незалежність від ослабленої Орди. 1454 р. турки взяли Константинополь, а 1475 р. їхній флот завдав нищівної поразки італійським колоніям на південному узбережжі Криму. Татарська держава в Криму — Кримське ханство — стала турецьким васалом.

Місцеве кримське населення було дуже етнічно строкате: на південному узбережжі жили колоністи — італійці, греки, вірмени, в Криму побутувала готська мова аж до XVIII ст. Татари панували спочатку в степовій частині, поступово осідаючи на землю і асимілюючи чисельніше місцеве землеробське населення. В Кримському ханстві

соціально вищими вважалися князі і землевласники, вільні степовики-ординці мали нижчий ранг. Саме вони, войовничі нащадки орд Ногая, були посередниками між населенням України та Кримом.

Татарин-кочовик, як і половець, обходився однією-двома чашками рідкої просяної каші, сушеним кислим молоком, сушеним сиром, в'яленим м'ясом. Але все ж обмін із сільськогосподарськими, хліборобськими народами, що жили за межами степу, завжди був постійним, і, до того ж, кочовики не перешкождали торгівлі. Стосунки різко погіршились, коли татарські батири одержали ринок збуту найбільш вигідного товару — людського. Військовий промисел, що і так посідав велике місце в кочовому побуті, став особливо інтенсивним у XIV—XV сторіччях. Можна сказати, що до XVI ст. землеробська Україна-Русь більше постраждала від набігів татар, ніж свого часу — від монгольських завойовників.

Татарські загони вирушали на українську землю переважно взимку, коли їх коні, що не знали підков, могли легко ступати по глибокому снігу. Загін, досить чисельний (інколи в десятки тисяч вершників), проходив вглиб української території, розгортався фронтом назад, влаштував табір — «кош». Два крила прочісували все навколо, забираючи з собою жінок і дівчат, дітей, здорових чоловіків, худобу, — все, що можна було захопити, вбиваючи і спалюючи непотрібне, що заважало, і швидко приєднувалися до основних сил. Це повторювалося, доки не виникала загроза військового опору або доки ще залишалася здобич.

Кочовики-воїни були неначе доповненням до соціальної структури

Кримського суспільства. Сталося так, що саме цей войовничий степовий компонент татарського народу був посередником між українською та татарською культурами. І хоча тимчасові військові союзи, «приведення» татар на українські землі в ході міжособних конфліктів продовжували традиції Київської Русі, породжували вони не стільки нетривке військове побратимство, скільки зради і розбої.

§ 2. УКРАЇНА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Україна-Русь: устрій і традиція

Після військової катастрофи руські князівства перетворюються на васальні держави Золотої Орди. *Ярлик* на велике княжіння одержують у Сараї від ординського хана князі північно-східної Русі; з XIV ст. великим князем «всєя Русі» титулує себе московський князь. Україна звільнилася від влади Орди в кінці XIV ст., коли була завойована Литвою. Москва від васальної залежності від Орди звільняється повністю лише після «стояння на Угрі» 1480 р., за Івана III.

Після воєнної катастрофи Київська земля одразу опинилася на глибокій периферії політичного і культурного життя. Золотоординські хани не випадково ніколи не давали ярлик у Київ. Ще більше ніж століття політичним і культурним центром тяжіння було Галицько-Волинське князівство, яке навіть переживало

розквіт міської культури. Проте і воно поступово занепадає і втрачає незалежність, а в 1387 р. «Червона Русь» включається до коронних земель Польщі. Закарпаттям володіють угорці.

З 1503 по 1618 р. до Росії входила Чернігово-Сіверська земля по Десні. Центр східної України-Русі, Чернігів, із запустіння почав виходити в другій половині XVII сторіччя.

За інерцією Київ продовжував вважатися «матір'ю міст руських». Проте фактично це не було підкріплено реальною вагою міста. Зникла саме та рівновага систем «градів і пригородів» — великих і малих князів — митрополії, єпископії і монастирів, яка забезпечувала можливості інтенсивного культурного зростання. Почалась аграризація міст, зниження освітнього і морального рівня священнослужителів, замикання аристократії на интересах своїх сільських помість та її здичавіння.

В цей період найбільш дошкульною була постійна загроза хижакських нападів татар. У той час, коли деспотична влада Золотої Орди над Північно-Східною Руссю дедалі слабшала, втрати України від молодецьких наїздів безконтрольних кочівницьких загонів ставали просто катастрофічними. Території лісостепової України і навіть поліську глибину татари проходили майже без опору інколи аж до Польщі.

Втрата державності, розвал українсько-руських земель на слабо пов'язані територіальні комплекси, підпорядкування їх різним державам — такі ознаки багатоговікового сумного періоду української культурно-політичної історії.

Проте неможливо було б зрозуміти, як Україна збрала сили для

культурно-політичного піднесення XVI—XVII ст., якби ми не взяли до уваги характер владних і економічних відносин тієї пори.

Держава феодального типу мала надзвичайно слабку централізацію, адже феодальне військо формується місцевими володарями і не може розв'язувати великих стратегічних завдань, натомість місцеві проблеми воно розв'язує краще. Зміна політичних залежностей мало

*Луцьк.
Киязівський замок.
XIII—XIV ст.*

*Луцьк.
Кашля із замку
із зображенням
кликуна.
XIV ст.*

*Покровська
церква-фортеця,
с. Сутківці
на Поділлі.
1467 р.*

позначається на цій системі; сюзерени змінюються, а князі зі своєю кіннотою та панцерними слугами залишаються; замки будуються і ремонтуються, як і раніше; служать на баштах і воротах правнуки тих самих міщан, які служили в київські часи. Історія замикається в просторі навколо невеличких міст і князівських замків.

Шлюб литовського Великого князя Ягайла з дванадцятирічною польською королевою Ядвігою — Кревська унія 1385 р. — не перетворили Польщу і Литву на одну державу: тільки особиста унія монархів об'єднавала обидва утворення з їх різними політичними, юридичними, соціальними та релігійними умовами існування. Після Люблінської унії 1569 р., коли було створено польсько-ли-

товську конфедерацію, українські землі увійшли до складу Польщі, але зберегли ті правові підстави свого життя, які було закладено в час перебування їх у складі Литви.

Влада Великого князя Литовського встановлювалася почасти внаслідок завоювань, почасти шляхом укладання угод з місцевою руською знаттю, часто через шлюбні союзи. В усіх випадках передача влади здійснювалася за принципом «старовини не рухаємо», тобто на підставі збереження відносин, що склалися в давні часи. Перехід влади від Рюриків до Гедиміновичів нерідко полягав у простому вкоріненні литовського кунігайтиса в князівську родину, відтак не тільки діти, а й сам зять ставали за культурно-побутовими рисами справжніми русинами. Литовська адміністрація користувалася «руською мовою», аристократія формально була католицькою, а по суті — напівязичницькою, і на землях Русі литовські князівські роди швидко стали частиною русинського правлячого класу.

Адміністративну систему Литва будувала за польським зразком, а реальні владні відносини на Русі мусили пристосовуватись до тієї «старовини», яку литовці обіцяли «не рухати». За актами про дарування, купівлю, позичання тощо, за словами про владу над людьми стоять реалії, які не так просто відновити. Коли, наприклад, король Владислав (польське ім'я великого князя Ягайла) дарує братові Скиргайлу місто Мінськ «весь і со всіми людьми і с землею і с всякою пошиною і с доходом і князи служебніє тим усім володіти», то це може сприйматися як дарунок людей в буквальному розумінні; але коли якась пані Хонка

Васкова продає протодияконіві Іванові Губці монастир, церкву святої Богородиці «ізo всім об'їздом, і со всіми границями, і землею, і сіножатями, і з гаїми, і з дубровами, і з бортьми, і з болоти, і с ріками, і со млином, і сичем, і с колодязем, і с ловищи, і со всіми ужитки, яко із віка вічного слухало к тому монастиреві» — у цьому випадку, щоб зрозуміти текст, потрібно знати, що ж означало «моє» і «чуже» в побутовій і юридичній свідомості тих часів.

Якраз продаж церкви чи монастиря дозволяє зрозуміти характер відносин власності в українському суспільстві тих часів. Звичайно, не можна тлумачити цей акт буквально як купівлю у власність. Як князь Ягайло, так і пані Хонка мали над певною територією, зокрема над тією, де був монастир, владу. На цій території, згідно з руським звичаєм, існувала і *приватна власність*. М.С. Грушевський наводить факти купівлі-продажу землі, здійснювані селянами, в тому числі у Галичині. Але владний, адміністративний контроль над територією давав князям і панам такі матеріальні вигоди, що його поступка відверто оформляється як купівля. За місце архімандрита монастиря велася не тільки боротьба шляхом інтриг у князівському дворі, а й звичайні війни з сотнями вбитих і поранених. Часто церковні посади (особливо католицькі на українських теренах) давались арцибіскупом чи князем суто формально, без будь-якої надії їх посісти. Господар території міг просто захопити монастир і вигнати ченців, окрім того, він так само безконтрольно розпоряджався маєтностями селян. У випадку, коли церква або монастир довго стояли без ієреїв, господар території міг призначити

Михайлівська церква, с. Чесники на Галичині. XIV ст.

намісника із світських людей, який робив у церковних маєтностях все, що бажав. Право та інституції власності існували, але ще сильнішою була реальна адміністративна влада.

Даруючи землю своїм князям, литовський Господар (великий князь), згідно з давніми литовськими уявленнями, дарував і владу над підлеглими. Оскільки ж Литва приймала європейську соціально-політичну систему й оскільки вона мусила рахуватися із «старовиною», такі роздачі влади відповідали і руським, і західним нормам: або у *вигук до ласки* (тимчасовий бенефіцій), або у *доживотну вигук* (пожиттєвий бенефіцій), або у *вигук отчину* (феод або аллод). Роздавалися і державні посади. В кінці XIV ст. Господар почав перетасовувати призначення, щоб усунути систему удільних князів і замінити її воєводською адміністрацією. Нащадки князівських фамілій, які були переміщені в період ліквідації удільних князівств, називались княжатами-повітниками. З часом їх земельні володіння перейшли в отчину.

* Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 75, 56.

Волинська
Богоматір.
Кінець XIII —
початок XIV ст.

В Україні відбувається розшарування між військовою челяддю і «шевальє», рицарською верхівкою. Боярин відрізнявся від бояра: на Україні «боярин» — це «людина, що належить бояру». Слуги панцерні — «боярини» становили на Київщині майже третину сільського населення, вони були під особливим захистом закону, але залишались челяддю. Вільні «шевальє» одержують назву «шляхта» (термін прийшов з Чехії через Польщу і Галичину від німецького *das Geschlecht* — рід, покоління). В литовсько-руському середовищі слово

«пан» означало спочатку членів великокнязівської ради і тих шляхтичів, які виступали у військовий похід із власними корогвами, а не в загальному ополченні; пізніше воно поширилось на всю шляхту і служило формою звертання.

Адміністративна система Великого князівства Литовського була побудована так, як у Польщі. Воєвода призначався тільки за згодою місцевої шляхти, а то й тільки з місцевого середовища. Помічником воєводи і комендантом воєводського замку був *каштелян*, який правив також центральним повітом воєводства. В центральному апараті роль міністрів відігравали *канцлер* (хазяїн великої печатки), *підканцлер* (хазяїн малої печатки), *підскарбій* (міністр фінансів), *гетьман коронний* (командувач військами) та *польний* (його заступник та виконуючий обов'язки), *підкоморій* (відповідав за порядок та убранства в палаці, а пізніше розбирав конфлікти між шляхтою), *маршалок земський* (відповідав за етикет при дворі та роботу Ради панства і сейму), *маршалок дворний* (начальник служби із шляхти при дворі). Всі ці посади пізніше могли бути і просто почесними званнями, оскільки в Польщі дворянські титули не надавались. У провінції в повітах правили старости, які мали право гдуватись з державних маєтків.

У Польщі, шляхетській республіці, всевладдя шляхти було набагато більшим, ніж у Литві, де великий князь зберігав архаїчну владу і систему бенефіціїв. Тому на шляху до конфедерації двох держав литовська і україно-білоруська шляхта і магнатерія добивалися законодавчих гарантій статусу пануючого класу.

Кінець XVI ст. був для польської шляхти часом повного торжества її

особливої ідеології. На елекційному сеймі 1575 р. поміркований і розумний польський магнат Ян Замойський проголосив промову, в якій прозвучав справжній панегірик шляхті, і обґрунтував її незвичайне покликання. Замойський говорив про три головні засади існування шляхти, характерні для Польщі: шляхта сама обирає собі короля, сама творить собі закони і має повну владу над своїми селянами. Шляхтич користувався правом суду над своїми підлеглими, але сам, слугуючи вищому панові, підлягав тільки юрисдикції спеціальних станових судів; шляхтич не міг бути покараний без суду і слідства і мав право виїзду за кордон. Право обирати і бути обраним, яке мала шляхта, було в ту епоху взірцем політичних свобод.

Вільність, рівність, незалежність — ці шляхтицькі гасла сприймалися як вроджені чесноти шляхтича. Українсько-польський письменник Станіслав Оріховський писав: «Поляк завжди веселий у своєму королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу на позові, двох грошей з лану і посполитої війни. Четвертого ж над поляком немає нічого, що б псувало йому настрій у Королівстві»^{*}. Зауважимо, що слово «поляк» було синонімом слова «шляхтич». Той факт, що українець по матері Оріховський, не чужий почуттю русинської приналежності, називає себе поляком, свідчить про політичне, громадянське значення цього слова.

Польський етнограф Ян Бистронь характеризує шляхту тих часів: «Шляхетська гордість була гідна, певна себе, не рахувалася ні з ким і ні з

Жан-П'єр Норблен.
Шляхетські типи

чим. Шляхта була сіллю землі, була верствою, створеною для вживання інших і наказування. Народ шляхетський ототожнювався з народом польським; інші стани є чимось додатковим, чимось потрібним радше технічно, позбавленим власної рації існування. Шляхетськість не була конвенціональним поняттям; її вважали суттєвою, природженою рисою, сукупністю властивостей, які може мати одна лише шляхта. Повсюдно утримувалося переконання, яке мало дуже значний вплив на утвердження станових різниць, що шляхта походить з інших витоків, ніж селяни і міщани»^{**}. Звідси — нестримна погорда шляхтича до «хлопа», звідси й не тільки погорда до міщанина, а й прагнення утискувати місто, навіть нищити його. Замойський говорив у згаданій промові про Європу: «Квітнуть там села і міста, бо міський стан має великі права. Але оскільки ця краса приходить з кривою шляхетської вільності, волів би я її краще не мати, ніж мати за таку ціну. Не за рукодільними виробами, не за мурами і обширними будівлями, чого нам і так не бракує, судять про

^{*} Цит. за: Яковенко Н. М. Українська шляхта. — С. 60.

^{**} Bystron J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII. — Warszawa, 1976. — Т. I. — S. 145.

щастя людей, а за їх свободою, чеснотами і добрими звичаями»^{*}.

Шляхтич-хазяїн володів і селянами, і землею, на якій вони жили. Селяни, у свою чергу, могли належати до його челяді, тобто невільників, рабів або до осадних, або до тяглих, прикріплених до землі і зобов'язаних виконувати повинності землевласникові. *Осадні* мали лише загальні зобов'язання перед шляхтичем як представником влади, але через десять років проживання на землі шляхтича вважались такими, що *засиділися*, і ставали *тяглими*. Міг покинути пана і піти також і тяглий, але попередивши його і лишивши все майно. На правах займанщини на необроблюваних землях міг осісти кожен. У селі платили подимне селяни, мельники, корчмарі, в Польщі, на коронних землях — православні священики; не платили шляхта *помісна* (власники землі) і *безпомісна* (що служила в чужих маєтках), орендари, управителі, челядь, католицьке духовництво в Польщі, а також сільські євреї (вони вважались власністю короля, а пізніше — того, на чий землі жили).

У Литві 1557 р. була для державних маєтків прийнята так звана Устава на волоки, що служила зразком упорядкування землекористуванням. Згідно з «Уставою», землі шляхти і бояр виділялися із загального масиву окремо, якщо вони знаходились посеред власницьких земель; селяни ж наділялися так званими волоками — наділами по 30 моргів, тобтодесь гектарів по двадцять, на одну — дві — три сім'ї. До обов'язків тяглих селян входив обробіток панської землі — сім селянських волок на одну панську. Це бувало тоді, коли панувала фільваркова система, тобто

шляхтич свою землю не здавав в оренду, не осаджував на ній вільних селян, а використовував як землероб, хазяїн, будуючи там фільварок, палац та розводячи коней тощо.

Пан карав своїх селян на власний розсуд, хоча громада мала свої визнані законом судові органи — *колний суд*, сама вела слідство і здійснювала покарання. Інколи стосунки пана і селянина були патріархально теплими, але загалом стосунки пана і хлопів були до озлоблення ворожі. Шляхта була переконана, що селяни ліниві, дурні й схильні передусім до крадіжок. Селяни, в свою чергу, відбували панщину абияк, а щодо панських заборон на лови в лісі і особливо на річці чи в озері, — то тут непереможним залишалось переконання селянина, що вся ця звірина і риба не панські, а Божі, і, зрештою, пан не збідніє. Це стосувалося і Польщі, і України. Шляхта намагалася якомога міцніше закріпити селян за землею, а селянин міг забрати свій злидений скарб і піти в невідомі краї, захопивши займанщину.

За обрахунками Н.М. Яковенко, на території Волині і Центральної України на середину XVII ст. чисельність шляхти становила 38,5—40 тис. чоловік, або 2,3—2,5 % загальної чисельності населення регіону. Що ж до князівсько-магнатської верхівки, то її чисельність, звичайно, була краплею у морі, хоча тримала вона в руках мало не все: на Волині в руках заможних латифундистів було 79,8 % земельного фонду, на Київщині — 68,3 %, на новоколонізованих землях Брацлавщини — 89,5 %.

На відміну від аристократії польської та литовської стара руська аристократія зберегла князівську титула-

^{*} *Bystron J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII. — S. 193.*

туру. Ті князі, які залишилися на власних отчинах з кінця XIV ст., називалися головними князатами; до них належали роди Острозьких, Заславських, Сангушків, Гольшанських-Дубровицьких, Збаражських, Вишневецьких, Чорторийських, Четвертенських, Корецьких. Гніздом українсько-руської князівської аристократії була Волинь.

Соціально-економічний устрій Речі Посполитої забезпечував шляхті політичні свободи, яких добивалися в епоху Просвітництва для всього народу. Система владних відносин була тут більш цивілізованою, ніж у Московській Русі. Але та влада, якою користувалися щодо простонароддя шляхтичі, була безконтрольною і розгнузданою. Вона відверто і зухвало порушувала правні засади життя підвладних і викликала у них роздратування і обурення.

Шляхтичі розглядали себе як спадкоємців рицарського стану і пишалися своїм рицарством, хоробрістю, вірністю, військовою вправністю. Проте реально шляхетство було навіть звільнене від зобов'язань військового характеру. «Посполита війна» (посполите рушення) була тим окремим і практично надзвичайно рідкісним випадком загальної мобілізації, коли шляхта повинна була ставати під військові корогви. Але і в цьому випадку реальність уже не відповідала тим романтичним образам, які створювалися в оповіданнях шляхтичів про їх воєнні пригоди. Настав час масових дій великих, переважно піших військових сил, індивідуальна військова виправа з виявами особистого героїзму мала дедалі менше значення в боях з використанням вогнепальної зброї. Шляхтич як воїн належав до минулої епохи. Його нездатність до

дисциплінованих дій паралізувала великі шляхетські з'єднання. Цим пояснюється неспроможність старої феодальної організації захистити Україну від татарських наїздів. На початку XVII ст. Річ Посполита веде війни все більше найманим «кварцяним» військом, натомість у новоколонізованих землях України виростає сила козаків.

Литовські статuti

Впродовж XVII ст. сейми Великого князівства Литовського прийняли три редакції так званих Литовських

*Параскева
П'ятниця
з Житієм
(фрагмент).
XV ст.*

статутів — 1529, 1566 і 1588 років; проте статут 1588 р. вже мало різнився від попереднього. Приймавши статут 1566 р. як правову засаду існування Великого князівства Литовського, правлячі кола князівства, як литовська, так і русинська — білоруська і українська — знати, могли вже йти на об'єднання двох держав.

Певна різниця у загальній поставі польської і литовсько-руської шляхти виявилася у їх ставленні до правової культури.

Підготовка Литовських статутів була великою справою, що вимагала серйозної юридичної культури. Як зазначив видагний польський дослідник Юліуш Бардах, подібні за обсягом проекти не були здійснені тоді в жодній європейській країні попри поширені в Європі XVI ст. ідеї раціональної кодифікації права. В Польщі атмосфера для подібної юридичної діяльності була вкрай несприятлива. Один із головних учасників роботи над документами, професор римського права Краківської академії, вихованець університетів Падуї і Болоньї Петро Ройзіус (Педро Руїс де Морос, іспанець) писав своєму при-

ятелєві, що юрист у поляків пошановується так само, як кушнір у ефіопів^{*}. Саме тому Ройзіус переїхав до Вільно.

В Європі ідеї правової реформи були пов'язані з тенденцією до створення централізованих правових держав, у яких статус людини не залежить від її станової, етнічної, релігійної тощо приналежності та від регіону, в якому вона проживає. Такі умови в європейських державах не могли скластися, доки вони залишалися становими державами. В Польщі подібні ідеї викликали особливо шалений опір шляхти, оскільки принцип рівності всіх перед законом (незалежно від того, які саме свободи визнавались за громадянами) загрожував привілейованому становищу шляхти і виборності короля (тобто рівності шляхти навіть із королем). Тому шляхта принципово виступала проти правової держави. Згаданий Станіслав Оріховський наполягав на тому, що римське право є право людей невольних: він хизувався тим, що «ані параграфів, ані глосс не вчив, а що є декрет, не розуміє». Оріховський закликав шляхту повиганяти отих докторів наук із за Альп, що «волочать по краю»: «повинні гидувати ними, панове браття, що, зрештою, ви й робите. Повинні уникати їх як зарази, як Неронову школу, виганяти їх з нашого королівства, аби ці паршиві вівці не заражали чистих джерел нашої справедливості...»^{**}

Кодифікація права могла бути здійснена лише за умов, коли у Великому князівстві Литовському, а передусім у найчисельнішій його «руській» частині, вже існувала, висловлюючись по-сучасному, інтелекція досить високого рівня освіче-

*Вершники.
Ілюстрація на полі
Київського
псалтиря.
1397 р.*

^{*} Bardach J.O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznan, 1988. — S. 32.
^{**} Там же. — S. 38.

ності. Користуючись юридичними консультаціями фахівців, литовсько-руська шляхта створювала правові умови свого входження в спільну Річ Посполиту, що ґрунтувались на традиціях Київської Русі, враховували деякі важливі норми римського права і забезпечували умови панівного положення шляхти та соціальної стабільності на цьому ґрунті. Маємо приклад розвитку світських культурних форм, що не легітимізовані посиленнями на релігію, а існують паралельно.

З точки зору становища людини в тогочасному українському суспільстві, її свободи і безпеки, найсуттєвішим є артикул 1 розділу 12 Статуту 1588 р. — «Про забиття чоловіка простого стану від шляхтича». В ньому зокрема говорилось: «Ми, Господар, кладучи край сваволі і зухвальству людським, котрі в людях нестриманих час від часу виявляються без усякого страху Божого, з чого і кров невинну людську безвстидно і безвинно, з надією сплати за неї грошової виплати, розливають і тим не менше Пана Бога до гніву на Річ Посполиту штовхають, встановляємо: якби який шляхтич з зухвальства, з пияцтва і без причини до свавілля умисне, легковажаючи право посполите і знущаючись над створінням Божим, чоловіка простого стану, не шляхтича, забив, а був би пійманий одразу на гарячій учинку в часі, визначеному в сім статуті як гарячий учинок, такий шляхтич після належного доказу має бути скараний на горло, крім сплати головщини»^{*}.

Великий князь і його близькі люди добре знали свою шляхту — нестриману, водночас закомплексовану і пихату, грубу і свавільну. Обмежен-

*Замок князів
Острозьких.
XIV—XVI ст.*

ня цієї сваволі для випадку умисного вбивства ґрунтується на християнських нормах: «не убий» стосується всіх людей однаково. Вперше з часів Київської Русі засуджується вимір ціни людського життя в грошах, та ще й залежно від соціального стану вбитого. За смерть убивця має платити власним життям — цей принцип поширюється на всіх підданих держави.

Проте реально здійснити ці елементарні права людини на життя і безпеку особистості для простого люду було важко або й неможливо. Уявімо, що розлючений шляхтич захопив шаблю і зарубав парубка в присутності, скажімо, його батька і матері. Ті поскаржилися, а шляхтич присягнув, що парубок з погрозами накинувся на нього, і він мусив вжити зброю в обороні. Згідно зі статутом, справа невітшних батьків безнадійна. Шляхтич щонайбільше заплатить «головщину» залежно від статусу забитого, як і було за «Руською правдою».

Присяги свідків далекі від норм доказу, які використовувало римське право. Справа в тому, що слово шляхтича розцінювалось як доказ. Юридична сила, яку має слово людини із вищого стану, відображає ту харизму, яку в свідомості суспільства носив у

^{*} Статут вялікага княства літоўскага 1588. — Мінск, 1989. — С. 312 — 313.

собі «шляхетний». Звідси еквілібристика у визначенні кількості і характеру необхідних свідків.

У праві лишилися від «Руських правд» штрафи за вбивство, залежні від соціального статусу жертви. Розцінки вартості життя людей простого стану такі (артикул 3): *панцерний слуга* — 60 кіп грошей, *путний слуга* — 50 кіп, *бортник* — 40 кіп, *тяглий чоловік* — 25 кіп, *челядник домовий отчизний* або *полоненик* — 20 кіп грошей, жінки їх — удвоє дорожчі. Від «простих людей» відрізняються державні службовці — тіуни, ключники, війти, старці (виборні особи селянського самоврядування), кожен з яких оцінюється в 40 кіп грошей.

По 30 кіп грошей оцінюються ремісні люди — «майстер, органіст, пушкар, майстер шиття золотом, маляр, сокольник, конюх, кравець, майстриня шиття золотом, килимник, ткач, слюсар, стельмах, тесляр, коваль, столяр, псар, візник, муляр, швець, гончар» (артикул 5). Міщани міст, які живуть за магдебурзьким правом і мають своє самоврядуван-

ня, — по 30 кіп, міщани маленьких міст — по 25 кіп грошей. Євреї судились за власним правом; за вбивство єврея шляхтич судився, як звичайно за вбивство простої людини, але головщини не платив. Татари, які служили у війську чи були шляхетного татарського звання, мали ті ж права, що й шляхтичі, головщини за них — 100 кіп грошей. Прості татари — візники, ремісники, зеленщики, скотопромисловці тощо — оцінювалися в 25 кіп. Іновірці — євреї і татари — не мали права займати державні посади і тримати невільників-християн.

Маємо, таким чином, енциклопедію соціальних прошарків у тій їх точній оцінці, яка, за давньоруською традицією, виражає все в грошах. Ціни ці досить високі, якщо зважити, що кінь вартий, за статутом, 2 копи (копа — 60 грошей); досить сказати, що місто Берестя (Брест) сплачувало податку на рік 150 кіп грошей.

Але справа полягала не в тому, як оцінювались тіуни, а як — коні. Тепер, на відміну від давньоруського права, така оцінка не мала нічого спільного з ринковою ціною, бо, згідно з литовськими статутами, людину не можна продавати і купувати.

Саме Статут зробив вирішальний крок, який відділяє від примітивних, архаїчних суспільств суспільства з розвиненою культурою влади і власності і який в Росії зроблено тільки з ліквідацією кріпацтва: свій не може бути рабом. Про це прямо говорить артикул 11 (під назвою «Людина вільна ні за який злочин не може бути віддана в неволю») того ж розділу 12. Статут повністю перекриває можливість потрапляння в рабство іншим шляхом, як успадкування «челяді до-

Одяг
червоноруського
шляхтича.
XVII ст.

мовою «отчинної» та полон. Тяглі селяни були юридично вільні і мали право власності і передачі власності у спадщину, щоправда, обмежене обов'язковістю дозволу землевласника-шляхтича. Не мали права власності тільки особи, які, згідно з правом, нічим вільно не володіють: неповнолітні діти, ченці, сини, не виділені від батька, ті, хто був по закону переданий комусь у чужу власність (подаровані холопи), полоненики, дворова челядь, вигнанці й божевільні.

Міста і торгівля

Населення Правобережжя становило в першій половині XVI ст. близько 1,5 млн чоловік, в тому числі Волині — близько 680 тисяч, Київщини — близько 500—550 тисяч, Брацлавщини — близько 450—500 тис. осіб. На думку О.І. Барановича, населення Правобережного Полісся (точніше, Овруцького повіту) і Лівобережного Полісся (Чернігівщини) в цей час становило близько 650 тис. чоловік. Через сто років населення Подільського воєводства, що належало Польщі, становило, за підрахунками М. Крикуна, близько 350 тис. чоловік. Степові та лісостепові райони Лівобережжя зовсім запустили. Якщо в кінці XIII ст. Лубни ще згадуються серед міст Переяславської єпархії, то пізніше говорять просто про «землю Лубни». Найбільш населеними до початку масової колонізації Поділля і Лівобережжя стали лісові та лісостепові землі Волині та Лівобережного Полісся, куди важче було добратися татарським загонам.

Отже, на початку XVI ст. населення України можна оцінити приблизно в 2—2,5 млн. Оцінки давнішого стану уявляються.

*Замок у Клевани (Волинь).
1495 р.*

Україна через Польщу була втягнута в поживлення господарської та торговельної діяльності Європи в XVI—XVII ст. Через Гданський порт в Європу йде потік сільськогосподарської продукції, передусім хліба. Монополістами на торгівлю із Західною Європою через Гданськ були купці польські і німецькі. Їм перепродавалось все, призначене для експорту, в порубіжних містах. У руках кулецтва Русі-України залишалась торгівля зі сходом — з Молдовою, Кримом, Туреччиною.

*Церква Василя у Володимирі-Волинському.
Кінець XIII — початок XIV ст.*

Одяг львівського
міщанина.
1600 р.

До кінця XV ст. східні торговельні шляхи йшли головним чином до кримських колоній італійців. Після падіння Кафи та інших колоній шлях галицьких купців обривається в Сучаві, в Південній Буковині, де починається нова торговельна дорога на турецькі Балкани.

Відсоток міського населення демографи визначають лише на кінець XVI ст., і він виявляється несподівано високим як для тієї доби: на Белзькій землі — 26 %, на Волині — 30 %, на Поділлі — 34 %! Такий високий відсоток говорить не стільки про розвинену урбанізацію, скільки про небезпеку життя на селі, без охорони міських мурів: звернемо увагу, що Поділля, яке тільки-но починає колонізуватися, набагато більш міське, ніж стара галицька Белзька земля. Переважають містечка по сотні хат (тобто по півтисячі чоловік населення), села

маленькі — хат по двадцять-тридцять. Міста налічували по дві-три тисячі чоловік, до першої п'ятірки з населенням у вісім-десять тисяч чоловік входили в XVI—XVII ст. Київ, Львів, Кам'янець, Луцьк, Остріг, та й то разом з передмістями.

Київ у свідомості русинів залишався головним містом краю, центром релігійного благочестя. Тут знаходилися Києво-Печерська Лавра, до якої стікалися прочани з усієї України, головні, найбільш шановані церкви, тут номінально знаходився митрополитський центр, а з XVII ст. — знамениті православні школи. Щоправда, Київ сильно страждав від татарських наїздів, пожеж, епіdemій. Жителів до XVII ст. було небагато і на Подолі, не кажучи вже про практично безлюдне верхнє місто і малозаселені монастирські дворища Печерська.

Найзначнішим торговельним і культурним центром України залишався Львів. Після пожежі 1527 р. він фактично відбудовувався наново, але швидко відновив і помножив свою життєву силу. Львів мав право складу, тобто всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а що вже не буде куплене, розвозилося по інших містах. Центром усього його ділового і культурного життя століттями була площа Ринок, що й досі зберегла свій старовинний вигляд. «Ринок служить і для справ публічних, і для справ купецьких, — писав хроніст. — Тут розв'язуються адміністративні суперечки, а також виставляються на продаж всі необхідні товари. Це досить широка квадратна площа, оточена високими красивими кам'яницями... Тут можна бачити купців з усіх країн, вони прибувають у це місто як до торговельного складу з усієї Європи

та Азії, а найбільше — греків, турків, вірмен, татар, молдаван, мадяр, німців, італійців»^{*}. За даними 1630 р., у Львові проживало всього близько 4 тис. мешканців, але в передмістях його — Галицькому, Краківському, Личакові, і селах, що йому належали, — більше 16 тисяч. Оточений могутніми стінами з баштами, які і будували, і обороняли в час війни ремісничі цехи (збереглись рештки башти лимарів), Львів панував над дорогами з Галича у Краків і на Волинь. Двос воріт — Галицькі й Краківські — служили водночас митницями.

Перемишль залишався переважно релігійно-культурним центром, а в сусідній Ярослав купці з'їжджалися і з Італії, і з Близького Сходу. На ярмарках Ярослава продавалося на рік близько двадцяти тисяч коней і двохсот тисяч волів. На Волині головним містом був Луцьк. Оборона краю трималася на фортецях Львова, Тернополя, Трємбовлі, Збаражу, Жовкви, Белза, Сокаля, Холма, Перемишля, Ярослава, Санока; Галич перекривав Дністер. Великими фортецями знамениті були Володимир, Кременець, Острог, Заслав, Дубно, нарешті, — Кам'янець і Хотин. А далі — великі й малі містечка, де на базарах можна було купити за гріш-два сокиру чи серпа, діжку моркви чи пастернаку, а грошів за тридцять — кабана.

В усій Європі гроші ходили без обмежень державними кордонами. На території України можна знайти скарби і з дрібною татарською монетою, переважно на Чернігівщині, і з західними грішми. На зміну поганьським денаріям приходить з початку XIV ст. празький срібний *denarius grossus*, широкий грош. Потім почали бити литовський, або пеняжний грош; найгірший був польський грош

*Мініатюра
Галицького
Євангелія.
Кінець XIII —
початок XIV ст.*

(лядський, вузький грош або осьмак: 8 польських грошей-осьмаків йшло на 6 литовських чи на один шостак). Або

*Портрет
Констянтина
Корнякта.
XVII ст.*

^{*} Цит. за:
Островский Г.
Львов. — М., 1982. —
С. 86.

*Спас
нерукотворний.
Закарпаття.
XV—XVI ст.*

інакше: литовський грош — 10 пенязей, польський — 8, празький — 14. Гроші (будь-які) рахувалися на копи (60), золоті (30) та на рублі (100 грошей). Ходили й західні золоті: дукати (венетіанські, — напис *ducatum* означає «князівство», але були дукати різних держав), флорини (флорентійські), вони, як і дукати, важили близько 3,5 г золота. Були й свої золоті, але вони ставали дедалі гірші, їх називали просто золотими (злотими), на відміну від західних червошних золотих. У середині XV ст. на злотий ішло, як сказано, 30 грошей. З початку XV ст. все міряється на талери. Так стали називати срібні *Joachimsthaler Münze*, що їх били в Богемії, в Йоахімсталі. В Росії їх називали за першою половиною німецької назви

*Дрогобич.
Церква св. Юра.
Кінець XV —
початок XVI ст.
(з пізнішими
добудовами)*

«ефимками». В 1528 р. талер коштував 30 грошей, у XVII ст. — 90 грошей (польських).

З XIV—XV ст., таким чином, Україна входить до західної монетної зони, порівняно з грошовою системою Росії незмірно покращивши свій грошообіг. Так, на початку XV ст. в Новгороді, найбільшому торговельному місті Росії, користувалися дрібною татарською монетою, частинами куничих шкурок, шматками шкіри з тиснутою печаткою, 1425 р. почали бити дуже погану грубу срібну монету. Лише в XVI ст. з'явилися німецька монета і зливки.

Розміри штрафів, наведені в «Литовському статуті», дозволяють судити про ціни наприкінці XVI сторіччя. Віл і кінь коштували по дві копи грошей, корова — рубель, відгодований кабан — копу, поросля, ягня, козеня — 5—6 грошей, гуска чи курка — три гроші. Вважає дешевизна товару широкого вжитку: сани коштували 2 гроші, віз — 6, діжка ріпи чи редьки (тодішній еквівалент картоплі), моркви чи пастернаку — теж 6! Зате павич — 3 копи, як і цепний собака. Заробити можна було наймиту десь гріш на день. Найбільш високооплачуваний пролетар тієї доби — солдат-найманець — одержував близько 5 талерів на місяць (майже 5 грошей на день). Україна-Русь була красм дешевим, що не є свідченням про високий рівень її торговельно-промислового розвитку.

Щоб купити землю, масток, потрібні були гроші інших масштабів — тут йшли в діло золоті, зливки, тисячі талерів. За кілька сотень тисяч талерів можна було найняти сяку-таку армію, а за кілька мільйонів — виграти невелику війну. Із своїх 80 міст і містечок та 2760 сіл князь Константин Остро-

зький одержував прибуток на рік у 10 млн золотих, що на день становило десь близько 27 тис. грошей.

Право заснувати місто мав кожен шляхтич; міста могли належати і королю чи церкві. Як привілей місто одержувало магдебурзьке право. В цьому були зацікавлені і король (господар), і міська громада, та не були зацікавлені намісники, бо втрачали великі джерела прибутків. Магдебурзьке право було однією з форм німецької організації міського і ремісничого життя. Одержавши магдебурзьке право, міщани спілкувалися з владою виключно через обраного ними вйта, який відповідав і за сплату всіх повинностей, і за дотримання порядку. Судив міщан уже не приватний власник міста, а міський суд.

Верхівка міського купецтва та ремісничих цехів становила досить заможний патриціат. Шляхта ставилася до міщан з погордою і певними заздрощами, оскільки не кожен шляхтич міг дозволити собі одягнутися так, як одягався багатий міщанин. У цей час міщани вже перейняли від шляхти верхній одяг: жупан, не дуже довгополий, застібнутий на ряд численних гудзиків, зібраний в талію, з коміром стосечкою або відлогим, переважно синій або зелений, краще тонкого сукна; поверх нього — кунтуш з пишними плечима і вузькими фальшивими рукавами з розрізами, що закидалися за спину, часто червоного кольору. Різні цехи мали свої кольори одягу. Було видано королівські і господарські розпорядження про те, чого не мають права носити міщани, щоб не відрізнятись від дворян. Зрештою, міщани нічого проти цього не мали; бо змагання з шляхтою в пишності вбрання та прикрас могло втягнути їх у небажані витрати.

Як бачимо з розмірів головицини, міщанин має статус, рівний статусові залежного (тяглого) селянина; статус міщанина, що живе за магдебурзьким правом, дещо вищий, хоча й не такий, як у нащадків великокнязівських холопів. Але міщани, особливо в незалежних від приватного власника і державного намісника, «магдебурзьких» містах мали і великі переваги, бо тут діяв принцип європейських міст: «міське повітря робить вільним». Буквально це означало, що за давнє міське проживання дозволяло перейти з категорії підданого, зобов'язаного до категорії вільної і незалежної людини, фактично ж громадянин міста на німецькому праві користувався великими свободами.

Разом з німецьким правом місто переймало й цеховий устрій ремесла. У XV—XVII ст. в Україні було понад 270 ремісничих спеціальностей. Коваль був у кожному селі, як і добрий

*Благовіщення.
Із церкви
Параскеви
П'ятниці
в с. Дальові
на Перемишлянській
землі.
XVI ст.*

гончар чи бондар, залізо виплавлялося на руднях по невеликих річках з покладами болотної руди, складуви працювали в гутах, що будувалися в зручних для скляного виробництва місцях, але більшість ремісничих спеціальностей зосереджувались по містах. Чинбарі, які вичиняли шкіри для взуття (на заході їх називали гарбарі), кушніри, які вичиняли шкіри

овець для кожухів, лимарі, які робили сирицю, ткачі, теслі, стельмахи і інший люд, не кажучи вже про високих майстрів — золотарів, конвісарів (майстрів олов'яного литва), малярів тощо — працювали на ринок і в містах були традиційно об'єднані в ремісничі асоціації — братства.

Цеховий уклад німецького типу в містах з маґдебурзьким правом при-

родно сприймався на слов'янському ґрунті, де мав власну традицію.

До ремісничих цехів XV—XVII ст. (братств) входили майстри або брати, серед яких виділяли найбільш авторитетних і досвідчених — старших майстрів (старших братів). Нижче братів знаходились підмайстри (челядники, товариші), ще нижче — учні (хлопці). Підмайстри-товариші об'єднувалися в громади, або молодші ремісничі братства. На чолі братства-цеху стояв цехмістр, або панотець. Таким чином, цехова організація будувалася за потестарною схемою сім'ї («челяді») за корпоративним принципом, тобто включала не тільки «вертикальні» владні відносини типу «батько — діти» (учні майже без прав, як давня «челядь»; наймолодші «хлопці» — зовсім без прав, як колись «обельні холопи»), але і «горизонтальні» відносини квазіспорідненості (братньої солідарності). Братства мали свої символи-клейноди, в тому числі хоругви, свої свята, своє право.

Центрами цехової організації ремесла були для всієї України Львів, Краків, Кам'янець-Подільський. Сюди мандрували для підвищення кваліфікації та своєрідної атестації майстри навіть з Лівобережжя, ходили вони і в Німеччину. Цехове право на Україні будувалося за німецькими взірцями. Проте цехи як братства є продовженням інституції давньої і сакральної.

Засадовим стосовно братської самосвідомості і корпоративності було уявлення про магічний характер ремесла. За близькістю до сакральних «чистих» і «нечистих» сил, за їх властивостями професії розрізнялися: найбільш чистими були ковалі і гончарі, найбільш нечистими — лимарі

*Українська
заможна жінка
в давньому одязі*

чи грабарі. Гончар не мав права ані вбити тварину, ані обробляти шкіру. Але всі були трохи чаклуни. Безліч заборон та приписів ритуально-

*Українська
міщанка*

Кам'янець-Подільський.
Замок.
XIV ст.
з добудовами
XVI ст.

магічного характеру регулювали трудову діяльність і побут. Гончар не міг кривитися під час роботи. Молочний посуд робили в суботу із решток глини, яку збирали з рук, — із «слимаків», щоб краще збиралася сметана. В суботу ж робили посуд для відьом і знахарів, при цьому гончар особливим чином викручував руки і крутив круга справа наліво. Ряд робіт виконувався тільки рано вранці, перед сніданком, адже з раннього ранку

Кам'янець-Подільський.
Кахлі із замку.
XVI ст.

починалося будь-яке творіння. Та обставина, що світанок і весна є початком нового часу, відбита і в звичаї починати новий ремісничий рік з весни, з березневого рівнодення, хоча на календарний відлік нового року з січня західна Україна перейшла давно.

Особливо цікавий ритуал переходу до роботи при свічках з 1 вересня. До слов'янської обрядовості завжди входило перенесення вогню в хату восени і винесення його назовні навесні. Якщо ці звичаї загалом стиралися з пам'яті, то в братствах вони розрослися у великий осінній ритуал, у центрі якого було весілля свічки на Семена (1 вересня), що супроводжувалось запалюванням свічок на зеленому деревці та нічними гуляннями. Усяке ремесло так чи інакше пов'язане з вогнем, і особливу роль вогню в ритуалах братчиків легко зрозуміти.

У цехів (братств) були свої святі покровителі, але характерно для України, що чіткого закріплення святих за професіями не було. Більш менш окреслюється «спеціалізація» святих Кузьми і Дем'яна на ковальській справі, але й тут винятків ледве не більше, ніж правил. В. Балущок дає цій обставині єдино можливе етнологічне тлумачення: старі, ще язичницькі братські структури не прив'язувались до окремих богів, вони базувались на культурі предків. Ця особлива роль предків-небіжчиків знаходила вияв і в тому, що підготовка до ритуальної трапези називалася у братчиків *канун*, як і поминальна трапеза й особлива поминальна страва (інакше *коливо*). Характерно також, що в обрядах братств використовувались рослини з особливою семантикою: квіти барвінку та гілля калини з ягодами. В українській

культури ці рослини мають семантику перехідних, пов'язаних як із смертю, так і з народженням і шлюбом. Вісью всього магіко-сакрального світу братської самосвідомості було відчуття причетності до космічного творіння-відтворення.

Про сакральний характер об'єднань ремісників у містах Русі говорять і обряд посвячення в члени громади, і обрядові бенкети — «братчини», і той факт, що вбивство, вчинене під час братчини, не підлягало звичайному суду, а розбиралось у колі громади, отже, вважалось сакральним. Продовжувало існувати і посвячення в члени цеху, і урочисте прийняття з підмайстрів до «дорослого» стану. Під час вступу до підмайстрів учень міняв ім'я, як це було колись під час дійсної язичницької ініціації. Право на зміну імені, надане цеху, означало визнання за ним чільних позицій в певному ремеслі. Так, підмайстри східноукраїнських міст проходили перейменування в цехах міст Кракова, Львова і Кам'янця-Подільського. Львівські цехи мечників і столярів мали королівські привілеї на перейменування підмайстрів з усієї Речі Посполитої. Дослідники скаржаться, що за іменами ремісників, які значаться в документах під цеховими прізвищами, неможливо визначити їх національність: у Львові, наприклад, фігурують якісь Нерановстал, Мочигуба, Пишимуха, Патерностер, Авемарія тощо. Прізвиська ці сміхові, оскільки в ритуалі вступу до підмайстрів, як і в парубоцькій ініціації, переважає сміхова культура, що підкреслює маргінальний, проміжний характер стану підмайстра. Молодші піддавалися ритуальному осміюванню, а, з іншого боку, грома-

*Миколаївська церква,
с. Збручанське
XIV—XV ст.*

да начувалася від підмайстрів, бо для них нормою була ритуальна антиповедінка, досить буйна і дошкульна для оточення.

Дуже характерно, що в ритуал ініціації входили учнівські мандри. Підмайстри з усієї України мандрували до великих ремісничих центрів, переважно на захід. Мандри, статус «блаудного сина» були маргінальним, сусіднім з «нижнім світом» статусом, як зазначає В. Балушок, пережитком давньої ізоляції молоді, яка готувалася до посвяти в повноправні члени громади. Мандри набувають особливого значення ініціаційного етапу.

*Острог. Дитинець.
Кругла,
або Нова башта.
Кінець XVI ст.*

Братства-цехи розцінюються багатьма дослідниками як специфічне для Середньовіччя явище корпоративності, що знаменує собою етап у розвитку людської індивідуальності. В корпоративному устрої людина не повністю усамостійнена, відділена від колективу, вільна духовно в обранні рішень і долі. З цим можна погодитись, але з істотною поправкою. Адже, з одного боку, братська організація має на собі сліди більш давньої, ніж феодальна корпорація, структури. З іншого боку, саме на зорі новочасного суспільства гасло братства висувається Французькою революцією як вища цінність поряд із свободою та рівністю. Очевидно, мають рацію і ті етнологи, які підкреслюють вічність прагнення людей у важкі часи віднайти поряд з офіційними соціальними структурами такі способи спільності, які б ґрунтувались на безпосередній взаємовідданості й взаємодопомозі, що буває між рідними людьми. Звідси — апеляція до братства як чогось вищого за раціональний розрахунок. Коли такі групування (*антиструктури*) набувають офіційного статусу, вони швидко стають дуже обтяжливими і деспотичними. Від одних спільнот люди тоді переходять до інших, теж неформальних і по-своєму «братських». Структурі братств, створеній для ремісничих об'єднань, судилося відіграти велику роль в Україні.

Міжетнічні відносини

Впродовж XIV—XV ст. в документах Константинопольського патріарха вживаються терміни *Велика* і *Мала Русь* (по-грецьки *Rosía*), що означали, відповідно, пізніші Росію і Ук-

раїну; проте тоді ці терміни ще вживалися дуже рідко. Всі українські землі називалися традиційно «Руссю». Грецький термін «Росія» офіційно приймається в титулатурі Олексія Михайловича після 1654 р., проте, в побуті і на Україні, і в Росії тоді переважало слово «Москва» як назва держави й народу. Відчуття етнічної ідентичності українців і росіян тоді не було в жодній із сторін — можна говорити лише про релігійну близькість (але не ідентичність). Впродовж століть ізоляції Північно-Східної Русі зовсім різними стали одяг, побут, особливо міський, навіть у культурі посилювалися розбіжності.

Польські автори зазначають, що литовські князі часто русифікувались, але рідко полонізувались. Принаймні на певному етапі історії литовці почували себе безпечніше в культурному колі русинів, ніж поляків, що знайшло прояв і у виборі офіційної мови князівства. «Руська» мова литовської канцелярії стала проявом компромісу литовської, української та білоруської шляхти в її протистоянні польському державно-культурному елементу, сильному також і в литовській державі. Адже для польської шляхти Литва залишалася краєм диким і некультурним, литвин — темним, хитрим і підступним варваром. У Литві не читали книжок, окрім релігійних «учительних», в Литві не вміли одягатись і не знали добрих манер. Що ж до русина, то він для пересічного шляхтича був грубим і небезпечним, як і литвин.

Так звана руська канцелярська мова Великого князівства Литовського вживалася в цій державі ще з часів Гедиміна як державна мова. Вона спиралася спочатку на канцелярські

традиції писарів-галичан, потім, в XV ст., — волинських писарів, а остаточно норми цієї мови сформувалися з початку XVI ст. на основі живих білоруських діалектів.

За кілька століть традиції церковнослов'янського письма мінялись і в результаті привели до створення церковнослов'янської мови південного, україно-руського ізводу. Книжну «словенську мову», *lingua sclavonica*, відрізняли від *lingua sacra sclavonica* — «церковнослов'янської мови». Разом з тим відрізняли від обох і живі українські і білоруські говірки. Так, у словнику Памви Беринди (1627 р.) читасмо: «Руски, когут; волински, півень; литовски, петух» — тут «руська» є книжна мова, «волинська» — українська розмовна, «литовська» — білоруська розмовна говірка. В побуті утверджується розрізнення між власне русином (тобто українцем) та литвином (білорусом і литовцем, або «литовцем», який говорить «по-руськи», і литовцем, що говорить по-литовськи і є, як правило, католиком). Водночас білоруси в народній масі усвідомлюють себе або як «руських» (коли це пов'язане з релігією), або як просто «тутэйшых», місцевих. Білою Руссю в цей період спочатку називають Московську Русь, що цілком природно з татарської позиції, оскільки білий колір у тюркській просторовій символіці означає західну сторону. Впродовж окресленого періоду символічна назва західної (щодо татар) етнічної території починає закріплюватися за власне Західною Руссю — Беларуссю.

Україна ще довго ототожнюється з Руссю як основою колишньої великої держави. Руським воєводством називається тепер Галичина. Вживається і

термін «українні воєводства» стосовно Руського, Волинського, Подільського, Брацлавського і Київського воєводств, але термін «Україна» не позбавлений асоціацій з окраїнністю в географічному значенні. З початком масової колонізації лісостепового Півдня і Сходу термін «Україна» вживається все більш визначено — як назва території шириною в сто-триста кілометрів на межі зі степом, де влада адміністрації ефемерна і де тільки утверджується землероб.

Чисельність литовців увесь час колівалась близько 10 % від загальної кількості населення Великого князівства. Українські та білоруські магнати були значно багатшими порівняно з польськими і литовськими і мали в середовищі «шляхетних» значно більшу вагу. Представники таких фамілій, як Острозькі чи Вишневецькі, не мали собі рівних у верхівці польсько-литовської держави. І хоча Велике князівство Литовське іноді називають литовсько-руською державою, насправді політична роль українсько-руських та білоруських магнатів і шляхти загалом зовсім не відповідала їх економічній вазі.

Портрет невідомого із Острозького замку («Байда»). Острозький краєзнавчий музей. XVII ст.

Пасивність української магнатерії є однією з історичних загадок. Можливо, справа в тому, що українська знала мала всі можливості для необмеженого збільшення своїх земельних володінь, а до проблем польсько-литовської внутрішньої політики ставилася з таким же презирством, як взагалі до справ дрібної шляхти. Проте не тільки польська, а й литовська шляхта чинила опір спробам посилення політичного впливу православної знаті.

Литовське князівство було релігійно терпимим. Так, у міському уряді м. Вільно половина членів Ради мала бути католицькою, половина — православною, а ключів від міської скарбниці мало бути чотири: два для католиків і два для православних. Загалом упродовж XVI ст., яке вважається часом найбільшого культурного і політичного розквіту Польщі, терпимість більш-менш властива і королівській політиці. Проте навіть у кращі для православних часи реальна ситуація складалася не на користь українського та білоруського елемента. Не випадково в Раді Панства Велико-го князівства Литовського переважали католики: у другій половині XV ст. членами Ради були 14 католиків-литвинів і 5 православних (3 білоруси і 2 українці), у першій чверті XVI ст. — 17 литвинів, 1 поляк, 6 білорусів і 5 українців. Князь Острозький був найкращим, за загальним визнанням, кандидатом на королівський престол, але ніколи не міг стати ним через релігійну приналежність. Його призначення Тракайським каштеляном викликало серед литовської знаті велике роздратування, вона почала шукати в давніх актах заборони для русинів, і король мусив спеціально роз'яснити, що зроблено виняток

через особливі заслуги волинського князя. Польським королем став лише той із руських князів Вишневецьких, який був католиком уже в другому поколінні.

Ще складнішою була ситуація в містах. Магдебурзьке право спочатку надавалося лише католикам. Міщани-ремісники інших віросповідань тим самим переходили на становище «партачів», як називались ремісники, які не входили до цеху. Поступово різні королівські привілеї ліквідували це безправ'я, але в добу контрреформації становище православних знову погіршилось. Це особливо стосувалося ремісників, які мали стосунок, так би мовити, до «ідеологічної роботи». Так, 1596 р. з ініціативи католицького архієпископа у Львові створено перший окремий малярський цех (до того художники входили до об'єднаного цеху разом із золотниками і конвісарями). Вступ до цього цеху був можливий тільки для католиків. Тим самим було перервано давню традицію, коли православні майстри запрошувалися розписувати костюли, на рівних брали участь у художній освіті. Доступ до цього цеху одержали лише українці-уніати, решта змушена була обслуговувати передмістя в статусі «партачів».

Проте Україна залишається територією, де править власна знать і власна шляхта. Як уже згадувалось, у Речі Посполитій тієї доби слово «поляк» не відносилось до простого «хлопа», а стосувалося насамперед шляхетського стану. Це вводило в оману і людей тих часів, і, пізніше, дослідників.

Аналіз даних про співвідношення місцевого і прийшлого шляхетського населення привів Н.М. Яковенко до висновків, що суперечать розповсю-

дженням уявленням: навіть у часи після Люблінської унії, коли польська шляхта нібито масово посунула на Україну, частка прийшого землеволодіння коливається від чверті до третини, і здебільшого це власність кількох польсько-магнатських родин — Замойських, Любомирських, Калиновських, Потоцьких, Фірлеїв, пізніше — Конєцпольських. Головні ж землі в центральній та лівобережній Україні перейшли до волинських князів — Острозьких (а після згасання роду переважно до Заславських), Збаразьких, Корецьких, Вишневецьких тощо. Якщо Збаразькі стали головною силою в колонізації Брацлавщини, то Вишневецькі оволоділи майже всією Лівобережною Україною. Представники 10 родин стали господарями 55 % усього земельного фонду України. В переважній більшості аж до XVII століття і шляхта, і магнати на Україні — то «наша», рідна україно-руська шляхта. Традиція всіх їх відносила якщо не до «ляхів», то до «недоляшків» на підставі нібито віросповідання. Мелетій Смотрицький в «Триносі» (1610 р.) перераховує «неоціненні втрати» «матері — церкви — вітчизни», відносячи до покатоличених 21 князівську родину; перевірка архівних матеріалів показала, що на той час усього 7 із них були католиками. Прийняття аристократичної побутової культури сприймалось як «покатоличення».

У збірнику дум (під рубрикою «Думи про соціальну нерівність і боротьбу з польською шляхтою») вміщено старовинну думу про козака-нетягу Ганджу Андібера, де є такі рядки:

*Там пили три ляхи,
Дуки-срібляники:*

*Первий пив Гаврило
Довгополенко переяславський,
Другий пив Війтенко
ніжинський,
Третій пив Золотаренко
чернігівський.*

Називаючи ляхами козацьких полковників, автори думи оцінювали їх як «чужих». У ситуації соціальної кризи і воєнної катастрофи XVII ст. всі розшарування сприймалися уже як релігійні або етнічні. Князі і навіть козацька старшина викликали недовіру як «ляхи».

При всій напруженості стосунків між Руссю і Ордою чимало татар мирно жило в українському і польському середовищі. Золотоординський хан Тохтамиш у часи боротьби з Тамерланом переселився із своїми людьми на Наддніпрянщину. Великий масив поселенців становили татари «Яголдаєвої тьми», адміністративного округу в районі Сіверщини, які на ґрунті міжусобиць повністю перейшли до Литви. Яголдасвичі були одним із численних україно-руських родів татарського походження, як і Домонти, і знамениті Глинські. Часто татари жили військовими поселеннями із власними корогвами, мали свою шляхту і ходили в походи, чесно несучи військову службу. На території Литви в середині XVI ст. налічувалось близько ста мечетей. Там по-арабськи правили мулли, яких привозили з Криму. Литовсько-руські татари арабської мови не знали, в татарських сім'ях нерідко можна було побачити Коран, написаний арабськими літерами, але руською мовою.

В містах України вздовж торговельних шляхів жило різнонаціональне населення. Наприклад, у Кам'янці 1662 р. жило поляків (точніше, католиків) 1072, вірмен — 696, українців — 409, євреїв — 261.

Вірмени селилися на Україні з XI ст., хвилі вірменської еміграції йдуть після нових турецьких завоювань або антивірменських переслідувань в імперії Османів. Поодинокі вірменські сім'ї швидко асимілювалися в українському оточенні, але вірмени селилися переважно групами, які мали свої релігійні об'єднання — парафії. У великих колоніях створювались міські вірменські самоврядування. Такі великі колонії з самоврядуваннями маємо в XV—XVI ст. у Снятині і Яблунівці (біля Бучача) і в Замості, в XVII ст. — в Бродах, Бережанах, Золочеві, Підгайцях, Дрогобичі, Тисьмениці, Студениці. Центром вірменської громади в Україні-Русі залишався Львів.

Р. Дашкевич зазначає, що збільшення кількості вірменських колоній зовсім не свідчить про посилення впливу вірменського елемента на суспільне життя Русі-України. Навпаки, широке розселення мало місце тоді, коли вірменські купці втратили позиції у великій, міжнародній торгівлі. Там вони відігравали значну роль завдяки своїм зв'язкам зі Сходом. Коли ж відпала торгівля через Кафу, головну роль почали відігравати єврейські торговці, які добре пристосовувалися до невеликих торговельних справ і вдовольнялися невеликим зиском. Після вторгнення турків 1672 р. на землі, що відійшли до Польщі, лишилася десята частина вірменських родин — близько 600 осіб.

Євреї жили на Русі з давніх-давен, говорили вони тут по-руськи або мовою *лушон-койгеш* — давньоєврейською з домішкою слов'янізмів. З кінця XIV ст., коли після епідемії чуми євреї були вигнані з Німеччини імператором Максиміліаном, вони

починають прибувати на Україну через Польщу. Ці євреї — *ашкеназі* — говорили діалектом, що ґрунтувався на німецькій мові і називався *ідіш*. Селилися тут і вихідці з Іспанії — *сефарди*, але вони в більшості своїй переїхали на Балкани.

Найбільшими єврейськими громадами в Україні були львівська та перемишлянська. Найяскравіше різниця між «німецькими» євреями та давніми єврейськими поселенцями виявлялась у Львові, де існувало дві практично незалежні громади. Євреї львівського передмістя, як і «прикагалні» громади Жовкви, Бучача, Яворова, Мостиська та інших містечок, підпорядковані львівському кагалу, були ортодоксальними богомільними іудаїстами; мешканці гетто в новій частині міста були більш світськими, деякі зовсім невіруючими, чимало з них мало добру німецьку або чеську освіту.

Різно відрізняючись від місцевого населення своїми релігією, мовою, звичаями, одягом та зовнішністю (більшість євреїв ходила в лапсердаках або шовкових халатах, лисячих шапках — *штраймел* та ярмолках, з довгими *пейсами*, заміжні жінки голили голови і ходили у перуках), євреї навіювали забобонному населенню темний страх і недовіру, які спалахували особливо під час лихоліть, стихій, пожеж і супроводжувались чутками про ритуальні убивства, начебто здійснювані іудаїстами. Стосунки погіршувались тим більше, що шляхта перекладала на євреїв-факторів через оренду свої клопоти по управлінню маєтностями, використовувала їх як посередників у різноманітних зносинах з простим населенням, де єврейські орендарі, управителі, корчмарі тощо

здирали, що можна, з бідних селян та міщан, не забуваючи, звичайно, і про свої інтереси.

Єврейські громади через усі ці обставини жили дуже ізольовано, культурні контакти обмежувались мінімумом, подекуди спалахували погроми. Проте загалом україно-єврейські міжнародні стосунки не порушували соціальної стабільності, свідченням чого є постійне зростання кількості єврейського населення не тільки в містах, а й у селах (майже 20 % євреїв жило саме в селах). Тільки кривава національно-релігійна війна середини XVII ст. призвела до жахливих жертв серед єврейського населення. Кількість жертв оцінюється істориками в десятки тисяч чоловік, що відповідає жорстоким «нормам» геноциду релігійних війн тієї епохи.

§ 3. КОЗАЧЧИНА ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Колонізація лісостепової «України»

Колонізація лісостепу особливо гостро поставила всі соціальні питання. Починалася ця колонізація, як і в усій Європі: великі феодалі-землевласники будували замки і міста, запрошували на землі, придбані на неозорих просторах окраїн, *похожих людей*, із своїм власним військом охороняли землеробів від усякого військового люду і передусім від татарських наїздів. Біля поселень ставився хрест, у нього забивалися кілочки відповідно до кількості літ, упродовж яких селяни мали тут права вільних людей: десять, двадцять, п'ятдесят кілочків.

Щороку один кілочок виймався. Отанні кілочки були вийняті на Уманщині в кінці XVIII століття.

Шалений азарт збагачення на нових землях охопив і українських, і польських магнатів. Фільваркове господарство, яке приносило в корінній Польщі великі прибутки завдяки експорту збіжжя, тут було майже відсутнє: земельні магнати вдовольнялись чиншем і різними поборами, якомога ширше залучаючи до безпосереднього керівництва господарством третіх осіб — переважно факторів-євреїв.

В усіх країнах світу внутрішня колонізація феодалним способом ґрунтується на взаємній вигоді залежності селян від землевласників: «шляхетний стан» забезпечує захист селянству, селянство працює на його землях чи в інший спосіб віддає свою працю. Спроби налагодити подібні стосунки на Україні швидко показали, що феодална колонізація не має майбутнього. Військово-політичним опертям селянської колонізації незайманих земель дедалі більше ставало козацтво.

На «українних землях» панував, з точки зору землевласників, хаос. Куплене виявлялось неможливим обробити, потім землі переходили до когось іншого, а старий господар продавав їх ще комусь — зачепитись на Україні міг лише авантюрист типу знаменитого Станіслава Лаца, напівбандита, напівшляхтича, який ввів у Польщі запозичену у козаків манеру стригтись і після смерті якого сусіди відбирали землі за допомогою «посполитого рушення».

Яскраво характеризує ситуацію в Україні того часу Ян Бистронь: «Грізний світ! Люди непевні були ані дня, ані години, завше ходили із

зброєю; на Україні будувались тільки укріплення і під охороною жовнірів провадилось господарство, і багато часу минуло, доки шляхтич почав спокійно спати на фільварку і доки без побоювань почали (під кінець вісімнадцятого століття) будувати муровані палаци. Смерть нікому не була страшна, бо постійно заглядала в очі; боялися швидше передсмертної муки, бо жорстоко пан карав збунтованого хлопа і не менш жорстоко мстився хлоп за свою кривду. Але руїни заростали травною, пам'ять про могили минала, і нове життя розквітало на бойовищах»^{*}.

Ця система принесла великим польським і українським магнатам незліченні багатства за короткий термін, але не могла бути тривалою. Налітав якийсь соціальний вихор, все горіло, і потім ніхто вже не знав, де чия земля. Козацько-селянська колонізація стала могутньою альтернативою панськи-феодальній, і саме вона могла забезпечити розквіт Подніпров'я — центру України-Русі, економічний і культурний розвиток якого завжди був основою розвитку всього краю.

Утворення козацького стану

У кінці XV ст. західним авторам відома «кайсацька» орда, а 1469 р. Длугош датує спустошливий набіг татарських «козаків» на Поділля. Документальне свідчення про існування українських «козаків» зустрічаємо вперше 1499 року. Перша згадка про запорізьких, або низових козаків, на відміну від городових — під 1568 р.; реформи Стефана Баторія 1578 р. узаконили 10 козацьких полків і відділили *городових* козаків від *низовиків*, хоча і перші завжди називали

себе «військом Запорізьким». «*Казак*» тюркською мовою значить «вільний»; те військо з «утікачів, розбійників і вигнанців», про яке згадує Длугош, типологічно тотожне монгольським об'єднанням «людей довгої волі» — вільних батирів-одинаків, які становили головну ударну силу Чингісхана. Численні матеріали показують спорідненість українського козацтва з татарським; останні дослідження (О Галенко) доводять близькість організації, озброєння та тактики запорізького козацтва та турецької яничарської піхоти, наявність спільних зі Сходом ідеологем (символи лука і стріла та ін.)

Запорізьке військо вважало себе *рицарством*. В уявленні сучасників запорізьке рицарство ялось пов'язувалось з військово-чернечим Мальтійським орденом. Так, засновник Фастова католицький біскуп Київський, українець Йосиф Верещинський «весь час про заснування на Запоріжжю рицарського ордену, на зразок ордену Мальтійського, мріяв і цю свою ідею словом і друком на Україні ширив»^{**}. Характерно, що на Мальтійський орден було записано частину майна в тестаменті одного з князів Острозьких. Згідно з Мишецьким, січові козаки за своїм життям і чистотою моральності вважали себе «мальтійськими кавалерами» і тому не допускали в Січ жінок під жодним приводом^{***}. Мальтійський орден був спадкоємцем перших військово-чернечих рицарських орденів — тамплієрів і госпітальєрів. В описувані часи рештки об'єданого ордену ченців-воїнів були вигнані турками з о. Родос і заснували осідок на о. Мальта.

Запорізькі козаки вважали і називали себе рицарями. У вірші Касіяна Саковича «На жалосний погреб зац-

* *Bystron J.S. Dzieje obyczajow w dawnej Polsce.* — Т.1. — С. 43.

** *Липинський В.*

Україна на переломі //

Липинський В.

Твори: У 3 т. — СЕД.

Філадельфія, 1991. —

Т. 1. — С. 116.

*** *Яворницький Д.І.*

Історія запорозьких

козаків. — К., 1990—

1991. — Т. 1. — С. 41

(Далі: Яворницький І.)

ного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького» рицарський статус запорізького козацтва обґрунтовується тим, що воно здобуває вільність своєю мужністю у війнах на службі вітчизні і королю:

*Золотая вольность —
так її називають,
Доступи її всі пильне ся
старають,
Леч она не кождому
может бити дана,
Только тим, що боронять
ойчизни і пана.
Мензством її рицери
в войнах доступують,
Не грошми, але крв'ю ся її
докупують.
Войсько Запорозьке вольности
набило
Тим, же вірне ойчизні і крулю
служило.*

Тут констатується соціальний статус чи, радше, соціальна претензія козацтва: це — статус рицарства, який мала вільна шляхта.

Структура козацької корпорації має багато спільного зі структурою міських ремісничих братств. На чолі низового війська стояв виборний кошовий отаман, якого всі звали батьком, він же до козаків звертався, називаючи їх «*дітками, братчиками, панами-молодцями, товаришами*». Запорізькі «братчики» ділилися на старшину та чернь, або сірому. До військової старшини належали насамперед власне старшини — кошовий отаман та військові суддя, осавул і писар; інколи також сюди відносили курінних отаманів і «*батьків*», або «*стариків*», «*сивовусих дігів*», «*знатних радців*», ветеранів, на авторитеті яких тримався на Січі «предковичний порядок». Інші посади стосувалися *молодшої*

*М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Гетьман Петро
Конашевич-
Сагайдачний.
Віньетка:
одна з перемог
над турками
під Хотиним*

старшини. «Чернь», або «сіромаци» — рядові козаки — були такими ж вільними і так само не мали маєтності, як і старшина; їх назва відображає тільки престижний статус. Крім «братчиків»-товаришів, на Січі жили ті, хто тільки здобував повноправне козацьке звання. Підготовка бажаного до вступу у *товариство* продовжувалась, за деякими даними, сім років. Кандидата у «випробувані товариші» звали, за

*М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Гетьман Зиновій
Богдан
Хмельницький.
Віньетка: козацький
загін у поході*

переказами, чура, або хлопець; чурою, або джурою (від тюркського «полоненик», «невільник»), хлопцем, або молодиком, звали також «ад'ютантів» при власній особі кошового.

«Випробувані товариші» становили *товариство*, або *лицарство* —

М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Хорунжий
(за сучасним
портретом).
Віньстка: атака
на козацький обоз
польських
панцирних гусарів

«славне низове запорізьке військо і товариство». Рицарі-товариші одержували платню і вибирали старшину. При цьому козацтво поділялося на *січове* та *зимове*; «зимовчаки», «сидні», або «гніздюки», жили поза Січчю, не називалися рицарями, мали сім'ї, вважалися «посполитими», тобто підданими товаришів, але у випадку війни служили нарівні з усіма іншими. Городові козаки по всій Україні мали такий же статус.

Чисельність товариства Запорізького не перевищувало в XVI ст. 2—3 тисячі, у середині наступного століття — 5 тисяч, а в часи найбільшого розквіту, в другій половині XVIII ст. — 10—12 тисяч, а разом з зимівниками і слободами налічувало тоді близько 100 тис. чоловік. Кількість реєстрових козаків по всій Україні коливалась, залежно від стосунків із урядом, від двох до шести десятків тисяч, але завжди були нереєстрові, незаконні козацькі поселення, кількість яких не піддається обчисленню. Козацькі загони тримали і великі магнати (поряд із шляхетською військовою службою); власне, від походів «козаків князь-Димитрія», легендарного «Байди» — князя Вишневецького, починається військова історія козаччини. Розвиток козаччини привів до того, що фактично територія Київщини і Лівобережжя були недосяжними для владних органів Речі Посполитої.

Саме ця територія лісостепової окраїни руських земель спочатку називається Україною. Саме тут твориться козацька легенда, що витісняє всю попередню національну міфологію і досі залишається українським національним міфом. Завдяки їй ми вже забули, що в описуваний період були й старі українські

(«руські») князівські роди, і численна українська шляхта, й українці — римо- та греко-католики: все поглинув козацький образ України.

Отже, маємо досить численне козацьке напіввійськове, напівфермерське населення та тисяч від двох до п'яти професійних вояків на Січі, які становили ніби орден всередині цього іррегулярного війська. Ідеологія та звичаї цього ордену накладали сильний відбиток на все козацьке середовище, яке — законно чи ні — теж вважало себе Славним Військом Запорізьким.

Але надто вже не схоже запорізьке, а з ним і городове, козацтво на середньовічне рицарство. Тому частина істориків, відчуваючи тут певну натяжку, підкреслювала необґрунтованість рицарських претензій по суті селянського іррегулярного війська, натомість більш романтично настроєні автори однозначно характеризують Січ як продовжувача традицій європейського рицарського стану. В світлі теорії сміхової культури стає зрозумілим поєднання «горнього» з «нижким», відчайдушно-веселого з жорстоким і страшним, характерне особливо для Січі, проте, хоч і меншою мірою, і для козацтва загалом.

Запорізька Січ являла собою військове *братство*, метою якого були захист свого (тобто православного) народу і безкомпромісна війна проти всіх ворогів православної віри. В цьому розумінні Січ була орденом військово-релігійним. Військово-вірозахисна місія прямолінійно усвідомлювалась самими козаками: «Ми завжди тепло, хоробро і мужньо сторони поганих розоряли і спустошували»^{*}. Яворницькому здається суперечливим поєднання в січови-

ках добра і зла: «У внутрішніх якостях запорізького козака помічалась суміш чеснот і пороків, завжди, зрештою, властивих людям, що вважають війну головним своїм заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі і нещадні щодо своїх ворогів, запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми браттями у відношеннях один до одного, мирними сусідами до своїх соратників по ремеслу, українських і донських козаків; хижі, кровожерні, нестримані на руку, попираючи усякі права чужої власності на землі ненависного їм ляха чи мерзенного бусурмана, запорозькі козаки у себе вважали просту крадіжку якоїсь нагайки чи пута страшним кримінальним злочином, за який винного карали на смерть»^{**}. Схильний до романтичної героїзації й виправдання усього в козацтві, історик не міг не описати досить виразно не завжди симпатичний образ січовика, щоправда, врешті-решт шукаючи виправдання його «вадам» в історичних обставинах. Насправді тут немає жодної суперечливості характеру: за

М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Тип запорожця.
Віньєтка:
Чортомлицька Січ

^{*} Яворницький І. — С. 235.

^{**} Там же. — С. 233.

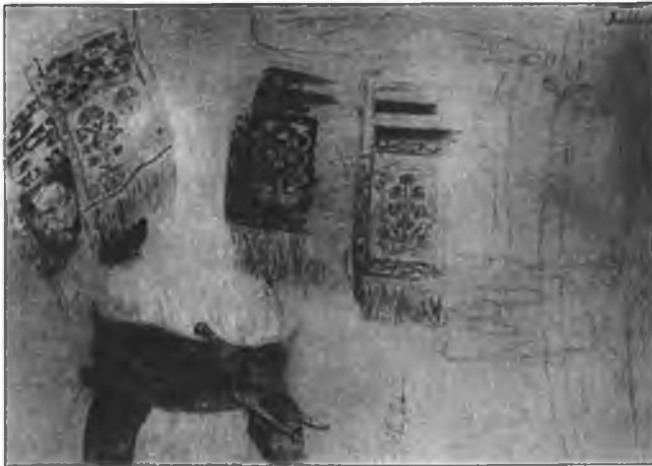
*І.Ю. Рєпін.
Козак*

своїм призначенням низовик був і не дикий, хижий войовник, і не степовий Дон Кіхот, а непримиренний борець за вітчизну і віру, як він її розумів. Жорстокість і нестримність на руку за умов війни були більше ритуальною поведінкою, аніж виявом особистих якостей. А оскільки масова релігійність в ті часи має багато архаїчних рис, їх можна виявити і в ідеології козацтва.

Козацтво як соціальна група не передбачене Литовськими статутами.

*І.Ю. Рєпін.
Фрагменти
козацьких поясів*

Воно привласнює собі той статус, що його статуту надали шляхті. Тому якщо визнане королями після Баторія реєстрове козацтво якось вписувалось у правову систему Речі Посполитої, хоч і завжди мало нерозв'язані проблеми, то Січ принципово не визнавала офіційного права. Всі конфлікти в низовому війську розв'язувались на основі традиційного права, пристосованого до суворого військового побуту. З погляду нормального соціального світу з його структурами Низ становив «антиструктуру» і «антисвіт». Сама назва «Низ» має не тільки географічний сенс; Запоріжжя було простором безпосереднього контакту з «чужим світом», а, отже, «нечистим», «нижнім», таким, що знаходиться на межі з Хаосом. Власне, Січ знаходилась «за порогом» свого, освяченого і окультуреного віками, господарськи й духовно освоєного простору; в міфологічній географії з давньослов'янських часів дніпрові пороги, як ми знаємо, мали сакральне значення границі з «нижнім світом». За соціально-культурним змістом запорізький Низ є світом «навиворіт», що й визначає його сміхову, карнавальну символізацію. Така ж роль східних, ісламських елементів у символіці січовиків: прийняття їх полегшене тому, що є проявом контакту із «чужим світом».

Карнавальний характер виявлявся у ритуалах і звичаях Січі. Прийняття новаків до товариства було процедурою ініціації, сакральним чи ритуальним випробуванням. Перекази не зберегли опису ритуалу; залишилися легенди, здебільшого маловірогідні, але при тому всі оповіді характеризують якийсь напівжартівливий процес — або кандидат має випити квар-

ту горілки і перейти по колоді через рівчак, або повинен проявити особливу «сміхову» дотепність і винахідливість у нестандартній ситуації. Ініціційний характер випробувань виявляється в тому, що прийняття в товариство супроводжувалося зміною імені. При цьому нові прізвиська, як правило, були виразними і жартівливими: Семи-Палка, Сторча-Ус, Стрільай-Баба, Рогозяний Дід, Не-ридай-мене-мати, Часник, Барабан, Башмак, Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвіст-пістолем. «Людину малого зросту вони, за властивістю свого гумору, звали Махиною, людину великого зросту — Малутою, шибеника — Святошею, лінивого — Доброволею, незграбного — Черепахою; хто з них спалив курінь, — той Палій, хто схожий на коржа, — той Корж; хто високий, прямо тримається, — той Товкач і т. п.»¹. Ці «антиімена» ілюструють усвідомлення Низу як «антисвіту».

Ставши членом лицарського товариства, хлопець жив у оточенні постійного жарту і насмішки.

Помінявши ім'я й записавшись у курінь, новачок приходив до отамана і той при козаках відводив йому місце в три аршини довжиною і два аршини шириною, говорячи: «Ось тобі і домовина, а як умреш, то зробим ще коротшу». Прийом у товариство отожнювався зі сміховим похованням.

Не менш показовий відхід із товариства. Частіше запорожця чекала смерть на полі бою, а то й люта смерть від рук ворога, нерідко *стовпова* (на палі). При цьому, з погляду людини тих часів, найстрашнішою в козацькій долі була не мученицька смерть, а перспектива піти на «той світ» без християнського поховання.

І.Ю. Рєпін.
Голова козака.
Рушниця.
Частина збруї

Це, власне, і єднало запорожця безпосередньо з «нижнім світом», надавало його вірозахисній місії дещо нецерковного характеру.

Піти з Січі кожен міг так само вільно і нікого не повідомляючи, як і тоді, коли ніхто не питав його, звідки

І.Ю. Рєпін.
Козак з рушницею

¹ Яворницький І. — С. 148, 237.

він прийшов. Часом козак повертався через кілька років з Січі до своєї сім'ї, нерідко старий козак ішов у ченці в один із улюблених запорожцями монастирів (найчастіше Межигірський, під Києвом). Як правило, йшов він мовчки і непомітно, що підкреслювало відсутність принципової різниці між статусом козака і статусом ченця. Бувало й навпаки: майбутньому ченцеві влаштовувались бучні проводи з пиятикою аж до самого Києва, до монастирських воріт, — цей карнавал підводив ризику під «сміховим» періодом козацького життя і відкривав період «спасіння», ніскільки не порушуючи єдності життєвого циклу лицаря-ченця.

Повсякденний побут запорізького козака включав, звичайно, постійні тренування в стрільбі та інші військові вправи, що їх кожен робив на свій розсуд. При цьому побут демонстрував байдужість до господарської діяльності, до роботи взагалі, «антиповедінку» з пияцтвом і люлькою.

*Се козак запорожець,
ні об чим не туже:
Як люлька й тютюнець,
то йому й байдуже,
Він те тільки й знає —
Коли не п'є, так воші б'є,
а все ж не гуляє!*

Люлька-«носогрійка» була таким же символом «антиповедінки», як і пияцтво, — адже «табачники», тобто ті, хто палив люльку або нюхав тютюн, зображувались у той час на західній стіні храму в сценах страшного суду, бо вважались грішниками. Козак не проклятий Богом грішник — він просто небезпечно близький до «того світу», що знаходить вияв і в його особливій пов'язаності з мистецтвом — співом, танцем, музиками.

Козак «пив і музики водив», міг танцювати навприсядки годинами, своєю дружиною називав у пісні то кобзу, то могилу.

Демонстративна безтурботність знаходить свій вияв у особливому ставленні до майна. Козак жадібний до військової здобичі, згідно з тогочасними звичаями, і не раз полковничі плани летіли під три чорти, коли козаки доривалися до ворожого обозу. Проте годилося пропити все здобуте в бою, ще й залізити в борги. Запорожці одержували платню від суверена; 1755 р. Кіш одержав у Москві 4660 рублів, а при цьому замовив московським майстрам срібне панікаділо на суму 3000 рублів. Козацька торгівля — це антиторгівля, обмін — безмірний обмін, і найбільша образа для козака, якщо його назвуть крамарем. Сам процес пропивання означав вихід за рамки повсякденного, побутового часу в час позаісторичний і вічний: «не на те козак п'є, що є, а на те, що буде».

Гостинність у козаків така ж безмірна і демонстративна, адже кожен міг скрізь, де козаки обідають, прийти і їсти-пити разом з ними, навіть не називаючись. Відповідно нестримність у їжі та випивці така ж природна річ для них, як і аскетизм: «Запорожці як малі діти: дай багато — все з'їдять, дай мало — довольні будуть». Ідучи в похід, брали з собою кілька горщиків тетері, толокна (круто звареної каші), пастремі (висушеної та в'яленої баранини) і цим вдовольнялись, як і татари-кочовики; горілки ж у поході не пили під страхом смерті.

Звичайно, городові козаки та «сидні» були нормальними хазяями, бувало, що й дуже заможними; низова старшина, якщо й не мала сімей

далеко на Україні, то нерідко виявляла солідарність більше з міцною родовою верхівкою, ніж з безтурботною сірою. Загалом Низ більше пов'язаний з простолюдом та його політичною стихією. Запорожці дожили своєю славою захисників знедолених, це входило до місії *заступника*.

Козацька демократія

Демонстративна безтурботність козака-запорожця символізувала абсолютну свободу, яка була основою існування Січі. Вибори старшини є класичною ілюстрацією так званого маргінального (проміжного) стану, імітації хаосу. Кандидат у кошові мусів відмовлятися тричі, а його навмисне грубо випихали на площу, примовляючи: «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». Щойно обраного отамана ветерани посипають піском та мажуть грязю, щоб він не забував про своє низьке походження і не намагався возвеличитися. Після такої демонстрації соціальної смерті кошовий набував виняткових прав. Товариство терпіло граничну суворість «батька», але громадська думка, центром якої були «старики», стежила, чи відповідає суворість «предковичному порядку». Якщо отаман виявлявся або порушником «старовини», або невдалим командиром, його могли скинути, бувало, і вбивали.

З погляду тодішніх державно-правових уявлень такий спосіб поєднання сваволі й дисципліни протистояв державницьким структурам, що спиралась ідеологічно на церковну санкцію. Січ не була державою — запорожці ходили під корогвами чу-

жих монархів, то польсько-литовського, то московського чи петербурзького. В пізнішій «конституції» Пилипа Орлика маємо хартію, що вводила козацьку сваволу у правові, а не звичаєві рамки; а в традиції влада отамана була владою «батька», як виразника волі товариства і гаранта «предковичного звичаю». Влада «батька», таким чином, мала подвійну легітимацію: вона спиралась на «звичай», за чим пильно стежила громадська думка, і на харизму ватажка, яка залежала від його військового талану.

За таких умов тільки деяким гетьманам війська Запорізького вдавалося утримувати в руках козацьку стихію. «Батько» міг бути всевладним диктатором, але по суті він завжди залишався виконавцем загального умонастрою. На чолі козацтва нерідко бували заможні й освічені «луччі люди» з родових, які мали власну політичну лінію, відмінну від прагнень та уподобань сіроми і стариків, але у вирішальний момент вони чинили так, як того хотіло товариство. Це треба мати на увазі й при оцінці дій такого владного, авторитарного і популярного вождя, яким був Хмельницький. У вирішальні моменти його лінія мусила узгоджуватися з настроями «черні», все більш широкої й плебейської, і тут дипломатія його була така ж хитра і така ж програтна, як і в стосунках із Туреччиною, Польщею та Росією.

Проте цей, інколи нестабільний, інколи дивовижно витривалий військовий організм став основою державності, що складалася в ході наростання конфлікту з Річчю Посполитою.

Козаки і віра

Війни, мета яких — оборона своєї землі, руйнування ворожого краю, визволення своїх невільників та здобування «козацького хліба», тобто трофею, усвідомлювалися як особливий вид Служби Божої; а оскільки християнські уявлення тоді сусідили з дуже архаїчними, ця служба сприймалась як кривавий бенкет.

Дослідники запорізької старовини багато сперечалися з приводу релігійності низовиків. Яворницький наводить багато даних, які свідчать про відданість козацтва православної справі, намагаючись спростувати твердження Куліша про козацьку безбожність. Самосвідомість тогочасного козацтва, чи радше сприйняття козацької побожності, в широкому загалі знаходить вираз у відомій пісні:

*Славні хлопці-запорожці
Вік звікували — попа не вигдали,
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «Оце, братці, ніп, ніп!»
Осаул каже: «що я й причащався!»
Славні хлопці-запорожці,
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: «Ото, братці, церква!»
Осаул каже: «Я в їй сповідався!»*

Далі в пісні подібним чином показується «незнайомство» козаків із жінкою, що підкреслює демонстративний і символічний характер незнакомства з церквою. Насправді, звичайно, козаки добре розрізняли попа і цапа, жінку і чаплю. Особливий характер козацької релігійності має бути зрозумілий з урахуванням карнавального характеру поведінкової культури Низу взагалі.

В свідомості сучасників запорожці були *характерниками*, тобто чаклунами, людьми з особливими містич-

ними властивостями. Культурологія вказує на наявність у різних народів людей, які нібито здатні піднятися над станом звичайної, повсякденної, грішної людини і знову увійти у стан людини «райської» — первісної, передчасової, неісторичної. В Україні ще в ХІХ ст. зафіксовано віру в існування «блажених рахманів» — людей, які живуть у «вирії» (раю). Мірча Еліаде зазначає такі риси «людей райської епохи»: безсмертя, безпосередність, свобода, можливість піднятися на Небо і вільно зустрітися з богами, дружба з тваринами та знання їх мови. Це, зокрема, знаходить вияв у дивовижних здатностях долати перепони, пересуватися по повітрю чи воді, через вогонь, до якого ці люди нечутливі. Запорожці осмислюються сучасниками саме з цими надприродними ознаками. Їх не бере проста куля, а тільки срібна, вони ловлять кулі та ядра руками і полами. Безсмертність запорожців вбачається також у тому, що вони не бояться ні вогню, ні води. Здатність долати водні перешкоди, плавати у відрі, жити під водою тощо символізує спроможність характерників спілкуватися з «нижнім світом», натомість спорідненість з вогнем дозволяє проникати за вогняні огорожі раю. Те, що козаки-характерники беруть руками розпечені ядра, має багато аналогій у шаманських уявленнях про «володарів вогню», які можуть пройти крізь вогонь, що охороняє рай.

Низовики вільні, не скуті умовностями поведінки, загадкові й незрозумілі. Запорожець може перекинутися вовком або кішкою, говорить дванадцятьма мовами, — близькість до тварин, особливо птахів, видна в численних зооморфних прізвиськах. Зокрема, Л. Залізняк висловлює дум-

ку про те, що слово «сірома», «сіромаха», як і прізвисько знаменитого Сірка, пов'язані з вовком — архаїчним символом-двійником воїна. Здатність говорити з птаством можна вбачати в «паролі» січовиків — крикові «Пугу, пугу, пугу!» Під'їжджаючи до зимівника, січовики кричали тричі по-совиному «пугу!», хазяїн відповідав «пугу! пугу!», приїжджі кричали: «Козак з лугу!» — і тоді хазяїн питав через вікно: «А з якого лугу — чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого, йди до кругу!» Як бачимо, це був не таємний військовий пароль, а ритуал зустрічі.

Як і містик-шаман, який під час трансу «все бачить», козак-характерник за допомогою особливих дзеркал («верцадел») бачить за тисячу верст. Надзвичайна здатність усе бачити і говорити з тваринами виявляє особливу близькість характерника не до диявола, а до Бога, хоча він і з чортом може укласти угоду. Саме близькість характерника до «людей раю» споріднює його з монастирським життям — асоціації монастирського саду з раєм широко розповсюджені й добре відомі. Звідси і здатність розмовляти з Богом через спів та гру на кобзі.

В козака-характерника вірили, як і в чортів і відьом, узгоджуючи це із своєю християнською совістю так само, як колядки та Івана Купала узгоджувалися з Великоднем чи Різдом.

Цілоком зрозуміло, що прагнення до свободи переживалося тоді як ностальгія по містично втраченій свободі й бажання відновити зв'язок між соціальним та космічним Верхом і Низом.

Так сприймався запорожець простими людьми, що й залишило сліди у фольклорі. Щодо самих запорожців,

*І.Ю. Рєпін.
Запорожець*

то вони принаймні вірили в те, що серед них є справжні характерники. Харизма деяких козацьких ватажків, як, наприклад, кошового Сірка, могла триматися на приписуванні їм подібної надзвичайної духовної сили. Якщо даних про практики трансу у воїнів-запорожців не маємо, то надзвичайна козацька витривалість під час походів, неймовірна хоробрість у бою і здатність витримати страшні катування можуть свідчити про особливий духовний стан, що дозволяв їм зі сміхом проходити крізь муки і смерть.

*Т. Калинський.
Козаки
розважаються*

*Козак Мамай.
Народна
картинка.
XVIII ст.*

Будучи виразом туманної ностальгії по «втраченому раю», віра в Низове козацтво перетворювала його на притягальний центр усієї України-Русі і спричинила до перевороту в масовій свідомості. Запорізька Січ, а разом з нею й козацтво («Запорізьке військо») взагалі, сприймалися як напівмістичне братство, що протистояло соціальним структурам не як окрема подібна одиниця, а як антиструктура, альтернативна всім існуючим і доступна кожному. Доступ до Січі фактично був відкритий всім, хоча були певні умови для вступу: бажуючий повинен був бути вільним і неодруженим, православним, пройти випробування, присягнути королеві (цареві) і говорити лише українською. Пройти хрещення вимагалось від євреїв та мусульман, а пізніше також і від католиків. Отже, кожен міг вибрати собі приналежність до козацтва і його ордена-осередку. Особливо варто уваги те, що мовою Січі — не державною, а мовою братства як символом солідарності — була розмовна «низька» українська мова, хоча писали запорожці нормальною для

того часу книжною «простою мовою». Це було виявом солідарності, альтернативної діючим офіційним соціальним структурам і доступної соціальним низам.

Норми і цінності козацького війська як виміри внутрішньої свободи охоплюють найширші кола народу, які тим самим відчувають причетність до вільного братського союзу. Тому в часи, коли козацтво стає політичним лідером України, шерех письменників говорить про «козацьку націю».

§4. ЦЕРКВА Й ОСВІТА

Становище православної церкви й освіти

У XV ст. східна церква переживала глибоку кризу, пов'язану із втратою Візантією її політичних і культурних позицій, а потім і повного завоювання Балкан імперією Османів. Руські православні єпископії входили до Константинопольської помісної церкви і підпорядковувалися грецькому патріарху, якого руські справи цікавили переважно з точки зору допомоги патріаршому престолу. Після завоювання турками Константинополя становище патріархії значно погіршилось, Московська митрополія з 1448 р. фактично, а з 1588 р. і формально виділилася в окрему помісну церкву, що знаходилася у підпорядкуванні царя. Вона залишилася єдиною християнською церквою східного обряду, що діяла в самостійній державі своєї конфесії.

Київські митрополити відчували себе впевненіше в Москві і жили під опікою царя, хоч це фактично позбав-

ляло їх влади над білоруськими та українськими приходами. Реально в межах Речі Посполитої, на українських та білоруських землях, влада над церквою належала опікуну всіх християнських церков держави — королю і великому князю. Статус церковного владики був різний: інколи керував церквою свій, незалежний від Москви київський митрополит, що найчастіше жив у Вільно, бувало і так, що митрополія залишалась без владики.

Загальний рівень православної церкви в русинських землях був дуже низьким і продовжував падати. Сільські священники настільки збідніли, що мусили заробляти собі на життя селянською працею, церковна ж верхівка за своєю моральністю не відрізнялася від пересічної шляхти і розглядала «хліб духовний» так само, як і інший «хліб», тобто як спосіб придбати добро і маєтності. На схилі XIV ст. був час, коли на все Руське воєводство не було жодного православного єпископа, тобто нікому було поставляти в церкви священників. Там, де православних ієреїв нікому було висвятити, призначались намісники, а за спиною адміністрації, що обирала владику, часто стояв католицький арциєпископ, — отже католицька церква фактично контролювала православну. Легко уявити, що за люди виконували обов'язки намісників, як правилася служба і велося церковне господарство. Можна думати, що побутове християнство тоді містило більше решток обрядовості й передсудів з найглибшої язичницької старовини, ніж власне християнських елементів. Аж до XVIII ст. церковні письменники постійно картають язичницькі обряди — колядування, стрибання через вогнища на Купала тощо.

Католицька церква спочатку ставилася до православ'я як до непорозуміння і вважала, що простою заміною священників-«схизматиків» на ксьондзів можна було б повернути руські землі на істинну віру. Призначалися єпископи і пробсти на неіснуючі східні приходи, поділяючи долі численних підкоморіїв та маршалків без підвладних. Костьоли будуються в Україні переважно чернецькими орденами — домініканцями, бернардинами, францисканцями, пізніше єзуїтами. Але вони не могли конкурувати зі скромними православними церквами, що були для русинів символом предковічно свого.

Умови для православної церкви на землях Литовського князівства були кращими, ніж на коронних землях у Руському воєводстві. Зате і опір католицьким утискам на Галичині був організованішим, спирався на більш освічені й свідомі сили.

Тертя і конфлікти між церквами постійно супроводжують історію цих століть. Найпростіші й найчастіші конфлікти виникали між приходами в одному поселенні: католики, відчуваючи себе привілейованою церквою, забороняли православним дзвонити в дзвони, влаштовувати процесії, будувати нову церкву, примушували брати участь у католицьких святах.

Щодо кількості церков, статистики ми, звичайно, не маємо, але аналіз наявних уривчастих даних по Галичині (Руському воєводству) XIV ст. дозволив М.С. Грушевському зробити висновки, що кількість церков з розрахунку на кількість поселень тоді значно перевищувала відповідні показники кінця XIX сторіччя. Церква була мало не в кожному селі, а в більших селах — і по дві. Численними були і монастирі, ще й постійно засновува-

лися нові. Більшість монастирів були невеличкими, деякі мали менше шести ченців і вважались філіями інших монастирів, але бували й великі — в Межигірському під Києвом було півтора ста ченців, а в Манявському скиті на Підкарпатті — двісті. В кінці XVI ст. Анна Гойська, дружина луцького земського судді, заснувала маленький тоді Почаївський монастир, а у 1612—1615 рр. князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, заснував під Прилуками два монастирі, з яких Густинський став знаменитим; вдова його, Раїна Могилянка, сестра Петра Могили і мати Яреми Вишневецького, заснувала неподалік Мгарський монастир.

Своєрідними релігійно-культурними центрами були великі монастирі зарубіжжя, насамперед Афонський в Греції. Тут завжди були русинські колонії.

Важкий стан церкви відбивався і на освітніх справах.

Анонімний автор «Перестороги» на самому початку XVII ст. писав, що давні «великі ревнителі» «много з великим коштом церковей і монастирей намурували і маєностями опатрили, золотом, сребром, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг великое множество язиком словенським нанесли, леч того, що було найпотребніше, школ посполитих, не фондували... А за тим православіє гречеське озимніло і в згорду прийшло і во занедбаннє. Бо теж зацних станов особи, погордівши своїм православієм, до врядов духовних приходити перестали, але леда-якого на них виставляли ку волі только самому посполитому чоловікові».

Це свідчення не слід вважати вичерпною характеристикою освіти в післякиївський період, оскільки в «на-

муrowаних з великим коштом, опатрених маєностями» церквах і особливо монастирях зберігалися і відтворювалися не тільки стародавні книжки, а й культурні традиції та писемність.

Вчителями при церквах були дяки, які водночас виконували різні церковні обов'язки. Дяки вчили читати церковні служебні книги, а також церковного співу. З давніх пір особливим авторитетом користувалися так звані мандрівні (мандровані) дяки, що цілком зрозуміло з погляду на кваліфікаційну роль мандрів. До цих часів виводиться традиція шкільняків при церквах, що в XVI ст. вже влаштовуються не тільки в містах і містечках, а й у селах. Елементарна шкільна наука полягала насамперед у тому, що дитину вчили читати «Часослов», «Апостол», «Псалтир», інші церковні книги.

Залишилось також приватне навчання в знатних сім'ях. Традиційним вихователем був, як і раніше, «дядько» із слуг, який вчив читати і писати «словенською мовою». Тоді ще не було звичним наймати домашніми вчителями бакалаврів: це прийшло, коли знатних дітей почали вчити за кордоном, — десь у кінці XV сторіччя.

Про розповсюдження письменності судити важко, але цікавим свідченням є розповідь Павла Алеппського про його враження під час подорожі по Україні в середині XVII сторіччя. Він зазначив, що тільки в Україні всі прихожани під час служби користуються молитовниками. Павло зробив висновок про загальну освіченість українців, включаючи жінок. Звичайно, навряд чи всі вміли читати навіть молитовники, але спостереження Павла говорить про відносну розповсюдженість освіти й авторитет книги.

* Анонім.
Пересторога //
Українська література
XVII ст. — К., 1987. —
С. 26—27.

Аж до кінця XVII ст. навчання живопису велося в цехових, позацехових і монастирських майстернях. Продовжувала жити система музичної освіти при церквах. Система безлінійного нотного письма (*крюки* або *знамена*) не дозволяла читати мелодію без допомоги людини, яка її знає, і нагадувала радше вузлики на пам'ять, ніж письмо у власному розумінні. Традиція передачі «крюкового» письма мала бути усною.

Освічена людина повинна була передусім знати канцелярську мову і письмо, яким користувалися у державних установах. Численні молоді люди із біднішої шляхти йшли в дрібні канцеляристи, якими-небудь возними при повітових судах, в обов'язок яких входило повідомляти відповідачів про засідання, приводити їх до суду тощо (це була небезпечна робота — бували випадки, коли заможний шляхтич, розгнівавшись, бив чи навіть топив у річці такого судового виконавця).

Про наявність досить значного прошарку освічених людей говорять списки студентів європейських університетів, починаючи з XIV сторіччя. Імена з характеристикою Ruthenus, Roxolanus, Rossicus, Le Russia зустрічаються в Віттенберзі, Грайфсвальді, Ростоці, Базелі, Парижі, Болоньї, Падуї — і, звичайно, насамперед у Кракові, в Ягеллонському університеті. Переважну більшість студентів-русинів становили вихідці з Русинського воєводства, але в Кракові маємо в 1434 р. «Івана Петровича з Глухова», в 1466 р. — «Дмитра Степановича з Києва», а в Сорбонні ще в кінці XIV ст. — «ліценціата мов і бакалавра рутенської нації з Києва» Германа Вілевича*.

Термін *universitas* належить до римського права і означає корпоративну форму власності; середньовічні європейські університети використовували римські правові поняття, але насправді навчальна корпорація ближча до варварського братства, як і цехова. *Школярі* — це немовби ремісничі учні, *бакалаври* — підмайстри, *магістри* — майстри, *доктори* — старші майстри. Університет складався з чотирьох факультетів: одного підготовчого (вільних мистецтв, де викладалися сім шляхетних наук, тобто тривіум і квадривіум) та трьох вищих — медицини, права і теології. За рівнем вільних мистецтв на першому місці стояла Паризька Сорбонна, право найкращих фахівців мало у Болоньї, медицина — в Салерно, а взагалі — за правилами учнівства — для завершення навчання, вже після магістерки у своєму університеті, годилося побродити по світу і повчитися в кількох поважних закладах.

Найближчим і найдоступнішим був єдиний на території Речі Посполитої Краківський Ягеллонський університет.

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців — вихованців європейських університетів. Першою європейського рівня культурною фігурою України ренесансної епохи був *Юрій Дрогобич* (*Которма*, близько 1450—1494 рр.). Син дрогобицького ремісника, він після Краківського університету вчився в Італії, був доктором медицини і філософії в Болоньї та Кракові, надрукував книжку «Прогностичні судження» в Римі; серед його краківських студентів — Миколай Коперник. *Павло Русин* (близько 1470—1517 рр.), лемко, родом із

* Микитась В.
Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994. — С. 36—37.

*Львів. Церква
Успіння
(1591—1631 рр.)
і башта Корнякта
(1573—1578 рр.,
1672 р.).
При цій церкві
було організовано
Львівське
братство;
тут був
висвячений
на православного
митрополита
України
Петро Могила*

Кросна, учився в Грайфсвальді, був професором у Кракові. В Польщі працювали також Григорій Чуй (близько 1523—1573 рр.), син самбірського шевця, автор поем, панегіриків, еклог; Григорій Тичина (Тичинський) з міста Тичин на Галичині, Іван Туробінський та інші вихідці з українських земель, що мали добру європейську освіту — ні в Галичині, ні на Волині того часу (не кажучи вже про Київ) не було куди їм прикласти рук.

У кінці XV — першій половині XVI ст. складається культура, яку можна віднести і до польської, і до української традиції. Такі маргінальні

культури властиві великим багатонаціональним державам. Чітке розмежування утруднене тим, що писали ці перші українські літератори латиною чи по-польськи, частіше були католиками, служили в польських канцеляріях. Але не тільки те, що вони переважно писалися українцями («русинами»), пов'язує їх з Україною. Насамперед ця культурна верхівка зберігала зв'язки з національним суспільством, незримо впливала на нього; їх вдома шанували, у них училися. І в польську, і в українську культуру вони вносили українські теми та образи. Їх тінь і їх слід лишилися в тому цілому, що називається «нація».

Такою яскравою постаттю був не раз уже згадуваний Станіслав Оріховський (Ожеховський, 1513—1566 рр.), письменник неспокоїної вдачі, що називав себе, як вільний шляхтич, поляком, і котрого називали «рутенським Демосфеном». Оріховський вчився після Кракова і Відня в Німеччині і жив у Лютера в сім'ї, його волелюбній натурі дуже імпонував протестантський критицизм, отож батько-католик забрав його додому; в Перемишлі він навіть мав якийсь час плебанію, але зрікся сану. Антитурецькі памфлети Оріховського були свого часу дуже популярні. Поширені були також його висміювання целібату (заборони на шлюб для ксьондзів); зрештою, це традиційна для європейських бродячих студентів-вагантів тема, природна для зухвалого шляхтича.

До цієї ж культури належить поет Себастьян Фабіан Кленович (Кльонович, 1545—1608 рр.), на думку В. Шевчука, родом із львівських вірмен, автор знаменитої тоді поеми «Роксоланія». Чимало польських письменників захопила в ті часи романтика

україно-«роксоланського» неміряно-го простору і пасторальних тихих садів з чорнобровими дівчатами.

Братства і рух за реформи церкви й освіти

У XVI ст., на тлі посилення боротьби між реформацією та контр-реформацією, за умов перебудови правових підстав русько-литовського суспільства і підготовки до утворення конфедеративної держави, загального культурного прогресу в Речі Посполитій та загострення соціальних і національних протиріч, необхідність реформування православної церкви і пов'язаної з нею системи культури й освіти стала нагальною. Рух, що привів до утворення та активної діяльності *братств*, став потужним стимулом до такого реформування.

1544 р. у Львові створено Успенське братство. До кінця століття братства виникли в Рогатині, Красноставі, Бресті, Городку, Комарні й Любліні, а в першій чверті наступного століття вони вкрили вже і Волинь, і Київщину, і навіть малонаселене Поділля. Серед діячів Львівського братства слід згадати братів Івана та Юрія *Рогатинців*. Вони відзначились спершу як майстри цеху поворозників, сідлярів і попружників; представляючи при закінченні навчання в підмайстрах своєму цеху штуку (містерію, пробу, або той випробувальний виріб, що в Європі називався шедевр), вони зробили не довершений стандартний виріб, як годилося, а нове сідло власної конструкції. Гучний тоді конфлікт розв'язався на їх користь.

1615 р. дружина мазирського маршалка Лозки Єлизавета (Галшка) *Гу-*

левичівна (1575—1642 рр.) відписала свої маєтності в Києві заснованому нею Богоявленському монастирю, школі й шпиталю, чим було покладено початок Київському братству. І *Гулевичівна*, і її чоловік належали до значних великопанських родів, але й для них це був великий і щедрий дар, що свідчив про безкорисливу відданість справі національної культури.

Згодом *Гулевичівна* переїхала до Луцька, де брала участь у діяльності місцевого Хрестовоздвиженського братства, заснованого 1617 року.

Львівське, Луцьке та Київське братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух в Галичині, на Волині та в Подніпров'ї.

*Луцьк.
Воздвиженська
церква Луцького
братства.
1619—1622 рр.
У Луцьку похована
засновниця
Київського братства
Єлизавета
Гулевичівна*

Братства були громадами релігійно-культурними і, насамперед, саме *братствами*, тобто неофіційними, неформальними, «антиструктурними» об'єднаннями людей, відданих національно-релігійній ідеї. Статут утверджував рівність старших і молодших братів, визначаючи їх особливі обов'язки перед громадою, вводив кари для всіх (такою карою, зокрема, було сидіння на дзвіниці, а хто сказав «непотрібне, корчемне слово», карався штрафом у фунт воску). Справи братські не можна було виносити за межі братства, всі братчики мусили з'являтися на постріб членів

Євангеліє.
Кінець XVI ст.

братства і на засідання, де мали читати священні книги і скромно один з одним розмовляти. Брат був зобов'язаний донести громаді на іншого брата, який припускався гріха. А головне, братства мали право відлучати від церкви, обирати священника в своєму храмі і визначати, чи не говорять священники єресі.

Утворюючись з того ж культурного «гену», що й ремісничі братства, об'єднання українських міщан і шляхти стали продовжувачами давніх традицій чоловічих союзів і водночас зародком майбутнього громадянського суспільства. Враховуючи, що в православних церквах, на відміну від католицьких, ще не було тоді проповіді, спільні читання і розмови на зібраннях братчиків відігравали виняткову роль у духовному житті.

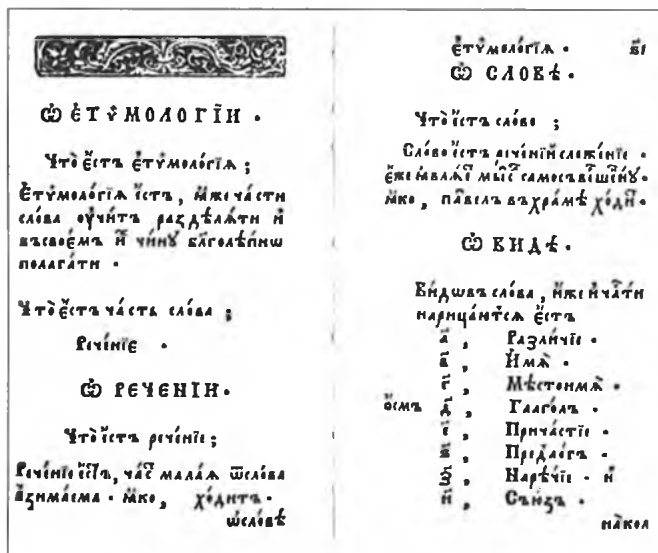
Розгорнувши активну діяльність по створенню шкіл і шпиталів, енергійно втручаючись у справи церковні з метою викорінення корупції й відродження старохристиянської моральної та ідейної чистоти, братства одразу вийшли з-під контролю церковної ієрархії й почали боротьбу за *ставропігію*, тобто пряме підпорядкування константинопольській патріархії й незалежність від місцевих владик. По суті, рух братств виконував ту ж саму роль, яку на заході виконувала реформація: церковні власті опинилися під фактичним контролем міської громадськості.

Організація братських шкіл проходила за умов, коли розвивалося шкільництво різного рівня і різних конфесій.

На території Речі Посполитої створюються нові університети або академії. Найстарша і найавторитетніша, Краківська, ще Ягеллом була реорганізована на зразок Сорбонни,

чому і називалася Ягеллонським університетом. У столиці Литовського князівства, на базі школи при костьолі св. Яна єзуїти створили колегію і 1579 р. — Віленську академію. Віленська академія мала передусім теологічне спрямування; православні русини вчилися і там. Численне православне братство у Вільні мало свою школу і підтримувало тісні стосунки з реформістською церквою, а молодь посилало вчитися в лютеранський університет Кенігсберга або в інші німецькі університети.

Ян Замойський 1595 р. організував у своєму Замості власну академію. Вона проіснувала недовго, але відіграла велику роль для освіти та культури і Польщі, і України. Замойський не любив єзуїтів і хотів створити навчальний заклад на зразок Падуанського університету. Замойська академія була орієнтована на право і практичні громадські проблеми, а не на теологію. Фактичним організатором академії був Шимон Шимонович, високо оцінений багатьма провідними європейськими вченими. Це Шимонович створив у польській літературі жанр «Селянки», сентиментальної пасторальної поезії, де часто виступала українська тема. В Замойській академії було небагато учнів — від 50 до 130; тут учились поет Кленович, видатні українські релігійні та культурні діячі — Касіян Сакович, Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький. Випускник академії поляк Якуб Гаватович (1518—1679 рр.), який працював вчителем у Камінці-Струмилівій, написав інтермедії «Найліпший сон» і «Продав kota у мішку», які можна вважати первістками української народної комедії.

Після смерті покровителя академія почала підупадати, і в середині XVII ст. вона вже фактично ледве животіла. Єзуїти спробували організувати католицьку академію у Львові, але після протестів представника Замойської академії та великої бійки в костьолі на урочистостях з приводу її відкриття справа заглухла.

Сторінки
граматики
Лаврентія Зизанія
(«Об етимології»)
1596 р.

«Апостол», Львів,
1574 р. Друкарня
Івана Федорова

«Книга
о постнической»
Василия Великого.
Острог.
1594 р.

Львівська братська школа, заснована 1585 р., одразу завоювала авторитет своїми підручниками та словниками. Перший такий підручник грецької і книжно-української мови та просодії (віршознавства) склав ректор школи грек Арсеній, еласонський архієпископ. Називався підручник «Адельфотес» (по-грецьки — братство). Тут працювали брати Зизанії, Памво Беринда — автор згадуваного словника та багато інших дидакалів (вчителів), яких ми згодом зустрінемо в Києво-Могилянській академії.

Книжна культура тоді посідала дуже скромне місце в житті навіть освічених людей. Книги, починаючи з кінця XVI ст., вже не пишуться, а друкуються (вони називалися «биті книги»). Ще 1460 р. Степан Драпан подарував Львівському Онуфріївському монастирю друкарню. 1518 і 1571 р. друкарні заводять Константин Іванович та його син Константин-Василь Константинович — князі Острозькі. До 1531 р. друкарні були в Києві та Острозі. Іван Федоров видрукував свого «Апостола» 1574 р. у Львові, і це перша друкowana книга в Україні, що

збереглася. Про інші першодруки вірогідних відомостей немає.

Книги друкувались невеликим накладом, у 300—400 примірників. Друкувались переважно книги релігійного змісту. В широкому вжитку були рукописні переклади і переспіви — численні повісті про Олександра Македонського та Трою, лицарські романи про Трістана і Бово, Петра Золоті Ключі, Оттона, Аттілу, віршований переказ поеми Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим».

Розвиток книгодрукування спричинився до величезних культурних зрушень, що в Україні насамперед пов'язане з недовгою, але надзвичайно плідною діяльністю Острозької академії.

Організація академії була заслугою однієї з найзначніших постатей в староукраїнській культурі — князя Острозького. *Константин-Василь Константинович князь Острозький* (1526—1608 рр.) був середнім сином відомого військового діяча Великого князівства Литовського князя Константина, який після смерті Стефана Баторія, на думку сучасників, мав найбільше шансів стати королем, якби не був «вождем схизматиків». Визнаним вождем українців і всіх православних у Речі Посполитій був і Константин-Василь. Присвячуючи йому свій трактат, відомий єзуїтський діяч Петро Скарга звертався до нього як до «першого в тім грецькім законі і народженням з великих предків, і великою заможністю від пана Бога»⁷. Князь Острозький увійшов в історію у зв'язку з ще однією подією: саме проти нього було спрямоване перше козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського. Ніхто не надав тоді великого значення місцевому заколоту, а

⁷ Цит. за: Яковенко Н.М. Українська шляхта. — К., 1993. — С. 80.

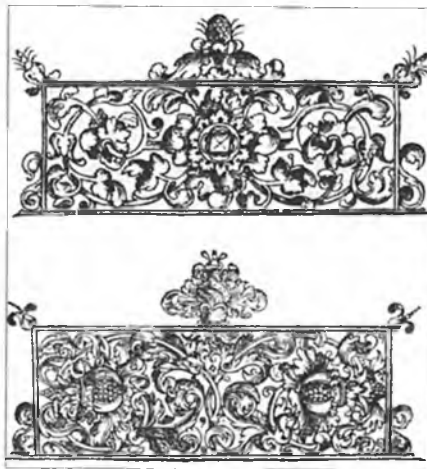
між тим це був перший ледь чутний поштовх великого «землетрусу» XVII століття.

Заснована 1576 р. в Острозі академія стала, по суті, першим українським навчальним закладом європейського типу. Історичне значення Острозької академії насамперед полягало в тому, що вона утвердила зразок української православної школи як «тримовного ліцею», чи «тримовної гімназії». Її називали ще «грецьким колегіумом», але це був колегіум *слов'яно-греко-латинський*. Православна освіта орієнтувалася на вищі зразки, здобуті в річищі «латинської» вченості, що було виявом *західної орієнтації*, незвичайної для східного християнства.

Далі, саме Острозькій академії довелося розпочати ту видавничу роботу, яка породила наукове вивчення біблійних текстів. Перехід на книгодрукування вимагав критичного перегляду рукописних варіантів книг. Списки, в тому числі сакральних книг, істотно різнилися, і потрібне було ставлення до них як до людських рукотворних писань, продуктів культури. Так було розпочато вивчення Біблії як тексту, і першим результатом стала «Острозька біблія», видана 1581 року. Це — видатна дата в історії української культури.

Острозька академія проіснувала 60 років і розпалася незабаром після смерті її організатора і покровителя.

Вже в перші десятиліття братського руху виявляються різного характеру культурні орієнтації: «західницька», що намагається спрямувати освіту на «латинські» зразки, і «слов'яно-грецька», що в боротьбі проти католицизму орієнтується на візантійське православ'я.

Заставки з книги
«Василій Великий».
Острог.
1594 р.

Дві культурно-політичні орієнтації

Реформування церкви, на той період абсолютно необхідне, могло йти різними шляхами: або при оперті на низовий братський рух, або «згори», шляхом перебудови церковної адміністрації та політики. Оскільки низові братські організації одержали великі права і практично ставили під контроль всю діяльність православної ієрархії, конфлікт став неминучим. Антіохійський патріарх Іоаким, а за ним і Константинопольський Вселенський патріарх Ієремія, перший в історії патріарх, який відвідав Русь, рішуче підтримали ревний православний простолоуд і різко засудили єпископів, особливо Львівського. Відповіддю вищого кліру було прийняття пропозицій католиків про унію західної та східної церков. Собор у Бресті 1596 р. затвердив акт про унію.

Ідея унії була на Україні-Русі не нова, і коли перед лицем турецької загрози Константинополю таке об'єднання церков було здійснене («Флорентійська унія»), воно сприйнялося в Україні з млявою нехиттю,

але принаймні не так вороже, як у Москві. А в кінці XVI ст., в епоху, яка в історії України пов'язана з іменем Константина-Василя князя Острозького, для верхівки суспільства не було сумніву в тому, що якась угода з західною церквою неминуча. Це впливало вже з тих культурних орієнтацій, що їх приймало нове українське шкільництво. Освіта, яку одержував молодий шляхтич чи міщанин, повинна була відкривати йому якісь можливості в суспільстві Речі Посполитої. Тому латинська мова і західна організація школи з'являються в різних українських навчальних закладах — від протестантських до православних.

Від католицької культури Україну-Русь відділяли відмінності в церковних обрядах та догматиці (спосіб хреститися, служби і свята, сакральний одяг ієреїв, мова служби, догмати, насамперед догмат про походження Святого Духа від Отця чи, як у католиків, також від Сина, католицький догмат про чистилище і т. д.). Громом з ясного неба для простих віруючих було впровадження папою Григорієм XIII нового календаря з 1.VIII.1582 р. Це було пов'язане з перенесенням дат календарних церковних свят і викликало шалений опір у православних. Для напівязичницького світосприймання зміна традиційних днів свят, в яких злилися християнська сакралізація часу з давнім язичницьким осмисленням часового круговороту, вносила хаос в звичні ритми і була майже перемогою сил темряви.

Проте самі по собі ритуали не становили непереборної перешкоди для унії. В католицькому середовищі, щоправда, дискутувалось питання, чи є «схизматики» християнами і чи не

треба їм після прийняття унії наново хреститися. Перемогла, проте, поміркована точка зору, згідно з якою догматичні й обрядові розбіжності не настільки великі, щоб вважати православних іновірцями. Варто згадати, що така ж проблема виникла і після об'єднання української та російської церков: для частини ортодоксальних церковників (вже після реформ Никона!) українці були нехристиями, бо обряди, включаючи хрещення, відрізнялися від російських (українців називали *обливанцями* тому, що дитину під час хрещення не обов'язково було опускати в купіль, досить облити її водою).

Справа навіть не в тому, наскільки великі обрядово-догматичні відмінності між церквами. В Україні обрядовому боку віри не надавалося такого значення, як в Росії. До XVI ст. в Україні хрестилися так само, як і в Росії, двома перстами, але виправлення книг і ритуалів пройшли майже безболісно, натомість у Росії це була надзвичайно драматична історія. Ставлення до кожної букви обрядового тексту яскраво виражене в словах одного з московських захисників віри: «Нам всем, православным христианам, подобает умирати за един аз, его же окаянный враг выбросил из Символа там, иде же глаголется о Сыне Божии Иисусе Христе: «Рожденна, а не сотворенна»; велика зело сила в сем аз сокровенна». Сказати, що пересічний український православний віруючий готовий був умирати за кожен аз, не можна. Під час подорожі антіохійського патріарха Макарія через Україну в Росію в часи Хмельниччини його син Павло Алеппський зазначав у своїх записах неймовірну здатність росіян стояти годинами службу, зосередженість на ритуаль-

* Цит. за:
Соловьев С.М.
Сочинения. — М.,
1981. — Кн. VI. —
С. 35.

ному боці релігії (до речі, Макарій вперше відслужив у Москві службу, під час якої хрестилися троєперст'ям). В Україні ставлення до обряду відображало більш загальну культурно-політичну проблему — ставлення до перспектив національного розвитку.

Ініціатори унії взяли курс на західноєвропейську загальну орієнтацію, пожертвувавши культурними реформами для зміцнення організаційних зв'язків із західною церквою; було збережено і старий юліанський календар, і церковнослов'янську мову служби. Орієнтація на Захід виявилась досить консервативною орієнтацією на контрреформацію. Реформа і реорганізація церкви провадились надалі в тому ж напрямі, що й очищення, і перебудова церкви в католицькому світі. Польські власті підтримали уніатів і визнали тільки уніатську ієрархію.

Наступні чверть століття, коли Константинопольська патріархія чітко не виражала свого ставлення до унії, а братства і непокірні православні ієреї не підкорялися митрополиту, надзвичайно розповсюдилася література, яку називають *полемічною*. Полемісти не були дискусантами в звичному для нас розумінні; крім догматичної та політичної дискусії, література цього роду містила — чи не переважно — вираз почуттів обурення і неприйняття противника, що набували іноді яскравої літературної форми. Звинувачення-інвективи мали спонукальні, силові функції, що їх можна порівняти з функціями словесної *магії*. Прокльони, якими сторони осипали одна одну, слід сприймати радше як заклинання — анафема завжди мали сенс не тільки слова, а й дії.

Серед полемічної літератури виділяються книги-послання Івана Вишенського (близько 1550 р. — після 1621 р.), захисника братської православної ідеології. В цих надзвичайно яскравих і пристрасних творах найбільш повний вираз знаходить той образ мислення, який сьогодні має назву фундаменталізму.

Характер діяльності Вишенського можна окреслити як *пророцтво*. Чернець, родом із досить значного на той час галицького міста Судова Вишня, — невідомо, чи з міщан, чи з шляхти, найімовірніше самоук, — він обирає незвичний спосіб поведінки: живе майже все життя в Греції в монастирі на горі Афон і шле послання-інвективи у далекі підкарпатські долини. На запрошення однодумців-братчиків взяти участь у практичній

*Церква св. Духа,
с. Потелич,
південно-західна
Волинь.
1502 р.*

Фрагмент
настінного розпису
в церкві св. Духа
в с. Потелич.
Присвячування
до хреста

роботи Іван відповідає з погордою — знає Бог, коли йому спуститися в грішний світ. Послання для нього — політ його дум до людей, «мислене видовище», він іноді розписує маршрут своїм листам. Разом з ними він немовби здійснює містичний політ думки по далекій вітчизні. Іван тримається з людьми як пророк — посередник між Богом і людьми, слово якого має спопелити антихристове сім'я. На горі Афонській, близько неба, чернець Іван, «райська людина», безпосередньо спілкується з Богом. Але в своїх посланнях він описує діалог з дияволом! Це природно, бо свій голос пророк ототожнює з голосом Божим, якому він слугує лише зняряддям.

Тому така сила криється в його напучуваннях-заляттях, повних владної зневаги до слуг Божих: «На трапезі без молитов (по-свинському) їсти не починайте, як оце нині оскотілі їсте». «О країно грішна, люди лютії, повні гріхів, плем'я лихее, синове беззаконнії! Залишили Господа і розгнівили святий Ізраїль, поверніться назад!»^{*} Це «назад» — не

випадковість, бо Вишенський вбачає порятунок у поверненні до «простака», до ранньохристиянських ідеалів: «...ви ж нині увіч постраждали, коли спокусилися на латинську й мирську мудрість... Чи не ліпше тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж досягнути Арістотеля і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєнну?»^{**} Герой Вишенського — простак, простий чоловік за соціальним станом і невчений вірний, мудрий своєю глупотою. Еразму Роттердамському з його «Похвалою глупоті», де безглуздість-глупота світу трагічно смішна, протистоїть захист ірраціональної глупоти-мудрості.

Соціальна природа симпатій Івана Вишенського — поза всяким сумнівом. «Як же ви духовними, та не тільки духовними, але й вірними зватися можете, — звертається він до ієреїв-уніатів, — коли брата свого, з одної купелі хрещення — вірою і від однієї матері, — який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуете і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сідельником, шевцем? Добре, хай буде хлоп, кожум'як, сідельник та швець, але згадайте, що він брат ваш, рівний з вами в усьому»^{***}.

Захист загальної рівності не має нічого спільного з гуманізмом у тому розумінні, яке характеризує тодішня «латинська» культура. Іван Вишенський виходить із глибокої грішності брудного і мерзенного людського ества і джерело всіх зваб вбачає в самовпевненості й гордині людини. Звідси і тон нещадних ви-

^{*} Вишенський І.
Твори / Пер.
з книжної української
мови Валерія
Шевчука. — К.,
1986. — С. 34, 61.
^{**} Там же. — С. 35.
^{***} Там же. — С. 81.

критиків-звинувачень, якими сповнені його послання.

Писання Вишенського розходились по Україні і мали вплив переважно серед нижчих, соціально упосліджених прошарків православної братської громадськості. Хоч він звертається до князя Острозького як до вождя православних, сам князь займав іншу позицію. Власне, князь Константин-Василь теж був прихильником унії, тільки він бачив перспективу більш широку: об'єднання з Римом усіх православних церков, включаючи Московську і Молдово-Валахську (румунську). Як союзників у культурному русі він розглядав протестантів-антитринітаріїв. Культурний діяч західницької орієнтації, з широкими екуменічними планами, князь Острозький був рішуче проти того способу об'єднання з римською церквою, який, на його думку, мав призвести до розколу Русі.

Після Брестського собору боротьба спалахнула з новою силою. Братства розцінювали унію як зраду церковної ієрархії й посилили свій контроль над діяльністю церкви, втручаючись у діяльність священників і всюди вбачаючи підступи єзуїтів. Православними було вбито полоцького єпископа-уніата, київського вийта, кількох ченців, а архімандрита Видубецького монастиря вірні втопили у Дніпрі. Активним учасником подій стало козацьке військо, яке рішуче захищало православні братства. В антиуніатському русі дедалі сильнішими ставали консервативно-православна й фундаменталістська тенденції.

Характерно, що в творах православних письменників-полемістів знаходимо вирази симпатії до ладу

*Церква
св. Параскеви,
с. Олександрівка
на Закарпатті.
XVII ст.*

імперії Османів та турецьких способів встановлення соціальної справедливості.

Описуючи систему покровительства немусульманським церквам у Османській імперії, анонімний автор «Перестороги» (близько 1605 р.) пише: «Так то так Бог предивним чудом

*Іван з Вишні.
Ікона
«Розп'яття»,
с. Суха.
1678 р.*

устроїв, же тот поганин, которий головним неприятелем вірі Христової ест, а так, рад не рад, яко пес чужих скарбов, сам їх не уживаючи, сторожем ест і розхоцати їх нікому не допускаєт*». Ще виразніше протиставлення справедливого магометанства несправедливому Риму в «Палинодії» Захарії Копистенського: «Мають то грекове над нас, ркомо вольних і прави обварованих, же в вірі і в набоженстві своєм вольность мають. Хто був в Константинополю і по інших містах в Греції на урочитії свята, побачив би свободу і вільность, і веселле, і строй, і безпеченство христіан таковоє, же рекл би кождий, іж тії там христіане царствують, і же в так великом їх згромаженню, і в так світлої їх оказалості только їм цара недоставает...»**

Принцип управління державою та суспільством в імперії із симпатією характеризує пам'ятку, що називається «Записки яничара». Автор його, серб Константин із Островиці, колишній яничар, жив, імовірно, на Україні; він ненавидить султанат і ісламське «поганство», але тон його розповіді міняється, коли йдеться про соціальну політику султанів. «І так вони постачають султанські замки, а також і всю турецьку державу від найвищої людини до самої незначної, чи багатий він, чи бідний, кожен дивиться на руку султана, а султан всіх забезпечує у відповідності з його чеснотами і заслугами. І, таким чином, жоден пан не має нічого спадкового»***. Розповсюдженість цієї пам'ятки свідчить про наявність симпатій до системи жорстокої справедливості й загальної рівності.

Але головні політичні симпатії консервативного та фундаменталістського крила спрямовані в бік Моск-

ви. Агітація за присєднання до держави Московської поширюється саме в колах, найближчих до граничного традиціоналізму.

З іншого боку, уніатські реформи не давали жаданого результату.

Уніатський митрополит *Inamiū Pomiū* (1541—1613 pp.) був досить освіченою людиною широких поглядів. Перед тим, як наважитися на унію, він підтримував близькі стосунки з князем Острозьким, зазнав багато сумнівів і вагань. Вчився він у Кракові, потім служив у Радзивілла і певний час був, як і патрон, кальвіністом; у Бресті він був каштеляном і суддею. Іпатій Потій був добрим письменником-полемістом. Спочатку він вирішив наслідувати православну церкву і став організовувати уніатські братства. Проте цей шлях виявився безперспективним. Тому Іпатій, а особливо його наступник митрополит Велямин *Рутський*, головну увагу приділяли монастирям. За зразком католицької церкви всі п'ять монастирів, що залишилися в уніатів, — Віленський Святої Трійці, Мінський, Новогрудський, Битенський та Жировицький, — об'єднано в одну конгрегацію під началом новоствореного ордену василіян (у православній церкві не було чернецьких орденів, але ченців західні автори називали василіанами тому, що монастирі засновані були за статутом св. Василя Великого). В Мінську і Новогрудку було створено колегії за зразком єзуїтських з тими ж привілеями, при Мінському монастирі — семінарію для підготовки священиків, папа Урбан VIII надав 22 місця в західних університетах для підготовки професорів; при уніатських монастирях створено народні школи, організовано було

* Пересторога // Українська література XVII ст. — С. 28.

** Копистенський Захарія. Палинодія // Там же. — С. 101.

*** Записки яничара. — М., 1978. — С. 96—97.

опіку над православною молоддю, яка вчилася в єзуїтських колегіях. Видимих результатів на той час ці освітні заходи не дали, авторитет уніатської церкви залишався низьким, при цьому в очах римо-католицького кліру і керівних кіл Речі Посполитої вона була другосортною і всього лише перехідним щаблем до повної перемоги католицизму.

Проте наростання фундаменталістських тенденцій в братствах, диктат неосвіченої громади над ієреями, переростання ненависті в насильства й убивства вносили вагання і в середовище православних письменників.

В унію переходять деякі відомі учасники Київського гуртка. Так, відомий дидакал Київської братської школи Касіян (Каліст) *Сакович*, чернець родом з-під Рави-Руської, поет, спочатку виступав за об'єднання уніатів з православними, а потім перейшов у католицизм і переїхав до Кракова. Більшою втратою для православ'я був перехід до унії Мелетія *Смотрицького* (1575—1633 рр.). Син ректора Острозького колегіуму, організатора філологічних праць з підготовки видання Острозької біблії Герасима із Смотрича (Смотрицького), Мелетій був широко відомий не тільки як православний полеміст і церковний діяч, але й як вчений-філолог. Це йому належить опис граматики старослов'янської мови, вся термінологія, якою й досі користуються російські лінгвісти: *гласная, согласная, ударение, слог, точка, многоточие, запятая, предлог, союз, междометие, глагол, существительное, склонение, спряжение* і так далі — навіть реформи Ломоносова виявились менш тривалими, ніж фундаментальна праця Смотрицького. Як письмен-

ник Мелетій Смотрицький відзначався європейською освіченістю; він вчився у доброму єзуїтському колегіумі в Вільно, потім в університетах Бреслау (Вроцлава), Ляйпціга, Нюрнберга та Віттенберга, перекладав польською мовою Петрарку. Після вбивства уніатського єпископа Полоцького Смотрицький, який був у тому ж Полоцьку архієпископом православним (невизнаним), зробив подорож по православних центрах Сходу і повернувся з переконанням, що стан східнохристиянської теології й догматики надзвичайно низький порівняно із західним. Єдиний вихід Смотрицький вбачав в унії церков і через деякий час перейшов до неї.

Певну конкуренцію православним, католикам і уніатам у галузі освіти становили протестанти.

Важливу роль у ті часи відіграла невеличка Гоща на річці Горинь, недалеко від Рівного, — родове гніздо князів Гойських: тут склався впливовий центр антитринітарської церкви. Дрібні овруцькі пани Немиричі, які розбагатіли в часи колонізації Півдня, у своєму замку в Черняхіві створили ще один значний соцініанський гурток. Протестантські осередки та школи зазнавали переслідувань як з боку католиків, так і з боку православних; як правило, їх школи були високого рівня, але тримались, доки живий був багатий покровитель. Гойською школою оволоділи православні, майбутній ректор Києво-Могилянської академії Гізель був певний час її ректором. Князь Острозький, а пізніше і митрополит Могила підтримували з протестантами лояльні і навіть союзницькі відносини. Загалом вплив протестантизму в Україні був менший, ніж у Литві та Біларусі. Характерно, що українські

протестанти вживають українську розмовну мову в книгах (переклад новозаповітних книг українською мовою антитринітарієм Валентином Невгалецьким в с. Хорошів на Волині 1581 р.).

1620 р. Константинополь відмінив рішення Брестського собору і призначив православним Київським митрополитом Йова Борецького, ректора Київської школи, колишнього Львівського братчика. Король Зигмунт визнавав тільки уніатського митрополита. Справа заходила в безвихідь і мала, здавалось, лише силове розв'язання.

Петро Могила та його спадщина

Петро Могила з'являється на культурно-політичному горизонті України в період, коли велись пошуки компромісу між уніатами і православними — спочатку за ініціативою Мелетія Смотрицького, а потім і старого короля Зигмунта. Незважаючи на те, що у верхівці кліру обох частин руської церкви та правлячих кіл держави усвідомлювали небезпеку розколу «Русі з Руссю», спроби віднайти примирення на штовхувались на впертість Риму, за розумілість польської шляхти та фанатизм мас. Митрополитові Могилі судилось не тільки зміцнити православну церкву України та Беларусі, зробити її найавторитетнішою з усіх східнохристиянських церков, а й визначити напрям розвитку культури і освіти, пов'язаної з церквою. Діяльність Могили створила нові можливості й перспективи в культурі і політиці, які, хоч вони і не були реалізовані, вплинули на хід історії.

Петро Могила (1596?—1647 рр.) був одним із п'яти синів молдавського господаря Симеона. По-румунськи слова *movilă* означає «пагорб, купа», тобто приблизно те ж, що й «могила», і, за співзвучністю, так і було сприйняте в українському середовищі. Рід, чи династія, Мовіле був пов'язаний кровними, політичними і господарськими узами з польською аристократією; в Польщі молодий Могила служив у гетьмана Жолкевського, згодом Хоткевича, і займався своїми, досить значними маєтностями на Україні. Зі своїм сюзереном Могила брав участь в обороні Хотина, де турки зазнали поразки. Король Зигмунт III спочатку рекомендував Могилу на молдавський трон, але молдаване відмовились прийняти орієнтованого на Польщу володаря. Владний, рішучий і амбітний молодий чоловік обрав церковну кар'єру, і 1627 р. король затвердив його обрання архімандритом Печерського монастиря без чернечого стажу. З цього часу Могила стає однією з ключових фігур української політики і культури.

Обійнявши другу за значенням в ієрархії посаду, Петро Могила стає членом Київського гуртка, що вже мав свої орієнтації. Митрополит Йов (Іван) Борецький походив із Галичини, там був близький з Іваном Вишенським, але симпатії його були радше на ліберально-західницькому боці. Борецький став першим ректором братської школи в Києві; Мелетій Смотрицький, який теж був пізніше ректором, вважався одним з членів митрополита й освіченого київського гуртка. В Києво-Печерській Лаврі навколо друкарні ще за Єлисея *Плетенецького* (1554—1624 рр.), теж галичанина, архіманда-

рита з 1599 р., організатора лаврської друкарської справи, зібрався гурток інтелігентних церковних діячів і письменників: три брати Беринди, два брати Зизанії, Захарія Копистенський, Тарасій Земка та інші. Протилежний, консервативний табір очолював Ісайя Копинський, лубенський владика.

На початку церковної діяльності Могили, 1629 р., було скликано Собор православних у Києві і аналогічний Собор уніатів у Володимирі, щоб обговорити можливості об'єднання. Ініціатива короля зірвалася через протидію Конгрегації пропаганди віри в Римі та опір православних в Україні. Під час зборів якийсь козак з натовпу гаркнув прямо за спиною у владик: «Буде унія господарчиків (тобто архимандриту, Могили) та й Борецькому така сама, як війтові перше!»* (нагадаємо, що київського війта-уніата вбила юрба). Йов Борецький ледве не впав з крісла, а Могила від безсилої люті заплакав.

Після смерті Йова Борецького 1631 р. під тиском козаків митрополитом було обрано Ісайю Копинського. Проте Копинський не влаштував уряд, оскільки було відомо, що він веде агітацію за приєднання України до Москви. Молодий король Владислав підтримав кандидатуру Петра Могили, яку висунуло зібрання руської шляхти (а не духовних!); урочистості відбувалися не в Києві, а у Львові.

Як владика Могила радше нагадував вельможного князя: він був нестримний у гніві, за його наказом до смерті забито ігумена Троїцького монастиря лише за те, що той не схотів віддавати приміщення хворих старих ченців для школи. Проте саме безцеремонність, з якою Могила

*Петро Могила.
Фрагмент фрески
в храмі Спаса
на Берестові*

розправився з уніатами, котрі утримували Софіївський собор та інші церкви й монастирі, піднесла його авторитет у козацтва. Згодом Могила разом із Копинським зустрівся з низовиками і завоював їхні симпатії, а Копинського звинуватив у змові з Москвою. Митрополиту вдалося приборкати до рук ієреїв і, головне, братства. А Жуковський, автор глибокого дослідження про Петра Могилу, вважає влучною характеристику відносин між митрополитом і братствами І. Крип'якевича: «Могила не вів відкритої боротьби з братствами, але знищив їх вплив тим, що витворив освічене духовенство, яке взяло провід у церкві в свої руки. Так була усунена анархія в церковно-національному житті, той небезпечний стан, коли кожне братство само вирішувало різні релігійні чи організаційні питання. Могилянська церква усувала усі спірні чи сумнівні питання і натомість давала готові канонічні вирішення»**.

Звичайно, не всі теологічні проблеми одержали канонічне визначення,

* Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Кн. VIII. — С. 92.
** Цит. за: Феномен Петра Могили. — К., 1996. — С. 34—35.

та й Могила не прагнув до цього. Головним завданням стало формулювання фундаментальних догматів і впорядкування служби в такий спосіб, щоб обрядовість була логічна й однотипна. Цим цілям і служила копітка й напружена праця, що завершилася виданням «Краткого катехізиса» (1645 р.), «Великого требника» (1646 р.) та інших церковних книг.

Опрацьовуючи православну догматику та обрядовість, Могила і його співробітники широко використали досягнення католицької церкви, західних теологів. Використання католицьких джерел при підготовці «Требника» і «Катехізиса» не порушувало цілісності задуму — створити обґрунтований варіант європейськи орієнтованого східного християнства.

З упорядкуванням справ віросповідних, служби, адміністративного життя, налагодженням церковного господарства, митрополія Київська, Галицька і всієї Русі стає фактично найбільш авторитетною серед православних церков. Стараннями Могили розпочалось будівництво у Києві, місту поверталася слава національного центру.

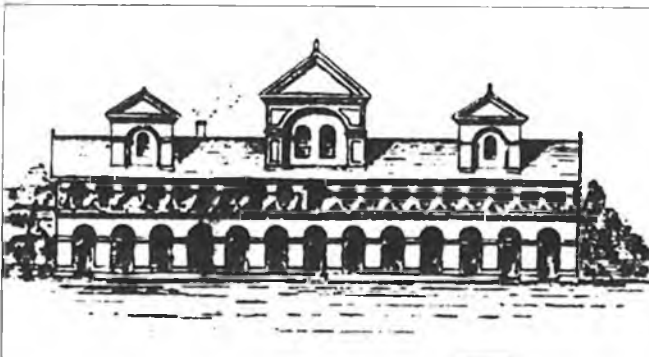
Петро Могила підтримував союзницькі стосунки з протестантами.

Він сам вінчав Марію Могилянку з лідером литовських протестантів Радзивіллою і надрукував частину своєї промови при вінчанні. В книгах Могили прочитується лояльне ставлення до євреїв та старозаповітного іудаїзму. Продовжуючи полеміку з уніатами і католиками, він надав їй стриманого тону дискусії.

Задуми митрополита, проте, були набагато ширшими. Для нього і невеликого кола втаємничених (до якого входив із світських чернігівський воєвода Адам Кисіль) йшлося не лише про вплив і незалежність української церкви, можливе об'єднання з уніатами, а й про широкий євхуменічний рух. У плані об'єднання християнських церков Київська митрополія стала ключовою точкою в християнському світі.

1928 р. опубліковано знайдені в архіві Конгрегації пропаганди віри документи, що кинули світло на далекосяжні наміри митрополита Могили. Йдеться про його листування з папою 1644—1645 рр. Петро Могила був готовий піти на широкий компроміс із західною церквою. Погоджуючись визнати примат папи римського, Могила наполягав, проте, на збереженні, можна сказати, конфедеративного принципу об'єднання церков, прийнятого в східному християнстві. Згідно з проектами митрополита, українська церква в разі об'єднання незалежно від папи обирала б свого владика, який тільки для інформації надсилав би йому сповіщення та свій символ віри. Могила вказував на можливість розв'язання віросповідних труднощів і наполягав на тому, щоб було збережено обрядову специфіку церков. Пропозиція Могили не була прийнята Римом, який мислив об'єднання з ук-

Києво-Могилянська колегія часів П. Могили. Реконструкція В. Січинського за гравюрою І. Щирського. 1698 р.

раїнською церквою тільки як капітуляцію в душі Флорентійської унії.

Через кілька років Вестфальський мир закінчив низку релігійних війн у Європі і підвів ризик під амбіціями Ватикану. В тому ж 1648 р. вибухнуло козацько-селянське повстання під проводом Богдана Хмельницького, і в полум'ї української Жакерії згоріли всі ліберально-компромісні плани й проекти.

Якби вік Петра Могили не був таким коротким, якби років на двадцять раніше визначилось співвідношення сил у Європі, хід історії міг би бути іншим. Адже за об'єднання з Римом на конфедеративних засадах церкви України, цілком очевидно, патріархії на чолі з Петром Могилою, стояли і ті соціальні сили, що прагнули перетворити Річ Посполиту Обох Народів, як вона офіційно називалась, на Річ Посполиту Трьох Народів.

Збіг кількох перспективних ліній розвитку в одній точці є рідкісною можливістю, і така можливість у нас не здійснилася.

У заповіті, написаному з такою ж твердістю, з якою прожите було недовге життя митрополита, Петро Могила на першому місці ставить головний свій доробок — колегію, чи академію, створену через об'єднання братської та лаврської шкіл 1631—1632 років. Нечуваним був той факт, що засадовим стосовно системи викладання в цій православній школі був передовий досвід єзуїтських колегій. Не здійснились глобальні заміри київського митрополита, натомість пережило лихоліття й справило вирішальний вплив на духовну історію України його улюблене дітище.

Після смерті Петра Могили митрополичий престол тривалий час очо-

лювали його послідовники. В період Хмельниччини це був Сильвестр Косов, вихованець Замойської академії, префект київської школи. Не випадково він відмовився присягати російському царю після підписання Переяславської угоди. До 1686 р. київські ієрархи утримували незалежність митрополичого престолу, і тільки митрополит Гедеон Четвертенський визнав за московським патріархом титул церковного глави Київського і всея Русі.

Про культурну політику в роки однієї з найбільш кривавих і затяжних європейських релігійних війн, якою була національно-визвольна війна і так звана Руїна, важко говорити — війна завжди є війна. Вона приносила і явища нечуваного духовного піднесення, і духовне та матеріальне спустошення. Супутником війни завжди буває фанатизм, і фундаменталістські умонастрої одержали, зрозуміло, додаткові імпульси, тим більше, що вони були пов'язані з проросійською орієнтацією. Історія перебрала за цей короткий час всі варіанти — і Андрусівський мир із спробою польсько-литовсько-«руського» триєдинства, і проосманську орієнтацію Дорошенка, і промосковську орієнтацію, яка з епізоду дипломатії Хмельницького перетворилася на найбільш стабільний політичний вихід. Ідейним натхненником Андрусівського миру був європейськи освічений шляхтич, протестант, який прийняв православ'я, письменник Юрій *Немирич* (1612—1659 рр.), учасник нещасливих походів гетьмана Виговського. В його праці, мабуть, найвірніше вгадати трагічну перспективу України.

*І. Руткович.
Архангел Михаїл.
Кінець XVII ст.*

*Архангел Михаїл.
Ікона з церкви
Святого Духа
в Рогатині.
1650 р.*

§ 5. СТАРОУКРАЇНСЬКА БАРОКОВА КУЛЬТУРА

Стилістика староукраїнської культури

Староукраїнською називали часом культуру, що передувала новій, створеній за останні два століття. Риси цієї старої культури, добре збережені нам XVIII ст., часами гетьманів і сотників, київських риторів і філософів та сільських мандрівних дяків, сліпих

бандуристів та малярів, які розписували неповторні церкви на горбах над тихими українськими ріками, — ці риси переважно спільні для всього періоду козацької легенди.

Україна належала до культурної зони, яка в часи контрреформації розвивалася в стилістиці бароко. Будучи християнським краєм східного обряду, вона, проте, належала до периферії регіону, духовний центр якого був в Італії та Австрії. Труднощі поширення «латинсько-

го» впливу пов'язані з конфесійними конфліктами, і все ж можна вказати шляхи проникнення барочної стилістики в усі культурні сфери. Гнуті барочні лінії настільки змінювали художні смаки, що у Львові знатних громадян — як католиків, так і православних — ховали у вишуканих барочних трунах з писаними маслом портретами покійних.

У XVII ст. у православному храмі в Україні проникає гармонійний спів, привнесений спочатку композиторами-іноземцями, які керували придворними хорами. На акордному ряді двох ладів — мажорного та мінорного — розвивається в Україні багатоголосна обробка стародавніх церковних мелодій. З дещо більшими труднощами нові засоби проникають в іконопис. Знаменита ікона «Архангел Михаїл» з церкви Св. Духа в Рогатині демонструє шляхи оволодіння досягненнями світового живопису: у архангела складки плаща вимальовані з готичною різкістю ліній, мускулатура ніг по-анатомічному точна, в дусі італійського ренесансного живопису, постать архангела видовжена згідно зі східними іконописними традиціями.

Проблема, проте, полягає не в поширенні культурних новацій. Масове їх поширення свідчить, звичайно, про приналежність до спільної цивілізації, але одна й та сама деталь може мати різний смисл у різних культурах. Вся справа в тому, на якому ґрунті культурні деталі поєднуються в цілісність.

Геополітично, економічно, культурно й соціально Україна XVI—XVII ст. від Путивля до Карпат, від Полісся до Запорізького Низу вражає різноманітністю. В країні мають обіг гроші всіх видів — дукати, талари, левы, шостаки, орлянки, шаги, чеги,

*Львів. Катедр.
1370—1404 рр.,
1474 р.*

осьмаки, тимфи і так далі. Українські поети пишуть вірші латинською, польською, книжнослов'янською, розмовною українською мовами. Зберігаючи, згідно з литовсько-руським правом, станові різниці навіть у вартості людського життя, знаючи юридично поняття суверенітету і свободи людської особистості, Україна відображає всі культурно-

*Дворик будинку
Коріякта
у Львові.
1580 р.*

Форта книги
«Бесіди Іоанна
Златоуста».
Київ.
1624 р.

політичні проблеми в калейдоскопічному різноманітті світоглядів і смаків як князівських, шляхетських, міщанських, козацьких, так і священницьких і селянських. Українці сповідують віру православну, уніатську, кальвіністську, соцініанську, римокатолицьку, а в містах живуть, крім русинів, греки, поляки, вірмени, євреї, татари.

Досить пройтися вулицями сьогоднішнього старого Львова, щоб зрозуміти строкатість тодішнього культурного життя. В місті височіє вико-

наний у готичних традиціях католицький собор — Катедра, довкола нього на колишньому католицькому кладовищі, яке давно зникло, — декілька збережених часом витворів тодішнього західноєвропейського мистецтва — каплиць з прекрасною скульптурою. На вірменській вулиці — ансамбль церковних споруд у стилі від класичної вірменської церкви до католицької храмової архітектури, споруджений переважно італійцями. На Руській вулиці на початку XVII ст. будується (вчетверте після пожеж) православна Успенська церква із баштою Корнякта. Дивлячись на цю церкву, можна уявити себе в Італії часів Відродження. А були ще кам'яниці італійських купців, татарський квартал на північ від вірменського, два єврейських гетто.

Край, що зберігав якимсь дивом культурну цілісність на всьому своєму неосяжному як на ті часи просторі, центр тяжіння якого дедалі більше переміщувався на дніпровський Низ, не мав стабільної структури, увесь час був у високій температурі, у русі, як гігантська соціальна плазма.

Від хаосу цей край оберігала на-самперед надзвичайна стабільність і консервативність селянського світу. Місто, яке важило в ті роки дуже багато хоча б тому, що за його мурами жило подекуди до третини населення, також прагне сприймати новациї, асимілюючи їх через старовинні суспільні форми.

Та якщо ми зупинимося на цій обставині, ми тільки повторимо звичну формулу про вирішальну роль народних мас і народної культури. Залишиться незрозумілим, як саме можливий культурний прогрес.

Ця обставина буде яснішою, коли ми зважимо на зміни в культурі села.

Будучи стабільним опертям національної культури загалом, вона завжди засвоює доробок професійної архітектури, малярства, музики, книжну культуру, і, насамперед, принаймні в ту старовинну епоху, переломлює все це через масовий релігійний світогляд.

Нам сьогодні важко простежити деталі цього процесу, оскільки і будівництва велось небагато, і писалось мало як у церквах, так і в канцеляріях. Проте в деяких пам'ятках епохи можна бачити сліди культурних перетворень і впливів.

Кам'яне будівництво до XVI ст. велось переважно замкове, оборонне; численні замки залишилися на Волині. Тут простежуються впливи розвитку нової військової техніки, передусім поява вогнепальної зброї, та перенесення із заходу культури фортифікації. Для естетики це дало небагато. Натомість можна помітити в пізніших церковних кам'яних будовах явний вплив техніки дерев'яного храмового будівництва. В безперечно «дерев'яних» традиціях церковної архітектури видно, що саме невеликі сільські церкви стали законодавцями нової архітектурної моди. Взагалі присадкуватий «волинський» стиль церковного будівництва має не суворі романські риси, а печать ліризму; церкви затишні, простуваті по-селянськи; нерівні муровані поверхні їх стін мають щось від звичайної хати, неначе несуть тепло чийось рук. Пам'ятки письменності того часу, як адміністративно-господарські акти, так і рукописні євангелія, — нечисленні, але цікаво те, що останні нерідко створюються в селах.

Що ж до ікон, з яких згадаємо Миколау Зарайського з Житієм (збереглась у Москві), Волинську Богоматір

*Службник Іова
Борецького.
Фрагмент
титульного
аркуша.
1632 р.*

з церкви Покрови в Луцьку, Юрія Змієборця та Преображення з села Станила біля Львова, Петрівську Богоматір (всі XIV ст.), деїсус з чином з с. Ванівці на території нинішньої Польщі, Богоматір Одігітрія з с. Красова на Львівщині (XV ст.) тощо — то можна у низці випадків говорити про неймовірної сили мистецтво, яке сполучало примітив із прекрасним володінням принципами організації простору. Це той самий примітив з ознаками геніальності, що буває виявом повної мобілізації художніх сил простого люду, якому стало доступне мистецтво, створене високими професіоналами.

Звичайно, культурні цінності й художні смаки по-різному формуються в різних соціальних середовищах.

Як і католицькі контрреформаційні автори, православні та уніатські письменники (наприклад, луцький уніатський єпископ Кирило

Скульптурне
зображення
Адама Киселя.
Низкеничі,
Успенська церква

Терлецький) виступали проти світських картин — натюрмортів, пейзажів, батальних та античних сюжетів, які витісняють у заможних, аристократичних домах ікони. Щоправда, портрет, який мав коріння ще в зображеннях ктиторів у церквах, залишається визнаним живописним жанром і набуває оригінального своєрідного розвитку, пов'язаного з підкресленою, навіть зухвалою реалістичністю зображення — «сарматським стилем», властивим і польському портрету. Поширюється мистецтво західного стилю — передусім у зібраннях магнатів. Наприклад, у збірці живопису у Вишневецькому замку було лише одних портретів близько 600, в галереї Вишневецьких — майже 60 портретів.

Козацтво навіть у своїй верхівці на той час ще живе за селянськими смаками. Характеризуючи художню культуру козацької еліти, великий знавець історії українського мис-

тецтва П.М. Жолтовський писав: «Родоначальниками старшинських фамілій були прості козаки. Тому старшинський побут при усіх прагненнях відійти від «поспільства» все-таки далеко не в усьому наслідував шляхетсько-магнатські взірці. Лише пізніше, через декілька поколінь, у старшинському середовищі могла скластись свідомість шляхетності і старожитності свого роду. Тому не могли відразу нагромаджуватись в порівняно скромних садибах українських полковників і сотників великі збірки живопису — портретів та картин, які були у резиденціях польських магнатів. Описи домашнього майна гетьмана Самойловича, Палія, Сулими та інших, перераховуючи значну кількість ювелірних виробів, одягу, килимів, дорогоцінної посуду, з творів живопису називають лише ікони та портрети»¹.

Але і селянсько-козацьке середовище, як і середовище міське, виявляє чутливість до культурних новацій епохи.

За умов загострення національних та соціальних протиріч, коли всі почуття проходили через церковне життя, спалахує гострий інтерес всіх прошарків населення до сакральної культури, «Божого слова». Прискорюється надзвичайно важливий у культурному відношенні процес: міська культура, якою була християнська культура за часів Русі, спускається з міста «вниз», трансформуючи традиційну народну культуру.

В Україні не склалось становища, коли орієнтація на розмовну мову етносу — українську мову — протистояла орієнтації на сакральну мову і культуру.

Традиціоналізм захищає старі мовні настанови, за якими кожна

¹ Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1983. — С. 89.

унормована мова є неминуче і тільки мова сакральна, церковнослов'янська. Не випадково Вишенський підкреслює, що сила його у простоті та «нашій словенській мові»: за Вишенським, ажа і не може бути сказаною словенською мовою. Норма можлива лише як сакральний текст. Але ця позиція не взяла гору.

Залишаючись центром усієї культури, релігійне життя не зупиняє її десаκραлізації, посилення світського характеру й орієнтованості на людський світ. Нормальним, унормованим і високим може бути культурне (в тому числі мовне) явище й тоді, коли воно живе поза сферою священного. Диглосія розв'язується. Розвиток іде в напрямі двомовності і багатомовності, визнання рівноправності сакральної і різних несакральних мов.

Звідси і паралельне використання мов у одному й тому ж тексті, як, наприклад, у Транквіліона Ставровського:

*Прето, що ся кому бачить,
Вольно, яко собі рачить.
Убі дівінум ілюмінацію,
Ібі тацет поетарум шконгацію.*

Це нагадує жартівливий варіант народної пісні «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде», яку спудей співали так:

*Et sonat, et tonat,
pluvium que coelum dat,
А хто ж мене, молодую,
теум домум reducat?*

*Обіззався козак
на солодкім меду:
— Гуляй, гуляй, теа сара,
я догому проведу.*

Київський митрополит Сильвестр Косов писав: «бог дасть грека будет

ad cogitum, а латинь ad fogitum» (тобто грецька мова для церкви, латинська — для культури світської). Польськомовні вірші Лазаря Барановича (наведені в перекладі В. Кречотня) були шляхетним викликом Польщі:

*Не усякому поляку
Будуть вірші ці до смаку.
О коли б ти, ляше, вірші
В руській мові склаав не гірші!
Звір се дикий для русина —
Що польщизна, що латина.
Звір той гострі має роги.
Тож, поляче, не будь строгий.
Почитай, як я утямив,
І оддай нам тим же самим.*

*Я б радів лиш, ляше-брате,
Коли б руську вмів ти знати.
Щоб вернулися часи ті,
Як ходили турка бити,
І святий гнів на турчина
Єднав ляха і русина.
Схаменись, вернись до згоди,
Загаси пожар незгоди!*

Переживши архаїчну диглосію, мовна свідомість українців вводить у ранг культурних, унормованих мов все, пов'язане з книжністю. Тільки на Низу діє обов'язковість (норма) вживання української мови. Природно, що саме протестанти намагаються ввести українську розмовну мову в книжний обіг. Оскільки ж роль головного противника папізму і лідера міської громади відіграла в Україні православна церква, розмовна, народна мова не стала символом боротьби проти католицизму. Утвердженню національної релігії й національної культури служить всяке слово, і сакральне, і несакральне.

Як і культура контрреформації, староукраїнська культура головним чином орієнтована на слово.

Один із перших гомілетів — теоретиків казання — Іоаникій Галатов-

ський (пом. у 1688 р.), в 1657—1669 рр. ректор Києво-Могилянської академії, а потім архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові. Обґрунтовуючи нову культурну стилістику в душі західноєвропейської естетики, Галятовський зазначає чотири можливих значення, чи смисли сакрального тексту: «літеральний, моральний, алегоричний, анагогічний. Літеральний сенс належить до гісторії самої, моральний належить до обичаїв добрих, котори повинна душа наша заховати... алегоричний належить до церкви воюючей, которая на землі знайдеться, анагогічний зась сенс належить до церкви триумфуючей, которая знайдеться в небі»¹.

Відмінність від старої, традиційної художньої доктрини тут у *напрямі руху* через мистецтво. Для класичної східнохристиянської доктрини мистецтво і вся культура є уподібненням передіснующим схемам; згори вниз, через канони зображення від світу небесних прообразів до земної реальності, іде і майстер, і споживач твору. Мова, задана сукупністю канонів, сакралізована і перекладу не підлягає. З позицій же барочного стилю шлях йде від словесного, образного ряду *буквального* («літерального») значення через *повчально-моралізаторські* смисли до вищої *алегорії* сакрального рівня і «анагогії» — проникнення в небесну, духовну суть земного буття. Читач, глядач, слухач виходять із слова, що має буквальный смисл. Більш глибокий смисл — повчання, мораль, що за цим словом криються. Але й це ще не все. Життєва мораль є лише натяком, щаблем осягнення смислу цілого як певної мудрої алегорії. І тоді, коли алегорія зрозуміла, людина наближається до розмови з Богом.

Від усвідомлення обмеженості буквального смислу слів, ставлення до мовних засобів як *усього лише* мовних засобів, що дозволяють увійти в світ прихованих смислів, — виникає потреба в складних символічних конструкціях алегоричного характеру, свобода у виборі символіки. Культура XVI—XVIII ст. орієнтована на символічні структури, геральдику, алегорії, подвійний і потрійний сенс. Іконостас повторює книжну заставку — форту, на якій символи-алегорії зображують усе, що має бути змістом книги. Бурхлива символічна орнаментация його поверхні створює ту ж атмосферу напруженого піднесення, що й вся барочна архітектура.

Література тієї доби вірить, що віршованим алегоричним словом можна виразити всі смисли реальності.

В польській поезії розвивається система, де довжина строфи продовжується до 11 і 13 стоп. Ця непомірно довга строфа, закінчена римою, дозволяє оформити у віршованому розмірі текст на будь-яку тему. Створюється враження, ніби віршем можна сказати все, що завгодно.

Що тільки не роблять із словом у поетичній майстерні українські майстри під цими впливами! Віршотворні вправи Івана Величковського, його акростиhi, «раки», «єдиногласні», «єдинопадежні» тощо вірші нагадують поетичну лабораторію Велеміра Хлебнікова. Але «єдиногласний вірш» («слово плотоносно, много плодоносно») не претендує розбудити якісь приховані *почуття*: своїми алітераціями та асонансами поети тієї школи прагнуть раціоналізувати словесну творчість, створити певну символіку, яка потребує розшифрування *задуму*. Довжелезні

¹ Цит. за: Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — С. 19.

віршовані тексти мають бути об'єднані чимось понад текстом, як і взагалі в барочній конструкції для досягнення багатоголосся.

Часто зазначуваною особливістю бароко є надзвичайний драматизм композицій, що виникає з поєднання в одному цілому різноманітних і навіть протилежних художніх явищ. Можна сказати, що Україні властива особлива строкатість культурного життя, поєднання якого в цілісність якраз і здійснювалось у староукраїнську добу. Звідси й впливає та напруженість, для якої така властива барочній культурі узагальненість, де-що моралізаторська, оперта на слові й раціональності. Ці риси можна зазначити і у культурної еліти, і в народній творчості.

Київський культурний центр

Інтелектуальне ядро староукраїнської культури складається навколо професорів Києво-Могилянської академії, що в переважній більшості переїхали до Києва з Галичини на запрошення Петра Могили. *Йосиф Кононович-Горбацький* (р. нар. невідомий — 1650 р. чи 1653 р.) приїхав до Києва зі Львова; він вчився у Замойській академії і читав у Києві риторіку, а 1639—1642 рр. — перший філософський курс. Під керівництвом Петра Могили Кононович-Горбацький здійснював основну богословську роботу в українській церкві. Пізніше філософський курс читали його учень *Інокентій Гізель* (приблизно 1600—1683 рр.), *Іоасаф Кроковський* (р. нар. невідомий — 1718 р.) та інші професори. Інокентій Гізель чи люди з його кола — автори книги «Синопис» (1674 р.), що служила підручником історії багатьом

*Службник
Лазаря Барановича.
Освячення прапора.
Деталь мініатюри.
1665 р.*

поколінням українців, росіян та білорусів. Гізель бере участь у підготовці нового видання старовинного «Киево-Печерського патерика» (1674 р.), що впродовж століть був найпоширенішою книгою для домашнього читання.

*Ліствиця
Іакова —
еквівалент
світового дерева.
Ірмологія
з м. Ворожба*

Пізніше велику роль у київському гуртку відігравав Лазар Баранович (1620—1693 рр.); він вчився вже в Києво-Могилянській академії та єзуїтських колегіях Вільно і Каліша, читав у Києві поетику і риторику, з 1650 р. був ректором академії та ігуменом Богоявленського братського монастиря. 1657 р. Баранович — архієпископ Чернігівський, певний час — місцєблюститєль митрополічної кафедри. До гуртка, душею якого був Лазар Баранович, входили Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, поет Іван Величковський, Дмитро Туптало (св. Дмитрій Ростовський), Київський митрополит Мазепиних часів Варлаам Ясинський та інші.

Як бачимо, тодішня українська інтелігенція поспіль складається з освіченого духівництва. Отці пишуть вірші, ставлять трагедії, драми

та інтермедії силами спудеїв і городян, вчать співу і філософії, видають різноманітну літературу в лаврській друкарні, — коротше кажучи, вчать *мудрості*.

Традиціоналістська «Пересторога» — в колі престонародної християнської міфології, відображеної зокрема в апокрифах, повсюдно поширених ще в ту пору. В апокрифі про Іоанна Богослова, найстарший російський список якого датується XV ст., розповідається, що на горі Фаворській святий Іоанн Богослов після семиденної молитви був «восхищен» світлою хмаркою на небо і бачив там величезні книги, розмовляв з Ісусом Христом, який йому розповів про кінець світу, про прихід антихриста, про Єноха та Ілію і про інші речі, багато в чому повторюючи апокаліптичні пророцтва з «Одкровення» Іоанна Богослова. Неважко побачити тут відголоски «шаманського польоту» з раптовим узрінням великої таїни буття — кінця світу в просторі й часі.

В «Пересторозі» анонімний автор пише про три закони, які дали Єнох, Ілія і Іоан Богослов: Єнох дав «природжений закон», Ілія вчить про «писаний людський закон і о пророцех і о Христі», а Іоан «о новом законі благодаті Христової». Бог з великої любові до людей пошле ще учити вірних і невірних Єноха, Ілію та Іоанна*. Не Іоан Хреститель, а автор «Апокаліпсиса» виступає в ролі учителя і просвітника, що підкреслює грізну пророчу роль проповідників «закону і благодаті».

Вчителі Київського кола — аж ніяк не пророки.

Образ світового дерева — стовпа «золотого» — світової гори (гори Фаворської) — ліствиці, що сполучає горній світ із земним (у видінні Яко-

Гравєр Ілія.
Розп'яття.
Ілюстрація
до «Требника».
Хрест проростає
в світове дерево.
Дереворит
у барочному стилі.
1646 р.

* Українська література XVII ст. — С. 57.

ва) — все це залишається у сфері переважно народних уявлень. У книжній літературі маємо вже навіть іронічне використання цієї образності:

*Світ сей сну єсть подобен,
а щастє грабині:
восходять і нисходять
по ней мнози нині*.*

В лекціях з філософії ми бачимо тему порядку й хаосу в зовсім іншому формулюванні, властивому західній схоластиці з часів Фоми Аквіната. Для католицьких теологів проблема раціональності порядку пов'язана з проблемою свободи волі Бога (Божої всемогутності). Сама ідея Божої всемогутності суперечлива: якщо Бог всемогутній, то чи існують речі, неможливі для нього? Наприклад, чи може Бог створити камінь настільки важкий, що сам не зможе його підняти? Будь-яка відповідь на запитання виявляється несумісною з ідеєю всемогутності Бога: якщо Бог може створити такий камінь, то він не може його підняти і, отже, не всемогутній, якщо не може створити — тим більше не всемогутній. Саме поняття «закон» означає неможливість його порушення і, отже, незрозуміло, як закон може виходити від Бога.

Томісти знаходили відповідь у аристотелівських категоріях шляхом розрізнення сутності та існування. Закон, неможливість бути інакше діють там, де вже існують речі, і впливають із сутності речей. Але те, що речі існують, сама їх *екзистенція*, — справа волі Божої. Так, якщо карета наїхала на камінь, то колесо трісне, бо така природа (сутність, *есенція*, властивість) і колеса, і каменя, на який карета наїхала. А сам той факт, що колесо мало існування на дорозі, по якій їхала ка-

рета, екзистенція, існування, буття колеса — результат волі Божої (приклад взято із одного томістського підручника філософії). Ця ідея в схоластиці має назву ідеї *щойності*: розрізняється той факт, що річ є, і те, що є ця річ. Автори численних філософських курсів, що читалися в Києво-Могилянській академії після Кононовича-Горбацького, приймають його критичну поставу до цього томістського розв'язання, але незмінно мислять у цій системі понять.

У Київській академії заведено було вважати перебільшенням ту виняткову роль, яку приписували томісти есенції (властивостям чи сутності речей) у світовому порядку. Це стосується також ролі форми і матерії. З точки зору, яка переважала в академії, певну роль у тому, як будуть перебігати події й розвиватися процеси, відіграє також матерія речей, або їх спосіб існування. Дійсно, немає потреби в посиланні на Божу волю для того, щоб пояснити, як камінь опинився на дорозі! Ці теми особливо популярно й докладно обговорювалися пізніше, вже на початку XVIII ст., Феофаном Прокоповичем. Але і в попередніх курсах є той же напрям думки. Подібна критика томістської концепції, прийнятої переважно домініканцями, була знайома і католицькій філософії і має витоки у Оккама.

Отже, в Києво-Могилянській академії філософські курси читалися в дусі доброї схоластики, точніше, неохластики, орієнтованої на мислителів із Толедо. Тільки XX ст. гідно оцінило доробок схоластичної вченості, що розвивала логічний аналіз у напрямі, підхопленому сучасними логіками і аналітиками. Збережені часом студентські конспекти доб-

* Величковський І.
Ліствиця Іаковля // Українська література XVII ст. — С. 314.

рою латиною свідчать про те, що в Києві розбирались у схоластичній мудрості на рівні європейських університетів.

Звернімо увагу на те, як називаються в конспектах ці курси (в перекладі з латини): «Диспутації логіки, тобто узгоджена побудова Арістотелевого Органону, викладена в колегії Києво-Могилянської роксоланської молоді і пояснена в сентенціях досвідчених докторів, згідних з думкою Арістотеля, року 1686», або ще виразніше — курси риторики: «Ворота ораторського факультету для нових атлетів, що стали на герць в літературних змаганнях, відкривають не тернистий, а проторений шлях до вершин красномовності; руками глави римської красномовності вони вкажуть початкуючому учневі дві стадії чи дві ідеї навчання». Це нагадує пишні віньетки чи навіть цілу форту, де словесними символами зашифровано увесь прихований за першою сторінкою зміст. Можна сказати, що ці піднесені і вишукано сконструйовані формулювання — це словесні *жести*, літературні пози, надзвичайно театральні.

Курси діляться на частини — трактати й диспути (диспутації). Диспут був невід'ємною частиною навчального процесу, і це був не урок чи семінар, а словесний театр. Вся схоластика була мудрістю словесною, що й підтримувало її в університетах тоді, коли вже розвивалась дослідна наука й математика. А через свою барокову піднесеність, через диспутації вона пов'язується з театром.

Головним шляхом, яким одержана спудеями мудрість та освіченість ієреїв доходила до найширших мас

народу, була *проповідь* священника. Повчання Іоанікія Галятовського дозволяє уявити характер літератури, яку читали і використовували проповідники.

«Может кто спитати, где маємо взяти матерію, з якої би сьмо казанне могли учинити. Одказую. Треба читати Біблію, живот святих, треба читати учителів церковних — Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Афанасія, Феодорита, Іоанна Дамаскіна, Єфрема і інших учителів церковних, которії Письмо Святес в Біблії товкують; треба читати гісторії і кроніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся дієт; треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, каменях і розмаїтих водах, которії в морю, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, власності і skutки, і тоє собі нотувати, і аплікувати до своєї речі, которую повідати хочеш. До того читай казання розмаїтих казнодійов теперешнього віку і їх наслідуй. Если тії книги і казання будеш читати, знайдеш в них достаточную матерію, з якої можеш зложити казанне на хвалу Божію, на отпор геретиком, на збудуванне вірним і на спасеніє душі своєї»^{*}.

Казання теж є своєрідний театр — театр одного актора.

1667 р. маємо першу документальну згадку про *вертеп*. Вертеп народжується в католицьких містеріях; св. Франциск почав будувати «печери» з ляльками, що зображали події у Віфлеємській печері. Такі самодіяльні «печери» досі конструюються в усіх кінцях католицького світу. Звідси пішли скриньки з трьома поверхами відповідно до трьох рівнів космосу, потім «нижній світ» зник, залиши-

^{*} Галятовський І.
Наука, або способ
зложення казанія //
Українська література
XVII ст. — С. 116—
117.

лись «верхній», на якому грали по-божні лялькові вистави, і «нижній», де виконувалися сміхові інгермедії. Із храму з розвитком театральності містерії вийшли на паперті, а потім і в інші людні місця, де найбільший інтерес викликали у простолюду низькі, сміхові сюжети. Характерно, що Вишенський різко ганьбив усякі «машкари» як «латинщину».

В Україні XVII ст. грають такі народні комедії як у вертепах, так і в студентських виставах. Але вони завжди — не більше, ніж інтермедії, сміхові вставки до серйозних драм. Висока культура органічно входить у «верхній поверх» театрального життя із своїм наївним моралізаторством, бо вона сама наскрізь театральна. Зрештою, і вірші писалися переважно з приводу всіляких подій чи на чийсь честь, і все це виконувалося на публіку, для шанованих громадян та козацької старшини, які всю ту мудрість не стільки читали, скільки слухали і спостерігали.

Українська пісня й дума

У сфері, яка вважається традиційно автономною «народною культурою», суто усною — фольклорною, а саме в піснях та думах, спостерігаємо той же, по суті, процес, що і в поширенні на побут козацької канцелярсько-риторичної шкільної культури.

Поряд з поетичними жанрами, що культивувалися в середовищі школярів та церковної інтелігенції, поряд з книжною поезією продовжував існувати і розвиватись цілий поетичний світ народної пісні.

У творенні й особливо у виконанні народної поезії важливу роль відігравали «народні професіонали» — фа-

хівці, організовані по-цеховому, в братства. В XV—XVII ст. це були *лірники* і *кобзарі*, а також *каліки*, зокрема *перехожі*. Користувались вони двома інструментами — *бандурою* або *кобзою* (тюркське слово) і *лірою*. Обидва інструменти щипкові, лютневого сімейства і західного походження, тільки ліра мала ще й клавішний пристрій. Гра на бандурі вимагала більшої майстерності, але й лірник мав бути високим професіоналом. Братства лірників і кобзарів мали свою систему учнівства, іспитів-посвят, свою постійну організацію, старшин тощо. Відома грамота Хмельницького одному з кобзарських цехмістрів, де йому надається право влади над своїм цехом від імені гетьмана. Будучи за формою таким же братством, як і інші професійні об'єднання, кобзарі й лірники продовжували ще дуже старі традиції співців язичницького часу, були знахарями, уміли лікувати. Часто це були сліпці або люди, скалічені в турецькій неволі. Особливо пов'язані були з напівязичницькою старовиною *каліки*, тому вони й піддавалися в Росії жорстоким переслідуванням, супроводжуваним знищенням їх інструментів. В Україні влада церкви взагалі не була такою сильною, а сама церква — такою консервативною, і об'єднання музикантів почували себе вільніше.

Лірники й кобзарі виконували також псалми, канти духовного характеру, а також апокрифічні пісні. Характерною рисою побуту кобзарів і лірників, як і побуту всіх членів професійних братств, була їх рухливість. Мандри були далекими, і музики ходили і в Валахію та Молдову, і далі в Туреччину, і в Польщу, і в німецькі землі.

О. Слостіон. Портрет кобзаря С. Яшиного. 1903 р.

В поетичному жанрі виділяють три форми народного вірша: речитативну, пісенну і говірну. Прикладами говірного віршування можуть бути приказки («Іхав до Хоми, а попав до куми», «Не біжить собака від калача, але від бича» тощо). Тут немає і сліду *силабічного* (складового) вірша, виділяють ритміку не склади, а слова (*тонічний* вірш), при цьому такий говірний вірш завжди заримований. На відміну від говірного, інші вірші не римувались, рима потрапляє в східнослов'янський вірш з латини через чеську та польську поезію. Силабічно чіткий і заримований вірш — явище української поезії, і явище пізніше, десь приблизно розглядуваної пори; до російської народної поезії рима не дійшла, і силабічний склад її досить крихкий. У народній поезії пісні мають різні розміри — наведемо приклади за М.Л. Гаспаровим:

4 + 4 (тобто 4 склади, цезура, 4 склади — розмір щедрівок):

*Ой, на річці / на Ардані
Там пречиста / воду брала,
Своє дитя / повивала,
В колисочці / колисала...*

5 + 5 (розмір колядок):

*На Дунаєньку / при береженьку,
Там всі сьвітії / воду сьвітили...*

4 + 6 (розмір епічних пісень):

*Ой під лісом / та під Лебедином,
Курчалася / доріженька гимом...*

6 + 6 (розмір лірницьких пісень):

*Када горе, горе, /
як на сьвіті жити?
Воронь Боже, нещастя, /
буде Бог судити,
Як чоловік здоров, /
кождий го кохає,
В великім нещастю /
під го ся цурає...*

4 + 4 + 6 (розмір коломийок):

*Ой коби я / за тим була, /
за кім я гагаю,
Принесла бим / сім раз воду /
з тихого Дунаю,
Принесла бим / сім раз воду /
тай не вигночила,
Ой коби я / за тим була, /
кого я любила...*

Не тільки широкий загал, а й деякі вчені ототожнюють коломийковий розмір із Карпатським регіоном і пов'язують із танцювальною стихією. Як показала С.І. Грица, коломийковий розмір має давню традицію, римований тип «триколінного вірша» поширений в польській та українській поезії того часу, передусім у Центральній Україні. В районі Карпат і Західного Поділля поширений речитатив у танцювальному ритмі або силабічний парландовий речитатив, а в основі його лежали старіші ритми 4 + 4, 4 + 6, 6 + 6. Мелодизований розспів із модифікаціями строфи через повтори, вставні рефрени тощо — характерна риса якраз центрально-східного регіону. Основою його, вважає С.І. Грица, були старовинні речитативи із цим розміром. І розспівається він зовсім інакше: адже вільна і широка «Посіяла огірочки низько над водою, сама буду поливати дрібною сльозою» — теж коломийка за розміром.

Особливий інтерес з історико-культурної точки зору становить епічна поезія, оскільки в ній зосереджуються світоглядні теми і сюжети. Епічний вірш вимагає довгого розміру, і ним був традиційно загальнослов'янський вірш-десяти-складник 4 + 6. Зміна ритміки живої мови ставить епічний жанр перед вибором: або зберегти строгість побудови, міняючи поетичні засоби, або піти на розхитування ритміки.

В північному російському билинному вірші не визначено, яка тенденція перемаже, а в українській думі видно, що в старій билинній традиції перемагла тенденція до розхитування ритміки. Очевидно, сприяла цьому і церковна музика, в якій геть було втрачено ритміку й розвинувся речитатив без будь-якої ритмічної підтримки. Подібний речитатив, доповнений східними за походженням орнаментальними варіаціями, — наслідком мандрів кобзарів і лірників на Балкани, — і становить головну рису дум. При цьому ритм «за кадром» вгадується, нерегулярності сприймаються як відхилення від ритму, — і це надає поезії дум колосальної епічної сили.

Не треба й казати, що в описуваний час могутній центр епосу складається і утверджується в Наддніпрянщині, в центральній-східній частині України. До цього можна додати, що поряд із думами розвивається жанр балади, що мав, безперечно, літературні корені. Взагалі новелізація пісні — характерна риса періоду, і вона теж відображає літературні впливи. В думі теж можна бачити баладні сюжети, які набувають трансформації відповідно до загального архаїчного строю поетичного мислення в думі.

Образи, що використовуються в думах, — радше не образи, а стандартні символи, які служать для розпізнавання об'єкта так само, як пози і жести в традиційному іконописі: «тиха вода», «вітер буйний», «битий шлях» тощо. За цими образами-символами стоїть глибока традиція, яка чуттєво оживляє скупий символ. Так, мотив народження з піску на камені часто використовується в народній пісні-баладі:

«взьми, бабо, піску жменю, / та й посій го на каменю; / як пісок твій житом зійде, / тоді син твій з війни прийде».

Між тим, ця тема-символ має давнє, загальноєвропейське походження, зустрічаємо її в міфах про народження Мітри з сімені на камені, зустрічаємо її і в українських колядках космогонічного характеру, де хаос-море упорядковується образом світового дерева, три птахи символізують його тричастинність, птахи творять світ, дістаючи з дна морського саме ту «піску жменю», яка з такою гіркотою символізує в пісні неможливість повернення з війни коханого чи сина-козака. Образ «вітрів буйних» теж має космологічний характер — адже вітри дмуть на всі чотири сторони, а чотиристоронній світ — це безконечність, упорядкована квадратом і кругом.

Україна, земля, куди їде молодий козак, в найстаріших текстах називається «проклятою стороною» і отожднюється з чужим, диким, «тим» світом, маргінальним краєм, де ведуть небезпечне існування на межі життя і смерті. В одній із пісень вона означається сирим, як світ антикультури, на противагу вареному як символу світу культури: «Ой вернися, козаченьку, вернися, / вареної горілки напийся! / — Не вернуса, мила, не вернуса, / в чистім полі сирої нап'юся!» Продовжується діалог-прощання, діалог-оплакування таким чином: «Ой хто ж тобі, мій миленький, голівоньку змиє? / — В чистім полі буйний вітер віє, / він мені голівоньку змиє. / — Ой хто ж тобі, мій миленький, могилку оплаче? / — В чистім полі чорний ворон кричє, / він мені могилку оплаче». Можна уявити собі, який жах супроводжував людину, яка вирушала «на

Україну» з перспективою смерті без християнського поховання і оплакування, де єдиним супроводом на «той світ» буде каркання птаха смерті — чорного ворона, де спілкуватися можна тільки з буйним вітром — хаосом безконечності.

Загадковий і надприродний характер запорожця оспівано в одній із старших дум — думі про Хвеська Ганжу Андибера. Ганжа сидить, «бідний летяга» (або «нетяга»), край столу в шинку, шинкарка подає йому якісь недопивки-недоїдки, дуки-полковники не хочуть з ним пити і насміхаються — аж козак «на бистрії ріки поглядає, кличе, добре покликає:

*«Ой ріки, — каже, —
ви, ріки низовії,
Помошниці дніпровії!
Або мені допоміч дайте,
Або мене з собою візьміте!»
Отогі один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі нагіє,
Другий козак іде,
Боти сап'янові несе,
На його козацькі ноги нагіє;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову нагіє.*

Тут мотив чудесного перетворення злидня-нетяги на розкішно вбраного багатого козака так само істотний, як сміхові мотиви і мотиви чудесного перетворення в думках про Байду, про князя Дмитра Корецького: в обох випадках герой вбиває голубів у подарунок «царю турецькому», а птахи виявляються дітьми царськими. При цьому спочатку «в Царєграді, на риночку, п'є Байда мед-горілочку» — сміховий заспів цієї історичної пісні вміщує волинського вельможного князя в маргінальну і водночас таку «свою» атмосферу, що його не відрізниш від Ганжі Андибера чи козака Голоти.

Дума про втечу трьох братів з Азова, відома в багатьох варіантах і теж дуже стара, може бути віднесена до найвищих витворів світової культури. Трагізм ситуації безнадійний — у трьох братів усього два коні, і хтось має загинути. Це молодший брат:

*За кінними братами
біжить він, підбігає,
Об сирі коріння, об білі каміння
Білі ніжки свої козацькі посікає,
Кров'ю сліди заливає.*

Він просить братів підвезти його, але відповідь братів жадливо раціонально правильна:

*Братіку ти наш рідний,
Як голубоньку сивий!
Гей, ми і самі не втечемо,
І тебе не візьмемо.
Буде з города Азова
погоня вставати,
Тебе, братіку, минати,
Будуть в тернах та байраках
На спочинках минати,
А нас будуть, кінних, доганяти,
Стріляти, рубати,
Або живцем в гіршу недолю
вертати.*

Молодший брат просить його зарубати, але й тут відповідь раціональна, розсудлива: «Зроду, братіку, сього не чували, щоб рідною кров'ю шаблі промивали». Молодший просить залишати йому знаки, де вони проїхали — середній «велике милосердіє має» і залишає йому ці сліди. Молодший брат врешті-решт гине в степу на безводді. Доля братів в одних варіантах трагічна — їх ловлять і вбивають турки-яничари, в інших — брати рятуються, середній брат каже батькам правду й одержує прощення.

Баладний трагізм спирається на абсолютну розсудливість і раціональність міркувань братів, які репрезентують світ хаосу, а не порядку — ни-

ми втрачено сенс буття: братню людську солідарність. Ми бачимо нові риси в традиційному світосприйнятті, пов'язані з оцінкою мандрів і долі в класичній парадигмі християнської культури — притчі про блудного сина. На надзвичайну розповсюдженість мотиву мандрів блудного сина в українській культурі того часу звернув увагу Валерій Шевчук.

Характерно, що в українській літературі змінюється оцінка мандрів: адже в «Євангелії» вона залишається негативною (старший брат все ж кращий за молодшого, як завжди в протиставленні «старший — молодший», «задній — передній», «менший — більший»; він дорожчий тільки тому, що вчить своїм прикладом, що є гріх і усвідомлення гріха). В українських же літературних варіаціях на тему блудного сина старший брат оцінюється прямо негативно, як людина, яка погрузла в гріхах і не шукає з них виходу.

У світлі того, що говорилося про рухливість підмайстрів-братчиків, дяків, спудеїв-мандрівників по європейських університетах, нарешті, втікачів-селян, «похожих» і «непохожих», і козаків — увесь цей український світ постійно знаходився у русі в пошуках свободи й долі.

Як протилежність можемо згадати приклад «Повести о горе-злосчастии», написаної приблизно в той же час. Вона тлумачить ту ж саму тему блудного сина, який бродить по світу, розтринькуючи спадщину, і при цьому переслідується своїм двійником — долею, яка, наче тінь, скрізь йде за ним і врешті змушує повернутися додому, втративши все. Тема «молодший брат і доля» до певної міри відображується у надзвичайній пісні, яка дожила до наших часів і залишилась

улюбленою піснею українців, хоча давній підтекст забутий.

*Ой, на горі та й женці жнуть,
Ой, на горі та й женці жнуть,
А попіг горою яром-долиною
козаки йдуть.*

*Поперегу Дорошенко,
Поперегу Дорошенко,
Веде свос військо, військо
запорізьке хорошенько.*

*А позагу Сагайдачний,
А позагу Сагайдачний,
Що проміняв жінку на тютюн
та люльку, необачний.*

Протиставлення Дорошенка сміховому «необачному» Сагайдачному, «зацному рицерові», незрозуміле на перший погляд: популярна фігура української старовини, Сагайдачний на славу жартівливу не заслужив. Пояснення просте — незалежно від того, який із двох Дорошенків (а, здається, навіть із трьох) мається на увазі, «нормальним» козакам протиставиться ідеальний сміховий «характерник», «табачник» і прихильник нешлюбності:

*Ой, вернися, Сагайдачний,
Ой, вернися, Сагайдачний!
Візьми свою жінку,
Вігдай тютюн-люльку, необачний!
«Мені з жінкою не возиться,
Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться!»*

Відчайдушний сміливий виклик долі чується в останній строфі цієї безсмертної пісні, де «задній»-«молодший» побратим-запорожець відповідає своєму незримому двійникові, який чигає в нього за плечима:

*Ой, хто в лісі, озовися,
Ой, хто в лісі, озовися,
Та й викрешем вогню, та й запалим
люльку, не журися!
Гей, долиною, гей —
Широкою, не журися!*

У цьому і був історичний сенс тієї могутньої хвилі, що підняла величезні маси народу України-Русі, привела їх у рух, вивела до вимірних обривів степу, де, за маревом невизначеності, вони відчули усім єством солодку силу свободи. Ми відчуваємо цю п'янку силу сьогодні, дивуючи, яку красу людську вона може породити.

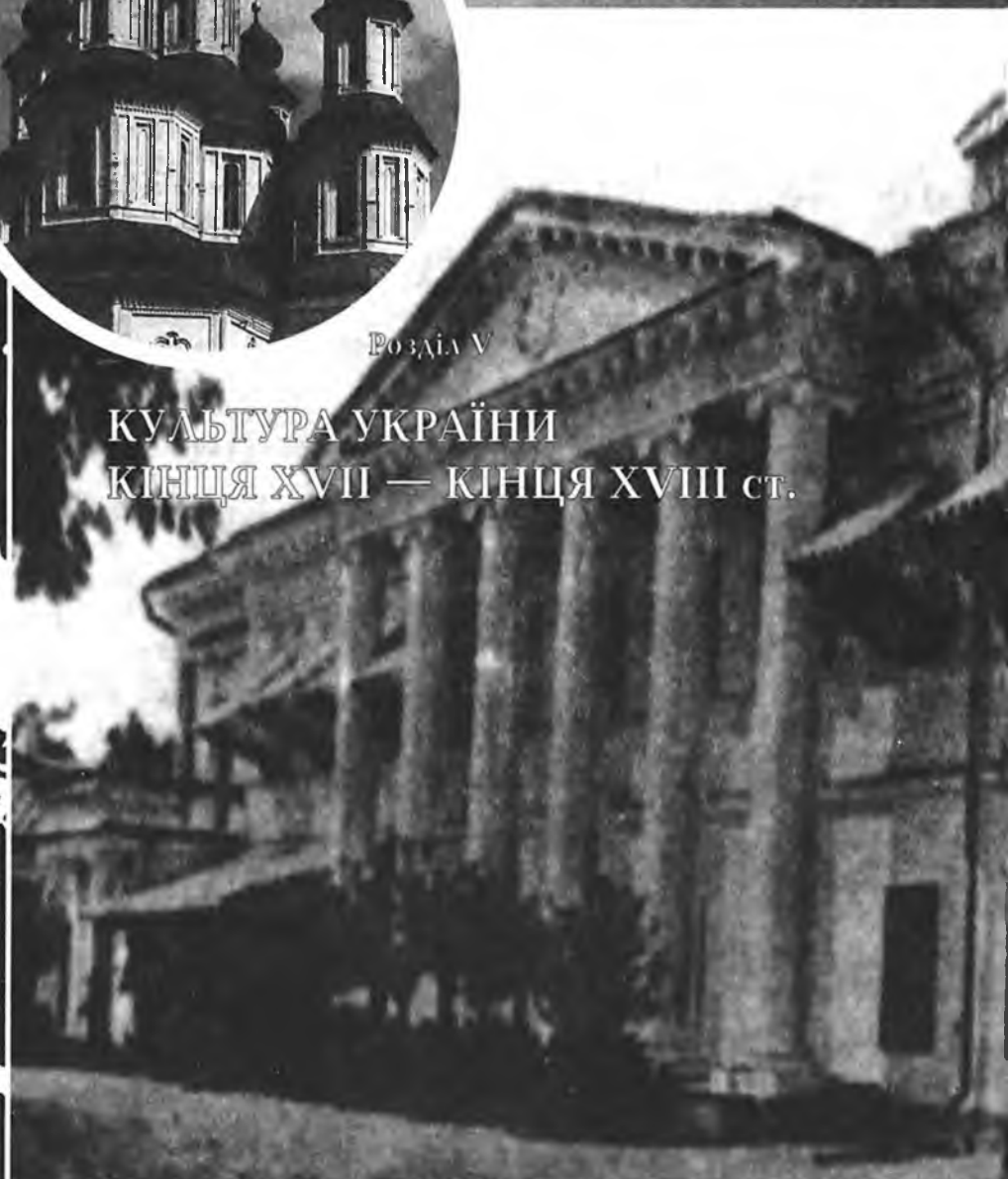
ЛІТЕРАТУРА

- Білецький П.О.* Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. — К., 1981.
- Вишенський Іван.* Твори / Пер. В. Шевчука. — К., 1986.
- Гаспаров М.А.* Очерк истории европейского стиха. — М., 1989.
- Грица С.И.* Украинская песенная эпика. — М., 1990.
- Дашкевич Я.Р.* Розселення вірменів на Україні в XI—XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1.
- Дмитриев М.В.* Православие и реформация. — М., 1990.
- Довженко В.О.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Мюнхен; Київ, 1991. — Т. 1.
- Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988.
- Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1983.
- Жуковский А.* Петро Могила і питання єдності церков. — Париж, 1969.
- Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В.* Смех в древней Руси. — Л., 1984.
- Логвин Г.Н.* По Україні. — К., 1968.
- Матейко К.І.* Український народний одяг. — К., 1977.
- Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994.
- Ничик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII века. — К., 1978.
- Ничик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.
- Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918.
- Скрынников Р.Г.* Святители и власти. — Л., 1990.
- Статут вялікага княства літоўскага 1588. — Мінск, 1989.
- Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К., 1982.
- Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.
- Українська література XVII ст. — К., 1987.
- Український середньовічний живопис. — К., 1976.
- Феномен Петра Могили. — К., 1996.
- Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. — К., 1970.
- Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины. Краткий очерк истории. — НМК ВО. — 1993. — Ч. 1.
- Шевчук В.* Дорога в тисячу років. — К., 1990.
- Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990—1991. — Т. 1—3.
- Яковенко Н.М.* Українська шляхта. — К., 1993.

Розділ V

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
КІНЦЯ XVII — КІНЦЯ XVIII ст.

§ 1. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА — КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

«Вік Розуму»

XVIII ст. називають «епохою Просвітництва» або «віком Розуму». Ця історико-культурна характеристика накладається на іншу періодизацію: бароко, рококо, класицизм, нарешті, перехід від феодалізму до капіталізму (Велика Французька революція кінця століття). Про «українське бароко» говорять, характеризуючи майже все XVIII століття.

Як сумістити ці періодизації? Яке відношення має зміна культурних стилів до соціально-економічних характеристик суспільства? Що означає «вік Розуму», і чи перестала культурна історія Європи бути «віком Розуму» після Французької революції та викликаних нею соціальних і воєнних потрясінь?

Впродовж XVIII ст. три національні держави справляли найсильніший вплив на політичну й економічну ситуацію в Європі: Франція, Голландія та Англія. При цьому якщо за життєвим рівнем населення на першому місці була Голландія, потім Англія, а потім вже Франція, якщо у промисловому розвитку всіх випереджала врешті-решт Англія, то найбільший політичний вплив на континент мала все ж Франція, яка була законодавцем мод для всієї Європи, починаючи з XVII століття. З другої половини XVIII ст. французька мова стає настільки розповсюдженою у вищих верствах населення, що витісняє рідні і в побутовому спілкуванні, і в літе-

ратурі. Франція дає найпотужніші культурні імпульси на всю Європу.

Франція вела часті війни для підтримання свого високого статусу у світі, з цих війн вона виходила знесиленою і виснаженою. Але і суперники її, передусім Англія, теж вели ці війни. Напередодні революції обидві країни були втягнуті в американський конфлікт: Англія вела війну із своїми американськими колоніями, які врешті-решт вибороли собі незалежність, Франція підтримувала Сполучені Штати. Мирний договір, який закріплював поразку Англії, було підписано 1783 р. під Парижем, у Версалі. Але, хоч як це парадоксально, ця поразка сприяла тому, що Англія стала фактично господинею світу, а Франція опинилась на грані катастрофи, що настала 1789 року.

Характерно, що впродовж століття Англія жила в ситуації ще більшого фінансового напруження, ніж Франція. За підрахунками видатного французького історика-економіста Ф. Броделя, у Франції та Англії впродовж століття невпинно зростав загальний національний прибуток (у Франції — близько 160 млн, у Англії — майже 68 млн фунтів стерлінгів). В доіндустріальних суспільствах податки можуть становити 5—10 відсотків від ВВП, а більший відсоток дає сильне напруження. Впродовж століття у Франції цей відсоток коливався близько 10, а в Англії був набагато вищим і на початку XIX ст. зріс до 24 відсотків. При державному боргу розміром у два ВВП настає криза бідності держави. Франція під кінець століття мала терпимий державний борг у два ВВП, розміри ж англійського державного боргу були набагато більшими і викликали насмішки у французькій пресі. Проте Англія

свято дбала про своєчасну виплату боргів, і англійці, які тримали державні папери, були впевнені в їх надійності, адже Англія будь-що тримала курс фунта стерлінгів рівним 4 унціям срібла з часів королеви Єлизавети до 1920—1931 років. Якщо податки у Франції були прямими і платив їх податний «третій стан», то в Англії податки були переважно непрямими і розкладались між усіма так, що не дуже дратували народ.

Після «великого компромісу», який настав внаслідок англійської революції та диктатури Кромвеля, Англія змогла перенести великі фінансово-економічні труднощі, не порушуючи внутрішньої стабільності й відчуття надійності держави. У Франції ж будь-які кризові явища відгукувалися неспокоєм міських низів, а у вищих освічених колах критичне і неповажливе ставлення до державних верхів стало нормою.

З середини століття Європа стала заможною. Звичайно, заможність «загалом» не означала заможності всіх і кожного: при середній нормі у 120 су на рік, нижче якої наставала бідність, французькі ткачі й чорнороби заробляли десь близько 100 су, а в містах жило достатньо різного невизначеного люду, який взагалі невідомо чим харчувався. Проте сказати, що Франція переживала якесь особливе зубожіння, немає жодних підстав.

До певної міри можна погодитися з Броделем у тому, що Франція стала жертвою своєї величезної, як на той час, території. Будучи нацією торговельною, Франція тягнулася до моря, й оповиті океанськими туманами приморські провінції жили набагато краще, ніж глибинні континентальні райони. Франція загалом залишалась сільськогосподарською краї-

ною, і сільська глушина була під контролем парафіяльних священників та королівських чиновників. Різноманітність і слабка пов'язаність регіонів дещо пом'якшилися впродовж століття завдяки праці інженерів Управління мостів і доріг, тому шлях від Парижа до Марселя, до південного морського узбережжя, займав наприкінці століття вже не 12, а 8 днів. Різноманітність регіонів змушувала перетинати дороги митницями, бо у випадку неврожаю в будь-якому районі Франції туди стікалися б припаси за спекулятивними цінами, оголивши всі інші регіони. Англія ж впродовж століття створила єдиний економічний простір, єдиний національний ринок від крейдяних круч узбережжя Ла-Манша до шотландських гір. Шотландський парламент прийняв рішення про об'єднання з Англією 1707 р., і впродовж століття принаймні низовинна частина Шотландії стала провінцією Англії, перейшовши на англійську мову й одержавши чималий зиск від участі в світовій економічній діяльності Об'єданого Королівства. Провінцією, а не колонією, на відміну від Ірландії, нещадно експлуатованої англійськими лендлордами.

Соціальний лад Франції зберігав архаїчні риси потрійної індоєвропейської структури, освячені середньовічним «одні моляться, другі воюють, треті орють». Стан тих, хто тримав владу, тепер не мав майже нічого спільного з «тими, хто воює»: лише 5 відсотків дворян походили з лицарства, решта були нобілітовані за службу. «Другий стан» складався як з «дворянства шпаги», так і з «дворянства мантиї», опертям режиму були всі ці нотаріуси, судді, адвокати, які дослужилися шляхетства завдяки своє-

му працелюбству й бережливості. Здавалося б, широке поповнення фундаментального опертя старого режиму буржуазними і чиновницькими елементами повинно було утримувати систему в стабільному стані. Проте, по-перше, якраз упродовж XVIII ст. соціальна мобільність різко знизилася, нобілітація нових міщан у дворянство загальмувалася; по-друге, Франція була країною необмеженої влади короля та його безпосереднього оточення над усім суспільством, включаючи й дворянські низи.

Нестабільність французької соціально-політичної системи, безсумнівно, пов'язана з абсолютистськими принципами її побудови. Повна безконтрольність дій короля і верхівки суспільства, до якої входили придворна знать, «політичні» прелати (верхівка церкви, заангажована в політиці), генеральні відкупники та вища бюрократія, призводила до безлічі конфліктів, які дедалі більше дратували суспільство. Хоч би яким був життєвий рівень середнього француза, неймовірна розкіш, що в ній купалася аристократія, загострювала соціальні дистанції. Міру тієї ненависті, яку викликала верхівка у низів, виявила лише революція.

Один із найглибших письменників і мислителів Франції Шарль Луї Монтеск'є в книзі «Дух законів», опублікованій в Женеві 1748 р., розрізняв три типи держави: республіку, монархію й деспотію. Республіка, на його думку, заснована на доблесті, монархія — на честі, деспотизм — на страхові. Доблесть полягає у шануванні законів та підпорядкованості індивіда колективу, честь — у шануванні кожним того, до чого він зобов'язаний згідно зі своїм рангом. Республіка можлива тільки на невеликій

території. Монархія, попри властиву їй нерівність, все ж означає управління згідно з законами, які вищі від волі монарха. Деспотія не шанує нічого. Як натякав сам Монтеск'є в «Персидських листах», виданих задовго до того в Амстердамі, Франція ближча до деспотії. І хоча французький абсолютизм — далеко не східний деспотизм, Франція XVII—XVIII ст. була дійсно деспотичною автократичною державою. Саме посилення деспотичних рис французької абсолютистської монархії призвело врешті до того, що вона, не витримавши тягара власної державної потуги, під час однієї з криз вибухнула із страшною силою.

Французькі моди продовжували традиції іспанських, але яка між ними колосальна різниця! На зміну важкому оксамиту й металу, темним тонам, умовному трикутному силуету чоловічого костюму, що робив дворянина схожим на католицький собор, у період правління «Короля-Сонце» Людовика XIV у другій половині XVII ст. приходять шовк, гаптована парча, ясні тони і неясна складність крою, в якому можна вбачати впливи бароко. В цю пору в чоловічому костюмі на півтора століття утверджується камзол, якого називали *жюсокор*: *just-au-corps* — «якраз по тілу». Незважаючи на свою манірність, камзол орієнтований на людину, а не на символ, носієм якого є людина. Пошитий з гаптованої парчі, з широченними манжетами, підкоченими так, щоб було видно розкішну білизну, камзол разом з короткими, до колін, вузькими шовковими штаньми, білими панчохами, черевиками на високих підборах із срібними пряжками був, хоч як це дивно сьогодні, військовим одягом, що дик-

тував моду всім прошаркам населення: всі носили те ж саме, тільки не таке вишукано-розкішне. Голову прикрашала все грандіозніша перука, і місце крилатого капелюха зайняли капелюхи дво- і трикутні, які зручніше лежали на перуці, а ще краще носилися під пахвою. Жіночі ж плаття перевершували уяву: обручі для спідниць набувають овальної форми, декольте спускається дедалі нижче, стрічки, волани, кайма, мереживо, гудзики, — зрештою, як і на чоловічих костюмах, а зачіски на дротиках піднімаються дедалі вище і стають справжніми архітектурними спорудами.

Час регентства Філіппа Орлеанського (1715—1730 рр.) вважається перехідним від бароко до рококо, і далі до революції продовжується особливо манірна, примхлива та вишукана стилістика рококо. Стилі французького мистецтва розрізняються, так би мовити, за номерами Людовиків: за Людовика XIV меблі з ебенового дерева дедалі більше прикрашаються інтарсією та інкрустацією, стають дедалі декоративнішими. За наступних Людовиків з'являється багато відпочинкових меблів, різні туалетні столики, дамські секретери тощо. Стіни приміщень поділяються на прямокутні поля, розписані панно, прикрашаються делікатним геометричним та рослинним орнаментом, ліпниною, розписаною ясно-рожевими, слонової кістки, ліловими, срібними, золотими кольорами. Розквітає французьке паркове мистецтво, яке вже в XVII ст. створило такі шедеври, як парки Тюїльрі, Воде-Віконт, Версаль.

Наприкінці XVIII ст. в архітектуру входять класичні колони — строгі пропорції, симетрія, пряме насліду-

вання античності. Але дивно говорити про проникнення класицизму у французьку культуру наприкінці XVIII ст., коли канони класицизму склалися Корнелем, Расіном, Буало ще за півтора століття до того!

Наскільки умовні й неповні характеристики культурного цілого за ознаками бароко, рококо чи класицизму, свідчить приклад музичної культури. Джерелом нових явищ у музичному житті Європи в ту пору була Італія, а найвиразнішою італійською музичною формою — опера. Опера в Римі, Неаполі, а передусім у Венеції, створює не просто нові форми, а й новий спосіб життя. 1637 р. у Венеції відкрито перший платний оперний театр; до того опери ставились у приватних театрах, тепер же кожен за гроші міг прийти і послухати виставу. Це створювало нові відносини між акторами і залом: тепер зал не підспівував і не притоптував, став чіткішим поділ на видовище і тих, хто його сприймає.

А от у Франції опера не пішла. Тут була традиція придворного балету, ще кардинал Мазаріні запроваджував італійську оперу, але публіка не приймала цього жанру. І тільки Жан Батіст де Люллі (генуезець Джамбатіста Люллі) наприкінці XVII ст. зумів прищепити Франції оперу у суто французькому дусі.

Справа в тому, що для сприйняття опери французький глядач повинен був сполучити її не тільки з придворним балетом, а й передусім з традицією класичного французького театру, з інтелектуальною драмою Расіна і Корнеля, з блиском і дотепами комедій Мольєра. Читаючи сьогодні трагедії Расіна, дивуєшся їх ідейним зв'язкам з інтелектуальною літературою Франції нашого часу.

Діалоги Расіна нагадують шахові партії. Кожен хід несподіваний, кожна відповідь ускладнює ситуацію. Але дії відбуваються переважно в царині духу — реальні, матеріальні дії, що змінюють хід історії, проходять десь поза сценою. Вгадується Декартів дуалізм духу і тіла. Орест не вбивав Пірра, але його внутрішня готовність до вбивства робить його винним: це не тільки театральна драматургія, але й інтелектуальна загадка.

Французька аристократична культура «епохи Просвітництва», безумовно, стає дедалі манірнішою. Водночас у французькій культурі існує той інтелектуальний ґрунт, те серйозне ядро, яке ми зазначаємо в стилістиці класицизму. Ті ж античні строги пропорції діють одночасно з легковажністю й розкішшю рококо, але тільки в різних вимірах, для різних цілей.

Все життя аристократії було або працею, або грою з ранку до пізньої ночі, розвагою, яка виснажувала не менше, ніж напружена діяльність, бо була пов'язана з неперервною продуманою інтригою. Вечори, проведені в аристократичних салонах Сен-Жерменського передмістя, — це не стільки неробство, скільки невпинне змагання в дотепності, розумовій імпровізації з будь-якого приводу. Мабуть, Вольтер — найяскравіший представник цієї салонної культури: його філософські повісті наскрізь раціоналістичні, вони сповнені іронії та гри інтелекту і водночас виконані у вишуканій манері, в східному чи якомусь не менш штучному жанрі.

Західноєвропейська цивілізація XVII—XVIII ст. являє собою певну цілісність, і культурні новації поширюються по ній, як і мовні новації — через групи діалектів, що становлять

одну мову. Бароко, рококо, класицизм — все це стилістичні явища, що перебігають по величезному простору від Атлантики до Волги, не заходячи за межі цивілізації ісламу. Вони самі по собі ще не визначають ані суті кожної національної культури, ані етапу культурного розвитку, на якому знаходиться ця нація. Комбінація таких особливостей різна в різних культурах, і за цим стоять глибокі істотні відмінності «духу народів».

В Європі XVIII ст. можна виділити зону впливу італійської католицької культури, барочної за своїми головними стилістичними характеристиками; до неї входять і південнонімецька та австрійська культури. Протестантська Німеччина починає заявляти про себе в цьому столітті дуже виразно, але такі її діячі, як Лейбніц, Бах чи Кант, повністю чи в головному сприймаються лише через одне-два століття.

Визначаючи кінець XVII—XVIII ст. як «вік Розуму», маємо передусім усвідомити, що в галузі фізико-математичних наук це був період дійсно величезних, епохальних відкриттів. Ньютон і Лейбніц завершили назрілий переворот у математиці, пов'язаний з користуванням безконечністю. Той рубіж, перед яким наука зупинилась ще в часи Архімеда, залишився позаду саме наприкінці XVII сторіччя. Відкриття диференційного та інтегрального числення не лише величезною мірою розширювало можливості для розв'язання практичних завдань, а й мало принципове значення. Ньютоном на цій основі створено загальну картину безконечного Всесвіту, що на століття визначила напрями пізнання й розуміння навколишньої дійсності.

Відоме висловлювання Канта про дві таємниці, які завжди його бенте-

жили — таємниці зоряного неба над нами і морального закону всередині нас. Воно ніби підбивало філософські підсумки епосі Просвітництва.

Спроби побудувати вчення про мораль способом, аналогічним до побудови геометрії, не мали успіху, і створилося стійке враження, ніби XVIII ст. зазнало поразки в намаганнях досягнути проблему свободи і морального закону. Проте на основі ідей природного права XVIII ст., продовжуючи традиції попереднього, сформулювало чітку й послідовну морально-правову і політичну концепцію лібералізму, що не тільки не була забута історією, але й покладена сьогодні людством в основу найважливіших міжнародних документів щодо прав людини. Головний принцип лібералізму — свобода особистості. Головна проблема, яка при цьому виникає, — як забезпечити свободу кожної особистості, якщо зіткнення двох свобод може призвести до насильства. У зв'язку з цим лібералізм, на відміну від анархізму, визнає надособистісну суспільну інституцію, що гарантує індивідуальні свободи, — державу. На відміну від авторитаризму в усіх його формах, лібералізм зберігає при цьому індивідуалістичний характер, оскільки цінність соціальних інституцій та груп визначає через те, як вони захищають окрему людину. Цей принцип зафіксовано в статті 2 «Декларації прав людини і громадянина», прийнятій Французькою революцією 1789 р.: «Мета будь-якого політичного союзу — збереження природних і непорушних прав людини».

Декларація прав людини і громадянина громадянські та політичні права визначала таким чином. Головні громадянські права, що є фундаментом ліберального порядку, — це

(1) свобода, (2) власність, (3) безпека, (4) право на опір насильству. На визнанні цих прав побудовано громадський устрій, громадянське суспільство. Зокрема з них випливає, що особистість не може перебувати в приватній правовій залежності від будь-якої особи чи організації. Далі, здійснення громадянських свобод означає, що будь-якій особистій ініціативі держава дає гарантію.

Політична свобода є право людини брати участь в управлінні державою. У «Декларації прав людини і громадянина» вона визначається так: «Всі громадяни мають право особисто або через своїх представників брати участь у законодавчому процесі» (стаття 6). Політична свобода, таким чином, є не самоціль, а лише засіб забезпечити громадянську свободу, на якій і будується державний устрій.

Французька революція, що підвела підсумок епосі Просвітництва, записала ці морально-правові філософські принципи у вигляді конституційних засад державного будівництва. Але визривали вони впродовж двох попередніх століть і більш-менш явно були сформульовані у багатьох письменників, починаючи з Гроція і Гоббса. Вік Просвітництва в галузі проблеми свободи привів до таких же великих відкриттів, як і в галузі проблеми континууму і безконечності для будови Всесвіту.

Бурхливий розвиток науки у XVIII ст. завдячує вже не університетам. Контрольовані в католицьких країнах церквою, університети мали переважно гуманітарно-богословське спрямування. Пора університетських лабораторій ще не прийшла, досліді проводилися вченими, як правило, власним коштом. Неформальні об'єднання вчених, академії,

початком творення яких стала «Академія рисеоких» в Італії, особисте листування, а згодом і журнали — всі ці форми наукового життя відділяли науку від церкви, виводили її з-під контролю кліру. Звичайно, змінювались і самі університети, впливала на природничу науку і гуманітарно-богословська філософія, створюючи важливе для всієї культури ідейне тло. Але своєрідна секуляризація науки будувала нове співвідношення між розумом і вірою.

Тут спостерігаємо обставину, що вносить певну суперечність у загальну картину. Англія, Голландія, Франція роблять вирішальний внесок у розвиток європейської раціональної та ліберальної духовної й політичної культури XVIII століття. Франція, зокрема, стає центром, з якого поширюється культура Розуму і Просвітництва на всю Європу: Фрідріх II у Берліні збирає вільнодумну громаду на чолі з Вольтером, ідеологія Просвітництва панує з часів Марії-Терезії при Віденському дворі, і навіть російська імператриця Катерина II демонструє свою відданість ідеалам французьких філософів-просвітників. Але ж у Франції всі ці мислителі були в опалі, їх постійно забороняли, а то й ув'язнювали де-небудь у Венсенському замку, друкувалися вони переважно у Швейцарії та Голландії! Як пов'язана Франція деспотична, де цидулки короля було досить, щоб сховати будь-кого в тюремному підземеллі, з Францією раціоналістичною?

В XVIII ст. королівська влада дедалі частіше вживає репресивних засобів проти вільнодумства, спираючись на церкву. Особливо католицькі орієнтації держави виявляються з середини століття, коли відбувається зміна зовнішньополітичних орієнтацій, і

Дунайська імперія Габсбургів для Франції стає природним союзником проти Пруссії, між іншим, протестантської і вільнодумної. Проте королівство, глава якого сказав: «Держава — це я», не потребувало легітимізації з боку ідеології. Практичне і політизоване галліканське духівництво не могло освячувати режим: «старий режим» тоді, коли він потребував легітимізації, духовного оперття, міг апелювати тільки до практико-політичної доцільності, до державного інтересу, до Розуму.

Вільнодумство, зверхній іронічний критицизм, скептицизм щодо церкви, який доходив до прямого атеїзму, — всі ці настрої властиві не якимось підпільним плебейсько-буржуазним клубам, а аристократичним салонам, тому самому Сен-Жерменському передмістю Парижа, мешканці якого через кілька десятиліть у буквальному розумінні склали свої голови на гільйотині Гревської площі, тут же, за Сеною.

Треба, проте, зауважити, що матеріалізм і атеїзм не були такими вже розповсюдженими явищами. В Європі XVIII ст. поширюється передусім своєрідна суміш романтичного містицизму та раціональної теології з евкуменічними, надконфесійними претензіями — *франк-масонство* (фр. franc-maçon — «вільний каменярь»).

Масонство виникає як гра в таємне товариство, сповнене романтичної театральності, таємничості й багатозначущої церемоніальності та обрядовості. Для своїх потреб воно використовує старовинні історичні форми — цехові таємничі спільноти тих часів, коли каменярі та інші ремісники бродили по Англії та Шотландії й для розпізнавання своїх користувалися

різними знаками. З тимчасових, оперативних лож виникають — вперше в Шотландії в XVI ст. — постійні, в 1717 р. в Лондоні, в Ковент-Гарден, збираються їх представники, і в кілька наступних років організують Велику ложу на чолі з Великим магістром. До середини XVIII ст. масонська організація в Англії та Шотландії мала вже значний вплив; ідеологія англійських масонів мала відчутні риси християнзму Ньютона і особливо Толанда. В Англії всі Великі магістри належали до вищої знаті, а з 80-х років до лож входили і члени королівської сім'ї. В Німеччині поширились більш містичні ложі Розенкрейцерів (Рожевого Хреста), які намагались вивести свою історію з рицарського ордену тамплієрів.

Велика ложа у Франції вперше створюється 1738 р. англо-шотландськими Великими магістрами. 1771 р. Великим магістром став принц Філіпп, майбутній Філіпп Егаліте, революційний діяч; головну роль у французькому масонстві того часу відіграв граф Люксембург Монморансі. Монморансі провів реформу товариства, організував ложу «Великий Схід». Папські булли двічі, 1738 і 1751 р., засуджували масонство, але авторитет пап був низьким, і французькі католики спокійно відвідували ложі. Серед відомих французьких просвітників масонами були д'Аламбер і Вольтер. У часи революції масони особливого впливу не мали — тут діяло вже нове покоління.

В Німеччині до масонів належали пруський король Фрідріх II, Лессінг, діячі пізніших поколінь — Гете, Гегель, Фіхте, Гайдн, Бетховен.

Містика й окультизм, спадщина алхімії, легенди про таємниці мальтійців та іоаннітів — всі ці атрибути

належали радше до знакової системи масонства, аніж до якогось віровчення. В галузі своєї напіврелігійної свідомості масони головну увагу звертали на пропаганду братства та любові, рівності всіх членів лож (хоча в деяких ложах, особливо німецької й шведської систем, існували таємні вищі ієрархії з принципом повного послушенства). Якщо ідеї свободи та рівності визрівали в просвітницькій ліберальній літературі, то масонство, мабуть, зробило свій внесок у витіснення ідеї християнського «братства у Христі» позаконфесійною ідеєю загального братства. В масонському русі очевидне прагнення створити позаофіційні, неформальні, антиструктурні таємні братства у вищому культурному середовищі, спроможні протистояти офіційному релігійному консерватизму. З політичного боку масони XVIII ст., можна сказати, — зародок християнської демократії, ідеологічне оформлення лібералізму. Не випадково ані серед французьких революціонерів, ані серед повстанців Костюшка масонів уже не було, то не була пора лібералів.

Польща

З війн та заворушень кінця XVII — початку XVIII ст. Польща виходить ослабленою і напівзруйнованою. Двічі вона майже повністю була окупована шведською армією — в часи Хмельниччини та під час війни Карла XII з Росією. Хоч як це дивно, військові поразки Польщі в громадській свідомості озвалися не критицизмом щодо суспільного ладу, а посиленням почуття національної гордості: вигнання шведів внаслідок патріотичного піднесення, започаткованого відчайдушним опо-

ром Чарнецького, а потім — блискача перемога Яна Собеського над турками під Віднем були в очах пересічного поляка свідченням богообраності Польщі й підтверджували вищість принципу «złotej wolności» (золотої свободи) над усіма іншими принципами суспільної та політичної організації. Всі невдачі і поразки якось відійшли у тінь, не стали грізними пересторогами, сигналами можливої швидкої загибелі.

Здавалось, здійснилися розрахунки видатного польського політика XVII ст. Станіслава Конєцпольського: до Росії відійшли Запоріжжя та невелика українська територія, вони стали базою для постійних війн з Туреччиною та Кримом, що закінчилися врешті-решт розгромом Османської імперії в Причорномор'ї та на Балканах. Дійсно, після Андрусівського перемир'я (1667 р.) Росія та Польща більш як на сто років стали союзниками проти Туреччини. За цей час Росія разом з козацьким українським військом воювала з турками кілька разів — на сто років припадає п'ять війн, що тривали загалом майже чверть сторіччя. Спочатку погано організовані на величезних територіях російські походи були невдалими. Лише п'ята з війн закінчилась перемогою Росії, яка під кінець XVII ст. оволоділа і Причорноморськими степами, і Кримом. Але одночасним результатом стала ліквідація Польської держави внаслідок її поділів 1772, 1793 і 1795 років.

У першій половині століття розорена Польща переживає смуту економічних труднощів; пізніше, особливо в часи короля Станіслава Понятовського, настає стабілізація. Рівень життя в другій половині століття підвищується, зміцнюється режим

селянської феодальної залежності від шляхетства та магнатерії, як поміщицьке, так і селянське господарство повільно поліпшуються і розвиваються.

Впродовж XVIII ст. соціально-політичний лад у Польщі залишається формально без змін порівняно з минулими часами. Всі свої справи шляхта розв'язує на сеймах і сеймиках, керуючись тим же принципом консенсусу, згідно з яким один шляхтич, вигукнувши «*nie rozwalam!*» («не дозволяю!»), міг зірвати всі рішення і попередні домовленості. З'їзди шляхти демонстрували численність і різношерстність цього стану. Один такий з'їзд (1791 р.) тогочасний автор описує в такий спосіб: «число було безмірне: з трьох повітів більше ніж три тисячі шляхти в капотах, кожухах, серм'ягах, в ялових чоботях, постолах, кожен, однак, з шаблею в руках, притяглося до Житомира... Громадилися вози, карети, кочі, брички, візки і численні натовпи кінних і піших виборців, що прибували звідусіль. Зовсім не розумію, як тому всьому вдавалося в Житомирі поміститися»^{*}. Проте рівноправність вже давно була позірною. Неодноразово якогось шляхтича в кожусі, що гаркнув не до речі або й під чаркою «не позваляю!», тут же штовхали під боки і веліли замовкнути; бувало, підкупали, а то й погрозами примушували виконувати те, що задумане було партією великого магната чи групи магнатів. Такі групи контролювали політичну ситуацію в країні.

Формально в Речі Посполитій всі шляхтичі однаково підлягали суду, і не існувало жодної подоби спеціальних політичних «таємних канцелярій»: всі справи в столиці підлягали судовій компетенції Великого

маршалка, в низових інстанціях — земським та гродським судам. Але, як і раніш, судовий виконавець — возний не міг навіть докликатись до суду небагатого шляхтича, якщо тільки той знаходився під покровительством магната, і не один возний з'їв під загрозою зброї свої судові папери. Правилком були бійки між шляхтичами, наїзди на сусідів, захоплення в полон, навіть у костьолі, і лише в поодиноких випадках вдавалося добитися правди через суд. Бувало, що суд приймав рішення на користь позивача і покладав виконання вироку на нього ж, у разі, якщо він буде спроможний це зробити. Сам вигляд варшавських вулиць демонстрував безсилля держави перед шляхтою. У Варшаві було чимало магнатських палаців і поруч з ними — будинків шляхтичів-клієнтів. Гній і сміття з панських дворів виносилися на вулицю і ніколи, всупереч постановам міської влади, не прибиралися, — все це добро стікало з дощовими водами у Віслу. Міська влада не могла нічого вдіяти не тільки з магнатами, але й з їхніми клієнтами.

Практика показала неспроможність системи приватного війська й шляхетського «посполитого рушення», але держава не могла утримувати серйозної «кварцяної» найманої армії, а магнати у XVIII ст. їздили навіть у гості та на різні виправи в супроводі кількатисячних загонів своїх уланів, гусарів, козаків. Барвисті кавалькади театральнo вбраних вояків заміняли в Польщі такий вид театру, як військові екзерциції та паради, звичні в Росії чи Пруссії.

Польська держава неспроможна була контролювати власну територію і забезпечити недоторканність власності й особистості навіть упривіле-

^{*} *Bystron J. St. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. — T. II. — S. 289.*

йованого стану — шляхти. Що вже казати про селянство, над яким шляхтич здійснював суд і розправу згідно зі своїм розумінням!

Після смерті Яна Собеського (1696 р.) на польському престолі опинилась Саксонська династія — Август II та Август III. За Сасів (саксонців) можна було говорити королям у вічі що завгодно — вони все одно польськи не розуміли. Магнате́рію влаштувало те, що королі-Саси інколи на врочистостях з'являлись у польських кунтушах і не порушували принципів «золотої вільності». Коли ж у 30-х роках спалахнув гайдамацький рух, на допомогу було покликано російську армію.

Ця практика продовжувалась протягом століття. Впливові в середині століття брати Чарториські з повністю полонізованої князівської руської родини очолювали російську партію і, зрештою, привели свого племінника Станіслава Августа Понятовського на королівський престол — за підтримкою і Росії, і Пруссії. Король Станіслав Август Понятовський — яскравий приклад освіченого монарха XVIII ст., ініціатора низки реформ, покровителя наук і мистецтв. Зокрема, за Станіслава Августа було заборонено тортури (вперше в Європі), позбавлено місцеву шляхту права виносити смертні вироки. 1773 р. ліквідовано орден єзуїтів, а постановою сейму 1773—1776 рр. створено Едукаційну комісію, яка провела реформу освіти та визначила державну підтримку середній та вищій школі. Ресурси єзуїтів передано ордену піярів та уніатів-василіан. Станіслав Август Понятовський демонстрував орієнтацію космополітично-європейську, кунтуша він не одягнув навіть на коронацію; прагну-

чи розширити культурні горизонти поляків, він перекладав з англійської, яку прекрасно знав, Шекспіра, — звичайно, на французьку мову.

Діяльність Понятовського, його проросійська орієнтація (Понятовський, колишній посол у Петербурзі, був коханцем Катерини II) сприяла виникненню консервативної, традиціоналістської опозиції, що створила в Барі 1768 р. конфедерацію. Понятовський не зламав би опору опозиції, якби не російські війська, надіслані Катериною йому на допомогу. Врешті-решт Польща зазнала територіальних втрат у результаті поділу 1772 р., і більша частина її стала автономним королівством у рамках Російської імперії; Галичина відійшла до Австрії.

Рух до лібералізації польського державного та суспільного ладу одержав великий імпульс від американської революції, учасником і генералом якої був Тадеуш Костюшко, та Французької революції. В обставинці надзвичайного загальнонаціонального ентузіазму була прийнята демократична Конституція 3 травня 1791 р., яку підтримав і король Станіслав Август. Проте консервативні магнати і тут влаштували конфедерацію в Тарговицах. Король схилився до конфедератів, і знову закликало було росіян. Далі — повстання у Варшаві під проводом Костюшка, пошуки росіян, які поховалися по квартирах аристократів, погроми аристократичних палаців, штурм Суворовим Варшави, тисячі нещадно забитих учасників оборони й мирних жителів, включаючи жінок і дітей, останні поділи Польщі. Між іншим, і скульптури, що прикрасили Літній сад у Санкт-Петербурзі, і бібліотека Залуського, що започатку-

вала Публічну бібліотеку в російській столиці, — суворовські трофеї з Варшави.

Поступовий розвал державності на сукупність контрольованих магнатами корпорацій мав згубний вплив на культуру й освіту. Освіченість перестала мати якесь значення для шляхтича, який хотів зробити кар'єру: її забезпечували йому походження, сімейні зв'язки, підтримка впливового вельможі. В часи Понятовського здійснено низку реформ освіти, які радикально покращили її стан. 1765 р. Товариство літераторів починає видавничі ініціативи, 1767 р. закладено Фізико-хімічне товариство. Але через кілька років всі ці починання поступово згасають. З ініціативи короля створюється перший публічний театр (1765 р.), який ставить, щоправда, головним чином водевілі, та й то переважно перекладні, і довго не має власного приміщення, — і все ж це була велика національно-культурна ініціатива, сприйнята суспільством з ентузіазмом.

Проте цим тенденціям не судилося зміцнити польську державність, і попри піднесення культури, економіки й громадського життя Польщу чекало продовження її культурно-політичної історії в рамках іноземної окупації.

Впродовж XVIII ст. Польща залишається досить консервативно-традиціоналістською з національного погляду державою. У Варшаві жило багато німців-лютеран, власне, все ремісництво вищої кваліфікації в Польщі тоді залишалось німецьким, причому в часи національних криз німці виявлялися добрими польськими громадянами. Проте тільки за Понятовського починається будівництво лютеранської кірхи, яке вело-

ся довго і з великими труднощами: у Варшаві діяли старі мазурські порядки, за якими «дисидентам» (протестантам) заборонялося мати свої храми. За тими ж порядками традиційної Мазовії у Варшаві не дозволялося селитися євреям; при Понятовському видавалися так звані «сврейські білети» — право на тимчасове проживання у Варшаві. Знущання над євреями на вулиці було улюбленою розвагою студентів єзуїтських та піярських шкіл. Але українські (греко-католицькі) церкви у Варшаві були, щоправда, ми не знаємо, з кого складалася українська громада в столиці.

Щодо польського простого люду, то він залишався небезпечно індивідуальним до шляхетських справ, оскільки взагалі не відносився у шляхетській ідеології до поляків. Ходила примовка: «okraść pana nie grzech, księdza nie szkodzi, a żyda zasługa» («обікрасти пана не гріх, ксьондза не завадить, а єврея — заслуга»). Антагонізм між шляхтою та «хлопами» залишався гострим, серед селян користувались авторитетом асоціальні елементи — «збуї», розбійники, якими повні були пущі Сандомірська, Сьлесінська, Тухольська, Куяви, свентокшиські краї, а особливо Карпати, де гуралі, бувало, витримували справжні бої з регулярним військом. Остаточо розбійницький рух ліквідували лише окупаційні влади. У ситуаціях національної кризи селяни підтримували шляхетську державу й відчували себе поляками не менше, ніж шляхтичі.

Росія

У XVIII ст. Росія вступає демонстративно європеїзованою державою. З 1 січня 1700 р. Петро I увів західноєвропейське літочислення —

не від «сотворіння світу», а від Різдва Христового. Напередодні відбулося стриження борід і переодягання дворянства (верхній одяг французький і саксонський, камзоли й нижня білизна — німецькі, для жінок — увесь одяг німецький). Почалася насильницька перебудова побуту, тобто сфери поведінки, яка звичайно має найменш символічний, умисний, демонстративно-знаковий характер і вся глибинна знаковість і значущість якої виявляється саме тоді, коли її насильно змінюють. До семіотики культури належить і зміна державної титулатури, яка відбулася 1721 р., вже завершуючи Петрове царювання: Росія стала імперією, цар став іменуватися імператором, не по батькові, а «Першим», «Великим» і «отцем вітчизни» («отцом отечества»).

Росія вже за царювання Олексія Михайловича не була тим Московським царством, яке складалося століттями на етнічній основі. Кінець XVII ст. означає для Росії перехід від національної (етнічної) державності до імперії, що й було остаточно декларовано під кінець царювання Петра I. Як елліністична імперська культура, започаткована Александром Македонським, відрізняється від елліністичної полісної, як Римська республіканська — від Римської імперської, а римське квіритське право — від римського публічного, як ісламський султанат і халіфат — від етнічної арабської чи турецької державності, так російська імперська політична і загальна культура відрізняються від російської етнічної, заснованої на традиціях Московського Великого князівства.

Сила Москви як політичного утворення полягала в особливому консерватизмі суспільного устрою, в тому

числі й релігійного, але не тільки релігійного. Місницька система, яка консервувала політичний вплив («місце») близьких до трону сімей і сімейних гнізд, виростала з деспотичної патріархальної влади від домовладки в сім'ї до царя в Кремлівських палатах. На традицію орієнтоване й релігійне життя. Якщо *імперія* є державна сила, що не потребує ідеологічної легітимації, бо сама є підґрунтям легітимації будь-якої ідеології, то оцінка Московського царства становитиме певну трудність. Ідеологічним виправданням і легітимацією Московської держави була ідея «третього Риму», згідно з якою спадкоємцем Візантії («другого Риму») була не «Священна Римська імперія німецької нації», а Москва, «а четвертому Риму не бувати». Це, власне, імперська ідея і апеляція до чужих історичних традицій, а не до власної етнічної самоцінності та ідентичності; хіба що як носій «істинної православної віри» Росія могла претендувати на тотожність етнічного і релігійного консерватизму. Проте це не бентежило б політиків і ідеологів, якби Московська держава не виходила за власні етнічні, національні межі. Але в XVII ст. Росія, Московське царство вже давно виходить за межі етнічної батьківщини росіян, підкоряючи своїй владі і колонізуючи своїм населенням величезні території Європи та Азії.

Проблема політичної та ідеологічної ідентифікації постала перед Росією часів Олексія Михайловича у зв'язку з приєднанням України.

Західництво Олексія Михайловича, його польсько-українські орієнтації були викликані не тільки потребами модернізації культурного життя, а й першим проявом імперських пере-

орієнтацій Російської монархії, бо на консервативній релігійно-культурній ідеологічній базі Москва залишилася б Москвою. Никонівська церковна реформа, несміливі спроби поширення нової книжної культури викликали жорстку консервативну й фундаменталістську реакцію, зокрема поширення розкольницького фанатизму, особливо на окраїнах, недосяжних для царського центру, і, що найбільш небезпечно, особливо серед козаків, збройного авангарду російської колонізації. Ідеологія «третього Риму» за цих умов не могла бути надійним підґрунтям державного деспотизму, оскільки вона спиралась на релігійно-консервативні засади.

Реформи Петра з нечуваним в історії радикалізмом покінчили з етно-релігійними орієнтаціями Московського царства і привели до створення нової, імперської державної та культурної споруди. Можна сказати, на голому місці, — бо центром цієї споруди стала нова столиця, Санкт-Петербург, збудована дійсно на голому місці, у винятково малоприсадибному для життя, але вигідному військово-стратегічно пункті на північно-західному форпості держави. Вигідному як військово-поселення і як фортеця, а не як столиця, бо при тодішній нерозвиненості шляхів сполучення і способів зв'язку столиця практично виявлялась ізольованою від неозорої країни. Розміщення Петербурга відображало напруженість прагнення відірватися від азіатських тенденцій і прилучитися до Європи, а необхідність долати тисячевестні відстані через ліси і болота посилювали враження несправжності і примарності Петербурга у XVIII—XIX століттях.

Подальші протиріччя між Москвою й Петербургом, слов'янофільством і

західництвом тощо відображають це постійне для історії Росії протистояння «імперія — етнічно-релігійна держава». В Росії збереглась орієнтація національна, етнічна і консервативна на старовинну духовну основу держави, що породжувала регіоналізм Москви і етнічного російського центру, — і, з іншого боку, орієнтація на державну силу як первинну основу національної гордості великороса, на космополітичну міську культуру, що виросла з військового поселення. Подібне протистояння етнічного і громадянського начал держави знайоме кожному суспільству, але, мабуть, тільки в Росії воно набуло такого драматизму і наочного просторового, географічного вираження внаслідок незмірності імперської влади.

Ідеологічно це відобразилося не у відмові від ідеї «Росія — третій Рим». Навпаки, нова столиця якраз і будувалася під знаком цієї ідеї: адже названа вона безпосередньо не на честь її фундатора царя Петра, а на честь святого Петра, апостола-покровителя Рима. Точніше, офіційна назва в Петровські часи звучала: «Санктус Петрос Бург», де перше слово по-латині означає «святий», друге по-грецьки — «камінь» і називає ім'я апостола, третє по-німецьки — «місто». Тим самим прокладається надконфесійність міста і імперії (латино-католицьке, греко-православне і німецько-протестантське начала). Зміст ідеї «третього Риму», звичайно, тим самим докорінно змінюється. Месіанізм виходить за межі візантійської ідеї і набуває невизначеної космополітичної спрямованості, властивої саме імперській ідеології.

З точки зору соціально-політичної, найголовніший крок Петра — оста-

точний розрив з консервативною місницькою системою (офіційно скасованою ще царем Федором Іоановичем) і введення станово-бюрократичного устрою, узаконеного «табеллю про ранги». Місце традиціоналістськи-консервативної посідає ідея «регулярної» держави, де чітко впорядкування соціальних позицій ставить їх у залежність від особистих заслуг і має створити соціально-динамічну бюрократичну деспотію.

Згідно з «табеллю», всі посади в державі і всі державні чини займалися відповідно до класу, який присвоювався особі. Всього було чотирнадцять класів у військовій, цивільній і придворній службі. Військові звання починалися з обер-офіцерських, і кожен, хто одержав обер-офіцерську посаду, ставав спадковим дворянином. У цивільній службі спадковим дворянином міг стати лише той, хто дослужився до восьмого класу. Ранг титулярного радника був тим бар'єром між особистим та спадковим дворянством, що його переступити було найважче. У подальшому, в XIX ст., умови переходу в дворянство були ще більш ускладнені.

Згідно з указом Анни Іоанівни 1731 р., різниця між спадковим маєтком боярина і помістям дворянина, яке одержувалось за службу, була ліквідована: всі стали дворянами, всі зобов'язані були служити (аж до указу Петра III, який зробив службу для дворян бажаною, але не обов'язковою). Вищий соціальний стан імперії, який Петро I називав також шляхетством, таким чином, перетворювався на бюрократично-служилий стан, відкритий іншим соціальним групам, якщо їх представники зможуть пробитися до лав бюрократії завдяки освіті чи іншим

чеснотам. Детально регламентувалося все, що «належить» певному рангові; наприклад, їздити четвіркою коней можна було тільки починаючи з майора.

Безмежна влада Таємної канцелярії поширювалася на всі прошарки суспільства, вимагати слідства і суду не міг ніхто. Але дворянство звільнялось від тілесних покарань.

Закріпивши селян за господарями, заборонивши їм перехід до іншого хазяїна в Юр'ів день, царська влада за умов повного, нерегульованого законом традиційного деспотизму фактично зробила їх не феодално залежними, а абсолютно безправною робочою худобою, яку вільно було купувати і продавати, в тому числі і окремо від сім'ї. Тільки християнська заборона робити рабами «своїх» спонукала до лицемірного термінологічного евфемізму, уникання виразу «раб». Суспільство Росії аж до реформ XIX ст. було рабовласницьким у нормальному розумінні слів «раб» і «рабовласництво».

Зруйнувавши систему місництва і замінивши її системою відкритих (крім рабськи-кріпосного) станів, Петро зміцнив владні структури і зробив їх цілком залежними від верхніх поверхів влади, передусім від імператора, який вільно вибирав собі фаворитів з будь-яких верств. Навіть призначення наступника трону повністю залежало від волі монарха-царя, а не від традиції чи закону. Могутньою владною структурою виявилась лейб-гвардія, яка аж до Олександра I вирішувала, хто буде правити на Русі (хоча в хід правління державою не втручалась через всемогутність монарха). Треба додати, що гвардія до кінця століття була не просто військовою

одиницею, а школою служби, яку проходили діти з дворянських сімей імперії, адже всі мусили служити, бо військова служба була найпрестижнішою.

Як імператор, Петро був не тільки рішучий, а й надзвичайно жорсткий. Моторошно стає, коли уявляєш, що він не просто віддав на тортури свого сина, підозрюваного в зв'язках з опозицією, а й сам брав участь у катуваннях у тому страшному підвалі. Сліди перенесеного в дитинстві жаху, приниження й нервовий тик усе життя спотворювали його риси. Проте просто психопатичною чи садистською його жорстокість не назвеш. Петро все своє життя залишався інфантильно невихованим і нестримним, нечутливим до страждань інших, особливо тоді, коли вибухав гнівом. За нормальних умов він був веселим і доброзичливим компаньйоном. Його егоцентричну натуру переповнювала енергія, потреба діяльності, і при цьому діяльності, плоди якої були б очевидними — за складом характеру Петро був інженером або майстровим, руки його просили роботи. Військовій екзерциції і воєнна діяльність, здавалось, непомітно виростили з військових забав із «потішними» військами; останні створювались дійсно для гри, проте, мов дитина, Петро бавився історією і тоді, коли семеновці і преображенці виростили в справжні полки. З люттю він долав опір, який дійсність чинила його замірам, хоч не раз показував, що може бути терплячим і обережним.

Петро не просто відчував непридатність традиційної культури Росії, особливо культури політичної, для своїх імперських задач і устремлінь. Він гостро і непримиренно ненавидів

цю стару Московську Русь. Проте в певному відношенні ставлення Петра до європейського Заходу не відрізнялося від традиційного московського. Ось що писав з цього приводу російський історик В.О. Ключевський: «Доки запозичували у Заходу технічні вдосконалення, промислові та військові, суспільство, згнітивши серце, допускало західний вплив. Але коли цей вплив став проникати в поняття і звичаї, проти нього піднялось сильне збудження, і на час воцаріння Петра його противники почали торжествувати... При Петрі якимось саме по собі встановилось досить невизначене ставлення до Західної Європи... Забираючи європейську техніку, він (Петро. — М.П.) залишався досить байдужим до життя і людей Західної Європи. Ця Європа була для нього зразкова фабрика і майстерня, а поняття, почуття, суспільні і політичні відносини людей, на яких працювала ця фабрика, він вважав справою сторонньою для Росії». Ставлення до Заходу як до «фабрики і майстерні», ігнорування підвалин духовної й політичної культури Європи саме і було тим підґрунтям, на якому сходилися обидві протилежності — національно-державна й імперсько-державна, «московська» і «петербурзька».

Чи не тому протистояння Петровського реформаторства і старомосковського традиціоналізму розгортається в одному культурному просторі, як зазначили дослідники російської культури Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський та ін. Традиціоналістська опозиція сприймає Петра як Антихриста, пов'язує його реформи з кінцем світу — і Петро немовби спеціально робить те, що від нього чекали і що пророкували традиціона-

* Ключевский В.О.
Неопубликованные
произведения. — М.,
1983. — С. 15.

лісти. Пришествя Антихриста очікували 1666 р. по Р.Х. у зв'язку з демонічністю числа 666, потім — 1699 р., і цього року Петро, як навмисне, починає культурницькі реформи, причому саме з найболючіших побутово-культурних сфер (побут, одяг, борода, літочислення тощо). Серед реформ Петра — те нове ставлення до дійсності, яке О.М. Панченко назвав «реформою веселощів». Серед звинувачень, які тоді російське суспільство висувало Петрові, — фаворитизм, терор Таємної канцелярії, жорстокість і несправедливість судів, синовбивство, — фігурувало й блюзнірське осміювання всього традиційно шанованого в звичаях та обрядах, що знайшло концентрований вираз у демонстративно аморальному «всешутейшем соборе». Поведінку Петра, таким чином, можна назвати провокаційною: з граничною жорстокістю він насильно ламав саме найтонші ідейні та моральні механізми традиційного суспільства, змушуючи поважати силу, і із зусиллям звикаючи до нової поведінкової культури.

Ліквідація патріархату, заміна церковного самоврядування бюрократією Священного синоду рівняла церкву з міністерством, а то й департаментом міністерства могутньої імперії. Проголосивши себе Першим і «отцом отечества», Петро замірився на титули, що на них до цього мали право лише вселенські патріархи.

Зрозуміло, що до України та українців Петро поставився поблажливо, якщо не з симпатією. Як провідники західного впливу, вони посилювали космополітичні імперські тенденції і були його союзниками проти ненависного традиціоналізму. Не ви-

падково Мазепа став першим кавалером найвищого ордену імперії — ордену Андрія Первозванного. (Слід зауважити, що поняття «орден» тоді було ближче до рицарського братства, ніж до символічної відзнаки, — орденський знак, що носився на грудях, був не єдиним символом приналежності до членів цього ордену).

Петро був щиро вражений тим, що Мазепа таємно готував вихід України з-під протекції Росії, і ошаленів, отримавши звістку про «зраду Мазепи»: йому й на думку не спадало, що Україна стогне від його деспотизму і не має жодних підстав залишатися «вірною» імперії. Та обставина, що старий гетьман готувався до своєї «зради» в найглибшій таємниці, бо не хотів дати підстав для неминучого швидкого доносу, лише підкреслювала в очах Петра «неширість» Мазепи. Після «зради Мазепи» Петро встановив — цілком офіційно — новий орден, Іуди Іскаріота, який чекав на потворну процедуру «нагородження» Мазепи і від якого гетьмана врятували тільки втеча й смерть. Про цей орден «зрадників» імперія завбачливо «забула», як про історичний курйоз, але немає сумніву, що і для Петра, і для його наступників всі українські гетьмани були, по суті, його «рицарями».

Перша половина XVIII ст. для Росії була надзвичайно важкою. Напруження, в якому тримав суспільство Петро, одразу ослабло з його смертю, але лише через кілька десятиліть настав відносно стабільний елизаветинський період. Боротьба проти «німецького засилля» неодноразово стає гаслом переворотів, що ними така багата історія боротьби за владу між членами Петрової сім'ї. Розмови про «німецьке засилля» швидше відо-

бражали постійну, аж до XIX ст., боротьбу між «німецькою» й «російською» партіями в кожній імперській установі, ніж справжні політичні орієнтації. Племінниця Петра Анна Іоаннівна, як і її мати цариця Прасковія, були забобонними малоосвіченими жінками, тому орієнтація на Бірона чи Мініха означала лише той факт, що верхівка російського дворянства після Петра вже достатньо космополітична, повна людей, які за винагороду служать Росії — мірою своєї моральності та здібностей більш або менш чесно.

Але боротьба придворних партій в нестабільний період після смерті Петра мала інший глибокий сенс: стара родова аристократія намагалася встановити якийсь контроль над владою монарха. Правління «верховників» мало певний історичний шанс розвинути у щось на зразок конституційної монархії, але позиції старої верхівки в суспільстві виявилися надто слабкими. Водночас здійснювалися спроби відновити патріархію і вивести церкву з-під необмеженої влади державної бюрократії. І ці спроби закінчилися поразкою «незалежницького» кліру.

Під гаслом «боротьби проти німецького засилля» шляхом гвардійського перевороту прийшла до влади дочка Петра Єлизавета, під цим же гаслом і таким же шляхом прийшла до влади дружина Петрового онука Катерина II, чистокровна німкеня. Проте, якщо правління Єлизавети позбавлене будь-якої ідейно-політичної спрямованості, то правління Катерини має виразні російські національні й водночас ліберальні орієнтації.

Правління Єлизавети слушно називали ліберальним, але тільки тому, що сама по собі імператриця бу-

ла веселого і зговірливого характеру. Щоправда, при цьому періоди примхливих і розпусних нестримних веселощів у неї чергувалися з депресіями і каяттями, а гнівом і сваволею вона нагадувала батька. Проте великих державних цілей «дщер Петрова» перед собою не ставила, а державні справи гальмувала, то забуваючи про них, то під якимсь приводом відкладаючи, як і шлюби, що їх на нещастя наречених бралася владнати.

Натомість її невістка (дружина племінника) Катерина II мала певну державну концепцію і наполегливо її втілювала. Можна навіть сказати, що вона завершила будову імперської конструкції, розпочату Петром. Якщо Петро I утвердив північно-західний фланг держави Російської на Балтійському морі, вигравши Північну війну, то на півдні його спіткала невдача, і якби султан захотів, то міг би без труднощів захопити царя під Ясами в полон. Не можна сказати, що Петро на південному заході нічого не добився — між іншим, Петербург був закладений 1703 р., а проголошений столицею тільки після Полтавської перемоги, що зайвий раз говорить, яким розсудливо-обережним міг бути цей імпульсивний володар. Але вирішальні перемоги імперії чекали свого часу до кінця століття. Тільки Катерина розв'язала проблему на південно-західному фланзі, розгромивши Крим і Польщу, оволодівши Причорномор'ям і ліквідувавши залишки української державності.

Катерина була лицемірною і досить черствою жінкою, і її російський патріотизм такий же нещирий, як і звинувачення вбитого її фаворитами чоловіка в німецьких орієнтаціях.

Можна сказати, що Катерина була типовим іноземним дворянином на службі у Російської держави і слугувала їй добре. Мотиви великоросійського патріотизму за часів Катерини звучать дуже голосно, але, по суті, Катерина служила «петербурзько-імперській» ідеї. Самодержавство залишається безвідносно цінністю, інтереси Влади — джерелом усіх цінностей, показна православність є не більш, ніж ознака пристойності.

Взагалі Катерина дуже багато уваги приділяла своєму власному іміджу, невпинно вдосконалюючи його, і важко визначити, де вона дивиться на світ, а де — у дзеркало. Вкрай розпусна, вона проте не терпіла фривольних розмов, називаючи французьких повіями. Та це радше не лицемірство, а лицедійство, імператорський театр. Театром були і її погляди — погляди її співбесідників і кореспондентів із кола найбільш радикальних просвітителів, погляди віку Розуму.

Автор дуже обґрунтованої «Історії лібералізму в Росії» В.В. Леонтович починає епоху ліберальних реформ саме з Катерини II. Не Катерина, а її чоловік розпочав ці реформи, але вона, обережно привласнивши пріоритет, послідовно й наполегливо продовжила те, що імпульсивний і наївний Петро III встиг розпочати. Йдеться саме про те, що внаслідок прийнятих Катериною законів і розпоряджень один соціальний стан, один клас Росії — дворяни — одержав права і свободи, які в цивілізованому суспільстві мають всі громадяни. За дворянином були закріплені не тільки політичні права, які давали йому можливість брати участь в управлінні державою, а й — що було найголовніше — права

приватного власника, яких міг позбавити його лише суд.

Для української суспільної верхівки, козацтва, епоха Катерини була епохою асиміляції в складі загальноросійського дворянства і водночас здобуття імперських дворянських свобод. З тією істотною поправкою, що значно більші свободи українська шляхта мала за Литовськими статутами вже понад двісті років тому. Нічого й казати про селян: кріпосний стан у Польсько-Литовській державі для селянина був все ж кріпацтвом, а не рабством. Указ Катерини 1783 р. перетворював вільних козаків не просто на кріпаків, а на рабів.

Культурне реформаторство Петра не принесло того ефекту, на який він розраховував. За його указом 1714 р. дворянські діти не мали права одружуватись, якщо не здобували освіти, що включала «цифір» (арифметику) та геометрію. Але вчитися було просто ніде. Ані Петербурзька академія, ані університет при ній, ані гімназія при цьому університеті не забезпечували елементарних навчальних умов. Певні перспективи відкривали військові школи, але й там освіта була жахливою. Так, у 30-ті роки у Московській артилерійській школі вихователем і вчителем «цифірі» був штик-юнкер, якого тричі засуджували за вбивства; на арифметиці він не розумівся зовсім і рідко приходив у школу тверезим. Початком нормальної освіти для дворянських дітей були кадетські корпуси, які почали засновуватися після 30-х років; ці заклади були військовими тільки за призначенням випускників, але не за змістом освіти. Заснований за елизаветинських часів Московський університет започаткував вищу освіту в Росії.

Культура у вищих сферах російського суспільства у XVIII ст. спочатку існувала в контексті світських, насамперед придворних забав і розваг. Перші повчання «Юности честного зерцала» такі, як «над блюдом, как свинья, не чавкать, не проглотив куска, не говорить», були початком формування нової поведінкової культури світського товариства, яка в елизаветинські часи включас вже придворний театр і картинні галереї у деяких вельмож, а в часи Катерини — оперний театр («Великий театр», відкритий 1783 чи 1784 р.) та імператорську галерею Ермітажу. Відповідно, весь напрям розвитку культури був зовсім не таким, яким він уявлявся Петру: як писав Ключевський, навіть така казенна школа, як кадетський корпус, «поступаючись смакам суспільства, засвоїла собі широкую, але не ділову програму, спрямовану на вивчення того, що вимагалося не на службі, а в світській вітальні»^{*}. Проте саме цими шляхами і проникали вищі здобутки європейської культури.

§ 2. СТАРА УКРАЇНА: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ ТА КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

Козацька автономія

Карловацький конгрес 1688—1689 рр. підвів підсумки війни між Священною лігою (Австрія, Венеція, Польща та Росія) та Османською імперією і визначив тим самим політичні рамки для України. Лівобережна Україна і Київ з невелики-

ми околицями відійшли під протекторат Росії, Правобережна з Прикарпаттям — до Польщі. Закарпаття й Буковина залишалися відповідно в Угорщині, що перейшла під Австрію, та Молдові, яка була васалом Османів. Таким чином, територія, на якій проживало більше половини українського народу, знаходилася під владою Польщі, приблизно чверть українців жила під владою Російської імперії.

Під Польщею залишались воєводства Руське, Белзьке, Подільське й Волинське, а також «Україна Правобережна» — воєводства Брацлавське й Київське (без міста Києва).

На зламі XVII та XVIII ст. змінилась релігійна ситуація на Україні. До унії приєдналися головні православні єпископії: Перемишлянська (1699 р.), Львівська (1700 р.) та Волинська (1702 р.). Правобережжя практично стало греко-католицьким. На час поділів Польщі тільки невелика територія на Уманщині залишалася в підпорядкуванні православного переяславського єпископа. Окремі православні осередки трималися аж до кінця століття, як, наприклад, Маянський скит. Перейшло в греко-католицьку конфесію Львівське братство — після того, як йому надали ставропігіальну незалежність від львівського єпископа, підпорядкувавши безпосередньо Риму. Впродовж століття між уніатською та православною церквами точилася запекла боротьба із застосуванням пограбувань, викрадень священників, навіть тортур і вбивств, особливо в районах, ближчих до Дніпра.

З 1772 р. до Австрії входить Буковина. Вона залишалася переважно православною (з невеликою греко-католицькою меншістю, що мала

^{*} Ключевский В. О.
Неопубликованные
произведения. — С. 90.

свого генерального вікарія в Чернівцях). Православна буковинська єпархія належала до сербського митрополита і мала осідок у Радівцях, з 1783 р. — в Чернівцях.

Мукачівська уніатська єпархія вистояла проти спроб підкорити її римо-католиками і в другій половині XVIII ст. завдяки єпископу Андрію Бачинському (1732—1809 рр.) оформилась як самостійна єпархія всього Закарпаття. Бачинський переніс осідок єпархії та богословську семінарію з Мукачєва в Ужгород, у 1774 р. намагався об'єднати Закарпаття й Галичину в одну церковну провінцію, але це не вдалося через спротив угорського кліру.

Російський уряд утискував козацьку Україну, відбирав від неї рештки державності, поступово перетворював її на провінцію імперії. Але все ж впродовж більше століття автономний військово-політичний уклад залишався ще живим. Автономія була обмежена — Україна («Гетьманщина») не мала права на самостійну зовнішньополітичну діяльність, її збройні сили були підпорядковані Росії, її судівництво і адміністрація постійно контролювались, відтак гетьманський уряд в окремі періоди (1722—1728 рр. та 1734—1746 рр.) замінявся «Малоросійською колегією». Проте навіть після ліквідації гетьманства 1764 р. аж до адміністративних реформ 80-х років сліди автономної української державності все ще залишались у вигляді полкового устрою.

На Лівобережжі існувало тоді три політичних утворення: Гетьманщина або Малоросія, Слобідська Україна і Запорізька Січ. Січ після повернення на контрольовані Росією території аж до знищення її Катериною II була фактично самостійною, лише у ви-

падку війни узгоджувала свої дії з російським командуванням. Слобожанщина мала такий самий полковий устрій, як і Гетьманщина, але підпорядковувалася безпосередньо російським властям, натомість Малоросія мала свого гетьмана і Генеральну військову канцелярію, що здійснювали державно-владні функції, в тому числі й військові.

Таким чином, Гетьманщина була всього лише невеликою автономною державою у складі Російської імперії, досить грубо і дедалі повніше й безцеремонніше нею контролюваною; українська церква стала митрополією Російської помісної церкви, керованою з часів Петра державною установою — Священним синодом, а більшість українців перетворилася на греко-католиків. І все ж саме Гетьманщина в очах українського народу символізувала всю Україну.

Козацьку автономну державу очолював гетьман, який юридично обирався Генеральною військовою ра-

*Козелець.
Будинок полкової
канцелярії.
1753—1758 рр.*

дою. При гетьмані діяла рада старшин, що збиралася тричі на рік на великі свята. Фактично вибір гетьмана залишився справою, що погоджувалася між старшиною та царською владою і остаточно вирішувалася в Петербурзі.

За полкового устрою гетьман мав величезну владу — він визначав, хто буде вписаний в компут і стане козаком, він призначав старшин, а кожній посаді належалося мати рангову землю як плату за службу, і гетьман своїми універсалами роздавав старшині села, млини, ставочки. В «Конституції Орлика» 1710 р. була передбачена демократична система рівноваги. Та залежність гетьмана від царської влади міняла все докорінно. Єдиним способом змінити гетьмана або хоча б вплинути на нього став донос, і цим способом старшина широко користувалась. В свою чергу, доносом користувався і гетьман, а царська милість полягала

в тому, що розслідування скарг доручалось тому, на кого скаржилися. Нестійкість службової позиції старшина компенсувала енергійним збагаченням, що подекуди набувало безсоромних форм. Батько майбутніх графів, генеральний писар Андрій Безбородько за хабарі давав урядові посади в такій кількості, що навіть найбільша уява не могла знайти пояснення їх призначенню.

Військова, з часів Хмельницького — генеральна, старшина складалася з писаря, обозного, двох суддів, двох осавулів, хорунжого, бунчужного та підскарбія. Генерального писаря іноземці називали канцлером, бо його функції відповідали аналогічним функціям у Європі. Генеральний обозний завідував артилерією і всією інженерною справою і мав велику власну канцелярію. Осавули — військові чиновники для особливих доручень, щось на зразок ад'ютантів; такі самі функції виконували хорунжі та бунчужні, в яких від історичних ролей охоронців гетьманських клейнод залишилися тільки назви. Фактично посада генерального хорунжого була щаблем до полковницької. До генеральної старшини належали також бунчукові товариші, які жодних спеціальних функцій в уряді не мали, але, служачи в полках, підпорядковувалися гетьманській владі так, як і генеральна старшина.

Полкова й сотенна старшина водночас була і військовою, і адміністративною владою. Сотня повинна була поставити близько ста збройних козаків, але найчастіше вона складалася з сорока-п'ятдесяти чоловік. Сотня поділялася на курені, до яких входили чотири — п'ять сіл. Сотенний уряд діяв у сотенному

містечку, полкових міст було в кінці XVII — середині XVIII ст. десять: Стародуб, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Київ, Переяслав, Лубни, Гадяч, Полтава, Миргород. Полк налічував від 7—8 до 20 сотень і в середньому близько 1000 козаків. Значкові товариші, служачи в сотенному уряді, належали до полкової старшини.

Столицею Гетьманщини після розгрому і спалення Батурина російськими військами під час війни зі шведами став Глухів, маленьке містечко неподалік від російського кордону.

Як і Правобережжя, Гетьманщина жила за Литовським статутом та звичаєвим правом, а міста — за магдебурзьким правом. Право вимагало уніфікації та уточнення головних положень, для чого не раз створювалися гетьманські комісії, але ця робота нашттовхувалася на опір російських властей, відтак і не була завершена.

Устрій Слобідської України був аналогічний, тільки полкова адміністрація її прямо підпорядковувалася царському воєводі в Білгороді. До складу Слобожанщини входило п'ять полків з центрами в містах Острогозьк, Суми, Охтирка, Харків та Ізюм.

Січ підтримала 1708 р. Мазепу, відтак була розгромлена російським військом і перебралася на низ Дніпра, до Олешок, під кримсько-турецький протекторат. 1734 р. Січ перейшла знов під російську руку на річку Підпільну, недалеко від нинішнього Нікополя. Козацькі зимівники, криті очеретом рибальські хати розкидані були від Інгула й Буга до Кальміуса. В мирний час на цій території було розставлено ко-

*Невідомий художник.
Портрет знатного військового товариша Івана Забіли*

зачі форпости, що вели розвідницьку службу; в роки війни, крім участі в бойових діях у складі піхоти та особливо іррегулярної кінноти, запорожці стали неоціненними охоронцями зимових аванпостів. У XVIII ст. війна припинялась восени, росіяни й турки відводили війська

*Невідомий художник.
Портрет Василя Гамалії*

*Портрет дружини
Прилуцького
полковника
Дарагана.
Середина
XVIII ст.*

на зимові квартири, але татари робили набіги саме взимку, по снігу. Охорона зимових квартир системою кінних аванпостів покладалась виключно на запорожців.

Тільки тоді, коли була розділена між Росією, Пруссією та Австрією

*Портрет
Олександра
Дениска.
XVIII ст.*

Польща, розбита в Причорномор'ї Туреччина, став підвладним Росії Крим, російські власті пішли на рішучу ліквідацію Запорізької Січі та української державної автономії.

Автономія виділяє в українській історії цілісну культурно-політичну епоху.

Київ, Полтавщина, Чернігівщина, Слобожанщина XVIII ст. закріпили й розвинули ту спадщину, яку їм залишила козацька доба. Власне, через ті старосвітські часи, через тих сотників і полковників, бідних «мандрованих дяків» та протопопів і ігуменів, професорів Київської академії та колегій Чернігова, Переяслава та Харкова, через спудеїв — заможніших «паничів» та бідніших «хлопців» — та сліпих лірників і кобзарів ми й знаємо оповиту серпанком легенд давню Україну.

Певний рубіж між хаотичним станом «Руїни» та подальшою відносною стабілізацією проклало чвертьвікове (1687—1709 рр.) правління Івана Мазепи. Згадуючи історичні деталі «зради» розумного авторитарного політика й дипломата, зазначимо, що трагічна доля Мазепи і його спадкоємця Пилипа Орлика наклала відбиток на всю культурну й політичну українську історію. З поразки останньої спроби повернути козацьку державу в західноєвропейську політичну систему починається й падіння цінностей, що на них орієнтувалась нація.

Ставши автономною частиною імперії, Україна була втягнута в постійні військові експедиції, що зовсім не відповідали її інтересам, а над усе — у всілякі будівничі кампанії, з яких не поверталася добра половина козаків. Військова служба втратила престиж та авторитет, старшина своїх

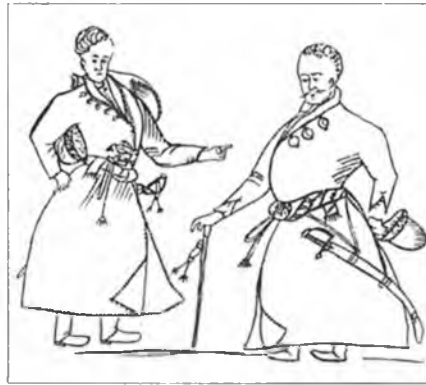
дітей від неї якось звільняла, мобілізувати вдавалося часом не більше половини належного складу козаків. Всю свою енергію старшина спрямовувала на власне господарство.

Як частина імперії з козацьким полковим устроєм, і Гетьманщина, і Слобожанщина не вписувалися в «табель о рангах» і, отже, старшина не мала дворянського статусу, який належав їй як імперському офіцерству. Ця проблема була розв'язана Катериною II ціною повної ліквідації автономії і покріпачення вільного селянства та біднішого козацтва.

Укази Катерини не розв'язували справу повністю; залишалася проблема для тих, хто на момент присудження дворянства з тих чи інших причин не обіймав посаду, еквівалентних офіцерським. Справа про остаточне врегулювання статусу українського дворянства тяглася аж до 1835 року. Та саме включення козацької старшини до імперського дворянства, ліквідація решток автономії, покріпачення вільних селян та козаків визначали історичний рубіж — кінець староукраїнської доби.

Місто

З кінця XVII ст. поживляється розвиток міст. Міста були маленькими: півтори — дві тисячі мешканців — ось типове полкове чи сотенне місто, на Правобережжі — центр повіту, а то й староства. В Барі, центрі староства на Поділлі, 1736 р. було 427 дворів (близько 1300 чол.), поруч в містечках Деражні, Япушкові та Меджибожі разом 491 двір. В Полтаві 1782 р. було близько 1000 будинків, в тому числі 2—3 кам'яних. У Лубнах на самому початку наступного, XIX ст. було

*Зустріч двох шляхтичів.
Малюнок
аматора на полях
канцелярських
паперів*

450 хат і 2910 душ населення. Велике на той час місто Миргород мало під кінець століття майже 5 тис. мешканців. Найбільше місто країни, Київ, налічувало в першій третині століття не більше 12 тис. чоловік, а в 1763 р. — 42 тисячі.

Якось під час свого чергового приїзду з Батурина до Києва в супроводі суддів та полковників гетьман Мазепа розбирався у взаємних скаргах міських властей та Межигірського монастиря. Ченці займали худобу, яку пасли міщани на Юрківській горі, вимагали з селян, які їхали підводами по дорозі через

*М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Міщанин
(за Рігельманом).
Вінєтка: ярмарок
в Україні*

Будинок
Якова Лизогуба.
Чернігів.
1690-ті роки

гору на Поділ, платню, — а місто твердило, що гора належить йому, а не монастирю. Всі папери згоріли в часи Руїни, а свідків гетьман не міг знайти, бо за ці часи старі кияни або загинули, або кудись порозбігалися, більшість була новопоселенцями і нічого не знала. Тоді хитрий Мазепа поставив питання інакше: чий шинок був на Юрківській горі — міський чи монастирський? Це кияни чомусь пам'ятали, шинок, виявляється, був міським. Відсудивши гору місту, проїхавши із почтом верхи через гору аж на Берковець, на поля, гетьман повернувся до себе в Батурин.

А потім відбулась шведська війна, гетьман був проклятий царем і церквою, і ігумен вирішив повернутися до справи. В своїй скарзі він яскраво схарактеризував зраду Мазепи і рішення його про передачу гори міщанам поставив у зв'язок з гетьманською невірністю. Проте ігумен не врахував, що новий гетьман,

Скоропадський, був полковником того почту, що супроводжував тоді Мазепу, і добре пам'ятав справу. Юрківська гора залишилась за містом.

Ця історія свідчить про те, яка слабка, мов тонесенька цівочка, традиція пов'язувала міський соціально-культурний побут XVIII ст. з часами перед Руїною.

Кожне місто складалося з власне міста і підварків (околиць). Місто було обнесене старим земляним валом і обов'язково мало замок; як правило, в XVIII ст. це були старі, давно не ремонтвані споруди, що обсипалися й розвалювалися. Протягом століття багато з них поволі ремонтувалися й оновлювалися, а в Києві споруджувалася, крім відновленої московськими військами Старокиївської, нова фортеця на Печерську, закладена за наказом Петра. Крім Києва, на кінець 30-х років були штатні фортеці в Чернігові, Переяславі, Ніжині й Переволочні

Стілець

(біля Запорізької Січі), а були ще й нештатні фортеці та укріплені полкові міста. Впродовж цього часу система укріплень вже майже не використовувалася, але тільки в кінці століття вона остаточно руйнується разом із своїми брамами, перекидними мостами, баштами, таємними ходами для вилазок.

У замках сотенних міст знаходилися сховища для збереження їжі та боєприпасів («магазини»), приміщення для вартових, може, пороховий погріб та церковна хата. В штатних фортецях та полкових містах — цейхгаузи, «гоубвахть», інженерні подвір'я, хати і подвір'я для гарнізонів, міщанські двори тощо, церква і хата попа, школа. До міста, або «города» належала також та його частина, де збиралися торги й жили люди, зайняті торгівлею, ремеслом та різними промислами. У XVIII ст. в містах країни ще функціонували цехи, і вулиці, прилеглі до торгу, на свята прикрашалися різнобарвними цеховими знаками та прапорами. На вулицях, що вели до замкових воріт, — торгові двори козацькі, двори цеху різницького чи там кравецького, церква, шпиталь, ратуша, двір сотенного писаря, шинковий двір козака чи церкви, подвір'я монастирське, острог, знову шинковий двір... У XVIII ст. вже десь третина городян жила достатньо заможного, щоб мати хату з двома світлицями, а то й дві хати у дворі (де, як правило, мешкали близькі й далекі родичі). В хазяйській хаті або у господарських будівлях часто жили в страшній тісноті підсусідки, яких пускали жити з харчами за всяку роботу по господарству, — могла спати на долівці сім'я, могло жити в стодолі чоловік п'ятнадцять. У найбагатших будин-

ках вікна були з білим склом і називалися красними, вони відчинялися, щоб провітрювати кімнату. Найчастіше, проте, робилися круглі зеленкуватого скла вікна, що намертво вправлялися в рами з дерева або олова. В багатших будинках, у келіях багатих монастирів топилося не просто в печі, а в каміні й грубі; печі в таких домах облицьовувалися кахлями, що іноді були справжніми художніми витворами.

В місті центрами спілкування, крім церков і монастирів, були торговельні ряди. Йшла щоденна торгівля різним потрібним товаром, а раз чи кілька разів на рік, впродовж одного дня чи цілого тижня, в містечках і містах бували торговельні фестивалі-ярмарки. В Києві, наприклад, на рік було три ярмарки по вісім днів кожен: на Великий піст, Миколаївський 27 травня, Успенський 15 серпня (Контрактовий ярмарок був відкритий наступного століття й став вели-

Кяхлі.
XVIII ст.

кою щорічного подією). Торгували різним крамним, залізним та іншим товаром: у Польщу, Крим, Гданськ, Сілезію відправляли партії чорної мерлушки, юхті, сала яловичого, шкурки білок різних, віск, гнали волів і коней, з-за кордону везли шовк, сукно, папір, вина, сіль. Барками по Дніпру везли хліб, вино, залізо, полосне і чавун, конопляну олію, дьоготь, мотузки, рогожі, мед, шинкове сало, дерев'яний посуд. Вивозили на базари та ярмарки і свої нехитрі домашні товари — груші та яблука, особливо сушені, різну городину тощо. «З Польщі», тобто з Правобережної України, везли на Лівобережжя хліб. І, звичайно, гори глиняного посуду прикрашали кожен торг. Товар переважно ремісничий — заводи ставилися майже виключно цегляні, шкіряні та винокурні. Кожна область мала й свої неповторні товари: Євсуг та Опішня — керамічний розписний посуд, Харків — килимки — «коци», Охтирка — кольорові гарусні тканини, Богодухів — вишивані кожухи, Лохвиця — сап'янці й прикраси...

Колонізація нових земель

Вся українська територія впродовж століття залишалась тісно взаємопов'язаною. На суспільне життя України величезний вплив справляли процеси колонізації нових земель. Це впливало і на стан на нових землях, і на повсякденне життя та соціальні конфлікти на старих волинських та галицьких землях.

Архіви приносять описи однотипних конфліктів то в Овручі, то де-небудь у Луцькій землі: селяни не виконують повинностей, покинули землю і пішли до іншого пана або до іншої громади, у дворах посполитих живуть

невідомі й незареєстровані люди, якісь сім'ї самовільно помандрували на Поділля або на Лівобережжя. Поміщики, які одержували землі на Поділлі, засновували нові села, саджали там осадників для організації заселення і зманювали селян у ближніх і дальніх сусідів. Цікаво, що зманювали часом із нових сіл у старі, наприклад, із південного Поділля в Ланівці на Волині. Зокрема, такі невлаштовані у житті мандрівники становили переважну масу підсусідків у полкожанщини, було їх іноді більше, ніж корінних мешканців, і кількість їх різко зростала.

На початку XVIII ст. почалось відновлення старих і заснування нових поселень на Поділлі. Особливо інтенсивно йшла колонізація Поділля у 20—30 роки, до середини століття вона здебільшого була вже закінчена, хоч Поділля залишалось освоєним не так, як перед турецькою окупацією. Шляхта прагнула заселити край на тих же засадах, на яких здійснювалась колонізація України сто і двісті років тому. Проголошувалися слободи на п'ять, сім, десять, дванадцять років, впродовж яких поселенці мали невеликі зобов'язання перед господарями землі, переважно чиншові повинності. Проте «похожі» селяни, посидівши на землі пана рік-два, не хотіли втрачати свободи і йшли до іншого хазяїна. Шляхетські сеймики регулярно приймали рішення обмежити терміни слобід роком-двома і одразу визначити тверді зобов'язання селян перед землевласниками. Але через гостру потребу в робочих руках самі ж шляхетичі-зем'яни призначали постарому довгі слободи — проте найменше зростання повинностей призводить до втеч населення.

Не переривався колонізаційний процес впродовж Руїни на півночі українського Лівобережжя, передусім на далеких окраїнах, у Слобожанщині, включаючи південь нинішньої Вороніжчини. Селилися тут спочатку на укріпленнях Білгородської лінії, потім дедалі південніше і південніше. Приходили здалека цілими селами, організованими в козацькі сотні й курені. Так, Острогоськ започаткований родинами, які прийшли з Острога. Розвідники-козаки шукали займанщину, вибираючи місце, де є добре різнотрав'я для пасік, річка і де можна викопати ставки. Будувалися й хуторами, і невеликими (по 20 — 30 родин) селами.

До 30-х років XVIII ст., коли почалось будівництво Української лінії, Слобожанщина була здебільшого заселена в межах приблизно нинішньої Харківської області. Українська лінія, що її будували в 1731—1733 рр., являла собою традиційні російські земляні й дерев'яні укріплення типу давніх «городків», які тепер називались кріпостями, фельдшанцями, редутами та форпостами. Військова ефективність їх була невисокою, і хоча татарську небезпеку повністю ліквідовано лише наприкінці століття, хутори, села і містечка одразу ж поповзли на південь від лінії.

В середині століття посилюється колонізація степового Півдня. Чіткої межі між татарськими кочів'ями та володіннями запорожців не було — тут діяли інші принципи. Коли Петро I почав влаштовувати твердий кордон між Кримом та підлеглими Росії, Січ дуже стурбувалася: правила війни і миру у великому степу не укладалися в звичні рамки, що викликало чимало непорозумінь з царською владою. Традиційно запо-

рожці рибалили, полювали, добували сіль, поташ і селітру, розводили коней на всіх степових землях аж до моря, татари кочували собі в тих самих Причорноморських степах. Торгівлю не плутали з військовими конфліктами, купцям належалася охорона за плату. Так, і гетьман Мазепа, і сам Петро займалися справою про пограбування одного грецького купця січовиками, хоча, з точки зору січовиків, ніякого гайдамацтва тут не було: згідно з правилами, купцеві запропонували козацьку охорону на весь шлях, він відмовився і відразу був тими козаками пограбований — це було цілком нормальним явищем. Кордон між Запоріжжям і татарами все ж встановили, а після поразки 70-х років кочовики-ногайці переселилися почасти в Крим, почасти за Буг, звідки вони пізніше будуть перевезені на північний Кавказ. Від колись численних кочів'їв залишилося небагато татар-ногайців у порослих полином і солянкою степах між Терекон і Кумою — крім тих, хто розчинився в осідлому татарському населенні степового Криму.

На Січі в 60-ті роки в 38 куренях жило 13 050 козаків та до 5 тис. чоловічої статі селян, а на момент розгрому її 1774 р. — близько 50 тис. осіб чоловічої статі. Наскільки можна судити з уривчастих даних, у попередні часи Січ була набагато менш залюднена.

Після розгрому Січі 9 тис. запорожців переселилися на турецькі землі між Бутом і Дністром; 1783 р. Потьомкін запропонував отаманам заснувати тут Чорноморське військо, з чим козаки погодилися. Врешті, замість обіцяного, їм довелося 1792 р. переселитися на Кубань, подалі від батьківщини.

Портрет
Івана Гонти.
Кінець XVIII ст.

Так звана Новоросія була відкрита для всеросійської колонізації. Каркас для цієї нової землі мали створити нові міста, водночас військової та військово-морські поселення та промислові центри. Будуються пристані Херсонська, Гола й Глибока, 1775 р. укріплення в Херсоні (бо нижче по течії, на виході з лиману, знаходилась турецька фортеця Очаків), наступного року тут будується головний порт і база Чорноморського флоту, 1783 р. із степелів сходять перші кораблі. А ще за рік постають біля гирла Інгула Миколаївські укріплення, де виростають верфі й місто Миколаїв, в яке 1790 р. переноситься адміралтейство з Херсона. Населення Новоросії становило 1795 р. 1,368 млн чоловік по обидва боки Дніпра.

За задумом Катерини II, Новоросія мала бути саме російською колонією, в якій великою була б питома вага іноземців. Ще в середині XVIII ст. іноземним колоністам відведено райони Новосербії біля фортеці св. Єлисавети, після розгрому Січі перетвореної на поселення Єлисаветград, та Слов'яносербії, межиріччя Сіверського Донця, Бахмута

й Лугані. Серед колоністів були серби та вихідці з різних Балканських країн (волохи, арнаути); греки — переселенці з Криму — заснували місто Маріуполь. Чимало з'явилося на півдні України німців. Головним методом колонізації була роздача величезних земельних масивів військово-чиновничій знаті, куди вони мусили «виводити» своїх кріпаків. Проте від самого початку переважну більшість населення Новоросії становили українські селяни. У 1763—1764 рр. їх було 50 тисяч із загальної кількості населення 67,7 тисячі (75 відсотків), у 1782 р. — 145 тисяч із 202 тис. населення (71 відсоток). В етнічному розумінні ніякої Новоросії ніколи не було: степи Причорномор'я були освоєні насамперед українськими хліборобами.

На кінець XVIII ст. Україна в межах Російської імперії налічувала 8,236 млн жителів, у тому числі на Лівобережжі — 4,761 млн, на Правобережжі — 3,475 млн. До Австрії відійшли землі воєводства Руського і Белзького, Тернопільське Поділля, Закарпаття та Буковина; тут проживало близько 1,5 млн українців. Таким чином, упродовж століття з демографічного погляду центр ваги переміщується дедалі більше на схід та південь України. З погляду культурно-політичного, цьому переміщенню центру відповідає зростаюча роль Лівобережжя та Києва у всьому громадському житті України.

Соціальна нестабільність

Постійний рух населення приводив до того, що влада, особливо в Польщі, не контролювала території. На українському Прикарпатті (як і в польських гуральських землях)

завжди був сильним рух опришків, що головним чином грабували шляхту та заможніші верстви городян і користувались моральною підтримкою сільської бідноти. Як і по всій Європі того часу, по Україні ходять легенди про «шляхетних розбійників», своїх Робін Гудів, і формують своєрідну ідеологію того руху, який одержав назву гайдамацького.

Документи, що збереглися, дозволяють яскраво відтворити численні картини таких подій, звичних для того часу і поширених на всій українській території. Як правило, гайдамацька затьага збиралася з десятка чоловік, кількох запорожців або родових козаків з Гетьманщини і селянських парубків. Затьага прямувала «в Польщу», де за участю місцевих хлопців «розбивала» яку-небудь шляхтянку або єврея-крамаря, забирала котли, олов'яний посуд, коней, яку-небудь юпку та інший небагатий скарб, ділила здобич десь у лісочку і розходилась по домівках. Іноді після вдалого виступу зайшли гайдамаки або місцеві опришки мандрували аж на Січ. При цьому неминучим було насильство і навіть убивство, хоча найчастіше документи згадують переважно побиття чи покаління. В деякі неспокійні періоди гайдамачина особливо дошкуляла заможним верствам, інколи ситуація ставала стабільнішою, але загалом можна констатувати, що у другій половині століття і польський, і російський уряди вживали дедалі жорстокіших заходів для контролю над ситуацією. Вибух гайдамацького повстання 1768 р. (Коліївщина) свідчив про глибоку суспільну кризу, не розв'язану, а лише приглушену репресивними заходами.

Коліївщина не була таким значним соціальним рухом, як Хмельниччина попереднього століття, — лише коротким, але дуже жорстоким спалахом, що породив романтичну легенду і певним чином вплинув на пізнішу культурну свідомість. Повстання гайдамаків на «дикому південному сході», зі слабкими владними структурами, було виразом граничного загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин.

Стосовно XVIII ст., оцінки спольщеності української шляхти після ознайомлення з документами виявилися надзвичайно перебільшеними. За О. Перковським, у 1793 р. серед шляхти Правобережжя католики становили всього 9,3 відсотка. Вся та маса шляхтичів у кожухах, яка приїжджала на сеймики Волині й Поділля, поза всяким сумнівом, була українською. Рішучих змін до цього часу зазнав національний та релігійний склад магнатерії. Вищі прошарки української аристократії впродовж семи-восьми поколінь після Люблінської унії, вступаючи до шлюбу переважно з польськими аристократами, не тільки культурно і політично орієнтувалися на Варшаву, але й мешкати прагнули не в Україні. Тільки в кінці століття, після того, як на кріпосницько-деспотичних засадах була досягнута стабілізація на Україні, розгортається будівництво палаців у фільварках поміщиків Правобережжя. В середині століття ніхто вже не згадував про руське походження Чарториських чи Вельгорських. Як і в минулому, повсталі селяни всіх шляхтичів вважали поляками чи «підляшками».

Жертвами повстання на Уманщині стали також і уніати (гайдама-

ки геть вирізали учнів уніатського колегіуму). Стосунки між обома українськими конфесіями були на той час вкрай напруженими. Нерідко православні священики й ченці, а найбільше городничі Києво-Печерської Лаври (представники цього монастиря, які керували його маєтностями на Правобережжі), мали таємні контакти з гайдамаками. Проте таким контактам різко протистояла церковна влада, і у повстанні православна церква участі практично не брала.

Впродовж XVIII ст. зростає кількість єврейського населення на Україні, особливо в західних містах і містечках. На час першого поділу Польщі в Галичині жило 150 тис. євреїв. Є дані про соціальний та професійний склад євреїв Західної України⁷. Узагальнюючи ці дані, можна сказати, що приблизно кожний 6-й чи 7-й єврей був ремісником, так само приблизно 6-й чи 7-й — корчмарем, торговцем, орендарем або лихварем, і такий самий відсоток становили найбільшні верстви — жebraки, бездомні зайди та поденники. Решта — рабини, вчителі, прислуга, лікарі, музиканти тощо. Переважна маса єврейських кварталів жила в злиднях.

Єврейська громада в Україні в ті часи залишалася дуже закритою, в галицьких та подільських містечках європейськи орієнтованих євреїв презирливо називали «німчиками» і «гоями». Кагал спілкувався з навколишнім світом переважно через ті прошарки єврейського населення, які трудовою селянською масою сприймалися як визискувачі. До цього треба додати підсвідомий страх перед загадковими «чужинцями», який виявлявся в постійних

спалахах чуток про ритуальні вбивства євреями православних дітей. Упродовж XVIII ст. судові процеси по кривавому наклепу, як це називається в єврейських джерелах, проходили в Сандомирі (1690 р. і 1712 р.), Заславі (1747 р.), Житомирі (1753 р.), Ямполі (1766 р.). Страх, по суті, був підґрунтям показної зверхності й зневаги, що нерідко демонструвалася стосовно до євреїв.

Слід зазначити, що гайдамацькі виступи, хоч і супроводжувались «розбиттям» заможних єврейських господарств, спочатку не мали характеру погромів і нерідко закінчувалися продажем здобичі тут же євреям-перекупникам. Бували випадки, коли в гайдамаки йшли і молоді євреї, які після хрещення ставали повноправними членами козацької громади. В запорізьких реєстрах зустрічаємо прізвища Перехрист, Лейба, Коган, Жидовкин, Жидовчин, Жидовець, Юдай, Зраїтель тощо. Чим ширшими були гайдамацькі рухи, тим більше в них було ідеології, і чим більше в них було ідеології, тим ближчою вона була до фундаменталістської лютої непримирності.

Трагічні події Коліївщини сприймалися сучасниками як відгомін давньої Хмельниччини. Проте, якщо в основі ідеології рухів попереднього століття поряд з ілюзіями були і реальні розрахунки на народжувану державність «козацької нації», то тепер надія на силу була чистою ілюзією і не випадково підтримувалась фальшивою «Золотою грамотою» цариці Катерини. Не тільки імператриця була союзницею властей Речі Посполитої — і козацька старшина Малоросії та Слобідської України, і навіть керівники Коша

⁷ Див.: Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині. — К., 1969. — С. 20.

Запорізького не могли і не хотіли серйозно підтримати гайдамацько-селянський рух. Простий лю́д хавпався за сокиру і шаблю з героїчною готовністю здобути свободу ціною крові своєї і чужої, але ця енергія вже могла бути тільки руйнівною, деструктивною. Вибух Коліївщини прискорив упокорення волелюбної України та соціально-політичну стабілізацію на ґрунті імперського насильства.

Господарський та культурний побут

Іншим наслідком посилення колонізаційного процесу було зростання питомої ваги села. Якщо перші кроки освоєння нових просторів характеризувались високою часткою міського населення, бо жити на селі було небезпечно, то чим далі, тим більше центр ваги всього українського господарства переноситься на село.

У 1767—1769 рр. за наказом Катерини генерал-губернатор П.О. Румянцев провів загальний подвірний перепис «Малоросії», що залишив історикам неоціненний матеріал для характеристики староукраїнського господарства і побуту. Пізніше видатний український історик І. Лучицький опрацював і опублікував матеріали по чотирьох сотнях на Полтавщині, а М. Рклицький ґрунтовно їх проаналізував. Завдяки цьому маємо яскраву картину українського козацького села цієї доби*.

У XVIII ст. на Полтавщині, що не належала до зовсім новозаселених земель, переважали села по кілька дворів. Двір — це з десятків хат і стільки ж приблизно хиж, де жило по 4, 8 або й 14 сімей на двір. Сім'ї трималися великі, неподілені, бага-

тодітні, в хижках жило багато прийдшлих людей, сімейних підсусідків або й невідомо звідки прибулих одинаків. Вржаєс велика кількість землі на двір, у тому числі чимало такої, що належала всім сім'ям двору спільно, величезна кількість худоби і порівняно невеликі розміри засіяних ділянок. Ціни на землю були надзвичайно низькими: в середині століття орна земля (без двора) коштувала стільки ж, скільки 4 пуди хліба (від 20 до 70 коп. десятина), але впродовж півтораєт років вона подорожчала тут у сто разів!

Статистика дозволила зрозуміти характер господарського побуту тодішнього села і, очевидно, не тільки на козацькому Лівобережжі. Справа в тому, що під пашу і сінокоси тримали тоді набагато більше землі, бо мали на двір 3—4 воли, до трьох корів та ялівок, 2—3 дорослих коня і близько трьох десятків овець і ягнят. Землеробство велось, можна сказати, абияк, було і трипілля, і двопілля, і зовсім без сівозмін (однопілля). Поки козак на землю повністю не осів, він вів господарство наполовину землеробське, наполовину скотарське.

Хата із с. Гажин Рівненської області. XVIII ст.

* Див.: Рклицький. М. Хозяйственный быт козаков Золотоношского уезда в старину // Полтавский земский календарь на 1910 год. — Полтава, 1909.

Українське народне житло за етнографічними матеріалами. Київщина. Кінець XIX — початок XX ст.

Переважно жили досить заможні. Якщо вважати багатими козаків, які мали по три і більше пари волів, то таких дворів було більше 20 відсотків, і жило в них більше третини населення; більше половини козаків жило середньо, і тільки близько 8 відсотків у досліджених селах жили бідно, тобто мали в кращому випадку корови й дрібну худобу.

Так було, доки не зміцнювалось господарство. Часом люди забирали або продавали свою худобу і рушали кудись в інші місця, нерідко і на Правий берег. Коли ж сім'ї осідали надовго, в них змінювався характер господарства: переважали не вівці, а свині, худоби взагалі вже так багато не тримали, більше сіяли зернових (переважно жита й гречки), заводили городи й баштани, ставки і пасіки, садили садки.

Типовим для осілої України був козацький двір. Тоді ще не робили плетених тинів — старовинною огорожею були частокіл або глиняний вал — *окіл*, робилися дерев'яні парканни з перелазом та ворітьми, пізніше ще й фірткою, на півдні огорожували двір кам'яними огорожами. Такий двір називався на Поліссі *окружним (круглим)*, на Поділлі — *замкненим*, або *заездом*, на Гуцульщині — *граждою*. У дворі за огорожею по периметру були розташовані

потрібні будови: *хлів* для великої рогатої худоби, *стайня* для коней, *саж* для свиней, *курник*, *шопи (повітка чи сарай)* для реманенту, *клуня (стогола)* для збереження зерна. Хата ставилася в глибині двору, перед хатою саджали кущі, дерева, квіти. Забудовували, зрештою, і в інший спосіб, інколи зовсім без системи.

Хата тоді, як правило, будувалася «на дві половини»: посередині — *сіни*, ліворуч — *хижа (комора)*, де зберігалася всяке майно і, бувало, спали молоді, праворуч — *двері до хати*. Хата по всій Україні зберігає старовинне планування: справа від входу з сіней — стіна на два вікна, лава під стіною, стіл, у кутку біля причілка на *покуті* — ікони, під причілковою стіною — знову лава, зліва від входу — *піч*, за *піччю* — *ліл* для снання, *скриня*. Ось як описує багату козацьку хату Гоголь, який бачив цю старовину і був уважним етнографом:

«Стіни були дуже тонкі, вимазані глиною і вибілені ззовні і зсередини так яскраво, що очі ледве могли зносити цей блиск. Вся підлога в хаті була теж вимазана глиною, але так була чисто виметапа, що на ній можна було лягти, не побоюючись вимастити одягу. В кутку кімнати, коло дверей, знаходилась величезна піч і займала майже чверть кімнати; бік її, звернений до вікон, був покритий білими кахлями, на яких синьою фарбою були намальовані подоби людських облич, з жовтими лицями і губами; другий бік складався з зелених гладких кахлів. Вікна були невеликі, круглі; матове скло, пропускаючи світло, не давало нічого бачити, що там надворі. На стіні висів портрет діда Остряниці, що воював із знаменитим Баторієм. Він був зображений у весь зріст, в кольчuzі, з

парою <пістолетів>, заткнутою за пояс; нижню частину ніг до колін не було тільки видно. Потемнілі фарби ледь дозволяли бачити суворе, мужнє обличчя, якому жалість і все м'яке, здавалось, було зовсім невідомо. Над дверима висіла також невелика картина, масляними фарбами, що зображала безтурботного запорожця з бочкою горілки, з написом: «Козак, душа правдивая, сорочки не має», яку і донині можна іноді зустріти в Малоросії. Проти дверей — кілька ікон, прибраних калиною і зеленими квітами, а під ними, на довгій дерев'яній дошці, намальовані сцени із святого письма: тут був Авраам, що прицілюється з пістолета в Ісаака; святий Даміан, що сидить на палі, і інші подібні. Подалі висіло кілька турецьких шабел, під образами стіл, покритий чистою скатертиною, вишитою по краях зеленим шовком і потемнілим сріблом; два дивного вигляду складних стільця. В цьому полягало убранство кімнати...» («Гетьман»).

Тут описано попереднє століття, але такий самий вигляд мала старшинська хата і в часи Гоголевих дідуся й бабусі. Його фантазія, мабуть, виявилась тут лише в описі чи то ікони, чи то картини, на якій «Авраам прицілюється в Ісаака», але якщо ми згадаємо янголів у козацьких вбраннях, ліплених на стінах дзвіниці Софійського собору в Мазепині часи, то тут, можливо, не таке вже й перебільшення. Точний і опис сотницької хати і двору у повісті Гоголя «Вій»: «Панський дім був низенька невелика будова, які звичайно зводились в старовину в Малоросії. Він був покритий соломою. Маленький, гострий і невисокий фронтон з віконцем, схожим на

Українське народне житло за етнографічними матеріалами. Інтер'єр хати. Київщина. Кінець XIX — початок XX ст.

підняте догори око, був увесь змалюваний блакитними та жовтими квітами і червоними півмісяцями. Він був утверджений на дубових стовпчиках, до половини круглих і знизу шестиграних, з примхливою обточкою нагорі. Під цим фронтонном знаходився невеличкий ганочок з лавками з обох сторін. З боків будинку були нависи на таких же стовпчиках, подекуди витих. Висока груша з пірамідальною верхівкою і тріпотливим листям зеленіла перед домом. Кілька столів в два ряди стояли серед двору, утворюючи рід широкої вулиці, що вела до будинку. За столами, до самих воріт, стояли трикутниками два погребі, один напроти другого, криті також соломою. До трикутної стіни кожного з них були прилаштовані низенькі двері, і вона розмальована була різними зображеннями. На одній з

Інтер'єр хати на Полтавщині. Кінець XIX — початок XX ст.

Український народний костюм за етнографічними матеріалами. Київщина. Кінець XIX — початок XX ст.

них намальований був козак, що сидить на бочці і тримає над головою кружку з написом: «Все вип'ю». На іншій фляжка, сулії і по боках, для краси, кінь, що стояв догори ногами, люлька, бубни і напис: «Вино — козацька потіха». З горища одного з сараїв виглядав крізь величезне слухове вікно барабан і мідні труби. Біля воріт стояли дві гармати. Все

Український народний костюм за етнографічними матеріалами. Полтавщина. Кінець XIX — початок XX ст.

*Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — Октябрь. — С. 338—339.

показувало, що хазяїн дому любив повеселитися, і у дворі часто лунали бенкетні крики. За ворітьми знаходились два вітряки. Позаду дому йшли сади; і крізь верхівки дерев видні були лише тільки темні шапки димарів хат, що ховалися в зеленій гущавині».

Зрештою, козацька старшина і багаті міщани вже будували і великі хати, як от «хоромна будова» на Стародубовщині, опис якої за 1712 р. повідомляє, що вона мала «світлиць три, кімнату, сінці, приганки, на версі світелку, а округ — ганки нові, брусовані під одну кривлю, гонтами побивані» і при цьому «вікон великих, у волово опрaвних, і обікончин, на завісах білого заліза чотирнадцять». В цьому домі були окремі кухня й лазня рублені, льодовня і сніцарської роботи семеро дверей*.

Головне, однак, було в тому, що зберігалося в скринях. Селяни одягалися традиційно: полотняні сорочка і штани на очкурі, чоботи або — влітку — постолі, верхній одяг — сіра чи чорна домотканна юпка, куртка до колін, у чоловіків — суконна, у жінок — часом із ситцю чи пістряді, поверх якої в холод носилася свита чорна чи сіра або кобеняк суконний з капюшоном — кобкою за спиною. Взимку всі ходили в кожухах. Козацька старшина одягалася в XVIII ст. ще так само, як і в старовину: сорочка, жупан, зверху — кунтуш з довгими фальшивими розрізними рукавами, дорогий кольоровий пояс, широкі шовкові штани, чоботи-сап'янци. Жіноцтво носило довгі сорочки, поверх яких — дві запаски, задниця і попередниця, а модниці замість запасок носили плахту ручної роботи, ткану майстринями квадратиками різно-

кольорової фарбованої вовни. У дуже заможних в описі майна читаємо вже і «сподниця новая блакитного лудану великой руки, у чтири бриту, локоть восім в долі, кругом в три ряди борщевими басаманами обложена, шпуровка червоного лудану корулками золотими, як ведеться, обложена, сподниця кращениною вся подшита»⁶. Кунтуші жовті, «кропивні», «оливкові», вишневі і «буракові», обложені позументами, — тут моди були різноманітними. Дуже цінувався дорогий посуд, різні штофи з накривками (кришками) і без, фляши, кубки золочені і срібні, талірки, полумиски, мідні корці, казанчики тощо. Ну, і різні жіночі прикраси, — намиста (коралі) були у кожної дівчини.

Кулінарія визначалась традиційними землеробськими та тваринницькими продуктами і традиційною ж піччю: смажили мало, вудити почали під впливом з Німеччини і Польщі, більше варили і пекли, проте їли обов'язково гаряче і варили не рідше, ніж двічі на день. І подорожні козаки, як тільки спинялися, варили в казанах на вогнищах — кулешу, кашу, хоч мали з собою і шматок сала, і в'ялену рибку. Борщ варили на буряковому квасі, затовкували салом з часником. Різні борошняні страви — вареники, галушки, — любили особливо. М'яса їли мало, переважно одразу після того, як кололи кабана, на літо солили сало. Проте коли хазяйство ставало міцніше, м'яса споживали більше, переважно свинини; робили ковбаси, заливаючи їх смальцем у бочечках, висіли вуджені шинки в погребках, готувалися численні страви із свинини — свинячі голови «до хрину», верещака, печені різні тощо. Багато їли риби. Записи в борговій книжці старо-

дубівського міщанина Семена Чернігівця показують, що брав у нього в борг полковник Миклашевський: білугу, чотири осетри, дві білорибци, осетрової ікри десять фунтів, в'язиги три в'язки, цитрини в патоці, бочку вина романеї, бочку мушкатного ренського, коричної горілки на піванкерка, мунгальської горілки в двадцяти скляночках...

*М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Посполитий
(селянин),
за Рігельманом.
Віньєтка: зимівник
козацький; орач*

*Українська селянка
у святковому одязі*

⁶Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — Октябрь. — С. 352.

*Оксамитова оправа
Євангелія
зі срібною чеканною
прикрасою
переляславського
майстра «АГЛ».
Перша половина
XVIII ст.*

У шістдесятих — сімдесятих роках палаци вельмож в Україні були ще великою рідкістю. В Катерининські часи побут нового дворянства з недавніх полковничих і сотницьких родин починає швидко змінюватися, але це вже відноситься до нової епохи.

§ 3. ОСВІТА Й ГУМАНІТАРНА КУЛЬТУРА

Освіта

На більшій частині території України освіта залишається в руках греко-католицької (уніатської) церкви, яка упорядковує свої догматичні та віросповідні справи, вдосконалює організацію й налагоджує систему шкільництва. 1714 р. на митрополита обрано Лева Кишку (1668—1728 рр.), який підготував Замоївський синод 1720 року. Синод затвердив статус

церковної та чернечої ієрархії й духовних семінарій. Прийняті на синоді рішення реалізували для умов української греко-католицької церкви настанови контрреформації. Наступник Кишки митрополит Атанасій Шептицький об'єднав монастирі України в конгрегацію «Покрова Матері Божої», або Руську, яка існувала поряд із конгрегацією Литовською; 1742 р. обидві конгрегації ввійшли в один Василіанський орден як його дві провінції. Литовські, білоруські та українські уніати Василіанського ордену на час першого поділу Польщі мали 144 монастирі з 1225 ченцями. Василіани організували при монастирях школи на зразок єзуїтських; такі школи були у Володимирі, Гощі, Любарі, Шаргороді. Після ліквідації єзуїтського ордену у 1773 р. Едукаційна комісія передала василіанам школи в Овручі, Кременці, Кам'янці-Подільському, Житомирі тощо. Від єзуїтів до василіан перейшла і знаменита колись Острозька школа.

Уніатські школи, за аналогією з єзуїтськими, мали становий характер, до них приймали лише дітей священників (у греко-католиків немає целібату) і шляхти. Вищі, богословські студії були тільки в папських колегіях — у Римі, Брунсбергу та Вільнюсі. Богословські студії були і приватні (у Львові, Лаврові, Кам'янці, Полоцьку). Філософські студії існували у Вітебську, Володимирі, Жировицях, Загайцях, Замості, Терехові та Холмі. Після закінчення цих студій випускників чекала робота місіонера, парафіяльного священника або професора. Головними видавничими осередками стали Почаївський монастир та архімандрійна друкарня поблизу Львова.

Уніатська церква всупереч численним звинуваченням в антиукраїнській, полонофільській діяльності якраз і стала українською національною церквою. Об'єднання українців в уніатську громаду перетворилось на спосіб протистояння як католицьким (переважно польським), так і православним (орієнтованим на єдину російсько-українську церкву) спільнотам. Проте у XVIII ст. під гаслами Трідентського собору, в річищі контрреформації вже неможливо було зберегти високі культурні позиції, особливо за умов України, де уніатська церква була католицизмом другого сорту. Не випадково культурні процеси, що визначали духовне обличчя майбутньої України, насамперед проходили на її наддніпрянських землях. Там була найбільш масовою й початкова освіта, що забезпечувала елементарну писемність досить широкого загалу. Таким чином, завдяки високим позиціям українського духівництва та освічених кіл, розвитку шкільництва, зберігалось і підґрунтя для європейськи зорієнтованого культурного розвитку.

Початкова освіта здійснювалась у парафіяльних школах при церквах. З даних по семи полках Гетьманщини на 1740—1747 рр.⁷ видно, що в переважній більшості населених пунктів, враховуючи хутори й висілки, були школи. За даними 1768 р., на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення. Майже не стало шкіл саме в панських, покріпачених селах.

Звичайно, навіть деякі священники, нічого в своєму житті, крім богослужебних текстів, не читаючи, ста-

*Келих.
Срібло,
карбування,
позолота.
Україна.
Кінець XVII ст.*

вали практично неписьменними після того, як вивчили ці тексти напам'ять. У кінці 60-х років, коли збиралися різні підписи під зверненнями до Катерини, виявилось, що майже більшість старшин не вміє (краще, мабуть, сказати, розучилася) навіть розписуватися. А вже культура того часу мало користувалася письмом і книжкою. І все ж можна сказати, що більшість людей старої України вчилася в школах-дяківках і в масі своїй читати вміла.

Щаблем вище «дяківок» стояли колегії, в яких освіта завершувалась курсом риторики. Першу таку школу засновано в Новгород-Сіверську, Лазар Баранович її переніс до Чернігова і 1700 р. вона одержала статус колегії. 1727 р. Білгородський єпископ заклав колегію в Харкові, 1738 р. Переяславський єпископ — в Переяславі, в Полтаві 1779 р. відкрито Слов'янську семінарію, перейме-

*Блюдо.
Срібло,
карбування,
позолота.
Україна.
XVII ст.*

⁷ Див.: Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 62—63.

*Й. Кондзелевич.
«Нерукотворний
Спас» з іконостаса
Загоровського
монастиря*

новану 1786 р. на Катеринославську (її закінчив Іван Котляревський).

1701 р. Києво-Могилянська школа офіційно стала називатися академією. В світлі Петрових реформ її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперські власті намагалися перетворити Києво-Могилянську академію на пересічний російський духовний заклад. Цьому чинили опір, хоч як це парадоксально на перший погляд, українські православні ієрархи. Реально це виявлялося в наполегливих намаганнях Синоду перетворити всестановий український університет на заклад для дітей священників. Синод вимагав подачі відомостей про школу за формами, визначеними для духовних навчальних закладів, Київ відповідав, що академія є світським і всестановим училищем, і обмежувався інформацією про священницьких дітей. Результати змагань видно на співвідношенні дітей світських і духовних осіб у складі університету впродовж століття. До кінця 40-х років дітей священнослужителів було не більше 1/4, потім частка їх доходить до третини і лише в кінці 80-х рр. приблизно дорівнює половині загальної кількості школярів.

Ліквідувавши патріархат і поставивши церкву під контроль Священ-

ного синоду, Петро I особливим указом 1720 р. заборонив друкування книжно-українською мовою і наполегливо добивався мовної уніфікації книжної справи. Щодо монастирського книгописання, то царський указ звучав дуже виразно: «монахи в кельях никаких писем писати власти не имеют, чернил и бумаги в кельях имети власти не будут, но в трапезе определенное место для писания будет, — и то с позволения начального». І русифікація української, зосередженої в церкві, культури, і прагнення підкорити церковну культуру світській є однаковою мірою проявом імперської культурної політики Петра. З 60-х років за митрополитів Григорія Кременецького та Самуїла Миславського під тиском Катерини II вжито рішучих заходів щодо перекладу і друку, а також викладання російською мовою і, на чому особливо наполягалось, з вимовою російською.

Києво-Могилянська академія до кінця століття так і залишилась гуманітарного напрямку світським університетом того типу, який склався в Західній Європі в попередні століття, причому з латинською мовою викладання. Перетворення її на духовний навчальний заклад здійснило на початку наступного століття.

Впродовж XVIII ст. академія дедалі більше модернізувалась. Курс математики, який спочатку включався до філософії, розширювався і виводився в окремий курс, викладалась не тільки геометрія, а й алгебра, вища математика, дедалі ширше вивчалися іноземні мови. З 1738 р. вводиться вивчення німецької та старосврейської мов, з 1753 р. — французької. Продовжувалось (з перервами) вивчення польської, читалась і грецька мова.

¹ Цит. за: *Огієнко І.*
Українська
культура. — К.,
1918. — С. 159.

Українське православ'я та українське вище шкільництво зберігли свої зв'язки з Заходом, частими були виїзди на навчання за кордон. Особливо важливими для академії були наукові зв'язки Симеона Тодорського, який навчався у відомого гебраїста Генріха Міхаеліса в Галле і започаткував викладання старосврейської мови в Києві. Це була фактично не просто гебраїстика, а початок герменевтики — наукового аналізу тексту Біблії. Вивчення старосврейської не було популярним заняттям, на відміну від вивчення інших іноземних мов, із зрозумілих практичних причин — воно, так би мовити, не давало хліба, проте це був серйозний чинник поглиблення гуманітарної освіти й разом з тим — поліпшення українсько-єврейських стосунків.

Чисельний склад академії коливався в межах 1000 чоловік, у гірші часи (роки війни та епідемії холери 1710—1711 рр.) падав до 100 чоловік. Матеріальне становище студентів було дуже скрутне, заробляли переважно *миркуванням*, тобто співами кантів («Мир вам...» — один із відомих тоді кантів) попід вікнами, фактично жебракуванням, у часи вакацій — по всій Україні. Списки студентів складались весною, коли було найбільш сутужно і багато студентів розходилося на заробітки.

Взагалі та подоба порядку, який існував в університеті, характерна для тодішньої України. Навчання мало продовжуватися 12 років, але поступали протягом року, коли хто хотів, у деяких класах (наприклад, у риторичі) залюбки сиділи по декілька років, та й слово «закінчувати» мало умовний сенс: йшли з академії так само довільно, як і до академії. Біль-

шість залишала її після риторики або під час її — риторика давала пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священиком. Характерний митрополичий указ 1761 р.: «Студентам Київської академії, що готуються стати священиками і особливо тим, що не мають тридцяти років, кінчати навчання богослов'ям, в протинному випадку тим, що не закінчать богослов'я, багаті парафії надаватись не будуть». Священикам наказувалось «дочок своїх за невчених не видавать під загрозою втрати місць». Якщо спудей закінчив богослов'я, він мав право на тестя з парафією в 80—100 дворів, якщо покинув після філософії — 60—80 дворів, риторичі і нижче — менше 60 дворів*.

Вся козацька старшина навчалася в академії, а, крім того, у XVIII ст. із старших класів академії набирали до інших навчальних закладів Росії, включаючи медичні, посилали за кордон на навчання та стажування, охоче брали на різні чиновницькі посади.

Г. Левицький.
Теза Заборовському.
Деталь. 1739 р.

* Див.: Хижняк З.І.
Кієво-Могилянська
академія. — К.,
1970. — С. 90.

Зміст вищої освіти

Доводиться долати певну упередженість, коли йдеться про академічну філософію тієї пори: «філософ Хома Брут» так же асоціюється з нею, як з теологією — «богослов Халява». Описуючи «граматиків, риторів, філософів і богословів», які, «з зошитами під пахвою, брели до класу», Гоголь говорить далі: «Філософи цілою октавою брали нижче; в кишнях їх, крім міцних тютюнових корінців, нічого не було. Запасів вони не робили ніяких і все, що попалося, з'їдали тоді ж; від них чулась люлька і горілка іноді так далеко, що ремісник, який проходив мимо, довго ще, зупинившись, нюхав, як гончий пес, повітря». Ці слова мимоволі згадуються, коли читаш на берегах дуже короткого конспекту невідомого спудея: «Не хочу встати писати. Не хочеться встати, встати писати»^{*}. Дивним здається конспект з риторики чи філософії, в якому сьогодні розбереться тільки фахівець — настільки втрачено сенс тих проблем, що були тоді предметом академічних дискусій. Втрата цілої філософської культури, як у нас, так і на Заході, презирливо кваліфікованої нащадками як «схоластика», певною мірою зумовлює іронічний погляд на перезрілих бурсаків, що його Гоголь засвоїв у середовищі їх онуків і правнуків. Тільки у ХХ ст. новітній науці відкрилися глибокі абстрактні проблеми, приховані забутою мовою старовинного схоластичного світогляду.

Пожевклі латинські конспекти київських спудеїв дозволяють нам краще зрозуміти суть того піднесеного, символічного і театрального світогляду. Досить навести назву одного з конспектів риторики (в перекладі з

латини): «Корабель Тулліанський на Києво-Могилянському березі Борисфену збудований, аттичною прикрасою або риторичними настановами достатньо наповнений та для плавання по морю красномовності українським учням дарований 1699 року». Навіть назви підрозділів свідчать про риторичну винахідливість авторів курсів: частини називаються «зоря», «ранок», «полудень» і «вечір», кожна з них поділяється на «факели»; розділи поділяються на «канти» і «хор»; сім розділів називаються «сім зривань печатей», є навіть «сад» з розділами-«квітами». Сильвестр Кулябко прочитав у академії курс риторики під назвою: «Чисті, вишукані і красномовні фрази латинської мови, Альдом Мануцієм, сином Павла списані для вживання нових риторів в Києво-Могилянській колегії, викладені ієромонахом Сильвестром Кулябкою тієї ж самої школи наставником року...1733, дня 2-го, у своєму власному тлумаченні». Навіть традиційна аристотелівська логіка потрібна була освіченим людям насамперед для словесного мистецтва — для диспутів та укладання промов та панегіриків.

До середини століття зростає питома вага епістолярного мистецтва, студентам диктують зразки листів. Високий стиль спілкування і письма нагадує картуші і герби на тогочасних гравюрах.

Більш спеціальні курси філософії, фізики, етики, метафізики знаходяться здебільшого на рівні тогочасних католицьких університетів і, в рамках античної філософії, шукають компромісу між аристотелізмом та християнським неоплатонізмом.

У філософських курсах професори Києво-Могилянської академії

^{*} Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описання курсов філософії і риторики профессорів Києво-Могилянської академії. — К., 1982. — С. 28.

чітко дотримуються староотчої концепції «безобразності» Бога: Бог, пише Дмитро Туптало, «невидимий, понеже Бог дух є, Бог світло є, Бог духовна природа, безплотен, неувялюван, неописан, незречен»^{*}. Це канонічний східнохристиянський погляд, але він різко відмінний від примітивного антропоморфного уявлення більшості не тільки віруючих, але й священників. Акт творіння не піддається сумніву, коли професори говорять про співвічність матерії й духовної сутності природи: адже творіння є водночас (для грамотного християнина, звичайно) і творінням часу, бо Бог є сутність поза простором і часом. Але для багатьох старовірів це було надто філософськи. Відомі суперечки про природу загального (універсальї) знаходять відображення в курсах філософії та логіки («діалектики») в Києво-Могилянській академії, але тут великих відкриттів пізня схоластика, і разом з нею Київська філософська школа, не роблять.

Курс філософії, який читався в Києві, був однотипний з подібними курсами в європейських університетах. Переважно це був аристотелівський курс зі спробами поєднати перипатетику з платонізмом. Київські професори добре знали сучасних католицьких неосхоластичних авторів (у бібліотеці академії зберігся навіть явно використовуваний курс філософії, прочитаний уніатським митрополитом Левом Кишкою), вільно орієнтувалися в томізмі, творах Дунса Скота, посилалися на Фонсеку, Арріагу, Ов'єдо. У Стефана Калиновського (курс читався 1729—1730 рр.) зустрічаємо посилення, крім середньовічних класиків, на Марсіліо Фічіно, Франче-

*І. Ширський.
Теза на честь
ректора Прокопа
Колачинського.
1698 р.*

ско Патріці, П'єра де ля Раме (Петра Рамуса), а Георгій Щербацький (курс 1751 р.) посилається на Спінозу, Гассенді й ретельно розбирає принцип Декарта «Cogito ergo sum». Але загалом, як і в європейських університетах, «нові філософи» згадуються лише для того, щоб їх критикувати. Курс фізики — суто аристотелівський курс, у якому йдеться про субстанції і акциденції, про рух, спокій, дію і сприйняття дії, безконечність і континуум, місце, пустоту в уявлених просторах, час, матерію і форму тощо.

Сучасний логік має відзначити надзвичайно цікавий підхід до викладу логіки: не тільки судження і умовивід, але й поняття розглядаються як інтелектуальні операції, причому підкреслюється, що поняття — це операція апрегензії, тобто сприйняття, де ніщо

^{*} «Рассуждение о образе Божии и подобии в человеце» (1714 р.), цит. за: Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII века. — К., 1978. — С. 16.

Грицько Тесля.
Бог-Отець.
Малюнок
з «кужбушків».
1750 р.

не стверджується і не заперечується, а тільки «азначається». Говорячи сучасною мовою, поняття є розумова конструкція, яка дозволяє розпізнати образ. Цей конструктивний підхід до головних ідей логіки формується в «новій схоластиці» і переважно забутий пізнішими логіками.

Судячи з конспектів, що залишилися з тієї пори, курси таких професорів, як Йосиф Туробойський, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феодан Прокопович, Сильвестр Кулябко, Іларіон Левицький, Стефан Калиновський, Георгій Щербаський, Георгій Кониський та інші, були на високому рівні тогочасної університетської філософії.

Академічна філософія в другій половині XVIII ст. якимсь втрачає свій рівень. Після 50-х років уже не знаємо таких глибоких курсів, які читалися від Яворського і Прокоповича до Кониського і Козачинського. Цікаво й те, в чому розходилися філософи і як далеко вони могли

відходити від канонів. Дивовижною особливістю філософських курсів київських професорів є вільне обговорення тем, які належать до канонічних православних уявлень.

До таких тем, зокрема, належить тема ієрархічної структури космосу. Так, Дмитро Туптало виділяє тільки два світи — макро- і мікрокосм, в яких він розрізняє дві натури — духовну і тілесну. А у Йосифа Туробойського — п'ять світів: інтелігібельний світ, або Божественна мисль, світ ангелів, елементарний світ (чотири стихії), четвертий світ — людина-мікрокосм і п'ятий світ — макрокосм-універсум. Оскільки тут обговорюються теми, що, здавалось, вільному обговоренню не підлягають, бо щодо них уже висловилися отці церкви, можна було б очікувати посилаань на Святе Письмо і взагалі типово богословської дискусії. Проте догматичне положення теології обговорюється так, ніби це — предмет звичайного філософського диспуту світського характеру.

Професори Києво-Могилянської академії досить вільно тлумачать Арістотелеве вчення про матерію й форму — фундаментальне положення перипатетики. Так, Йосиф Туробойський (курс 1702 р.) виділяє не два, а три начала: матерія, форма й позбавленість форми. Мотив, за яким вводиться третє начало, можна зрозуміти, якщо ми згадаємо, що матерія у Арістотеля відповідає чистій можливості без порядку, тобто заміщає в філософському словнику поняття хаосу. Форма і є той порядок, який організує хаотичну «сировинну»-матерію. У Туробойського хаос відповідає позбавленості форми, порядок — формі, а матерія (або у інших професорів — природа) є ні те, ні інше. Всупереч традиції томістів ма-

терія розглядається як щось не зовсім пасивне і мертве, вона здатна до руху й має власне існування — існування субстрату. Принаймні це оригінальне розв'язання, з якого далі випливають тонкі висновки в проблемі сутності та існування (щойності).

Відповідь на проблему «щойності», прийнята поколіннями філософів-академістів, говорила: існування може бути не будь-яке, а лише згідне з сутністю. Бог, вільно створюючи закони, зв'язує себе ними. Отже, і людина не може прожити інше життя, ніж вона прожила реально: те, що трапляється зі мною на моєму життєвому шляху, впливає з моєї сутності. Але воно залежить якимось чином від мого Я, моєї «матерії». Ця компромісна позиція не розв'язує труднощів, але вона виділяє поряд з долею — як неминучими і жорсткими наслідками індивідуальних рис — також субстрат змін, «матерію», те, що залишається як в речі, так і в людині незмінним попри всі пертурбації життя. І згадана «матерія» має власні можливості, задає певну перспективу, в якій можливі доленосні рішення.

З цим поглядом пов'язані також головні принципи, на яких базується обговорення засад етики. Наприклад, концепція Стефана Калиновського повністю ґрунтується на «Нікомаховій етиці» Арістотеля, але дає і власні тлумачення. Слідом за Арістотелем Калиновський виходить із поняття «золота середина», відтак гідний вчинок — завжди посередині між крайнощами. Але це можна тлумачити і як вибір поміркованої позиції, і як знаходження такого етичного рішення, яке було б схоже на «золотий перетин» як ідеал гармонії. В цьому випадку треба знайти щось не просто

середнє, а довершену раціональну конструкцію.

Щоб визначити спосіб її побудови, Калиновський проводить розрізнення між матеріальним і формальним. Можна сказати, що матеріальному відповідають реальна поведінка, дія, спосіб буття реальної людини, формальному — принцип, норма, правило, за якими здійснюються вчинки. З точки зору матеріальної, при розгляді реальної діяльності людей, оцінці їх дійсних вчинків суб'єктом етики є людина, а об'єктом етики — «чесноти, пізнання яких спрямовує людські вчинки до гідного». З точки зору формальної, або розглядаючи не саму по собі діяльність людини та її вчинки, а принципи, з яких виходить людина в своїй діяльності, суб'єктом етики є людський розум, бо «моральнісна розсудливість дискурсивна». А об'єктом етики, з формальної точки зору, є «ті принципи, з яких ця дисципліна запозичує свої приписи»⁷. В результаті етика виявляється ґрунтованою на раціональному, умоглядному роздумуванні, а не на чуттєвих, емоційних внутрішніх стимулах і цінностях.

Ця гранична раціоналістичність і є ознакою «віку Просвіти» і водночас визначає барочний стиль його культури. Не випадково увесь «верхній поверх» барочної української культури сповнений символами і цитаціями-повчаннями: та культура була резонерська і моралізаторська за своєю природою. До безпосереднішого «нижнього поверху» тягнеться, наскільки можливо, вся чуттєвість, і не тільки сміх, але й справжній ліризм. З іншого боку, надмірна розсудливість і розважність, поза сумнівом, — наслідок важкої історичної національної

⁷ Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессором Киево-Могилянской академии. — С. 281, 284, 285.

долі — веде до виправдання морального компромісу.

В результаті концепція природних прав людини, знайома українським філософам з творів Ліпсія, Гроція, Гоббса, Пуфендорфа, особливо у Прокоповича набуває дуже авторитарних і раціоналістичних рис.

Феофан Прокопович

Феофан *Прокопович* (1677 р. чи 1681—1736 рр.) насправді і не Феофан, і не Прокопович. Так звали його дядька по матері, професора і ректора Києво-Могилянської академії, і це ім'я взяв собі молодий Єлисей (чи Єлезар), коли прийняв чернецтво. Життя Феофана Прокоповича Другого, як його іноді називали, сповнене пригод, гострих переживань, злетів і падінь. Він народився в сім'ї київських міщан, рано осиротів, дядько вчив його спочатку в початковій школі, потім у Київській академії, а після смерті дядька гроші на навчання давав якийсь київський міщанин. Єлисей був хлопцем дуже жвавим і надзвичайно здібним. Вчився він прекрасно, але, як і більшість спудеїв, покинув університет на курсі богослов'я і пішов у мандри. Здається, у Володимирі він прийняв уніатство і взяв ім'я Самійло; в уніатському колегіумі він читав поетику й риторику, а потім його відправлено до Рима, де він 1698 р. вже вчився в колегіумі св. Атанасія під іменем Самійла Церейського (можливо, це прізвище його батька). Навчання йшло блискуче, але богослов'я він і тут не закінчив і несподівано пішов додому через протестантську Німеччину. В Почасві 1702 р. він знову став православним, через два роки

повернувся до Києва, прийняв чернецтво під ім'ям Феофана Прокоповича і читав в академії поетику, риторику і філософію.

Цей чорнявий молодий чоловік з великими карими очима і дуже виразним обличчям був повний енергії та честолюбних планів. Але дійсність перевершила всі сподівання: красномовного і європейськи освіченого священика-професора помітив Петро I, який відвідав Київ у зв'язку з воєнними діями. Петро взяв Прокоповича з собою в Прутський похід, а потім викликав у Росію. Феофан Прокопович опиняється в центрі «вченої дружини» Петра, готує перебудову управління церквою. І тут він наштовхується на несподівані перепони.

Східні православні владики дуже підозріло ставились до українського кліру через його західницькі орієнтації. Ще 1686 р. Єрусалимський патріарх Досифей писав російському цареві: «Не личить вірним прельщатися через філософію і всілякі суєтні зваби. О, аби благочестивий і в Москві збережений був звичай, за древнім статутом, еже не було б ігумена і архімандрита від козацького роду, але москалі на Москві і на козацькій землі...» 1702 і 1704 р. Досифей знову пише листи Петру, благаючи його в жодному разі не призначати московським патріархом українця Стефана Яворського: «Не може бути патріарх із малоросіян або білорусів, тому що вони, маючи зносини з латинами, приймають численні нрави їх і догмати... Москвитяни бережуть отечеську віру неперемінну, суцї нелюбопитательні і нелукавії чоловіци...»*

Між тим і в середовищі української церковної верхівки виявилися глибокі суперечності. Практичним

* Цит. за:
Прокопович Ф.
Філософські твори:
В 3 т. — К., 1981. —
Т. 3. — Примітки. —
С. 494.

мотивом, який спонукав українську церкву в час повстання Мазепи підтримати Петра, була та обставина, що українська церковна інтелігенція здобувала високі позиції в державі, яка проводила західницькі реформи. Проте цар, зберігаючи православну пристойність, рішуче взяв курс на підпорядкування імперській владі всіх ланок громадського життя, в тому числі й церкви. Це викликало неоднозначну реакцію українського духовництва. Хоча для московських традиціоналістів усі українці були «обливанцями» і «латинщиками», спільну мову з консерваторами знаходили Стефан Яворський, його права рука і теоретик Феофілакт Лопатинський.

Стефан Яворський (1658—1722 рр.) був галичанин, родом із Яворова під Львовом, він вчився не тільки в Києві, а й у Львові та Любліні філософії, Познані й Вільносі богослов'ю. У Прокоповича було не менше підстав звинувачувати Яворського в єзуїтстві, ніж у Яворського — Прокоповича. Та будучи людиною з західною освіченістю, Яворський, проте, залишався консервативним православним, москвофілом за орієнтацією, духовним попередником майбутніх галицьких «твердорусинів». Не випадково покровителем Яворського був Варлаам Ясинський, київський владика часів Мазепи, який проголосив гетьману анафему. Ще в Києві Яворський і Лопатинський не злюбили Прокоповича за його західництво й реформаторський дух. Київські ієреї Г. Вишневський та М. Родишевський в академії невпинно шпигували за Феофаном і ненавиділи його як еретика, а, переїхавши до Росії зі своїм зверхником Яворським, продовжували боротьбу

Феофан
Прокопович

всіма засобами і після смерті Яворського, а особливо після смерті Петра.

Яворський, який після Києва став митрополитом Рязанським і Муромським, був призначений 1700 р. місцєблюстителем патріаршого престолу в Москві. Патріарх Досифей даремно непокоївся, що Петро зробить Яворського патріархом: імператор готував ліквідацію патріархату й заміну його державним департаментом — Духовною колегією, яку вже після утворення на пропозицію її членів названо не так по-канцелярському: Найсвятіший священний Синод. Статут Синоду та списки членів його готував Петру Прокопович, бачачи себе головою церковного управління. Але Петро поставив на чолі Синоду саме традиціоналіста Яворського, а Прокопович, архієпископ Псковський і Нарвський, став другим віце-президентом Синоду. Західництво Петра не поширювалось на сферу гуманітарії — воно заторкувало лише воєнно-промисловий комплекс. Прокопович залишився неформальним першим по-радником Петра в справах церкви.

Кар'єрні плани Прокоповича фактично зазнали краху, і це була не тільки його особиста справа: звідси починається драма тієї частини інтелігентного українства, яка робила ставку на західницько-імперську силу чи тенденцію в Росії на противагу націоналістично-традиціоналістській. Протистояння Прокоповича, владики північних кафедр, і Яворського, владики Московського, в чомусь символізує чи провіщає майбутнє протистояння західників і слов'янофілів.

Донеси призвели до того, що в Таємній канцелярії було заведено справу на Прокоповича, і після смерті Петра його становище стало дуже небезпечним. Врешті-решт, проте, перемога самодержавства означала й поразку прихильників патріархії, противників Прокоповича. «Справа Прокоповича» закінчилась важкими репресіями, в результаті яких постраждали і ні в чому не повинні люди. Сам Прокопович проявив себе в цій справі з морального боку не найкращим чином.

Архієпископ Феофан підтримував розгалужені зв'язки з вищими Петровими сановниками, всі найосвіченіші люди Росії, в тому числі й іноземці, були його добрими знайомими чи приятелями. Він мав двір у Петербурзі на Аптекарьському острові й приймав там гостей з України, листувався з земляками, активно підтримував різних своїх висуванців. Листування Прокоповича (прекрасною латиною) являє собою різновид тодішньої літератури. Перша частина листа, як правило, є епістолярним мистецтвом, а вже після підпису автор додає, ніби між іншим, головні побутові відомості та запитання. Видно, що єпископ

Псковський і Нарвський жадібно ловить будь-яку інформацію про інтриги супротивників і дбає про те, щоб підтримувати «своїх». У листі до Якова Маркевича знаходимо й таку побутову деталь: «Якщо трапиться від вас зручна okazія сюди (прошу вибачити безсоромну злиденність), перешли мені скількись «сивушки». Ми настільки тут бідні, що я не соромлюсь писати тобі про це»⁷. (Нижче, не зовсім логічно, Прокопович з гордістю сповіщає Маркевича, що імператор подарував йому 100 крб., що вистачило б, звичайно, на «сивушку».) Єпископи жили не у злиднях, але переважно свої гроші Феофан Прокопович витрачав на бібліотеку.

Такої бібліотеки в Росії не було ні в кого — знаменита тоді бібліотека незмінного секретаря Французької академії Дорту де Мерана налічувала 3400 томів, бібліотека Прокоповича — 3193 книжки. У Ломоносова було 670 книжок, у Лопатинського, ректора Московської академії, — 1416. У Прокоповича були здебільшого книги античних авторів — Гомера, Арістотеля, Цицерона, Сенеки, Овідія, Вергілія Марона та інших і європейських авторів, переважно ренесансних: Яна Амоса Коменського, Лоренцо Валла, Еразма Роттердамського, Г. Гроція, Т. Кампанелли, Н. Маккіавеллі, а також вчених-природознавців та математиків — Я. Бернуллі, Р. Бойля, Г. Галілея, Й. Кеплера, філософів Бекона, Декарта, популярних тоді Вольфа та Пуффендорфа та багатьох інших. Щодо теологічної літератури, то смакам Прокоповича явно найбільш відповідали протестанти — тут Кальвін, Лютер, Соціні, Меланхтон. Характерно, що Прокопович виявляв

⁷ Цит. за:
Прокопович Ф.
Філософські твори:
В 3 т. — Т. 3. — С. 210.

великий інтерес до пієтистів з Галле, листувався з Г. Франком.

Загальне ставлення до віри та вченості може бути проілюстроване віршем Прокоповича про папський вирок Галілесві:

*Чом ти ганьбиш безсоромно
ім'я Галілесве, папо?
Чим він тобі завинив, старче,
тиране, скажи?
Може, злочинний, хотів він одняти
у тебе престол твій,
Чи, що тим гірш, намовляв віри
у Бога не йнять?
Ні, до святих володінь його
діла немає так само,
Як і до Стіксових вод
і до античних богів.*

*Варвара гідний закон твій
про світобудову, гаркавцю,
А Галілеїв вогонь — нищить
безжально його.
...Про гострозорість так само
не легко тобі міркувати —
Крім бо не може уздріть те,
що побачила рись!**

Тут чітко виражена позиція невтручання віри в наукові справи, що, по суті, й розділяло західника Прокоповича і «візантійців», які не могли ні відректися від грубих забобонів, ні прийняти абстрактне уявлення про Бога. Протиставлення папи гострозорій рисі нагадує нам про новітні позауніверситетські, не контрольовані церквою осередки вченості — академії, первістком яких була італійська «академія рисеючих».

Раціоналістична побудова етики торувала шлях філософії «raison d'état», «державного інтересу», який виправдовує всі компроміси з совістю. Природа людини велить, «з одного боку, ество любити, собі і іншому не творити, що нам не любо,

а з іншого боку, злоба роду розтлінного розорити закон цей наважить-ся без коливань, завжди і скрізь бажаний був сторож і захисник і сильний поборник закону і то є державна влада»**.

Але, можливо, найбільший вплив на культуру своєї епохи справив Прокопович естетикою театру та мистецтвом перетворювати буденність на театр.

Ю.М. Лотман говорить про особливу роль театру в європейській культурі початку ХІХ ст., несумірну з роллю драматургії в загальній сумі літературних текстів, про театралізацію епохи загалом і особливо військових дій. «На цю можливість позицій «глядача» і «актора» в бою, прямо зіставляючи їх з театром, вказав ще Феофан Прокопович, говорячи про особисту участь Петра в Полтавській битві й прострелений капелюх імператора: «Не со стороны, аки на позорищи стоит, но сам в действии толикой трагедии». «Толика трагедия», що розігралась на полях Європи, активно формувала психологію людей початку ХІХ ст., привчала їх дивитись на себе як на діючих осіб історії, «вивищувала» їх у власних очах, привчала до свідомості власної величі, і це не могло не вплинути на їх політичну самосвідомість в подальшому»***. Посилання на Феофана Прокоповича тут не випадкове, і майже все сказане може бути адресоване до всього українського ХVІІІ століття.

У Феофана Прокоповича традиції попередньої доби набувають закінченості та академічного оформлення. Він створює канон театру, де розписуються норми поділу вистави на акти, появи і відходу зі сцени акторів, їх кількість тощо. Театр розу-

* Цит. за: Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. — Т. 3. — С. 348 (переклад з латини В.Д. Лигвицова).
** Цит. за: Ничук В.М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII века. — С. 226.
*** Лотман М.Ю. Беседы о русской культуре. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 186.

чує мізансцени на сцені, розграфленій крейдою на квадрати, в усьому панує певний порядок. Феофан Прокопович — автор першої світської трагікомедії «Володимир».

Помер Феофан Прокопович у Новгороді, не доживши до шестидесяти років. Останніми його словами були: «О, голово, голово, розуму влившись, куди ся прихилиш?»

Українська діаспора в Росії

Характеристика української культури і цього, і пізніших періодів була б неповною без урахування доробку українців, які проживали в містах Росії, і особливо в її столиці, Санкт-Петербурзі.

Українці потяглися до Москви ще в XVII ст., і чим далі, тим різноманітнішим за складом та чисельнішим був потік переселенців до життєвих центрів імперії. Спочатку це були переважно священнослужителі, причетні до справ культури. В Москві поширювались українські книги, користувалися авторитетом вчителі з України, серед помічників патріарха Никона було багато українських книжників, значну частину російського кліру становили вихідці з України. Потім дедалі більше українців залучалося до справ мистецьких, передусім це — музиканти, зокрема бандуристи та співаки царської капели. З гетьманської столиці Глухова привозили хлопчиків і до капели, і для навчання малярству. Вихідці з України організовували театри в Росії. Театр у Москві засновано Стефаном Яворським, переведеним з Києва Петром. Театр у Ярославлі, знаменитий пізніше завдяки великому актору Федору Волкову, завдячує своїм

існуванням єпископу Ростовському Дмитру Тупталу.

Українці за походженням і вихованці Києво-Могилянської академії обіймали єпископські та ігуменські посади по всій Росії. Єлизавета, яка незважаючи на свої родинні зв'язки намагалася обмежити вплив українства на культурно-релігійні справи, указом 1754 р. веліла, «чтоб к произведению на праздные вакансии во архиереи Ея Императорскому Величеству представляемы были из архимандритов и великороссияне, да и в архимандриты производимы б были ж и из великороссиян»^{*}.

Уже, очевидно, в катерининські часи (датування документа спірне) білгородський єпископ пише невідомому кореспондентові: «Беда да горе! Все теперь Малороссияне везде в крайнем презрении. Самые честные люди остаются с наших, а в Тферь, и в Владимир промованы, которые еще и недавно монахами, с русских, однак добрые люди и достойные»^{**}. Як бачимо, вже тоді ті, котрі «с наших», знаходилися в стані дискримінації, їх охоче замінювали простими ченцями «с русских», аби людина була з церковного погляду гідна, проте і в ті часи списки єпископів та настоятелів монастирів рясніють іменами вихідців з України.

Наскільки значним був вплив церковних діячів-українців, показує факт, що його наводить імператриця Катерина II в своєму щоденнику.

Під кінець правління Єлизавети, коли жертвою інтриг став канцлер Бестужев, Катерина — тоді велика княгиня — опинилася в дуже небезпечному становищі. Їй необхідно було добитися аудієнції в Єлизаветі, що виявилось майже неможли-

^{*} Цит. за: *Огієнко І.* — Українська культура. — С. 93.

^{**} Киевская старина. — 1893. Т. XLIII. — С. 172.

вим. Тоді Катерина запросила до себе даму на прізвище Шаргородська — племінницю духівника імператриці отця Федора Дуб'янського, який був і її, Катерини, духівником. Отця Федора Єлизавета привезла зі свого українського помістя, він таємно вінчав її, тоді ще велику княгиню, з Олексієм Розумовським у церкві підмосковного Перово. Домовилися, що Катерина зголоситься смертельно хворою і запросить отця Федора на сповідь. На «сповіді» Катерина передала листа імператриці і, врешті, за допомогою духівника була прийнята. Їй вдалось нейтралізувати становище і уникнути видворення за межі Росії.

Одіозною фігурою в російській історії став Олексій Григорович Розумовський, глава цілого клану Розумовських, що відіграли видатну роль у політичному й культурному житті імперії.

Олексій Розум, син козака з хутора Лемеші під Козельцем біля Києва, втік із дому, бо п'яний батько ганявся за ним із сокирою — не любив, коли старший син читав книги. Через кілька років, коли батько вже помер, Олексій подав звістку з Петербурга: він забрів до якогось дядя, співав у церковному хорі, звідти його взяли до співацької капели, а відтак став він дуже важливою особою і просив відправити до столиці улюбленого молодшого брата Кирила. Олексій Розум, або, як звичайно починали прозиватися ті, хто хотів стати шляхетнішим, Розумовський, був парубок показний, гарний, голос мав красивий і вдачу незлобиву, хоча п'яний виявляв батькову спадкову гнівливість і лупив і кулаками, і батогами будь-кого із вищого оточення імператриці.

Надзвичайне положення Олексія Розумовського полягало в тому, що він став таємно вінчаним чоловіком великої княгині, а пізніше імператриці Єлизавети Петрівни. При дворі з'явився не тільки брат його Кирило, який, відправлений на науку за кордон, повернувся з ським-таким знанням іноземних мов і шістнадцяти років був призначений президентом Петербурзької академії; придворне звання статс-дамі одержала і царицина свекруха Наталка Розумиха, яка, залишившись тіткою з козацького хутора, виявляла природний розум і гідність. Розумовські тримали себе досить обережно, й єдине, в чому вони, а особливо Наталка Розумиха, виявляли велику енергію, — це у влаштуванні своїх родичів і земляків на різні вигідні посади, зрештою, не такі вже й високі. В подальшому, коли Кирило Розумовський став гетьманом України, вищий прошарок української старшини використовував свої петербурзькі позиції за його допомоги.

Розумовські не влаштували, як тоді казали, «партії» і не групували навколо себе українських виходців. Проте певні зв'язки були. Українська церковна петербурзька верхівка знаходилась у дружніх стосунках з Олексієм Розумовським, і коли той побудував біля Анічкового палацу церкву, то покликав усіх їх на освячення — з наступними гостинами.

Розумовський привіз 1745 р. з України видатного співака й диригента Марка Полторацького, який згодом стає директором Співацької капели. Сім'я Полторацьких відіграла велику роль у культурному житті Петербурга; його учнями були і Березовський, і Бортиянський, і Степан Дави-

дов. Дочка Полторацького була пошлюблена з відомим культурним діячем О.М. Оленіним, дід якого став і салоном петербурзької інтелігентської еліти, і місцем, куди охоче приходили освічені петербурзькі українці. До Петербурзької Академії мистецтв привозили з гетьманської столиці Глухова і юних художників для продовження навчання; тут були і хлопці, батьки яких мали в Україні славне художницьке ім'я (Левицький, Боровиковський), були й ті, хто повністю завдячував Петербургові та Італії своєю академічною освітою.

Вихідці з України утворили в імперській столиці та в інших містах особливий культурний світ — світ маргінальний, який неможливо однозначно віднести ні до української, ні до російської культури. Як правило, вони тримаються земляцтва, приїжджають додому в свої садиби, де також складаються певні культурні осередки. Загальноімперська культура твориться значною мірою вихідцями з України і, хоч непростими шляхами, та все ж повертається на батьківщину.

Люди старої України

Серед українських священнослужителів і козацької старшини староукраїнської доби можна назвати багато колоритних особистостей, які, може, й не відіграли великої ролі в культурі, але були її шанувальниками і носіями та, у будь-якому разі, яскравими представниками свого часу.

Коло найбільш згуртованих і освічених старшин елизаветинських часів («наша компанія», як називає їх у своїх щоденниках генеральний підскарбій Яків Маркевич), до якого входили брати Маркевичі,

генеральний писар Андрій Безбородько, лубенський полковник Іван Кулябко, стародубський полковник, а потім гетьман Іван Скоропадський, генеральний суддя Іван Гамалія, влаштувало зустрічі не тільки в Україні у своїх маєтках, а й у столиці, куди доводилося часто виїжджати у різних адміністративних та судових справах. Насамперед з Яковом Маркевичем підтримує жваве листування вишуканою латиною Феофан Прокопович. Маркевича та його друзів дуже недолюбував полковник Миргородський, старий Данило Апостол, один із найрозумніших старшин, який заступив Скоропадського на гетьманській посаді 1727 року. Зусиллями Прокоповича стосунки Апостола з колом Маркевича було налагоджено: Прокопович дбав, щоб свої не сварилися.

Читаючи щоденники Якова Маркевича, не можна не зазначити дивовижної обставини. Ця освічена людина, яка писала Прокоповичу листи латиною і брала з собою в похід латинські історичні твори, ретельно записує всі дріб'язкові факти — з ким у кого обідали, чи у генерала Єропкина, чи у графа Шереметьєва, чи у своїх — Завадовського, Кочубея, Кандиби, хто прийшов, посидів і пішов, скільки грошей видано на горілку і скільки голів цукру куплено тощо; все це писано «поросійськи українською мовою». Тільки там, де зазначаються усілякі шлункові та інші подібні явища, делікатно вживається латина. Наприкінці століття Андрій Григорович Полетика в листах з Петербурга додому в Ромни, сповнених ніжності до дружини й туги за домівкою, пише про ті ж голови цукру і корки для

пляшок з англійським пивом, хоча заклопотаний він переважно високодуховними справами, пов'язаними з історією українського козацтва.

Виникає питання: що взагалі було подією з точки зору людей тієї епохи? Якими координатами вони користувалися, відділяючи з потоку життєвих вражень важливе і цікаве від неважливого і нецікавого, щоб занотувати це важливе і цікаве в листі чи щоденниковому записі?

Можливо, відповідь на це питання підкаже епізод із життя графа Олександра Безбородька. Граф, пізніше — князь Безбородько жив на широку ногу, мав палаци, кріпацький гарем та багато любовних пригод, був досить безцеремонний, вимагаючи для себе у цариці Катерини села і кріпаків, водночас — людиною вкрай обережною, завдяки чому зумів у надзвичайно мінливому політичному кліматі катерининського двору до старості утримати високі позиції. Обережність не завадила Безбородькові не тільки підтримувати своїх земляків, а й своєму вболівати за Україну, допомагати збирати історикам різні архівні матеріали, зрештою, і його скарби пішли на справу української освіти, на Ніжинський ліцей «графа Безбородька».

Одного разу на Безбородька в його палаці чекав якийсь відвідувач з України (бували випадки, коли вони добиралися до нього навіть в його екіпажі). Крізь щілинку Безбородько, який мав намір утекти іншим ходом, спостерігав за земляком. Той спочатку просто сидів, нудьгуючи, а потім почав ловити мух. Захопившись полюванням, він ненароком так тріснув по вазі, на яку сіла муха, що дорогоцінний по-

суд звалився і розбився вщент. Відвідувач стояв, переляканий на смерть, коли зі своєї схованки з'явився граф і запитав: «Чи спіймав?»

Безбородько, звичайно, чудово розумів цінність розбитої вази, йому було її дуже шкода. Але то був час катерининського стилю бездумної розкоші і щедрості, була гра в «хохла», така ж, як і його вимова та слівця, було юродство, подібне до суворовського, був грубий і смішний «нижній світ», в якому зручно заховатись. Ця буденність «нижнього світу» безпосередньо сусідила з високим світом мистецтва, релігії, патріотизму, але не стикалася з ним, і можна було жити водночас у двох світах, обираючи щоразу і культуру поведінки, і культуру думок та почуттів.

Свосвідну гру в «хохла» можемо бачити і в поведінці гетьмана Кирила Розумовського — «гетьмана в перуці», як його іронічно називали історики, підкреслюючи його несправжнє гетьманство. Кирило Розумовський дійсно добре усвідомив, що зберегти високий ранг при дворі можна не особливо ревною службою, а лише обережно догоджаючи цариці. Зі своїх численних посад він особливо цінував посаду командира лейб-гвардії Ізмайлівського полку, яка забезпечувала йому важелі реальної влади. Хоч як це дивно, до нейтральної посади гетьмана Малоросії Кирило поставився досить серйозно і був, як виявилось, добрим хазяїном. Надто серйозне ставлення до гетьманства стало причиною його — і його улюбленого середнього сина Андрія, якого Розумовський бачив своїм спадкоємцем-гетьманом — немилості при Катерині.

У поважному віці Кирило Розумовський любив погратися в простяцьке малоросійство, за обідом хор співав йому українських народних пісень, які він, за його словами, співав сам, у той час, як був парубком. Більше того, коли колишній гетьман судився за свій замок у Гадячі, він не посоромився звинуватити в расовій нечистоті всю козацьку старшину, серед якої, за його словами, було повно вихідців із євреїв, татар, поляків, циган тощо (що недалеко від істини). При цьому, за деякими даними, Кирило Розумовський був відомим масоном і навіть нібито заснував масонську ложу у Варшаві. Сини Розумовського теж належали до масонів, завдяки чому клан Розумовських називали «російськими Монморансі».

Серед української освіченої публіки були люди дуже різних культурних орієнтацій. Прикладом може бути освічена старшинська сім'я Козельських з Полтавщини. Ця сім'я збирала пам'ятки козацької старовини, один із трьох рідних братів Яковів Павловичів Козельських зберіг, зокрема, літопис Граб'янки, про який мова далі. А Яків Павлович Козельський *середній* (близько 1728 р. — після 1793 р.) був орієнтований на сучасну філософську думку Заходу. Після риторики в Київській академії він навчався в Петербурзі механіці, артилерії і фортифікації, мав праці в цих галузях, написав філософський твір «Философические предложения» (1768 р.), переклав і видав філософські статті з «Енциклопедії» Дідро. Козельський включає у визначення етичної природи вчинку гуманістичні критерії, не обмежуючись суто раціональними, по суті, прагматичними виправданнями: він під-

креслює, що політика є наука виробляти правильні наміри «найпридатнішими і при тому праведними засобами», тобто відділяє раціоналізм від принципу «мета виправдовує засоби».

Іншим шляхом йде від освітнього напрямку Києво-Могилянської академії Паїсій (Петро) *Величковський* (1722—1794 р.). Йому був неприйнятний саме світський характер освіти. Величковський багато мацдував по монастирях України, по правому й лівому берегах, і бажаний йому духовний клімат знайшов не на Україні, а спочатку в Молдові, потім на Афоні. Там він відкрив для себе Ніла Сорського та інших ченців спіритуалістської традиції. В листах Величковський описує життя в скиту як дійсну «золоту середину» в людському існуванні, не наполягаючи на тому, що кожна віруюча людина повинна піти в скит. Розробивши систему чернецтва і звертаючи особливу увагу на психотехніку молитви, доведеної до очисного плачу, Величковський переклав російською мовою антологію містичних праць грецьких авторів («Добролюбіє», Москва, 1793 р.). Саме від старця Паїсія починається в Росії традиція, з найбільшою повнотою втілена в монастирі Оптиної пустині. Старці цього монастиря і опублікували його біографію.

Ще один мислитель неакадемічного напрямку — глибоко релігійний діяч Катерининських часів, член просвітницького гуртка Новикова, масон Семен Іванович *Гамалія* (1743—1822 рр.), що теж навчався у Києві в академії. На протиставленні внутрішньої і зовнішньої людини побудований весь його світогляд. «Бажаю вам і собі тліти у зовнішній людині, а у внутрішній оновлювати-

¹ Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. — М., 1952. — Т. I. — С. 503.

ся у всі дні»*, пише він одному із своїх численних кореспондентів. «Зовнішні справи робити можна, але прив'язуватися до них не можна» — така особливість масонського ставлення до світського життя, яке не заперечується, але вважається немовби неможливим, примарним. Етична програма Гамалії — приборкування чуттєвої людини розумом, а розуму вірою. При цьому Гамалія — пристрасний противник театру як в житті, так і в мистецтві. З цим пов'язане і вчення про потрібну природу людини, яке ґрунтується на староруських релігійних джерелах. Людина в «скотськiм житті» є язичник, у законному житті — громадянин, або ізраїльтянин, в Євангельському — християнин. Саме до «скотського», тварного життя належить театральність і всіляка ігрова діяльність.

Ніби й несхожий на всіх цих людей Василь *Григорович-Барський* (1701—1747 рр.), старший із двох братів родом із Бара, вихованців Київської академії (про архітектора Івана Григоровича-Барського йтиметься далі). Нестримна цікавість, глибокий інтерес до людини, її побуту, культури, вірувань і цінностей погналі його, двадцятидвохлітнього хлопця, в подорож по ойкумені: Австрія, Молдова, Валахія, Італія, Греція, Палестина, Сирія, Аравія, Єгипет. Розповідь про мандри, що тривали двадцять чотири роки, могла б стати захоплюючою книгою. І таку книгу Василь Григорович написав, але це був не авантюрний роман, а етнологічне та економіко-географічне дослідження, яке відкрило українському читачеві цілий культурний континент. Невдовзі після повернення додому Василь

Григорович-Барський помер; похований в Київській академії. Записки його поширювалися в списках, читалися з захопленням; 1778 р. вони були надруковані під назвою «Странствования Василя Григоровича-Барского по святым местам с 1723 по 1747 г.».

Хоч мандри Григоровича-Барського вийшли далеко за межі рідного краю, він належить до тієї ж породи неспокоїних дослідників з ненаситною і безкорисливою жадобою знання, що характерні для староукраїнської культури. Він жив на початку її пізнього періоду, розширюючи культурні обрії; на схилі цієї доби височіє постать іншого мандрівника, дослідника царини духу Григорія Сковороди.

§ 4. ПІЗНЄ УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Архітектура і живопис

На Україні церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній ландшафт. Горизонтальному ряду монастирських будівель, міських та сільських невисоких хат протистоїть вертикаль церкви, як правило, на горбі, іноді досить високому, і естетичний смисл її не тільки в тому, що вона неначе стягає до себе доокілля, — церква притягує і буквально, до неї сходяться люди, які з церковного двору дивляться на безкрай простір, на заливні луки, де в'ється річка, що зникає в блакиті горизонту, де тиша тільки підкреслена скрипом підводи чи віддаленим ревом худоби десь внизу, на сільській вулиці.

* Письма
С.И. Гамален. — М.,
1836. — Кн. I. — С. 35.

*Київ.
Софійський собор
після відбудови
в часи Мазепи*

Для України XVIII ст. церква залишається центром культурного життя і найвизначнішою пам'яткою кожної місцевості, разом з тими скарбами, які вона має: іконами, реліквіями, розписами, книгами. В кінці століття в описах Київського та інших намісництв зустрічаємо такі ж докладні описи храмів, найважливіших ікон та церковних скарбів, як і ті, що залишив мандрівник XVII ст. Павло Алеппський.

Будівнича діяльність, насамперед церковна, відображає значною мірою

процеси освоєння і відновлення старих і нових земель; з цим пов'язане будівництво полкових та сотенних церков та канцелярій, шпиталів та шкільних будинків при них. В часи Руїни будівництво найбільш інтенсивним було на північному Лівобережжі, зокрема в Чернігові часів Лазаря Барановича. Переламним для України був рубіж XVII і XVIII століть. Тоді нового вигляду набуває Київ.

Особливо слід зазначити два періоди київського будівництва, пов'язані з іменами гетьмана Мазепи й

пізніше архітектора Шеделя; обидва вони створили той образ старого Києва, який ми знаємо сьогодні. Починається будівництво за Мазепи з Богоявленської церкви Києво-Могилянської академії (1690—1693 рр.); після спорудження (тоді одноповерхового) навчального корпусу (1703 р.) університет набуває остаточного вигляду. Роботи навколо Софійської церкви починаються ще раніше, але стають особливо інтенсивними після пожежі 1696 р., яка знищила надвірні монастирські дерев'яні будинки. Оновлюється по-барочному зовнішній вигляд собору, будується трапезна, південна брама (нині єдина, з боку Володимирської вулиці), дзвіниця (споруджено перший поверх). З 1690 р. будується поруч із Лаврою Миколаївський собор, після його завершення починається будівництво мурів навколо Лаври, шести надвратних церков, серед яких блискучі досягнення української архітектури — Троїцька надвратна (реставровано давню будову) та особливо церква Всіх Святих над економічною брамою. Тоді ж поновлюється Успенський собор, відбудовується Лаврська друкарня, неподалік споруджується Вознесенська церква (ігуменею Вознесенського монастиря стала мати Мазепи; монастир було закрито царським указом у зв'язку із... «зрадою Мазепи»!). В дев'яностих роках домініканський собор на Подолі перебудовується на церкву Петра і Павла, 1706 р. починається будівництво Печерської фортеці... Навіть цей сухий перелік дозволяє назвати Мазепу великим будівничим Києва, який створив сучасний образ його старої частини.

За часів Мазепи будують і його полковники: Миклашевський —

Миколаївський собор у Києві. Збудовано під покровительством І. Мазепи. 1690—1696 рр.

Георгієвський собор у Видубичах, Мокієвський, Мазепин небіж, — Феодосіївську церкву у цитаделі, церкву Різдва в Дальніх печерах, полковник Герцик — церкву Воздвиження в Ближніх печерах. Міщанин Петро Гудима оновлює Іллінську церкву на Подолі, будують Яків Лизогуб у Седневі, Кочубей, Дунін-Борковський та інші.

Будував і Іван Скоропадський (залишився їх сімейний монастир у селі Гамалії біля Глухова). Особливо

Київ. Дзвіниця Софійського собору. Перший поверх збудовано за часів Мазепи, верх — архітектором Шеделем

Київ.
Брама
Заборовського.
1746—1748 рр.

значущою пам'яткою стала Спасо-Преображенська церква у селі Сорочинці, збудована гетьманом Данилом Апостолом. І сама церква, і іконостас її належать до свідчень злету староукраїнського мистецтва. Будують і Розумовські: завдяки їм споруджено у Козельці собор Різдва Богородиці та Миколаївську церкву А. Квасовим та І. Григоровичем-Барським, а в Лемешах — славнозвісну церкву Трьох святих. Розумовські будують і в Почепі, Глухові,

Київ.
Андріївська церква.
1747—1753 рр.

і в Батурині; можна сказати, що значною мірою їм завдячує своєю появою і Андріївська церква в Києві, оскільки вирішила його побудувати імператриця Єлизавета під час подорожі по Україні.

Розраховував стати будівничим церкви Йоган Готфрід *Шедель* (1680—1752 рр.), який з початку 30-х років очолював будівництво найзначніших київських споруд: Великої дзвіниці в Лаврі, надбудови дзвіниці в Софійському соборі, там же — митрополичого будинку і, очевидно, брами Заборовського. Але Єлизавета доручила будівництво Андріївської церкви знаменитому петербурзькому італійцю, Бартоломео Франческо (Варфоломію Варфоломійовичу) Растреллі, який побудував у Києві також Маріїнський палац.

Можна виділити два типи храмових споруд XVIII ст. на Україні. Перший — це архітектурні споруди типу, поширеного в католицькій Європі того часу, точніше, в Італії, південній Німеччині, Австрії, Польщі. Типово барочні споруди будують архітектори західного походження: Бернард Меретин у Львові уніатський собор св. Юра (середина століття, завершено з побудовою бічних корпусів, митрополичих покоїв та огорожі в 70-х роках) і ратушу в Бучачі, Готфрід Гофман у Почаєві — новий Успенський собор (1771—1783 рр.), що започаткував сучасний ансамбль. Крім цих найвидатніших пам'яток, будувалось багато інших споруд такого типу. З іншого боку, з Росії, теж продовжувалась хвиля цього архітектурного стилю, прикладом якого можуть бути роботи Шеделя, Растреллі, П. Неєлова.

Стилю європейської барочної архітектури відповідають блискучі і цілком самобутні праці Івана *Григоро-*

вича-Барського (1713—1785 рр.) та Степана Ковніра (1695—1786 рр.). Григорович-Барський мав освіту тільки Києво-Могилянської академії і вчився на спільній роботі з Шеделем. Його споруди, зберігаючи європейську барочну стилістику, набували якоїсь простоти і демократичності, органічно поєднуючись із загальним стилем міських і навіть селянських староукраїнських забудов. Григоровичу-Барському належать павільйон-фонтан Самсона і весь водогін у Києві на Подолі, Покровська церква, над-

брамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі, церква Миколи Набережного поблизу Дніпра, старий гостиний двір та інші київські споруди, а також — у співпраці з А.В. Квасовим — собор і дзвіниця і, можливо, будинок магістрату в Козельці, на батьківщині Розумовських, та в їх рідних Лемешах Трьохсвятительська церква.

У Григоровича-Барського, Шеделя, Неслова вчився кріпак Печерської лаври Степан Ковнір. Він залишив нам так званий Ковнірівський корпус та дзвіниці на Ближніх та Дальніх печерах у Лаврі, за проектом Неслова збудував Кловський палац; інші його споруди — у Ва-

Київ.
Києво-Печерська лавра.
Церква Всіх Святих.
1696—1698 рр.

Львів.
Собор св. Юра.
1746—1762 рр.

силькові, звідки він був родом, у Китаївській пустині. Ковніру властиві ті ж тепло й виразність дещо простонародного тлумачення європейського бароко, що становить стилістичну відмінність так званого «українського бароко».

Бучач.
Ратуша.
Архітектор Б. Меретин.
1751 р.

Ніжин.
Миколаївська
церква.
1668 р.

Західноєвропейський вплив посилюється у зв'язку з включенням української старшини до класу імперського дворянства. Так, у рідному селі Безбородька Стольному, поблизу Сосниці на Чернігівщині, дві церкви і будинок споруджує сам Кваренгі. Прекрасна і пишна барочна архітектура йде від церковних споруд до світських — урядових приміщень, палаців та приватних будинків.

Другий тип церков є результатом розвитку власне української тра-

диції. Це — хрещаті в плані храми. «Хрещатий» означає таку споруду, що в плані являє собою хрест, між кінцями якого вбудовуються квадратні виступи. Ще у давньоруських соборах бачимо хрещаті колони. Хрещата в плані церква народжується з дерев'яної архітектури, де освоєно ідею перекривання різновисоких частин храму одна одною. Такий храм виявлявся дуже компактним у об'ємі, ефектно спрямованим угору, частини його будови гармоніювали в цілісному ансамблі, а зсередини частини храму по-різному можна було відкривати, створюючи гру об'ємів. Перша така церква споруджена в Ніжині (Миколаївський собор, 1668—1670 рр.), вона дещо незграбна і важкувата, але потім починається будівництво типових храмів одного за одним, і жоден не повторює попередні. Всі вони мають форму, яку називають кристалічною, але кожен майстер по-своєму комбінує елементи, досягає іншої виразності і іншого характеру пропорцій. Андріївська церква сполучає барочний почерк Растреллі з принципами українського хрещатого храму.

Якщо ж ми порівняємо хрещаті церкви, особливо дерев'яні, позбавлені орнаменту, з «західницькими» типом барочними, то побачимо незрозумілу стилістичну близькість, незважаючи на те, що в дерев'яних храмах немає ні гнутих площин, ні ліпнини. Сама по собі форма ліній чи інші елементи стилістичних ознак не можуть повністю схарактеризувати той настрій, який об'єднує обидва типи архітектури в так зване «українське бароко». Були спроби віднести мистецтво України XVIII ст. і до рококо (Д. Антонович), оскільки, дійсно, елементи більш елегантного і

Почаїв.
Лавра.
Успенський собор.
1771—1783 рр.

*Київ.
Покровська
церква.
Архітектор
І. Григорович-
Барський.
1766 рр.*

манірного, ніж класичне бароко, стилю можна знайти в тогочасній українській архітектурі. Водночас у ній є дещо таке, що змушує відрізняти «українське бароко» від «просто бароко».

Мабуть, цю нову цілісність можна краще зрозуміти, нагадавши, що храм — то все-таки книга. Книга у XVIII ст. насамперед — церковна

книга, книга сакральна; як скарб — це престольне євангеліє. Церковна література видається як твір мистецтва і дійсно є скарбом, що сьогодні зберігається в скарбницях та музеях як коштовність. У книзі велику роль відіграють ілюстрації, в тому числі і гравюри, і орнаментальні прикраси. При цьому роль орнаментальної прикраси і взагалі роль текс-

Ізюм.
Преображенський
собор.
1684 р.

ту порівняно з маргінезом (берегами) принципово змінюється. Для середньовіччя заповнений текстом простір книги був простором сакральним, береги — простором світським і «нижнім», чому й можливі були на берегах всілякі сміхові, блюзнірські написи й малюнки. Відповідно і орнаментальна прикраса мала глибокий, містичний зміст. Це розрізнення текстового і

Густина.
Троїцький собор.
1672—1677 рр.

маргінального простору книги зникає в нову добу. Орнамент як прикраса, майстерність досягати симетричності орнаментів, різних і разом з тим в чомусь нерозрізнюваних, досягає високого рівня (досить подивитися на ліву і праву сторони площини дзвіниці св. Софії). Але заповнений текст уже не протистоїть маргінальному. Увесь маргінез може бути цілком заповненим, як, наприклад, на форті — титульній сторінці сакральної книги, де в центрі вміщено текст назви, а все навколо є ніби орнаментальною рамкою, всередині якої «побожні картини» й образи (чи «портрети») святих.

В бароковому мистецтві чистий простір і частково вкритий орнаментальною прикрасою простір — все одно, що біла сорочка і вишивана біла сорочка. Вишивана сорочка святкова загалом, а не лише своєю оздобленою частиною, і вишивка не була б вишивкою, якби вкривала весь простір сорочки. Орнаментальна прикраса на стіні барокового храму, як і така ж прикраса на стіні багатого будинку Якова Лизогуба в Чернігові, не сприймається без чистої площини стіни. Площини стін відіграють свою роль в архітектурному образі, часом здається, що чисті поверхні стін — найцікавіше в споруді.

В церкві роль форти відіграє іконостас, що набуває розквіту саме у XVIII сторіччі. Це — неначе титульна сторінка, за якою відкриється «текст» вітваря. Розписи іконостасів — провідна, найбільш парадна сфера малярства XVIII ст., і тут маємо неповторні і високі досягнення. Особливо характерним і природним явищем староукраїнської культури є іконостас Спасо-Преобра-

женської церкви в Сорочинцях, ктитором якої був Данило Апостол. Якщо мистецтвознавчий аналіз живопису Сорочинської церкви обмежити лише підсумком, то його можна сформулювати одним словом: свято. Святковий настрій створюють барви та їх комбінації, святковий настрій йде від урочистих, піднесених, театральних за жестикуляцією та позами постатей. Ця радість буття, чистота і надія, що читаються в просторі храму та його живописному оздобленні, і є тим, за чим приходять до тогочасного храму віруючі в різні, переважно лихі часи.

І виразний жест, і декоративна гра ліній драпірування, і світлові ефекти не можуть бути прочитані, якщо не брати до уваги розгорнуту символіку. Як це властиво всьому бароковому мистецтву, в ньому краса промовисто символічна, а символ має бути красивим, симетричним, багатим і живим. Україна для всієї імперії залишалась учителькою барокової символіки. 1712 р. Києво-Печерська друкарня видала книгу «Ифика іерополитика, или философія нравоучительная символами и приудоблениями изъяснена к наставленію и пользе юным». Ця книга на ціле століття стала енциклопедією алегоричної іконографії. Вона перевидавалась у Петербурзі 1718, 1728, 1729 р., у Львові 1760 р. та у Москві та Відні 1790 року. Від 64 до 70 гравюр з віршами до них пояснювали алегоричний зміст різних символічних зображень — жертвоприношення Авраама, Бахуса на діждці, емблем, фантастичних тварин, історичних персонажів тощо. 1788 р. в Петербурзі Нестор Амбодик-Максимович, акушер за фахом і добрий

Портрет
Рафаїла
Заборовського.
XVIII ст.

гравер, видав «Емблемы и символы», де зібрано близько 1000 символічних малюнків.

Форта, власне, і була таким символом, який алегорично передавав зміст усієї книги, а іконостас — такою фортою, яка алегорично передавала людський смисл священного простору, що його закривала.

Чернігівський
колегіум.
1700—1702 рр.

Леонтій
Тарасевич.
Нестор-
літописець.
1702 р.

Малюнок пером.
З «кужбушків»

Школа українського малярства трималася на рисунку, на традиції гравюри, яка була необхідною для оформлення різного роду шкільних тез, панегіриків тощо. Збереглися малюнки учнів школи іконопису Києво-Печерської лаври в спеціальних зошитах, так званих «кужбушках» (від нім. Kunstbuch — «мистецька книга»). Мабуть, школа була створена ще в кінці XVII ст. і пов'язана з діяльністю видатного українського гравера Антонія Тарасевича, але попередні «кужбушки» згоріли під час великої лаврської пожежі 1718 року.

Олександр (в чернецтві Антоній, 1640?—1727 рр.) та Леонтій (1650?—1710 рр.) Тарасевичі з'явилися у Києві в кінці 80-х рр. XVII ст., вони закарпатці, вчилися гравюрі в католицькій Баварії, в Аугсбурзі, працювали довго у Вільно. Можна сказати, що Антоній Тарасевич, керівник Лаврської друкарні, створив школу

І. Рачковський.
Св. Андрій.
Малюнок
з «кужбушків».
1751 р.

українського барокового мідьориту. Школа Тарасевича — це школа найрізноманітніших граверних робіт, передусім оформлення книги та портретної гравюри.

Заняття в лаврській школі полягали в копіюванні гравюр, що лишилися по А. Тарасевичу: збірників листів з французької архітектури, опису частин світу, «феатрон життя человеческого», книга звірів чотириногих, родословник австрійських князів, «библїя в лицах», збірники батальних картин тощо. Змальовувались — тоді ще не з натури — людське тіло, різні драпіровки, голландські і французькі гравюри, пейзажі. А потім уже почали вправлятися в іконописі. Можна собі уявити, наскільки така художня підготовка змінювала традиційний «грецький» стиль ікони!

Встановлено, що живописці, які писали ікони Ніжинської, Сорочинської, Березнянської церков, належали до кола художника Василя Реклінського, який працював у Ніжині. Їх поєднує низка стилістичних особливостей письма, а також

розуміння символіки, зрештою, спільне всім українським тогочасним малярам. У Сорочинцях у церкві є зображення юного пророка Даниїла і ікона «мучениця Іулянія». Серед мистецтвознавців точилися дискусії, чи не є це портрети подружжя Апостолів: порівнювались відомі їх портретні зображення, наводились міркування щодо віку портретованих тощо. Насправді сама постановка питання не відповідає естетиці того часу. І пророк Даниїл, і мучениця Іулянія є, безумовно, «інобуття» Даниїла Апостола і його дружини Уляни. Як і мучениці Анастасія та Іулянія з ікони в м. Конотопі — «інобуття» Насті Скоропадської та Уляни Апостол. Як і численні персонажі численних ікон «Покрови», одягнені в кунтуші й свити. Але це не портрети і не стародавні «прообрази»: це ніби перенесені у «високий світ» реальні Настя та Уляна, зовнішню подобу яким шукати немає сенсу. Певна подоба існує в ктиторських портретах, урочистих, на весь зріст, але й тут перенесення на сакральний рівень буття виражається в театралізації й умовності. Значно ближчими до реальних прообразів і спокійнішими є портрети, які виготовлялися для того, щоб їх тримати вдома. Але й тут була своя символічна система.

Є свідчення про те, що навіть досить високопоставлені особи того часу вірили у можливість впливу на долю людини, якщо її намалювати в доброму або поганому вигляді. Таке замовлення, наприклад, давав одному художникові один губернатор, який хотів усунути свого супротивника за допомоги картини, де той був би зображений в карикатурно-му стані, в бідах і нещастях. Карти-

Гравюра
Григорія
Левицького
«Євангеліст
Іоанн»
з книги
«Деяння
и послання
св. апостол.»
Київ.
1738 р.

на-символ — це і церковний живопис, і портрет. Вміщення ктиторського портрету в церкву, натяк на реальну персону у відповідній «тезці» — іконі, загалом зображення посполитих у іконах типу козацьких

Малюнки з книги
символів «Ифика
ієрополітіка»

К. и вѣрѣ і трога вѣгѣ і дѣлѣ влѣтѣ. Аще є рава дѣжѣ, то и сѣна.
Бже кы кога вѣслѣнтѣи не дѣстѣи. Аче не рава: иуго є вѣрѣна.
Ачѣкѣ вѣрѣ ало блѣстѣи протѣлѣнѣ. Някѣ вѣ сѣдѣлѣ котѣлѣ шѣдѣлѣтѣ.
Будѣ ипѣ дѣлѣ и лѣнѣ дѣмѣнѣ. Можѣ: ии іуѣгѣ і вѣгѣлѣ пѣжѣтѣи
аллоло. ѿ мѣнѣ.

Великі Сорочинці.
Преображенська
церква.
1732 р.

Великі Сорочинці.
Преображенська
церква.
Іконостас

«Покров» — все це свідчення того, що мистецтво загалом розглядалось як високий поверх життя, ота сама вертикаль, що підносила з ниці повсякденності до світла, до «побожного» в житті.

Поряд із професійним високим мистецтвом, що обслуговувало як сакральні, так і профанні, але високі сфери життя, існувало і мистецтво непрофесійне, народне, часом художньо слабке, часом надзвичайний за виразністю «примитив» у високому значенні слова. Мабуть, найхарактернішою постаттю періоду, улюбленою у різних сюжетах і позах, був «козак Мамай», — народна картина, що її можна було побачити мало не в кожній хаті. Чи був це «нижчий», «сміховий» образний ряд? Судячи з частих жартів і карнавальних ситуацій, в яких Мамай інколи зображався, можна б сказати, що цей низовий суспільний герой має сміхові, комедійні функції. Проте це не зовсім так, оскільки у будь-яких ролях «козак Мамай» залишається саме героєм. Зображуючи тип козака, інколи в супроводі вертепних персонажів, простий селянин ніби переносить вертепну виставу, а саме її «нижчий» поверх, до себе в дім. І в цьому видно насамперед його тугу по так і не здобутій свободі. Можливо, вертепний Запорожець і мальований козак Мамай — зародки того романтизму, який у наступному столітті перемістив «нижні», протонародні образи і символи на «верхній поверх».

1757 р. в Петербурзі засновано Академію мистецтв, серед перших вихованців якої були привезені з України А. Лосенко, Г. Сребреницький, К. Головачевський, І. Саблуков (Саблу-

чок). Як зазначалось вище, ми можемо розглядати їх як російських митців у розумінні Росії як імперії. Зв'язок цих художників з Україною не переривався, а в особі Саблукова здійснено і зворотний зв'язок — в 70-ті роки він керував художніми класами Харківського колегіуму. Дмитро Левицький (1735—1822 рр.), син видатного київського гравера Григорія Левицького-Носа (1697—1769 рр.), козака з Полтавщини, поїхав до Петербурга разом з видатним російським художником Антроповим, який працював у Києві над розписами Андріївської церкви в 50-ті роки, і став знаменитим російським майстром.

Переїзд іншого художницького сина, Володимира Боровиковського (1757—1825 рр.), взагалі символічний. Він учився у своїх батька і дядька вдома на Полтавщині. 1787 р. В.В. Капніст, тоді — миргородський предводитель дворянства, доручив юному Боровиковському написати картини для дому, в якому мала зупинитися імператриця Катерина під час своєї подорожі по Україні. Се-

ред написаних ним полотен виділялися два алегоричного змісту. На одному — Катерина у вигляді богині пояснювала семи грецьким мудрецам зміст своєї «Книги наказів», на другому — Петро I орав плугом землю, Катерина засівала її, а онуки Олександр і Костянтин боронували. Зворушена Катерина веліла забрати художника до Петербурга.

Там розпочалась пора його майстерності в зовсім новому стилі і жанрі. Боровиковський став модним столичним художником європейського класу і загальноімпер-

*«Богородиця».
Ікона
з Преображенської
церкви у Великих
Сорочинцях*

*Апостоли
з іконостаса
Спасо-
Преображенської
церкви
у Великих
Сорочинцях*

ської культурної приналежності. При цьому він залишився чи не єдиним українсько-російським петербурзьким художником, у якого збереглися певні рештки староукраїнської малярської школи.

Історична самосвідомість

Протягом XVIII ст. продовжується традиція козацького літописання. Більше того, головні літописно-історичні твори, що на сьогодні є джерелами для вивчення історії Хмельниччини, написані саме на початку цього періоду. Найраннішим таким твором є рукопис без заголовку і прізвища автора, з легкої руки П. Куліша названий «Літописом Самовидця». Автором його, найімовірніше, був колишній ніжинський сотник, наказний полковник, один із чільних діячів гетьмана Брюховецького, а потім — Брацлавський протопоп Роман *Ракушка-Романовський* (близько 1623—1703 рр.). Так чи інакше, «Самовидець» належав цілком до епохи Хмельниччини і Руїни і довів літопис до 1702 року. Літопис «Самовидця» переписувався до середини XVIII ст., доки не був витіснений літописом Граб'янки.

Григорій *Граб'янка* (?—1738?) почав служити у Гадячі ще 1686 р., був сотником, полковим осавулом, полковим суддею, разом із Полуботком їздив до Петербурга відстоювати права та вільності України, разом з ним був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, вижив, брав участь у війні з Кримом. Історія літопису теж доведена до початку століття (до 1709 р.), але центром її залишається Хмельниччина.

Канцелярист Самійло *Величко* (1670—1728?) почав службу ще

1690 р. в домі В.Л. Кочубея і після «зради» Мазепи опинився у в'язниці, з якої вийшов десь у 1715 р., після чого в Кочубеєвому селі Диканьці розпочав писати свою працю; довів він її до 1700 р., але і тут центром залишається постать Хмельницького та його епоха.

Зважаючи на те, що всі згадані літописці, як бачимо, тією чи іншою мірою пов'язані з якоюсь антиросійською опозицією, видається дивною їх стійка орієнтація на політичну лінію Хмельницького і Переяславської ради.

Списки цих праць дійшли до нас завдяки книголюбству значних козацьких родин: Судієнків, Іскр, Козельських, Полетик та інших. Упродовж другої половини XVIII ст. шанувальники історії передусім збирали різні історичні документи. Так, від самого початку діяльності в Україні графа П.О. Рум'янцева в його канцелярії майже 20 років працював Адріан *Чела* (1760—1822?), який зібрав колосальний архів про козацьку старовину, а також зробив численні виписки з паперів Рум'янцевської канцелярії. В Росії ініціатором подібної збирацької роботи став син фельдмаршала, М.П. Рум'янцев, після свого виходу у відставку в кінці XVIII століття. Багато паперів зібрав Григорій Андрійович *Полетика* (1725—1784 рр.); майже все згинуло під час пожежі, але справу батька продовжив його син Василь Григорович (1765—1845 рр.). Можна назвати ще чимало імен збирачів українських документів та старожитностей. Збирав історичні документи і матеріали й Олександр Безбородько, зокрема у свого батька, і передав частину їх Василю *Рубану* (1742—1795 рр.), автору багатьох віршів, пе-

рекладів, путівників, описів Петербурга і Москви та історикиві України; виданий Рубаном 1777 року. «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік», в якому опубліковано різні списки козацьких літописів, став неоціненним джерелом для вивчення української історії і свідченням історичної самосвідомості її сучасників та учасників.

Чим керувались українські літописці та збирачі старожитностей? Уже на початку наступного століття Полетика-молодший писав Чепі: «Скрізь намагаюсь я розшукувати відомості, що до малоросійської історії стосуються, але мало їх знаходжу. Досі ми не маємо повних побутописань вітчизни нашої»^{*}. Чиста до-

слідницька пристрасть і цікавість — звичайно, вічне джерело патхнення (Граб'янка пише, що він «годинами солодко читав»). Була у цих пристрастей і цілком практична підвалина. Опис героїчної боротьби українського козацтва, насамперед у часи Хмельницького і Переяславської ради, був важливим аргументом на користь дворянських претензій козацької старшини. Василь Полетика саме один із таких документів і підготував. Така ж відверта спрямованість і праць Рубана. Це може пояснити інтерес до війн XVII ст., особливо зважаючи на тінь, яку справа Мазепи кидала на всю козацьку старшину.

Проте крім безпосередньої практико-політичної зацікавленості, істо-

«Гріхопадіння» з іконостаса Вознесенської церкви в с. Березна. XVIII ст.

^{*} Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. — 1893. — Т. XL. — С. 52.

рична свідомість освіченої козацької старшини відображала і певні культурні особливості епохи.

У «Самовидця» трагічність епохи війн Хмельницького видна в тому, що він не приховує жорстокості української сторони, підкреслюючи, що винні тут не козаки, а повсталий простолюд; «Рідкий в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. I на той час туга великая людем всякого стану значним била і наругання от политих людеи, а найболше от гуляйтства, тоест от броварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тілко мусіл задля позбиття того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тіи мусіли у войско и приставати до того козацтва»^{*}. Жорстока правда історії підкреслює напруженість реальної воєнної драми і ще яскравішою робить велич лицарських козацьких змагань. Якщо безпосередній учасник тих подій, «Самовидець», показує трагедійність історії самої по собі, то інші літописці відкрито ставлять за мету: показати за подіями славу «русько-козацької нації». Читаючи історії різних народів, включаючи й російський, Граб'янка «прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться»^{**}. Аналогічно у Величка: «Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всякі діяння і побачив, що славу тих чужоземців пояснено і не затемнено.

Цього не скажеш про наших сарматско-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни і славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів»^{***}. Обидва письменники свідомо ставлять мету показати ту, так би мовити, субстанцію історії, яку споконвіку називали славою і яка зовсім не тождна словам похвали, а є прихованою суттю нації, її величчю, що криється в твердості і безстрашші національного лицарства.

Але не тільки в перемогах бачимо велич історичного процесу — вона розкривається і в поразках. Величко говорить, що алегоричні сестри Нужда і Біда, примандрувавши на Україну, «споїли пагубними лікерами наш козацько-руський народ, справжній, простодушний і добросердний, який, проте, мало роздумує про минулі, теперішні і майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої незгоди поміж себе, але найбільше, як народ мужній та лицарський, схильний він, подібно до своїх давніх скіфослов'янських предків, воювати і кров лити за стародавні свої вольності. Від цього напоєння, а найбільше через примноження поміж них богогнівильного беззаконня, висякло в ньому (по мові Господній) любі багатьох, і від того зросли й поширилися всі вищезгадані пагубні дієства, роздвоєння, незгоди та інше зло й непотребство»^{****}.

Опис подій, таким чином, є не самоціллю, а першим планом; за подіями стоїть другий план — духовний, де змагаються Добро і Зло в

* Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 52.

** Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки (пер. Р.Г. Іванченко). — К., 1992. — С. 12.

*** Величко Самійло. Літопис

(пер. В. Шевчука). — К., 1991. — Т. 2. — С. 26.

**** Там же. — С. 7.

різних алегоричних іпостасях, де від людей залежить, чи оберуть вони шлях мудрості («роздумувати про минулі, теперішні й майбутні речі та події»), шлях добра («люби багатьох»), шлях мужнього лицарства, чи заплутаються в своїй повсякденній Нужді та Біді, втратять високі орієнтири й доведуть вітчизну до руїни. Історична свідомість тієї пори навіть не претендує на те, що ми сьогодні називаємо науковим поясненням. Йдеться радше про морально-естетичну оцінку історії, виявлення в ній внутрішнього драматизму, величі і нищості, переживання минулого як «толикой трагедии», що в ній кожен є дійвою особою.

Характерно, що обидва літописи, Величка і Граб'янки, створювалися за схемою поеми польського поета-історика Самуеля Твардовського «*Wojna domowa*» («Громадянська війна»). Обидва присягаються, що дотримувалися історичної правди, тільки злегка коригуючи Твардовського відповідно до фактичних даних («Я брав те, що повідане в книзі Твардовського стислим, мережаним і заплутаним віршем... й, оминаючи панегиричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам, виводив (тримаючись, як сліпий плоту) лише військові дії»¹). Отже, в уявленні автора «Літопис» — це така ж поема, тільки без негідних справжнього мужчини панегириків та поезій і більше орієнтована на дійсний світ подій. Це може кинуть світло на дискусії дослідників про жанр згаданих «Літописів», дуже невірогідних та тенденційних. Автори щиро вважали, що написали історію або, краще сказати, драму історії; їх цікавили не стільки історична вірогідність чи закономір-

ності, скільки той вимір минулого, який можна назвати театральним, піднесено-драматичним чи трагедійним виміром самого життя. В цьому розумінні вони можуть бути віднесені до явищ культури, барокових за своєю стилістикою.

Книга, театр, музика

В українській культурі впродовж майже всього століття літературна діяльність загалом орієнтована на театр і за стилістикою, і за прив'язаністю до сцени. Якщо це не драматичні твори, розраховані на виконання в театрі, то це — оди, панегірики, елегії, які виконувалися переважно на тій же сцені, що й драми та трагедії. Поезія пов'язана якщо не зі сценою, то з піснею. Дожили до нашого часу зокрема ті, які увійшли до багатющого фонду українських народних пісень.

XVIII ст. — час розквіту вертепу. Якщо вистави «Цар Ірод» чи «Цар Максиміліан» з «верхнього світу» належать до трагедійно-драматичного «серйозного» шару дійсності, то «нижній світ» зі своїми непристойними жартами сприймається більш активно, весело, як розвага.

Аналогічний поділ існував і в шкільній драматургії. Поряд із знаменитими трагедіями й драмами, що писалися викладачами Києво-Могилянської академії — Ф. Прокоповичем, М. Довгалевським, Г. Кониським, М. Козачинським, В. Лещевським, Г. Щербацьким та іншими, і присвячувалися або святам, або іншим подіям (скажімо, приїзду визначної особи, ювілею або погребу), писалися і ставилися інтермедії, драматичні твори, що стосувалися «нижнього світу». Театральний характер

¹Величко Самійло. Літопис (пер. В. Шевчука). — С. 28—29.

Ікона
«Св. Варвара».
Київщина.
XVIII ст.

мав і діалог С. Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.), що за ідейним змістом виражав саме ту історичну самосвідомість освіченого козацтва, про яку йшлося вище. Інтермедії та інші твори «сміхового», «нижчого» плану безпосередніше пов'язані з фольклорною стихією, майже повністю могли бути написані народною мовою і викликали жвавіший інтерес публіки. Згодом персонажі вертепу перейшли в зимові театралізовані святкові карнавали ще язичницького походження — водіння «кози», де в народних імпровізованих спектаклях ми можемо зустріти їх і сьогодні.

Живучість «нижчого поверху» театру тієї доби, його безпосередній зв'язок з сміховою фольклорною культурою і народною мовою давали підставу саме його розглядати як «справді український» театр чи його зародок, протиставляючи «народний» поверх померлому «схоластичному» «верхньому поверхові». Насправді для тієї епохи не можна уявити окремого існування обох поверхів театральної культури — карнавально-сміховий рівень не розглядався як механічний додаток до «серйозного», драматичного. Стилістично інтермедії були прикрасами і доповненнями до драми, як вставні новели — розважальними доповненнями до літопису. Без співвіднесення з головними релігійними цінностями неможлива була морально-естетична оцінка історії, так само втрачала сенс інтермедія без високої трагіко-драматичної оцінки реальності.

Вертеп ілюстрував також і євангельські сюжети, але ніколи ні Христос, ні Богородиця не були дійовими особами. Саме уявлення про світ як театр не дозволяє виводити на сцену Христа: Ісуса не можна грати, він сам є роль, яку грає Бог у своєму спілкуванні з людьми. В театрі діють уже не подобі вічних сутностей, як у старій естетиці іконопису, а символи, вільно створювані людьми для позначення вищих сил і сутностей. Так, у шкільних драмах всі постаті алегоричні — тому тут поряд із історичними персонажами діють Розум, Фортуна, Віра, Надія, Любов, Задорожчя, Ворожнеча і так далі. І в «нижньому поверсі» Москаль, Дід і Баба, Запорожець тощо не є «типи реального життя» і, тим більше, не об'єкт осміювання, критики та осуду, а

символи, що відрізняються від Любові чи Ворожнечі лише приземленим характером і сміховою, а не трагедійною, обстановкою боротьби, поразок і перемог.

«Верхній поверх» театрального дійства був ходульний і неприродний, але саме таким він повинен був бути — без цього не було б життя, як не буває приземленості без піднесеності, буднів без свят.

«Верхній поверх» театральної культури, як і світ лицарських чеснот в історичній самосвідомості, не тотожний релігії, як не тотожна культовій відправі вертепна вистава про Різдво Христове. Він не релігійний, а побожний. Образи і сюжети релігійного походження неначе спускаються «вниз», символізуються засобами людського світу — або підвищено-театральними, як символи чеснот і пороків, або знижено-карнавальними, і захоплюють тогочасного глядача. Особливість шкільного театру полягала в тому, що грали в ньому аматори з школярів, тобто найосвіченіших кіл тодішнього українського суспільства, і що глядачі теж були з того ж таки освіченого суспільства, включаючи також запрошених на вистави старшин, часом гетьмана, та міський патриціат. Символіка літературно-театрального дійства була й учасникам, і глядачам прекрасно зрозуміла.

Музична культура України XVIII ст. цілою низкою рис подібна до літературно-театральної. Продовжувалась традиція сакральної, церковної музичної культури, головним осередком якої була Києво-Печерська лавра. З іншого боку, розвивається світська музика, — не тільки народна пісня, а й активне музичне життя міських центрів. Різні урочистості в містах, а в

міщанських сім'ях — весілля та інші приватні свята супроводжуються музикою, яку виконують бродячі або вільні, але позацехові музиканти, а в Києві — музичний цех, що мав монополію на виконання музики навіть на приватних святах. Йдеться при цьому саме про інструментальну музику; у Києві середини XVIII ст. магістр мав постійний міський оркестр з 16 музикантів із капельмейстером і музичною школою при оркестрі.

Найвизначнішими центрами музичного життя на Україні XVIII ст. були Києво-Могилянська академія та василіанська Почаївська лавра. Незважаючи на те, що один із цих центрів був світською православною школою, а другий — церковною уніатською інституцією, їх вплив на музичну культуру України здійснювався в одному напрямі.

Василіанська з початку століття Почаївська лавра була значним музичним центром, але не здійснила якихось новацій в церковній музиці. В результаті уніатські музичні центри загалом на Правобережжі та в Галичині залишалися на початок XIX ст. поза тим рухом оновлення, який народився на сході України, і західноукраїнська церковна музика залишалася в рамках традиційного триголосного розспіву. Проте діяльність Почаївської лаври мала величезне значення для утвердження напівцерковних, напівсвітських музичних творів — псалмів і кантів. Збірник кантів та пісень на релігійні теми — «Богогласник» — видано в Почаївській друкарні 1790 р.; важко сказати, чи прийшли ці «побожні твори», канти на честь Різдва, Матері Божої, Святого Миколая та на інші релігійні сюжети з Наддніпрянщини, чи, навпаки, — важливо, що

їх розносили кобзарі і лірники по всій Україні і що були вони саме світськими, але «побожними» музично-літературними творами.

Що ж до Києво-Могилянської академії, то в ній у цю добу існував не тільки прекрасний студентський хор, але й великий інструментальний оркестр, виконувались і свої духовні, і світські, зокрема італійські твори, особливо музика італійського бароко — Палестріна і Скарлатті. Звідси почало поширюватися виконання «побожного» співу в церквах після літургії — в «концертах». Виконувалась тут також італійська вокальна музика. Отже, і через церкву проникає музика не культова, а світська європейська, утворюючи певний додаток до власне сакральної літургійної музики й сприяючи її модернізації.

З другої половини XVIII ст. в літературному, театральному і музичному житті України бачимо нові явища, пов'язані з активною участю українських майстрів в імперському культурному житті. Згадана Співачка капела в Петербурзі не тільки зосереджувала привезених з України виконавців; для полегшення підбору здібних співаків і музикантів для потреб столиці ще 1737 р. граф Рум'янцеv створює в Глухові музичну школу. З цієї школи до Петербурга були відправлені хлопчиками і Максим Березовський (1745—1777 рр.), і Дмитро Бортнянський (1751—1825 рр.). Артемій Ведель (1767—1806 рр.) належить до молодшого покоління і продовжує їх традиції. І М. Березовський, і А. Ведель вчилися музиці в Києво-Могилянській академії.

І Д. Бортнянський, і М. Березовський після короткого перебування в Петербурзі продовжили навчання

в Італії. Навчання Березовського було особливо тріумфальним: він вчився в Болонї одночасно з Моцартом і був визнаний кращим учнем, ніж геніальний німецький композитор; його, а не Моцарта, ім'я було занесене на «золоту дошку». Після повернення в Петербург М. Березовський опинився в духовній пустці, дуже страждав і покінчив життя самогубством у 32 роки. Творчість М. Березовського, можливо, пояснює, чому його напрям більше сподобався знаменитому болонському вчителю падре Мартіні, ніж напрям Моцарта: найсильніші твори, де думка і слово органічно сполучені з простою і прекрасною музикою, він писав на духовні теми.

Д. Бортнянський вчився у Венеції й теж повернувся до Петербурга, де жив довго і щасливо, став директором придворної капели, писав опери, симфонію, сонати, і насамперед — вокальну музику духовного змісту. А. Ведель демонстрував свій лаврський традиціоналізм, залишившись композитором київської школи, недовго був у Москві, переважно ж прожив своє коротке життя в Києві (якийсь час викладав музику в Харкові в колеґіумі), з нез'ясованих причин переслідувався і, можливо, помер у в'язниці. А. Ведель теж, як і його великі попередники, писав музику, яку можна назвати «побожною», — культову й літургійну.

Творчість українських композиторів новітньої італійської професійної школи вже знаходиться в річищі тогочасної західноєвропейської музики, але пов'язана з бароковою традицією попереднього періоду в той спосіб, що найбільше орієнтована на «побожну» тематику і стилістику, хоча водночас загалом

має світський характер. Інакше виглядає та музична і театральна культура, меценатами якої були Кирило Розумовський та його сини.

У 1751 р., наступного року після його обрання гетьманом, Кирило Розумовський створив у Глухові театр. Тут виконувалися концерти, ставилися опери, балети, комедії. На керівництво власної співацької капели Розумовський запросив зі Львова регента архієпископської капели Андрія Рачинського, музиканта і автора духовної музики. Капела у Розумовського була прекрасна. Глибоку зацікавленість музикою успадкував особливо Андрій Розумовський. В бібліотеці Розумовських налічувалась величезна кількість — понад 2300 опер, симфоній, камерних та інструментальних творів, які збереглися до сьогодні. В театрі комедії та комічні опери ставилися російською, французькою та італійською мовами. Мабуть, найцікавіший факт — постановка французькою мовою комічної опери невідомого автора «Ізюмський ярмарок». Ця музична комедія відкриває серію творів на сюжет ярмарку аж до Гоголя, сюжет явно карнавальний (комедійність підкреслено французькою мовою постановки).

В літературних творах російською мовою, що писалися освіченими українцями на петербурзькій службі, здебільшого немає нічого, що б виділяло їх із загальноімперського літературного потоку. Такою загальноімперською літературною російською мовою писав і поет державинського кола Василь Васильович Капніст (1757 р. чи 1758—1783 рр.). Справжнє прізвище його — Капнісос. Батька Капніста дитиною при-

вели з Греції: сім'я, що походила із венеціанських графів, належала до грецьких елефтеридів — борців за свободу. Свого батька письменник ніколи не бачив: незадовго до народження Василя Васильовича він загинув у бою під Гросс-Егерсдорфом. Виховувала наймолодшого сина мати, яка походила із старого козацького роду Дуніних-Борковських. Мати доводилася кузиною Єлизаветі Марківні Полторацькій, дочці керівника придворної Співацької капели. Капніст був у близьких стосунках із знаменитим художником, українцем Володимиром Боровиковським, дружив з його братом Петром.

Є дані про якісь переговори Капніста з прусською владою про можливість відновлення незалежності України за допомоги Європи.

З великими труднощами влаштувавшись за протекцією графа Безбородька на службу в департамент пошт, Капніст раптом покинув Петербург і назавжди поїхав на Полтавщину в свою Обухівку. Причиною був указ Катерини від 3 травня 1783 р. про покріпачення українських селян. Капністова «Ода на рабство» була єдиним протестом проти цього указу.

*Приемлю лиру мной забвенну,
отру лежашу пыль на ней:
простерши руку, отягченну
железным бременем цепей,
для песней жалобных настрою;
и соглася с моей тоскою,
унылый звук ея пролью
от струн, рекой омытых слезной:
отчизны моя любовной
порабощенье воспою.*

Виїхавши із столиці в свій маєток на рідній Полтавщині, Капніст не став дисидентом, борцем чи опо-

зиційним фрондером. Він навіть, як ми бачили, тримав себе щодо цариці досить догідливо, як і годилось одному з керівників місцевого дворянства. Але щире співчуття простому люду, відчуття спорідненості із своєю землею означало для нього багато. Василь Капніст відчув Україну своєю вітчизною у хвилину, коли вона остаточно втратила свободу. Цього вже досить, щоб назвати його поезію українською російськоюмовною літературою.

§ 5. КІНЕЦЬ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ КУЛЬТУРИ. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Григорій Савич *Сковорода* (1722—1794 рр.) народився на Полтавщині в селі Чорнухи в козацькій родині. Його життя складалось так, як життя багатьох освічених українців: після Київської академії — співоча капела в Петербурзі при дворі, де він, з огляду на музичний талант, міг би зробити кар'єру; потім знову академія в Києві на Подолі, згодом служба у російській місії в Угорщині, в Токаї, де заготовлялось вино для двору (тоді вищий світ пив токаї — пора шампанського ще не прийшла). Після Угорщини — вчитель, спочатку в Переяславському колегіумі, потім в сім'ї полковника Томари, згодом у Харківському колегіумі. Тоді він починає писати — вірші, байки, трактати, філософські діалоги. 1769 р., коли йому виповнилося сорок сім, він покидає звичний триб життя і йде у мандри.

Тривалий час Сковорода був славний передусім своїм мандрівним життям, його твори тільки після ліберальних реформ 1861 р. пройшли духовну цензуру і довго ще справляли враження бурсацьких просторікувань. Доробок Сковороди, що творився ним для себе й близьких, неможливо зрозуміти поза культурним словником тієї епохи і особливо Києво-Могилянської вченості. Разом з тим, уважно вивчивши засади сквородинської філософії, можна погодитися з тим, що найважливіше в ній дійсно виражене в способі життя, обраному Сковородою.

Для Сковороди покинути викладацьку роботу, залишити хоч убогеньку, хоч найману, та свою кімнатку, — це означало не тільки піти у життя з ласки світу. Адже тим самим він взагалі позбувався визначеного соціального статусу і був уже не уставщиком хору, не вчителем колегіуму чи домашнім вчителем, — а просто людиною, просто Григорієм Савичем Сковородою з одному йому властивими вадами і чеснотами. Більше того, навіть ім'я своє Сковорода по можливості змінює: то зве він себе Варсавою (на івриті це означає «син Сави») або ж підписується «Даниїл Меїнгард» (так звали швейцарського пастора, вчення якого дуже нагадувало вчення Сковороди), то «Григорієм Варсавою», то, нарешті, «Даниїлом Варсавою». Григорій Сковорода ніби відмовляється від будь-якої системи координат, в якій би визначалась його людська сутність, і ставить собі за мету знайти цю сутність, пізнавши самого себе. Людина сама визначає свою сутність, а все те, що світ нам пропонує як рамки, в яких має пе-

ребігати наше життя і наша діяльність, — все це обман.

Це, власне, і дало йому підставу сказати: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Як пам'ятаємо, цю неповторну субстанцію кожного ества, в тому числі й людського, — те, що не змінюється при зміні всіх життєвих обставин, — київські професори називали матерією і вчили, що вона впливає на долю, як і форма, тобто сутність, сукупність властивостей індивіда. Для Сквороди ця субстанція людського ества має бути вивільнена від усіх впливів повсякденності, «світу», що її ловить, виявлена перед розумовим поглядом людини, осмислена — лише таким чином людина вільно здобуває собі своє ество. Це означало відкрити в собі своє серце. «Всяк есть тем, чье сердце в нем».

Ця апеляція до серця як субстанції особи найгостріше суперечить філософії людини, що панувала в староукраїнській шкільній традиції. Коли говорять про «кордоцентризм» як сутність української філософської традиції й посилаються на Сквороду, просто не беруть до уваги все, що було змістом трактатів і навчальних курсів перед Сквородою. А ця професорська традиція була раціоналістичною і моралізаторською. Проголошуючи своє «всяк есть тем, чье сердце в нем», Скворода якраз пориває з бароковою традицією, згідно з якою той вчинок моральний, який розумний.

Проте і за цю свободу треба платити. Скворода одержує все-таки соціальний статус, який відповідає би такому трибу життя: його починають називати «старчиком». Грати роль блудного сина в театрі жит-

тя — це було знайоме і близьке людям різних станів. Адже старчиками, по суті, були і Паїсій Величковський, і Семен Гамалія, який прожив життя в домі Новикова.

Згідно з народними оповіданнями, Скворода колись відмовився підійти до Харківського губернатора Щербініна, коли той звелів покликати його до своєї карети, сказавши, що з ним хоче говорити губернатор. Тільки тоді, коли на вимогу Сквороди губернатор покликав його як Щербінін, а не як урядова особа, філософ підійшов до знатного вельможі. Щербінін був відомий своїм хамством до підлеглих, колись грубо вилаяв заїжджого академіка, але виклик Сквороди прийняв: Скворода був старчик, йому, як і блазню, дозволено все. Людину з дивацькою поведінкою приймали, слухали і десь навіть побоювалися — вона була близькою до «нижнього світу», як і віщун або божевільний. Суворов

*М.С. Самокиш,
С.І. Васильківський.
Скворода*

теж здобував собі право на прямоту своїми блазнюванням і дивацтвами.

Сковорода говорив і в ранніх, і в пізніх творах одне й те саме, хіба що в останніх діалогах більше нервовості, викривального пафосу. Драматизму в його особистій творчій біографії ніби й немає, і життя його досить бідне пригодами. Все напруження — між внутрішнім світом Сковороди, який залишався стабільним, незважаючи ні на що, і неспокійним, тривожним, трагічним життям навколишнього світу.

Стиль повчань-діалогів Сковороди такий схожий на проповіді чи навіть пророцтва, що його можна було прийняти за засновника нової віри. В пророцтвах-заклинаннях останніх творів головне — в тому мотиві, який лагідно і просвітлено звучить у першому ж, «Начальной двери к христианскому добронравию»: подяка Богу за те, що «нужное сделал нетрудным, а трудное ненужным. Нет слаже для человека и нет нужнее, как щастие; нет же ничего и легоче сего. Благодарение блаженному Богу»^{*}.

Зрештою, і тоді, коли Сковорода ніби повертається до пророцьких інвектив у дусі Івана Вишенського, він несподівано м'який — сердиться і сипле прокльонами у нього диявол; а в «Прі біса з Варсавою» останній, тобто сам Сковорода, звертається до «даймона»: «Прости мне, друже і враже мой»^{**}. Однозначно ототожнюючи мирське, земне, тілесне з сатанинським, Сковорода бачить близькість земного і небесного в людині і в світі. Тому виявляється легкою перемога над злом.

Це центральна ідея Сковороди, яка має еретичний характер і спрямована не тільки проти ортодоксального тлумачення другого Пришестя,

а й проти всякого месіанізму, в тому числі й комуністичного. Якщо щастя людське можливе, воно має бути можливе не десь і колись, а в кожному мить, тут і тепер. «Что бы было тогда, если бы щастие, пренужнейшее и любезнейшее для всех, зависело от места, от времени, от плоти и крови?»^{***} А якщо щастя не залежить від місця і часу, звання і чину, віку й статі, не «утверджене на піску плоті», отже, воно належить до вічних і безплотних сутностей.

Сковорода виходить із святоотчої філософії тварного і нетварного. Світ плотський, тварний має початок і кінець. Нетварна духовна сторона є невидиме в цьому світі, безконечне в кінечному. Сковорода приймає цю тезу, — може, тільки дещо модернізує стару платонівську ідею і водночас дещо простонародно, близько до еретичних учень від маніхейства до духоборства, плотське ототожнює із злом. Невидиме в світі є співвідношенням частин, що робить кожен річ цілим. «Если видишь на старой в Ахтырке церкви кирпичь и вапну, а плана ея не пони-маешь, как думаешь — усмотрел ли и узнал ея?» — «Никак! Таким образом, одну только крайнюю и последнюю наружность вижу в ней, которую и скот видит, а симметрии ея, или пропорции и размера, который всему связь и голова материалу, понеже в ней не разумею, для того и ея не вижу, не видя ея головы»^{****}. Як бачимо, тут і пропорція, і симетрія, бракує тільки слів про те, що тварне є код, а невидиме — інформація. Суть сказаного Сковородою саме в цьому, таким чином її належить виразити сьогодношньою мовою.

Тільки ми б сказали сьогодно, що до внутрішнього, інформаційного,

* Григорій Сковорода. [Бібліотека української літератури]. — К., 1983. — С. 114.

** Там же. — С. 288.

*** Там же. — С. 129—130.

**** Там же. — С. 115.

цілісного боку процесів належать істина і лжа, тварне або код не може бути ні істинним, ні хибним. Скворода ж відносить істину до внутрішнього, лжу — до тварного. Тут він і неортодоксальний з боку богословського, і архаїчний. Є Бог і твар, і «вся тварь есть рухлядь, смесь, сволочь, сечь, лом, крушь, стечь, вздор, сплочь, и плоть, и плетки...»*

Тут і починається відступ Сквороди від церковної каноніки. Цей відступ послідовніший, ніж вчення отців церкви, бо якщо вже істина в духовному боці світу, а не в матеріальному, то весь тварний бік має бути визнана байдужим до духовної сутності. Скворода, нібито наш сучасник, виходить із того, що знак не має нічого спільного з інформацією, смислом, значенням, код є річ суто умовна. Релігія з її культово-обрядовою практикою не може прийняти такого релятивізму щодо символіки. Для Сквороди символи — карнавальний бік світу, який він порівнює з оперою, театром, називаючи «маскарадом» навіть біблійні повісті.

Отже, «пропорція» і «симетрія» світу, його істина і сутність невидимі. Вона ніби та сила, що міститься в зерні і змушує вирости з нього саме пшеницю, а не кукіль. Ми б сказали, це інформація, закладена в гені, а не сама по собі ДНК, що містить лише код. Вони ніби точка — без розмірів; але від точки, в яку поставлено циркуль, залежить, де окреслене коло. Безконечний світ має ту особливість, що центр його, точка, куди циркуль ставиться, — скрізь, де завгодно. Отже, і ніде. Скрізь і ніде. Істина і щастя — скрізь, в кожній точці людського буття, і ніде, бо не мають певної оселі чи певного часу, на який треба чекати. Бог зробив

усе потрібне легким, усе важке — непотрібним.

Життєвим правилом і основою мудрості для Сквороди є своєрідний принцип редуції, зведення «в точку» всіх цінностей. Якщо тільки цінність вимагає особливих матеріальних умов чи особливого часу, особливого місця для свого здійснення, ця цінність хибна й плотська. Радощі життя, повітря, вода, їжа, дружня бесіда за обіднім столом, з чарочкою наливки — це якраз не плотська і тварна, а людська радість. Скворода зовсім не аскет, він нічим не нагадає ченця з пустелі. Він і не засновник нової віри, не сектант: все ритуальне, обрядове він відносить до театру життя. Скворода доходить до того, що пише через тире, як синоніми, «Епікур — Христос», називає Біблію лжею, а Бога Натурою. Стільки радості принесли ці сотні разів цитовані слова тим, хто будь-що хотів бачити в Сквороді матеріаліста, хоч і непослідовного! Між тим він не піддає сумніву божественної суті ані природи, ані будь-якої «громадянської історії», включаючи історію Христа, як, до речі, й історію Епікура.

Серед віршів Сквороди виділяється незвичною для тієї моралізаторської епохи чуттєвою силою 19-та пісня «саду божественних пісней»:

*Ах ты, тоска проклята!
О докучлива печаль!
Грызеш мене измлада,
как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!
Где ли пойду, с тобою везде всякий час.
Ты, как рыба с водою, всегда возле нас.
Ах ты, скука! ах ты мука, люта мука!*

Ці рядки дають підставу думати, що замолоду Скворода знемагав,

*Григорій Скворода.
[Бібліотека української літератури]. — С. 115.

мучився смертним страхом, важкими депресіями, як пізніше Гоголь. Його петербурзький сон, де ченці їдять смаженого трупа, має ту ж сюрреалістичну образність. Проїшло чимало часу, доки Сковорода зрозумів і відчув, що будь-яке чекання і є вже смерть. Перемогти смерть можна лише життям, відчуттям життя в кожний момент, кожному пункті, кожній точці свого існування. Бо життя є саме те, що є сьогодні й зараз. А завтра буде або смерть, якщо суть твого існування — чекати і чекати, або знову життя, якщо ти навчився знаходити точку — центр своєї безконечності.

Читаючи сьогодні рядки Сковороди, розмірковуючи про його мандрівне життя, ловиш себе на думці, що рецепти досягнення щастя, сформульовані ним, усе ж неприйнятні. Що було б, якби всі отак покинули свої домівки й подалися у мандри! Цей підступний скепсис абсолютно безпідставний. Адже суть вчення Сковороди в тому, що жодних рецептів досягнення справедливого суспільства, загального щастя тощо не може бути. Це було б те ж чекання особливої точки простору і часу! Ну, а щодо мандрів, то вміння звести до мінімуму матеріальні клопоти й до максимуму — відчуття простої радості життя необхідне одному з трьох основних класів — мудреця (пророкам, філософам, богословам). Інші — хлібороби та воїни — мають займатися кожен своїм. Головне, щоб заняття ці були природними, «сродними», до серця людини.

Архаїчність сквородинської соціальної схеми впадає у вічі. Це, звичайно, Платон, чи, може, більше, — вираз властивостей людини таких же

фундаментальних, як розум, чуття, воля. Сковорода консервативний по своєму. У нього немає місця концепції «втраченого раю», бо немає виділеної точки в суспільстві, його історії. Він лише вказує на втрачені цінності. Гостро відчуває ускладнення життя, суспільних механізмів і людських потреб.

В останньому своєму діалозі «Поптоп зміїн» Сковорода формулює думку, найбільш еретичну з ортодоксально-церковного погляду. Це — ідея трьох світів, що неявно звучала і в попередніх творах. У православному богослов'ї три світи — це тварний, матеріальний світ спостережуваного нами, нетварна, духовна сутність його і, нарешті, Бог, якого бачити та уявляти неможливо, бо він вищий від кінечних здатностей людського мислення. Так у святих отців. Інакше у Сковороди: «Суть же три мыры. Первый есть всеобщий и мыр обитательный, где все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мырмыров и есть великий мыр. Други два суть частныи и малыи мыры. Первый микрокозм, сиречь — мырик, мирок, или человек. Вторый мыр символичный, сиречь Библия»¹. Бог, таким чином, належить до «великого світу» Природи як його сутність. Людина виділена в паралельний, маленький мікросвіт, де повторюється макросвіт. І світ культури, фокусом якого є Библия як точка, що в ній зібрана вся етична філософія людства, — окремий світ, в якому відображена і людина, і Натура-Бог.

Це була б ересь, якби вона претендувала бути віровченням на зразок сектантських. Але тут і розкривається особливість староукраїнської культури, «українського бароко». У вік Просвітництва культура, настоя-

¹ Григорій Сковорода.
(Бібліотека української літератури). — С. 338.

на на традиціях Києво-Могилянської академії, орієнтована на західні цінності і водночас невіддільна від православної образності, біблійного символізму мислить релігійними категоріями. Але вона мислить вільно.

Символічний «мирок» є умовний світ, немовби ліпнина, зроблена з високим задумом божественного розуму, але з грубої і низької матерії. Це близько до традиційного «барокового» уявлення про символічний характер буття, але має протилежну до традиції спрямованість. Світ виявляється театром, в якому кожному визначено ролі. Сковорода погоджується з цим, але не приймає світу як театру.

Сковороду важко читати. Але він писав і для нас. Його біблійна стилістика — не більше, ніж стилістика, мова, тварні вид і плоть думки, хоч він сам чудово розумів, що кожен край і кожен вік має свій театр. Мову Біблії він вибрав через її універсальність і як справжній син староукраїнської культури. Разом з тим у традицію цієї культури він не вміщається. Сковорода вже єретик.

ЛІТЕРАТУРА

Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969.

Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. — К., 1981.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. — Збірник документів. — К., 1970.

Драч І.Ф., Кримський С.Б., Попович М.В. Григорій Сковорода. — К., 1984.

Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. — К., 1982.

Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978.

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1983.

Леонтович В.В. История либерализма в России. — Париж, 1980.

Логвин Г.Н. По Україні. — К., 1968.

Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII—начало XIX века). — 1994.

Мазепа / Упорядкування та коментарі Ю.А. Іванченка. — К., 1993.

Махновець Л. Григорій Сковорода. — К., 1972.

Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994.

Мышанич О.В. Украинская литература // История всемирной литературы. — М., 1988. — Т. 5.

Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. — К., 1978.

Ничик В.М. Феофан Прокопович. — М., 1977.

Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.

Панченко А.М. Русская культура в канун Петровских реформ. — Л., 1984.

Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1982.

Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К., 1982.

Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993.

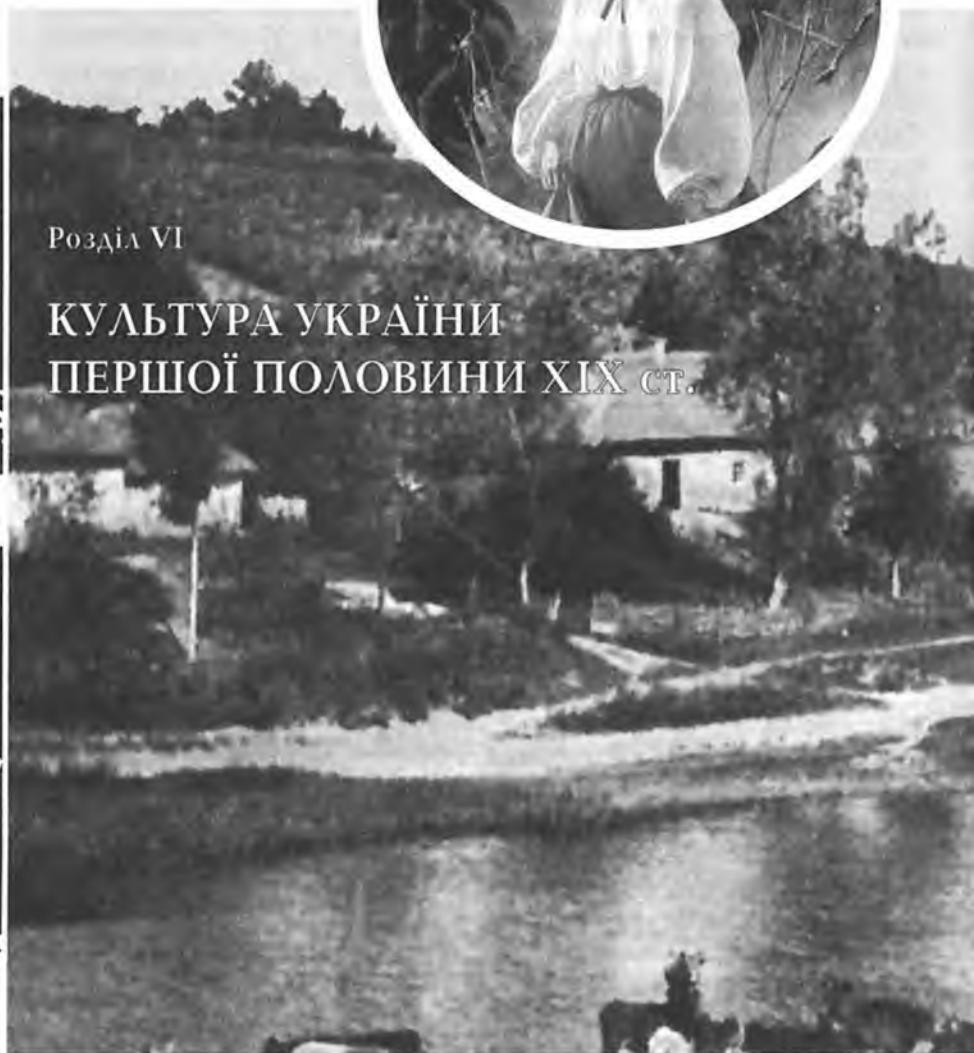
Українська минувшина. — К., 1993.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1970.

Розділ VI

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

§ 1. КОНСЕРВАТОРИ Й ЛІБЕРАЛИ В ЄВРОПІ ТА РОСІЇ

Свобода соціальна і національна

Перша половина ХІХ ст. для Європи — це період між війнами, які вела Франція проти всього континенту, і революціями «весни народів» 1848 р. та подій, що відбувались після революцій аж до поразки Росії в Кримській війні.

Здавалося б, неважко визначити координати для оцінок суспільно-політичних явищ європейської політичної культури цієї епохи. Ними в нашій свідомості явно чи неявно залишається ставлення до свободи. Консерватори прагнули відновити систему неконтрольованої монархічної влади, духовної диктатури церкви, станової нерівності, ліберали та революціонери протиставили їм гасло свободи, в крайньому разі — також рівності й братства.

Та навіть якщо ми поглянемо на європейську історію епохи війн прогресивної Франції проти консервативних сусідів, стане очевидною двозначність поняття свобода. За національну свободу воювали консервативні противники Франції, в їх числі іспанці і росіяни, не згадуючи про права людини.

Після поразки могутньої Французької держави на території Європи залишились три континентальні імперії: Австрійська, Російська та Османська. Кожна мала свої проблеми, що загрожували революційними ситуаціями в різних регіонах.

У найтяжчому становищі знаходилась Османська імперія, що задибалась під тягарем власної деспо-

тичної системи, неспроможної створити людські умови існування для переважної більшості населення. Особливо нестерпними були умови повсякденного життя *райя* — християнських громад. Росія веда активну політику проникнення на Кавказ та Балкани під гаслом захисту православних і особливо слов'ян. Незалежно від мотивів і способів діяльності, Росія в ту пору виступає не тільки захисником, а нерідко й рятівником поневолених турками християнських народів.

1804 р. почалося повстання сербів, яке перетворилося на затяжну партизанську війну. Найсерйознішою політичною та економічною силою на Балканах, у тому числі в Дунайських князівствах, були грецькі громади, які вступали з турками в щоразу важчі конфлікти. В ці національні конфлікти втяглася Росія; чергова російсько-турецька війна 1806—1812 рр. припинилася після початку війни з Наполеоном, чим скористалася Туреччина для вторгнення в Сербію 1813 р., супроводжуваного нечуваними звірствами. 1814 р. на території Російської імперії, спочатку в Одесі, складаються осередки грецького опору. Перемога Росії над Наполеоном озвалася угодою сербського князя Младена Обреновича з турецьким пашею, Сербія фактично виборолала собі автономію. А 1821 р. почалася грецька революція, що прикувала увагу всієї європейської громадськості, викликала бурхливе співчуття європейців до страждань Греції, війну Росії проти Туреччини 1828—1829 рр., яка закінчилася поразкою турків і перемогою об'єднаного фронту Росії, Франції та Англії. Греція була визнана незалежною, Сербія — автономною.

У землях, підвладних Австрійській імперії, розгортаються національні рухи італійців, мадяр та поляків, а також рухи слов'янських народів. Найгостріші ситуації створював італійський національний рух.

Австрії належала тільки одна з п'яти італійських держав: Ломбардо-Венеціанське королівство. Оскільки ж Ломбардія була найрозвиненішою частиною Італії, а Австрія контролювала також Папську державу в Римі й увесь механізм упокорення роздробленої Італії, головним консервативним і клерикальним противником італійського руху був уряд Меттерніха.

Безпосередню загрозу трону становив національний рух угорців, вони прагнули до цілковитої незалежності або принаймні до австро-угорського владного дуалізму. Після поділу Польщі Австрія здобула собі небезпечного підвладного в особі польського національного елемента, хоча головним ворогом польської незалежності залишалася союзна Австрії Росія.

Перші італійські підпільні групи — венті карбонаріїв — були глибоко законспіровані, обгороджені напівмістичними ритуалами і не утруднювали себе програмними суперечками, вимагаючи від своїх членів сліпої покори. Молодий романтичний революціонер Джузеппе Мадзіні побудував нову систему підпілля, орієнтовану на повстання широких мас простолюдинів. Мадзіні пережив глибоку кризу зневіри в католицизмі і сформулював собі абстрактну «соціальну релігію», основи якої стали, по суті, ідеологією створеної ним «Молодої Італії». «Молода Італія» спробувала організувати союз усіх європейських волелюбних сил — «Молоду Європу»,

до складу якої мали увійти «Молода Польща», «Молода Німеччина», «Молода Франція» і навіть «Молода Росія».

Мадзіні та його друзі (включаючи анархіста Бакуніна) входили до масонської ложі. Масоном був і лідер угорських революціонерів Лайош Кошут. А ідеологія польських революціонерів-незалежників, найвизначнішим представником яких був великий поет Адам Міцкевич, була цілком консервативно-католицька.

Для Міцкевича польський рух за національну свободу був продовженням традиції Барської конфедерації, суто консервативної шляхетської опозиції проросійському королю Понятовському. Якщо в старій Польщі слово «поляк» означало не більше, ніж «шляхтич», то тепер «поляк» — це громадянин незалежної Польської держави, і не можна стати поляком, доки не вибореш незалежності. Ця нова ідеологія пов'язана з уявленням про католицьку віру і церкву як сутність і опертя «польськості», і Міцкевич відверто і прямо протиставляє віру ліберальному просвітництву. Варто зазначити, що польський рух користувався не меншою симпатією і підтримкою європейських лібералів і революціонерів, ніж «Нова Італія» і грецька революція.

Польський національний рух справляв великий вплив на слов'янську національну самосвідомість у всій Австрії, і серед чехів польські пісні були популярні майже так само, як чеські. Перша половина XIX ст. — це час розвитку національної літератури, публіцистики, театру в Чехії, Словаччині, Словенії, Хорватії. Якщо чеський рух спрямований передусім проти німецького

впливу, то словацький і хорватський рухи мали антимадярське спрямування. Австрійські серби підтримували своїх одноплемінників у їх боротьбі проти турків. У хорватському середовищі переважала спочатку ідея «Великої Ілірії», яка потім набула виразних форм «австрославізму» — прагнення австрійських слов'ян вибороти рівноправність з іншими націями (тобто німцями та мадярами). Частина хорватів, а переважно серби, підтримували ідею незалежності південних слов'ян у рамках єдиної держави — Югославії. При цьому серби були схильні розглядати всіх південних слов'ян як один народ (особливо після реформ літературної сербохорватської мови В. Караджича — Л. Гая), по суті — сербський. Антиугорські настрої серед слов'ян Австрії виявилися сильнішими, ніж спільна антинімецька солідарність, і повстання Кошута підтримали тільки поляки.

Отже, гасло свободи, піднесене на зорі нового часу революційною Францією, вже в роки війн європейських народів проти агресії Наполеона набуло нового політичного змісту — змісту національної свободи, державної незалежності націй.

Країни Заходу, в яких визріла ліберальна ідеологія, переживали в першій половині XIX ст. бурхливий промисловий переворот, що охопив спочатку Англію, в тридцятих роках — Францію, і в середині століття — промислово розвинені райони Німеччини, Австрії та північної Італії. В ідейно-політичній сфері ці роки пройшли під знаком засвоєння і переживання уроків Великої французької революції, що заплямувала себе кривавим терором і переродилася на авторитарний режим Наполеона.

Реставрація Бурбонів не виглядала як просте повернення Старого режиму: Хартія 1814 р. проголошувала Францію конституційною монархією і обмежувала владу короля двопалатним парламентом. Реставрації надавався вигляд не простого повернення у минуле, вона мислилася як поразка деспотії і відновлення духовності, моралі та свободи. Вже тоді було ясно, що біла еміграція «нічого не забула і нічому не навчилась», за висловом сучасника, але ще до 1824 р. гасла свободи у своєрідному католицько-романтичному тлумаченні входили до офіційної ідеології режиму. Відставка Шатобріана, видатного письменника-романтика й політичного діяча епохи Реставрації, знаменувала поворот до відвертого консерватизму.

Франція залишалась епіцентром політичних землетрусів, і вибухи революційних пристрастей миттю відлунювали по всій Європі аж до Балкан і Піренеїв. Проте проникливий Байрон не випадково сказав, що ідею вільності плекає Північ. Йшлося і про його рідні острови, які цей гострий критик ладу своєї країни все ж називав островами Розуму і Свободи, і про Північ над Рейном. Німецькі землі можна було брати тоді до уваги хіба що в ідейному і культурному плані, бо якщо Італія після Віденського конгресу — це 8 Італій, то Німеччина — це близько 360 менших і більших Німеччин.

Промисловий переворот і розвиток ринкової економіки загалом приніс Заходу піднесення життєвого рівня, але за цим «загалом» приховується різка диференціація суспільства і нагромадження нещастя на нижньому полюсі такою ж мірою, як нагромадження багатств

на верхньому. Передмістя Парижа і Лондона, Лілля і Манчестера були важким кошмаром, царством злиднів, пороків і злочинів. Періодичні кризи на початку століття були особливо глибокими і тривалими, тягар їх виносили пролетарські соціальні низи. Соціальне питання постало в цю пору з надзвичайною гостротою. Оживали, здавалось, ідеї Гракха Бабефа: «все, що член суспільства має понад необхідне для задоволення його посвяджених потреб, є результатом пограбування ним інших співчленів по суспільству і неминуче позбавляє цих співчленів їх частки в спільних благах»⁷. Великий духом мрійник і лідар-аристократ Сен-Сімон створив соціалістичне «нове християнство» на підставі ідей надання всім рівних можливостей за умов збереження приватної власності. Але різні комуністичні вчення повертаються до вимог загального вирівнювання всіх громадян на основі ліквідації приватної власності. Гасла для бідних протиставляються класичному гаслу Французької революції. Так, Шарль Фур'є відкрито відкидав «свободу, рівність і братерство», щоб здійснити «право на працю», тобто забезпечення мінімального добробуту.

Отже, європейська історія після поразки революційної й наполеонівської Франції розв'язує драму свободи та деспотизму в трьох різних вимірах: політико-правовому, національному та соціально-економічному. Це заплутує всю європейську політику і не дає можливості ясно визначити, де ліво, а де право.

Підсумок драматичної історії боротьби за політичну, соціальну й національну свободу в Європі пер-

⁷ *Бабеф Г. Манифест плебеев // Утопический социализм. — М., 1982. — С. 203.*

шої половини XIX ст. був невеселий. Революції, хвиля яких прокотилася 1848 р. і які сприймалися прогресивною громадськістю як «весна Європи», не захопили достатньо широких мас, натомість подекуди підняли ту ж руйнівну хвилю безглуздої жорстокості, що й Велика Французька. Розвал Австрії був зупинений вторгненням російської армії. У Франції все закінчилося тим, що переважна більшість народу зробила свій вибір на користь авторитарного режиму, над яким ширяла тінь Наполеона, втілена у фігурі його претензійного і посереднього племінника. А розвиток боротьби за свободу на Балканах призвів до європейської війни.

1838 р. новий міністр закордонних справ Османської імперії, реформатор Мустафа Решід-паша пішов на широку угоду з державами Заходу, відкривши їм внутрішній ринок країни. Наступного року султан підписав декрет, відомий як Гюльханейський хатт-і-шеріф, в якому прокламувалися далекосяжні внутрішні реформи. Хатт-і-шеріф породив надії Заходу на швидку європеїзацію Османської імперії. Насправді владна система в Порті була так глибоко корумпована, місцеві християнські громади були під таким безконтрольним тиском турецьких правителів, що з ліберальних прокламацій султана не вийшло нічого.

1851 р. вибухнуло повстання сербів у Герцеговині. Росія планувала поділ Османської спадщини, утворення федерації п'яти незалежних балканських королівств з центром у Константинополі, Адріанополі або Софії. Проте Європа і насамперед Англія не хотіли дальшого посилення Миколи I, що претендував на роль

«жандарма Європи» — гаранта консервативної політичної стабільності. 1853 р. почалася війна, в якій на боці Туреччини виступили європейські держави. Росія зазнала серйозної поразки.

Був, проте, спільний знаменник у таких різних течій, як боротьба за національний суверенітет проти чужинського гніту, боротьба за політичну свободу і демократію, боротьба за людське життя бідноти та визискуваних. Цей спільний знаменник — ідея верховенства народу.

Жорстока розправа з королівською владою в революційній Франції спричинилася до перевороту в політичній свідомості, підготовленого американською революцією. Джерелом влади, витоком її харизми, ідейною санкцією, що її узаконювала (легітимізувала), була у традиційному суспільстві Божя воля, яка давала особливу силу монарху як «помазаннику Божому». З крахом ідеології Божого помазання духовним джерелом державної влади ставав Народ. З уявленням про націю, народ як духовну субстанцію, що санкціонує державну силу, в XIX ст. входять і національно-визвольні, і ліберально-демократичні, і навіть соціалістичні рухи. Ідейну підтримку ця політико-юридична парадигма одержує в світогляді романтизму.

Класицизм і романтизм

Вже в кінці XVIII ст. склалися дві течії в літературі і мистецтві, що одержали назви «класицизм» та «романтизм». У середині 20-х років Віктор Гюго писав: «Тепер в літературі, як і в державі, існують дві партії, і війна в поезії, мабуть, повинна бути не менш запеклою, ніж люта

соціальна війна»^{*}. Господар салону романтиків Нодьє, щоб стати членом Академії, мусив перейти в табір класиків. У Німеччині не менш непримиренними були стосунки між берлінськими і веймарськими класиками та ієнськими романтиками.

На той час уже власну історію мала велика англійська «романтична» література, та й саме слово романтичний (romantick) з'явилося в Англії в середині XVII ст. й означало «уявний, фантастичний». Саме такими були рицарські романи, осміяні Сервантесом. Протиставлення «класичний — романтичний» закріпилося спочатку в Німеччині і було перенесене мадам де Сталь у Францію, звідки повернулося в Англію і потім — у світовий слововжиток^{**}. «Чорні» романи англійських письменників Ч.Р. Матюрена, М.Г. Льюїса, Анни Радкліф з їх зловісною фантастикою мало схожі на творчість Колріджа, Вудсворта і Байрона, але їх усіх називали романтиками.

Орієнтація на класичні зразки виникла теж в Англії в 30-ті роки XVIII століття. Там створено Товариство шанувальників античності, що пропагувало «грецький смак і римський дух», і якщо балерина Салле була освістана в Парижі за те, що танцювала в античному платті без обручів, її з захватом прийняли в Лондоні. Мода на грубувату простоту, яка визріла в Англії, поширювалася у Франції напередодні революції під впливом американських подій. В часи революції вже носять грубі черевики а ля Франклін, а потім настала пора підтяжок, дерев'яних сабо, червоного ковпака каторжників — символу якобинців, і таке інше. Революційна лихоманка змінюється урочистими

формами епохи Наполеона, тут вступає той самий класичний базис усіх віянь на межі двох століть: орієнтація на «грецький смак і римський дух». Наполеонівські генерали носять зачіски «а ля Тітус» (під імператора Тіта) — волосся, злегка закручене на кінцях, закриває чоло і скроні. Ні про які перуки не може бути й мови. З Англії по всій Європі поширюється фрак — одяг для прогулянок верхи, а Гете винайшов довгополий приталений редінгот, теж стилізований англійський костюм для верхової їзди. Мода на простоту йде в парі з модою на античність. У Парижі в класичному стилі споруджуються не тільки біржа й пантеон, а й славнозвісна церква Мадлен.

Цей останній факт, мабуть, найповніше виявляє зміни культурних орієнтацій. Якщо попередня стильова епоха несла барокові форми з церковної культури в світську, то класичний стиль має саме державницькі й світські витоки, подекуди поширюючись на сферу релігії. І романтизм, і класицизм однаково театральні і піднесені, однаково апелюють до вищих орієнтирів, однаково проникають і в музику, і в архітектуру, і в побут. Більше того, жодна епоха не зробила стільки для романтизації і театралізації війни, як епоха класицизму. Потрібна була, як зазначив Ю.М. Лотман, праця письменників від Стендаля до Льва Толстого, щоб збити романтичну театральність з брудної і кривавої реальної воєнної історії початку століття.

Отже, в певному розумінні і «класицисти», і «романтики» однаково романтичні і однаково зорієнтовані на якісь зразки, що пов'язують будні з вищим світом ідеалів, однаково

* Цит. за: Моруа А. Олимпіо, или Жизнь Виктора Гюго. — Кишинев, 1983. — С. 79.

** Див.: Будагов Р.А. Из истории слов: серия литературы и языка. — 1968. — Т. XVII. — Вып. 3, май-июнь. — С. 246, 248.

«вертикальні» стосовно побутової повсякденної «горизонталі». В побутовій культурі романтизм відзначався прагненням до історичного оформлення. Звідси — рецидиви псевдоготики і взагалі культ історичних ремінісценцій, що виродився у середині XIX ст. в цілковитий еkleктизм.

Орієнтація на світську культуру вже в XVIII ст. призводить до нової ролі зразка і норми. Мабуть, найкраще це видно в музичній культурі. Класицизм у музиці пов'язаний з перенесенням музики з храму в оперний театр, з монастирів і замкових зал — у концертні зали. На місце творів на честь приїзду знатного гостя чи видатного полювання пишуться твори безадресні. Звідси — підпорядкування твору абстрактним канонам, а не смакам замовників. У музиці яснішими стають пропорції, членування творів на правильні частини. Для організації виконання виникає потреба в диригенті. Саме в цю пору викінченого вигляду набуває сонатна форма, пишуться класичні симфонії.

Ці процеси проходять по всьому полю європейської культури, і протилежні політичні сили сперечаються однією мовою. Характерно, що Ф.Л. Керубіні однаково вдовольняв смаки і Наполеона, і Бурбонів часів Реставрації, а після 1816 р. героїчний класицизм використовувався у створенні храмової музики. В світі найвищих художніх смаків на початку століття ще панує консервативна католицька Австрія, австрійцями були і Моцарт, і Гайдн; Бетховен, щоправда, походив із протестантського Бонна, але всі його успіхи пов'язані з Віднем. Там же розквітнув геній Ніколо Паганіні.

Проте до Відня уже йдуть з німецької Півночі нові течії і впливи.

Важко сказати, в якому жанрі класицизм знаходить найповніший вираз. Зразки канону шукають в античності і насамперед у гордому римському республіканстві, проте, звичайно, це псевдоантичність. Класицизмові властива орієнтація на раціональні рішення, на логічність, на строгість і переконливість. Попри всю театральність і римську позу в центрі його системи мистецьких цінностей уже не театр, а література, найбільшою мірою звернена до анонімного споживача. Романтизм пов'язаний з культурою слова, традицією лицарських романів, поезією; так само він звертається не до конкретного адресата, а до анонімного: «Дехто говорить про публіку так, якби це був хтось, з ким можна було б пообідати в готелі «Саксонія» на лейпцизькому ярмарку... Публіка зовсім не річ, а думка, постулат, подібний до церкви»^{*}. Тільки характер розмови з «постулатом» у них різний. Класицизм спирається на універсальні зразки-парадигми, романтизм прагне добитись універсальності, не тільки не спираючись на канони, а відмовляючись від норми взагалі. Можна сказати, що класицизм будує свої конструкції, чітко виявляючи норми, а романтизм здійснює нормотворення в ході самого будівництва.

Країною, в якій формування цих двох тенденцій в європейській культурі набуло найбільш виразних форм, стала Німеччина. Для Німеччини духовне життя було головним способом національного єднання, оскільки єдина національна політична, державна сфера була просто відсутньою. Німеччина відкрита європейській культурі,

^{*} Литературные манифесты западноевропейских романтиков. — М., 1980. — С. 52.

натомість інші національні спільноти жили більш ізольовано одна від одної. Згадувані поїздки мадам де Сталь відбуваються у перших роках нового століття, тоді ж у авторитетній французькій газеті відомий критик говорив про «якогось німця», що написав роман «Страждання молодого Вертера», а французька публіка не хотіла дивитися «якогось англійця» Шекспіра. Англія відкрила для себе німецьку культуру наприкінці XVIII століття. Німці ж знали англійську культуру давно, а французька для всієї Європи була добре відомим зразком. До речі, поширення французької мови в Росії — результат німецького впливу, бо інтелігентна Німеччина говорила по-французьки. Нарешті, Німеччина стала центром асиміляції протестантизмом вищих досягнень католицької культури й творення нових культурних цінностей.

Характерною рисою протестантизму є ідея прямого, без посередників спілкування віруючого з Богом, і ця установка на свободу і відповідальність особистості реалізується і у глави «веймарських класиків» Гете, і в ієнських романтиків. Саме Гете був родоначальником поезії, де в центрі уваги — переживання ліричного героя. Класицизм високого, «веймарського» гатунку відрізняється від романтизму навіть не вибором поетичних канонів — достатньо згадати вибір великим Гете народного німецького персонажа Фауста як образного ключа своєї філософської поеми. Передусім канон, яким користується класицизм, універсальний, натомість романтизм орієнтується на дух національної історії як джерело поетичного натхнення. Класицизм Гете вселюдський за символікою і поста-

новкою проблем; не випадково Гете вступає до масонської ложі. По суті класики продовжують традицію бароочної неосхоластичної культури, орієнтованої на раціональне міркування в тих межах, які відведені вірою розуму, на тлумачення світових загадок, сформульованих в умовних символах класичних сюжетів. Романтизм же продовжує традиції пасторів-пієтистів, орієнтованих на безпосереднє сприйняття світу через позараціональні чуттєві здатності людини.

Різниця між класицизмом і романтизмом стає особливо очевидною в розумінні часу. Естетика класицизму пов'язана з ідеологією Просвітництва: для просвітників утвердження Розуму означає прогрес людства, що породжує проблему кінцевої мети прогресу тієї миті, коли слід сказати, що мета досягнута, і розвиток має зупинитися. Зовсім інакше розуміють плин часу романтики. За Ф. Шлегелем, минуле належить спогадам, майбутнє — передчуттям, і тільки в сучасному є спостереження дійсності, підвладне розуму. Оскільки ж сучасне без минулого не має сенсу, остільки і все життя людини оповите туманом спогадів і неясних передчуттів. Це світовідчуття яскраво виразив Гофман: «гірке переконавання, що ніколи, ніколи не повертається те, що було одного разу. Даремними були б зусилля опиратися нездоланній силі часу, яка забирає все у вічному руйнуванні. Лише обриси життя, яке кануло в глибоку ніч, залишаються і тиняються довкола нас»⁷. Відновлюється глибоко архаїчна концепція циклічного часу, який ніби кружляє навколо острова, де персонажі давно минулих часів ведуть своє позачасове життя.

⁷ Цит. за: Гетевские чтения 1984. — М., 1986. — С. 51.

Історія таким чином релятивізується, співвідноситься з миттю — не існує канонічної епохи, яка дає вселюдські зразки. З іншого боку, тут джерела глибокого песимізму, зосередженості на минулому, культ «готики». В англійському романтизмі найяскравіший вираз потяг до історії знайшов саме у шотландця Вальтера Скотта, який в першій половині століття був чи не найбільш популярним письменником Європи. Почуття самотності посилюється від того, що лише поодинокі читачі здатні були перейнятися тими туманними романтичними аналогіями і алегоріями. Звідси зневажливе ставлення до тупої Маси, нерідке у романтиків.

По-своєму романтичний у Франції не тільки Стендаль, але й Бальзак. Відкидаючи романтику війни, Стендаль бачить єдино гідною людини лише одну високу пристрасть — кохання. Бальзак розширює коло пристрастей, гідних показу в літературі, бо вони правлять життям не менше, ніж кохання, і саме ці брутальні егоїстичні пристрасті стали предметом його «Людської комедії». Вводячи в твори персонажі з інших своїх романів і, таким чином, об'єднуючи їх в один цикл, Бальзак не випадково використовує Дантову назву: він проводить читача по трагічному світу життя, неначе Вергілій по колах Дантового пекла. Тема подорожі з аналогіями з Данте стає характерною для літератури.

Чи не найбільше результатів мала романтична теза про марність досягнення мети, яка, перейшовши з майбутнього в дійність, одразу втрачає ті риси привабливості, що їх мала в примарному світі передчуттів. У Гофмана герой знає, що бажання

всього його життя «просто не здійсниться, бо, здійснившись, воно загине»^{*}. Звідси ідея відчуження від людини результатів її власної діяльності, яка перейшла з літератури в філософію і відіграла таку велику роль в еволюції марксизму.

Антитезою філософії плинності стало світобачення Гете. Великий поет і мислитель протиставив ірраціоналізмові романтиків не заземлене на реальність почуття здорового глузду і не логіку в традиційному розумінні. Як і романтики, Гете виходить із самоцінності миттєвості; вже наприкінці життєвого шляху він говорив Еккерману: «Будь-який настрій, більш того, будь-яка мить безконечно дорога, бо вона — посланець вічності»^{**}. Посланцем вічності мить може бути тому, що життя є не тільки постійна втрата, а й постійне повернення минулого, і у кожній новій коханій чоловік знову й знову зустрічає свою першу любов. Життя є не просто реальність, дійсність, буття, — воно поєднує «є» і «немає», буття і ніщо в потоці становлення. Гете виходив з проблеми гріха, з неприйняття песимістичної тези про вроджену гріховність людини та зло як її внутрішню сутність. У молодості він часто повертався до теми геніальної та сильної особистості, здатної на великі історичні звершення; його хвилює тема відчуження наслідків діяльності від задумів. Серед незакінчених творів Гете цього періоду — сатирична поема «Вічний жид», сюжет якої взятий із старої католицької легенди про невпізаного Христа, який повернувся на землю і знову був розп'ятий людьми. Цей сюжет став засадовим для «Великого інквізитора» Достоевського; у Гете це сюжет про несумісність Христа і

^{*} Цит. за: Гетевские чтения 1984. — С. 44.
^{**} Гете И.В. Собрание сочинений. — М., 1980. — Т. 10. — С. 428.

породженої ним корисливої і фанатичної церкви. Тема відчуження, невіддільності добра і зла гранично точно опрацьована у «Фаусті», особливо в другій його частині, написаній уже в кінці 20-х років, незадовго до смерті поета. Мефістофель, диявольська зла сила, що стоїть між Фаустом з його високими задумами та реальністю, вносить хаос у життя, спотворює вкладене Фаустом в його справу добро, і той гомін робіт, який ввижається Фаусту в його останні хвилини відгомонам величної всенародної праці, насправді є скреготом лопат його могильників-Лемурів. І все ж Фауст перемагає, Мефістофелю не вдається забрати його душу після смерті, добро виявляється сильнішим, ніж так тісно з ним поєднане зло!

Цій поезії оптимізму романтики протиставлять мотив нездоланної стіни між світом і сильною особистістю, приреченою на самотність. Як Мефістофель веде Фауста через таємниці вічності, подібно до героя Данте, так у Байрона Люцифер веде Каїна через таємницю смерті й вічності. Романтик Байрон протиставляє «дерево пізнання» «дереву життя»; першолюдина обрала дерево пізнання, а слід було обрати дерево життя. Що істина є благо, каже у поемі саме Люцифер, а йому суперечить жінка Каїнова, яка говорить, що істина несе нам тільки біди. Колізія «знання — віра» розв'язується в оригінальний спосіб: вірі Байрон протиставляє не знання, а сумнів. Саме сумнів веде Каїна до трагічної самотності.

Характерно, що серед ідеалів ХІХ ст. ми не знайдемо таких, що передвіщали б прихід «світлого капіталістичного майбутнього», бу-

дували б «вертикаль» прийдешнього ринкового суспільства високого добробуту. Хіба що утвердження в англійській економічній літературі першої половини ХІХ ст. класичної концепції Адама Сміта можна вважати таким опосередкованим визнанням ідеї «економічної людини». Тема добробуту належить до грубої буденності життя, романтизм і його антипод — просвітницький класицизм є наслідком пошуків системи цінностей, які визначали б у буденності якісь устремління вгору.

На формування таких концепцій, спрямованих у майбутню перспективу, найбільший вплив у ХІХ ст. справляла німецька філософія, звана класичною. У Шеллінга і Гегеля маємо відповідно романтичний і класичний варіанти німецького ідеалізму. При цьому у Гегеля держава виявляється на вищому, а особа — на початковому, нижчому щаблі розвитку духу в сфері права й моралі; державний інтерес повністю поглинає інтерес особистий і протистоїть як розум історії романтичним апеляціям до «духовних першоджерел і народних витоків».

Росія:

Дві культурно-політичні орієнтації

Дев'ятнадцяте століття для Росії почалося на рік пізніше, 12 березня 1801 р. за старим стилем. У цей ранок «увесь Петербург» вийшов на вулиці в англійських круглих капелюхах і фраках під хутрами, що символізувало торжество з приводу вбивства імператора Павла. За часів Павла спеціальні патрулі нещадно різали на перехожих фраки і нищили капелюхи. Щоб змусити вельмож носити пруські чоботи замість чере-

виків, Павло ввів церемонію, згідно з якою при зустрічі з ним дворянин мусив вийти з карети і вклонитися. Оскільки в тодішньому Петербурзі майже неодмінно він ступав по кісточки у багнюку, це був захід ефективний.

Протягом XVIII ст. Росія стала колосальною євразійською імперією з населенням на початку XIX ст. — майже 40, в середині — близько 60 млн. Цими мільйонами, розкиданими на неозорій території, керувала порівняно незначна, але швидко зростаюча армія чиновників — 15—16 тисяч на початку, за 60 тисяч у середині століття при півмільйонній армії. 90 відсотків населення на початку, 84 відсотки у середині століття становили селяни, майже половину з них — поміщицькі кріпаки. Фактично с'як-так керованими і взагалі пов'язаними з центром через поштові тракти були губернські міста та невеликі території навколо них; на значному віддаленні від Петербурга сваволя місцевого чиновництва була необмеженою, а про Сибір просто ходили легенди.

Суть державної конструкції, завершеної Катериною, полягала в тому, що правив не тільки державний апарат — правив дворянський клас, який щодо своїх кріпосних селян здійснював владу і опіку на патріархальних засадах. У середині XIX ст. дворянських помість нараховується близько 100 тисяч, але переважно це були бідні поміщики; напередодні реформ четверта частина селян знаходилась у 1382 мастках, тобто десь у тисячі поміщиків. Безпомісним і біднішим дворянам закони імперії не надавали навіть права голосу на дворянських виборах. Загалом дворян на 1858 р. було 9 млн чоловік,

спадкових (у 1845 р.) — 565 тисяч, а право голосу на дворянських виборах мали лише 22 тис. чоловік, тобто менше 4 відсотків спадкових дворян!* Про російського дворянина не говорили: «Він одержує стільки-то прибутку на рік». Радше про нього говорили, скільки він витрачас, і найбагатші магнати нерідко мали мільйонні борги. Іноді говорилося, скільки у поміщика десятин землі, але найзрозумілішою характеристикою було: «у нього двісті (п'ятсот, тисяча) душ». Душ двадцять — бідний поміщик, душ сто — «пан середньої руки»; були вельможі, які мали сотні тисяч душ. До правлячого класу Росії входило панство «середньої руки» і вище, реальним господарем був невеликий прошарок магнатерії та військово-адміністративної еліти. Переважна більшість «панів середньої руки» дичавіла у себе в провінції, як і те соціально різношерсте населення, яке одержало назву «різночинців».

Звільнення дворян від обов'язкової служби деякою мірою стимулювало господарський прогрес у помістях. Проте і через традиції, і через бідність переважної більшості дворян на початку століття майже не було таких, що не служили зовсім. Найпрестижнішою службою залишалась військова. У XIX ст. повільно, але невпинно зростає серед чиновництва, на цивільній службі прошарок людей плебейського походження, переважно із семінаристів.

Чесний губернатор викликав більше підозр, ніж хабарник і деспот. Але некерованість завжди небезпечна. Погана структурованість колосальної імперії робила Росію передбачуваною.

* Див.: Водарский Я.Е. Население России за 400 лет [XVI — начало XX вв.]. — М., 1973.

Російська армія була вціліла розбита Наполеоном під Аустерліцем 1807 р., вона уникала битв з агресором упродовж 1812 р. аж до Бородіна, та й не це славетне побоїще вирішило долю війни. Наполеон відчув тривожну ірраціональність ситуації, коли в Дорогомилово чекав делегації від приреченої на капітуляцію Москви: тут щось не відповідало нормальним сюжетам перемог і поразок. З точки зору канонічної, раціональної війни, російська армія була слабшою, даремно вона уникала битв, у Бородинській вона зазнала важких втрат, столицю здано чи буде здано, слід чекати якоїсь реакції на поразку, але удари потрапляють немов кудись у невизначеність, очікуваних реакцій немає, можна взяти одну столицю — є інша, як друга голова у змія; не можна очікувати, що було б, якби впала і друга столиця, все ірраціональне в цій хаотичній країні, якій нічого не варто втратити престиж влади у громадській думці, зазнати політичної поразки.

Проте не такими вже й безвідповідальними перед суспільством почували себе російські імператори. За кілька «непоротих» поколінь у російського дворянства склалася інтелігентна верхівка, яка в салонах формувала подобу громадської думки (тоді навіть про новини з театру воєнних дій дізнавалися в салонах, а не з газет). Політичні орієнтації, що склалися в правлячому класі, були тісно пов'язані з культурними.

Вищі дворянські кола Росії дивовижним чином поєднували конформістську відданість монархові з своєрідним шляхетним індивідуалізмом. Із жорстокою деспотичною владою завжди сусідить відчай-

душний авантюризм, і в Росії долі й кар'єри нерідко бували карколомними. Звідси — поєднання в культурі побуту імперської еліти конформізму і відчайдушності. Гра в карти — не «комерційна», як віст чи преферанс, а азартна, з шаленими виграшами та програшами — була заборонена так само, як дуелі; але грали і стрілялися, особливо в перші десятиліття XIX століття. Нестримний азарт тепер не тільки компенсував скутість життя, а й означав зростаюче значення такого чинника, як охорона особистої честі. Саме тому імператори ненавиділи дуелі.

Почуття особистої відповідальності за свою честь, почуття свободи у творенні власної долі і біографії, мабуть, найяскравіше виражене у Пушкіна, але властиве цілому поколінню. Воно набувало найвищого піднесення в часи війни, коли влада людини над обставинами свого життя найбільше залежить від випадку і неї самої. Війна творила нові соціально-психологічні типи і культурно-політичні орієнтації, нерідко протилежні. Російський дворянський індивідуалізм, лицарський дух, особливо на війні, апелював до солдатського світовідчуття і простонародного патріотизму. Піднесення національного почуття в ході війни з загарбником незалежно від соціальної програми чужинця — природний результат війни. Але ця романтика «руського духу» набувала різних і протилежних форм.

З одного боку, в Росії ще в катерининські часи склався консерватизм «слов'янської», архаїчної орієнтації, репрезентований аж до миколаївських часів адміралом Шишковим та людьми державинського культурного кола. Ні романтиками, ні класика-

ми в європейському розумінні цих старомодних «слов'ян» не назвеш — то були просто консерватори. Близькими по духу до цього патріотичного консерватизму можна вважати багатьох армійських авторитетів, які грали роль патріархальних «отців-командирів», підробляючись під простонародну солдатську свідомість і сміхову культуру.

На протилежному полюсі знаходилась європеїзована дворянська еліта, найяскравішим представником якої на межі століть був М.М. Карамзін. Його позицію називають «передромантичною» в тому розумінні, що він знижував романтизм до культури сприйняття повсякденних цінностей, і водночас проста повсякденна мандрівка, спостереження, побут підносилися до найвищого рівня сучасної світової культури. Російський інтелігент цього типу сентиментальний, але не трагічно, і перебільшено театральний: йому більше до вподоби слово «милий», ніж «прекрасний»^{*}. Це гра і поза, але з великим соціально-культурним навантаженням. Характерно, що консерватори-патріоти гурток Карамзіна називали «русскими», натомість себе і свій гурток — «славянами». Карамзіністи писали «так, як говорили», тобто так, як говорив по-російськи в салонах інтелігентний дворянський «світ», бо мода; це була Росія — і водночас «іноземці в Росії», європеїзована, але не космополітична російська культурна еліта. При цьому «російськість» карамзіністів жодною мірою не нагадувала романтичний «прорив у вічність» позачасових національних цінностей. Карамзін на свої очі бачив Французьку революцію, не прийняв її жорстокостей, але й не розчарувався в ідеях розуму й прогресу. В начер-

ках праці про Петра I (1798 р.) він писав: «Виправдання деяких жорстокостей. Повсюдна м'якосердість не сумісна з величчю духу. Les grands hommes ne voyent que le tout (великі люди бачать тільки ціле. — М.П.) Але іноді і чутливість торжествувала». Ю.М. Лотман і Б.А. Успенський, які цитували ці слова, слушно зазначають: «Великі історичні події — а французьку революцію він відносив саме до великих історичних подій — на поверхні реалізуються у формі грубих і дрібних людських пристрасей. Але тим, хто здатний глянути глибше, розкривається велична картина духовного звеличення людства»^{**}. Отже, ліберально-прогресивистський умонастрій європеїзованої інтелігенції у цьому випадку не суперечить імперській ідеології та ідеї самодержавства.

Прийшовши до влади у двадцятичотирьохрічному віці, Олександр I, симпатичний, поставний блакитноокий лисіючий блондин, доступний і доброзичливий, відігравав роль продовжувача традицій своєї бабусі Катерини та її ліберальної політики. Спочатку він спирався на статс-секретаря школи Безбородька Д.П. Трощинського, але потім усунув його і орієнтувався на вузьке коло молодих друзів. Проекти, що їх вони розробляли на таємних засіданнях, стосувалися не менш ніж скасування кріпосного права та введення конституції. Проте поступово гурток почав розпадатися, а згодом хитрючий Кочубей почав замість себе посилати до царя з проектами чиновника М.М. Сперанського, через якого і так проходили всі папери, — безрідного геніального бюрократа, якого Кочубей таємно переманив у Трощинського. Государ віднині безпосе-

^{*} Див.: Лотман Ю.М., Успенский Б.А. «Письма» Карамзина и их место в развитии русской культуры // Карамзин Н.М. Письма русского путешественника. — Л., 1984.

^{**} Там же. — С. 559, 561.

редньо мав справу із Сперанським, який досить швидко став першою після царя особою в державі і на якого, врешті, звалили крах ідеї ліберальних реформ.

Світло на суть справи Сперанського кидає ставлення до неї незмінного улюбленця Олександра — графа Аракчєєва. Зразу після відправки в заслання Сперанського і його найближчого співробітника Магницького Аракчєєв писав своєму братові: «но вместо оных теперь парьгия знатных наших господ зделалась уже чрезмерно сильна, состоящая из графов салтыковых, гурьевых, толстых и голицыных, — следовательно, я не был с первыми в связи, был оставлен без дела, а сими новыми патриотами равномерно нелюбим, так же буду без дела и без доверенности»¹. І тому, що Аракчєєв не належав до кола Сперанського (він сам мріяв, щоб у нього, як він висловлювався, була хоч третина розуму Сперанського), хоча Аракчєєв реакціонер, а Сперанський ліберал, — спільне у них те, що обоє були неродовиті, вивищені Олександром з низів, і тому цар на них розраховував. А аристократи — не тільки патріот-консерватор граф Ростопчін, а й Карамзін — писали «записки» царю проти Сперанського, звинувачуючи того в підкопі під самодержавство.

«Демократична» орієнтація Олександра виявилася за суттю не ліберальною, а самодержавно-деспотичною орієнтацією, що розраховувала на плебейсько-демократичну опору. Це робило постать Олександра особливо малопопулярною в аристократичному середовищі.

Імператор Російський не потребував ідеологічних санкцій на своє всевладдя — воно сприймалось як аксіома. Релігійно-містичні умонастрої,

можливо, до певної міри були у нього виявом мук совісті — як-не-як, Олександр був батьковбивцею. Головне ж джерело містицизму його часів полягало в тому, що Росія була антиподом раціоналістичної Франції.

Єдина реформа, яку «молоді друзі», передусім поляки Адам Чарторийський і Северин Потоцький, встигли здійснити, — реформа освіти. За зразок було взято почасти німецьку, почасти польську системи. Школа була реорганізована так, що початкова підпорядкована середній, середня (гімназійна) — університетам, яким, в свою чергу, підпорядковувалася вся навчальна і науково-видавнича справа в їх окрузі. Спочатку освіта була всестановою, але вже після війни міністр граф О.К. Розумовський робив зауваження графу І.А. Безбородьку з приводу того, що той відправив до гімназії свого кріпака. Відставка масона О.К. Розумовського з посади міністра в 1816 р. починала епоху нестримного обскурантизму, пов'язану з іменем нового міністра князя О.М. Голіцина та його улюбленців Магницького, Рунича та Корнєєва.

Друг дитинства Олександра князь О.М. Голіцин, знаменитий тим, що програв у карти графу Л.К. Розумовському свою жінку, несподівано захопився якимсь не цілком православним містицизмом, заснував Біблійне товариство надконфесійного характеру. Першим його актом на посаді міністра освіти і духовних справ (Голіцин був єдиним російським міністром, який керував водночас освітою та церквою) була інструкція про те, що основою всіх наук має бути релігія. Такого наступу невігластва, як за Олександра повоєнних часів, не знала європейська історія

¹ Цит. за: Томсинов В.А. Светило русской бюрократии. — М., 1981. — С. 232.

нового часу. Побічним результатом була і ліквідація масонських лож.

Ложі фактично були дозволені Павлом, який сам був посвячений у масони, але формально відновив їх Олександр. Після війни масонство набуло надзвичайно широкого розповсюдження у зв'язку з загальною модою на містицизм та на різні таємні товариства, пов'язаною із зрослим почуттям особистої гідності і незалежності. Офіційні масонські організації розкололися 1815 р. на ложу «Астрея», на чолі якої став Є.О. Кушелєв, та «Провінційну», де магістром був граф М.Ю. Вельгурський, а заступником («намісним магістром») — С.С. Ланської. 1820 р. Кушелєв написав цареві донос на самого себе і масонство загалом. Глибоко релігійний консерватор Кушелєв не розумів, що діється в масонському русі: множаться якісь таємні товариства, що навіть в його власній ложі прагнуть «всі істини чистого масонства підкопати і перетворити на байки», тобто православу надати якогось алегоричного тлумачення. Насправді ложі дедалі більше перетворювалися на таємні клуби світського, подекуди політичного характеру, що Олександр чудово відчув. Результатом доповідної Кушелєва було рішення царя про заборону масонських лож. На цей час уже діяли таємні товариства, що підготували декабристський заколот, про що Олександр також знав, але не наважувався йти на відкритий конфлікт з дворянською елітою.

Декабристський рух і наслідки 25 грудня 1825 р. добре відомі. Зазначимо характерну «довідну» донос на ім'я нового царя, Миколи, під назвою «Дещо про Царсько-сільський лицей та дух оного».

«Лицейський дух» автор анонімки виводив з ліберальних ідей ще Новиковського масонства, підкреслюючи, що діти багатьох масонів катерининських часів засуджені за участь у декабристському русі. Анонімний автор — відомий Фадей Булгарин, колишній польський офіцер з легіонів Наполеона, ренегат і добровільний донощик. Це — вияв ненависті до духовного аристократизму, в цьому випадку в особі гуртка «Арзамас», заснованого С.С. Уваровим, М.І. Тургенєвим та іншими противниками консерваторів Шишковського гуртка «Бесіда». Група послідовників Карамзіна, серед яких були Пушкін і В'яземський, організувала, як тоді говорилося, «партію» проти консерваторів, яку донощик Булгарин прив'язував до масонів та лібералів.

У двадцяті роки вже почалися і в Росії дискусії про романтизм і класицизм; В'яземський, який вважав себе романтиком, бачив своїх попередників навіть у авторів перекладів з давньогрецьких трагедій Озерові. Якщо мати на увазі саме той романтизм, який апелює до позачасового духу народу і протистоїть класичній орієнтації на передзадану норму, то такий романтизм тільки зароджувався в деяких публікаціях і у деяких авторів. Уперше, здається, слово «народність» було сказане критиком Орестом Сомовим, близьким до гуртка карамзіністів, до Пушкіна і Дельвіга, в одній із статей на теми музики, і підхоплене князем В.Ф.Одоевським, письменником і музикознавцем, схильним до романтичної фантастики. Мабуть, найкраще видно умовність класифікацій на зразок «романтизм — класицизм» на російському ґрунті того часу на прикладі Пушкіна.

Пушкін передусім — геніальний поет і якби навіть він був політичним реакціонером, його твори залишались би чистим золотом високого мистецтва. Та Пушкін був винятково розумною людиною і чудово орієнтувався в партійно-політичних тонкощах, займаючи власну позицію, яка нам не завжди близька і навіть зрозуміла. Коли справжній романтик Полевой, колишній купець, самоук, ентузіаст, став видавати журнал «Московський телеграф», Пушкін з запалом виступив проти нього — оскільки Полевой протиставив романтизм Карамзіну, а свою «Історію народу російського» — Карамзінській «Історії держави Російської». Бо Пушкін був такий же російський державник, як і Карамзін.

М.Н. Епштейн показав паралельність реакції двох великих поетів початку століття, Гете і Пушкіна, на трагічну повінь у Петербурзі, яка стала сюжетом «Мідного вершника» і послужила поштовхом для сюжету про упокорення моря в другій частині «Фауста» (1833 р. Гете опублікував повністю другу частину, а Пушкін закінчив «Мідного вершника», відтак тут паралелі тільки типологічні). Упокорення водної стихії — мотив внесення порядку в хаос, і в обох випадках жертвами є безвинні подружні пари — Філемон і Бавкіда у Гете, Євгеній і Параша у Пушкіна. Не Фауст винен у загибелі стариків — це справа рук Мефістофеля, посередника між генієм і людьми; але й не сам Петро губить Євгенія і Парашу. Чи збігаються позиції обох великих художників? Не можна не погодитися з М.Н. Епштейном: «Усе світовідчуття Гете і Пушкіна класичне в тому розумінні, що і в історії, і в

поезії вони над усе цінують момент визрівання форми з хаосу — подвиг об'єктивної творчості». Можна піти далі й побачити у Пушкіна все ту ж карамзінську ідею: «Велика людина бачить ціле». І хоч би як співчував Пушкін «маленькій людині», романтик часів барабанної, за його власним висловом, «Полтави» і державник часів «Наклепникам Росії» — це один і той же Пушкін, «класик» у тому ж розумінні, що й Гете.

Чи принижусь це великого поета? Можна лише сказати, що не цим державницьким патріотизмом увійшов Пушкін у серця мільйонів, і не тільки незрівнянністю вірша — всі відчули в ньому почуття солодкої свободи, горду надхмарну красу «на свете счастья нет, а есть покой и воля». Пушкін тримався за своє дворянство тому, що в той час лише дворянин міг претендувати на духовну незалежність, хоча ми знаємо з його власної трагедії, наскільки це відносно. Але саме це високе й людське було відчуте, пережите ним і донесене до нащадків — усіх, перелічених і не перелічених у «Пам'ятнику». І коли б не було дворянської станової винятковості і державницького патріотизму великороса Пушкіна, не дозріло б і те загальнолюдське, що відкрилося завдяки ньому нам усім.

С.С. Уваров, зневажений Пушкіним, став у Миколи І міністром освіти завдяки своїй ролі у формуванні ідеології самодержавства. Висунувши і обґрунтувавши знамениту формулу «самодержавство, православ'я, народність», ліберальний новатор із гуртка «Арзамас» водночас запропонував імперському деспотизму спосіб легітимізації і позбавив його потреби в ній. Принцип самодержавства є антитезою принципу свободи,

• Эпштейн М.Н.
Фауст и Петр // Гетеvские чтения
1984. — С. 188.

як принцип православ'я або братства во Христі — антитезою братству, товариству всіх громадян. Народність мала замінити рівність. Гасло рівності спрямоване проти станової нерівності; згідно з альтернативним принципом народності, всі руські люди можуть бути рівними тільки в своїй співприналежності до російської нації, зберігаючи станову нерівність. За цим були віки «Бога, царя і отечества», або «одні моляться, другі воюють, треті орють».

Найважливіше полягало в тому, що не самодержавство ґрунтується на народності чи вірі, а навпаки. Лише те народне, що служить самодержавству. Так обґрунтовується принцип імперії. Тому вірнопідданий Полевой був розгромлений як вождь «революційної партії», і Уваров з люттю розповідав наступного дня Никитенку, яку змію викрито в особі редактора «Московського телеграфа»: супостат-романтик хотів благословляти самодержавство іменем «народного духу». А через два роки така ж доля спіткала редактора «Телескопа» професора М.І. Надеждіна. Ідея Надеждіна була ще прямолінійнішою: він вважав, що самодержавство найнадійніше опертя може знайти в демократичних низах; дворянську епоху, а відтак і Пушкіна, і романтиків, яких він вважав дворянськими письменниками, Надеждін зараховував до безповоротного минулого.

Микола I суворо стояв на позиціях станової імперії. В створений ним 14 травня 1826 р. «Комітет влаштування навчальних закладів» увійшли як консерватори-патріоти О.С. Шишков, М.М. Сперанський і С.Г. Строганов, так і європейсти князь К.А. Лівен, С.С. Уваров і граф Д.М. Блудов. Нерідко вони кон-

фліктували, але в одному дійшли згоди: засадовими стосовно керівництва до складання статуту 1828 р. зроблено вказівки про виховання, «співрозмірне з істинними потребами того роду життя, до якого кожен призначається». Кожен рівень шкіл призначався для певного соціального класу, цьому служило й розпорядження про підвищення платні за навчання в університетах і гімназіях «не стільки для посилення економічних сум навчальних закладів, скільки для утримання прагнення юнацтва до освіти в межах певної співрозмірності з громадянським побутом різнорідних станів». На доповіді Уварова резолюція царя: «При тому слід зміркувати, чи немає способу утруднити доступ в гімназії для різночинців»^{*}.

Що передусім рухало імператором, людиною без комплексів, досить розумною і вольовою? Страх перед революцією, відчуття своєї всесвітньо-історичної місії — зберегти порядок скрізь, куди сягає могутність великої Росії? Природний педантизм, вихований казармою, парадами, культурний статус, за його власним іронічним визначенням, «дивізійного генерала, який раптом став імператором»?

Понура жовта фарба, в яку пофарбовані були всі будинки столиці; губернські міста, — зменшені і сильно погіршені копії столиці; маса штатних і заштатних міст і містечок, що жалюгідно копіювали губернські; панські будинки з «грецькими» колонами, чиновництво в мундирах, прихована ненависть до інтелігентності і освіти, що стала відвертою в час революції 1848 р., коли за захист університетів пішов у відставку навіть С.С. Уваров — над усією цією

^{*} Цит. за: История России в XIX веке. — СПб., б/г. — Т. IV. — Вып. 9. — С. 101—102.

імперською спорудою ніби бовваніла постать царя Миколи, який дивився на все своїм олов'яним поглядом і пильно стежив, щоб ніщо не відхилялося від заведеного розпорядку. На гауптвахті сиділи за найменші провини редактори і цензори-професори, сидів одного разу навіть наслідник за те, що проїхав на параді не риссю, а галопом. У глибині душі цар розумів, що треба щось робити і передусім із кріпацтвом, створював один за одним надзвичайно таємні комітети, але спромігся тільки на одне — видати заборону на продаж людей окремо від сім'ї і без землі. Його старший брат Олександр, який грався з реформами, всім щось обіцяючи зі своєю чарівною посмішкою, не спромігся навіть на це. Обидва ніби відчували, що найменший рух у колосальній споруді імперії може призвести до непередбаченого обвалу, обидва не дозволяли нікому приводити в рух суспільний механізм, який, на їх думку, мусив підкорятися тільки їх владним порухам.

Не дивно, що коли в Росії виник справжній, в західноєвропейському дусі, романтичний російський націоналізм, він більше перелякав царя, ніж ліберальне західництво.

У 1839 р. з'явилися у списках і жваво обговорювалися в московських салонах реферати поета О. Хом'якова та критика і філософа І. Киреевського. Обидва автори були солідарні у ставленні до кріпосництва: Хом'яков говорив про «мерзенність рабства законного, важкого для нас в усіх розуміннях, речовому і моральному»; І. Киреевський — про «перевагу праці вільної перед панщинною роботою, вільного життя перед примусом». О. Хом'яков обстоював думку

про те, що Петровські реформи завдали Росії непоправної шкоди, позбавивши її національної самобутності, і що відродження Росії пов'язане з переорієнтацією на допетровські духовні цінності. І. Киреевський ставив питання інакше: не відмова від західної освіти та західних елементів культури, а таке сполучення російського і європейського, за якого нейтралізована була б головна вада Заходу, яку він вбачав у надмірній вірі в розум. Втіленням раціоналізму для І. Киреевського були і антична класика, і середньовічна схоластика католицизму, і буржуазний суспільний лад, і буржуазний демократизм. Ідеал свободи для нього був таким же бездушним егоїзмом матеріальної сили, як і ідеал самовладдя, тільки егоїзмом з боку пригноблених класів. Вихід І. Киреевський вбачав у поєднанні особистості з «миром», маленьким осередком суспільства; носієм колективістської ідеології бачив автор православну церкву.

Не можна не впізнати тут повного набору ознак того романтичного світогляду, який на Заході знаходив інші традиційні вбрання.

§ 2. НОВИЙ «КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ» УКРАЇНИ

Нові соціальні механізми культури

Ліквідація решток автономії України, включення козацької старшинської еліти до лав імперського дворянства, покріпачення частини козацтва, зруйнування традиційної освітньої системи різко погіршило стан національної культури і змінило всю структуру культурного життя.

Засвоєння й продукування культурних цінностей нації визначається характером тих осередків, які відіграють роль центрів культурного життя і стимулюють взаємодію різних соціальних верств. Це знаходить прояв і в розміщенні центрів передачі культури від покоління до покоління, від осередку до осередку. В метафоричному розумінні можна завжди говорити про «культурний ландшафт», маючи на увазі не тільки географію культурних центрів, а й їх характер і способи взаємозв'язку.

Система, що склалася в автономній козацькій державі, спиралася на Київську академію як інтелектуальний та педагогічний центр. На периферії такими центрами були колегії та — навколо церков — приходські школи і шпиталі. З цією системою взаємодіяла адміністративна «канцеляристська» культура, що спиралася на сотенні, полкові та центральні уряди. Зокрема, продуктом «канцеляристської» культури було козацьке літописання і збирання українських старожитностей. Ця система вмирала впродовж другої половини століття. Староукраїнська культура була зведена до провінційного архаїзму, і в імперських центрах — за великою допомогою традицій і сил української культури — споруджено духовний дім нової Росії.

XIX ст. почалося глибоко символічним актом синоду заборонаю будувати храми в «малоросійському стилі». Канонізація форм церковної архітектури з точним поясненням символіки кожного її елемента (наприклад, «луковичні» верхівки церкви означають полум'я і тому не можуть бути іншої форми) відповідали

*Потавка.
Початок XIX ст.*

доктринерському духові «регулярної держави». Канонізація церковного художнього життя різко скорочувала простір свободи в сакральній творчості і перепиняла ті культурні впливи, які йшли з колишнього інтелектуального центру православ'я — українського Півдня — на духовне життя Росії. Формально покінчив з загальнокультурними претензіями Кисва міністр Голіцин. 1817 р. академію закрито, створено на її місці семінарію, а 1819 р. на місці семінарії — духовну академію. Колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові поступово ставали пересічними духовними семінаріями.

Нижча освіта була зруйнована зовсім. Організована згідно з новими настановами, система приходських та повітових училищ, гімназій, приватних пансіонатів нерідко просто не працювала — при училищі були директор, учитель і наглядач, проте учнів не було жодного. В селах, де запанувало кріпосне право, система навчання зазнала повного краху. Секуляризація церковних земель, переведення монастирів на державні дотації позбавили церкву можливостей вчити сільських дітей. Школи ледве животіли і оживали лише під час відвідин урядових осіб. Чинов-

*Ніжин.
Поштова станція.
Кінець XVIII ст.*

ники дбали передусім про те, щоб вивіска на школі з двоглавим орлом мала «належний рисунок», щоб школа була побілена на випадок приїзду начальства, а книги були новенькими, щоб на стінах висіли правила, інструкції та розклади.

Навчатись діти української еліти могли в університетах Санкт-Петербурга і Москви, в кадетських училищах, — словом, у центрі та єдиному «центральному» шкільництві. Єдина і уніфікована імперська культура і наука спускалися вниз до периферії строго за станами, «що кому належить».

Молоді люди дворянського звання їздили до Петербурга починати службу, бо хоч би як низько знаходилась перша сходинка кар'єри в Петербурзі, вона все ж давала більше шансів пробитися вгору, хоч би і в провінції. Умови, за яких такі юнаки опинялися в столиці, були неймовірно важкі. Добре ще, якщо вони поселялися в «серединному» Петербурзі, між «канавкою» (Катерининським каналом) та Мойкою, в сірих нетрях столичного міщанства, але дехто жив аж за Фонтанкою, в брудних халупах, разом з якими-небудь алкоголіками-розстригами та оброчними селянами-заробітчана-

ми. Вдома на Україні в маєтках у них принаймні вистачало в погрібах всіляких запасів — і варень, і солінь, але грошей, як правило, у «пана середньої руки» було обмаль.

Велику роль у житті тих українців, які одержали освіту і зачепилися в столиці, щоб бути причетними до першоджерел імперського життя, відігравали земляцтва. Молоді чиновники, які служили десь по відомству освіти, поштовою чи якомусь іншому, збиралися, як правило, раз на тиждень у когось із земляків. Такими домами земляків були, зокрема, квартира Гоголя, коли він уже трохи став на ноги, потім — квартира Євгена Гребінки. Не всім дано було заходити в гості до В.І. Григоровича, конференц-секретаря Академії мистецтв і секретаря Товариства захоочування художників: у Григоровича, колишнього спудея Київської академії, бував цвіт інтелігенції Петербурга. Вихідці з України, особливо художники, були під його постійним покровительством. Бували українці і в домі О.М. Оленіна; сюди приходив поспівати українських пісень колишній кріпак, українець із Вороніжчини професор О.В. Никитенко. Тут він познайомився з Анною Петрівною Керн (дівоче прізвище Полторацька), племінницею хазяйки, яка стала знаменитою завдяки присвяченим їй пушкінським рядкам «Я помню чудное мгновенье». Своім землякам чимало допомагав харківський дворянин Орест Сомов, згаданий вище у зв'язку з дискусією про народність, — можна сказати, перший професійний інтелігент (письменник і журналіст).

За ініціативою Новосільцева, запеклого ворога польського руху, в Петербург було запрошено групу

закарпатських українців Василя Кукольника, Михайла Балудянського, Петра Лодія, Івана Орля та інших. Якоїсь «русинсько-антипольської» партії вони не склали, але багато хто з них зробив вагомий внесок у розвиток культури.

Був український гурток і в Москві — тут працювали ботанік, історик і фольклорист Михайло Максимович; славіст, історик, знавець українських старожитностей Осип Богданський; співучень Гоголя по Ніжинській гімназії, один із перших гебельянців у Росії, правознавець Петро Рєдкін (Редька) — всі професори Московського університету. Не випадково першим журналом, який друкував твори українською мовою, в тому числі Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, був московський «Вестник Европы», редактор його — професор Московського університету М.Т. Каченовський був вихованцем Харківського колегіуму. Сприяння українській культурі він вважав своїм обов'язком, хоча й розглядав українську мову як «малороссийское наречие».

До чия культури віднести той інтелігентний прошарок українства, який або на все життя осідав у столичних центрах, або хоча б частину життя служив чи вчився в Петербурзі та Москві? Іноді українське походження було лише деталлю біографії російського діяча, в деяких випадках культурні діячі безперечно продовжували працювати в українській культурі незалежно від того, що жили в Росії; а часом неможливо провести межу між українською та російською культурою. Можна загалом сказати, що столична діаспора являла собою для України середовище, де процеси взаємовпливів ішли в обидва боки.

*Г. Шевченко.
В Решетилівці.
1845 р.*

Це можна проілюструвати на прикладі культури архітектури і будівництва. В першій половині XIX ст. міське населення зросло приблизно втриє; особливо швидко зростали міста Новоросії. Загалом відсоток міського населення на Україні залишався низьким. Міста України були переважно адміністративними, нечисленні з них — культурними і навчальними центрами; промисловість швидко почала розвиватися лише у другій половині століття.

По Україні будувалися адміністративні споруди, біржі, гостинні двори. Велике будівництво здійснювалося в

*Полтава.
Будинок генерал-губернатора.
1810 р.*

*Полтава.
Монумент-
колона слави.
1805—1811 рр.*

Полтаві, де містилася резиденція генерал-губернатора Малоросії. За проектами-зразками російського архітектора А. Захарова розбудувалася Крутла площа з адміністративними будинками, з пам'ятником Полтавській битві роботи Тома де Томона і Ф. Щедріна, з променями прямих вулиць — нечуваним на Україні явищем. А. Меленський, голов-

*Київ.
Університет.
1837—1843 рр.*

ний архітектор Києва, керував складанням генерального плану Києва, будував разом із швейцарцем Луїджі Руска гостинний двір, новий головний корпус духовної академії, альтанку на Аскольдовій могилі; в 30-х рр. Віченцо Беретті будував університет, обсерваторію, інститут шляхетних дівчат, син його Олександр децко пізніше — першу Київську гімназію (нині гуманітарний корпус університету). В. Гест — автор Контрактового будинку і пам'ятника Магдебурзькому праву. Луїджі Руска будував Ніжинську гімназію вищих наук. В Одесі, де будівництво теж велося згідно з «регулярним планом», архітектор Ф. Боффо спроектував Приморський бульвар, площу коло нього, знамениті Потьомкінські сходи, стару біржу (нині міська рада), палац Нарішкіної (нині Палац культури моряків); Тома де Томон будував госпіталь (нині клініка медінституту). А пам'ятник знаменитому дюку Рішельє — єдина вціліла на Україні робота петербурзького скульптора, вихідця з Полтавщини Івана Мартоса — неперевершеного майстра надгробних пам'ятників.

Усі згадані пам'ятки приносять на Україну стиль класицизму, невіддільний від державницького, імперського художнього мислення початку століття. Через цю естетику міста України включаються у загальноімперські культурні смаки, насамперед смаки і художні ідеї західницького і космополітичного державництва. Зауважимо, що серед авторів споруд багато іноземних майстрів, які працювали в Росії. Зокрема, Луїджі Руска був знаменитий своїм альбомом фасадів житлових будинків, на який в усій імперії орієнтувалася поміщицька масткова

архітектура — будівництво і палаців, і скромних споруд на кілька кімнат з неодмінною колонадою. В державно-класичному стилі, нерідко російськими майстрами, будуються і деякі храми.

Поміщицькі маєтки становлять важливий новий елемент культурного ландшафту. Вони мають культурну цінність вже самі по собі, оскільки принаймні в багатших із них реалізуються певні естетичні амбіції господарів. Велику художню цінність являли собою деякі маєтності польських аристократів на Правобережжі; в кінці XVIII ст. в Умані Щенснн Потоцький споруджує чудовий пам'ятник садово-паркового мистецтва — знамениту Софіївку. Більшість таких маєтків до нашого часу не дожили, але ті, що залишилися, нерідко належать до цінностей світового масштабу. Знаменитий маєток Галаганів у Сокиринцях поблизу Ічні на Чернігівщині, недалеко від нього — Тростянецький садово-парковий комплекс Скоропадських — сьогодні є дендрологічними заповідниками і витворами мистецтва; в ту пору вони збирали десятки гостей, притягували освічених людей як культурні осередки. Особливо прагнув зробити значним культурним центром свій маєток у Качанівці на Чернігівщині Григорій Степанович *Тарновський* (1788—1853 рр.), амбітний поміщик, якому вдавалось збирати найвишуканіше товариство. Тут бували петербурзькі приятелі-романтики композитор М. Глінка, художник К. Брюллов, поет Н. Кукольник, тут місяцями жили художники П. Штернберг, А. Мокрицький. У Седневі, маєтку Лизогубів, у домі для гостей залишили на стінах малюнки і віршовані написи Шевченко.

*Одеса.
І. П. Мартос.
Пам'ятник дюку
Еманюлю
де Рішельє.
1827—1928 рр.*

У низці випадків українське панство, нащадки вчорашньої козацької старшини, було пов'язане сталими дружніми зв'язками, і можна говорити про певну поміщицьку громадськість, що характеризувалася спільними культурно-політичними вподобаннями. Такою спільнотою була на початку століття громада панства на Полтавщині, яка підтримувала взаємозв'язки особливо в часи, коли генерал-губернатором Малоросії був князь М. Г. Репнін.

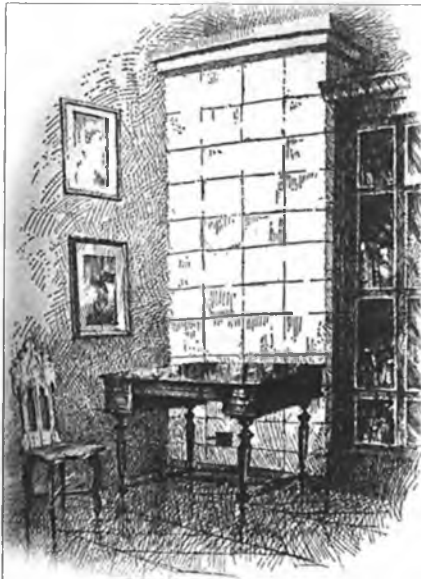
*Сокиринці.
Садиба Галаганів.
Палац.
1823—1829 рр.*

Ш. Еньйоль.
Портрет
М.Г. Рєпніна-
Волконського

Певні зв'язки ці полтавські поміщики підтримували із нащадками Розумовських. Старий гетьман Кирило Олексійович решту життя провів у себе в Батурині, де видатний архітектор і майстер садово-паркового мистецтва Ч. Камерон у рік його смерті (1803 р.) закінчив будівництво

Стілець
та туалетний
столік.
Початок XIX ст.

нині занедбаного маєтку. Улюблений середній син Андрій певний час, у пору катерининської опали, жив разом з ним у Батурині, але потім виїхав за кордон і прожив до смерті у Відні. Там він був відомий як музикант-аматор і меценат; коло його друзів — В. Моцарт, Й. Гайдн, Л. Бетховен (який присвятив йому три концерти). Синів у гетьмана було багато, але з онуками не пощастило. Дочка гетьмана, Наталія, в шлюбі — Загряжська, розумна і вольова жінка, відіграла помітну роль у петербурзькому світі. Після того як фактично обірвав зв'язки з батьківщиною Андрій, всі сподівання батькові були зв'язані з найстаршим, Олексієм.

Неймовірно багатий пан, жовчний і самотній граф Олексій Кирилович Розумовський (1748—1822 рр.) був масон потаємний, за поглядами близький до свого знайомого Жозефа де Местра, вкрай консервативного католицького мислителя. Після відставки граф Розумовський оселився в маєтку в Почепі. Обидва його сини рано померли, двох дочок він видав заміж: спочатку молодшу Варвару — за князя М.Г. Рєпніна, потім старшу й негарну Катерину — за майбутнього міністра освіти С.С. Уварова.

Фактично будучи розлученим з дружиною, з роду Шеремет'євих, Розумовський жив із «дівцею», яка народила йому позашлюбних синів і дочок. Всі вони одержали прізвище Перовські на честь того підмосковного сільця, де в церкві вінчалися імператриця Єлизавета з дядьком графа, Олексієм Григоровичем. «Вихованці», як тоді називали позашлюбних дітей, боялися і поважали батька; дратівливий і скупий на доб-

ре слово граф потай любив їх і всіх добре влаштував. Братів Перовських було п'ятеро. Старший, Олексій, став відомим письменником, писав під псевдонімом «Антон Погорільський» романтичні повісті. Його сестра, вийшовши заміж за графа К.П. Толстого, скоро розлучилася з цим бешкетником-офіцером і жила в маєтку брата в селі Погорільці. О.О. Перовський часто бував за кордоном, був знайомий з Гете. На колінах у великого поета доводилось дитиною сидіти синові сестри Олексія Олексійовича, графу О.К. Толстому. Друга сестра — в шлюбі Жемчужникова, її сини стали відомими діячами російської і української культури. «Кузьма Прутков» створений онуками графа О.К. Розумовського.

Зять О.К. Розумовського князь Микола Григорович *Рєпнін-Волконський* (1778—1845 рр.), один з братів Волконських, який успадкував прізвище їх діда по матері, славнозвісного фельдмаршала, був, між іншим, ріднею з дідом Л.М. Толстого по матері; брати Волконські часто гостювали у нього, і прізвище «Болконський» з'являється у «Війні і мирі» не випадково. В романтичній біографії князя Рєпніна-Волконського та історії його кохання і шлюбу з Варварою Розумовською багато епізодів, що збігаються з сюжетами «Війни і миру», і сам князь дуже нагадує толстовського князя Андрія. Людина мужня, порядна і розумна, князь Рєпнін багато зробив для української культури за час свого генерал-губернаторства: досить згадати покровительство І.П. Котляревському, організацію театру в Полтаві, де за його дозволом йшли п'єси Котляревського українською мовою, його

*Г. Васько.
Портрет
О.К. Розумовського
(копія).
1840-ті роки*

ініціативу викупити з кріпацтва М.С. Щепкіна, великого українського актора, ініціативу написання історії України, до чого ним залучено М.Д. Бантиш-Каменського, і до якої він сам написав один розділ з військової історії. Брат М.Г. Рєпніна — Сергій Волконський, декабрист, за яким у Сибір поїхала його дружина, дочка знаменитого генерала Раєвського.

У царя Миколи було багато причин не любити Рєпніна, а приводом став службовий «злочин» князя: він будував у Полтаві будинок інституту шляхетних дівчат, і коли забракло коштів державних, почав вкладати в будівництво свої, чим порушив фінансову дисципліну. Знеславлений і розорений Рєпнін виїхав за кордон, повернувся пізніше в свій маєток в Яготин, де й помер, оплакуваний селянами; люди несли труну з тілом покійного на руках аж до Густинського монастиря, де князя й поховано. В Яготині у князя гостював Т. Шевченко, який ставився до

Т. Шевченко.
Портрет
М.Г. Рєпніна.
1843 р.

М.Г. Рєпніна з глибокою повагою; дочка, княжна Варвара, була віддана Шевченкові все життя, це вона поклала на його труну терновий вінець.

Рєпнін підтримував дружні зв'язки з поміщиками з сусідніх з Полтавою маєтків — *Д.П. Трощинським, В.В. Капністом, І.М. Муравйовим-Апостолом*. Маєток Трощинського в Кибинцях називали «українськими Афінами», тут був власний театр, де вистави давалися і українською мовою. Тексти п'єс писав сусід і управитель маєтків Трощинського, *В.О. Гоголь*, батько письменника. В маєтку Трощинського була величезна бібліотека, тут швидко опинялися всі літературні новинки з Петербурга. В цьому домі на великому, як звичайно, сусідському зібранні були гостями брати *Муравйови-Апостоли* в той вечір, коли сюди прийшла звістка про смерть царя *Олександра* в Таганрозі. Недалеко, в Обухівці, знаходився маєток *В.В. Капніста*. Сини його служили разом з відомими декабристськими діячами і були членами тасмних товариств. У домі Капністів виховувалися сироти —

діти сусідів-поміщиків *Лорерів*; син *Лорера* *Микола* став відомим декабристом, його племінниця — відома *Олександра Смирнова-Росетті*.

Сєднівські Лизогуби були пов'язані з цим колом через *Рєпніна*, у якого двоє з них служили ад'ютантами. Один син наймолодшого з цих *Лизогубів*, народник-терорист, був повішений в *Одесі*, другий став прем'єр-міністром в уряді *Скоропадського*.

Уже побіжний опис цього дворянського середовища, яке в більшості походило з козацької старшини, показує, що тут були поширені і високі культурні орієнтації, і вільнодумне фрондерство, й інколи досить серйозний декабристський революціонізм. У цьому середовищі існував постійний інтерес до історії України, її звичаїв та фольклору. З цим колом пов'язаний *М.А. Цертелєв (Цертелі, 1790—1869 рр.)*, перший український фольклорист, який видав 1819 р. зібрані ним думи і народні пісні. В колі Трощинського жили фольклорно-етнографічні інтереси, що потім знайшли вияв у зацікавленостях *М.В. Гоголя*.

У літературі вживається вираз «Новгород-Сіверський патріотичний гурток» — це був радше не гурток, а така ж земляцька старшинська громада, що підтримувала взаємні стосунки впродовж довгого періоду, починаючи з катерининських часів. До неї входили список *Варлаам Шишацький*, *Григорій Долинський*, український автономіст, який був навіть заарештований і засуджений; архимандрит *Мєлхиседек Значко-Яворський*, пов'язаний з гайдамацьким рухом у час, коли був ігуменом *Мотронинського* монастиря на *Переяславщині*; відомі збирачі історичних документів петербуржці *Полетики* — батько *Григорій*

і син Василь, який провів кінець життя в маєтку Коровинці на Сумщині, Андрій *Хугорба*, якого В. Шевчук вважає автором «Історії русів», та інші. На Глухівщині знаходився маєток Марковичів; онуки генерального підскарбія Яків (1776—1804 рр.) і Олександр (1790—1865 рр.) *Марковичі* залишили надзвичайно цінні історичні праці та збірники документів, лише почасті ними опублікованих («Записки о Малороссии» Я.М. Марковича, 1798 р., низка історичних праць О.М. Марковича, з яких найголовніша — про історію дворянських маєтностей на Чернігівщині, 1841 р.) Одним із найбільш впливових людей цього кола був Опанас *Лобисевич* (1732—1805 рр.), перекладач, секретар і начальник канцелярії гетьмана Кирила Розумовського, маршалок дворянства Новгородського повіту, а потім і Чернігівської губернії. Лобисевич написав першу українську «Енеїду» «Вергилиевы Пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые» (до нас не дійшла). Цікаво, що про спробу «перелицювання» «Енеїди» ми знаємо з листа О.К. Лобисевича до його колишнього вчителя Георгія *Кониського*, написаного якраз того року, коли Котляревський розпочав свою працю над Вергілієм (1794 р.). Федір Васильович *Туманський* (1746—1810 рр.), син генерального судді і помічника правителя Новгород-Сіверського намісництва, член Російської академії, видавець низки російських журналів, опублікував один із перших українсько-російських словників (на 333 слова), розробляв проект заснування українського «Академічного зібрання».

З цього гуртка, здається, виходила ініціатива згаданих переговорів Капніста в Пруссії. До гуртка був

*В. Боровиковський.
Портрет
Д.П. Троциньського.
1819 р.*

близький Андрій *Хугович*, генерал-аншеф із старого козацького роду, який розглядався в гуртку як кандидат у гетьмани. Пов'язаний з гуртком полковник Михайло *Миклашевський*, губернатор Новоросії на початку століття, який склав 1812 р. проект організації козацького війська. Козацькі полки (їх було 15) не були допущені до участі в бойових діях, уряд їх протримав до 1816 р. і розпустив, не оплативши озброєння та утримання. Після відставки (1818 р.) Миклашевський жив у своєму маєтку в с. Понурівці на Стародубщині. Нарешті, єпископ *Шишацький* розвивав ідеї української автокефалії. Про цей гурток майже нічого не відомо було нашим історикам, діяльність його досліджена тільки О. Оглобленим та Ю. Шевельовим, які публікували свої праці за кордоном.

Нові вищі навчальні заклади і центри культури

З початком реформи освіти знову постало питання про відкриття університету в Україні, про який ук-

раїнське дворянство давно мріяло і якого царська влада так не хотіла. Проблема університету була гострою ще й тому, що з аналогічними проханнями до уряду зверталось і польське дворянство.

Після поділів Польщі у поляків лишилися в Кракові — Головна коронна школа (колишній Ягеллонський університет) та у Вільнюсі — Головна литовська школа (колишній університет Стефана Баторія). У Львові існував ліцей, 1817 р. реорганізований в університет з німецькою мовою викладання. В Росії польські освітні діячі добились відновлення університету у Вільнюсі з польською мовою викладання (1803 р.) і створення в Кременці Вищої Волинської гімназії (1805 р.), з 1819 р. перетвореної на ліцей. 1808 р. організовано Королівський Варшавський університет. Домагалися поляки і в Києві відкрити вищий навчальний заклад; 1809 р. на базі Головного народного училища на Подолі було відкрито Першу

Київську гімназію, яка через два роки одержала статус вищого навчального закладу і була переведена в Кловський палац. З початку реформи освіти стало ясно, що утворення університету в Україні неминуче, і Олександр вирішив організувати його в Харкові. Ініціатором створення Харківського університету був місцевий поміщик В.Н. Каразін.

Василь Назарович *Каразін* (1773—1842 рр.) походив із сім'ї емігранта з Дунайських князівств, чи то грека, чи то болгарина; він вважав себе українцем. На час приходу до влади Олександра він служив у Петербурзі канцеляристом, був колегою Сперанського. Каразін написав проект реорганізації системи освіти в імперії, конверт без підпису поклав на столі в імператорському кабінеті; Олександр, захоплений анонімним автором, розшукав і наблизив його до себе. Каразін належав до вузького кола авторів освітньої реформи. У Харкові він знайшов активну підтримку серед місцевого дворянства і заможних міщан. Повернувшись з тріумфом і великою сумою зібраних грошей в Петербург, Каразін несподівано відчув різку зміну ставлення царя, якому ентузіазм Каразіна просто набрид. Досить грубо Каразін був відправлений у відставку, але не міг змиритися з крахом, нічого не розумів і продовжував закидати царя новими проектами, незважаючи на застереження придворних. Згодом Каразін був навіть заарештований.

На роботу в університет Каразін запросив багатьох відомих людей, зокрема Й-В.Г. Гете, П.С. Лапласа та Й.Г. Фіхте. Навіть ті, хто приїхав, забезпечили університету високий рівень викладання. З ієни, що була

тоді одним із центрів європейської гуманітарної культури, в Харків за рекомендацією Гете і Шіллера приїхав Йоган Баптіст *Шаг* (1758—1834 р.), філософ хоча й не дуже оригінальний, але принаймні належний до німецької інтелектуальної еліти. На викладання математики з Петербурга запрошено *Т.Ф. Осиповського* (1765—1832 рр.). Осиповський, випускник Володимирської семінарії, працював у столичному педагогічному інституті; як математик він належав до школи, залишеної в Росії Ейлером, читав курс математики та небесної механіки на рівні найкращих світових досягнень. Враховуючи, що підручників не було і Осиповському доводилося писати все самому, його переклад «Небесної механіки» Лапласа і курси диференційного, інтегрального та варіаційного числень були унікальними в Російській імперії. З 1813 р. *Т.Ф. Осиповський* був ректором Харківського університету.

Попередником Осиповського на посаді ректора був професор фізики з доброю європейською освітою *О.І. Стойкович* (1764—1832 рр.), за походженням серб. Він запросив до Харкова свого земляка *А.І. Дудровича*, який став не дуже здібним, але дуже переконаним послідовником *Шада*. З приходом Осиповського на посаду ректора традиційна для російських установ тих часів ворожнеча між «руськими» і «німцями» набула іншого вигляду — протистояння природничиків і філософів-гуманітаріїв. Осиповський розцінював німецьку філософію як «фантазію по преимуществу» і часто демонстрував свою до неї зневагу. Між тим, загальна ситуація змінилася з призначенням князя *О.М. Голіцина* на

посаду міністра освіти і віросповідань, а одного з його найближчих соратників *Я.З. Корнєєва* — на посаду попечителя Харківської навчальної округи. Корнєєв почав переслідувати *Шада* за його книгу «Природне право» (1814 р.). Не підтриманий природничиками, *Шад* був змушений покинути межі імперії. Викладання «природного права» в Росії було заборонене.

Помста філософів не примусила довго на себе чекати. 1820 р. ректор Осиповський висунув на отримання кандидатського ступеня талановитого студента-математика *М.В. Остроградського*. *Дудрович* запротестував у зв'язку з тим, що *Остроградський*, як і деякі інші студенти, не слухав курсу філософії, а, отже, не розуміється і в законі Божому. Осиповський на це відповів, що студенти не слухають філософії, «потому что не понимают из оной ничего, а выучивать слова наизусть они не расположены»^{*}. За умов, коли діяв циркуляр *Голіцина*, що вимагав зробити Святе письмо засадовим стосовно викладання всіх дисциплін, справа Осиповського була безнадійною. *Остроградському* ступеня не дали, Осиповського відправлено 1821 р. у відставку. *Остроградський* же поїхав у Париж, де був оцінений надзвичайно високо, повернувся 1828 р. вже не на Україну, а в Санкт-Петербург, де був професором і академіком. *Михайло Васильович Остроградський* (1801—1861 рр.), родом із Кобеляцького повіту, математик світової величини, і *Віктор Якович Буняковський* (1804—1889 рр.), родом із Бара на Поділлі, теж з паризькою освітою, разом із росіянином *П.Л. Чебишевим* заснували в Російській імперії власну математичну школу.

^{*} Див.: *Чириков С.С. Тимофей Федорович Осиповский // Русская старина. — 1876. — Вып. IX—XII. — Т. XVII. — С. 483.*

Духовний гніт, що був нестерпним у столицях, виявлявся втричі нестерпнішим у провінції, на яку перетворила Україну імперська влада. В конфлікті раціоналістичної чи «позитивістської», як би ми сьогодні сказали, і філософськи-поетичної ідеології програли обидві, виграло невігластво.

Дозволяючи організацію університету саме в Харкові, імператор, очевидно, розраховував на маргінальний характер Слобідської України, її близькість до Росії. Кафедру російської словесності, красномовства і поезії очолив професор *І.С. Рижський* (1761—1811 рр.), перший ректор університету, із семінаристів, автор одного з перших у Росії підручників логіки. Ніяк не можна було в ті роки сказати, що гуманітарні інтереси харківських філологів приведуть врешті до створення саме українського культурного центру. Тим більше, що і більшість професорів — *Ів.Єв. Срезневський*, *Р.Т. Гонорський*, *Є.М. Філомафітський* та ін-

ші — були приїжджими з Росії і мали семінарську освіту. Журнали та альманахи, що з'являються в Харкові, містять різномірний матеріал, в тому числі, принаймні орієнтований на українське життя, а то й україномовний. Це журнали: «Украинский вестник» (Філомафітський і Гонорський), «Харьковский Демокрит» (Маслович), «Украинский журнал» (Склябовський), «Харьковские известия» (газета Вербицького), «Записки Филотехнического общества» (Ф.В. Каразін-син), «Утренняя звезда», «Труды Общества Наук при Харьковском университете», «Запорожская старина» (Ізмаїл Срезневський).

У контексті численних громадських та наукових організацій і видань, що виникали на базі університету, в атмосфері інтелектуальної зацікавленості, звичайна меценатська і літературна діяльність набувала нового характеру. Григорій Федорович *Квітка* (1778—1843 рр.) належав до роду слобідської старшини, дуже поважаного в Харкові (їм належало село Основа, але часто вони жили в місті); його діяльність спрямована також і на покровительство культурі — Квітка був співробітником, а потім і видавцем «Украинского вестника», ініціатором створення кадетського корпусу, переведеного пізніше в Полтаву, публічної бібліотеки при університеті, інституту шляхетних дівчат. Але передусім Квітка — це «Грицько Основ'яненко», знаменитий своїми україномовними повістями і п'єсами. В 30-ті роки Квітка уже не просто автор сентиментальних та жартівливих творів — він творець української прози.

Тридцять років поворотні в розвитку української самосвідомості. З кінця 20-х років приходить в українську

культуру нове покоління, покоління колишніх студентів університету. Навколо Ізмаїла Івановича Срезневського (1812—1885 рр.), тоді ще студента, сина університетського професора, створюється гурток любителів старовини (брати Ф. і О. Євецькі, І. Розковщенко, О. Шпигоцький та ін.). Вони захоплені ідеєю збирання народної творчості, етнографічних описів рідного краю і збирання старожитностей. Серйозну роботу розгорнув у цьому напрямку Ізмаїл Срезневський вже після університету, попрацювавши деякий час на Запоріжчині і повернувшись до Харкова з величезним матеріалом спостережень і записів. В університеті ще в 20-ті роки молодий тоді П.П. Гулак-Артемівський (1790—1865 рр.), що після Київської духовної академії закінчив Харківський університет, викладав польську мову, історію та географію, писав українські балади й байки. Молоді літератори 30-х років — це випускники Харківського університету, які служили по відомству освіти по всій лівобережній Україні або осідали в своїх невеличких маєтках: Левко Боровиковський, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Віктор Забіла, сільський священик Степан Писаревський та інші, а також професор кафедри російської словесності Амвросій Метлинський. Тут же починається літературна і наукова діяльність Миколи Костомарова — «Ієремії Галки».

Харків, російський Харківський університет став колискою нової української літератури і молоді романтичної культури.

1820 р. Гімназію вищих наук було засновано в Ніжині. Двісті двадцять тисяч відписав на вищу школу із своєї спадщини князь Безбородько,

*Ніжин.
Гімназія вищих наук
(пізніше ліцей).
1824 р.*

і його молодший брат Ілля Андрійович добився указу про створення в Ніжині гімназії 1805 року. Та справа просувалася ще цілих п'ятнадцять років, і лише завдяки наполегливості спадкоємця — графа О.Г. Кушелева-Безбородька, який пізніше став зятем князя М.Г. Рєпніна — за допомоги його двоюрідного дядька, графа В.П. Кочубея, вдалось провести рішення в життя. За статутом Ніжинська гімназія мала дев'ять класів, що ділилися на три цикли; учні старшого циклу називалися студентами і по закінченні одержували 14-й клас «табелі», як і після університету.

Директором гімназії князя Безбородька був призначений В.Г. Кукольник, який через слабке здоров'я відмовився від запропонованої йому посади ректора Петербурзького університету. В першу ж зиму він у стані депресії покінчив із собою, молодший син його Нестор пізніше повернувся до Ніжина і закінчив тут гімназію. Директором став теж закарпатець, педагог і лікар І.С. Орлай. Орлай був масоном, як і більшість

Т. Шевченко.
Портрет
М.О. Максимовича.
1859 р.

учителів, які з ним приїхали. Це була єдина школа, в якій не припинилось викладання природного права.

1826 р. І.С. Орлай виїхав на нову посаду — директора ліцею в Одесу, а через деякий час гімназію сколихнули події, що почалися з доносів викладача політичних наук Білевича, теж закарпатця. Донос стосувався не дозволеної правилами російських шкіл організації шкільних вистав, але швидко переріс в дискусію про природне право у формі доносів реакційної частини вчителів і виправдань прогресистів. Особливу підозру у донощиків викликала обстоювана учителем Білоусовим теза про те, що «людина має право на свою особистість, тобто вона має право бути такою, якою природа створила її душу і тіло, і тому гідність розумної природи в чуттєвому світі являє непорушність особистості». З погляду бюстителів засад, крамола полягала вже в посиленні на право власної особистості, що заперечує «будь-який послух перед законом», а посилення на розум принижує віру. Справа закінчилась 1830 р. втручанням царя Миколи І. Гімназію було перетворено на ліцей природничого напрямку.

Ліцей підвищеного типу заснований 1817 р. в Одесі; на честь градоначальника Одеси і генерал-губернатора Новоросійського краю А.Е. Рішельє дю Плессі він був названий Рішельєвським. Викладання в ньому велось французькою мовою до 1820 року.

Повстання 1831 р. мало трагічні наслідки для долі польської культури. Після придушення повстання цар Микола вжив нових рішучих заходів щодо подальшої русифікації краю. Закрито було всі польські вищі навчальні заклади — університети у Варшаві й Вільнюсі та ліцей у Кременці. На противагу було вирішено на базі Кременецького ліцею відкрити в Києві російський університет, що й було зроблено 1834 р. в складі одного факультету — філософського з відділеннями історико-філологічним та природничо-науковим; наступного року утворено ще юридичний факультет, а 1841 р. — медичний. Першим ректором став Михайло Олександрович Максимович (1804—1873 рр.). Він був ректором всього рік, потім — деканом філософського факультету, 1845 р. пішов у відставку і жив у себе на хуторі Михайлова гора біля с. Прохорівки під Каневом. За фахом — ботанік, автор однієї з перших природничо-наукових популярних книг, Максимович за спрямуванням своїх найглибших інтересів був пристрасним шанувальником історії і культури українського народу і залишився в ній як видатний історик і фольклорист. Ще в Москві він видав збірки «Малоросійські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» (1834 р.), альманахи «Денница», в Києві — три альманахи «Киевлянин» та «Історію давньої руської

словесності» (1839 р.). Ці яскраві праці визначали напрям інтелектуальних інтересів перших часів роботи Київського університету.

В часи, коли університети та вищі гімназії стають центрами європеїзованої культури в Російській імперії, духовні академії і семінарії продовжують відігравати велику роль. Духовні заклади були більш демократичними за своїм складом, доступнішими для здібних юнаків із простого люду. Іннокентій Борисов, переведений з посади інспектора Петербурзької духовної академії ректором у Київську 1830 р., застав тут те ж філософське збудження в середовищі студентів, що й у Петербурзі. Всі найвизначніші пропагандисти німецької ідеалістичної філософії в Росії і в Україні вийшли з середовища духовних семінарій та академій. Це стосується і Київської духовної академії.

Першим значним пропагандистом Шеллінга в Росії був *Д.М. Кавунник* (*Велланський*, 1774—1847 рр.), родом із Борзни, випускник Київської академії, який слухав лекції Шеллінга в Німеччині. Професор медико-хірургічної академії в Петербурзі, Велланський читав природничі дисципліни в такому загальнофілософському стилі своїх німецьких учителів, що навіть в ту епоху, ще незнайому з лабораторними заняттями і експериментами, здавався немилосердно умоглядним. З Києва вийшов професор Петербурзької духовної академії *В.М. Карпов*, відомий своїм перекладом Платона. Після закінчення Київської академії професором філософії в університеті (1834—1850 рр.) був *О.М. Новицький*, автор першої в Росії книги з історії філософії; його наступник — *С.С. Гого-*

цький, професор філософії в Київській академії (1841—185 рр.) та Київському університеті (з 1851 р.), автор першого в Росії філософського словника, прихильник і своєрідний інтерпретатор філософії Гегеля. З Київської академії вийшов *І. Міхневич*, який читав філософію в Рішельєвському ліцеї. Нарешті, недостатньо досліджений вплив на Кирило-Мефодіївське товариство *П.С. Авсенева* (1810—1852 рр.), «смирненого філософа», який, будучи професором, прийняв постриг і став архімандритом Феофаном.

§ 3. ТРАДИЦІОНАЛІЗМ І РОМАНТИЗМ

«Історія русів»

Рукопис під назвою «История русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского» знайдено вперше, очевидно, 1828 р. в бібліотеці м. Гринєва Стародубського повіту Чернігівської губернії; невідомо, чи це був автограф, оскільки існували і раніші списки — і 1817, і 1814 років. Рукопис став дуже поширеним десь із тридцятих років; досить швидко було встановлено, що це одна з численних в ту епоху містифікацій — написаний він значно пізніше, ніж сам себе датує (1769 р.), і автором його не міг бути Кониський.

«Історія русів», безумовно, пов'язана з Новгород-Сіверським гуртком. Чи були її авторами батько й син Полетики (Полетика-старший був учнем Георгія Кониського і листувався з ним), чи, як вважає В. Шев-

чук, Андрій Худорба, а чи вийшла вона з маєтку Михайла Миклашевського — поза сумнівом її походження з того кола української старшини, яке пов'язане з Глухівськими гетьманськими канцеляріями та архівами Малоросійської колегії, збирачами старовини, що були натхненні ідеями самостійного витоку і значення козацької рицарської гілки імперського дворянства, продовжувачами ідейно-політичної традиції Переяславської угоди, які не забували, що це мала бути саме угода.

Рукопис псевдо-Кониського має ту особливість, що він є псевдо-історією. Легкість, з якою автор оперує нібито фактами, напівлегендарний характер всієї історичної розповіді дали підставу визначити жанр «Історії русів» як твору радше літературного, ніж історичного. «Історія русів», будучи, звичайно, підробкою, все ж не уподібнюється літературному творові. Вона написана в жанрі козацьких літописів, які теж недостатньо вірогідні в деталях, некритично користуються чут-

ками і історичними легендами. Що ж до псевдо-Кониського, то він свідомо творить ідеологію, використовуючи для цього історичний матеріал так, як він його бачить, не зупиняючись перед дуже вільною подачею власних версій реальної історії.

Варто нагадати, що «Історію держави Російської» М. М. Карамзін писав з 1816 по 1829 р. , і що тоді було чимало читачів, невдоволених надмірною, як їм здавалось, прив'язаністю до фактів, несміливістю в їх «творенні». Такі були тодішні запити до історії, так формувалась культура історичного дослідження.

«Історія русів» була опублікована О. Бодяньським 1846 року. Більше російською мовою, мовою оригіналу, вона не видавалася; український переклад вийшов у Нью-Йорку 1956 р. і в Києві 1991 р. (передмова В. Шевчука, переклад І. Драча). Сучасник згадує, що списки «Історії» мали «характер якоїсь таємничості; читаючи її, зачиняли в кімнаті двері»^{*}. Що ж було таємничого і недозволеного в цьому творі, який справив таке враження на читачів першої половини століття і потім надовго зник з читацького горизонту?

Історична концепція псевдо-Кониського виходить із єдності історії «Малої Росії» з історією «всієї Росії». Сам термін «Україна» неприйнятний для автора, він вважає введення цієї назви польською інтригою. В центрі історичної оповіді — події Хмельниччини, і автор неприховано захищає ідею об'єднання Росії та «Малої Росії». Нещастя, які випали на долю «русів» після входження України до Росії, він схильний навіть пояснювати інтригами поляків, неродовитих українців та євреїв, що

^{*} Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 63.

обманом проникли до козацької верхівки: поляки «спроквола ввійшли знову у всі уряди і командування Козацькі і... забули і затьмили врешті-решт те, що вони є зайдами в землі чужій... Їм позаздрили і привнувши багато із природних Малоросіян, а особливо із поповичів, котрі вибилися у чиновники завдяки інспекторіям, пристали до їхньої системи... А до сих ще премногі виниклі з Жидівства, змушені хреститися в час минулих над ними масових вигублень, і поверстані в Шляхту відомим про перехрестів статутним артикулом склали, на рещті, із помішання всіх язиків і порід єдиний бич для Козаків і всіх Малоросіян». Традиція етнічної чистоти підтримується, на думку автора, становою структурою суспільства «русів». При цьому козацтво для нього — прямий продовжувач військово-політичної еліти Київської Русі (навіть термін «козаки» він виводить із «козари»-«хазари»). Згідно з офіційною царистською історіографією, розставлені і всі оцінки гетьманів, поділених на «добрих» і «поганих» залежно від їх ставлення до Росії.

Що ж було в «Історії русів» небезпечного з офіційної точки зору?

Безпосередньо причиною невдоволення ортодоксальних російських патріотів було те, що в книзі не приховувалися факти грубого знущання царської влади з «Малоросії», що в уста противників союзу з Росією, в тому числі Мазепи, вкладались промови і аргументи, малоприємні для імперії. Так, Мазепа, який характеризувався різко негативно («мерзенний задум той породила в ньому пекельна злоба за особисту образу свою»), промовляє досить розумні речі: «Ми стоїмо

тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли споряджувала»*.

Справа, проте, не тільки в тому, що в тексті є небажані висловлювання неприємних і неприйнятних, з офіційної точки зору, осіб. Загальна концепція твору полягає в тому, що Україна уклала з Росією угоду з власної доброї волі. А, отже, у випадку, коли інша сторона цієї угоди не дотримується, то Україна може вчинити так само, як вчинила з Польщею, якій теж служила вірно і віддано, доки не була нею зраджена. Обґрунтування своє ця позиція знаходить у промові, нібито проголошеній Хмельницьким: «Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх». У такий спосіб обґрунтоване «природне право», спрямоване у цьому випадку проти поляків, які «вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те

* Історія русів. — К., 1991. — С. 169.

** Там же. — С. 257.

ненадійне і нестерпне самим нам»¹. Але така логіка природного права на честь, власність, свободу і життя неминуче веде до сумнівів у тому, що союз України і Росії вищими силами визначений як вічний.

Через століття, коли з'явилися перші обґрунтування державної незалежності України, вони послали саме на те, що Росія не дотримується Переяславських угод. Ця міна була закладена вже в «Історії русів», чому, можна думати, автор і сховався за псевдонімом.

В «Історії русів» бачимо прояви етнічної обмеженості, або, краще сказати, національного консерватизму; з натяками на етнічну нечистоту козацької верхівки пов'язані і соціальні орієнтації — не випадково в «Історії» неодноразово даються негативні характеристики плебеям-запорожцям. Проте автор не приховує фактів геноциду в роки Хмельниччини і не виправдовує їх. Певний національний консерватизм слугує іншим цілям: в «Історії русів» яскраво зображено лицарську мужність і героїчну самовідданість козацької військової еліти «русів». І хоча й тут не обійшлося без легенд, можна сказати, що загалом картина безстрашної і нескінченної війни козацтва за свободу своєї вітчизни була правдивою. Ця романтична картина разом з терпким присмаком чогось волелюбного і тому забороного, і притягувала читача першої половини століття.

Надзвичайна популярність «Історії русів» на початку XIX ст. свідчить про те, що в ортодоксальному царистському світогляді нового українського дворянства, в його готовності увійти до складу дворянства всеросійського була певна недомовленість і кон-

венціональність. Нащадки козацької старшини неначе залишали за собою право на власну військово-аристократичну традицію і вимагали до неї серйозного ставлення.

Іван Котляревський та його «Енеїда»

Десь приблизно в ту пору, коли писалася «Історія русів», над своєю «Енеїдою» в Полтаві працював Котляревський. Без його згоди і відома перші три частини «Енеїди» надруковано в Санкт-Петербурзі 1798 р., через десять років — другим виданням. Згодом наступного, 1809 р., І. П. Котляревський видав там же, в Петербурзі, перші чотири частини твору (повний текст із 6-ти частин опубліковано після його смерті, 1842 р.).

Іван Петрович *Котляревський* (1769—1838 рр.) був корінним полтавчанином, за винятком років військової служби та служби домашнім учителем жив у Полтаві безвиїзно, мав там досить велику, але просту, майже селянську хату поряд з нинішнім центром міста, на горбку над Ворсклою. Він був сином канцеляриста, сам після духовної семінарії служив канцеляристом і належав до «канцеляристської» староукраїнської культури. Почав він писати «Енеїду», коли йому було років двадцять п'ять, писав довго і видати частину наважився лише у сорок років. Після цього в житті Котляревського був істотний епізод: він брав участь у формуванні козацького війська (ініціатива, як згадувалось, належала близькому до автономістського гуртка Миклашевському), командував полком і одержав звання майора.

Ще до Репніна Котляревський був у Полтаві відомою і поважаною лю-

¹ Історія русів. — С. 104.

диною; будучи майором, Котляревський водночас був і директором театру. З прибуттям до Полтави князя Рєпніна культурне життя пожвавилось, роль Котляревського зросла. Він входив до того гуртка чиновників та інтелігентів, які створили 1818 р. в Полтаві масонську ложу «Любові до істини». Магістром ложі був службовець канцелярії Рєпніна М. Новиков, його заступником — С. М. Кочубей, колишній предводитель дворянства, родич відомого графа Віктора Павловича, одним із наглядачів — господар Качанівки В.В. Тарновський, а І.П. Котляревський обіймав посаду, що називалась *vitія*. Того ж року Котляревський написав для очолюваного ним театру, в якому він сам був і актором, дві українські п'єси: «Наталка Полтавка» та водевіль на мандрівний сюжет «Москаль-чарівник». Для того, щоб пустити п'єси в театри у межах генерал-губернаторства, достатньо було дозволу князя М.Г. Рєпніна, і Полтавський театр став першим, де почалися вистави українською мовою.

Важко переоцінити роль, яку відіграла скромна і непретензійна «Наталка Полтавка» в історії української культури. За нею пішли українські п'єси, водевілі, навіть опери та оперети Г. Квітки-Основ'яненка, В. Гоголя, С. Писаревського, нарешті, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, що заклало підвалини українського театрального репертуару ХІХ століття. Можна сперечатися, що справило більший вплив на українське культурне життя того століття — «Наталка Полтавка» чи «Енеїда». Проте як літературне явище «Енеїда» на порядок значущіша і самобутніша.

За своїм жанром, як зазначається в літературі, «Енеїда» належить до дав-

І.П. Котляревський.
Літографія.
1843 р.

нього бурлеску, тобто до «зниженого» і сміхового виконання «високої» теми. Найчастіше при цьому говориться про пародійний характер бурлеску. Як підкреслював М.М. Бахтін, при цьому залишається незрозумілим, на кого тут пишеться пародія. Чи є «Енеїда» пародією на знаменитий твір Вергілія? Якщо ні, то що ж тоді пародіює Котляревський? Плутанина виникає з моралізаторської і політизованої естетики, для якої якщо є сміх, то автор обов'язково когось чи щось висміює, картає і бичує. Поза всяким сумнівом «Енеїда» Котляревського належить до численних сміхових, «низьких» переспівів класичного Вергілієвого твору, що починаються в Європі ХVІІ ст. і продовжуються протягом усього ХІХ століття (остання «Енеїда навиворіт» з'являється в Росії наприкінці ХІХ ст.).

Посмішку викликає вже перша фраза: «Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак». Для багатьох читачів уже цього достатньо —

*Т. Шевченко.
Будинок
І.П. Котляревського
в Полтаві. 1845 р.*

далі йде повторення сміхового зіставлення образного ряду високого римського епосу з побутовим і простонародним українським образним рядом. Щоб оцінити характер цього зіставлення, треба знати не тільки переспів Котляревського, а й оригінал Вергілія. В ті часи Вергілія знала кожна освічена людина — це був чи не найпопулярніший римський автор, його читали латиною; сьогодні ми можемо скористатися вже й чудовим перекладом на українську мову М. Білика під редакцією Б. Тена. Отже, початок поеми у Вергілія звучить так:

*Ратні боріння й героя вславляю,
що перший із Трої,
Долею гнаний, прибув до Італії,
в землі лавінські.
Довго всевишня по суші і морю
ним кидала сила,
Бо невблаганна у гніві Юнона
була безпощадна.
Досить натерпівся він у війні,
поки місто поставив,
Переселивши у Лацій богів,
звідки рід був латинський,
Родоначальники Альби й мури
походили Рима.
Музо, про всі ті причини згадай нам,
чю він образив*

*Волю божисту і що так богів засмутило,
Що навіть мужа такого побожного
змусила стільки
Витерпіть біг і пригог;
чи такі вже боги невблаганні?*

У Котляревського той самий початок звучить так:

*Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.*

*Він, швидко поробивши човни,
На синє море попускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка,
Енея не любила — страх;
Давно уже вона хотіла,
Його щоб душка полетіла
К чортам і щоб і дух не пах.*

Як бачимо, повторення у сміховому варіанті теми Вергілія досить близьке до оригінального тексту і відрізняється не тільки умисно-вульгарною стилістикою, а й сучасним і цілком «високим» за розміром і культурою рими віршем. Для майбутнього «Енеїди» Котляревського чи не вирішальним стала саме та обставина, що вірш її, легкий, невимушений, насичено-образний по-народному і зовсім не сміховий, поклав початок сучасній українській поезії. Сміховий ефект, отже, досягається не тільки подвійним, але й потрійним зіставленням: героїко-епічного латинського

Енея з сучасною культурою та простонародним і грубим жартом.

Та обставина, що «Енеїда» Вергілія була знайома тодішньому освіченому українському читачеві, має бути врахована і при огляді твору загалом. Сьогодні мало хто може відповісти на запитання, який у «Енеїди» Котляревського сюжет, чим вона закінчується. А у твору є сюжет, і він дублює сюжет Вергілія.

Вергілієва «Енеїда» — етногенетична легенда: там розповідається про звитяжні дії родоначальника римлян, засновника римського народу і римської держави. Центральною темою є тема долі, що формується в боротьбі між різними богами, а у вирішальний момент Юпітер-Зевс дає герою самому визначити майбутнє у чесному двобої з Турном. Доленосна подорож з супутніми нескінченними війнами та боротьбою з природними лихами проходить і через підземне царство. Еней — один із щасливців античної міфології, які побували в царстві мертвих і вийшли звідти живими; він одержує там благословення від батька, пророцтво якого служить йому опертям у боротьбі за майбутнє.

Хоч подорож по «тому світові» у Вергілія не має такого самостійного значення, як у Данте, опис царства Плутона, його п'яти зон Вергілієм є також характеристикою людського світу, людських чеснот та гріхів з висоти містичного лету. Картини мандрів Енея сповнені соковитих деталей, в тому числі є і описи бенкетів, але переважно це — «пири»-битви, з детальними картинками того, куди увійшов спис чи меч і звідки він вийшов.

У «низькому» українському варіанті все набуває іншого смислу.

Оповідь перетворюється на звичну для київського спудея комбінацію своєї і латинської мови і образності. За тиждень по прибутті на землю Латина Енеєві троянці «так латину взнали, / що вже з Енеєм розмовляли/ і говорили все на ус: / Енея звали Енеусом, / уже не паном — домінусом, / себе ж то звали — троянус». Є в поемі і відверто карнавальна нісенітниця — «борців як три не поденькуєш /, на моторошні засердчить; / і зараз тяглом закишкуєш, / і в буркоті закендюшить» і так далі. Підкреслена цими мовними пасажами дворянність образної мови — це карнавалізація героїко-епічного світу римської «Енеїди». СENS такої карнавалізації стане більш зрозумілим, якщо ми згадаємо, яку роль римський образно-символічний ряд відігравав у культурі класицизму.

Позбувшись серйозного легендарного значення, сюжет про приїзд троянців до Лаціуму та їх перемогу над місцевим царем Турном не втрачає сенсу, а набуває типово карнавального змісту: загибеллю карнавального царя завершується будь-який карнавал, вбивство Турна Енеєм перетворюється на карнавальне ритуальне убивство. Подорож Енея з його «обірваними, мов гиря, ланцями» по світу має не стільки героїчний, скільки комедійний характер, бо хоч би де вони опинялися, одразу ж починають залицятися до місцевих молодичь і нестримно й буйно бенкетувати. В моралізаторському тлумаченні твору Котляревського як сатири на вади сучасного йому суспільства центральне місце посідає опис відвідин Енеєм потойбічного світу, де він бачить справедливу кару за гріхи і вислов-

лює нібито соціальний протест. У виданні «Енеїди», блискуче ілюстрованому Д. Базилевичем, зображено як у картинах пекельних мук, так і в картині райського блаженства членів Спілки радянських художників України. З однаковим успіхом можна було б твердити, що Д. Базилевич висміював пороки радянських митців.

У пекло український Еней потрапляє саме так, як це він мав би зробити згідно з народними уявленнями: «густий пройшовши дуже ліс», він побачив, що «на ніжці курячій стояла / то хатка дуже обветшала / і вся вертілася кругом», а з хатки «вийшла бабище старая, / крива, горбатая, сухая, / запіснявіла, вся в шрамах; / сіда, ряба, беззуба, боса, / розхристана, простоволоса, / і, як в намисті, вся в жовнах». Казкова баба-Яга, на яку перетворилася пророчиця Сівілла, веде Енея в дещо модернізовані пекло і рай, описані однаково з гумором. При цьому в пеклі зустрічаються всі, і опис його нагадує ярмарок: «Там всі невірні і христьяне, / Були пани і мужики, / Була тут шляхта і міщане, / І молоді, і старики; / Були багаті і убогі, / Прямі були і кривоногі, / Були видючі і сліпі, / Були і штатські, і воєнні, / Були і панські, і казенні, / Були миряни і попи».

Грішні всі, грішний світ людський, для гріхів панських знайдено своє слово, як і для гріхів чиновницьких та інших. Протиставлення грішників праведникам навряд чи можна приймати всерйоз. Для характеристики раю достатньо згадати одну фразу: «Ні холодно було, ні душно, / а саме так, як в сіряках, / І весело, і так не скучно, / на великодних як святках». Опис райського блаженства вартий цитати:

*Сиділи, руки посклававши,
Для них все празники були;
Люльки курили, полягавши,
Або горілочку пили,
Не тютюнову і не піну,
Но третьопробну, перегінну,
Настоянну на бодяні;
Під челюстями запікану,
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шапран.*

*І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терен, полуницці,
Круті яйця з сирівцем
І дуже вкусною яешню,
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем.*

У цій повній гумору апетитній картині райського блаженства — секрет не тільки стилістики, а й всього сенсу «Енеїди» Котляревського. Якщо у Вергілія поема сповнена натуралістичних описів побоїщ, що мають увінчатися торжеством Риму над світом, то у Котляревського маємо натуралістичний, буйний, якийсь рубенсівський опис життєвих радощів, що скидаються радше на нехитрі, невибагливі мрії мандрівників по тернистих шляхах життя. Згодом з'явиться чимало етнографічних описів України, в тому числі й української кулінарії; «Енеїда» й тут має серйозне наукове значення як джерело, але, по суті, це не ілюстрації і не описи — це картини життя, через яке проходять чи хотіли б пройти Еней з земляками. А конфлікти вищих сил, від яких залежить доля людська, нагадують пізнішу «Кайдашеву сім'ю».

Поема «Енеїда», з якої починається нова українська література,

немов би написана на берегах класичного твору римської літератури, як писалися на берегах священних текстів грубі «ченецькі жарти». Автор ніби переповідає слухачам зміст героїчної епопеї Вергілія, спускаючись до їхнього розуміння, — та так, що і переповідач, і слухачі вмирають зо сміху. Бо ці нібито маргінальні простаки читали поему в оригіналі, знають смак золотої латини, і тому можуть оцінити результат опускання римської героїки в низову повсякденну культуру свого національного буття. Переповідач продовжує з дуже серйозним виглядом; місцями, коли він говорить про мужність і відданість батьківщині своїх земляків, чи то пак Енеєвого мандрівного воїнства, він і справді серйозний.

У результаті поема Котляревського начебто втрачає цілісність, наявну у етногонічній героїчній легенді римлян. Сміхове начало знімає сюжетно-змістову напруженість, все розпадається на окремі картини, поєднані лише темою мандрів. Та й мандри втрачають той раціонально-повчальний характер, який вони мають в численних модифікаціях сюжету блудного сина. Згідно з естетикою карнавалу, сміховий простір неорганізований, це світ хаосу, що протистоїть звичному порядку, світ «навиворіт». Сукупність картин, змальованих «Енеїдою» Котляревського, нагадує радше яскравий літній ярмарок де-небудь в Ізюмі чи Сорочинцях (пригадаємо, що в «Ізюмському ярмарку» у гетьмана Розумовського актори говорили теж не по-нашому, щоправда, не латиною, а по-французьки). Ми бачимо і тих «троянців»:

*Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,*

*Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Іська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій
І всі троянці, що втопились,
Як на човнах з ним волочились,
Тут був Вернигора Мусій.*

*Жигівська школа завелася,
Великий крик всі підняли,
І реготня де не взялася,
Тут всяку всячину верзли;
Згадали чорт знає колишнє,
Балакали уже і лишнє
І сам Еней тут розходивсь ...*

Отаким «великим криком» і «реготнею» обернулося наше спілкування з предками завдяки великому переповідачеві, який так майстерно зіграв простачка в тому яскравому ярмарковому театрі, яким стала грізна римська легенда, спущена з літературних латинських небес на літературну полтавську землю. На місце вимірної гекзаметрами класичної й класицистської цілісності прийшов все-таки не хаос — прийшла якась внутрішня цільність низового життя, просякненого відчуттям свободи.

Українська романтика і слов'янська ідея

Публікація Котляревським чотирьох частин «Енеїди» не просто збігалася в часі з дискусією про статус української мови, а стала, можна сказати, найбільш значущим аргументом у цій дискусії, що затяглася на довгі роки й десятиліття.

Початок дискусії поклала стаття професора Краківського університету Бандке, опублікована 1818 р. в журналі «Вестник Европы» з приміт-

ками її редактора, професора М. Каченовського. Польський вчений обстоював думку про те, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, натомість скептичний і обережний Каченовський твердив, що це всього лише «малороссийское наречие». Поставлені в дискусії проблеми виходили за рамки філології, йшлося, по суті, про те, чи українці являють собою окрему націю, чи є лише етнічною та діалектною групою єдиного «руського» народу. Поява «Енеїди», літературного твору, що сполучав — з великим почуттям гумору — латиномовну освіченість із культурою, побудованою на народній мові, була немовби декларацією про те, що українська нація, українська мова й українська культура є фактом, який просто треба брати до уваги.

Характерно, що в згаданій дискусії суверенний статус української мови першим відстоює саме польський культурний діяч. Це відображало певні тенденції розвитку польської культурно-політичної свідомості.

Після того, як Польща стала в основній своїй частині провінцією Російської імперії, в середовищі польської еліти визрівала ідея об'єднання зусиль з українськими колами, на початку століття поширюється українофільство. В аристократичних салонах співають українські пісні, з'являються численні публікації, де здійснюються спроби зрозуміти не тільки козаків Хмельницького, а й гайдамаків; українська козащина стає модою. Інтерес до української минувшини захоплює й польських учених; збиранням українського фольклору та вивченням української старовини займався Зоріан Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький,

1784—1825 рр.), якого слушно вважають не тільки польським, а й українським етнографом і фольклористом. У політичних колах ці тенденції збігаються зі спробами встановити контакти з російськими ліберальними і революційними колами.

Спочатку ці контакти здійснюються в межах масонського руху. В Україні більшість масонських лож були створені польським Великим Сходом; такою була ложа Розсіяного морю в Житомирі (1787 р.). Але засновані 1818 р. ложі Об'єднаних слов'ян в Києві, Озіріса до полум'яніючої зорі в Кам'янці-Подільському вже об'єднували і польську, і російську інтелігенцію та офіцерство. Полтавська ложа Любові до істини, заснована того ж року, була російсько-українською; вона, до речі, формально так і не діяла, оскільки князь Рєпнін, людина ліберальна, але в межах допустимого, дозволу на діяльність ложі не дав.

Після розпуску масонських лож за рескриптом 1822 р. збереглися таємні товариства, де відбувались контакти між польськими та російськими колами. Назву «Товариство об'єднаних слов'ян» взяла спілка, створена офіцерами в м. Новоград-Волинську; пізніше воно об'єдналося з декабристським Південним товариством. На той час дворяни-українці, які брали участь у таємних товариствах, не мали окремої української національної програми, хоча Південне товариство протиставило федералістській ідеї централістам-північанам. На одному з таємних зібрань, що відбулося в серпні 1825 р. у Житомирі за участю Муравйова-Апостола, Рилєєва і польських аристократів, з промовою виступив молодий випускник Кременецького ліцею, поляк, який писав

українські вірші, Тимко (Томаш) Падурра. Він «зовсім несподівано виступив в ім'я свободи третьої слов'янської національності, малоруської власне... А промовляв з таким захопленням про давні вольності народу на Україні, так образно змалював його минуле, що прихилив до себе серця всіх»¹. За іншими даними, тоді йому було доручено поїхати за Дніпро по українських землях, а Муравйов на знак братерства подарував Падуррі залізний перстень.

Після поразки декабристського повстання зусилля польських українофілів спрямовані на здобуття підтримки польському рухові з боку українських кіл. Справжнім подвижництвом можна назвати подорож Падурри через всю Україну аж на Кубань, під час якої він виступав із своїми українськими піснями героїчного і патріотичного спрямування. По дорозі Падурра відвідав І.П. Котляревського в Полтаві, який прийняв його з виразами співчуття й моральної підтримки. Між іншим, музику на тексти Падурри писав один із аристократів Жевуських, Вацлав-Северин, великий оригінал, який багато подорожував, грався спочатку в арабського еміра, а потім — «козака Ревуху». (Одна з Жевуських, за першим чоловіком Ганська, — стала дружиною Бальзака.)

Жевуський загинув під час польського повстання 1831 року. Подорож Падурри не мала наслідків. Цар Микола, занепокоєний перспективою україно-польського зближення, запропонував спочатку князеві Рєпніну створити українське військо для участі в придушенні польського повстання; той взявся за справу, частина українського дворянства хотіла використати цю можливість для

А. Мокрицький.
Портрет
Є. Гребінки.
1833 р.

відновлення своїх збройних сил, але, на щастя для України, обійшлося без участі українських військ у придушенні польського національно-визвольного руху.

Український культурний рух тридцятих — сорокових років став демонстрацією самостійності й самобутності української культури. Проявлявся він передусім у поетичній та прозаїчній творчості (українські вистави в театрах були тоді рідкістю) та етнографічних і фольклорних дослідженнях, особливо після створення у 1845 р. Російського географічного товариства. В різних кінцях України, від Слобожанщини до Карпат, спалахує поетична творчість українською мовою.

За літературним рівнем переважна більшість цих поезій може бути віднесена до так званого «літературного фону». Гімназійні вчителі, відставні чиновники в своїх сільських маєтках, семінаристи, члени петербурзьких та московських земляцтв, сільські священники, польські шляхтичі і навіть ксьондзи переживають радість словесної творчості (тоді існував у Росії надзвичайно вираз-

¹ Цит. за: Кирів Р. Мовою українського народу // Українською музою патхненні. — К., 1971. — С. 15.

ний вислів: «изящная словесность») в українській мовній стихії. Але традиція тільки створюється, переважній більшості мову треба вивчати з самого початку, як вивчав її студентом М. Костомаров, просиджуючи цілими днями у корчмі. Ця хвиля письменства звичайно відноситься до романтичного напрямку в українській поезії.

Оскільки термін «романтизм» чітко не визначений, можна знайти ознаки, за якими всі ці вірші від досить кострубатих поезій Падурри чи галицьких поетів гуртка «Руської трійці» до харківських професорів-«словесників» Петра Гулака-Артемівського та Амвросія Метлинського, петербуржця Євгена Гребінки та москвича Осипа Бодяньського природно вважати романтичними. Щоправда, можна знайти й певні ознаки сентиментального, мелодрама-тичного й «жорстокого» жанру, який існує вічно і зумовлений близькістю до невибагливого читача, у художньому відношенні — читача-початківця, яким і був тоді й

російський, і український масовий споживач культури. Так чи інакше в поезіях звучать сум, почуття самотності, нерозділеного страждання, трагізм, прагнення до високих ідеалів, і принаймні в цьому побутовому розумінні слова культура, що формується в другій чверті XIX ст., є романтичною.

В українській культурі, яка складається в цю добу, є сміховий і «нижній» реєстри творчості, вона продовжує традицію «Енеїди», але далеко не завжди з тією вишуканістю, яка властива поемі Котляревського. На сцені українських театрів живуть навіть комедії князя Шаховського — зразок «горілчановареничної» псевдокультури. Незважаючи на протести, зокрема Котляревського в «Наталці Полтавці», незважаючи на те, що подібні водевілі мають такий самий стосунок до української культури, як пригноблені анекдоти «вірменського радіо» — до вірменської, вони продовжували знаходити споживача, який не дуже відрізняв їх від «Енеїди».

Образ українця з подвійним дном, не такого вже простака, яким він видається, входить у літературу, поданий з добрим гумором. На довгі роки так увійшов в українську культуру образ Шельменка-денщика, створений Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Типологічно цей образ споріднений із широко розповсюдженим в європейській культурі образом слуги чи пари «слуга — служниця», які створюють низовий і сміховий дублі паначи чи панської пари. Шельменко-денщик — це, так би мовити, Санчо Панса, але без дон Кіхота. В романтичній культурі України описуваного часу відчувається брак свого дон

Кіхота і здійснюються спроби знайти відповідну «вертикаль», яка доповнювала б горизонтальний вимір.

Здавалось би, реєстр, в якому реалізується українська культурна природа, знайдено: це — сміхова культура, найвиразніше відтворена в «Енеїді». Простонародний жарт стає надзвичайно популярним жанром на початку ХІХ століття. Це стосується не тільки літератури, але й побуту. Так, сучасники пригадують, що вельможа Дмитро Трощинський страшенно любив ходити на хрестини та інші свята своїх кріпаків, там співав пісень і танцював гопака — незважаючи на свій гонор і вражене самолюбство вчорашнього світського лева.

Характерною рисою цієї культури, яка зближує її з романтизмом, є нове переживання в ній у вигляді «переспівів» літературних творів спорідненого культурного кола. Сьогоднішнє розуміння авторства було чуже тодішньому красному письменству. Без посилань на авторів повторюються не тільки окремі мотиви, а й цілі твори — це переживається як перевтілення чужого твору в нове культурне середовище. Так, П. Гулак-Артемівський «переспівує» «Пана Твардовського» А. Міцкевича, при цьому досить абсурдно, в «сміховому» українському ключі, який він ніколи не відрізняв достатньо чітко від анекдоту в стилі князя Шаховського, але, кажуть, сам Міцкевич сказав, що вийшло краще, ніж у його польському оригіналі.

Мабуть, ще важливішим є факт переходу деяких поезій в пісенний доробок народу. Деякі з пісень, що вважаються зараз народними, створені поетами-романтиками; так, на слова вірша Віктора Забіли «Гуде вітер вельми в полі» музику написав вели-

кий Глінка, з яким поет познайомився в Качанівці у Тарновського, а на слова вірша Михайла Петренка «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю» — аматорка, дочка поета В.С. Александрова. Вірш Михайла Петренка, поета, про якого ми майже нічого не знаємо, дуже довгий і не міг би співатися увесь; той шматок його, що популярний і сьогодні, якось вирваний із контексту і не має, здається, викінченого змісту. Проте це прагнення «злетіти на небо», яке тільки й чути в пісні-романсі, власне, і є тим невизначеним, але виразним сенсом не лише пісні Петренка, а й усієї романтичної поезії.

Велися й теоретичні дискусії навколо питання про культурно-національні особливості українців — бай-дуже, що їх називали «южними рускими» і розглядали як частину єдиної нації. 1834 р. в Москві виходить книга Юрія Венеліна (псевдонім Юрія Івановича Гуци, закарпатця з-під Сваляви, болгарознавця, автора двотомної праці про болгар). «Можна сказати рішуче, — пише Венелін, — що серце руського народу знаходиться

ся на півдні, а голова на півночі»^{*}. Вадим Пассек, український слобідський дворянин чеського походження, в «Путевых записках Вадима» (1834 р.) говорить про традиційну для всіх слов'ян-землеробів сумирність і покірність. А Осип Бодянський 1835 р. в «Московском наблюдателе» пише про небажання російського народу займатися політичним життям, а через два роки, в магістерській дисертації — про свідоме відсторонення народу від політики «вінчаними главами». Риси «споглядальності» Бодянський вбачав якраз у російському фольклорі, якому протиставив «буйну» і «кипучу» українську пісню^{**}.

Найбільш чітко культурно-політичні орієнтації українського руху середини століття формулюються в ідеології «Кирило-Мефодіївського товариства».

«Кирило-Мефодіївське товариство». **Микола Костомаров**

Перебільшувати роль «Кирило-Мефодіївського товариства» як нелегальної організації було однаково вигідно як царській таємній поліції, так і тим авторам, для яких уся історія є історією або боротьби класів, або визвольних змагань. Тому певний інтерес становить також і «детективний» бік історії Кирило-Мефодіївського товариства.

Він виглядає таким чином. Студент Київського університету Олександр Петров зняв квартиру в домі протоієрея Андріївської церкви, в невеличкому будинку, що стояв десь біля самого верху Андріївського узвозу. Через тонку стінку він чув розмови, що велися в кімнаті в іншого квартиранта, кандидата права Миколи Гулака. Розмови, як він зрозумів, були

«антиправительственні». Натхнений цікавістю і природженим провокаторським талантом, Петров завів знайомство з сусідом і поволі почав викликати його на відвертість. Довірливий і азартний Гулак став агітувати Петрова приєднатися до якогось таємного товариства. Петров написав донос на ім'я попечителя навчальної округи. Справа негайно опинилася на столі у головного начальника III відділенням Його імператорської величності власної канцелярії генерал-ад'ютанта графа О.Ф. Орлова (з 1844 р. він змінив на цій посаді О.Х. Бенкендорфа), і той з благословення наступника престолу великого князя Олександра Миколайовича почав справу про арешт Миколи Гулака.

18 березня 1847 р. поліція з'явилася на квартиру Гулака на Андріївський узвіз для обшуку та арешту молодого юриста. Поки йшов перегляд паперів, Гулак попросився до вбиральні. Приставу Андрію Юнкеру здалося, що арештований може знищити важливі докази державного злочину, і він кинувся перевіряти нужник. Сучасної сантехніки тоді не було, і мужньому приставу вдалось викопати в нужнику «преступную рукопись «Закон Божий», брошенную Гулаком. За что назначено в награду: частному приставу Юнкеру 200 рублей серебром, а полицейским служителям 15 рублей серебром»^{***}. Одержав грошову нагороду і в знак заохочення був прийнятий на постійну роботу в III відділення і донощик, але згодом за нечистоплотність у справах його звідти вигнали й відправили на службу десь в північну глушину.

На цьому, власне, детективна частина закінчується, хоча з'ясування

^{*} Цит. за: Янковский Ю. Патриархально-дворянская утопия. — М., 1981. — С. 139.

^{**} Див.: Там же. — С. 206.

^{***} Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. I. — С. 32.

кола підозрюваних осіб та їх арешти, допити, аналіз документів та оформлення справи зайняли ще деякий час, треба сказати, невеликий, бо вже 26 травня 1847 р. граф Орлов направив царю доповідь про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів, з якими Микола повністю погодився. При всій неповороткості тодішньої системи зв'язку і колосальних відстанях — а справа велась під безпосереднім наглядом імператора — варто подивуватись оперативності царського розшуку, що швидко знайшов усіх у різних кінцях краю, посадив, провів розслідування і в три місяці закриття справу.

В справі виявились замішані:

Костомаров Микола Іванович, 28 років, з дворян, професор-ад'юнкт Київського університету;

Гулак Микола Іванович, 26 років, з дворян, кандидат права, влаштовувався на роботу в Раду Санкт-Петербурзького університету;

Білозерський Василь Михайлович, 22 роки, з дворян, учитель з Полтави;

Куліш Пантелеймон Олександрович, 28 років, з дворян, учитель гімназії в Санкт-Петербурзі;

Шевченко Тарас Григорович, 33 роки, з кріпаків, художник Петербурзької Академії художеств;

Навроцький Іван Іванович, 24 роки, кузен М.І. Гулака, з дворян, студент Київського університету;

Савич Микола Іванович, 43 роки, з дворян, не служив, поміщик з Полтавщини;

Маркович Опанас Васильович, 25 років, з дворян, колишній студент, родич Навроцького;

Андрузький Георгій Львович, 20 років, з дворян, студент Київського університету;

Пильчиков Дмитро Павлович, 26 років, з дворян, учитель з Полтави;

Посяга (Посягенко) Іван Якович, 24 роки, із міщан, студент Київського університету.

Були підозрювані ще деякі особи, як, наприклад, студенти Олександр Тулуб, Євген Судовщиков та інші, дехто з них зазнав адміністративного покарання, дехто був виправданний, але в списку тих, хто проходив у справі «Товариства», залишилось 10 чоловік. Граф Орлов особливо зазначав молодість «прикосновенных лиц», яким, крім кількох ініціаторів, було від 19 до 23 років.

Загальний висновок графа О.Г. Орлова звучав таким чином:

«Украино-славянское общество св. Кирилла и Мефодия было не более как ученый бред трех молодых людей. Учредители его Гулак, Белозерский и Костомаров по самому положению ученых людей в свете, конечно, были не в состоянии ни вовлечь в свое общество военных или народ, ни сделаться скорою причиною восстания. Но вред от них мог произойти медленный и тем более опасный... Дело сие производилось со всей строгостью и можно быть уверенным, что оно вполне исследовано, что следов Украино-славян-

Т. Шевченко.
Вдовина хата
на Україні.
1843 р.

В. Тропінін.
Дівчина з Поділля.
Початок ХІХ ст.

ского общества не осталось и что с арестованием Шевченко и Кулиша ограничены наиболее действовавшие и украинофилы, чего однако же нельзя сказать о славянофилах, о чем будет представлен особенный всеподданейший доклад, ибо до славянофилов настоящее дело не касалось и не должно было касаться*.

Незважаючи на те, що негласний союз було створено із статутом, текстом на зразок програми, таємним членством, мета цього союзу була радше ідеологічною, ніяких спроб організувати політичний переворот ця спілка за своїм складом і характером не могла ставити. Товариство склалося десь наприкінці 1845 р. чи на початку наступного року, воно фактично розпалося уже тоді, коли Білозерський виїхав на службу в Полтаву, влітку 1846 р., а в січні 1847 р. Гулак мав уже бути в Петербурзі. Такі були загальні висновки таємної поліції.

З легкої руки Олександра Кониського, який без будь-яких підстав заявив, ніби товариство налічувало близько сотні членів, набула поши-

рення думка про надзвичайну розгалуженість і законспірованість товариства, підхоплена пізніше істориками-марксистами. Як аргумент використовувалось міркування про те, що нібито Микола і його жандарми прагнули приховати від громадськості внутрішню слабкість імперії, — міркування, яке не може бути прийняте всерйоз. Тим більше, що через деякий час конкуруюча фірма, міністерство внутрішніх справ в особі міністра Льва Перовського (одного з нешлюбних синів О. К. Розумовського) та слідчого Ліпранді (старого розвідника й знайомого Пушкіна, «Сільвіо» з Пушкінського «Пострілу») роздувала до масштабів всеімперської змови так звану «справу Буташевича-Петрашевського». Учасники гуртка Петрашевського, майже такого ж академічного, але з соціалістичними симпатіями, одержали набагато страшніші вирoki.

Проте спочатку донос Петрова викликав метушню, і справа уявлялась більш широкою і грізною. В цей час цар одержав таємне повідомлення від австрійського уряду, занепокоєного розвитком панславістських настроїв у імперії і спробами російських слов'янофілів встановити зв'язки з чеськими, словацькими, хорватськими діячами. Зокрема мова йшла про місію в Австрію професора-слов'янофіла Ф. В. Чижова, який провів за кордоном кілька років, зустрічався з багатьма слов'янськими громадськими діячами і саме повертався до Росії. Таємна поліція вже уявляла собі розгалужену змову, в якій беруть участь російські, українські, польські та інші слов'янські націоналісти-романтики типу Мадзіні.

Імперська таємна поліція дуже швидко вивчила українські зв'язки

* Кирило-
Мефодіївське
товариство. — Т. 1. —
С. 68.

Чижова — а вони були давніми. Чижов був домашнім учителем Гната Галагана, на цей час уже відомого українського діяча, друга Т. Шевченка, був добре знайомий з сімейством Ханенків у Новгород-Сіверському. Чижов певний час жив у сімействі Михайла Маркевича, брата відомого українського етнографа та історика Миколи Маркевича; а про стосунки його з дружиною Михайла, дівоче прізвище якої — Лобисевич, жандарми відразу ж зафіксували всі плітки. Крім того, Чижов був давнім знайомим М. В. Гоголя. Проте слід виявився хибним, ніякого стосунку до українського гуртка Чижов не мав, і взагалі розмова з ним більше наводила жандармів на думки про корисність слов'янофільської ідеології.

*В. Тропінін.
Портрет
українського
селянина.
1810—1820 рр.*

зміцнити самостійність і силу народу, з іншого — породжує джерело внутрішніх коливань, бо як владні племена піклуються про встановлення своєї народності, так рівно піклуються про це племена підвладні: поляки хочуть бути поляками, малоросіяни малоросіянами»^{*}. В тексті, підписаному Орловим, ця фраза випала, але залишилась думка. «Всі вони не змовники, не зловмисники і захоплюються тільки: слов'янофіли модним напрямком наук, а українофіли палкою любов'ю до своєї батьківщини, але уряд повинен вжити певні заходи обережності як щодо слов'янофілів, щоб вигуки їх про приєднання до Росії іноземних слов'ян не викликали невдоволення сусідніх держав, що володіють слов'янами, так і особливо проти українофілів, бо думки останніх про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними і інших підвладних Росії до бажання існувати самобутно»^{*}.

Ця думка особливо виразно сформульована в оцінці небезпечності

Після завершення слідства по Кирило-Мефодіївському товариству III відділення зайнялося загальними, можна сказати, теоретичними дослідженнями слов'янофільської проблеми. У справу пішли й таємні агенти, які стежили за професорами-слов'янофілами і відтак доносили Орлову і Дубельту всі плітки, та аналітичні розвідки. При цьому поліцейські «вчені» спиралися на «західницькі» аналізи слов'янофільства, в тому числі статті В.Г. Белінського. Результатом стала доповідна записка графа О. Ф. Орлова імператору, що містила досить точні оцінки слов'янофільського та українського руху з позицій самодержавства.

В проєкті доповіді Орлова царю про слов'янофілів ці оцінки більш виразні, ніж у скороченому його варіанті, який і був поданий государю. Там про слов'янофільство говорилося: «Цей напрямок, з одного боку, вельми важливий, він може

^{*} Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 3. — С. 306

Т. Шевченко.
Портрет
П.О. Куліша.
1847 р.

діянь Шевченка й Куліша, даних III відділенням в доповіді царю про товариство. Там зокрема сказано: «...Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посіятись і згодом вкорінитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість Україні існувати у вигляді окремої держави»^{*}.

У ті роки жоден серйозний громадський діяч не міг навіть подумати про державну самостійність України як реальну політичну мету чи хоча б перспективу. Близький до кола кирило-мефодіївців Микола Маркевич розмірковував про самостійність майже в дусі «Історії русів»: «Якщо припустити, що ми склали б окрему державу, то Мазепа був би царем... Що б ми виграли?.. Із втратою гетьманських прав ми втратили надії бути гетьманами і нічого більше»^{**}. Цар і його таємна поліція розуміли справу краще: вони бачили тенденцію і,

може, неусвідомлювану мету українського культурного руху — державну самостійність України.

Серед учасників Товариства, не рахуючи Шевченка, чи не найяскравішою особистістю був Микола Гулак (1822—1899 рр.). Юрист за фахом, він пізніше викладав також математику в школі і, будучи аматором, одержав результати, що заслужили визнання Паризької академії. Головним його захопленням залишалась гуманітарія, він став справжнім поліглотом, рідкісним на той час знавцем кавказьких мов; висновок Гулака про те, що грузинська мова належить до індоевропейських, помилковий, але це геніальна помилка — знайти спорідненість між картлійськими та індоевропейськими мовами міг лише лінгвіст з надзвичайно широким баченням. У ході слідства Гулак тримався по-рицарському, він нікого не видав і брав на себе авторство всіх знайдених паперів, посилаючись на дане ним слово честі; священний синод направив до нього в Олексіївський равелін сповідника-священника, дозволивши переступити дане ним слово «в вищих інтересах», але й це не змінило поведінки Гулака.

Справжнім натхненником та ідеологом Товариства був не Гулак. І не Куліш, дуже активний на той час письменник; про Куліша слід говорити окремо і пізніше, оскільки головна його діяльність належить до другої половини століття. Зовсім окремо стоїть постать Тараса Шевченка, який приїхав до Києва вже із славою українського генія й з власним сформованим світобаченням. Ставлення членів Товариства до нього було мало не побожне. Лідером гуртка та ідеологом культурно-політичного руху загалом був безумовно Костомаров.

^{*} Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 67.

^{**} Маркевич Н.А. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1—4. — С. 584—585.

Микола Іванович Костомаров (1817—1885 рр.) був позашлюбним сином воронезького поміщика, відставного капітана та його кріпачки Тетяни, з якою він пізніше одружився. Микола Костомаров був здоров'я слабкого, до того ж помисливий, нервовий, вразливий і запальний. До чужої біди він був надзвичайно чутливий, завжди повний співчуття до різних нещасних і при цьому дуже непрактичний. Ув'язнення Костомаров переніс важко, в заслання жилось йому надзвичайно сутужно, бо заборонено було служити по педагогічній та науковій частині. Він був заручений перед арештом, але все зруйнувалося в'язницею та засланням, і Костомаров після звільнення так і прожив життя одинаком, із мамою. Діяльність Костомарова активно продовжувалась і в пореформенний період, але світогляд, що привів до створення програми і статуту Кирило-Мефодіївського товариства, залишався засадово таким, яким він склався ще в молоді роки.

Програма Товариства — це той самий «Закон Божий» або «Книги буття українського народу», який Гулак спочатку намагався викинути, а потім брав на себе. Вона є, по суті, переспівом «Книги народу польського і пілігримства польського» Адама Міцкевича. Написана вона в псевдонародному стилі й водночас як наслідування Біблії (звідки «Книги буття»). Ані підробка під народність, ані підробка під Біблію Костомарова не бентежать, — він був глибоко релігійним, але й народність стала для нього своєрідною релігією.

Засадовою для «Книг буття» є та ж ідея, яку поділяли й російські націоналісти-романтики: кожен на-

Микола
Костомаров

род має свою місію в історії, реалізуючи певні функції «світового духу». Різниця між російським, польським та українським тлумаченням історії світового духу полягає в постулюванні особливої української місії в світі, яка випливає із традиційного українського волелюбства. Україна «не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога»*.

Так формулюється українська національна ідея. Тут вона не збігається з ідеєю релігійною, згідно зі статутом Товариства, говориться про слов'янську єдність незалежно від релігійних розходжень, прокладається можливість примирення розбіжностей в християнських церквах. Разом з тим підкреслюється, що на християнстві ґрунтуватимуться в майбутній слов'янській федерації і право, і освіта. Принциповий харак-

* Кирило-
Мефодіївське
товариство. — Т. 1. —
С. 258.

тер має статутне положення: «Як все суспільство в сукупності, так і кожен член його повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, кротості і терпіння; правило ж «Мета виправдовує засоби» товариство визнає безбожним»^{*}.

Спілку з такими ідейно-організаційними принципами можна назвати християнсько-демократичною.

Автором статуту був Василь Білозерський (1825—1899 рр.), його принципи члени Товариства приймали одностайно, як і ідею слов'янської федерації. Білозерський пояснював неминучість прийняття цієї ідеї таким чином: «Ясно, зрештою, що окреме її (України) існування неможливе; вона буде знаходитися між кількома вогнями, її будуть тіснити і вона може мати гіркішу долю, ніж мали поляки»^{**}.

Залишалося не зовсім зрозумілим, в чому полягає «українськість». Сам Костомаров, як людина до краю совіслива, мав тут певні сумніви й докори сумління у зв'язку з тим, що керувався радше загальнодемокра-

тичними ідеями, і що він, власне, росіянин. Можемо судити про це з листа Куліша до нього: «Навіщо ви говорите, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитеся між нами? Ми даємо вам право громадянства, при тому ж матінка ваша — українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна так відкидати таке дорогоцінне для нас ім'я?»^{***}.

Якщо Костомарову не зовсім ясно було, як розуміти слова «українець», «український» стосовно індивіда, то він мав чітке уявлення, що таке національність як народний дух.

Принципи аналізу «народного духу» були реалізовані Костомаровим в його магістерській праці 1844 р. «Про історичне значення російської народної поезії». Загальні ідеї він виклав значно пізніше, мабуть, найясніше це йому вдалось у проєкті програми свого курсу, запропонованому Казанському університетові 1857 року. Костомаров виходить із того, що слід розрізнити зовнішнє та внутрішнє життя народу. Зовнішнє життя, або фактична історія (Костомаров вживав замість слова «факт» введене тоді М. Погодіним слово «быль») є історія окремих осіб. Життя ж народу, мас, їх страждання, радості й дії — це його внутрішнє життя. «Нам треба побачити бідного поселенина в його хаті, прислухатися до його домашньої мови, пізнати його спілкування з сім'єю і сусідами»^{****}. Отже, «бытовая история» як внутрішня історія протистоїть «былевой истории» як історії зовнішній; до першої належать старожитності, археографія, до другої — власне історія та археологія.

Життя народу, за Костомаровим, поділяється на: 1) фізіологічне (міс-

* Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. I. — С. 152.

** Там же. — С. 269.

*** Там же. — С. 392.

**** Бобров Е.

Епизод из жизни Н.И. Костомарова // Русская старина. — 1904. — Т. III. — С. 607.

цевість, клімат, етнічні особливості, здоров'я, тілесний склад і зовнішній вигляд, здібності); 2) політичне (державна, сусіди, захист, сила та слабкість держави); 3) суспільне (церква, громадянство, промисли, дім, суспільний побут як поєднання людей між собою, власне, все те, що на Заході називалось «громадянським суспільством»); 4) духовне (ставлення народного духу до верховної істоти, людини і природи: релігія, народні поняття й марновірства, виховання, освіта, література народна та писемна).

Микола Костомаров вбачав у народі, в масах, в його «внутрішній історії» ту духовну силу, яка спроможна рухати поступ. У програмі вивчення різних форм життя цього народного духу максимум тверезих настанов вченого-дослідника. Водночас це і є та романтична «вертикаль», якої бракувало українському поетичному середовищу. Тепер саме з висоти «народного духу» оцінюватимуться явища національної історії.

Чи можемо ми сказати, до якого варіанту європейської концепції «національного духу» ближчий Костомаров — гегелівської класичної чи Шеллінгової романтичної? Навряд чи відповідь була б однозначною. Так чи інакше формула «українська національна ідея» породжена романтичною та ідеалістичною філософією. Костомаров приймав романтизм європейського національного руху, сполучаючи ідею особливої української місії з орієнтацією на світовий історичний прогрес.

Венти українських карбонаріїв не було. Але до ідей, сповідуваних товариством, були близькі чи не всі провідні особистості тодішньої куль-

турної України: Михайло Максимович, Микола Маркевич, Гнат Галаган, Олександр Ханенко, Осип Бодянський, всі ці імена не дарма зустрічаються в актах справ про Товариство. Можна сказати, що саме воно ініціювало спорудження тієї «вертикалі», якої так бракувало українській культурно-політичній перспективі. Цією вертикаллю стало романтичне звеличення Народу.

Кирило-Мефодіївське товариство успадковує від масонських, потім декабристських громад «слов'янство», спрямоване насамперед на подолання українсько-польського антагонізму і встановлення міжнаціональної солідарності й рівноправності в слов'янському колі, включаючи Росію. Вплив західного національно-визвольного романтизму на український гурток був більш природний, ніж на ідеологію російських слов'янофільських націонал-патріотів. Те, що нагромаджувалось в пародознавстві та народолобстві колишніх харківських студентів і в абстрактному гуманізмі послідовників німецьких ідеалістів з їх ученням про «природне право» та національну ідею, кристалізувалось у тих перших і наївних формулах кирило-мефодіївців, що відкривали нову сторінку української політичної свідомості та української культури.

Галичина і революція 1848 р.

1795 р. після поділу Польщі приєднано до Австрії «Королівство Галиції та Лодомерії», і південна Польща одержала назву «Нова», чи «Західна» Галичина (1809 р. приєднано до князівства Варшавського, з якого 1815 р. викроєно «республіку Краківську»). 1846 р. в Кракові відбулось польське повстання, 1847 р. — пов-

стання Мерославського в Пруссії, в Познані, після якого відбувся гучний процес, і Мерославський опинився у в'язниці, звідки його визволила революція в Німеччині 1848 року. Після повстання «республіка Краківська» ліквідована, з 1846 р. Східна та Західна Галичина адміністративно — один коронний край Австрії з центром у Львові. В сукупній польсько-українській Галичині польське населення переважало, а в містах особливо. Політичний режим Австрії був м'якший, ніж у Росії, і польські національні кола прагнули перетворити Галичину на опертя незалежницького і культурного польського руху.

Після повстання 1831 р. поляки втратили національну школу в Росії, у них лишився тільки Краківський університет, закритий 1846 року. Польським центром дедалі більше ставав Львів.

Відносини між польським та українським населенням Галичини були стосунками двох громад, що протистояли одна одній як культурно, так і релігійно. Українська («русинська») громада була переважно селянською, очолювала її греко-католицька церква. Вся освіта й культура в першій половині XIX ст. контролювалася уніатським кліром.

У річищі просвітницьких реформ цесаря Йозефа австрійські українці одержали певні освітні можливості. Єпископ Бачинський добився 1774 р. у Відні при університеті заснування *Barbareum* — Богословського інституту для молоді з Галичини та Закарпаття. 1783 р. засновано Центральну греко-католицьку Семінарію у Львові і *Studium Ruthenum* при Львівському університеті (Львівська єзуїтська академія була закрита цесарем після заборони ордену єзуїтів, а пізніше,

1817 р., поновлено Львівський університет з викладанням німецькою мовою). Цесар запропонував викладаги в уніатській семінарії українською мовою, але уніатський клір ображено відмовився. Використовуючи галицькі говірки для спілкування з простими віруючими, греко-католицькі священники міцно трималися за старовинну диглосію: сакральною мовою церкви і культури взагалі залишався галицький звід церковнослов'янської. В цьому консерватизмі виявлявся характер національної свідомості, яка за умов Галичини ототожнювалась із релігійною.

1808 р. відновлено галицьку митрополію. Серед перших кандидатів — старий Андрій Бачинський, але став митрополитом Антін Ангелович (1756—1814 рр.), єпископ Перемиський, колишній учитель цесаря Йозефа; після його смерті — теж перемишлянин Михайло Левицький.

Михайло Левицький (1774—1858 рр.) — перший кардинал-українець, підготував єпархіальний синод 1818 р., що ухвалив закладати парафіяльні школи з викладанням «порусинському», видав катехізм, буквар і катехітичні науки для дітей. Єпископ Левицький брав участь у Віденському конгресі 1815 р.; з 1816 р. він галицький митрополит, з 1848 р. — примас Галичини. Був ініціатором опіки греко-католицьких консисторій над українськими народними школами, настанови українських катехітів по гімназіях (1856 р.), викладів догматики (1849 р.) та утворення кафедри пасторального богослов'я і катехітики при Львівському університеті. Його співробітником та однодумцем був Іван Могильницький (1777—1831 рр.), наглядач шкіл перемишлянської єпархії, крилошанин перемиш-

лянської капітули (в католицькій, з ХІХ ст. і греко-католицькій церкві канонік, крилошанин або капітуляр — вищий священницький титул; дійсний крилошанин є членом капітули при єпископі). Могильницький 1816 р. заснував перше в Галичині культурно-освітнє «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти й культури серед вірних». 1817 р. він же заснував у Перемишлі дяковчительський інститут.

1794 р. в Почаєві вийшли «Науки парохіяльня» ченця Юліана Добриловського (1760—1825 рр.) в перекладі з «славенорускаго на простый й посполитий язык руский». О. Добриловський написав також низку пісень, серед яких «Дай же, Боже, в добрий час», що співалася на кожному патріотичному зібранні в 40-50 роки.

Греко-католицьке духовництво становило підвалину галицького «освіченого класу». В домашньому побуті у нього панувала польська мова, по-українськи вміли говорити і дедалі активніше використовували мову простого люду для спілкування з ним, пов'язані були родинними зв'язками із шляхтою; як і православні, одружувалися, і були покоління священників, а також поповичі, які йшли в інтелігентні професії. Велику роль в громадському і культурному житті Галичини відігравали дяки. Духівництво було поспіль консервативне, але природно, що саме в середовищі духовництва виникали перші порухи народолюбства.

У Львівській семінарії існував інтелігентний гурток, що одержав назву «Руська трійця». Гурток склався навколо Маркіяна *Шашкевича* (1811—1843 рр.), Івана *Вагілевича* (1811—1866 рр.), Якова *Головацького*

(1814—1888 рр.). Перші збірки поезій та статей, підготовлені за ініціативою Шашкевича, були рукописними; 1837 р. гурток видав народною мовою збірник «Русалка Дністровая». У 1846—1847 рр. вийшов у двох томах альманах «Вінок русинам на обжинки», у виданні брата-близнюка священника Якова, журналіста Івана Головацького.

Але питання про те, яка мова літературна і до якого народу належать русини, цим не було розв'язане. В кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. патріоти-русини борються насамперед проти переведення «руської мови» на латинський алфавіт. Вживання народної мови ще не означало національної самоідентифікації — невелика частина вважала себе русинами, які не мають нічого спільного з Наддніпрянщиною, переважна більшість ототожнювала себе з «Малою Руссю», питання про спільність з «Великою Руссю» тоді не було таким гострим, але антипольські настрої сприяли посиленню проросійських. Консерватори пізніше, у 50-ті роки, називали себе «твердою Руссю», «старорусинами», «твердорусинами» (їх супротивники образливо — «москвофілами» або «кацапами»). До 60-х років «старорусини» мали переважний вплив у церкві та громадській думці загалом.

Писав на «язичії» Денис *Зубрицький* (1777—1862 рр.) — історик-«твердорусин», архівіст, дослідник історії Галичини і Львова. В 1835 р. і 1839—1840 рр. Львів відвідав *Погодін* і встановив контакти з групою *Зубрицького*. У 1839—1840 рр. склався гурток — «Погодінська колонія» (брати *Головацькі*, *Б. Дідицький*, *І. Гушалеви́ч*, *М. Малиновський*, *С. Шевович* та ін.)

Революція 1848 р. поділила колишню «Руську трійцю» на ворожі табори.

У березні 1848 р. спалахнула революція у Франції, у квітні — в Австрії. 16 квітня імператор Фердинанд I скасував панщину, 25 квітня проголосив конституцію. Проте революція тільки починалась — вона переростала на розвал імперії. Почалось повстання італійців та угорців, спрямоване на боротьбу за національну незалежність, слов'яни імперії прагнули до федеративного устрою. Ліберальний Захід, особливо Англія і США, вітали поляків і надто Кошута, який був з триумфом зустрінутий у Лондоні після поразки революції і жив на запрошення американського уряду в США. І Кошут, і Міцкевич побували в Стамбулі — Туреччину європейські ліберали розглядали як антиросійську силу.

2 травня 1848 р. у Львові заснована Головна Руська Рада. Вона складалася з 30 членів, серед яких переважали священики; головою ради був львівський єпископ Григорій Яхимович, майбутній галицький митрополит, його заступником, фактичним організатором усієї роботи на місцях, а згодом і головою ГРР — львівський крилошанин Михайло Куземський (1809—1879 рр), активний просвітницький і політичний діяч. Організація влади на місцях («поменші ради» та окружні організації) спиралася на церковні деканати.

У першому ж числі газети «Зоря Галицька» маніфест ГРР проголосив приналежність русинів до 15-мільйонного «великого народу» і головним завданням поставив об'єднання всіх русинських земель в Австрії в один коронний край. У червні русини взяли участь в слов'янському з'їзді в

Празі, 19 жовтня 1848 р. при активній організаційній роботі М. Куземського зібрано Собор руських учених у Львові, організовано Народний дім і Галицько-Руську Матицю у Львові.

Головна Руська Рада прийняла національний символ галицьких «русинів» — жовтого лева на блакитному полі, що спирається на жовту скелю. Золотий (жовтий) лев на блакитному полі щита був геральдичним знаком Лева II та Андрія Юрієвича 1323 р., а пізніше вживався польською адміністрацією як символ Руського воєводства. Цей знак був вміщений на прапорах Народних гвардій в кількох галицьких містах, де вона була створена, та на прапорі батальйону «руських стрільців», що воював проти угорців, а також на Народному домі у Львові та на його печатці. Звідси і жовто-блакитний прапор, прийнятий ГРР (яка не встановила, який колір угорі, який знизу). На вибір кольорів вплинув також той факт, що обидві закарпатські епархії — мукачівсько-ужгородська і прясівська — мали жовто-блакитні прапори.

На Всеслов'янському з'їзді у Празі інші делегації співали свої гімни, а українці — «Многая літа». Головна Руська Рада прийняла як гімн галицьких українців пісню отця Івана Гушалеви́ча, священика із Калущського повіту, «Мир вам, браття, всім приносим».

Військово-політична активність ГРР виявилась у заходах щодо створення військових частин на захист австрійської монархії. Указом від 14 березня 1848 р. Фердинанд I створив по імперії загони Національної гвардії (оборона конституційного ладу передбачена їх статутом від 8 квітня). В Галичині першими почали створювати свою гвардію поляки (близь-

ко 2000). Народну Гвардію організували за закликem ГРР у Стрию, Жовкві, Бережанах, Станіславі, Тернополі та Яворові, але тільки в останньому зібрали близько 300 чоловік. Проти угорців створено «Народну самооборону» та «Батальйон руських гірських стрільців». Революція 1848 р. підтвердила за русинами репутацію вірних «тірольців сходу».

В цей час активну роль відіграє юрист із Закарпаття Адольф Добрянський (1817—1901 рр.), виходець із с. Рудлів на Земплищині (Словакія), що з 1840 р. працював у Пешті. Будучи членом ГРР у Львові, він склав проект створення русинської автономії з русинських земель Австрії. Цей проект упродовж усієї наступної історії аж до 1914 р. формулював головну політичну мету русинських організацій Австрії — утворення окремої від поляків автономної україноруської території в імперії.

У 1848—1849 рр. Добрянський був австрійським комісаром при російській армії. 19. 10. 49 р. датовано написаний ним меморандум цісарю про поділ Угорщини на національні дистрикти, який був згодом прийнятий, після чого у 1849—1860 рр. Добрянський став намісником «Руського дистрикту» з центром в Ужгороді. Добрянський вважався одним із цільних «твердорусинів» проросійської орієнтації; він змушений був подати у відставку 1860 р. у зв'язку з посиленням угорських позицій при підготовці нової конституції.

У 1848 р. переслідувань від угорців зазнав культурний діяч із Пряшівщини, канонік Пряшівської капітули Олександр Духнович (1803—1865 рр.), послідовний противник угорського асиміляторства. На Закарпатті були дуже популярними його пісні — «Я русин бив, есьм і бу-

ду», що співалася замість гімну, і «Подкарпатській русини» (гімн закарпатців у 1919—1938 рр.). У 1850 р. Духнович організував культурно-освітнє товариство «Литературное заведение Пряшовское», 1853 р. видав підручник для народних шкіл «Книжица читальная», катехізис, молитовник, написав драму народною мовою «Добродітель перевищас богатство».

Незначна частина львівського українства підтримувала революційні тенденції й перейшла до співробітництва з бунтівними поляками. Вони організували «Руський Собор», орган якого «Дневник русский» редагував один із «Руської трійці» — Іван Вагилевич, який покинув священництво.

Головна Руська Рада ліквідована австрійським урядом 1851 року. Реальними наслідками її діяльності стали Народний Дім у Львові та «Галицько-руська матиця». Обидві організації створено на зразок подібних інституцій в Чехії та інших краях Австрії.

«Галицько-руська матиця» як товариство для просвітньої та видавничої справи заснована 1848 р. каноніком М. Куземським, який був його першим головою. Вона дуже активно діяла в 1849—1850 рр., видавала популярні книжки та підручники, зокрема «Читанку» Шашкевича. В роботі «матиці» активну участь брав Яків Головацький, який став професором «руської» мови і літератури у Львівському університеті. Він друкує 1849 р. «Три вступительні преподаванія о русской словесности» і «Граматику руского языка», все в московільському дусі.

Народний Дім у Львові створений 1949 р. за ініціативою Л. Трещаківського Головною Руською Радою;

йому відведено урядом будинок Львівського університету, зруйнований артилерією під час боїв 1848 року. У 1851—1864 рр. будувався коштом пожертв великий будинок, пізніше у Народного Дому було кілька будинків і церква у Львові, двос сіл в перемишлянському повіті, музей, бібліотека, видавництво. Аж до 1914 р. Народним Домом у Львові керували москвофіли. Народні доми такого типу поширювалися по всій Галичині, пізніше й по Буковині.

У 1848 р. у Львові виходить газета «Зоря Галицька». Редагували її журналіст і правник Антін Павенцький (1818—1889 рр.) в 1848—1850 рр., Михайло Коссак в 1850 р., в 1850—1855 рр. — Іван Гушалевиц. У 1848—1851 рр. «Зоря Галицька» виходила народною мовою, 1851—1854 рр. «язичієм», потім знову народною мовою аж до закриття з фінансових причин 1857 року. «Зоря Галицька», «письмо повременное для справ народно-політичних, церковних, словесности і сільського господарства галицько-руського і буковино-руського народа», була провідним часописом австрійських «русинів».

Таким чином, «весна народів» для українських провінцій Австрійської імперії була передусім періодом національної консолідації проти поляків та угорців під проводом консервативного греко-католицького духовництва. Політичне керівництво українських («русинських») кіл підтримувало і цісарський уряд проти повстанців Кошута та поляків, і російську військову інтервенцію.

§ 4. МИКОЛА ГОГОЛЬ

Особистість. Життєвий шлях

Микола Васильович Гоголь належав до того кола полтавського дворянства, душею якого були Д.П. Троцинський і В.В. Капніст і яке було пов'язане з М.Г. Рєпніним та нащадками Розумовських. Він прожив життя далеко від дому — то в Петербурзі, то в Римі, то в Москві, заспокоювався більше в дорозі, дримаючи в екіпажі; все його майно вміщалося у валізі, а рідним домом звжди залишався для нього хутір Янівщина (Василівка), збудований його дідом. З непереможної пристрасті до таємниць і містифікацій він оповив туманом навіть дату свого народження; народився ж Гоголь 1809 р. в Сорочинцях, в хаті уславленого тоді на Україні лікаря М. Трохимовського. Батько був управителем маєтку Троцинського, який його цінував як чоловіка своєї далекої родички і як автора і постановника смішних малоросійських вистав. У домі Троцинського Гоголь читав найновішу російську літературу, списував «Енеїду» Котляревського, там він відчув пристрасть до української старовини; Капніст напрозорич малому Нікоші літературне майбутнє, Троцинський йому протегував — влаштував вчитися в Ніжинську гімназію вищих наук, намагався сприяти кар'єрі. Все життя Гоголь був близький до синів і дочки Капніста, сім'ї Рєпніна; в Італії часто бував у домі княгині Зінаїди Волконської, дружини брата Рєпніна; фрейліна О. Смирнова-Россет, його добра приятелька в останні роки життя, провела дитинство в домі Капністів... Була й українська громада в Петербурзі та Москві; з «однокоритниками» Гоголь

постійно підтримував стосунки, видавничі справи довірив не дуже компетентному і практичному, але надійному земляку і приятелю Прокоровичу. Коротше кажучи, Гоголь належав до того проміжного україно-російського середовища, яке діяло на маргінезі обох культур і справляло великий вплив і на російську, і на українську культурну історію.

Безумовно, Гоголь — великий російський письменник і, більше того, один із творців сучасної російської літератури. Але і за витокami художньої культури, і за зв'язками з культурним середовищем, і за впливом на долю України Гоголя не можна відділити від духовної історії його батьківщини.

Закінчивши Ніжинську гімназію і прослуживши чиновником у різних петербурзьких департаментах, домашнім вчителем у сім'ях, теж переважно пов'язаних з високим українським панством, надрукувавши 1831 р. і 1832 р. дві частини «Вечорів на хуторі коло Диканьки», Гоголь (за протекцією) влаштувався ад'юнктом-професором у Петербурзький Патріотичний інститут і почав клопотатися про переведення на професорську посаду до Києва, в новостворений університет. Мабуть, він міг би бути ближчим до української культурної історії, але життя його потекло б звичною колією — лекції з історії, збирання й публікація матеріалів з української старовини, народних пісень та дум, час від часу по свободі щось би пописував. Цього не сталося — викладацька кар'єра Гоголя не вдалася, перший ентузіазм швидко пройшов, лекції він читав абияк і часто пропускав, 1835 р. був звільнений з посади під приводом реорганізації інституту, а в Київ його так і не запросили. На

*М.В. Гоголь.
Автолітографія
О.Г. Венеціанова.
1834 р.*

цей час уже вийшли з друку його повісті в збірнику «Миргород», і Гоголь став ще дуже рідкісним тоді професійним письменником, який жив літературною працею.

Тим часом Гоголь зблизився з московськими слов'янофільськими колами, виношував плани «Мертвих душ» і почав писати драматичні твори. В січні 1836 р. він уже читав у Жуковського вузькому колу літераторів, серед яких був і Пушкін, свого «Ревізора». 19 квітня відбулася прем'єра «Ревізора» в Олександринському театрі. Виставі покровительствував сам цар, який був присутній на прем'єрі, вітав автора й акторів, прийшовши до них за куліси. Вистава мала добру пресу, але Гоголь сприйняв її як провал.

*Будинок сім'ї
Гоголів-Яновських
у с. Василівка
(нині Гоголево).
Реконструкція
В.М. Батурина*

В. Зелінський.
Автор «Ревізора»
і «Мертвих душ»

Гоголь покинув службу, яка давала йому більш-менш забезпечене існування, і поїхав за кордон. Так уже раз було: видрукувавши свою першу літературну пробу, поему «Ганц Кюхельгартен», до речі, абсолютно бездарну, потім скупивши і спаливши її наклад, Гоголь поїхав без певної мети в Німеччину, і все це на материні гроші, які він мав внести в банк за борги. Тоді племінник Трощинського обізвав його негідником, а сусід по маєтку, літератор Ломиковський, передрік, що глузду з Миколи не буде ніякого. Тепер Гоголь був уже уславленим письменником і драматургом, але джерел прибутку він не мав ніяких — маєток був повністю в розпорядженні матінки, яка вважала, що Нікоша, ставши знаменитим, страшенно розбагатів. Поїздка за кордон була бездумним кроком, грошей, зароблених за «Ревізора», не могло вистачити надовго, з-за кордону співробітництво з журналами було майже неможливим.

Гоголь повернувся в Росію більш ніж через три роки. Його важко було впізнати: він відпустив вуса і маленьку борідочку-еспаньолку, волосся не завивав по-хлестаковському, як колись, а стриг «а ля мужік», фрак замінив на довгополий європейський піджак, і лише яскравий жилет нагадував про колишню франтуватість. З собою він привіз перші розділи «Мертвих душ».

З Москви Гоголь знову поїхав за кордон, до Рима, де й дописав першу частину свого славнозвісного твору. 1841 р. головна праця над твором була завершена. Всупереч очікуванню «Мертві душі» порівняно легко пройшли цензуру (завдяки ентузіазму цензора О.В. Никитенка). Залишивши перший том «Мертвих душ» і ще кілька творів для публікації в Росії, Гоголь поїхав у Петербург, а потім — знову за кордон. Йому виповнилося в цей рік тридцять три — вік Ісуса Христа. Більше Гоголь практично нічого не написав.

Праця над другим томом «Мертвих душ» йшла важко. Гоголь, взагалі дуже вимогливий до своїх текстів, від найважливішого свого твору чекав якогось надзвичайного впливу на суспільство. Письменницьке чуття говорило йому, що книга не виходить. Чи то втрата перспективи вела до депресії, чи депресії вели до зниження працездатності — так чи інакше Гоголь почав дедалі частіше страждати від нападів дивної хвороби.

Особистість Гоголя була настільки виразною, що навіть за уривчастими свідченнями сучасників неважко відновити його психологічний портрет.

Здатність проникнення в психіку інших людей, уміння пристосуватися до їхніх чеснот і вад, надзвичайний артистизм, потреба знаходитися в центрі уваги, навіть якщо це вимагає

дивної поведінки, схильність до фантазій, розиграшів, містифікацій, приховування мотивів своїх вчинків якимись вигадками і при цьому інколи навіть хизування своєю «змійною мудрістю» — всі ці риси Гоголя дозволяють віднести його до так званого демонстративного психічного типу. Характерною рисою таких людей є їх здатність з надзвичайною легкістю витіснити в підсвідомість те, що не хотілося б тримати в пам'яті. Пам'ять послужливо відступає перед натиском бажань і настанов, неприємності легко поглинаються підсвідомістю, і слово «обман» малопридатне для тієї щирої неправди, яку легко творить фантазія, підігріта глибоко прихованим інтересом.

Як правило, особистість цього типу спрямовує увагу на зовнішній світ (екстравертована), менше зайнята собою, легковажніше приймає рішення. Гоголь належав до тих рідкісних випадків, коли демонстративні якості психіки сполучалися з інтровертованістю — постійним виробленням власної думки внаслідок зосередженості на внутрішньому світі, на самооцінці, на ідеях, що блукали у глибині власного «Я».

Демонстративний тип психіки може призводити до психічних розладів — гострих неврозів типу істерії, пов'язаної з граничним егоїзмом, відсутністю почуття обов'язку перед людьми, загостренням потреби у фантазуванні аж до авантюризму, маніакальною впертістю в переслідуванні корисливих цілей і повною некритичністю. Нічого подібного у Гоголя не було. Його психічні розлади пов'язані з успадкованою хворобою — фобією.

Нещастя Гоголя полягало в тому, що справжнє відчуття смерті прихо-

дило до нього неодноразово. Свідомість жевріла, а до відчуття смерті додався інший страх: Гоголь боявся, що його поховать у летаргічному сні. Це було випробування всіх життєвих сил.

Гоголь працював, доки міг, і самовіддана праця рятувала його від жаху. Але напади ставали дедалі важчими, праця дедалі менш успішною. Відчуваючи, що він не виконає свого обов'язку перед людством, Гоголь написав книжку у формі листування. «Вибрані місця з листування з друзями» вийшла в світ 1847 р. і дискредитувала Гоголя в очах як правих консерваторів, так і ліберально-демократичних прихильників. Дійсно, книжка була сповнена багатослівних сентенцій, які аж ніяк не могли замінити бодай слабкої белетристики, загалом консервативна, але невиразна й малозрозуміла за своїм спрямуванням.

Долаючи неймовірні внутрішні труднощі, Гоголь працював над другим томом «Мертвих душ». Наприкінці 1851 р. праця була переважно закінчена. Найближче оточення Гоголя тоді вже складали люди не просто консервативні, а ретроградні і вкрай реакційні. Ніхто не сприймав другий том як великий твір, а в планах був ще третій том, який мав вивершити колосальну споруду і змінити людство. У Гоголя почався напад душевної хвороби, відчуття чогось невиліковного «в кишках». Він їздив до церкви, плакав і молився, таємно від знайомих зовсім перестав їсти. Рукопис другого тому він спалив. Гоголь визнав поразку і не хотів жити. Він помер перед ранком 21 лютого 1852 р., не доживши місяця до сорока трьох років.

Повісті

До «Вечорів на хуторі коло Диканьки» Гоголь друкувався під різними псевдонімами або анонімно; читач знав про автора «Вечорів» теж небагато: титулярний радник Гоголь-Яновський ховався за міфічним «пасічником Рудим Паньком». Уявний Рудий Панько відчувається в усьому тексті «Вечорів» і надає цілісності й своєрідної орієнтації всьому матеріалу. Ніхто не міг оцінити містифікації: за віком Рудий Панько належав до катерининських часів і, отже, ніби дід Гоголю, та й звать його так само, як діда, — Панасом. Але той Панас був секунд-майором з високою філологічною освітою. Та й дячок Диканської церкви Хома Григорович, кілька новел якого переказує Рудий Панько, — не простий сільський дячок, бо служить у церкві самих Кочубеїв. Усього цього не знає читач: хоч всі оповідачі разом з Гоголем прикидаються простаками, і хоча читач приймає цю гру, його все ж трохи містифікують.

Світ старої України, створюваний у «Вечорах», ані на мить не можна абстрагувати від столичного існування, це наче зблиски на бляклому відсвітку петербурзької буденності, життєвий ряд, паралельний до буття «серединного» Петербурга. Як контраст, світ «Вечорів» забарвлений оптимізмом і радістю життя.

Емоційний тон і загальний художній настрій збірки створює «Сорочинський ярмарок», яким відкривається книжка. Опису самого ярмарку передує епіграф, який Гоголь узяв із батькової комедії: «Що, Боже ти мій Господи! чого нема на тій ярмарці! колеса, скло, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі... так що хоч би в кишені було рублів із тридцять, то й

тоді б не закупив усієї ярмарки». Микола Гоголь продовжує цей жартівливий опис: «Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння, — все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки, — все яскраве, строкате, безладне, метушиться купами і снується перед очима». Образ хаосу життя, виразний вже у Гоголя-батька, у си-на стає тим надзвичайно яскравим карнавальним тлом, яке неявно протистоїть сірому порядку Петербурга. Ярмарок переходить у загальне святкування, сватання чи й весілля, «все несло, все танцювало». Веселий танок сполучається з танком старих баб, відзначеним рисами зовсім не смішного ритуального дійства.

В оповідках Рудого Панька знаходимо всі аксесуари карнавальності: переодягання, кожухи навиворіт, дотепні лайки, раблезіанська ненажерливість (згадаймо характеристика-запорожця Пузатого Пацюка, якому вареники самі залітали до рота), дивовижні перетворення. Грані між реальністю і сном, чудесами і п'яними видіннями майже невідчутні. В «Сорочинському ярмарку» так і залишається неясним, чи то нечиста сила допомогла парубкові висватати Параску, чи цигани за гроші влаштували виставу із червоною свиткою. В примарному світлі місяця розвалена хата стає чистою світлицею, а викопаний на зачарованому місці казан із золотом обертається казна-чим.

Але тільки на перший погляд світ гоголівських персонажів являє собою хаос. Насправді він — єдність свого хаосу й свого порядку, невіддільних один від одного.

З першої ж сторінки «Вечорів» Гоголь вводить нас у свій художній світ

через прадавній язичницький образ бога-Неба і богині-матері Сирої Землі. Один із цікавих символів-образів — образ світового дерева в «Майській ночі». «А кажуть, проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і Бог сходить ним на землю вночі проти Великодня». — «Ні, Галю; у Бога є довга драбина од неба аж до землі. Її становлять проти Великодня святі архангели, і скоро Бог ступить на перший щабель, усі нечисті духи полетять стрімголов і купами попадають у пекло, і тим-то на Христове свято жодної нечистої сили не буває на землі». Галя уявляє зв'язок неба і землі, світовий порядок по-язичницьки, а освічений Левко, поет і музикант, перекладає язичницьку образність мовою київських спудеїв.

Тричастинна організація світу з горою — верхом і проваллям — низом раптом стає очевидною в сакральний, чарівний момент, як у «Зачарованому місці»: «Крутом провалля; коло ніг — безодня; над головою нахилилася гора, от-от, здається, гупне на нього!». Прихована буденністю і організація світу в горизонтальній площині, яка лише чудесним чином буває видима людям (пор. «небачене чудо» «за Кисвом» у «Страшній помсті», де стає «видно у всі кінці світу»).

Світ «Вечорів» тільки порівняно з Петербургом є сміховим світом. Він організований по-своєму, його порядкові протистоїть свій хаос, з яким люди з «Вечорів» можуть знайти компроміс. Образ втраченої грамоти — неначе символ староукраїнського неладу, де все життя залежить від випадку, як у грі в карти, і вся надія на те, що, перехрестивши карти під столом, виграєш у нечистої сили.

Гоголь прекрасно вживається у найдавніші світоглядні традиції українського народу, вони впливають на його власне бачення світу. Так, образ вогню у його творах пов'язаний з тим справжнім вогнем, якому письменник віддав «Ганца Кюхельгартена» і другий том «Мертвих душ». Не менш очевидне ставлення Гоголя до іншої стихії архаїчного світогляду — води. Гоголь щиро вірив у цілющу силу води, її зв'язок з життєвими силами світу, пізніше легко обманувся обіцянками так званої «водної терапії», випивши незліченну кількість карафок холодної води. Неусвідомлена світоглядна настанова перетворювалась на норму поведінки.

«Мало який птах долетить до середини Дніпра». Найчастіше той, хто вчить напам'ять ці чудові гоголівські рядки, не замислюється над неприродністю цього образу. Хіба ж перелітні птахи, що мандрують у вирій, не подолають бодай кілька кілометрів? Але прочитаймо уважно все, що написано про Дніпро в «Страшній помсті». Дніпро розділяє обжиті землі Правобережжя та лівобережний степ, де сотні верст пройдеши, не знайшовши жодного козака. Дніпро — дорога, по якій плавають козацькі дуби; в Дніпрі погрожує пан Данило потопити визволительку чаклуна, кинувши її посеред ріки зашитою в мішок; з Дніпра дивляться на козаків, спокливо посміхаючись, утоплениці-русалки. Далі Гоголь описує ніби не ріку, а якусь небувалу істоту, образи його дивовижно відповідають народній міфології. Водна поверхня Дніпра подвоює світ, і відкривається його потрійна структура: «верхній», горішній світ неба — «наш», «середній» світ, світ живого — «нижній» світ, що тримає «верхній», дзеркаль-

но, навиворіт його відображаючи. Прибережним лісам і квітам не можна глянути в середину Дніпра: «ніхто, крім сонця і блакитного неба, не дивиться в нього». Тут і з'являються рядки про «птаха» — інтуїція художника бере верх над здоровим глуздом, адже ніщо живе не сміє глянути всередину «нижнього» світу. Образ Дніпра розростається до символу світової ріки, що поєднує наш світ з «тим» світом, світом навиворіт.

Та ж тема знаходить розвиток у збірці «Миргород», у повісті «Вій». В ясну місячну ніч, коли «ліси, луки, небо, долини — все, здавалося, спало з розплющеними очима», летів київський спудей Хома Брут над землею з відьмою на спині. «Якесь млосне, неприємне і разом солодке почуття підступало йому до серця». Хома дивився вниз і бачив середину Дніпра, глибини «нижнього» світу, хтонічної і водної стихії. «Піт котився з нього градом, його охопило якесь диявольське солодке почуття, він відчував якусь гостру, якусь млосно-страшну насолоду».

Ненавмисно київський філософ здійснив «шаманський політ», аналогічний подорожі на «той світ». Мертвотний погляд Вія, викликаною вбитою Хомою відьмою-панночкою, був розплатою — за що? За блюзнірську насолоду споглядання «нижнього» світу? Гоголь сам не мав на увазі якоїсь прихованої сентенції, а просто передав відчуття погляду зла, споріднене з ілюзією оклику в яскравій непорушній тиші, знайоме з дитинства, розбуджене народними повір'ями і збагачене постійними думами про природу зла в людському світі. Той же погляд зла проникає в душу художника Черткова (Черткова в іншій редакції), цей погляд за-

лишається навіть тоді, коли портрет завішений простиралом.

Мов Вій, мов лихвар з портрета, дивилися на Гоголя петербурзькі вікна, і він не міг не заглянути в каламутну глибину життя.

Задум петербурзьких повістей бентежив душу письменника ще тоді, коли він продовжував працю над незакінченим романом «Гетьман» і пробував писати драму. В остаточному варіанті «малоросійські» повісті були відділені від «петербурзьких», а «Ніс» взагалі вийшов пізніше, проте писалося все майже одночасно, і провідною темою став Петербург. Тепер хитруватий посередник між українською публікою і петербурзьким читачем пасічник Рудий Панько був непотрібен.

Враження осмислюються через ті ж художні категорії, через які бачив світ Гоголь у «Вечорах». Але небо позбавлене сонця, день позбавлений фарб, і скута гранітом животною сила сирої землі, а місячне сяйво дублюється примарним світлом вуличних ліхтарів.

Гоголь створює водночас соціологічно точні, реалістичні картини петербурзького буття й своєрідну «петербурзьку міфологію». Столиця імперії набуває рис нереального простору — антисвіту, в ньому розігрується драма, сенс якої не зрозумілий самому письменнику: сіра безколірність «справжнього дня», реальної буденності не протистоїть хисткій примарності ночі.

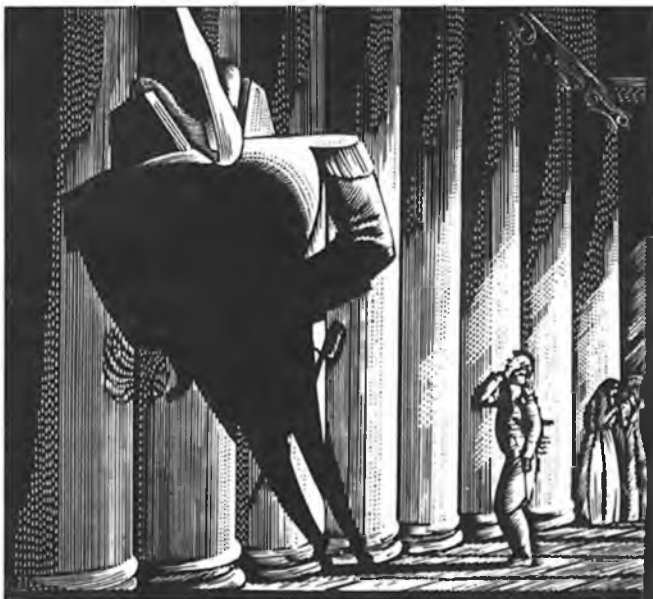
На Невському проспекті зав'язується сюжет однойменної повісті. Невський проспект — і сцена, і дійова особа драми. Спочатку автор описує життя проспекту впродовж дня, як можна описати життя людини або департаменту. Життя цієї сутності ілю-

зорне, нереальне, позбавлене мети, як позбавлене мети «життя» машини. Ця подоба мети і подоба життя показана на перипетіях двох протилежних персонажів — художника та офіцера.

У творах Гоголя взагалі часто діють два головних персонажі: Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна, Іван Іванович і Іван Никифорович, художник Пискарьов і поручик Пирогов, нарешті, майор Ковальов та його двійник — ніс.

Щось подібне до двійника можна побачити і в «Записках божевільного». В першому задумі головний герой, чиновник, мріяв одержати орден і, збожеволівши, почав вважати себе орденосецею, начальник Поприщина, відходить на другий план, але насправді і він, і Поприщин — двійники: система цінностей у них однаково ілюзорна, різниця лише в статках та ордені. Собачка Меджі пише в листі до подружки: «Я нюхала її (орденську стрічку), та не знайшла ніякого аромату: нарешті потихеньку лизнула: солоненьке трішки». Це «природна» оцінка, як пізніше в Толстовському «Холстомірі». Абсурд якраз у людських уявленнях.

Гоголь прагне показати, що пересічна свідомість чутлива не до абсурду в житті, а до тієї фальшивої імітації порядку, яка виражена в пануючих поняттях добропристойності. Це підкреслено в іронічному закінченні «Носа». «Не кажучи вже про те, що справді чудне, надприродне відділення носа і поява його в різних місцях у вигляді статського радника, — як Ковальов не додумався, що не можна через газетну експедицію оповіщати про носа? Я це не до того кажу, що мені здавалося дорогою заплатити за оповіщення; це дурниця, і я зовсім не

з користолюбних людей. Але ж непристойно, ніяково, негарно!»

На одному полюсі — свідомість учасників колізій, яка ковзає по верхні абсурду, майже не затримуючись на безглузді самих ситуацій. На другому полюсі — самосвідомість, що набуває рис відчуження від людини її «другого Я». Це «друге Я», що інколи перетворюється на блудного сина, живучи самотійним життям, втілює приховані сподівання справжнього «Я». Тема двійника, введена в літературу романтиками, а в російську літературу — Антоном Погорельським (Олексієм Перовським) в «Малоросійських вечорах», набуває у Гоголя особливого значення, розпочавши тематику роздвоєння особистості в творах Достоевського, що прямо продовжували гоголівського «Носа».

Звучить ця тема і в «Тарасі Бульбі». Повесть справляла великий вплив на російську й українську літературно-мистецьку традицію.

*В. Зелінський.
За мотивами
повісті
М.В. Гоголя «Ніс».
У Казанському
соборі*

Була в ній, проте, і прихована дво-значність. Молодший син Андрій, якого за зраду вбиває сам батько, все ж викликає певну симпатію у читача своїм високим коханням і здатністю до благородного лицарства задля улюбленої жінки. Є і приховане від читача особисте тло трагедії. Клопочучи про дворянство, дід Гоголя Опанас Дем'янович посилався на грамоту про шляхетство, дану нібито їх предку полковнику Гоголю польським королем. Зате в грамоті ім'я полковника не вказане, а сам Опанас Дем'янович називає його Андрієм. У той час як полковник — не голка в копиці сіна, і жодного Андрія Гоголя серед них потім дослідники не знайшли. Зате всім добре відомий Остап (Євстафій) Гоголь, полковник часів Хмельниччини, пізніше навіть правобережний гетьман. Чи не тут роздвоєння загадкового предка на двійників Андрія та Остапа з «Тараса Бульби»?

Символічний ряд в «Тарасі Бульбі» Гоголем виписується з великою старанністю: в першому варіанті повісті Тараса прив'язували й прибивали до колоди, піднімали вгору (порівняймо з жертвним стовпом!) і не спалювали його, а розтинали на шматки (типовий ритуал жертвоприношення). В другому варіанті розп'ятий на дереві, враженому громом, Тарас конає у вогні — і, вже палаючи разом з деревом життя, обпаленим Перуном, командує рештками свого загону, що долає водну стихію Дністра десь далеко внизу під кручею. Жертва — за що? Яку вищу цінність утверджує Тарас своєю ритуальною смертю?

У першій редакції повісті Тарас гине, гукаючи своїм козакам останні слова прощання: «Будьте здорові, пани-брати, товариші! Та глядіте,

прибувайте наступного року знов, та погуляйте гарненько!..». Тут здорове життєствердне підґрунтя стає новить та ж сила братства «по душі, а не по крові», яка, як підкреслює Гоголь, властива тільки людині, і яка з надзвичайною повнотою знаходить вияв у козацькому серці. Але Гоголь відчуває, що цього замало. І в другій редакції повісті, вже значно пізніше, з'являється фальшива промова: «Стривайте, прийде час, буде час, дізнаєтеся ви, що то є православна руська віра! Вже й тепер чують далекі і близькі народи: піднімається з руської землі свій цар, і не буде в світі сили, яка б не скорилася йому!...».

Але це вже не справжній, безпосередній і глибокий Гоголь.

Гоголь у «нижньому світі» через карнавальність і сміх відчував щось страшне і абсурдне. Спроби ж Гоголя-романтика знайти опертя для веселої сили життя в прийнятій системі цінностей призводили до жалюгідних результатів.

«Ревізор»

П'єсу «Ревізор» Гоголь написав досить швидко, всього за два місяці. Залишилися його свідчення про те, що задумом комедії він зобов'язаний Пушкіну, як і ідеєю та сюжетом «Мертвих душ», що вже тоді оволоділи його уявою. Дійсно, в записах Пушкіна знаходимо згадку про історію, яка трапилася з ним в Оренбурзькій губернії, де він, будучи гостем губернатора краю В.О. Перовського (теж одного з синів О.К. Розумовського), збирав матеріали з історії Пугачовщини. Але на той час сюжет «Ревізора» був розхожим літературним штампом, та й сам Гоголь, по-

вертаючись з друзями з України в Москву, успішно грав ревізора на станціях, щоб випросити кращих коней. Знаючи характер Гоголя, можна бути певним, що він щиро вірив у пушкінське походження своїх сюжетів, але це ще нічого не говорить про дійсну їх історію.

Друга загадка «Ревізора» — сприйняття Гоголем прем'єри вистави як провалу. При цьому Гоголь особливо ремствував на те, що Хлестаков виїшов карикатурним, і це радше п'єса «Городничий», а не «Ревізор». З часів від рецензії Белінського для широкого читача Хлестаков дійсно є допоміжною і третьюрядною фігурою, роль якої лише в тому й полягає, щоб запустити в рух той механізм переполоху, який висвітлить всю ницість провінційного імперського буття й викриє його вади.

Дійсно, Гоголь, який написав більше коментарів до «Ревізора», ніж будь-який драматург до свого твору, розглядає «Ревізора» як сатиру дидактичну, раціоналістично-просвітницьку. Він настирливо підкреслює типовість Хлестакова для не зовсім поганих молодих людей, наполягає на тому, що в кожному з нас є трохи Хлестакова. Гоголь немовби розраховує і на те, що імперські чиновники, упізнавши в собі Городничого або Ляпкіна-Тяпкіна, зніжковіють і почнуть морально одужувати. Він вказує на політичну силу, що, на його думку, єдина може оздоровити суспільство: освіченого монарха. Тому цар Микола сказав про комедію: «Тут дісталось всім, а над усе мені», звелівши всім міністрам побувати на виставі. В цьому був той самий заклик до «критики і самокритики», що й у словах Сталіна «Нам Гоголі і Щедріни потрібні». З набагато гострішою критичністю, але в тому ж

таки сатирико-викривальному дусі сприйняла комедію російська ліберально-демократична громадськість.

Все це так. Лише з поправкою — цей Гоголь такої комедії, як «Ревізор», ніколи б написати не спромігся.

Почуття, яке домінувало при зіткненні Гоголя з реальністю, — це почуття страху. Невиразні обличчя обивателів під його поглядом перетворювались на потворні пики — зовсім як у враженого листом Хлестакова городничого: «От коли зарівав, так зарівав! убив, зовсім убив! Нічого не бачу. Бачу якісь свинячі рила замість облич, а більше нічого...». Як тут не згадати сцени з «Пропалої грамоти», коли загадкові нічні «пики» біля вогнища виявляють свою сутність після того, як дід кинув поміж них жменю грошей: «Свинячі, собачі, козячі, дрофині, конячі морди всі притьмом полізли цілуватися». Видовище інфернальних потвор, як у «Капріччос» Гойї, — образ жаху, що переймає людину, залишену сам на сам із «божевіллям природи», із силами зла.

Сила Гоголя у цьому протистоянні — в зухвалому, відчайдушному ставленні до всього, включаючи життя. Це й породжувало рятівний сміх, що давав силу й незалежність.

Моралізаторство у Гоголя починається там, де його не вистачає як художника. А чи потрібні були морально-політичні рецепти? Гіпертрофована художницька совість, традиційна для Росії того часу наставляла щодо громадського призначення літератури спонукали Гоголя доводити до кінця, до конкретних заходів і адрес «висновки» з художніх відкриттів.

В образній системі, звичній для тогочасного театру, заключна «німотна сцена» з «Ревізора» сприймалась як

запозичення з «живих картин», що ставились у придворних театрах минулого століття. Для Гоголя ж застиглий світ у яскравому світлі під поглядом когось, хто «кличе» («Старосвітські поміщики»), був не тільки юнацьким жахом, а й образом, що має витоки в українському фольклорі. Так зав'язли у дверях і вікнах церкви страхіття з «Вія», злякавшись передсвітанкового крику півня.

Хлестаков — двійник городничого, продукт його переляканої уяви і, по суті, раб тієї ролі, яка йому відведена. Особливого комізму хвастощам Хлестакова надають його претензії на близькість до Пушкіна. Той факт, що саме Пушкін мало не потрапив у ситуацію «ревізора», міг дати Гоголю стимул для натхнення більше, ніж сам по собі пушкінський «сюжет». Гоголь безумовно відносив самого себе до пушкінського літературного світу. І в самому Хлестакові можна побачити багато суто гоголівських характерологічних рис. Гоголь нещадно ставився до себе, побачивши і в собі того ж жалюгідного, але страшного куця.

Будучи, по суті, нічим, Хлестаков не просто роздувається. Він заповнює собою ту соціальну форму, що приготовлена для нього суспільством провінційного містечка і в яку він потрапив випадково. Хлестаков став для міста всім, залишившись нічим. Тоді ще не співали російські революціонери: «Кто был ничем, тот станет всем», але як страшно лишитись нічим, ставши всім — це Гоголь уже відчув. Тому Хлестаков для Гоголя — такий же важливий полюс комедії, як і городничий з оточенням. Задовго до «Братів Карамазових» і «Бісів» у галереї образів російської літератури з'являється натяк

на нову колізію: надмірні претензії й духовна, моральна, ідейна незрілість «маленької людини».

«Мертві душі» і крах Гоголя

Перший том «Мертвих душ» виїшов у обкладинці, ескіз якої малював сам Гоголь. Малюнок цей відтворений у сотнях ілюстрацій, і читач не затримується на ньому поглядом, зазначаючи про себе, можливо, його старомодність. А між тим старомодним і дивацьким він був уже за життя Гоголя, бо на обкладинці тоді використовувалися тільки різні друкарські елементи. Дослідники уважно вивчали малюнок Гоголя, роздивлялися «птицю-тройку» нагорі, різні пляшечки з чарочками, тарелі з рибкою, чоботи і постолі, черепи, скелет — всілякі реалістичні дрібниці. Гоголь вплив у картуші і завиточки щось своє, щось, що мало характеризувати головний тон його твору.

Нещодавно дослідниця творчості Гоголя Є.О. Смирнова показала, що сукупність символів обкладинки зашифровує дві барочні емблеми: «vanitas» і «memento mori», що виражають ідеї суєтності життя й близькості смерті. Гоголівський малюнок — це форта, титульний аркуш того типу, яким у барочну старовину оформлялись староукраїнські книги Печерської лаври та Почаївського монастиря. Саме так, наприклад, була оформлена книга проповідей Лазаря Барановича, що її Гоголь просив надіслати йому в Італію, та інші «пастирські» книги київських авторів, відгомони яких чуються в «Мертвих душах». Українська барочна форта відтворювала образність церковної споруди і нагадувала іконостас.

Близький до церковно-книжної стилістики, гоголівський малюнок нагадує водночас комічну серйозність «страшносудних» картин. Страшносудний живопис був поширений в ті часи, особливо в рідних місцях Гоголя. Згадаємо коваля Вакулу з «Ночі перед Різдом», який малює в церкві огидного чорта.

З боку глибоко релігійного Гоголя таке вільне обходження з іконоста-сом та церковною фортою було б блюзнірством, якби ми не зважили, що страшносудна образність теж була церковною, тільки позначала «нижній світ», місце якого було зразу ж у притворі, на західній стіні храму.

Свій твір Гоголь з незрозумілих причин назвав «поемою». Зрештою, таємниця одразу ж була розгадана — вже сучасники Гоголя побачили аналогії між «Мертвими душами» і великою поемою Данте «Божественна комедія».

«У ворота гостиниці губернського міста NN в'їхала досить гарна ресорна невелика бричка, якою їздять холостяки: відставні підполковники, штабс-капітани, поміщики, що мають близько сотні селянських душ, словом, усі ті, кого звать панамі середньої руки». Скільки поколінь читачів відкривали для себе світ гоголівської глибинної губернії цими рядками, в'їжджаючи в місто NN разом з Чічковим, чи разом з автором, — теж, між іншим, холостяком, поміщиком і «паном середньої руки!» Ще нічого не сказано про місто, а читач відчув його дух, і йому вже смішно, його вже торкнулася безпросвітна нудьга. Увага, з якою автор описав дрібниці одягу молодого перехожого, споріднена з увагою мужиків до колеса, що викликала їх глибокодумну

«Мертві душі».
Обкладинка
за малюнком
Гоголя — сміховий
варіант форти
барочних видань.
XVII—XVIII ст.

розмову на тему, чи доїде це колесо до Москви, чи не доїде.

Чимось цей опис нагадує безглузді лубочні картини з повісті «Портрет». Лубочна безглуздість випливає і з характеристики міста NN, коли його пішов оглядати Чічков: «Місто ніяк не поступалось іншим губернським містам: дуже біла у вічі жовта фарба на кам'яних будинках і скромно темніла сіра на дерев'яних... Траплялись майже позмивані дощем вивіски з кренделями і чобітьми, де-не-де з намальованими синіми штанами і підписом якогось Аршавського кравця; де магазин з картузами, кашкетами і надписом: чужоземець Василій Федоров; де намальований був більярд з двома гравцями у фраках, в які вдягаються у нас по театрах гості, що входять в останньому акті на сцену. Гравці були зображені з націленими киями, трохи вивернутими назад руками й косими ногами, які щойно зробили в повітрі антраша. Над усім цим було написано: «І ось заклад».

Відчуття безглуздості й хаосу ще сильніше проступає, коли Чічков виїжджає за місто. «Та тільки відійшло назад місто, як почалася, нашим звичаєм, всяка всячина по обидва боки дороги: купинки, ялиник, низенькі миршаві кущі молодих сосен, обгорілі стовбури старих, дикий верес і тому подібний непотріб».

Сонцем, яскравою кольоровою символікою сповнені ранні повісті Гоголя. У повістях петербурзького циклу переважає чаклунське світло Місяця. В першому томі «Мертвих душ» світла взагалі немає. Колір є — його мають фрак, панталони, будинки; підпорки дерев у міському парку пофарбовані зеленою фарбою, а от самі «тоненькі дерева, що погано прийнялись», неначе не мають кольору. В літературі, присвяченій «Мертвим душам», показано зв'язок світлової символіки гоголівської «поєми» з символікою «Божественної комедії» Данте. Численні аналогії з описом Дантового пекла в «Мертвих душах» доводять, що задум подорожі Чіčkова повторює ідею Данте — оцінку людських пороків розміщеним їх носіїв у колах пекла.

Архітектоніка Дантового пекла продумано точна, а в гоголівському краї мертвих душ панує хаос — «дороги розповзались в усі боки, як спіймані раки, коли їх висиплюють із мішка». Чічков блукає російським бездоріжжям, вкінці заплутаний вказівками мешканців, які не знають, де правий бік, а де — лівий. Відчуття безглуздості поступово посилюється мірою того, як мандри Чіčkова обростають неймовірними здогадами: чи він Наполеон, чи капітан Копейкін, чи збирається викрасти губернаторську дочку.

Ю.В. Манн звернув увагу, що Манілов відкриває галерею образів

поміщиків відповідно до принципу Данте: вхід до пекла населяють ті, хто не вчинив ні добра, ні зла. Іншу ідею розвинув Д.С. Лихачов. Згідно з тогочасними нормами, приїжджий після обов'язкових візитів урядовим особам повинен був провідати поміщика, найближчого до кола поважних чиновників міста. Манілов за багатьма ознаками має найбільший стосунок до чиновного дворянства. Його подібність до вищих кіл стає ризиковано близькою, якщо брати до уваги сентиментальні манери кола Бенкендорфа, Дубельта, та й самого царя... Це стає не таким вже й неймовірним, якщо згадаємо, що образи «Мертвих душ», як і взагалі образи Гоголя, — не сатиричні карикатури на певних людей чи навіть на певні типи, а їхні антиподи, двійники в «нижньому світі».

Образ Собакевича, що став символом хамства, грубощів, недобррозичливості, тонкими алюзіями пов'язаний з патріотичною ідеєю, молодцтвом, «російським началом»: обличчя Собакевича кругле, «як молдавські тикви, звані горлянками, з яких роблять на Русі балалайки, двострунні, легкі балалайки, красу і потіху молодцюватого двадцятилітнього хлопця, моргуна й чепуруна, що й підморгує, і посвистує на білогрудих і білошиїх дівчат, які зібралися послуhati його тихострунного тринькання». Але це і не ганьбить російський патріотизм, і не виправдовує собакевичівське хамство: в «нижньому» варіанті богатирство стає потворністю, патріотизм — озлоблено-недобррозичливим ставленням до всього і всіх, крім себе і «своїх». Чи не ведмежа вайлуватість друга Гоголя Михайла Погодіна вгадується в рисах Михайла Собакевича? Слова Гоголя про те, що щирий патріотизм Погодіна

непомітно перетворюється на донос, підтверджують можливість таких аналогій.

Зажерливість перетворює суспільне речове багатство на той хаос, який панує в домі Плюшкіна. Типово російськи-імперське явище — ноздровський героїзм, який поряд з безглуздою відчайдушністю командирів включає зневагу до солдатських життів. Найбільше асоціацій з переходом із Дантового лімба в нижні кола пекла викликає в'їзд Чікікова у володіння Коробочки: суцільна темрява, грозивий дощ, гавкіт собак, болото, в якому він вивалюється. У примітивному світі Коробочки потужні життєві сили зливаються з силами смерті, немає добра і зла — все хрупке в зубах, щоб дати приплід, і хазяйці все одно, що продати, мертвих, борошно чи скотину, тільки незвичність «негоції» лякає її убогий розум, та й то лише страхом продешевити. Світ Коробочки — «нижній», сміховий і страшний вияв сил фертильності, плодючості, материнства. Це — не висміювання матері, а негатив, дублікат материнської сили в «нижньому світі».

Головним колесом у механізмі драматичної дії «Мертвих душ» є Павло Іванович Чікіков. Його роль подібна до ролі Хлестакова в «Ревізорі», тільки дещо поглиблена: Гоголь поступово виводить Чікікова на передній план.

Чікіков належить до того «середнього класу» дореформенної Росії, який становили нижчі чиновники, колишні семінаристи, відставні офіцери, вихідці з небагатих купецьких та міщанських родин тощо і яких називали різночинцями. Як і Хлестаков, Чікіков авантюрист, його теж викривають, але не повністю,

бо він слизький і верткий, з сильним характером і винахідливим розумом. Натяки на Наполеона, паралель зі «шляхетним розбійником» капітаном Копейкіним невизначено поширює характеристику Чікікова на сферу політичного бунтарства. Тема маленької людини набуває тут нового звучання: Чікіков надзвичайно небезпечний, хоча він шахрай і авантюрист не від якоїсь плюшкінської жадібності, він просто прагне добробуту і «бере, як усі», але приниженість «маленької людини» робить його прагнення вибитись «нагору» потворно сильним. Торгуючи небіжчиками, Чікіков набуває зловісних рис антихриста — адже смерть робить кріпаків рівними їх власникам, і Чікіков немовби вдруге обертає їх у земне рабство.

Продовження подорожі Чікікова по кругах буття мало привести всіх до прозріння і порятунку. Але великої Поєми, яка потрясла б світ, просто не могло бути.

Друга частина «Мертвих душ» відіграла свою роль, вона містила зародки багатьох тем і образів, розвинутих пізніше російською реалістичною літературою. Але жоден з творів, що виростили на її матеріалі, не міг належати Гоголю.

Гоголь збирався здійснити поїздки до Палестини після завершення праці. Відчуваючи, що праця не йде, він поїхав у подорож по святих місцях, прагнучи набратись натхнення. З жахом почував Гоголь, що ніякого відчуття святості у нього не виникає. Просто були східні міста з брудними вузькими вуличками, а на поштової станції він відчув себе зовсім як у Росії.

Гоголь багато читав про життя святих подвижників, його цікавило,

як вони любили Бога і людей. Це змусило його по-новому прочитати історію Христа. «Коли цього визнано всіма за найбільшу людину з усіх, що досі були, навіть і тими, які не визнають у ньому його божественності, тоді слід повірити йому на слово, навіть і в тому випадку, якби він був просто людиною».

Гоголь готовий припустити, що Христос був не Богом, а просто людиною, але рівною Богу тому, що він любив усіх людей «просто так»! У «Вибраних місцях», які здалися прогресистам Росії суто консервативним твором, Гоголь уже виходить із аналогічних ідей. Захищаючи самодержавну владу, Гоголь хоче бачити функцію царя в державі саме в цій любові до своїх підлеглих. Але вчити кожного його власній майстерності ніхто не може, бо кожен є «майстер своєї майстерності». Справжня любов до Бога, повчає Гоголь графа О.П. Толстого, — це любов до людей, і любов до Росії — це теж любов до її людей. Полюбити всіх і допомогти кожному вилікуватись від своїх пороків — не більше і не менше — так бачить своє призначення в житті Гоголь.

Звичайно, такого знести жодній людині несила.

За своїми культурно-політичними орієнтаціями Гоголь продовжує той консервативно-традиціоналістський умонастрій українського панства, яке виросло з козацької старшини, який знайшов вираз зокрема в «Історії русів». Його козацький романтизм слугує тій самій меті — обґрунтуванню дворянської повноцінності староукраїнських лицарів. Він так само хотів би знайти своє місце в імперській культурі, як люди його кола з маєтків на Полтавщині чи

Новгород-Сіверщині — у великодержавній системі. Неприємні риси й рисочки, які час від часу знаходимо в його історичних повістях, — як-то великодержавницька антипольська промова Тараса Бульби чи гумористичний опис зовсім не смішного погрому, — відтворюють ті ж консервативні національні симпатії та упередження, що їх ми можемо побачити в старшинській рецепції спадщини Хмельниччини. Все це веде Гоголя до гуртка московських слов'янофілів, причому не романтиків-народолюбців Хом'якова і Киреевських, а панславистів-державників Погодіна і Шевирьова. Їм він обіцяє після повернення із зарубіжних мандрів припасти до «русской груди», але злиття душ якось не виходить.

Інокли пишуть про конфлікт між «руськістю» та «українськістю» Гоголя як джерела його драми. Це вигадки, які жодним матеріалом не підтверджуються. Мазепинець Андрій убитий суворим і жорстоким батьком Тарасом, цим козацьким Авраамом. Але чим більше Гоголь тягнеться до тієї ідеї державного й релігійного єднання, заради якої принесено стільки жертв, тим порожніша й фальшивіша риторика. Владний гігант обертається безкровною тінню столичного міста-примари, барочна пишність життя — бестіарієм мертвих душ. Гоголь наче навмисне прагне одержати схвалення найтемніших сил Росії, явно чужих його пошукам і стражданням, аж доки інстинкт самознищення не призводить до трагічного кінця.

§ 5. ТАРАС ШЕВЧЕНКО

*Т.Г. Шевченко.
Автопортрет.
1840—1841 рр.*

Життєвий шлях, особистість

Тарас Григорович Шевченко народився 25 лютого (9 березня) 1814 р., помер 26 лютого (10 березня) 1861 р., напередодні проголошення Маніфесту про звільнення селян. Отже, хронологічно він належить якщо не до культури першої половини століття, то до культури дореформенної епохи. Біографія його всім так добре відома, що, здавалося б, зайве її ще раз наводити. Проте життєвий шлях Шевченка неможливо обминути, розповідаючи про історію української культури. Та й не завжди життєпис його відтворює той шлях страждань, які рідко випадають на долю однієї людини.

Шевченко походив із кріпаків, як і чимало відомих тоді російських діячів. З кріпаків був М. Погодін, академік живопису Ф.Г. Солнцев, який поряд із архітектором Тоном створював великодержавний російський стиль, орієнтуючись на смаки царя. З кріпаків походив і професор О.В. Никитенко, чи не єдина людина, яка мала вплив на міністра освіти С.С. Уварова.

Нещастя переслідували Тараса Шевченка з раннього дитинства. Восьми років він втратив матір. Батько встиг одружитися з удовою з дітьми і через два роки помер, залишивши своїх дітей сиротами з мачухою, яка віддала малого Тараса в пастушки — так з десяти літ починається Шевченкова самостійність.

Він був поганим пастушком, адже його більше цікавив навколишній світ — небо над головою, книжки, які він навчився читати. Довелося віддати його в науку, що тоді була

більше наймитуванням у постійно п'яних, легких на розправу напівписьменних дячків. Здавалось, уже в десять-дванадцять років Тарас знав усе горе людське, в тому числі й таємницю смерті, адже йому часто доводилось ночами замість своїх вчителів читати над небіжчиками молитви. Все життя простого українського селянина було для нього відкрите — аж до ночі перед погребом. І була в малому хлопцеві якась внутрішня сила, що гнала його до смутно відчуваного світу високої культури.

Тарас вчився читати, «списував Сквороду» в свої зошити та допомагав сільським богомазам писати ікони. Один із іконописців, побачивши в Тарасові талант, послав його до пана за дозволом на навчання живопису. Тарас пішов до управителя, який разом з двірнею відправив хлопця у Вільнюс, де тоді жив його хазяїн Енгельгардт.

Шевченко походив з України у власне історичному значенні слова. Дитинство його минуло в місцині між Уманню і Черкасами — Мо-

ринці, Кирилівка, Лисянка, Вільшана, села і містечка лісостепу поблизу Гнилого Тікича. За часів, коли молодим був дід Тараса, тут спалахнула кривава гайдамаччина. Тутешні селяни ще не цілком відчували себе кріпаками, в них тільки закінчувались вільності перших поколінь поселенців, традиційна волелюбність непокірної України жила і в козаках, і в простих «хлопах». Тарас був пройнятий атмосферою спогадів про втрачену волю, про нещадну війну з панами.

У пана Енгельгардта Тарас служив козачком. У Росії в поміщицьких маєтках жила численна двірня, але там не знали, що таке «козачок». У польських же поміщиків на українській землі були «маленькі козаки» для панських розваг. Вони зобов'язані були, крім іншого, втішати пана танцями і піснями в народному українському стилі. Щоправда, Енгельгардту і цього не було потрібно. Годинами куняв Тарас у коридорі на скрині, доки пан не покличе його принести люльку чи зробити щось подібне. Служба була неважка, але вкрай принизлива й безпросвітна.

Коли господаря не було вдома, Тарас потай змальовував картини, що висіли на стінах. Одного разу він захопився й опам'ятався аж тоді, коли пан схопив його за вухо. Вранці Шевченка висікли на конюшні за те, що він палив панські свічки. Тарас хотів після цього вбити пана.

Не кожному кріпакові доля посилає такого тупого та егоїстичного хазяїна, як послала вона Шевченкові. До речі, рід Енгельгардтів дав Росії багатьох видатних і шляхетних людей, дав і ту нікчому, яка не варта була й нігтя свого «козачка». Шевченко вперто продовжував малювати, і

Енгельгардт врешті вирішив, що непогано мати свого домашнього художника, і віддав його в науку. Після переїзду до Петербурга вчителем виявився маляр Ширяєв.

У Петербурзі Шевченко у вільний час змальовував скульптури у Літньому саду, де його відкрив український художник І. Сошенко. Вислухавши життєву історію Тараса, Сошенко впав у відчай. Кріпакові допомогти було майже неможливо. Спочатку Шевченком заопікувалася українська художницька громада, в тому числі й славнозвісний тоді Венеціанов, за походженням грек родом із Ніжина, а потім і В. Григорович і, нарешті, еліта петербурзької інтелігенції — Карл Брюллов, Василь Андрійович Жуковський, Михайло Юрійович Вельгурський. Було вирішено викупити Тараса з неволі, але ціна, яку поставив Енгельгардт — дві з половиною тисячі карбованців — була неймовірно високою. Нерви Шевченка не витримали, він звалився з гарячкою і лише в лікарні дізнався, що його все-таки викупили. Портрет Жуковського, намальований Брюловим, на лотереї викупила царська сім'я. Це сталося ранньої весни 1838 року. Шевченкові було вже двадцять чотири.

Між іншим, у лікарні доля звела його з людиною, про роль якої в історії Росії тоді ніхто не міг здогадатися. Друзі поклали Тараса до лікарні Марії Магдаліни, бо там працював лікар з винятково доброю репутацією. Він дійсно швидко витягнув Шевченка з важкої хвороби. Це був єврей-вихрест родом із Старокостянтинова, його звали Олександр Дмитрович Бланк. Він доводився дідом по матері Володимирі Іллічу Ульянову-Леніну.

Шевченко став студентом Петербурзької академії мистецтв і закін-

чив її 1845 р., коли йому було вже за тридцять. Шевченко став одним із професійних інтелігентів Російської імперії. Тоді, щоправда, ще не було слова «інтелігенція», і більшість літераторів жила службою або на прибутки від маєтків. А оскільки викладацька праця теж вважалась службою, то власне інтелігенцією за фактом були хіба що актори та художники. Проте в середині століття той багатостраждальний прошарок суспільства, який пізніше дістав назву інтелігенції, вже фактично існував.

Академія мистецтв не тільки навчала многотрудного художницького професіоналізму, вона давала й ґрунтовну класичну освіту. Хто знає, як прийшла до Шевченка висока культурність, як складалися його смаки, але, читаючи його щоденника, дивуєшся рівню його духовних потреб і індивідуальній визначеності уподобань. Він страждав без театру й опери. Любив Бетховена, Шопена, Мейсєрбера, але не подобався йому Доніцетті, був у захваті від Глінки, та не прийняв Даргомижського. Живопис знав професійно, все життя залишався послідовником свого вчителя Карла Брюллова. Читав багато й постійно.

Зовні Шевченко був непоказний. Обличчя простувате, з дрібними рисами — тільки великі карі очі, пречудові, надзвичайно виразні, привертали до себе увагу. На малюнку його друга по академії Штернберга у Шевченка стирчить непокірне волосся, фрак на ньому, мов з чужого плеча. Він сам часто говорив про свою «волячу хохляцьку впертість». При цьому мав надзвичайно емоційну вдачу, легку на радість і сльозу, бував запальним і несправедливим, але завжди відкритим для чужих страждань. Подальша доля його була такою тяж-

кою, що без муки Шевченко не міг про неї писати, тож так до кінця життя і не виклав свою біографію.

Шість років навчання в Академії та три роки «вільного художництва» перед арештом у справі Кирило-Мефодіївського товариства — оце, власне, і все вільне життя Тараса Шевченка.

Шевченко став відомим у Петербурзі портретистом, мав багато замовлень, добре одягався, ходив по театрах і вів досить нерозважливе життя. Він входив до інтелігентних петербурзьких кіл, було й українське земляцтво в Петербурзі. Сліди знайомої карнавальності знаходимо і в компанії друзів, до якої належав Шевченко: літератор Яків Кухаренко, офіцер кубанського війська, був там «кошовим отаманом», генерал І.М. Корбе, родом з Полтавщини, — полковником компанійським Корбою, граф де Бальмен, офіцер, який загинув на Кавказі 1845 р., — військовим осавулом Дибайлою, відставний гусар Віктор Закревський, голова «товариства мочимордів», генеральним старшиною Мочиморденком, Микола Олександрович Маркевич — Генеральним обозним, а сам Шевченко підписувався не менш як гетьманом... З такого карнавалу зростала атмосфера замилювання козацькою старовиною.

В кінці 1839 р. Шевченко писав портрет полтавчанина Мартоса. Одного разу той підняв з підлоги списаний шматок паперу і побачив там вірші. Шевченко неохоче визнав, що це його «пустощі», що пише він вірші, коли йому погано на серці, і на вимогу гостя дістав корзину, вщент наповнену жмаканими списаними папірцями.

Мартос узяв їх показати Гребінці. Вдвох вони розібрали папери й про-

читали їх. Довго сиділи мовчки, вражені. Перші юнацькі вірші, проба пера — і одразу «Реве та стогне Дніпр широкий»!

У лютому 1840 р. збірка поезій Шевченка під назвою «Кобзар» побачила світ.

У 1843 р. Шевченко приїхав на Україну погостювати й помалювати, а згодом став викладачем малярства в Київському університеті. Він повернувся на батьківщину не просто відомим художником та поетом. Молодь ставилася до нього побожно, як до гласу народного і Божого.

Арешт Шевченка мав для нього найтяжчі наслідки. Було знайдено поему «Сон», де в образливій формі поет писав про царя і царицю. Микола не тільки виявився в справі Шевченка жорстоким імперським владикою-деспотом, який ясно усвідомлював небезпеку українського самостійництва. Він виявив тут свою дріб'язкову мстивість, повернувши Шевченка в ще важче рабство, ніж те, з якого дев'ять років тому його викупили. Шевченка, як відомо, заслали в солдати із забороною писати й малювати. Микола, безумовно, усвідомлював, що прирікає поета на страждання невимовні, заганняючи Шевченка в глухий гарнізон на край землі, віддаючи його до рук тупих унтер-офіцерів, які мали стежити, щоб він «не був надто розумний».

Шевченка відправили в Орську фортецю, в п'ятий лінійний батальйон, і ротний командир попередив, що він буде битий, якщо не буде «молодцевато служити государю». Рік служби в Орську був жахом, ледве прикрашеним дружбою з земляками — місцевими чиновниками Лазаревськими. Наступного року доля усміхнулась — Шевченка

включив до експедиції для опису берегів Аральського моря лейтенант Бутаков. Потім його залишили в Оренбурзі «закінчувати роботу над малюнками», і він жив в домі капітана Герна і ходив у цивільному. Але полегшення швидко скінчилось — після доносу за ходіння в цивільному Шевченка посадили до в'язниці, а потім відправили на півострів Мангишлак, де спеціально приставлений «дядько» стежив, щоб у поета не було олівця й паперу. Новий начальник краю В.О. Перовський, дядько княжни Варвари Миколаївни Рєпніної (той самий, який нібито дав Пушкіну сюжет «Ревізора»), намагався полегшити становище Шевченка, але Петербург був невблаганний.

Шевченко постарів, полисів, у нього було враження, що життя закінчується. За сім років він не написав жодного вірша.

Після смерті Миколи I з'явилися надії, але Олександр II сприймав Шевченка не тільки як ворога режиму, а й як особистого ворога сім'ї Романових. Шевченко залишався в Новопетрівському укріпленні на Мангишлаку в каторжних умовах. Тим часом через сімейні зв'язки Розумовських — княжну Варвару, її кузена графа О.К. Толстого, дядька останнього — віце-президента Академії мистецтв Ф.П. Толстого, нарешті, через велику княгиню Марію Миколаївну, августійшу попечительку Академії художеств, сестру імператора, — вдалось ще раз вийти на молодого царя, і 1857 р. Шевченка було звільнено.

Це ще був не кінець, бо не одразу дозволено було Шевченкові жити в столицях, не одразу відновив він свій професійний рівень, залишалися не-

розв'язаними матеріальні проблеми, нарешті, підірване було здоров'я. Шевченко відчув, що втрачає зір.

1859 р. Шевченко подав на розгляд ради Академії мистецтв два естампи і був визнаний «призначеним в академіки», впродовж наступного року подав ще низку офортів і 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії обраний академіком по гравіруванню.

Двадцять п'ятого лютого був день народження поета. Його відвідало багато друзів. Ось як описує К. Паустовський останній день його життя.

«Ніч пройшла без сну. Мокрий сніг ішов над Петербургом. В цьому снігу, серед холоду невських криг, серед камінних заснулих громад, в задушливій кімнаті, просякнутій запахом кислот і ліків, ніби відрізаний від світу нічним морозом, сидів і задихався самотній, набряклий від водянки старик, що плакав від загубленого життя. Старик, якому ледве минуло сорок шість років.

Двадцять шостого лютого вранці Шевченко покликав старого солдата, наказав прибрати кімнату і пішов до своєї майстерні. В дверях він зупинився, скрикнув і тяжко упав на підлогу.

А через кілька годин він уже лежав в кімнаті на столі, покритий простиралом, спокійний і величний. Тонкі свічки тріщали у головах і освітлювали змучене обличчя солдата-засланця і великого народного співця.

Чорне сонце піднялося в той день над милою його Україною».

Шевченко-художник

Шевченко всесвітньо відомий передусім як великий український поет. Проте, як видно з його життєпи-

*Т. Шевченко.
Катерина.
1842 р.*

су, сам він своїм фахом вважав малярство і освіту одержав в Академії мистецтв. Культура, якої його вчили і яку він засвоїв творчо у великих майстрів, — передусім культура живопису.

Шевченко є автором понад тисячі творів образотворчого мистецтва — станкового живопису, монументально-декоративного розпису, графіки, скульптури, він був великим майстром у техніці акварелі, олії, пера, офорту, рисунка олівцем. Твори Шевченка-художника досліджено, описано, класифіковано, оцінено не раз. Можна безконечно сперечатися про академізм, романтизм, реалізм і так далі в його творчій манері.

** Паустовский К.
Тарас Шевченко // Повести и рассказы. — Л., 1985. — С. 174—175.*

*Т. Шевченко.
Дерево. 1859 р.*

Можна обмежитися тією безперечною істиною, що Шевченко вважав себе — і справді був — учнем і послідовником великого майстра-романтика Карла Брюллова, руку якого, рисунок, майстерність композиції, володіння світлом, уміння створити радісну кольорову гаму можна впізнати і в ранніх, і в пізніх творах Шевченка.

Звернемо увагу на кілька рис млярської майстерності Шевченка, істотних для розуміння його світу, його системи культурних цінностей.

Шевченко вміє звернутися до яскравого колориту, інколи працюючи в стилі Брюллова, інколи більше тяжіючи до Рембрандтової майстерності світла. Проте загалом Шевченко більше любить витонченість ри-

сунка і колориту. Його акварелі не просто успадковують легкість і прозорість творів його учителя Соколова; Шевченко прагне звести до мінімуму набір виразних засобів, використовуючи інколи один або два кольори. Ця делікатність малюнка контрастує з силою його поетичних творів.

Повністю оволодівши скупою виразністю засобів живопису ще в молоді роки, Шевченко в солдатські часи засвоює простір. Пустеля, яка його оточувала, змушувала відчутти безконечність і простору, і часу; небо, на якому хмаринки здаються зовсім непорушними, і далечинь, що на ній важко зачепитися погляду — це ті враження, які він навчився передавати в роки неволі.

Шевченкові довелося малювати багато життєвих картин і пейзажів ще й тому, що він мав спеціальні цілі — спочатку ілюстрації до «Живописної України», потім праця в різних комісіях та експедиціях, де художник виконував роботу, яку сьогодні робить фотограф. Пейзаж, жанрові зарисовки — все це у Шевченка репрезентовано щедро, але не ці багаті на інформацію художні «повідомлення» контрастують зі спокійним і витонченим малюнком. Найконтрастнішою у нього була славнозвісна «Катерина» (1842 р.). Тут на одній площині — і нещасна покритка, і москаль, який втікає від неї, і народний тип з ложкою, яку щойно вирізав із дерева, і якісь господарські знаряддя, і млин, і дуб... Навіть не багатство фарб і сила світла вирізняють цю олійну картину з тих ніжних акварелей, про які згадувалося вище, а її переповненість символічно значущими деталями, які розповідають, а не діють

по-художницьки безпосередньо, які в сюжеті навіть різночасові, що можна зустріти тільки в старій іконі. «Катерина», будучи твором цілком сучасним за технікою малярства, може вважатись відтворенням певних народних, іконописних естетичних принципів, можливо, тут і знайшов вияв той досвід, який Шевченко отримав у своїх учителях-богомазів. Треба сказати, що стосовно цього «Катерина» в Шевченковому доробку є твором унікальним і аналогій не має.

Чи мають рацію дослідники, які твердять, що в картині «Катерина», як і в однойменній поемі, головна героїня символізує Україну, дуб — її силу і стійкість тощо? Це питання може одержати відповідь тільки після аналізу поеми, проте можна сказати, що загалом художній творчості Шевченка не притаманна подібного роду символізація. Справді, Шевченко особливо любить малювати дерево, і фахівці-мистецтвознавці при ідентифікації творів звертають особливу увагу саме на манеру малювати дерева, специфічну для Шевченка. Чи було це пов'язане з особливою символікою дерева життя, чи, може, Шевченка полонила надзвичайна виразність малюнка, яка дає можливість самими лініями передати складні почуття — так чи інакше дерева у нього виразні, як люди, особливо в останній період творчості.

Для витлумачення Шевченка як «критичного реаліста» особливо охоче апелювали до його серії малюнків тушшю і бістрою 1856—1857 рр.: «Програвся в карти», «У шинку», «У хліві», «На кладовищі», «Серед розбійників», «Кара колодкою», «Кара шпіцрутенами», «У в'язниці», «Ка-

зарма». Вважати ці твори вершиною «викривального пафосу» та «соціального протесту» в стилі пізнішого ідеологічного живопису важко хоча б тому, що вони задумані Шевченком як частина серії на тему притчі про блудного сина. «Недавно мне пришла мысль представить в лицах евангельскую притчу о блудном сыне, в нравах и обычаях современного русского сословия, — пише він своєму другу поляку Броніславу Залеському 8 листопада 1856 р. з Новопетрівського укріплення. — Ідея сама по себе глибоко поучительна, но какие душу раздирающие картины составил я в моем воображении на эту истинно нравственную тему». Зображене в цих малюнках, таким чином, є образами шляху людини через вади, через дно суспільне — до чого? До якого очищення?

Впадає у вічі чоловіча тілесна краса персонажів, які проходять через усі малюнки; ці Аполлони контрастують з оточенням, яке підкреслює їх самотність — їм протистоїть і люд шинку, і люд в'язниці та казарми, і ряд солдатів, готових за наказом забити шпіцрутенами свого співтовариша, а в «Казармі» взагалі вже немає героя — є лише сліпа й невиразна маса в бараку, повному жадливих випарів, що так гостро відчуються завдяки майстерному висвітленню. До теми, з якої мав вирости «товстий альбом», Шевченко пізніше охолов, але естетика її залишилася і в його останніх творах. У тому ж листуванні з Залеським її ідейне підґрунтя формулюється в такий спосіб: «Без разумного понимания красоты человеку не увидеть всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоо-

Шевченко Т.
Повне збір. творів:
У 10 т. — К., 1957. —
Т. 6. — С. 121.

Т. Шевченко.
Русалки.
1859 р.

логія будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретает только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе. О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобою о Космосе и послушать, как ты читаешь песни Вайделоты!»*

Це прагнення побачити безко-
нечність, красу, симетрію і гармонію
в природі і в людині, зрозуміти, чому
так жахливо порушується ця гар-
монія в людському житті, орієнтація
на ті зразки гармонії й краси, які він
відкрив завдяки мистецтву, і є голов-
ним мотивом творчості Шевченка-
художника.

Поезія Шевченка

Шевченко-поет починається в ті
тяжкі хвилини свого молодого пе-
тербурзького життя, коли глибоко

переживас відчуття несправдливості й неправди світу, почувавочи себе дуже самотнім. Самотнім, незважаючи на багатьох друзів навколо нього, кращих людей Росії, які зуміли визволити його з рабства, на те, що жив він у небагатому достатку, безжурно, цілком віддаючись улюбленій, вимріяній справі. Шевченко знав на собі, що таке рабство, його сікли на стайні, щоб не відчував себе людиною. А тепер він жив у кам'яній чужій столиці, а сонячна далека батьківщина була така не схожа на веселий край гоголівських казок.

У Шевченка, природно, немає і ніколи не було того натужного прагнення створити образ Народу, Нації, відчуті романтичну постать Народу як сили, що творить історію й ушляхетнює її, яке властиве було його друзям із «освічених класів». Йому не-

* Шевченко Т.
Повне зібр. творів. —
Т. 6. — С. 128.
Вайделота — жрець
Криве-Кривейтиса
в культурі Перкунаса
у литовців; йдеться
про уривки з творів
Міцкевича.

потрібні були ці духовні зусилля — він просто знав життя, знав людей із усіх станів свого суспільства і нікого не обожнював. У молоді роки Шевченко вже цілком склався як людина чітко окреслених політичних симпатій та антипатій. Він мав власне і досить радикальне ставлення до Російської імперії, жорстоким і нещадним символом якої були для нього Петро і Катерина. Він ненавидів рабство національне і соціальне, недвозначно засуджував Богдана Хмельницького за акт Переяслава і співчував мазепинському заколоту проти Петра. Непотрібні численні цитати, щоб довести цю досить очевидну тезу. Не так просто, проте, стоїть справа із його образом України, а з цього впливає багато наслідків.

Ось що він пише в Орській фортеці в часи безнадії:

*Мій Боже милий! Як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? Для чого?
За що Україну я люблю?
Чи варт вона вогня святого?..
Бо хоч зостаріюсь для того,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоча за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
...Нічого, друже, не журися,
В дулевину себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.*

Романтичний козак на чорнім вороні-коні. Бурлескне змішання романтики з насмішкою над самим собою і громадою — «капостою головоатою». І зовсім не поетична тверезість мислення, намагання самому собі відповісти на питання, які за письменника ставить, як правило, критик, політик, соціолог. На кого, на які суспільні сили розрахована його творчість? Яку мету він переслідує, на які наслідки очікує? Що таке Україна як ідеал, як цінність? Чи це така цінність, що перевершує будь-яку ціну, хоч би й криваву ціну гайдамацького «святого ножа»?

Поетові не варт мати відповідей на ці питання, інакше він перетвориться на резонера. Шевченко і не має їх, хоча й старається «для того». Але коли він каже, що лише старий козак на чорнім вороні-коні підносить його над буденням, не даючи «час святий», день сьогоднішній поміняти на день прийдешній без прибутку, «так на так» (який геніальний образ!) — то тут та сама іронія, як і з «капостою головоатою».

Дулевина — це дуже загартована сталь. Заковуючи себе в дулевину від громади, поет не збирається від неї ізолюватися. Він тільки знає: ніхто, крім нього самого, на головні смислоттєві питання йому відповіді не дасть. «Не дурень, сам собі міркуй».

Він сам себе зробив як поет і сам будував морально-філософські підвалини свого життя і своєї творчості.

Для Шевченка надзвичайно важливою була оцінка гайдамаччини. Це була фактично самооцінка, адже Тарас зріс в атмосфері, коли пам'ять про гайдамаччину була ще жива, дід його нібито був учасником подій, сам Шевченко відчував себе здатним убити свого пана Енгельгардта.

Численні в його творчості, особливо ранній, вирази готовності пролити кров не можна сприймати некритично. Сам він фактично про себе писав у поємі «Тризна»:

*Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли...ум горел,
В крові гордыня клокотала...
Он трепетал... Он целенел...
Рука, сжимаюся, грожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!*

Незважаючи на іронічно-критичне ставлення до «байронічного туману», герой тут повною мірою схарактеризований рисами демонічного богоборства. І хоча тут все серйозно, без іронії, оцінка «гордыни» і «озлобленого» пориву не просто критична — вона самокритична.

Спалахи гніву нерідко охолоджуються іронічною рефлексією тут же, в цьому ж вірші. Трагічний і гнівний тон перших віршів поєми «Сон», яку він називає «комедією»:

*Так і треба! Бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! Немає!*

Скільки разів цитувалися ці рядки на доказ непримиренності Шевченка — атеїста й революціонера, а між тим читаємо далі:

*Отак, ігучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі, йгучи,
Поки долентавсь до хатини.*

Чи це перекреслює бунтівний запал отих «міркувань»? До певної міри — щирий сплеск святого гніву, що веде до граничних висновків,

пом'якшується здатністю з гумором поставитись до всього, включаючи свій щирий гнів.

Поєма «Гайдамаки» дуже раціональна, концепція в ній продумана і при всьому типово романтичному осмисленні ситуації загалом дає цілком конкретні, мало не публіцистичні, відповіді на конкретні питання. До поєми зроблені «приписи», в яких автор пише: «Злодій, розбойник, або гайдамака — такими остались гайдамаки по коліївщині. Такими їх знають і досі»¹. Задум поєми — зобразити криваве повстання як протест із високими політичними та моральними мотивами, а не просту кримінальщину.

Світ гайдамаччини — кривавий карнавал, страшний бенкет з танками смерті. Дітовбивство й братовбивство. Антитеза притчі про блудного сина: повернення молодшого брата маніфестує вищу цінність покаяння і прощення, а покарання молодших, дітей, які не мають навіть особистої провини, є неначе страшною карикатурою на тему прощення. Антисвято — підкреслене аналогіями з бенкетом, ритмами пісні, страшного танку. «Кругом пекло. Гайдамаки / по пеклу гуляють».

*Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день, і ніч гвалт, гармати,
Земля стогне, рветься;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.*

Чому ж усміхалось Шевченкове серце, коли згадувалась гайдамаччина? В написаній тоді ж передмові до поєми він говорить: «Весело подивитися на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під

¹ Шевченко Т.
Повне зібр. творів. —
Т. 2. — С. 143.

тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне»¹.

Романтичну легенду про те, як Гон-та нібито зарівав власних дітей-католиків, Шевченко використав для того, щоб виконати головну свою мету: показати, що гайдамаки — то люди, які боролись за волю, за Україну, хоча варварською, дітовбивчою і братовбивчою залишалася сама війна. Не кров радувала поета — слава Богу, що минуло. Втішала здатність до самопожертви в ім'я ідеалів.

Шевченко не тільки в особистому житті був людиною, у якій спалахи гніву проходили легко, а готовність прийти слабшому на допомогу залишалась постійною потребою. Він і в світогляді своєму керувався істиною, вираженою в цитаті з першого послання Іоанна: «Аще кто рече, яко люблю Бога, а брата своего ненави-дит, ложь есть». Цю цитату він наводив не раз, так само охоче наводив її і Достоевський. Грізний «Заповіт» («і вражою злою кров'ю / волю окропите») написаний зовсім молодю людиною — Шевченкові був тоді тільки 31 рік! І це був своєрідний варіант розповсюдженого тоді «Пам'ятника», варіант романтичний, жорстокий і нещадний. А все ж заклик кинуте, і «громадою обух стальть» входить до Шевченкової ідейної спадщини.

Як же узгоджується все це з Іоанном, зі статутом Кирило-Методіївського товариства, який засуджував принцип «мета виправдовує засоби» і якого Шевченко, звісно ж, читав?

Шевченкові «Гайдамаки» багато в чому споріднені з Гоголевим «Тара-

Т. Шевченко.
Автопортрет
у світлому
костюмі. 1860 р.

сом Бульбою», який полонив російського читача на шість років раніше. Так само відчайдушно хоробрі там козаки, не прихована їх жорстокість, та ж тема синовбивства заради ідеї, і навіть Лейба веде Ярему до Оксани, як Янкель Тараса Бульбу у Варшаву до Остапа. Спільність підкреслює сам Шевченко у вірші «Гоголю»:

*Не заріже батько сина,
Своїє дитини,
За честь, славу, за братерство,
за волю України.
Не заріже: вихопає,
Та й прогасть в різницю...*

Жахливіше, ніж синовбивство — або особливо жахливе синовбивство — є, з погляду Шевченка, байдуже впрягання дітей у ярмо повсякденного рабства.

Страшніше, ніж померти, може бути тільки одне: проспати своє життя, перетворивши його на невідразний, сірий шерех днів, що змінюють одне одного «так на так».

*Доле, де ти? доле, де ти?
Нема ніякої;*

¹ Шевченко Т.
Повне збір. творів. —
Т. 2. — С. 150.

*Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
і гнилою колодою
По світу валяться.
А дай жити, серцем жити
І людеї любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно власти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!*

Це слова не честолюбця, який хоче
будь-що відзначити своє існування.
Це слова людини, яка надзвичайно
точно відчуває, що таке хаос і руй-
нація. Хаос, суспільна смерть не там,
де біль, зло, страждання. Хаос там, де
зло не відділене від добра, де немає,
по суті, ні радощів, ні страждання.
Кров — це зло, і не приведи Бог Ук-
раїні знову вступити в криваві ріки.
Але повна смерть і нищість — цілковита
байдужість до долі своєї і дітей
своїх.

Тому, коли ми читаємо Шевчен-
кові рядки, сповнені гніву й крива-
вих видінь, будемо розрізняти, де
заклик, а де пересторога.

*Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.*

*Одицурається брат брата
І гитини мати.*

Не заклик до святого ножа — апо-
каліптичне бачення, і воно, на жаль,
справдилось, бо була громадянська
найстрашніша війна, і потекла кров
і в синє море, і в Біле, і в Баренцове.

З подібними застереженнями тре-
ба сприймати і рядки поетові, де зга-
дується Бог.

Шевченко, безумовно, був люди-
ною релігійною, що можна підтвер-
дити багатьма рядками з його
листів, щоденника, творів. Але як
цю релігійність поєднати із знаме-
нитим «око, око, / не дуже бачиш ти
глибоко»? Як пояснити поєднання в
одному тексті протилежних ідей:

*...Коли оглохити
Ляжеш, Боже утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Криваві ріки.*

Щирість віри в «силу і дух жи-
вий», в те, що колись одному Богу
помоляться всі і перестануть текти
криваві ріки, не викликає сумніву.
Як же тоді бути з цим блюзнірським
закликом до Бога, щоб він ліг відпо-
чити і дав жити людям?

Перебендя ранніх творів Шевчен-
ка — а підписував їх він тоді «Пере-
бендя» — як рівний з рівним роз-
мовляє з Богом:

*...Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули, бо то Боже слово,
То серце на волі з Богом розмовля...*

Послухаймо, як розмовляє Шевченко з Богом, уже будучи зрілим поетом:

*Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив?!
Людей Божих?! Котилися
І наші козаці
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові!..
А получали?...ба де то!
Ще гіршими стали...*

Цей дивний Бог — і не церковний, і не холодний всевладний господар людських долі.

*...Не хрестись
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
і візантійський Саваоф
Обдурить! Не обдурить Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його — ми люде.*

Цей Бог — і не звичний церковний («візантійський»), і зовсім не якийсь язичницький Перун чи Велес, як дехто тлумачить ці слова поета. Жодного сумніву не залишають численні посилання його на біблійні тексти — Шевченко був і залишився християнином. Але від язичницької непокори долі, що дивувала грецьких воїнів, які вбачали героїзм в умінні мовчки приймати її удари, від цієї гордині залишилось Шевченкове ставлення до Бога як до рівні.

Тому-то поет так часто звертається до оповіді про жорстоку долю людини свого краю і найнижчих верств свого суспільства.

В доробку Шевченка багато таких поем про нещасну долю, які можна визначити як народні балади, трохи сентиментальні чи, краще сказати,

чутливі, трохи «жорстокі», розраховані на невибагливий смак простого споживача, на отих дівчат-щебетух, які зібралися послухать щось у старого кобзаря. Серед них і та сама «Катерина», яка у різних, іноді протилежних за методикою літературознавців оцінюється як символ України.

Оцінка цієї частини поетичної спадщини Шевченка вимагає загальної характеристики його поетичної манери.

Як і в малярстві, Шевченко в поезії використовує обмежену гаму засобів. Майже все написано ним в двох ритмах — коломийковому та чотиристопним ямбом. Необґрунтована думка Л. Плюща про шамапські витоки Шевченкової музики вірша: як говорилося вище, коломийковий розмір є набутком пізньої літератури і зовсім не походить із карпатських танцювальних ритмів. Там, де Шевченко подекуди використовує народно-пісенні вставки і танцювальні рит-

*Т. Шевченко.
Голова Христа.
1857 р.*

ми, як у ритуальному танку в «Гайдамаках», або ритми думи, це радше нагадує літературні конструкції. Найвища Шевченкова поезія пишеться стримано. Зрідка він використовує яскравіші засоби, і тоді вірш палає брюлловськими фарбами:

*Нехай же вітер все розносить
На неокраснім крилі.
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі*
(«Чигирине, Чигирине»)

або

*За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!*
(«Кавказ»)

Але зазвичай образність і виразні засоби стриманіші і вражають більше своєю простотою. У Шевченка є багато звернень до тієї ж образності, яку широко використовує Гоголь і яка йому дається легше й невимушеніше, бо, як у поета, органічніше пов'язана зі стилістикою народного символізму. Дійсно, могутній дуб — дерево життя, символ того поетичного простору, в якому відбуваються події «Причинної»; ревучий Дніпро водночас і деталь пейзажу рідного краю, і надто грізний, щоб бути просто річкою, — це майже жива істота, як і у Гоголя, водна стихія, що відділяє «цей» світ від «того» («...або над Стіксом, у раю, / неначе над Дніпром широким, / в гаю — предвічному гаю...»). І думи, наче галчак, птаство — символ дітей, не народжених ще поколінь, — що гніздяться на вітах світового дерева. І той «нерукотворний пам'ятник», про який йдеться в «Заповіті», — гора над Дніпром — має основу в старовиннім баченні трічастинності світу. Але не

можна не зазначити надзвичайної органічності й ненавмисності всієї цієї образної системи, яка входить до художніх засобів Шевченка разом з усією поетикою народної мови.

І тут виникає питання про мовну стихію Шевченка.

Як відомо, деяким палким українським патріотам настільки неприродним здавалось, що Шевченко писав і російською мовою, що вони ці твори нагамалися обійти мовчанням і взагалі не друкувати. Проте проблема не лише в тому, що у Шевченка є і російськомовні поеми і повісті, що він з деким листувався українською, а з деким — російською мовою. Стосовно цього можна сказати, що певним аспектом своєї творчості Шевченко безпосередньо приймає до російськомовної української культури, до якої належать певною мірою і Капніст, і Наріжний, і Погорільський-Перовський, і Гоголь. Здійснювалися спроби пояснити, чому Шевченко писав по-російськи, що саме це мало символізувати. Хоча той факт, що по-російськи Шевченко писав щоденника, змушує визнати просту річ: в побуті великий український поет був російськомовним українським інтелігентом.

Важко було б сподіватися на інше: майже все життя Шевченко прожив у Росії, вчився в Петербурзі, спілкувався з різнонаціональною імперською інтелігенцією, в тому числі з друзями-поляками, російською мовою — та й коло українців, які знали українську мову як літературну, було дуже вузьке. Але там, де Шевченко заговорить рідною мовою, починаються чари. В невибагливих ритмах раптом чується ніби стукіт серця. Мова плине легко, невимушено, з простою і геніальною образністю.

Російськомовною у Шевченка є проза в усіх значеннях слова, в тому числі й проза життя. Проте саме в україномовному тексті пульсують поетична вертикаль життя, глибока думка і високе почуття.

Заговоривши в своїх перших поезіях по-українськи, Шевченко одразу вступив у зачарований світ, де здійснювалося його духовне єднання з поколіннями і поколіннями предків. Уже в «Перебенді» можемо пізнати мотив чарівної «подорожі на той світ», лету над простором і часом, безпосереднього спілкування з Богом, як це доступно було тільки козакам-характерникам, чарівникам-кобзарям та «райським людям».

Шевченкові «вітри буйні» розмовляють з морем («Думка», 1838 р.), з милим за морем (інша «думка» того ж року), розносять думи («чом вас вітер не розвіяв / в степу, як пилину?») — вітер переносить душу, дозволяє мандрувати по простору, долаючи всі перешкоди, — літати містичним, загадковим чином. Літає думка («Нехай думка, як той ворон, / літає та кричє»). Як і запорожці-характерники, перебендя-кобзар позначений близькістю до первісного стану — «раю». Природно, що він належить до того сакрального простору, в якому близько сходяться небо і земля, життя і смерть.

*Нехай гуші козацькї
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори, —
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля,
Там шляхтою, татарами*

*Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людам
Кобзарі співають...*

Тут сприйнято Україну в символіці козацької міфології. Козацькї душі «витають» в Україні, бо вони належать тим «райським людям», які можуть літати по простору («з вітром буйним»). Дніпро («море», а в інших місцях йому еквівалентом є поле: «кругом поле, як те море широке, синіє» — синіє поле!) символізує свободу козацьку, дику, бо степовий і водний простір є неосвоєний і неокультурений хаос; полю — морю протистоїть у поезиї Шевченка могила — гора — хвиля. Могила — гора особлива: по-перше, вона є знаком смерті, по-друге, вона близька до Неба, і на ній з Богом розмовляє кобзар-перебендя.

*Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щєбече Господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.*

Перебендя літає, як шаман — тільки душею («думкою»), його слова-думки вітер розносить по полю (морю). Цій здатності кобзаря-характерника відповідає риса «райськїх людей»: здатність безпосередньо говорити з Богом.

На могилі, де сходяться близько Небо і Земля, яку пильнує «орел чорний», небесний птах із кольором «нижнього світу», — центр Землі,

вісь світу (axis mundi). Тут знаходяться початок і кінець історії, до якої сходять «райські люди», щоб через минуле пройти в точку поза часом, де починалася космічна історія. «Мовчать гори, грає море, / могили сумують...» («Тарасова ніч»). Ця точка виходу в позачасся асоційована зі смертю, зі смертним бенкетом Тарасової ночі. Це — не заклик до кровопролиття і не виправдання минулої жорстокості: як і кожна ініціація, «посвята в Україну» у Шевченка йде через образ крові й смерті, що має радше ритуальний характер. Це — вічне «було колись...», воно спить, тобто знаходиться в стані поза життям і смертю, минулим і майбутнім, у вічному «тепер». Пройшовши ритуально через цю точку близькості до Бога на вершині світу, на могилі, Кобзар — бо тільки він, самотній, «сирота», може розмовляти з Богом як рівний, — опиняється на початку космічного акту творення.

«Скрізь ми зустрічаємо символізм смерті як підґрунтя всього духовного народження — тобто відродження. У всіх цих ситуаціях смерть означає вихід за рамки світського, неосвяченого стану, стану «звичайної» людини, яка не знає релігії і сліпа до духовного. Таїнство ініціації потроху відкриває перед неофітом істинні рамки існування. Ознайомлюючи його із священним, таїнство змушує його перебрати на себе обов'язки мужчини»⁷. Ці слова Мірчі Еліаде допомагають зрозуміти міфопоетичний, а не прямий публіцистичний зміст кривавої символіки шевченківських поезій.

Поглянемо з такої точки зору, куди віддунує «Катерина».

У цій ранній поемі, яка була такою популярною в народі, є роздуми, що

становлять, так би мовити, інтелектуальне тло її. Про що ж думає поет, оповідаючи трагічну долю нещасної довірливої й чистої української дівчини?

*Отаке-то на сім світі
Роблять людам люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає,
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запрогала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховать.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!
Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?*

Це — той самий мотив «блудного сина», що надихав пізнього Шевченка на серію малюнків, так і не виконану. Шевченко все життя думав про несправедливість долі, а тим самим про Божу несправедливість, про недосяжність гармонії й краси у світі або краще про те, як цю гармонію і красу вибороти. Тому пише він не тільки про долі, в яких легко знайти винного, а й, наприклад, про чуму. Шлях людини в цьому житті через трагедії, зло і несправедливість, — ось той постійний мотив, що не просто турбував — дошкуляв і пік глибокою раною поетову душу.

Людина ніколи не була для Шевченка символом чогось незначущого. Катерина не була символом України — радше Україна символ того

⁷ Мирча Еліаде. Мифы, сновидения, мистерии. — М., 1995. — С. 233.

найкращого, що жило в душах її знедолених синів і дочок.

Ми сьогодні вже не сприймаємо того прадавнього смислу слова «слава», який був доступний людям минулого століття. Навіть може видатися дивним, чому Шевченко завжди говорить «слава Україні», а не «слава Україні». Йшлося у нього не про те, щоб прославити, оспівати, підкреслити чийсь чесноти, хоча б України, яку він так любив. Тим менше — про жертви во славу. В найдавнішому розумінні, збереженому Шевченком, слава — це та особлива субстанція сили, перемоги, влади й добра, яка властива людям та їх спільнотам.

Тому і повторював Шевченко євангельські слова: «Аще кто рече, яко люблю Бога, а брата своего не навидит, ложь есть».

ЛІТЕРАТУРА

Айзеншток І. Українські поети-романтики // Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. — К., 1968.

Антонович Дм. Українська культура. — К., 1993.

Волинський К.П. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). — К., 1959.

Грабович Г. Шевченко як міфотворець. — К., 1991.

Історія русів. — К., 1991.

Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 3.

Історія української музики. — К., 1986. — Т. 2.

Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1—3.

Кирчів Р. Мовою українського народу // Українською музою натхненні. — К., 1971.

Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762 — 1914. — Париж, 1980.

Попович М.В. Микола Гоголь. — К., 1985.

Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. — К., 1988.

Шевчук В. Нерозгадані тасмниці «Історії русів» // Історія русів. — К., 1991.

Яценко М.Т. Українська романтична поезія 20—60-х років XIX ст. // Українські поети-романтики. — К., 1987.

Розділ VII

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ ст.

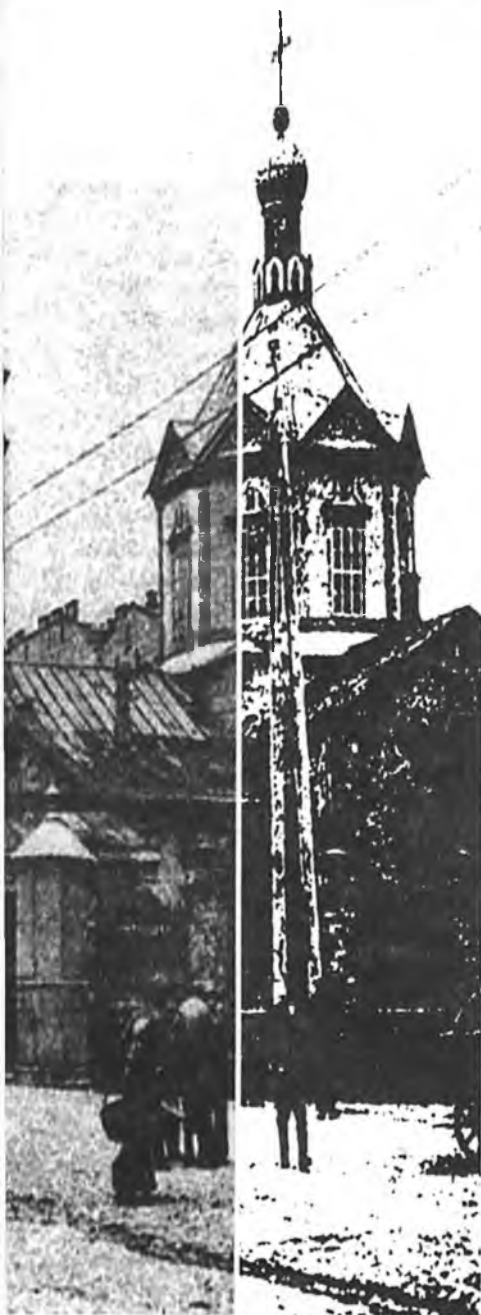

§ 1. ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ НА ЗАХОДІ. РЕАЛІЗМ І СУБ'ЄКТИВІЗМ

Горизонти технічної цивілізації

В середині ХІХ ст. промислова революція поширилась на увесь Європейський континент. Про потужність індустріального піднесення свідчить стрибок у енергетиці: світове виробництво кам'яного вугілля зросло з 1850 р. по 1910 р. в 13 разів, виробництво енергії в світі зросло особливо різке між 1870 та 1910 р. — з 1,1 млрд кВт/год. до 9,4 млрд кВт/год. Джерелом енергії на 90 відсотків було вугілля; основою енергетики ХІХ ст. залишалася парова машина на вугільному паливі. В кінці століття близько половини кораблів у найбільших морських державах становили ще парусні судна, але поступово флот перейшов на мазут, а в дев'яностих роках були вже й електростанції, і дизельний двигун. Паралельно із зростанням видобутку вугілля змінюється обличчя європейської металургії. Розвиток металургії безпосередньо впливав і на будівництво: дедалі ширше застосовувались металеві конструкції, особливо наочні переваги металу над традиційними матеріалами виявлялися в будівництві мостів. Заводські металеві знаряддя стають доступними селянству, вже в кінці століття в селі з'являються косарки, жатки, молотарки, а потім трактори і комбайни.

Зростання індустріальної потужності країн Заходу передусім відбилося на організації життя, на інфраструктурі й способах зв'язку господарських територій в єдине ціле. Будівництво деяких залізниць мало

характер стратегічних сенсацій: такими є магістраль Схід — Захід у США, Транссибірська магістраль у Росії, магістраль Каїр — Мис Доброї Надії в Британській імперії. Але дійсно колосального значення для Європи набула мережа залізниць, які з'єднали між собою скромні містечка глибокої провінції з великими культурно-господарськими центрами. Телеграф працював і удосконалювався вже давно, а з кінця 70-х років почав поширюватися телефонний зв'язок. Одночасно розпочалася ера електричної лампочки.

В останнє десятиріччя XIX ст. новий переворот у технічній культурі Європи роблять електрика, хімія й нова будівельна техніка. Геніальний Едісон у своїх майстернях, які стали потім основою знаменитої «Дженерал електрик», розробляє всю техніку електроосвітлення від патрона і запобіжника до першої електростанції постійного струму (1882 р.). На той час вже була розв'язана проблема електропередач на великі відстані. На вулицях Берліна з'являються у 80-х роках перші трамваї, а в 1897 р. Дізель реалізував свою давню ідею двигуна внутрішнього згорання. Дизельний двигун починає історію автомобіля, трактора, комбайна, а згодом і літака. Вивчення електромагнітних коливань приводить до цілком несподіваного технічного результату: 1897 р. Гульєрмо Марконі запатентував радіо (патент на аналогічний і одночасний винахід О.С. Попов узяв пізніше, 1901 р., коли Марконі вже здійснював радіопередачу через океан).

А найбільш зримим став якісний стрибок у техніці будівництва, пов'язаний з винаходом бетону, залізобетону, збірних конструкцій, цементу. Європа не мала потреби в

американських хмарочосах, але масштаби і характер конструкцій у зв'язку з нечуваними запасами міцності перевищували фантазію.

У XIX ст. тільки починався той інтерес до науки, що пізніше виніс на шпальти газет повідомлення й нариси про її найбільш сенсаційні досягнення. Чи не найхарактернішим з цього погляду фактом є поява наукової фантастики, причому у вигляді не різного роду соціальних утопій, а науково-технічних прогнозів. Цей жанр відкрив Жюль Верн у шістдесяти-сімдесяти роки, і повісті про неймовірні (як правило, досить швидко здійснені) винаходи читались з таким же захопленням, як незадовго до того — повісті про мандрівки і відкриття нових земель. Історія наукових відкриттів уявлялась продовженням великих відкриттів й завоювань епохи Колумбових каравел; Г. Фреге в кінці століття писав, що математик відкриває нові числа і закони так само, як географ — нові землі. Згадаємо, що і епохальний твір Ч. Дарвіна «Походження видів» (1859 р.) був нібито завершенням «Подорожі навколо світу на кораблі «Бігл».

Наші знання про Всесвіт у XIX — на початку XX ст. фактично обмежувалися Сонячною системою. Світ далеких зірок залишався поза можливостями спостереження. Розвиток техніки астрономічних досліджень дозволив описати зоряний світ приблизно тільки після 1914 року. А до того наука лише постулювала, що закони механіки Ньютона діють у всьому безмежному просторі.

Неначе колосальна біла пляма простягався в уявленні науки безконечний в ширину і в глибину простір, який треба було лише «наповни-

ти» зірками, сузір'ями, молекулами, атомами. Залишалася загадка походження життя й походження людини, але й вона, здавалось, відступала перед теорією Дарвіна. Звичайно, всі розуміли, що так само, як про походження Сонячної системи ми можемо говорити лише гіпотезами, так і походження видів, походження *Homo sapiens* в тому числі, — це ще перший загальний начерк еволюції. Поки що. Але колосальний вплив Дарвіна якраз у тому й полягав, що утверджувалася ідея еволюції, розвитку, поступу. Поступу не тільки в природі, а й у людському суспільстві і в людському пізнанні.

Не тільки в науці — в усій культурі діє переконання: якщо приступити до справи без передсудів, безсторонньо, без упереджень, без заданих наперед припущень, спиратися лише на перевірені факти, то поступово вимальовується правильна картина і заповняться всі білі плями. Терміни «позитивізм», «реалізм», «матеріалізм», «об'єктивізм» тощо пов'язані з конкретними філософськими течіями, школами, напрямками з їх специфічними уявленнями, термінологією, колом інтересів. Мабуть, їх усі об'єднувало одне: пануючі в ХІХ ст. ідейні течії були проти суб'єктивізму, проти спроб уже на початку дослідження сформулювати наперед задані загальні суб'єктивні уявлення.

Щоправда, небезпеки чатували безстороннє пізнання тоді, коли, здавалось, найгрунтовніші результати одержано на підставі мінімуму припущень. Найнебезпечнішою виявлялась ідея безконечності й неперервності. Чи атом — це шматок матерії? Якщо так, то його можна поділити хоча би навпіл, але тоді й кожну половинку так само, і так далі

необмежено! Але чи розділений атом до безконечності, чи його тільки можна ділити? Що значить — розділений до безконечності, актуально безконечний?

Тасмниця, що стояла за подібними питаннями, подекуди змушувала визнавати, що принаймні в деяких пунктах наш розум заходить у безвихідь. Зрештою, наука ХІХ ст. дуже впевнено оперувала безконечностями, а з 70-х років розвивається математична теорія множин, яка, здавалось, цілком управлялася з подібними проблемами на рівні строго логічних доказів. Так чи інакше реалізм і позитивізм у різних пропорціях могли сполучатися з дозою здорового агностицизму, з визнанням безсилля нашого розуму перед деякими великими й вічними загадками. Але скепсис не змінював головної спрямованості наукового оптимізму: чим менше попередніх припущень і передсудів, чим більша пляма, тим краще заповнювати її рисунками, що загалом складають карту величезної неосвоєної території, яка називається Всесвіт.

Цей загальний дух прогресу, що спирається на неупереджене пізнання, знаходив вияв у всьому просторі культури.

Архітектура особливо виразно демонструє еkleктизм — псевдоісторичну мішанину різних елементів, зрештою, не позбавлену сьогодні певної привабливості попри ту нещадну критику, якій її піддавали за безпринципність покоління теоретиків. Цими пишними й життєрадісними спорудами забудовано центри європейських столиць і великих міст, бо в другій половині століття повсюдно в Європі руйнують старі оборонні вали, безжально нищать старі середньовічні

вулички, прокладаючи нові широкі вулиці й засаджені деревами бульвари. Нові будівельні матеріали й техніка будівництва могли вже в другій половині століття різко змінити вигляд міст, але нові елементи приховуються на перших порах за старими звичними конструкціями. Характерним прикладом може бути читальний зал Паризької бібліотеки св. Женеви, закінчений якраз 1850 р., і дещо пізніша будова Національної бібліотеки в Парижі (автор обох будов — Анрі Лябруст); використані тут тонкі чавунні колони заховані в цеглу й імітують коринфський стиль.

З науковими конструкціями архітектурні, мистецькі, літературні явища мають дещо спільне: демонструється відсутність апріорної, упередженої, наперед заданої позиції. В цьому розумінні і дух «позитивної науки», і літературний реалізм щось об'єднує з еkleктизмом. Архітектурний еkleктизм відмовляється від тієї загальної ідеї, яка визначала майбутню цілісність твору в готиці чи бароко. Він іде не від чіткого формального стилістичного задуму, а від змісту. Прикраси в якому завгодно стилі будуть залучені до конструкції потім, незалежно від характеру і задуму самої споруди.

Цією ж відсутністю стилевої настанови (чи принаймні прагненням уникнути апріорних настанов) характеризується реалістичний літературний твір. На відміну від класицизму, що спирався на архаїчні культурні зразки, від романтизму, який шукав основу для зразка в надчасовому національному дусі, реалізм ґрунтується на сьогоднішньому повсякденному житті, і в ньому якраз бачить той зразок, ту парадигму, які мають визначити стилістичні риси

твору. Щонайбільше реалістичний твір може дозволити собі щось не надто висвітлювати, аби не бути непристойним, і щось трошки підкреслювати, аби не бути бездієвим.

Друга половина XIX ст. породила велику літературу і велике мистецтво реалістичного напрямку. Слабким місцем цих культурних творів була відсутність чіткої межі між літературою і публіцистикою, легкість, з якою твір мистецтва перетворювався на ілюстрації до певної ідеології. В кінці століття виявляється неспроможність цієї, так би мовити, «програми неупередженості». В мистецтві дедалі сильнішою стає тенденція не ховати свої художні настанови, а знайти і виявити нове художнє «Я», що визначило б власне бачення світу. В науці виявляється обмеженість традиційного бачення світу, його власна і своєрідна суб'єктивна упередженість. Критика Ернстом Махом наївно-об'єктивістських засад механіки була симптомом близької кризи.

Сенсаційні для природознавства відкриття, які по-новому змусили замислитися про те, що ж вносить дослідник у хід і наслідки пізнання, мали всі передумови в XIX ст., але прогрімали тільки в XX столітті. В художній же культурі і в архітектурно-будівничій справі це відбувалося, починаючи з третьої чверті XIX століття.

Художнім відкриттям суб'єктивності став насамперед французький імпресіонізм (impression — враження). Мистецтво миттєвості перевертало увесь естетичний світ, вносило нові чітко виражені від початку художні настанови. В цьому розумінні витончений естетизм малярства і музики мав дещо спільне з функціональною естетикою в будівничому

мистецтві. Первістком нового архітектурного мислення став побудований для Лондонської всесвітньої виставки Д. Пекстоном павільйон «Кришталевий палац», в якому вперше широко застосовано збірні конструкції і скло, і все це було відкрито виявлене, а не приховане.

Нові технічні можливості здійснюються при будівництві вокзалів, універмагів, виставочних залів тощо; при будівництві великих індустріальних споруд широко використовується все нове, але там не думають про естетику. Міжнародна виставка 1889 р. відзначена побудовою Ейфелевої вежі, яка своєю естетикою відкритих сталевих конструкцій кинула виклик старому Парижу.

90-ті роки XIX — перше десятиліття XX ст. — період утвердження й розквіту нового художнього стилю з виявленою цілісною естетикою, який одержав у Франції назву «arts nouveaux» («нові мистецтва»), в Німеччині та Австрії — «Jugendstil» («молодий стиль») або «Sezession» («відділення», «відокремлення»; так називали себе мистецькі об'єднання цього напрямку), а загальноприйнятою стала назва «модерн». Естетика й філософія модерну вносила той суб'єктивний елемент до розуміння світу, який в чомусь повертав Європу від раціоналістичного реалізму до романтизму.

Пізній романтизм

Вся європейська культурна історія XIX ст. немовби проходить на тлі величного заклику Шіллера «Обнімітесь, мільйони!», що звучить у простих і могутніх фразах Дев'ятої симфонії Бетховена. Бетховенське музичне розуміння трагічного — це

той самий героїчний оптимізм Гете, що ґрунтується на осмисленості і виправданості жертви і самопожертви. Ця оптимістична впевненість у тому, що «добро візьме гору», була підґрунтям і опертям гуманізму і свободолюбства.

В тіні Гетевої мудрої життєлюбності до певного часу непомітною була філософія близького до нього Артура Шопенгауера (1788—1860 рр.). Головна його праця «Світ як воля і уявлення» вийшла ще 1819 р., за життя Гете, але стала популярною тільки в другій половині століття. Шопенгауер відомий своїм песимістичним сприйняттям людської трагедії. Проте слід підкреслити близькість його вихідних позицій до німецької класики і романтики, включаючи Фейєрбаха і раннього Маркса. «Спочатку було діло» — ця максима однаково визначає примат діяльності, практики у всіх великих німецьких філософів; Шопенгауер чітко визначає практичну діяльність як особливий вимір людини, що називається воля. Світ людини у цьому вимірі розпадається на суб'єкт та об'єкт після реалізації вольової дії; здійснивши заміри, людина має перед собою справу своїх рук, розуму та інтуїції як річ, предмет, об'єкт — і сама живе в створеному нею світі як річ серед речей. Тут і діє причинність, логіка, достатня підстава, розум, розрахунок. Тут, у плині життя як ланцюга взаємопов'язаних подій, людина не вільна, вона жде неминучого і безглузлого кінця. Об'єктивний світ, де людина є сама не більше ніж об'єкт, — це світ страждання. Але воля, світ воління і рішень мають і інший полюс. До цього полюса можна прийти тільки через співчуття, співпереживання, через вихід за

межі власного «Я», через любов. Тут і тільки тут людина може знайти щастя: адже щастя — це не більше, ніж позбавлення страждань, вихід у рятівні нечутливість, байдужість споглядання, східну нірвану.

Ця песимістична і трагічна філософія стала засадовою для культурної концепції Ріхарда Вагнера і втілювалася в його музиці.

Впродовж XIX ст. надзвичайно популярною була і ранньоромантична музика — Вебер, Шуман, Шуберт і особливо Шопен. «Новоромантичною трійцею» називають Берліоза (1803—1869 рр.), Ліста (1811—1886 рр.) і Вагнера (1813—1883 рр.). Бурхливий і піднесений Гектор Берліоз, в музичному відношенні — спадкоємець Бетховена і Вебера, був натхненний великою літературою — Вергілієм, Шекспіром, Гете, Байроном — і прагнув зробити музику виразником літературних ідей і образів. Створена ним у молодості «Фантастична симфонія» стала маніфестом програмної музики, в якій музична тканина підпорядкована певній програмі й ілюструє її. Такий же ілюстративний характер має музика у великого угорського композитора й піаніста Ференца Ліста. Що ж до Ріхарда Вагнера, то він сприйняв ту саму ідею поєднання музики і літератури, надавши їй всезагального і філософського характеру, створивши новий музикальний світ.

Вагнер почав писати дуже рано, з успіхом поставив у Дрездені свої перші опери, закінчив «Лоенгріна» — і все зруйнувалось: молодий директор придворної опери брав участь у революції 1848 р. і опинився в еміграції. В Швейцарії він пише статті й книги — «Мистецтво і революція»

(1849 р.), «Всемистецький твір майбутнього» (1850 р.), «Єврейство в музиці» (1850 р., видано окремою книгою 1869 р.), «Опера і драма» (1851 р.). А головне — починає працю над справою свого життя, тетралогією «Перстень Нібелунгів». Його музика, чималою мірою завдяки підтримці Ліста та його зятя, знаменитого піаніста і диригента Ганса фон Бюлова, проникає в Німеччину. 1862 р. Вагнера амністовано, і він переїжджає на запрошення короля Баварії Леопольда в Мюнхен, потім живе в м. Байреїті, де король спеціально для нього побудував театр; тут Вагнер закінчив і поставив «Перстень Нібелунгів» та оперу «Парсіфаль».

Вагнер вивчав Прудона і Фейєрбаха, дружив з Бакуніним, проте найбільше проиннявся філософією Шопенгауера. На розгром Франції 1871 р. Вагнер відгукнувся врочистим «Кайзермаршем»; його антисемітські писання та агресивний націоналізм дали привід говорити про зраду ідеалів революції. Насправді і у молодого, і у літнього Вагнера політика, філософія і музична естетика досить цілісні.

Вагнер вбачав глибоку ваду сучасного суспільства у відособленості, відчуженості його членів, що є наслідком влади золота. Ця влада грошей над людьми у нього уособлюється в єврействі, ненависть до якого проходить навіть через «Нібелунгів» (тема «Золота Рейну»). Всебічна людина майбутнього має, за Вагнером, відчувати світ цілісно; цю цілісність Вагнер намагається виразити і в музичній формі. Якщо у Берліоза і Ліста єдність музики й літератури обертається ілюстративністю, то Вагнер тлумачить оперу як синтетичний твір — музичну драму.

Музика Вагнера сповнена глибокого симфонічного драматизму, якому підпорядковане все. Замість вставних арій і речитативів у Вагнера — *Sprechgesang*, співи-говоріння, що вписуються в єдиний симфонічний текст як імпровізації навколо його лейтмотивів або, за Вагнером, головних тем (*Grundthemen*). Вагнер у традиції романтизму звертається до історії як виразу національного духу. Міфологія, що слугує джерелом його натхнення, — це понура апокаліптична старогерманська міфологія, осмислена в душі філософії Шопенгауера. Порятунок через любов і визволення через смерть — ось ідеї, що проходять крізь творчість Вагнера.

Звідси починається Ніцше.

Фрідріх Ніцше (1844—1900 рр.), людина, яка шокувала європейський культурний світ войовничими деклараціями «білявої bestii», нещадний егоцентричний *Übermensch* (надлюдина); в житті він був хворобливим самотнім чоловіком, представником найсумірнішої професії — філологом-класиком. Його перша книга «Походження трагедії з духу музики» (1872 р.) народилась як результат критичного осмислення романтизму Шопенгауера — Вагнера. Ніцше не приймає їх трагічного песимізму, протиставляючи йому філософію життя і відчуття повноти і радості життєдіяльності, волі до влади, сили світовідчування. Оживає Шіллеровий заклик «До радості», але в зовсім іншому, глибоко індивідуалістичному значенні. Радість у Ніцше — це сп'яніння в трансі колективного дійства, де кожен залишається сам, заглушуючи в загальному піднесенні страх самотності виявом жорстоких всеперемагаючих життєвих сил.

Роздуми над джерелами античної трагедії приводять Ніцше до висновку, що в кожній культурі маємо конфлікт двох начал — мирного, просвітленого й усталеного *аполонічного* та буйного, нестримного, темного і життєдайного *діонісійського*. Діонісійський хміль протистоїть розміреному конформізму звичних структур, в яких відбувається раціональне життя індивіда. Кризу європейської культури Ніцше вбачає в змертвіні усталеного світу міщанської моралі й традицій («боги вмерли»). Приймаючи тезу про породження об'єктивного світу з незмірно багатого життя, Ніцше виводить з ірраціонального життєвого потоку також і всю людську мораль, вторинну й залежну від сили.

Слава прийшла до Ніцше ще за життя, але він не зазнав її, розум його згас задовго до смерті. Скандальний виклик, кинутий ним світові європейських культурних традицій, породив могутню хвилю співзвучних настроїв у найрізноманітніших культурних і політичних середовищах, як лівих, так і правих, — сам Ніцше не був ні антисемітом, ні німецьким націоналістом.

Філософія життя зберегла і багато поміркованіші традиції романтизму, а звернення до аналізу й художнього наголошення суб'єктивності далеко вийшло за межі ніцшеанства. Проте без Ніцше неможливо уявити культуру кінця XIX — початку XX ст., в тому числі українську.

Такі радикальні результати розвитку чи деградації романтизм дав насамперед у Німеччині. Музика Вагнера залишилась надто важкою і монументальною і для Німеччини, тут вона зустріла романтичну опозицію в особі Брамса та його прихильників.

Однолітком Вагнера був Верді, опери й духовна музика якого відповідали романтичному духові італійської національно-визвольної боротьби і зберігали традиційне італійське відчуття прекрасного. Не настільки радикально суб'єктивістською була пов'язана з романтичними витоками німецька «історична школа».

Вільгельм Дільтей (1833—1911 рр.) виходив із тієї ж, що й Шопенгауер, ідеї співчуття, подолання самотності людини через вживання в її внутрішній стан, емпатію. В цьому *Verstanden*, розумінні він вбачав головну особливість гуманітарії (наук про дух). Дільтей наполягав на корінній відмінності гуманітарного дослідження від природничо-наукового: природознавець встановлює загальні закони і від них йде до пояснення конкретних природних подій, гуманітарій відновлює, встановлює, реконструює індивідуальні події, індивідуальну психіку конкретних історичних діячів, а отже, — мотиви і справжній перебіг історичного чину. Гуманітарій — історик передусім — діє в зворотному напрямку порівняно з природознавцем, і головна проблема для нього — розуміння людей, які діяли в іншому часі й за інших обставин.

В економічній та соціологічній теорії на перший план виступає історизм, що принципово протистоїть спробам теоретизування, які нагадують йому побудови повітряних замків. В історії немає різних можливостей, вона є потік, в який треба тільки зануритися, отже, описати й зрозуміти історію означає відчуті її дух. Ідеологію історизму в німецькій політичній економії впродовж другої половини століття відстоює берлінський професор Густав фон Шмоллер (1838—1917 рр.),

який заснував 1872 р. «Товариство соціальної політики».

Прямою протилежністю романтизму в «науках про дух» стала французька соціологічна школа, засновником якої був Еміль Дюркгейм (1858—1917 рр.), який очолив 1896 р. в університеті Бордо першу в світі кафедру «соціальної науки» (пізніше він очолив аналогічну кафедру в Парижі, в Сорбонні). Дюркгейм продовжує традиції французького раціоналізму від Декарта і Монтеня до Конта; він категорично проти ненаукової, невизначеної ідеї «співпереживання» історії та сучасності, де не можна відділити правильне розуміння від хибного. Все має бути пояснене в позитивній науці однаково переконливо, незалежно від того, що є об'єктом вивчення. Виходячи з того, що ціле — завжди більше, ніж сума частин, Дюркгейм ставить завдання вивчення не окремих психологічних реалій, а цілісних соціальних фактів. Одиначним явищам протиставляється особлива соціальна реальність, що тільки і повинна стати предметом соціології (цей термін Дюркгейм узяв у Конта). Соціологія має бути, за Дюркгеймом, вільна від упередженості і необґрунтованих припущень, як і наука.

З середовища німецької «історичної школи» вийшов Макс Вебер (1864—1920 рр.), який разом із братом Альфредом, В. Зомбартом, Ф. Теннісом та іншими членами Гайдельберзького гуртка заснував 1909 р. Німецьку соціологічну асоціацію. Школа Вебера називалась «розуміючою соціологією», але по суті протистояла державницькому романтизму як об'єктивна теоретична дисципліна. Німецька соціологічна школа спира-

лася на філософські традиції, що йшли від Канта, і зокрема визнавала незалежність моральних підстав від соціальних обставин. У неприйнятті морального релятивізму «розуміюча соціологія» близька до французької школи Дюркгейма.

Соціалізм та марксизм

Стійка тенденція до зростання виробництва і стабільне зростання національного доходу означали також зростання життєвого рівня населення провідних країн Європи. Щоправда, підвищення заробітків було значно повільнішим порівняно із загальними темпами технічного прогресу і енергоозброєння, і проблема бідності залишалася для Європи гострою. Особливо важко переживалися біднішими верствами населення періодичні депресії, що в XIX ст. були дуже важкими, частими, глибокими і супроводжувались масовими безробіттями і соціальними катаклізмами. Можна навіть сказати, що більша частина XIX ст. пройшла під знаком постійної загрози, яку становила для промислово-технічної цивілізації соціальна нестабільність, викликана тиском бідності.

Тільки під кінець століття ситуація стала кращою. Після 1895 р. починається новий етап промислового піднесення, що супроводжується постійним поліпшенням матеріального становища працюючих. Кризи двадцятого століття (до першої світової війни Європа пережила їх чотири) були не такі тривалі й глибокі, з них суспільство виходило з меншими втратами, ніж у минулому.

Тим цікавіше, що саме цей період в історії Європи характерний швид-

ким зростанням впливу соціалістичних течій і вчень та успіхами профспілок і страйкового руху. Епоха від 1889 р. до першої світової війни — це епоха II Інтернаціоналу.

Вплив соціалізму був найменшим там, де найсильнішими були традиції профспілкового руху і найпереводішим трудове законодавство — в Англії.

Англія як світ і цивілізація являла собою надійно збудоване суспільство з чітко визначеними межами між соціальними класами. Найхарактернішою рисою цього суспільства було те, що воно мінімальною мірою трималося на засобах державного насильства і максимальною мірою — на неписаних законах. Англія уникла потужної бюрократії, не знала тоді постійної армії і досі живе без конституції.

У 1870 р. ліберальний уряд Гладстона здійснив реформу цивільної служби. Суть уніфікації правил державної служби, включаючи колонії, полягала в тому, що завдяки системі конкурсних іспитів створювалися різні освітні цензи для різних соціальних позицій, наприклад, університетський рівень — для «адміністративного класу». Здавалось би, це створювало суспільство рівних можливостей, але насправді нова система закріплювала класову нерівність, оскільки остання пронизувала всю систему освіти. «Public school», державна школа, ніколи не могла зрівнятися з приватною, «privat school», а випускник такої школи, як заснований 1441 р. коледж Ітон, не міг бути рівним жодному іншому випускникові. При цьому навчання в аристократичних коледжах було жорстким, дітей там сікли. Здібніших дітей відділяли в кращі класи в усіх шко-

лах, і той, хто закінчив пересічний клас пересічної школи, не мав жодних шансів. Хто вийшов з Лондонського Іст-Енду, той так і проведе своє життя в цьому районі «нижчих класів», маючи свою компанію і свій паб, де питиме своє пиво. Така система життя існувала в Англії до середини ХХ століття.

Англійське суспільство заохочувало індивідуалізм і водночас ставило інтереси сім'ї вище інтересів кожного її члена. Зберігши родову аристократію й продовжуючи аж до сьогодні процес нобілітації, англійська система відвела лордам скромне місце в державному управлінні, істотно зменшивши його ще раз на початку ХХ століття. Залишаючись індивідуалістами і чітко дотримуючись принципу невтручання в чужі, бодай сусідські, справи, англійці зберегли в стандартах поведінки щось від рицарства, щось від етики морських народів — вміння приходити один одному на допомогу в екстремальних ситуаціях і взагалі триматись щільно разом там, де вони протистоять «іншому світові».

Уолтер Беджет у книзі «Англійська конституція» (1867 р.) писав, що постійне політичне об'єднання представників нижчих класів забезпечило б їм переважаючу роль у країні й владу невігластва над знанням. Він рекомендував «вищим класам» добровільно поступатися, щоб не довелось потім поступатися за примусом. І «вищі класи» діяли саме в такий спосіб, навіть упереджаючи вимоги тред-юніонів розвинутим робітничим законодавством, як це було зроблено за ініціативою Ллойд-Джорджа напередодні війни.

Соціалістична течія в Англії репрезентована в ці роки насамперед

Фабіанським товариством, створеним 1884 р. подружжям Сіднеєм та Беатрісою Уебб, письменником Бернардом Шоу (тоді ще не драматургом) та іншими інтелігентами, серед яких були і священники. Це, по суті, такий же гурток, як і різні благодійні товариства, релігійні об'єднання, громади аматорів тощо, структура радше неформальна, що поєднувала людей на підставі співчуття бідним і неприйняття соціальної несправедливості. Оскільки соціалістичні цінності суперечили традиційному порядку, не лише закріпленому владою, але й укоріненому в традиціях і класовій структурі суспільства, вони не утверджувалися не лише у «пристойному товаристві», а й у робітничому русі. Тред-юніони займались конкретними справами поліпшення добробуту робітничого класу в межах усталеної соціальної структури. На правому фланзі політики були консерватори-*тори*, на лівому — ліберали-*віги*. Тред-юніони залишались поза активною політичною грою, і тільки після війни внаслідок радикалізації суспільного життя Робітнича партія стала лівим флангом політичної палітри замість лібералів.

І Інтернаціонал Маркс і Енгельс розпустили після Паризької комуни тому, що його залишили англійські тред-юніони і рівновага порушилася на користь революційних анархістів. Острівні пролетарі остерегалися конкуренції своїх братів по класу, що стимулювало міжнародне співробітництво тред-юніонів, але відмежовувалися від революційних крайнощів. Маркс і Енгельс, які могли спокійно жити і працювати тільки в Англії, всі сподівання покладали на революційний робітничий рух континентальних країн, насамперед Німеччини і Франції.

У Франції Робітнича партія виникла 1879 р., її вождем став 25-річний Жюль Гед, що знаходився під впливом Маркса і його зятя Поля Лафарга, але, взагалі кажучи, до теорії залишався досить байдужим. В партії ставало дедалі впливовішим крило опортуністів, або посибілістів, орієнтоване на можливі (opportune, possible), а не радикально-революційні, покращення. Дуже ліве і радикальне крило Геда, на яке покладали надії Маркс і Енгельс, насправді не було таким уже революційно-марксистським і відповідало радикальним умонастроям робітничого класу по-своєму, по-французьки. На початку ХХ ст. лідером соціалістичної партії став посибіліст Жан Жорес, найбільш яскрава фігура довоєнного соціалістичного руху, лівий інтелектуал (за фахом історик, Жорес вчився разом з Дюркгеймом і Бергсоном), чудовий оратор і порядна людина.

Південна жвавність і відкритість, життя на вулиці, у кав'ярні, де за кавою або скляночкою перно обговорювалось геть усе, підвищений інтерес до політики, мод, мистецтва, постійні амурні скандали, взагалі великий інтерес до жінок — все це створювало в уяві чужинців нерідко хибний образ легковажної Франції, країни насправді досить індивідуалістичної, де обивателі опускають на вікнах жалозі й закривають двері дуже рано, живучи у своїх сімейних фортецях не менш закрито, ніж англійці. Вони достатньо егоїстичні (з певною часткою нарцисизму), віддані принципам свободи і власності. Франція прагне і вміє жити в своє задоволення і підпорядковує цьому свої економіку, культуру і навіть демографію. Грошей у неї ви-

стачало, і середні класи вкладали їх у банки, а банки, в свою чергу, — в різні країни світу, зокрема в Росію.

Французька промисловість орієнтувалась на те, що безпосередньо буде споживатися, і Франція вивозила парфюмерію, тканини, зокрема ліонський шовк, а з винаходом (у Франції ж) швейної машини — наймодніший французький одяг, доступний тепер для середніх верств населення. Париж був не просто столицею моди чи мистецтва, він залишався столицею смаку, передусім справжнього високого смаку в традиційних елітарних сферах культури.

Залишаючись країною, де Слово належить велика роль, Франція завжди була чутливою до думки своїх інтелігентів і особливо поетів. Гюго став символом непокори авторитаризмові, коли змушений був у часи диктатури Луї-Наполеона III емігрувати до Англії. Після повернення в Париж його слово в морально-політичних колізіях часом вирішувало все. Поети відіграли певну роль у політиці, але поезія не була політизована — Франція надто цінувала культуру як таку, і саме вона відкривала можливості орієнтованої суто на духовні цінності культури.

Французький індивідуалізм виявився і в тому, що профспілковий рух у Франції був розвинутий слабо — в кінці століття налічувалося 400 тис. членів профспілок на 4 млн робітників. Політичні партії Франції виражали в чистому і яскравому вигляді радше тенденції, ніж масовий настрої. І профспілки, і соціалісти, навіть посибілісти, у Франції були досить ліві й революційні, що зовсім не означає, ніби таким був і робітничий клас. Тому у республіканській Франції було можливо те, що немислиме в

кайзерівській Німеччині: радикальний демократ Клемансо дав наказ артилерії розстрілювати страйкарів, і небо не впало на волелюбну республіку.

В Німеччині позиції соціалістів як партії стали в робітничому класі набагато сильнішими. Вплив профспілок був не більшим, ніж у Франції, під кінець століття ними вже охоплено близько 10 відсотків робітників, натомисть за соціал-демократів голосувало до 20 % населення. Робітничий і соціалістичний рух уповільнювався в періоди економічних негараздів і швидко прогресував у часи піднесення.

Німецька Соціалістична Робітничая Партія утворена на з'їзді в Гота 1875 року. З'їзд об'єднав більше «ласальянське» та менше «айзенахське» угруповання. З приводу знаменитої в історії марксистської доктрини «Критики Готської програми» Маркса його вірний і ліворадикальний послідовник Франц Меринг писав: «Маркс не брав до уваги, що проект програми точно відображав теоретичні погляди обох фракцій: він гадав, що айзенахці охопили уже науковий комунізм у всіх його логічних висновках, а ласальянці не більш, ніж відстала секта, переможена ходом історичного розвитку, що має здатися айзенахцям. Цією помилкою пояснюється граничне роздратування, під впливом якого Маркс написав свого листа»^{*}.

Ідейну ситуацію в німецькій соціал-демократії Меринг характеризує досить відверто: «Невизнані винахідники і реформатори, противники щеплень проти віспи, прихильники природного методу лікування і тому подібні дивакуваті генії намагались знайти собі серед потужних хвиль робітничого руху те

місце, в якому всі їм відмовляли»^{**}. Серед таких «невизнаних геніїв» був і досить авторитетний в партії саморобний філософ, антисеміт і нахаба Ойген Дюринг, висміяний в академічних колах; Маркс і Енгельс здійснили спробу встановити ідейну монополію в соціал-демократичному русі, протиставивши свою концепцію ідеологам-аутсайдерам. Славнозвісна праця Енгельса «Анти-Дюринг» друкувалась спочатку в офіційному партійному органі, але лідери соціалістів не дуже хотіли визнавати теорію Маркса і Енгельса своїм партійним ученням, і подальша публікація твору була перенесена в науковий додаток до журналу.

Отже, і німецьку соціал-демократію не можна безумовно вважати «марксистською». Проте чим далі, тим охочіше соціал-демократичні лідери апелювали до марксистського вчення.

Опинившись у парламенті, соціалісти спочатку використовували його трибуну для революційної агітації, мало думаючи про конструктивне розв'язання державних проблем. Об'єктивно їх роль зводилась до того, що вони здійснювали тиск зліва на консервативні сили і змушували їх робити кроки назустріч інтересам робітництва. Але постійна участь у парламенті зобов'язує до відповідальності. Необхідність розв'язувати поділовому практичні питання ставала дедалі більшою, а це вимагало якихось загальних принципів. Щоб продемонструвати принциповість своїх голосувань з питань суднобудівної програми чи колоніальної політики, краще було обґрунтувати їх теоретичними засадами нової пролетарської науки — марксизму. Що це таке насправді, пересічний соціал-демо-

^{*} Меринг Ф. История Германской социал-демократии. — М., Л., 1928. — Кн. 5. — С. 75.

^{**} Там же. — С. 103.

кратичний лідер, за фахом столяр чи кушнір, погано собі уявляв і не дуже цього прагнув, задовольняючись тим, що він залишається добрим німцем і має «Залізного хреста» за франко-прусську війну. Для цього у нього були «наші вчені», високоповажані Маркс, Енгельс та їх молоді учні.

Та обставина, що марксистська наука більше була солідною вивіскою, ніж глибоким переконанням німецьких соціал-демократів, наочно виявилася з початком світової війни, коли розгублена групка марксистських теоретиків опинилася практично поза партією.

В рік святкування столітнього ювілею Великої Французької революції французьким соціалістам вдалося зібрати досить представницький міжнародний конгрес, який відродив Інтернаціонал як міжнародне робітниче товариство, що керується соціалістичними орієнтирами. Вчення Маркса не сприймалося ще як політична релігія, але мало найбільшу вагу в соціалістичних колах. За роки свого існування II Інтернаціонал ухвалив чимало рішень, що визначали рамки розв'язання глобальних проблем у дусі гуманізму і соціальної справедливості. Звичайно, жодних механізмів виконання таких декларацій в розпорядженні Інтернаціоналу не було, не було і безпосереднього зв'язку між цими ідеологічними маніфестами та реальною політикою національних робітничих та соціалістичних партій. Прірву між деклараціями та повсякденною політикою продемонструвала Перша світова війна.

Вже в цей період визначились слабкі риси обмеженості Марксової філософської концепції суспільного розвитку і політичної економії.

В економічній науці тією реалістичною та об'єктивістською концепцією, яка, спираючись на абстрактний аналіз, намагалася встановити незалежні від суб'єкта закони життя суспільства, була теорія Сміта, розвинута в кінці XVIII ст., удосконалена Рікардо на початку XIX ст. і широко розпропагована логіком, філософом і економістом Джоном Стюартом Міллем у першій половині XIX століття. Англійська класична політична економія виходила з того, що вартість товару має об'єктивний характер, визначається кількістю витраченої на нього праці і лише частково в певних межах може змінювати свій грошовий вираз, зважаючи на попит. Загалом XIX ст. проходить під впливом цієї економічної системи. До кінцевих послідовних висновків довів її Карл Маркс, перший том фундаментальної праці якого «Капітал» опубліковано 1867 р. в Гамбургу німецькою мовою; за життя Маркса (він помер 1883 р.) том витримав друге німецьке, а також французьке і російське видання (англійською мовою опублікований 1886 р.). Послідовність Маркса виявилася в тому, що він уявлення школи Сміта про об'єктивний характер вартості переніс на вартість робочої сили (до 1863 р. він говорив про вартість праці), і на підставі цих уявлень розвинув концепцію капіталістичної експлуатації і форм експлуатації взагалі, пов'язану із загальною теорією класів та суспільно-економічних формацій. З економічною теорією та соціологічною доктриною Маркса рахувалися не лише як з ідеологічним, а й науковим явищем, що доводило до кінця об'єктивізм англійських класиків.

Сам Маркс протиставив свою «політичну економію» економічній теорії Сміта — Рікардо не тільки як вираз пролетарської ідеології — виразові ідеології буржуазної, але і як німецьку економічну науку, обґрунтовану матеріалістично переробленою ідеалістичною німецькою діалектикою, англійській економічній науці, побудованій на засадах емпіризму. Міль об'єктивність економічної науки обґрунтовував у той же спосіб, що й об'єктивність природничих наук. Для нього механіка відрізнялась від метеорології тільки тим, що мала в основі більше фактів, а тому давала точніші прогнози. Це був типовий для XIX ст. варіант неупередженої реалістичної науки: жодних вихідних припущень, збирання фактів, знаходження регулярностей, за ними — причин економічних явищ, а до цього трошки здорового сумніву, легкого агностицизму: фактів завжди децю бракує для абсолютної істини. На відміну від цього німецька і пролетарська наука Маркса претендувала на метод, який забезпечує їй безпомилкове визначення істини принаймні на тому етапі, коли пролетаріат виконує свою історичну місію. Класова упередженість пролетаріату є, з точки зору Маркса, водночас гарантом неупередженості та об'єктивності його науки з огляду на його історичну місію.

Ідеї, протилежні економічному вченню Сміта і Маркса, філософії «історичної місії пролетаріату» та німецького романтизму, висунула маржиналістська теорія.

У 1883 р. в німецькомовній літературі почалася різка полеміка між прихильниками історичної школи та новим напрямом, проголошеним в опуб-

лікованій того року книзі австрійського вченого Карла Менгера. Школа Менгера — фон Візер, Бем-Баверк, пізніше фон Мізес (родом львів'янин) та інші — започаткувала сучасну ліберальну економічну теорію. Публікації Менгер почав ще в сімдесятих роках, а незалежно від нього ідеї так званої «маржиналістської революції» обґрунтовувались в Англії С. Джевонсом, у Швейцарії — Л. Вальрасом.

Маржиналізм протиставив класичній об'єктивістській теорії від Сміта до Маркса новий підхід, який можна пов'язати із суб'єктивістським «модерном» у культурі. Головне протистояння починалося з того, що відкидалася сама ідея об'єктивної вартості: вихідним пунктом аналізу була споживча вартість, цінність як міра потрібності товару для покупця, і визначалася зміна ціни залежно від насичення ринку. Маржиналістська теорія одразу виявилася перспективною з прикладної точки зору; Маркс усе пояснював і передбачав на далеке майбутнє, але щодо близьких перспектив не був щасливим прогнозистом.

Спрямованість маржиналістської теорії проти класичної політекономії й марксизму сполучалася з її протистоянням економічній теорії історичної школи. Конфлікт з останньою був таким гострим, що Шмоллер погрожував заборонити викладання маржиналістських теорій в університетах Німеччини. Шмоллера і його школу називали «кафедральними соціалістами» (Kathedersozialisten), оскільки вони підтримували ідеї соціалістичного державного контролю над економікою, вважаючи, що соціалізм може бути побудований шляхом співробітництва робітничого класу з монархією.

Не узгоджувались із марксизмом як моністичною детерміністською концепцією соціального розвитку також соціологічні теорії і Дюркгейма, і Вебера. Макс Вебер переконливо показав, що економічні стимули можуть мати протилежні наслідки в різних етико-релігійних системах мотивації, і, отже, релігію і мораль можна вважати передумовою економічного розвитку. Плюралістичні висновки випливали і з соціологічних досліджень Дюркгейма, що вказав на значення соціальної солідарності й деструктивний характер стану, де втрачено цінності, а мораль не регулює поведінку індивіда (теорія аномії).

Послідовники Маркса, як правило, ігнорували результати розвитку соціальних наук поза межами марксизму, проголошуючи всіх новітніх суспільствознавців буржуазними епігонами класики, давно подоланої Марксом. Проте з ходом економічного розвитку і підвищенням добробуту європейських робітників ставало дедалі очевиднішим, що головний «закон», на який спирався висновок Маркса про неминучість світової пролетарської революції, «закон абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату», — не відповідає дійсності. Почалися несміливі спроби переосмислення марксизму і переорієнтації його на етичні засади, що викликало бурхливі протести радикальних революційних догматиків.

Націоналізм і загроза війни

У післявоєнних спогадах епоха кінця століття (*fin de siècle*) і початку нового залишилась золотим віком Європи, часом безжурного сподівання на неперервність прогресу, подо-

лання бідності і соціальної нерівності на підставі розвитку науки, промисловості та освіти. Катастрофа світової війни струсонула західну цивілізацію несподівано, хоча про війну багато писали й говорили.

При цьому можливість війни була зрозумілою для всіх, і розроблений німецьким Генеральним штабом план нападу на Францію через Бельгію — «план Шліффена» — обговорювався військовими спеціалістами у відкритій пресі, ніби план будівництва якого-небудь каналу. Несподіваним і невідповідним до очікуваного результату виявився тільки масштаб воєнних дій і, відповідно, лютість нищення, вбивств і спустошень.

Чим була викликана страшна і всеохопна світова бійня? Причини війни пізніше шукали в зіткненнях глобальних економічних інтересів європейських імперій. Дивлячись на історію ретроспективно, ми сьогодні не можемо заперечувати економічних мотивів мілітаристської політики, але й не маємо підстав стверджувати, що без військового розв'язання проблем економічний розвиток був би неможливий.

З весни 1905 р. до Сарасвського вбивства налічують 6—7 політичних криз, які ставили Європу на межу війни. Щоразу це були інциденти, що впливали з франко-німецького суперництва в Марокко або австро-сербського суперництва на Балканах. У конфлікти втягувались Росія на боці Сербії, Німеччина на боці Австрії або Туреччини, Франція на боці Росії, нарешті, Англія на боці Франції. Врешті один із таких конфліктів закінчився світовою війною.

Європа контролювала майже весь світ. Європейські держави перетво-

рили на світові імперії з колоніями на околицях цивілізації. Уявлення про те, що боротьба за колонії як ринки збуту та джерела сировини стала причиною воєнного вибуху, не підтримується фактами і цифрами. І за імпортом, у тому числі сировини, і за ринками збуту, і за вкладами капіталів території колоній займали в економіці європейських держав приблизно десяту частину. Дев'ять десятих фінансових і товарних засобів черпались у розвинених, неcolonіальних господарських територіях.

Так, у 1899 р. Франція вивозила товарів на суму 4518 млн франків; колонії надавали ринок збуту тільки для товарів на суму 451,6 млн франків. Якщо не брати до уваги Алжир, що раніше став частиною французької господарської території, то вся колоніальна імперія Франції поглинала товарів всього лише на суму менше, ніж 200 млн франків. Втрата всієї колоніальної імперії, крім Алжиру, означала б для Франції втрату менше однієї двадцятої ринку!

Те ж — стосовно джерел сировини. Франція ввозила товарів з колоній на суму до 500 млн франків, а за винятком Алжиру — на 223 млн, натомість увесь імпорт становив більше 4 млрд франків!

Якщо додати, що тільки завоювання Алжиру коштувало Франції 5 млрд франків, то стане зрозумілим: раціональна калькуляція не пояснює прагнення контролювати якомога більше територій у світі, якому були підпорядковані військово-дипломатичні стратегії всіх провідних держав. При цьому про землі, які ставали об'єктами колоніальної політики великих держав, практично нічого

не було відомо напередодні завоювання — лише поодиноким мандрівникам, що подорожували під виглядом місцевих купців або пілігримів, вдавалося інколи проникнути на закриті для погляду чужинця території. Великі держави іноді були готові воювати за квадратні кілометри пустель або тропічних лісів у надії щось там відкрити або посилити свої геополітичні позиції.

Чи не була підготовлена війна піднесенням націоналізму у країнах Європи? Вибух воєнного конфлікту приніс спалах шовіністичних пристрастей. Але й тут можна заперечити, що в довоєнний час націоналізм не виходив за рамки «нормального» патріотизму, і в більшості європейських країн радикальні форми націоналізму не були пануючими.

Франція звикла до іноземців, у Парижі їх завжди жило багато, і французи на відміну від англійців не цуралися чужинців. Проте вони не розуміли, що культурне життя може бути іншим, ніж французьке, і для них Париж був столицею не тільки Франції, а й цілого світу. Якщо для англійця пожити якийсь час де-небудь у колонії було явищем нормальним і давало додатковий шанс дещо збагатіти, то французи в колоніях приживалися погано (крім Алжиру), взагалі Франція була недоброю і жорстокою метрополією, простий народ колоніями не дорожив, а видатні діячі культури завжди соромилися колоніалізму.

Вирішальною драмою, що визначила позицію нації в морально-політичних проблемах, була справа Дрейфуса, під час якої антисеміти й націоналісти в результаті важкої і напруженої боротьби зазнали ганебної поразки.

У Франції завжди були консервативно-націоналістичні сили так чи інакше пов'язані з ідеями повернення авторитарного диктаторського чи монархічного «порядку», католицького «відродження» та мілітарного реваншу — переможної війни з Німеччиною. Але суспільство не підтримало консервативно-націоналістичних орієнтацій. В час «справи Дрейфуса» народився «інтегральний націоналізм» Шарля Морраса, який проголосив гасла інтеграції нації на ґрунті класового миру, строгої ієрархії та корпоративізму. Рух «Альянс франсез» Ш. Морраса залишився далекою від мас організацією, натхненною кількома націоналістично-католицькими інтелектуалами. Він виявився притягальним для деяких синдикалістських лідерів, як от Ж. Сорель, який пізніше виявляв великі симпатії одночасно до Леніна і до Муссоліні. Нагнітання націоналізму знайшло вихід у варварському акті, що потряс Францію напередодні війни, — вбивстві Жореса. І все ж це було винятковим, потворним явищем.

Спалах німецького націоналізму та антисемітизму припадає на час франко-пруської війни (термін антисемітизм з'явився пізніше, 1879 р.). Німецький націоналізм набував форм релігійно-консервативної ідеології та політики, пов'язаної з антисемітизмом, а також форм «духовного расизму», раніше невідомих. За серією ганебних статей Ріхарда Вагнера з'являється низка інших подібних публікацій, а 1875 р. германіст-дилетант Г. фон Пфістер вводить у вжиток вираз «volkisch» (від *das Volk* — «народ»). Цей вираз у певних колах швидко витіснив слово «national» (національний) і навіть «volklich», яке можна перекласти як

«народний»; в слові «volkisch» була наявна якась конотація, що апелювала до «раси», «кривної спільноти», «народного духу». Тут же з'являється вираз «deutschvolkisch» («німецько-народний») з тими ж конотаціями.

Особливого поширення ця «німецьконародна» ідеологія набуває в певних колах Австрії. Зазнавши поразки в боротьбі з Пруссією за першість у німецькому русі й вийшовши з Німецького союзу, встановивши дуалістичну австро-угорську систему національного панування (1867 р.), мірою того, як виборче право внаслідок реформ 1882, 1897 і 1907 рр. наближалося до рівного і прямого, австрійські німці дедалі більше перетворювалися на національну меншину в імперії. Територія, обмежена рубезем річки Лтави і — з півночі та сходу — Карпатським хребтом, контролювалась угорцями; сюди відносились також землі словаків, закарпатських українців, Трансільванія із змішаним угорсько-румунським населенням, невеликий сербський анклав. Словенія, Хорватія, Чехія, Галичина польська та українська, Буковина належали до австро-німецької сфери впливу. В австро-німецькому середовищі розвивається «deutschvolkisch» націоналізм.

Проте ні в кайзерівській Німеччині, ні в Австро-Угорщині расизм і войовничий антисемітизм не були ані державною політикою, ані ідеологією мас. В Німеччині, як і в усій Західній Європі, утвердились ліберальні правові та політичні настанови; напередодні війни Німеччина була досить терпимою в національному відношенні державою, хоча євреї мав дедалі менше шансів стати офіцером, а онімечення поляків йшло повним ходом. Тривалий період ностальгії по єдиній німецькій

державі породив справжній культ державної влади, довоснні німці дивували грубістю своїх чиновників і поліцаїв та дисциплінованістю й слухняністю громадян. Поліцейсько-бюрократична традиція була властива Пруссії, яка здійснила державне об'єднання Німеччини. Решта країни, і особливо її католицька частина, досить речно ставилася до прусського авторитаризму й оберігала федеративний характер держави.

Протистояння інтелігентських кіл ідеології романтичного *deutschvolkisch*, «німецьконародного» націоналізму знайшло вираз у соціологічній теорії. Після публікації книги Ф. Тенніса «Спільнота і суспільство» («*Gemeinschaft und Gesellschaft*», 1887 р.) нація як спільнота, що породжується інстинктами, почуттями, органічними відносинами (*Wesenswille* — сутнісна чи природна воля), протиставляється нації як суспільству, раціонально організованому соціальними інституціями (*Kulturwille* — розсудкова воля), тобто політичній нації і громадянському суспільству. В «розуміючій соціології» Макса Вебера другий тип спільності розглядається як вищий.

Садистська жорстокість міжетнічних конфліктів постійно була наявна в політичному побуті Османської імперії. Люті звірства турецької влади в Болгарії в період російсько-турецької війни викликали протести світової громадськості, і в мирний договір, підписаний на Берлінському конгресі, було внесено пункт, згідно з яким султан брав на себе певні зобов'язання щодо останнього великого християнського народу, що залишився в імперії, — вірмен. Вірменія займала тоді величезну територію в рамках султанату — від Кавказу до

середземноморського узбережжя Кілікії. Невдовзі з'ясувалось, що султан Абдул Гамід має далекосяжні наміри щодо вірмен. Вірменське населення було поставлене в умови, коли під постійною загрозою знаходились не тільки добробут, а й життя й безпека кожного. Час від часу турецьку Вірменію потрясали масові вбивства мирного населення; до участі в кривавих погромах залучались війська і поліція, але головну роль відігравав набрид грабіжників, гвалтівників і вбивць із міських низів (дадашів). 1894 пограбовано і вирізано район Сасуна, у вересні 1895 р. погроми прокотились по Стамбулу, а потім — по всій турецькій Вірменії. Водночас імператор Вільгельм II під час поїздки на Близький Схід зустрівся з Абдул Гамідом, прозваним Кривавим, і в своїй промові в Дамаску заявив: «Нехай султан і триста мільйонів магометан, розкиданих по землі, будуть упевнені, що німецький імператор на всі часи залишиться їх другом».

Абдул Гамід був скинутий 1908 р. революцією «Молодої Туреччини», а Османська імперія проголошена турецькою національною державою. Західна Європа була сповнена надій на швидку європеїзацію Туреччини. Проте уже навесні 1909 р. молодотурецьке керівництво спровокувало різню, в ході якої в Сирії було позв'язано вбито десятки тисяч вірмен — чоловіків, жінок і дітей. Молодотурецькі націоналісти проводили в життя політику етнічної чистки, започатковану Абдул Гамідом, яка мала закінчитися винищенням цілого народу. Це був провісник масових геноцидів ХХ століття. Вже тоді європейські гуманісти підносили голос на захист вірмен та всіх пе-

реможених і пригноблених народів. Постійно вірменською проблемою займалися у Франції Анатоль Франс і Жан Жорес, який вбачав у захисті народів — жертв переслідувань пануючих націй, насамперед в Азії, Африці, Америці, одне із завдань міжнародного соціалізму. В журналі «Вестник Европы» український і російський вчений і громадський діяч М.М. Ковалевський друкував статті гуманістичного спрямування, зокрема на захист вірмен від геноциду.

Небезпечні симптоми в європейській цивілізації виявила колоніальна експансія. Вона підтримувала ідеологію «сильної людини», романтику нещадного твердого воїна, що протистоїть розм'яклому європейському міщанину. За духом конкістадорів ХІХ ст. важко було вгадати реальність нечуваного садизму щодо нещасних завойованих тубільців. Але вже на початку ХХ ст. англійський письменник Джозеф Конрад підняв завісу над тією жалювою буденністю Конго, яку пізніші письменники назвали словом «простір смерті» або «культура терору», а російські кримінальні злочинці — словом «беспредел». «Джозеф Конрад» — літературний псевдонім Юзефа Конрада Тадеуша Коженювського, польського шляхтича з України, сина польського письменника і політичного засланця Аполло Коженювського, великого симпатика українського народу; може, ця «польськість» визначила і почуття справедливості у Джозефа Конрада — письменника Британської імперії, може, це визначило також і його слабкості — адже навіть у повісті «Серце темряви» Конрад, за висловом одного дослідника, намагався «проникнути за завісу,

зберігаючи, проте, її галюцинаторні властивості».

Мабуть, один лише Р.Б. Каннінгем без будь-яких романтичних галюцинацій зривав покрови з «простору смерті» як у Конго тих же часів, так і в Північній Америці, де каучукові компанії так само по-садистськи нищили індіанців у хащах Амазонки. Характерно, що Каннінгем так само, як і Конрад, належав до пригнобленої нації — він був ірландець і 1916 р. переправляв повсталим землякам зброю з Німеччини.

Проте людство не оцінило тоді загрози, яку несе йому расизм. Пристойне Етнографічне товариство в розквіт вікторіанської епохи було дещо стурбоване доповіддю француза дю Шайо про його подорож по Екваторіальній Африці, оскільки вона здалася їм надто апологетичною щодо негрів; мандрівник виправдував деякі риси їх характеру і навіть релігій. Товариство виявилось на боці мандрівника Бертона, який, повернувшись із Верхнього Нілу, доповідав: «Як тільки африканець дорослішає, його розумовий розвиток зупиняється, і з цього моменту він іде не вперед, а назад, а мозок африканця «такий же стоячий, як і болота, що становлять його крихітний світ»^{*}. Тільки після праць Дюркгейма і Малиновського ставлення до корінного населення колоній почало змінюватися. Але ХІХ ст. загалом пройшло під знаком європоцентристських передсудів, що створювало можливості великих гуманітарних катастроф.

^{*} Див.: Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. М., 1975. — С. 12.

§ 2. РОСІЯ НА ШЛЯХУ РЕФОРМ. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПРИРОДИ САМОДЕРЖАВСТВА

Реформи Олександра II

Микола I помер 18 лютого 1855 року. Наступний день, 19 лютого (3 березня) 1855 р., став днем сходження на престол його старшого сина, Олександра II. 19 лютого 1861 р. молодий цар підписав Маніфест про ліквідацію кріпосного права, 19 лютого 1878 р. — Сан-Стефанський мирний договір, що закріпив військову перемогу Росії над Туреччиною. Дату 19 лютого (3 березня) Олександр II вибирав для увічнення історичних з його погляду подій. Указ, що фактично означав для Росії конституцію, цар збирався підписати, наскільки можна судити, 19 лютого (3 березня) 1881 року. Але 1 березня 1881 р. він був убитий терористами.

Історія реформ була важкою й драматичною. Особисті риси Олександра II сприяли ліберальному правлінню. Він мав вдачу легку, натуру сентиментальну і життєлюбну. Звичайно, не ці риси штовхнули його на реформи: Олександр II зійшов на престол у час національної ганьби, поставивши перед собою мету зміцнити Російську імперію, здійснити необхідні для цього реформи і добитись реваншу в зовнішній політиці. При цьому непорушними мали залишитися принципи самодержавного правління.

Фактично смуга реформ займає три роки: після Маніфесту 19 лютого 1861 р. — судова, адміністративна і освітня реформи 1864 року. Потім,

якщо не рахувати військової реформи 1874 р., реформаторська діяльність уряду припиняється, і до кінця життя Олександр II лише стримує натиск лібералів та воює з революціонерами. В ході боротьби за і проти стабілізації самодержавного імперського режиму склались головні течії громадсько-політичної думки Російської імперії, які вже з початком ХХ ст. знайшли свій вираз у формальних політичних об'єднаннях.

Щоб судити про політичну лінію російського самодержця, треба зважити на атмосферу двору. Цар — безумовний господар усього життя країни, і він мав справу тільки з безпосереднім оточенням. Ліберальний Олександр II не читав газет — їх заміняли йому матеріали, які готувало Головне управління преси. Контакти із світом були надзвичайно обмежені. Двір — це насамперед рідня: дружина, брати, сестри, дядьки і тітки, діти, племінники і так далі. В замкненому житті двору, у всіх цих великих князів були свої проблеми: той хоче одружитися з купецькою дочкою, той дурень і гульвіса, той педераст, інший гуманітарій, історик і прихований поет. Загалом за всіх царів, обмежений і вкрай консервативний світ великих князів та княгинь впливав на політику дуже негативно. Мали свій вплив і найближчі службові особи — начальник охорони, міністр двору, комендант палацу і так далі. Олександр II був менше інших пов'язаний двором: тривалий час він мав коханку — княжну Долгорукову, яку щиро любив і з якою обвінчався, не дотримавши до кінця трауру по померлій дружині. Все це протиставило його численній рідні, на що він, проте, не реагував.

Ізольованому від світу цареві-реформатору підібрати, як зараз кажуть, команду — завдання надзвичайно складне. Попри свою особисту лояльність цар Олександр терпіти не міг «розумників» і завжди волів би на будь-яку посаду призначити генерала. За словами Тютчева, який добре знав двір, «коли імператор розмовляє з розумною людиною, у нього вигляд ревматика, що стоїть на сильному протязі»^{*}. Проте здібні помічники в справі реформ все ж з'явилися, оскільки на них був попит. Дивовижно, що навіть серед осіб, близьких до старого двору, знайшлися і такі, через яких проникали до Олександра нові ідеї та нові люди: це старий масон С.С. Ланської, граф Кисельов, давно колись начальник штабу армії в Тульчині і приятель багатьох членів Південного товариства, генерал Ростовцев. Якова Ростовцева, вихідця з сім'ї простого майстрового, дворянина через військову службу, свого часу декабристи запрошували в коло змовників; він відмовився і застеріг Миколу, що готується державний переворот — саме застеріг, а не доніс, оскільки не став називати імен. Ставши графом і близькою до двору людиною, Яків Ростовцев зберіг ліберальні настрої, і саме його зробив Олександр керівником роботи по підготовці селянської реформи.

До підготовки проекту селянської реформи цар залучив здібних адміністраторів і публіцистів з усіх ліберальних угруповань: тут були і близькі до «західників» брати Мілютіни, племінники графа Кисельова, і «слов'янофіли» Ю. Самарін та князь В.А. Черкаський (останній фактично і був головним складачем та редактором текстів положень реформи і душою комітету). Негайно після опуб-

лікування Маніфесту Олександр не тільки звільнив лібералів усіх гатунків, а й віддав їх на поталу консерваторам. Він ясно відчув загрозу стабільності режиму і вирішив проводити реформу, спираючись на жорстку самодержавну владу.

Вся підготовча робота була проведена фактично за три роки, що для таких складних проблем було терміном дуже стислим. Складність полягала в тому, що радикальне розв'язання — негайне і безкоштовне наділення звільнюваних селян землею — розорило б поміщиків, а на них трималося не тільки виробництво, а й державна влада.

Та обставина, що реформа готувалась таємно, з широким і пристрасним обговоренням за закритими дверима в дворянському середовищі, викликала море чуток серед селян, переконаних, що цар хоче їм добра, а дворяни і чиновники все заберуть у простого люду. Звідси низки селянських бунтів у час підготовки реформи. Суспільний неспокій посилював революційні настрої і в «освіченому суспільстві», особливо серед молоді. Напередодні реформи складається напружена соціально-політична обстановка, викликана нагромадженням застарілого невдоволення й ненависті. З іншого боку, «відлига» (вираз Ф.І. Тютчева), що почалась за молодого царя, підняла хвилю райдушних сподівань, відчуття весни, скресання льоду, світлого прищестя нових часів на багатостраждальну російську землю.

В час цієї суспільної істерії з'явився Маніфест 19 лютого 1861 р., дуже поміркований за змістом. Селянство проголошувалось станом особисто вільного сільського населення, судо-

^{*} Литературное наследство. — М., 1988. — Т. 97. — Кн. 1. — С. 140.

ву владу над яким здійснював не поміщик, а суд. Проте на період 20 років він залишався «зобов'язаним»: селянин мусив викупити у поміщика тільки садибу, поміщик на 20 років зобов'язувався наділяти селянина землею в користування, а селянин зобов'язаний був її брати. Зберігалася система громад (общин), які переділяли землю. Селянин не мав паспорта й свободи вибору місця проживання. Фактично селянин переставав бути рабом поміщика, а ставав його кріпосним в європейському розумінні цього слова, бо зберігалися численні зобов'язання перед земле-власником і пов'язаність «миром»; з іншого боку, поміщик, який уже звик до того, що земля і селяни — то його власність, ставав неповним власником тієї частини землі, яку мусив виділити в наділі колишнім своїм кріпакам. Залишалось неясним, як бути, якщо цією землею селяни не схочуть скористатися. Це бувало нерідко в середній Росії, де селяни найчастіше йшли в місто або займалися промислами, не вміючи часом запрягти коня, не те що орати землю.

Прогресивна судова реформа, а також крок до місцевого самоврядування — утворення земств, серйозно розширили сферу громадянських та політичних свобод. Реформи освіти створили умови для ширшого залучення нижчих станів до навчання. Але все це в кращому випадку могло бути лише початком довготривалої еволюції. Наскільки гостре і сповнене надій було чекання, настільки гірким було розчарування. Росія шістдесятих років стала країною напруженого політичного життя.

Органом радикальної демократії став з 1857 р. журнал «Современник», який очолили Чернишевський і

Добролюбов. Уже 1861 р. утворилася підпільна революційна організація «Земля і воля», натхненником якої був М.Г. Чернишевський. Радикальну публіцистичну діяльність Чернишевського, Добролюбова, Писарева супроводжували нелегальні прокламації. 1862 р. після кількох провалів виявились зв'язки Чернишевського з революційним підпіллям, він був відправлений у Сибір. Суспільство якщо не із співчуттям, то з розумінням ставилося до революціонерів; культ Чернишевського поширювався в інтелігентських колах разом із культом Робесп'єра.

Рішуче змінило ситуацію польське повстання.

Треба визнати, що повстання в Польщі не мало тоді ніяких шансів попри підтримку міжнародної ліберально-демократичної та революційної громадськості. Певні демарші зробили і західні країни, але воювати з Росією ніхто не збирався. На Кавказі після багатьох десятиліть нескінченної війни Шаміль, нарешті, 1859 р. здався росіянам, і збройний опір поступово затих. Романтична авантюра польських патріотів врешті лише посилила консерваторів у Росії.

Польське повстання знайшло підтримку тільки у радикальної опозиції, передусім у Герцена з його чудовим гаслом «за вашу і нашу свободу». Підтримали поляків і нелегалі-революціонери. Проте загалом ліберали — як «західники», так і націоналісти — рішуче підтримали каральні заходи самодержавного режиму. Відправлені у відставку М.О. Мілютін і князь Черкаський добровільно взялися допомагати встановлювати порядок в упокоєній Польщі. При цьому князю

Черкаському належить ідея «класового підходу» до розв'язання польської проблеми: провівши в Польщі радикальну земельну реформу і протиставивши поміщиків селянам, яких царський уряд наділив землею за рахунок магнатів, російські власті розраховували зруйнувати польську національну солідарність, у чому вони діяли не без успіху (селяни вже в ході революції поставилися до неї досить байдуже).

Повстання в Польщі викликало хвилю російського націоналізму серед досить широких кіл суспільства. В Москві на Страстному бульварі, біля Страстної площі, де була редакція націоналістичної газети Каткова «Московские ведомости», ранили збиралися великі натовпи різного народу, щоб почитати про Польщу. Яскравий представник «західництва», журналіст, нечистий на руку, але з визначеними політичними принципами, М.Н. Катков, якого російські патріоти звинувачували в англomanії та зневазі «до всього російського», з часів польського повстання — один із найзапекліших російських націоналістів-державників, можна сказати, консервативний ліберал. Позиція Каткова збігалася б з урядовою, та цар принципово не міг змиритися з незалежністю преси та її втручанням в урядові справи. Катков вимагав певного поділу праці: преса критикуватиме не царя, а урядові структури, тим самим спрямовуючи невдоволеність мас на поганих виконавців. Міністр внутрішніх справ Валуєв доводив царю, що це ще гірше, і цар з ним повністю погоджувався: в Росії і так завжди вірили в царя і не вірили в чиновників, і чим сильнішим буде цей настрій, тим ближча революція.

У таборі, що успадкував традиції слов'янофілів, були свої протиріччя з урядом. Саме слов'янофільство вже фактично розпалося. Залишилось від нього передусім переконання в тому, що Захід «загниває» і не здатний очолити світову цивілізацію, тому ця роль випала Росії. Найрозумнішим і найдосвідченішим політиком, близьким до цього табору, був великий російський поет Ф.І. Тютчев. Він підтримував журналістську діяльність останнього представника сімейства Аксакових, наймолодшого Івана, який згодом одружився з його дочкою. Головна ідея Тютчева полягала в тому, що без міцної національної самосвідомості російське самодержавство є «безглуздість і проти-природність». Для Тютчева доля національної ідеї в Росії була прикладом «величної боротьби ідеї з грубою силою». Йшлося саме про те, чи буде самодержавство легітимоване національною російською ідеєю, чи буде воно самодостатнім і, отже, спиратиметься лише на грубу силу.

Іншою видозміною російського націоналізму слов'янофільського походження було почвенничество М.Я. Данилевського та Ф.М. Достоевського. В записниках письменника 1863—1864 рр. знаходимо такий виклад цієї позиції: «Хто надто міцно стоїть за насильну цілісність Росії, хоч би що було, той не вірить у силу російського духу, не розуміє його, а якщо розуміє, то явно йому зла бажає. Я сам буду стояти за політичну цілісність цього громадянина, до останньої краплі крові, позаяк це єдиний добрий результат, набутий Росією тисячолітніми своїми стражданнями... Ми не вважаємо національність останнім словом і останньою силою людства. Тільки загальнолюдськість

може жити повним життям. Але загальнолюдськість досягається не інакше, як упором у свою національність кожного народу. Ідея ґрунту (почвы), національностей є нова форма демократії^{*}. Незважаючи на націонал-демократичний характер «почвенництва» самого по собі, воно аж ніяк не узгоджувалося з «упором в свою національність» інших народів, які опинилися під скіпетром російського царя і не бажали під ним залишатися. Не дивно, що до політичної ідеології Достоевського виявився близьким вкрай консервативний юрист, вихователь майбутнього царя Олександра III К.П. Победоносцев. За сучасною термінологією, Достоевського можна було б назвати християнським гуманістом і демократом, але імперський націоналізм веде великого письменника і мислителя Росії в реальній політиці до чорного консерватизму Победоносцева і князя Мещерського.

Більш ліберальним виявилось на той час бюрократичне оточення Олександра: міністр внутрішніх справ П.В. Валуєв, міністр фінансів М.Х. Рейтерн, міністр освіти А.В. Головін, петербурзький генерал-губернатор князь О.А. Суворов, на рещті, великий князь Костянтин Миколайович, брат царя, який був намісником у Польщі напередодні повстання. Коли цар призначив у Польщу знаменитого Муравйова-Вішателю, Суворов обізвав останнього людоджером. А у партії «муравйовців» (або, як це її називали, «національній партії») об'єдналися граф Панін, М.О.Мілютін, В.А. Черкаський, Ф.І. Тютчев, М.Н. Катков.

1865 р. на похованні свого сина, наступника цесаревича Миколи Олександровича, цар сказав: «Я люблю од-

наково всіх моїх вірних підданих: росіян, поляків, фінляндців, ліфляндців і інших; вони мені рівно дорогі». Про реакцію Каткова на цю фразу його співробітник згадує: «Коли Михайло Никифорович прочитав ці слова, «Северная почта» випала у нього з рук, руки опустилися, і сам він відкинувся на спинку крісла і впав у цілковите оціпеніння, нікого і нічого перед собою не бачив і не чув; в такому стані я не бачив його з самої смерті його матері, і в цьому становищі він лишався кілька годин поспіль»^{**}.

Як бачимо, цар Олександр уперто не хотів — всупереч наполегливому натиску націоналістичної громадськості, в тому числі консервативної — відкрито підпорядковувати самодержавство ідеології російського націоналізму. В цьому його підтримувала невелика група близьких до нього ліберальних бюрократів, які вели інтриги проти Каткова та інших радикальних націоналістів.

Ситуація знову різко змінилась після 5 квітня 1866 р., коли пролунав постріл Каракозова. Після замаху на царя подав у відставку начальник III відділення князь Долгоруков, заявивши, що він «малоздібний»; міністра освіти О.В. Головіна заміною крайнім реакціонером, обер-прокурором Священного синоду графом Д.А. Толстим. Найближчими до царя людьми стали генерали з поліції та жандармерії. Ера реформ, здавалося, закінчилася.

Олександрові потрібно було провести ще військову реформу і завершити ряд воєнних операцій проти мусульманських держав перемогою над Туреччиною. Впродовж 60—70-х років Росія встановила військовий контроль над Центральною Азією, а війну 1877—1878 рр. з Туреччиною ус-

^{*} Литературное наследство. — М., 1971. — Т. 83. — С. 186.

^{**} Литературное наследство. — Т. 97. — Кн. 2. — С. 135.

лішно виграла. Війна викликала новий приплив патріотизму і водночас показала, що в Росії є консервативна сила: армія. В центральні-азійських експедиціях, у війнах на Балканах висувалися генерали з політичними претензіями, як, наприклад, популярний Скобелев або Черняєв, який до кінця днів своїх був переконаний, що для російського солдата писемність згубна («нерозумний, але геній», зауважує про нього Достоевський в записниках). Характерна також постать генерала Р.А. Фадєєва, військового письменника з філософсько-політичними претензіями. Сьогодні ми краще знаємо його родичів: племінника, графа Вітте, чи племінницю — теософа Блаватську, батько якої був Катеринославським губернатором. В 70—80-ті роки генерал Фадєєв багато писав у дусі журналу «Гражданин» Достоевського і князя Мещерського.

Після закриття «Современника» радикальний демократичний табір репрезентований журналом «Отечественные записки», очолюваним М.О. Некрасовим, а після його смерті — М.Є. Салтиковим-Щедрінім. Хоч обидва різко глузливо ставилися до лібералів, власне, революційним журнал не був, а гострого, злого і надзвичайно дотепного сатирика Салтикова-Щедріна, аристократа за походженням, у вищому середовищі вважали своїм, хоча й диваком. Такі члени редакції, як Єлисеєв, взагалі всі надії поклали на реформаторську діяльність царя; були в редакції і радикали, як Кривенко, зв'язаний з підпіллям «Землі і волі», і залучений ним до роботи в журналі М.К. Михайловський, майбутній володар дум лівої російської інтелігенції.

Не відповідає дійсності звична характеристика російських лібералів як людей, не здатних ні до якої справи, спроможних лише нескінченно розмовляти. Справжніми органами ліберально-демократичної дії після 1864 р. стають земства. Земства були лише зародком місцевого самоврядування, оскільки не мали адміністративної влади і могли виносити тільки рекомендації. Та в їх розпорядженні було певне самоврядне господарство: школи, лікарні, статистичні органи. Земства були конституційовані так, що серед їх гласних (виборних членів) перевага була забезпечена дворянам, але йшли в гласні лише ті дворяни, які хотіли щось зробити для людей не за страх, а за совість. Тільки після революції 1905 р. в земства кинулися праві дворянські діячі, щоб витиснути звідти лібералів; в революційні часи в земствах почали відігравати велику роль наймані службовці — лікарі, вчителі, статистики тощо, які в більшості були радикалами і революціонерами. В XIX ст. земства — це органи, що вели повсякденну роботу щодо підвищення рівня культурного й господарського життя народу і вперто відстоювали конституційну ідею.

Поступовці не користувались великою популярністю в суспільстві. Хоча воно й боялося революціонерів, усе ж потяг до небезпечної терористичної діяльності, що вимагала повного самозречення, був значним не лише серед молоді. При цьому небезпеки, які таїла для майбутнього Росії революційно-соціалістична сила, були зрозумілі для більшості інтелігенції, а для багатьох, в тому числі Достоевського чи Данилевського, це був і власний досвід. Страх перед революцією і революціонерами був джерелом правих настроїв у більшості

лідерів консерватизму. Характерна з цієї точки зору оцінка Катковим революціонерів: «Всі ці лжевчення, всі ці погані напрямки народились і набули сили посеред суспільства, що не знало ні науки, вільної, шанованої і сильної, ні публічності в справах, що заторкують найдорожчі для нього інтереси, — посеред суспільства, що знаходилося під цензурою і поліцейським наглядом у всіх сферах свого життя. Всі ці лжевчення і погані напрямки, на які чуються тепер скарги, є плід думки придушеної, нерозвиненої, рабської в усіх своїх інстинктах, здичавілої в темних нетрях»^{*}.

Російський революціонізм з перших кроків виявив схильність до гранично жорстоких тоталітарних методів. Уже М. Бакунін, лідер анархістів у І Інтернаціоналі, говорив про страшне і повне руйнування як про головне завдання російської революції, про необхідність повсякденного й повсюдного контролю за життям кожного революціонера; він сформулював тезу: «Ніж, отрута, зашморг революція все однаково виправдовує». В революційних прокламаціях 1861 р. заявлені були всі ті ж гасла. «Люди з сильним характером і ясным розумом повинні мати повноваження і владу карати і повинні взяти в свої руки керівництво... Ніхто не сміє зробити жодного кроку, не поставивши до відома про це комітет свого міста», — писалося в прокламації «Великорос»^{**}. В прокламації «Молода Росія», написаній П.Г. Заїчневським, говорилося про неминучість пролиття «втричі більше крові», ніж це зробили якобінці, обґрунтовувався загальний терор: «Пам'ятай, що тоді хто буде не з нами, той буде проти; хто проти, той наш ворог: а ворогів слід винищувати всіма засо-

бами»^{***}. Особливо страшне враження справили ідеологія і практика нечачевського гуртка, дещо пародійно розкрита Достоевським в романі «Біси». Нечаєв писав про мораль революціонера: «Всі ніжні, розніжуючі почуття спорідненості, дружби, вдячності і навіть самої честі повинні бути приглушені в ньому єдиною холодною пристрасною революційною справою»^{****}.

Щоб уникнути викриття, а головне, щоб пов'язати спільників кров'ю, Нечаєв організував убивство студента Іванова, і справа Нечаєва розглядалась 1871 р. на першому в Росії політичному процесі. Незважаючи на страхітливі факти, процес не тільки викривав загрозу соціалістичного тоталітаризму, а й пропагував завдяки оприлюдненню різних матеріалів революційну ідеологію. Від Нечаєва відмежувалися радикальні діячі О.І. Герцен, М.К. Михайловський, Г. Лопатін, В. Засулич, а все ж витоки «нечачевщини» залишалися живими. Не допоміг і роман Достоевського, який добре розумів глибину коріння «нечачевщини». Як згадувала одна з тодішніх молодих симпатиків революції, «новий роман Достоевського здавався нам тоді потворною карикатурою, кошмаром містичних екстазів і психопатії»^{*****}. Так чи інакше притягальна сила революційних ідей не слабшає, а посилюється в сімдесяті роки, і нова «Земля і воля», заснована 1876 р. (розкололася 1879 р. на «Народну волю» і «Чорний переділ»), очолювалася безумовно яскравими, сильними й фанатично переконаними людьми, яким вдалося попри величезні, здавалось, непоправні втрати довести полювання на імператора до успішного завершення.

* Цит. за: Леонтович В.В. // История либерализма в России. — С. 187.

** Цит. за: Лемке М.К. Очерки освободительного движения «шестидесятих годов». — Пб., 1908. — С. 518.

*** Там же. — С. 187—188.

**** Цит. за: Государственные преступления в России в XIX веке. — СПб., 1906. — Т. I (1825—1876 год). — С. 184.

***** Цит. за: Достоевский в воспоминаниях современников. — М., 1963. — Т. II. — С. 127.

Після майже п'ятнадцятирічної війни з терористами знесилений уряд вирішив піти на угоду з ліберальним рухом. Цей крок Олександром було доручено зробити генералу Лоріс-Мелікову, призначеному головою Верховної розпорядчої комісії по охороні державного порядку і громадського спокою, а водночас і міністром внутрішніх справ і шефом жандармів. Лоріс-Меліков здійснював спроби зв'язатися з лівими групами інтелігенції через Салтикова-Щедрина і фактично підготував царя до думки про неминучість конституційного ладу. Узгоджений із царем текст урядового повідомлення говорив не про конституційний лад, а лише про загальноросійську комісію від виборних із земств; але зрозуміло було, що після цього кроку рух був можливий тільки до конституційного режиму. Підписавши текст, Олександр сказав міністрам: «Панове, нам пропонують ніщо інше, як збори нотаблів Людовіка XVI. Не забувайте наслідків... А проте, якщо ви вважаєте це корисним для країни, я не чинитиму опір»^{*}. Після вбивства Олександра терористами останні висунули перед новим урядом ультимативну вимогу — ввести конституційне правління. Натомість революційне підпілля було розгромлене, настала тривала доба контрреформ.

Контрреформи і криза імперії

Вибух бомби Гриневицького на набережній каналу відділяє від зречення онука вбитого терористом імператора — 2 (15) березня 1917 р. — майже рівно 36 років, термін історично дуже короткий. За цей час самодержавство політично проробило швидше шлях назад, і тільки революційна

криза 1905 р. змусила його невпевнено продовжити поступ 2; але і цей рух не зміг врятувати імперію від розвалу.

Перш ніж описувати долю ліберальних реформ, доцільно зупинитися на загальній характеристиці правової та політичної природи російського самодержавства.

Засадовою для будови Російської імперії залишалася «старомосковська», за висловом Леонтовича, ідея патріархальної абсолютної влади монарха. В традиційному сприйнятті російського селянства цар-батюшка своїм слугам за службу давав у владу свою землю, тобто територію разом з людьми, які на ній проживали. Свобода, якої цар позбавив в незапам'ятні роки селянство, полягала з традиційної точки зору не в якихось особливих правах, яких він надав слугам-поміщикам щодо селян, а в забороні міняти пана (разом із землею) — майже легендарній ліквідації Юр'єва дня. Якщо селянин не сприймав себе як власність поміщика, то не тому, що вважав несправедливим сам факт поміщицької влади — покарання, хоч би й смертного, чи продажу, — а тому, що владу і власність поміщика сприймав як умовну стосовно до абсолютної влади царя. Це архаїчне уявлення не відповідало західницькому духу реформ Катерини II, яка перетворила дворян на приватних власників свого майна, включаючи кріпаків, незалежно від того, чи служать дворяни, чи ні. Проте воно підтримувалось духом селянської реформи 1861 р., — адже цар розпоряджався долею поміщицької землі. За пореформні роки селяни Росії звикли практично ставитись до своєї землі як до власності, але водночас вважали цілком

^{*} Гр. С. Ю. Вумме Самодержавие и земство. — Спб., 1908. — С. 116.

нормальним, що цар міг би відібрати ще трохи земель у поміщиків, аби віддати їм, селянам. Тим більше їм було незрозуміло, в чому ж тепер полягає та дворянська служба, яка в їхніх очах є єдиним виправданням поміщицького землеволодіння.

Важливим елементом «старомосковської» традиційної концепції влади була ідея патріархальної опіки царя над народом. Усвідомлюючи свою приналежність до дворянського стану, російські царі все ж ставили себе понад дворянством і опертя самодержавства бачили в згуртованому через громади, відданому монархові селянському стані. Звичайно, жоден цар не пішов би на серйозні поступки селянству за рахунок дворянства, але така можливість завжди бралася до уваги. Радикальний ліберал І.І. Петрункевич згадує, що граф Вітте колись сказав йому з граничною відвертістю: «Ви гадаєте, що уряд виявив свою безсилість і не може упоратися з суспільним рухом без допомоги цього самого суспільства? А я вам скажу, що уряд має засіб, за допомоги якого він не тільки може роздушити громадський рух, а й завдати йому такого удару, від якого він не оговтався б — варто тільки пообіцяти селянам наділити кожному сім'ю 25 десятинами землі, — всі ви, землевласники, будете зметені остаточно. Уряд, звичайно, не може вжити цей засіб, але ви не повинні забувати про це». Характерно, що ідеолог контрреформ Победоносцев не любив дворянства і вбачав у ньому загрозу самодержавству.

Реформи залишили селянина в стані умовної залежності від поміщика, виділили його як стан з особливим правовим і політичним статусом

із інших станів суспільства. Селянин залишався членом миру, громади, без дозволу якої не міг покинути села і яка переділяла земельні наділи і т. д. Цей стан був проголошений тимчасовим, але він тривав аж до реформ Столипіна, оскільки відповідав консервативним ідеям монархії.

Новому імператору Олександру III було на час смерті батька вже 36 років. Він не готувався до престолонаслідування з дитинства, але давно мав свої погляди, які розходилися з батьковими, чому сприяла й особиста відчуженість на ґрунті сімейних справ Олександра II. Близьким за складом характеру і поглядами до батька був старший син, наслідник Микола Олександрович, але він рано помер. Олександр III був добрим сім'янином, особисті зв'язки його обмежувались двором — ріднею та найближчими виконавцями його волі. Свою дружину, «Марію Федорівну», датчанку Дагмар, сестру англійської королеви, — він просто слухався. К.П. Победоносцев, професор Московського університету, з 1880 р. — обер-прокурор Синоду, освічений і чесний реакціонер, справляв дедалі більший вплив і на батька, Олександра II, і на наслідника, у якого був вихователем. Перекопаний прихильник необмеженої монархічної влади, Победоносцев був близький до російських націоналістичних кіл — від Тютчева, Івана Аксакова і Достоевського до Леонтьєва і графа Д.А. Толстого. Ідея легітиматції царської влади російським національним духом була сприйнята царем від його вчителя. При цьому Олександр мав природний розум і працьовитість, умів по-діловому розв'язувати державні питання, покладаючись на здоровий глузд.

* Цит. за:
Леонтович В.В.
История либерализма
в России. — С. 358.

Олександр III правив Росією 13 років і помер відносно молодим від хвороби нирок. На перших порах ще були надії, що імператор продовжить курс на лібералізацію, розпочатий в останній рік правління Олександром II. Земські діячі не припиняли тиску на царя з метою відновлення конституційного процесу. Досить швидко з'ясувалось, що цар обере різко правий курс. Графа Д.А. Толстого, якого Лоріс-Меліков як фігуру зловісну і символічну відправив у відставку з посади міністра освіти і обер-прокурора Священного синоду, Олександр знову наблизив, зробивши його водночас міністром внутрішніх справ, шефом жандармів і... президентом Академії наук. Міністром освіти став граф І.Д. Делянов, людина надзвичайно консервативна, обмежена й нерозумна. До безпосереднього оточення царя входили начальник охорони П.А. Черевін, міністр двору та уділів граф І.І. Воронцов-Дашков, граф Д.А. Толстой, а після його смерті — міністр внутрішніх справ І.М. Дурново, всі люди вкрай консервативні. Про Победоносцева близький до нього князь Мещерський говорив, що ніколи не чув від нього доброго слова про кого-небудь: той завжди був усім і всіма невдоволений. Крім особистої жовчності, тут виявлялась суто негативна природа монархічного консерватизму, здатного тільки захищати свої цінності.

Центрами протилежних політичних тенденцій стали міністерства внутрішніх справ і фінансів. Міністерство фінансів було тісно пов'язане з бурхливим економічним життям. В часи Олександра III активно діяли економічні механізми, запущені ліберальними реформами 60-х років.

Росія знаходилась на економічному піднесенні, хоча вона загалом залишалась краєм бідності, особливо селянської, що вкрай загострювалась у роки нещодавніх (сильний голод вразив Росію 1891 р.).

Міністерство фінансів очолювали здібні й освічені люди: київський професор-економіст М.Х.Бунге, талановитий вчений-механік І.О. Вишнеградський, а з 1892 р. — С.Ю. Вітте (1849—1915 рр.), який був перед тим міністром шляхів сполучення. Граф Вітте — найсильніша і найрозумніша постать у російській ліберальній бюрократії. Він виріс на півдні, в Україні і на Кавказі, прийшов в уряд з провінції, з безпосередньої організаторської роботи, не поривав контактів з промисловцями і фінансистами. Дуже марнословний, позбавлений сентиментів, людина сильного і ясного практичного розуму і чітких переконань, Вітте знаходив спільну мову з прагматичним і розсудливим царем, якому нерідко суперечив, покладаючись на силу аргументації.

Опертям реакційних сил і умонастроїв було міністерство внутрішніх справ, що зосереджувало «силові структури» і регіональну адміністрацію. Полагоджуючи конкретні справи з царем, Вітте був безсилий в загальній внутрішній політиці, пронизаній глибоким націоналістичним консерватизмом. Особливо зловісною і сильною фігурою серед поліцейсько-адміністративної бюрократії був В.К. Плеве (1846—1904 рр.); обидва сановники, Вітте і Плеве, ненавиділи один одного.

Плеве був прокурором судової палати в останні роки життя Олександра II, розслідував справи терористів, включаючи вбивство царя, і став заступником міністра внутрішніх

справ. Після смерті графа Толстого апарат міністерства хотів бачити Плеве його наступником, проте імператриця, окрім покійного графа і Дурново, нікому не довіряла. Про ділові якості своїх соратників Олександр III з властивою йому дотепністю розповідав: «Коли Дурново мені доповідає, я все розумію, а він нічого не розуміє; коли Вітте — я не розумію, але проте він все розуміє; а коли Кривошеїн — ні він, ні я — ми нічого не розуміємо»^{*}. (Вітте здав своє міністерство Кривошеїну, шахраю і нетямі, який плакав, ідучи на міністерський пост, бо боявся там провалитися.) Яскраво характеризує Плеве запис у щоденнику однієї впливової при дворі дами: «Довго сидів Плеве. Він говорив, що не любить людей, а любить людство, а за останній час йому доводиться дедалі більше розчаровуватися в ньому, що Сидори і Карпи також погані люди — роблять дурниці або нічого не роблять. За лист Толстого, надрукований в «Московських відомостях», пропонують Толстого вислати, але Плеве цьому не співчуває і пропонує інше, саме — посадити в божевільню»^{**}.

При дворі сформувались дві групи, які організували антитерористичні об'єднання: «Священна дружина», душею якої був К.П. Победоносцев, а членами — міністри внутрішніх справ Н.Д. Ігнат'єв, граф Д.А. Толстой, і «Добровільна охорона» на чолі з другом царя Воронцовим-Дашковим, що надихалася творами генерала Р.А. Фадєєва. Це був зародок неформальних, позаструктурних об'єднань духовно споріднених націоналістичних активістів; групи потім зникли, втілившись у цілком офіційну політику урядових інституцій, а в часи Миколи II відро-

дилися у вигляді масових союзів, типологічно подібних до фашистських організацій. Однак і в часи Олександра III діяли якісь напівформальні групи радикальних реакціонерів-націоналістів усередині адміністрації та каральних органів, про що свідчать координовані дії таємних організаторів єврейських погромів.

Олександр III робить той поворот, якого консервативні націоналісти чекали від царя уже давно: він узаконює російський націоналізм як офіційну ідеологію самодержавної імперії. Це знайшло вираз і у введенні нової уніформи, і в російській бороді, яка вперше прикрасила монарше обличчя після Петровських реформ, і в загальному напрямі політики.

Головною лінією законодавства і розпоряджень Сенату в часи Олександра III було обмеження принципів, на яких ґрунтувались реформи його батька: самоврядування, автономія освітніх закладів, незалежність судів. Найвіддаленіші натяки на конституцію були заборонені. Особливо виразною була консервативна політика на селі. Тимчасовий стан напівзалежності і скутості громадою повинен був закінчитися через 20 років після реформи, тобто в рік вступу Олександра III на престол. Проте і мови не могло бути про те, щоб дати селянам громадянські свободи і перетворити наділи на справжню приватну власність. Селян продовжували розглядати як особливий стан, що потребує царської опіки, а наділи — як особливий царський земельний фонд, призначений для того, щоб забезпечувати селянський добробут і рівномірний розподіл землі між селянами. Всіляко підкреслювався

^{*} Богданович А. Три последних самодержца. — М., 1990. — С. 187.
^{**} Там же. — С. 164.

особливий характер селянського стану, його відокремленість від цілого суспільства.

Мотиви, якими керувалася консервативно-бюрократична партія, особливо яскраво виявилися при новому царі, Миколі II. Боротьба між Вітте і міністерством внутрішніх справ з приводу закону про земельну власність велася ще в останні роки життя Олександра III, і міністерство внутрішніх справ підготувало проект, підданий критиці Вітте і Бунге (тоді голова комітету міністрів). У результаті тривалої інтриги проект закону розглядався в різних комісіях аж до 1902 р., коли Плеве став міністром внутрішніх справ і шефом жандармів (через два роки вбитий терористом Сазоновим). Призначення Вітте головою Комітету міністрів і звільнення його з більш впливової посади міністра фінансів 1902 р. було перемогою Плеве. В доповіді, написаній під керівництвом Плеве, говорилось: «Наділення селян землею за рахунок іншого стану зобов'язує уряд до пильного нагляду за тим, щоб цей земельний фонд дійсно задовольняв ті потреби, для яких він був створений, — а саме забезпечував існування селянства, взятого як стан, тобто в переважній його масі, а не тільки поодиноких його представників. Ні закон, ні уряд очевидно не можуть мати на увазі обмежувати ініціативність окремих селян — стримувати їх набувацьку спроможність. Але один і той самий закон і той самий уряд можуть і зобов'язані стежити за тим, щоб ці ініціативність і здатність не розвивались за рахунок того джерела, яке має особливе, більш широке, загальнодержане значення, — бути підґрунтям існування народних мас. Останні містять у

своєму середовищі багато слабких елементів, що не мають досить сили і міцності, щоб встояти проти натиску на них людей, наділених більшою енергією, а іноді і більшою нерозбірливістю в засобах для досягнення окресленої ними мети»^{*}.

Тут немає «ліквідації куркульства як класу», але опіка над «слабкими елементами» спрямована на те, щоб не допустити його появи. У випадку, коли селянин розбагатів, його просто позбавляли «опіки» і вилучали із селянського стану. «Опіка» насправді нічим не допомагала селянству, а тільки гальмувала становлення заможнішої верхівки. В тексті, підготовленому поліцейськими правознавцями-теоретиками, ясно видно підхід до селянства як до безликої цілісної маси, а не реальних живих людей. Абстракція «народу» з селянством як його основою мала наповнити сенсом існування бюрократичної державної верхівки.

В ході цієї глухої придворної боротьби між ліберальними та авторитарними тенденціями Микола II незмінно був на боці консерваторів. Замолоду він не мав смаку до політико-адміністративної діяльності, часом робив дуже легковажні вчинки і оточенням не сприймався як монарх; те, що дід його умирав у нього на очах, пошматований бомбою терориста, визначило його політичні погляди. Будучи людиною скромних здібностей, нерішучою і не схильною до відкритих конфліктів, Микола прикривав м'якістю до підлеглих уперте бажання наполягати на своєму, приховане переконання в богоданій зверхності над оточенням. Безоглядний консерватизм і особлива романівська жорстока байдужість останнього російського монарха ба-

^{*} Цит. за: Леонтович В.В. История либерализма в России. — С. 239—240.

гато в чому сприяли тому, що в кризовій ситуації початку століття урядом було зроблено шерег непоправних помилок, за якими стався подальший розвал імперії і особиста трагедія царя та його сім'ї.

На відміну від свого батька, який попри свої консервативні упередження здатний був керуватися здоровим глуздом, Микола схильний до містичної самосвідомості. Чи не найяскравіше це виявилось в резолюції, яку він написав на проекті постанови про скасування деяких обмежень для євреїв, підготовленої Столипінін: «Незважаючи на найпереконливіші докази на користь прийняття позитивного рішення в цій справі, внутрішній голос дедалі наполегливіше твердить мені, щоб я не брав цього рішення на себе. Досі совість моя ніколи мене не обманувала. Тому і в цьому випадку я маю намір слідувати її велінням»^{*}.

Микола II і його оточення шукали в різних особистостях шаманського типу — від Іоанна Кронштадтського і ченця Іліодора до Григорія Распутіна — втілення православ'я і народності як останнього опертя самодержавства. В цій пристрасті до святості було щось нездорове й язичницьке, точніше, потяг до відсутнього примітивного здоров'я. Распутін завершує цю епоху; його п'яні танці-«плясы», пісні, вишивані шовкові сорочки, боброві шуби, сіряки, підбиті парчею, — все це було символом того, чого не знайшов двір у реальній Росії і в своїх підлеглих, у що він вірив і за що хапався.

Це містичне сприйняття російської національності і націоналізму знайшло вираз і в політичних орієнтаціях царя. Зустрівшись в грудні 1905 р. з депутацією погромного «Со-

юза русского народа», цар погодився прийняти знаки приналежності до «Союзу» для себе і свого сина і додав: «Об'єднуйтесь, російські люди. Я розраховую на вас»^{**}.

Орієнтація двору на ірраціональну «народну сутність», втілену в недержавні, позаінституційні об'єднання «відданих російських людей», породжувала — вперше в історії ХХ ст. — рухи фашистського характеру, готові до використання брутального насильства аж до масових убивств. По суті таким фашистським об'єднанням був і згаданий «Союз русского народа».

Ліберальна бюрократія і насамперед найяскравіший її представник — граф Вітте вороже ставилися до наближення самодержавства до конституційного ладу. Лібералізм Вітте і його спадкоємця — Столипіна обмежувався програмою реформування села, що, зрештою, було підґрунтям усього суспільного розвитку. Вітте вважав самодержавство функціонально найзручнішим державним апаратом, у тому числі для реформування господарського побуту Росії, і з великою недовірою розглядав кожен крок в конституціоналістському напрямі, на який штовхала уряд ліберально-демократична громадськість. До того ж Вітте ясно розумів небезпеку розвалу імперської будови під тиском відцентрових національно-визвольних сил. Цим, зокрема, зумовлений опір, який він чинив поширенню земського устрою на західні губернії Росії — території правобережної України, Беларусі та Польщі. Проте як людина прагматична, Вітте готовий був на компроміси, і за умов першої революції саме під його керівництвом врешті було підготовлено такі акти, як Маніфест 17 жовтня 1905 р. і «пожа-

* Цит. за: Кангель Ф. Очерки времен и событий. — Иерусалим, 1994. — Ч. 3. — С. 223.

** Там же. — С. 215.

лувані» царем 23 квітня 1906 р., уже після відставки Вітте, Основні закони, що фактично стали дуже обмеженою і недемократичною, але все-таки конституцією. Конституція 23 квітня 1906 р. містила пункт, що узаконював державний переворот, чим і скористався П.А. Століпін 3 червня 1907 року. Росія повернулася до необмеженого самодержавства, позбавленого широкої суспільної підтримки.

Протириччя між суспільством та авторитарним режимом були тим більші, що країна продовжувала економічно розвиватися і жити за нормами господарського і культурного побуту, несумісними з диктатурою. Проведені П.А. Століпіним реформи, нарешті, довели до кінця ліберальну програму Олександра II. Вітте з ревності не любив Століпіна, оскільки століпінські реформи були підготовлені комісією під його, Вітте, керівництвом ще на початку 1906 року. Століпінська «перебудова», проведена під гаслом Плеве «спочатку заспокоєння, а потім реформи», дала новий поштовх економічному розвитку Росії, але залишила незмінною деспотичну основу її політичного ладу. Імперія не витримала труднощів, принесених війною.

Антисемітизм

З 80-х років Росія у громадськості Заходу має таку ж страхітливую репутацію країни нелюдської жорстокості, як і Туреччина. Якщо Туреччина зажила недоброї слави через вірменську різанину, то Росія лякала світ єврейськими погромами.

Антисемітизм залишався урядовою політикою Росії до кінця імперії, погроми — традицією білої армії в роки громадянської війни. До культурно-

політичної історії України смуга антисемітських жорстокостей має стосуюнок хоча б тому, що відповів за геноцид євреїв у всій імперії тільки лідер української держави — Симон Петлюра, вбитий 1926 р. на знак помсти за погроми, що чинили частини армії УНР. Убивця був виправданий Паризьким судом, як і вбивця організатора вірменської різни Талаат-паші — судом Берлінським.

Згідно з російськими законами, все населення імперії поділялося на три категорії: природні обивателі, іногородці та іноземці. Іногородцями вважались ті, хто виділявся «особливими умовами побуту», як то кочовики Центральної Азії, місцеві жителі тундри, народи Середньої Азії, тобто корінне населення завойованих чи мирно приєднаних до Російської імперії територій, тубільці її колоній. До іногородців належали також євреї, життя яких — на відміну від інших іногородців — регулювалось величезною кількістю законів, циркулярів та сенатських роз'яснень. Євреї мали право жити тільки на території, що називалась «черта постійної єврейської оседлости» і обіймала Польщу та низку західних губерній (включаючи всю Україну, крім Києва і невеликої території на сході). Паспорт єврея був дійсним тільки в «черте оседлости», дозвіл на поїздку в центральні російські губернії видавався поліцією як відрядження. Жити поза «чертой» могли лише купці першої гільдії з певною кількістю прикажчиків і слуг, особи з вищою освітою, люди низки професій, включаючи медичні. Щоб здобути права «природних обивателів», достатньо було перейти у будь-яку християнську конфесію.

В часи Олександра II обмеження для євреїв були послаблені; натхненні перспективою асиміляції в російському європеїзованому суспільстві, євреї кинулись у гімназії та вищі навчальні заклади, особливо в медичні та юридичні. Єврейський капітал активно включився в економічний розвиток країни. Незважаючи на перепони, і респектабельні фінансисти, і дрібні метушливі торговці й посередники дедалі активніше діяли на російському ринку.

Єврейський капітал фактично створив новітню цукрову промисловість на Україні: брати Лазар і Лев Бродські, Йона Зайцев, Герц Балаховський та інші ввозили з Європи найновітніше обладнання, запрошували фахівців, розвивали виробництво нового тоді цукру-рафінаду. Євреям належала чверть цукрових заводів Південно-Західного краю, а в дев'яностих роках самі лише брати Бродські виробляли чверть усього російського цукру. Єврейські купці зруйнували монополію греків у хлібній торгівлі, посідали дедалі більше місце в торгівлі худобою і лісом. До найбагатших фінансистів Росії належали Гінцбурги, які заснували свої банки також у Києві й Одесі.

Багаті євреї часто виступали щедрими меценатами. Київ завдячує Бродським багатьма своїми здобутками; на їх гроші проведено водогін і перший в Росії трамвай, будувались Політехнічний і Бактеріологічний інститути. Давид Марголін давав гроші на водо- і газопостачання Києва, комерційні і торговельні школи. Найкраще газове освітлення в Росії було в Одесі завдяки єврейським промисловцям та фінансистам. Після того як почалося масове опанування вихідцями з єврейсько-

го середовища інтелігентних професій, особливо юридичних і медичних, тіснішими стали стосунки між євреями та неєвреями. В «черте оседлости» 25 відсотків лікарів були євреї.

У Бердичеві євреї становили 79,8 відсотка населення, в Катеринославі — 36,8 відсотка, в Одесі — 34,4 відсотка, в Києві — 12,9 відсотка. Це були насамперед купці — торговці кіньми, хлібом, дровами, дрібні крамарі, кравці, шевці, ковалі, слюсарі, візники, меламенти, вчителі, кантори, рабіни, м'ясники, шапошники, аптекарі, лікарі, фельдшери, акушерки, книготорговці, власники постійних дворів, фахівці спеціально для весілля — куховарки, клейзмери — музиканти, яких кликали і на християнські свята (з родин клейзмерів походили І. Дунаєвський, Я. Хейфец та ін.), бадхани — професійні розважальники на весіллях, які співали і розповідали анекдоти. І різний злиденний люд, який жив впроголодь у лахміттях, бруді і страшенній тісноті.

1897 р. в Росії відбувся перший перепис населення. Учасник перепису повідомляв з Умані: «Звикнувши з дитинства до думки про експлуаторські інстинкти євреїв, наші рахівники були буквально вражені, побачивши, в якому становищі живуть ці експлуататори. Страшенна скупченість, біднота, безліч жебраків і людей без певних занять, що живуть чим Бог послав, — ось на що щоразу доводилося наштовхуватися...»*

Ці переповнені єврейською біднотою квартали українських міст та містечок і стали ареною кривавих трагедій протягом царювання Олександра III і Миколи II.

Після вбивства Олександра II навесні 1881 р. пройшли єврейські по-

* Кандель Ф. Очерки времен и событий. — Ч. I. — С. 90.

громи по Україні: 15 квітня — в Єлисаветграді, 26 квітня — в Києві, потім в Жмеринці, Конотопі, Борисполі, Переяславі, Ніжині. Коли хвиля погромів, здавалося, вщухла, світ був вражений страхітливим погромом в Балті 29 березня 1882 року. Погроми 1881—1882 рр. охопили 150 населених пунктів, з них третина припадала на Київську губернію.

Почалась масова еміграція євреїв в Америку, виник сіоністський рух. Першими сигналами сіоністського руху були публікації одеситів — Моше Лілієнблюма та Лева Пінскера. Кандидат права, військовий лікар, який одержав орден за Кримську війну, Пінскер раніше був прихильником розчинення євреїв у російському освіченому суспільстві, а тепер відстоював ідею побудови власного національного центру на власній території.

Відповіддю царя на антисемітський рух було посилення обмежень і утисків щодо євреїв. 1882 р. введено «Тимчасові правила», що обмежували євреїв у правах, а з 1887 р. діяла «процентна норма» для навчальних закладів: в «черте оседлости» — 10 відсотків, поза нею — 5 відсотків, в столицях — 3 відсотки. «Тимчасові правила» скасувала тільки Лютнева революція 1917 року.

З пожвавленням громадсько-політичного життя на початку ХХ ст. починаються нові антисемітські виступи. 6 квітня 1903 р., під кінець єврейської Паски і на початку християнського Великодня, розпочався грандіозний Кишинівський погром, що тривав два дні. Світовий резонанс був широким; цар відмовився прийняти петицію американських громадян, хоча його просив про це президент США; Плеве зустрівся

з вождем сіоністського руху Герцлем і щось пояснював йому. А антисемітська преса писала: «Євреї завжди так: спочатку накопостять, а потім самі ж гвалт здійснюють і закликають до громадського співчуття»¹.

Революція 1905 р. супроводжувалась погромами, листівки закликали бити «жидів, соціалістів і інтелігентів». Погроми почалися в квітні, але головна хвиля прокотилася за два тижні після Маніфесту 17 жовтня 1905 року. Хід погромів у час революції має вже нові риси. Нерідко створювались загони самооборони — і єврейські, і неєврейські. В Мелітополі, наприклад, вони відігнали погромників і відібрали награбоване, в Миколаєві придушили погром від початку. В Житомирі йшли справжні бої, вбиті і поранені були з обох сторін. Натовп погромників забив на смерть студента Миколу Блінова, який хотів усіх заспокоїти; кричали: «Хоч ти і руський, але сіциліст, і гірше жидів!». Погроми пройшли в Ніжині, Бахмуті, Золотоноші, нарешті, в Києві і — нечуваної люті — в Одесі. За дванадцять днів після маніфесту відбулося 690 погромів, переважно по Україні, третина з них — в Чернігівській губернії. Вбито 810 євреїв, половина — в Одесі.

Схід селян селища Новопетрівське Херсонської губернії ухвалив виключити з громади і вислати в Сибір за участь у погромі 14 селян. У с. Архангельському під Херсоном учасників погрому на селянському сході односельці покарали фізично — дуже сильно побили.

Як могли вибухнути масові криваві розправи з євреями?

Сучасні соціологічні дослідження показують, що при великих перепа-

¹ Кандель Ф. Очерки времен и событий. — Ч. 3. — С. 194.

дах у культурі наявність більше 10—15 відсотків іншоетнічного населення може призвести до міжетнічного напруження. З іншого боку, там, де менше міжетнічних контактів, більше ксенофобії, етнічних передсудів. За умов неймовірної скупченості єврейського населення в містах і містечках «черты оседлости», в Україні в тому числі, певне напруження було неминуче. Проте воно не пояснює агресивності погромників. Один із найстрашніших погромів стався в Нижньому Новгороді, де майже не було євреїв.

Ініціаторами погромів на Україні, особливо 80-х років, стали якісь люди, які спеціально приїжджали з Центральної Росії. Погроми безумовно були організовані, хоча немає документальних слідів тих центрів, які б керували цією терористичною діяльністю. Для найвищих кіл держави погроми були несподіванкою. Олександр III був певен спочатку, що це справа рук соціалістів. Різні не дуже впливові поліцейські і адміністративні начальники знаходили спільну мову й готували напад на єврейські квартали. Сценарії цих подій в Росії й Туреччині надзвичайно схожі. За сигналом натовп кидається громити єврейські крамнички, а потім іде по домівках, і тут уже починається жах, розігрується садистська фантазія особливо охочих, гвалтують старих і малих, розпорюють животи і відтинають частини тіла, глумляться над трупами. Війська і поліція не втручаються.

Уже в часи погромів 80-х років євреїв вражала не тільки лють нападників, а й байдужість навколишнього населення. Як ми знаємо сьогодні з аналізу подібних ситуацій масового терору («простору смерті»), у

нейтральній частині населення настає параліч волі до дії й навіть до моральної оцінки, люди скуті жахом, світ видається зовсім іншим, відмінним від того, де є поділ на добро і зло. Ми бачимо в 1905 р., що суспільство вже опирається цій заворожуючій силі зла, і неучасть перетворюється на активний опір.

Але головне, що знаходить дедалі чіткіший вияв у подіях 1905 р. і пізніше, — це природа ненависті, яка проривається в агресії погрому. Ненависть спрямована проти «жидів, сіцілістів та інтелігентів», проти незрозумілого світу, що протистоїть звичному традиційному «своєму». В погромах брали участь люди різних соціальних верств, зовсім не обов'язково конкуренти євреїв, а деякі «освічені» не опускалися до вбивств і грабунків, але дивилися на них як мовчазні співучасники. Ненависть темряви вилилася на євреїв, вона нагромаджувалась проти інтелігентів, пізніше та ж сила соціального дна змела поміщицькі маєтки і наробила безліч революційного зла.

Не будучи безпосередніми організаторами антиєврейських звірств, російські монархи цілком поділяли антиінтелігентську і антиєврейську ідеологію і ніколи не вживали серйозних заходів проти погромників, як і пізніше Добровольча армія.

В ці роки з'являється зловісна фальшивка — «Протоколи сіонських мудреців». Вони ходили в списках ще 1899 р.; в книзі С. Нілуса «Велике в малому, або Антихрист як близька політична можливість», що вийшла друком в Царському селі 1905 р., «Протоколи сіонських мудреців» уже містились як її частина. Стара тема про таємну єврейську змову на-

була формулювання, що використувалося у нацистській Німеччині, використовується фанатичними антисемітами й досі.

«Протоколи сіонських мудреців» багато і ретельно аналізувались спеціалістами, в тому числі судовими експертами, і сьогодні їх історія не становить таємниці. В основу «Протоколів» покладено блискучу соціальну антиутопію середини ХІХ ст. — книгу Моріса Жолі «Діалог в пеклі між Макіавеллі та Монтеск'є». В цій книзі йдеться зовсім не про євреїв — уявний діалог авторитарного і ліберального мислителів створено для прогнозу майбутнього тоталітарного суспільства, на яке, на думку автора, міг перетворитися режим Луї-Наполеона. Агенти російської таємної політичної поліції переробили 25 діалогів Макіавеллі і Монтеск'є на 24 діалоги невідомих «сіонських мудреців». Примірник книги Нілуса з «Протоколами» представили Миколі ІІ, і він написав на полях: «Яка глибина думки! Яке передбачення! Яка точність виконання! Наш 1905 рік точно під диригування мудреців!». За «розшук» протоколів співробітники поліції одержали нагороди, готувалось широке використання «Протоколів» для антиреволюційної та антисемітської політики. Але за наказом Столипіна було проведено таємне розслідування, яке виявило підробку та її авторів. Микола ІІ написав резолюцію на справі: «Протоколи вилучити. Не можна чисту справу робити нечистими засобами»¹.

Войовничий середньовічний антисемітизм був одним із виявів ідеології та політики насильства, яку імперський режим протиставив економічному і громадському прогресу. Спроби подати сьогодні дореволюційну Росію як щасливу країну

енергійного розвитку і достатку, ліберальних бенкетів з осетриною і шампанським та салонів з втонченою поезією однобічні й тенденційні, вони залишають незрозумілим, чому ж цей режим був такий ненависний і так легко розвалився.

§ 3. УКРАЇНА ПОРЕФОРМНА ТА ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНА

Село

Впродовж другої половини ХІХ ст. населення України зросло з 13,5 млн до 26 млн чоловік, тобто майже подвоїлося. До першої світової війни воно збільшилося ще на 10 мільйонів. Особливо швидко зростало населення південних губерній: з 3,6 млн 1858 р. до 8,8 млн 1897 і 13 млн 1914 року. Швидко збільшувалось населення міст — як і по всій Росії, втричі, так і в Новоросії — вп'ятеро (з півмільйона до півтора в кінці століття і двох з половиною напередодні війни). На зламі століть все населення імперії становило 197,6 млн чоловік, у тому числі й тих, хто назвав рідною мовою російську — 55,4 млн (47 відсотків), українську — 22 млн (19 відсотків).

Це — показник не дуже точний: на Правобережжі частина поляків рідною мовою вважала українську, а частина українців, безумовно, значно більша, ніж кількість україномовних поляків, — в сім'ї розмовляла російською мовою, вважаючи себе українцями або не замислюючись над своєю національною ідентифікацією. Селяни, за даними того ж перепису 1897 р., було в Україні 22 млн. На цей

¹ Цит. за: Кандель Ф. Очерки времен и событий. — Ч. 3. — С. 239.

*Селянин-українець.
Фото Кніповича*

клас українського народу і припадає основна маса тих, хто вважав рідною мовою українську. Селянство розмовляло дуже близькими діалектами однієї мови від Поділля до Слобожанщини, від Полісся до Таврії. В різних регіонах хати порізного будувалися, крилися соломною, прикрашалися, але скрізь це була традиційна українська хата. Так само однотипно забудовується господарськими будівлями двір.

Цей стандартний інтер'єр хат та дворів зберігають поселення українців і у Приураллі, на Далекому Сході, і в Карпатах. Зберігають спільні

рисини і господарська діяльність, і реманент, і майно українського селянина на всій національній території та на новоколонізованих землях.

Селянство становило близько 90 відсотків населення в середині століття і близько 85 відсотків — напередодні війни. В корінних ук-

раїнських губерніях відсоток сільського населення мало змінювався. Це відбилося і на структурі промисловості: на Україні розвивалася переважно промисловість, орієнтована на переробку сільськогосподарської продукції, — цукрова, борошномельна, винокурна. Різкий контраст становили нові промислові райони, що швидко розвивалися. Але і на їх долю сильно впливав розвиток процесів в українському селі.

Україна і Польща були найбільш густонаселеними районами імперії, якщо не рахувати промислового центру Росії. Порівняно з іншими районами на Ук-

раїні після реформи найзначніший відсоток землі опинився в приватній власності — крім великих приватних землеволодінь тут було багато селянських сімей, на кожну з яких, крім наділу, виділялася у приватну власність садиба. Середній наділ на селянську сім'ю по Україні був

*Український
селянський двір.
Фото Кніповича*

істотно нижчий, ніж загалом по імперії, — найбільшійшими господарствами в Росії вважалися менші, ніж 6,2 га, і їм належало загалом 23 відсотки всіх земель; в Україні це був більш ніж середній розмір господарства. Колонізаційні земельні ресурси були вже вичерпані, і селянське малоземелля стало нестерпно гострою, визначальною соціальною проблемою.

Треба, проте, підкреслити, що для другої половини ХІХ ст. характерний приблизно однаковий розподіл землі між великими приватновласницькими маєтками, середніми й зовсім маленькими господарствами в усій Європі, як Східній, так і Західній. Справа не тільки в забезпеченості господарств землею, й у технічній та економічній культурі села.

В Росії половина приватновласницької землі належала 6 відсоткам власників. Але з 1861 по 1912 р. дворянство продало половину своїх земель селянам. Вести велике аграрне господарство тепер доводилось не на насильницьки-кріпосницьких, а на приватновласницьких засадах, із застосуванням найманої робочої сили і в обстановці конкуренції. За цих умов половина великих поміщицьких господарств виявилась нежиттєздатною, а дрібні селянські господарства мали зовсім іншу долю, ніж у Західній Європі.

В Німеччині різкі зміни в житті села приніс розвиток промисловості, який зробив доступними селянину мінеральні добрива та новітній сільськогосподарський реманент, створив умови для поліпшення порід худоби, переведення на стійлове утримання, чим зменшив залежність економіки господарства від його

розмірів. Родюча українська земля начебто і не потребувала добрив, але виявлялося, що за таких умов економічно вигідне тільки велике фермерське або зовсім гігантське зернове господарство. Дрібні господарства, які не стали на шлях інтенсивного розвитку, не могли скористатися навіть тими простими знаряддями, що їм пропонувала тогочасна промисловість.

На відміну від Росії, українське село не знало общинного землеволодіння з регулярними переділами землі між господарствами. Ці переділи, що були регулярними в Росії, і, згідно з одним із законів Олександра ІІІ, повинні були проходити по всій імперії не рідше, ніж раз на 12 років, не дозволяли селянинові ставитися до землі як до своєї власності, як до основи життя, що потре-

Жнива

*Білі віялки.
Фото Кніповича*

бує постійного догляду. Українське звичаєве право забезпечувало главі сім'ї можливість продати землю і майно, які він придбав; спадкову дідизну він міг лише віддати в заклад, а материзну, принесену в сім'ю жінкою, міг закласти лише з її дозволу. Сини за їх бажанням відділялися, і тоді майно і земля ділилися; в XIX ст. велика сім'я стає рідкістю. Конфлікти, що приводили до відділення одружених синів від батьківського господарства, з добрим гумором описав Нечуй-Левицький в «Кайдашевій сім'ї». Громада мала велику владу на селі, вона могла втручатися у особисті справи сільчан, підтримувала традиції самоврядування, які навіть суперечили законам імперії, наприклад, могла не визнати присланого старосту або священника і обрати свого, на цьому ґрунті нерідко бували конфлікти з державними і церковними властями. Але в спадкову власність громада не втручалась. Селянська філософія опиралася на переконання, що право на власність тримається на праці, вкладеній в землю.

Традиційна агротехніка знала один вид добрив: гній. Угноювались, проте, здебільшого присадибні городи. Якщо вистачало худоби, угноювали ще трохи під картоплю чи під пшеницю. Поміщицькі господарства були в гіршому стані, бо худоби для угноєння на великі поля не вистачало.

Реформа посилила малоземелля, оскільки наділи, згідно з нормативами, прийнятими в імперії, відрізали на користь поміщиків частину земель, традиційно оброблюваних кріпацькими сім'ями. Загалом, за підрахунками сучасників, українському селянству не вистачало того хліба, який воно вирощувало; по губерніях «малоросійського» Лівобережжя при потребі 81 млн пудів вироблялося 65 млн¹. Це означало, що селяни не могли утримувати худоби. Так, згідно з даними експедиції Чубинського (70-ті роки), в бідних районах Черкащини корову мав лише кожен 10-й, дві — кожен 20-й хазяїн. Свиней, щоправда, тримали всі — від 2-х до 6-ти голів, а також курей від 3—4 до 10—12, «по хлібові»². Харчувалися дуже бідно, м'яса майже не їли, здебільшого вживали круп'яну, борошняну їжу та картоплю. Вранці (влітку навіть о п'ятій) — борщ, каша; на полудник каша, куліш, лемішка тощо, вечеря — картопля зі шкварками, в жнива — ще підвечірок. Один із сучасників писав: «Розгляньмо їжу нашого селянина. Вона надто убога і одноманітна: борщ і каша, каша й борщ, вперемішку з картоплею, а часом все діло обходиться шматком чорного хліба з сіллю. От і вся його кухня. Як розкіш їсть він у свято вареники з сиром, галушки — і рідко коли зустрічається з шматком сала чи м'яса»³.

Головна проблема полягала у відсутності робочої худоби. Впродовж XIX ст. українське сільське господарство поступово переходить на металеві заводські знаряддя. Поширюється залізний плуг, найбільше — німецький *саківський*. Щоправда, заводські *саки* переважно вживаються на півдні України, бо на

¹ Див.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества // Малороссия. — СПб., 1903. — Т. VII. — С. 155.

² Див.: Чубинский П.П. Инвентарь крестьянского хозяйства Черкасского уезда // Записки Юго-Западного отдела Императорского Географического общества, 1876. — Т. II. — С. 178.

³ Цит. за: Артюх А.Ф. Їжа та харчування // Поділья. — С. 297.

головній її території потрібна була більш ретельна оранка, щоб не вивертати землю до піску. Поширюються або вдосконалення до дерев'яних у головній частині плугів, або ковальські вироби, на початку ХХ ст. — *комарик*. Новим залізним плугом можна було орати і кіньми; їх і тримати було дешевше, ніж волів, та й кінський гній для господарства кращий. Проте утримувати коней могло не кожне господарство. На Поділлі в кінці століття половина господарств коней взагалі не мали, третина мала пару коней (щоправда, безкінні могли мати воли).

За даними П.П. Чубинського, в 70-ті роки весь маєток середнього селянина оцінюється в 415 крб., з яких будівлі і худоба відповідно в 138 та 125 крб., знаряддя — в 27 крб. Бідний мав худоби всього на 11 крб., а знарядь — на 5. Витрати заможного селянина на знаряддя були мало не вдвічі більші, ніж у середнього (43 крб.), а на худобу — мало не втричі більшими (350 крб.). На одяг селянин витрачав не дуже багато (60 крб. бідний, 160 — багатий). Десятина землі коштувала тоді 60 крб., корова від 34 до 42 крб. Земля швидко дорожчала: в 60-ті роки десятина коштувала 30—35 крб., у кінці століття — до 100 крб. на Полтавщині, в півтора рази дорожче на Чернігівщині.

Ціни взагалі залишались низькими: калач в 70-ті роки — 3 коп., хліб житній — 4,5 коп., пиріг — копійка, миска борщу — півтори копійки, галушок — 5 коп., порція печені або душенини — 15 коп., ковбаса м'ясна — від 15 до 30 коп., в'язка грибів — 15 коп., судак — 20 коп., короп свіжий — 50 коп.—1 крб. Невеликі були і заробітки. Гончар, наприклад, в кінці століття заробляв по 30 коп., швець — 50—90 коп. на

день*. Заробітна плата в промисловості була приблизно на цьому ж рівні (середня місячна в Росії для більшості робітників на поч. ХХ ст. — близько 20 крб.) Умови праці в тогочасній промисловості були жахливі. Наприклад, у цукроварнях у костепальному цеху, де готувалось кісткове борошно, робітники ходили в дерев'яних сандалях по чавунних плитах, нагрітих до 100 градусів; в прес-транспортері бродили по кістку в гарячому шпіделі, а для вивантаження кістяної крупки залазили зовсім голими в смердючі квасильні чани. Якими були умови в шахтах із саночками або в гарячих цехах металургійних заводів, описувалось не раз.

*М. Пимоненко.
Ярмарок*

* Див.:
Дыминский А.И.
Быт крестьян
Каменецкого
и Проскуровского
уездов Подольской
губернии //
Архив РГО.
Разряд XXX. —
Оп. I. — № 23.

*Глечики
на ярмарку.
Фото
Б.П. Аглаїмова*

*Бондар.
Фото Кніновича*

Хлопці з українських сіл ішли на заробітки в місто, в нові промислові райони, на вугільні шахти Донбасу, щоб заробити грошей і повернутися додому. Там, у тих робітничих селищах, у гуртожитках на брудному шматті, вони жили абияк, нерідко

хворіли на венеричні хвороби, пиячили. Слід зауважити, що на селі тоді пилося небагато, горілка була по дві з половиною — три кошіки кухоль; на весілля на кілька днів бралось два-три літри горілки, бо за столом завжди пилося кругом з однієї чарки, тобто виходило по тричотири чарки за вечір на кожного.

Місто лякало, і селяни, як правило, трималися громади до останнього, а якщо виїжджали, то прагнули осісти на нових землях старими українськими селами, і лише в крайніх випадках переселялися до робітничих селищ назовсім. Українське селянство брало велику участь у колонізаційних процесах, і чим далі, тим відсоток українців у загалі російських мігрантів був вищим. На

*Робітники
на цукровому
заводі*

початку ХХ ст. українці становлять 32 відсотки населення Північного Кавказу, 22 відсотки — Далекого Сходу, 10 відсотків Казахстану і близько 5 відсотків у Сибіру та на Нижньому Поволжі. Російська міграція переважно була спрямована в місто, українська — на село.

Невеликий нарис В.Г. Короленка «Землі! Землі!», написаний уже в роки революції, в самій назві своїй виразив суть того глибокого прагнення, під знаком якого жило українське село передреволюційних часів. Глуха ненависть до пана продовжувала жевріти в селянських душах, і проблема землі перекривала всі інші соціальні пристрасті. Досить помітна заможніша частина селян уже спроможна була розв'язати свої господарчі проблеми, прикупаючи землю; це — ті яскраво змальовані Короленком «хлібороби» (до яких могли відносити і поміщиків); засмагли, обвітрені і худорляві, вони гасали по своїх полях на «лінійках», з ранку до ночі займалися справами, вели стійке, надійне й прогресивне господарство, яке трималося на їх праці, ощадливості та практичному розумі. Чим гостріша була ситуація в селі, тим ворожішим було ставлення до цих «глитаїв» з боку бідніших селян (на селі цінували заможність, але тільки нажиту власною фізичною працею), і тим більшою зневагою платили «гультяям» багатші. В обох випадках несправедливостей вистачало — бідність найчастіше не була наслідком неробства, видертися з неї не могла більшість селян, так само як багатство зовсім не завжди було наслідком зиску. Так чи інакше соціальна нерівність породжувала на тлі бідності значне напруження, і воно вже спрямовувалося не

*Гончар.
Полтавська
губернія.
Фото
Б.П. Аглаїмова*

тільки проти «панства», а й проти «своїх» «куркулів».

Урбанізація краю

Хоч би як трималася купи сільська громада, вплив міста на неї був дедалі значніший і дедалі частішими стали переїзди до міста. Змінювалася під впливом міста і культура повсякденного селянського життя.

Насамперед загальне становище різко змінилося у зв'язку з будівництвом залізниць. Україна завжди була дуже погано пов'язана дорогами — на Поліссі колеса в'язли в піску,

*Пароплавна
пристань
в Кременчуці*

а далі на південь і вулиці, і дороги розкисали і робились непрохідними у весняні та осінні місяці. Всі дороги були ґрунтовими; після весняних робіт селяни ішли на *шарварок* (повинності по ремонту доріг), але це мало допомагало. Виручали великі ріки, але переважно на півночі; тут везли баржами вапно, крейду, пісок, глину, зерно. Та ріки були тоді хоч і широкі, але замулені — фарватер не чистили; Дніпро перегороджували пороги. Неспішно ходили на південь по сіль та рибу великі чумацькі вози, запряжені волами, — тільки на Чернігівщині в 80-ті роки налічувалось 210 тис. чумаків! Залізничне будівництво розгортається з початку 70-х років: споруджуються Миколаївська залізниця (Москва — Крим), Лівово-Роменська, сполучаються залізницями Харків з Кременчуком, Київ з Курськом (залізниця з Києва до Полтави споруджена тільки 1901 р.). Мережею залізниць вкривається Донбас. Будуються залізничні мости; будівництво такого мосту через Дніпро в Києві почалося 1870 р. (перший стаціонарний ланцюговий міст тут збудовано 1855 р.).

Місто не тільки зростає чисельно, а й змінюється якісно в культурно-побутовому відношенні. Це, щоправда, заторкує напочатку тільки

*Київ.
Вид на Житній
базар з гори
Шекавиці.
Кінець XIX ст.*

великі міста. Такі знамениті міста, як Ніжин, Суми, Чернігів, Охтирка тощо налічували тоді по 20—30 тис. мешканців; у Харкові наприкінці століття мешкало 175 тис., у Києві в середині 70-х — стільки ж, а наприкінці століття вже 248 тис. чоловік.

Містечка й так звані заштатні міста (міста, в яких не було адміністративних установ) мало змінили свій вигляд, спосіб життя і вплив. Важко говорити і про культурний вплив таких робітничих центрів, як, наприклад, Юзівка, майбутній Донецьк, де тоді жило близько 30 тис. робітників і службовців англійського підприємця Юза і яке не називалось ні містом, ні селом, бо було чимось невиразним; або селище навколо заводу в Олександрівці, нині Запоріжжя. Тип великого індустріального міста тоді ще тільки зароджувався. А старі культурні центри змінювали свій вигляд і свій культурний ландшафт.

Так, у Києві з 60-х до 80-х рр. населення подвоїлось, але ще істотніше змінився вигляд міста: дерев'яні будиночки відступали перед кам'яними спорудами, кількість кам'яниць зростає з 361 в 1856 р. до 3 тисяч у 80-ті роки. Ще на початку 80-х років споруди університету і Гімназії стояли осібно на околиці за своїми червоними і жовтими стінами; на місці теперішнього університетського парку тоді був вигін, де гімназисти гралися в «гилки». Обнесений жовтими стінами був і Левашовський пансіон, де тепер Президія Академії наук; на Фундуклівській знаходилось кілька невеликих будинків і лише один великий — Фундуклівської гімназії, через садибу якої прорізали Пушкінську вулицю. Масова забудова міста почи-

нається з кінця 80-х років. У 1870—1872 рр. у місті (повторно) споруджено водогін, з 1894 р. почала діяти каналізація. 1890 р. у Києві ходить конка, а через два роки кінний трамвай замінюється електричним (відповідно до поширення трамвая в містах Європи). З 1870 р. починаються роботи щодо встановлення широкої мережі газового освітлення; в кінці 70-х років газові ліхтарі з 1 серпня по 1 травня добре освітлювали Хрещатик і Олександрівську вулицю. А з 1890 р. місто освітлюється електрикою, хоча аж до війни зберігались і газові, а на околицях — газові ліхтарі.

В кінці століття нове життя одержує Катеринослав, який завдяки відкриттю Криворізького залізничного басейну став центром, що об'єднував правобережну руду з лівобережним вугіллям. Спроби налагодити видобуток залізної руди робив ще Потьомкін, але його проекти були поховані разом з честолюбними планами перетворення центру Новоросії — міста Катеринослава — на третю столицю імперії (імператор Павло навіть перейменував було Катеринослав на Новоросійськ). Відкрив залізничні родовища наново на початку 70-х Олександр Миколайович Поль (1832—1890 рр.), місцевий поміщик, пристрасний археолог. Дід його був балтійським німцем, бабуся — з роду Полуботків, сам він з дитинства захоплювався українською старовиною. Ці захоплення привели його в Дубову Балку на Саксагані, біля Кривого Рогу, де Поль і знайшов руду. Після експертизи, яку він зробив у Німеччині, Поль купив Дубову Балку і взяв у оренду на 99 років всі Криворізькі копальні. Двадцять

років життя витратив О.М. Поль на розвиток гірничої справи та металургії в Україні, завдяки його енергії проведено Катеринославську залізницю і побудовано другий в Росії міст через Дніпро, — втім, він продовжував займатися археологією, збирати старожитності; його зібрання започаткувало музей його імені (нині музей ім. Д. Яворницького).

В містах з'являються нові класичні гімназії та прогімназії, комерційні, реальні, технічні, залізничні училища, школи жіночі, приватні, недільні, початкові народні училища, церковно-приходські школи. Величезну роль відіграла земська шкільна система. Це передусім завдяки їй не тільки місто, а й село України поступово стає освіченим. Так, якщо частка неписьменних се-

*Київ.
Вид на урочище
Кожум'яки
з гори Шекавиці.
Кінець XIX ст.*

*Київ. Хрещатик,
готель «Національ»
(біля Бесарабки).
Листівка 1906 р.*

Школа

ред новобранців Полтавщини становила 87,5 відсотка у 1878 р., то в 1898 р. вона знизилась до 52,5 відсотка; подібні цифри характерні й для інших губерній.

У містах, особливо нових промислових центрах, великий відсоток становили вихідці з російських губерній — Орловської, Курської, Рязанської, Костромської, а також з Білорусі та українського Полісся. Так, за даними перепису 1897 р. серед робітників Олександрівського заводу росіяни становили 67 відсотків, українці — 30 відсотків. У містах українського півдня російською розмовляло менше половини населення — 44,7 відсотка, українською — 18,2 відсотка, решта — грецькою, німецькою, молдавською, на ідиш, вірменською тощо.

Проте не чисельна перевага мігрантів і не культурний їх тиск робили російську мову пануючою на вулицях міста. В більшості міст переважна кількість населення походила найчастіше з навколишніх сільських місцевостей. За даними перепису 1874 р. в Києві із 127 тис. мешканців три чверті походили або з Києва, або з навколишніх губерній, але тільки трохи більше третини вказало українську мову як рідну.

* Чикаленко С.
Спогади. —
Н.-Й., 1955. — С. 349.

Ситуація здебільшого залишалася такою ж і на початку нового століття.

Отже, справа не в кількісній перевазі російського чи російськомовного прийшлого населення, а в російськомовності пануючої культури. В загальному культурному просторі українського міста другої половини ХІХ — початку ХХ ст. україномовна міська культура залишається набуток нечисленного прошарку населення; мовою української наукової, технічної, гуманітарної культури через політичні обставини залишається російська. Українці, навіть національно дуже самовизначені, часто не вміли вести розмови на «високі» теми українською мовою. Є. Чикаленко згадує, що в інтелігентному Києві кінця століття було лише кілька сімей, де в побуті говорили українською; на зібраннях київської громади розмовляли переважно російською, бо не вміли інакше.

Коли в час першої російської революції на селянських зібраннях ставалося питання про введення української мови в школах, лунали вигуки з місць:

«Це щоб наші діти zostалися навіки мужиками!

Не треба!

Тепер хоч дехто з наших дітей вучується на вчителів, попів, лікарів, а то вже годі буде!»*

Для селянства українська мова залишалася «мужицькою», ознакою нижчого соціального стану, і українофіли розуміли, що якщо вибір мови навчання буде вільним, селянські громади оберуть російську. Надзвичайно яскравий факт розповів Чикаленкові історик Модест Левицький. Коли він дав у лікарні сторожеві читати Євангеліє ук-

раїнською мовою, «той, похитуючи сумно головою, сказав:

— Господи! Вже й з слова Божого сміються!»*

Використання чужої мови в сфері культури — явище непоодиноке в історії народів. Україна через історичні обставини мала розвинену міську культуру, реалізовану переважно в російській мовній сфері. Це зовсім не означає, що українською можна вважати тільки сільську українськомовну традиційну культуру або тоненький струмочок літератури українськомовної. З розвитком технічної цивілізації та ринкової економіки бурхливо розвивається вся культура міста, яка була тисячами зв'язків сполучена з традиційною культурою села і становила з нею одне ціле на традиційній національній території.

Зміну престижності української мови можна простежити на таких даних. 1861 р. вийшло видання «Кобзаря» Шевченка накладом у 3 тис. примірників. Увесь наклад був розкуплений аж за... 10 років. У кінці XIX ст. вийшло нове видання. 10 тис. примірників накладу розійшлися вже за 3 роки. Санкт-Петербурзьке повне видання творів Шевченка 1907 р. (наклад 10 тис.) розійшлося вже за півроку. Дорогий альманах «Вік» (три томи, наклад 3 тис.) розійшовся вже за передплатою, не дійшовши до прилавоків. А дешеві популярні видання Петербурзької громади на початку століття мали вже накладу по 25 тис. примірників**.

Політика насильницької русифікації надовго загальмувала перехід української культури на власну національну мову. Престижність української мови різко зростала через обставини культурні та політичні. Але це не означає, що в

найгірші для мови часи не існувало української нації та української національної культури.

Західна Україна

«Україна за Збручем» була дуже неоднорідною: населяють її і карпатські горяни — лемки, бойки, гуцули; і закарпатські долинні русини, які жили в угорській «Трансільтанії»; і буковинці — мешканці правобережжя верхнього Дністра, території з румунськими етнічними впливами; і, нарешті, галичани, галицькі русини, які через низку історичних обставин були найбільш активним у громадському і національному відношенні елементом Західної України.

На 1910 р. у Галичині жило 8 млн чоловік, в тому числі римо-католиків (переважно поляків) 3,7 млн, греко-католиків (переважно українців) — 3,4 млн, євреїв до 0,9 млн. Східна Галичина — це приблизно 6 відсотків території, населення і промислових підприємств імперії, натомість усього 1 відсоток найманих робітників. Залишаючись такою ж густонаселеною, як і промислово розвинені території Австро-Угорщини, Галичина була, по суті, сільським краєм, причому краєм нечуваної, як для східного українця, бідності. При середньому наділі десь близько 4 моргів поля (тобто менше 2-х га!) більшість дворів були взагалі майже безземельними. Наприклад, у селі Золотий Потік — колишньому місті, що занепало і зазнало аграризації, як і багато інших історичних міст Галичини, — на початку XX ст. з 280 дворів 190 мали лише по 0,5 — 2 морги поля!*** До того ж землі на Галичині не дуже родючі, кислі і вимагають добрив.

* Чикаленко Є. Спогади. — С. 350.
** Див.: Русова С.Ф.

Украинская литература 1862—1900 гг. // История России в XIX веке. — Издание

Т-ва «Бр. Гранат и К». — С. 85.

*** Див.: Навийко О. Золотий Потік. — Тернопіль, 1994. — С. 10.

О. Кульчицька.
До церкви. 1913 р.

Страхитливо бідне галицьке селянство становило переважну більшість українського населення Галичини. За даними перепису 1900 р., з усієї кількості українців власне землеробів було 94 відсотки, робітників — 1,4 відсотка, службовців-українців взагалі майже не було (0,5 відсотка). Характерно, що в більшості своїй поляки теж були селянами (60 відсотків від усього польського населення Галичини); може, вони були багатшими, жили дещо більш по-міському, особливо довкола більших міст, як от Тернопіль, але в масі польські селяни не дуже відрізнялися від українських. Змішані шлюби були нерідки-

ми; сини належали до батькової віри, дочки — до матеріної. Але дідичі поспіль були поляками, і в містах домінував польський елемент.

Місто Львів у середині століття налічувало 70 тис. мешканців, у кінці століття — 160 тисяч. Львів залишався одним із найзначніших міст імперії — п'ятим за чисельністю після Відня, Будапешта, Праги і Трієста. Впродовж другої половини століття Львів стає великим залізничним вузлом, місто розвивається від історичного Середмістя переважно на захід і північ, у напрямі до вокзалу та товарної станції в Підзамчі (нинішній «малий Львів»), центр пересувається на захід і південний захід — по Академічній. В місті забудовуються розкішні приватні дільниці, заіснено Високий Замок, закладено 1887 р. Стрийський парк. До Львова стікається українська людність, але співвідношення між різними національними групами залишається майже незмінним: трохи більше половини поляків (53 відсотки в 1869 р., 51 відсоток у 1910 р.), майже третина євреїв (відповідно 30 і 28 відсотків), українців 14 відсотків 1869 р., 17 відсотків 1890 р., 19 відсотків 1910 р.*

Становище єврейського населення було істотно відмінним від становища євреїв у Російській імперії. Після 1848 р. обмеження на зайняття певних соціальних позицій в Австрії уже не діяли. Переважна більшість єврейської спільноти жила в злиднях. Так, за даними опитування депутата Рапопорта на початку 90-х років із 145 тис. обстежених 45 тисяч (більше третини) були торговцями і посередниками, 12 тисяч — шинкарями, 14 тисяч — ремісниками, 36 тисяч (чверть) жили «за рахунок благодійності», тобто були жебраками. За

* Див.: Львів // Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1411.

даними перепису, 54 відсотки євреїв займались ремеслом, шинкарством, дрібною торгівлею⁷. Але був і прошарок дуже багатих людей, адже єврейська громада мала найбільше досвіду й матеріальних можливостей, щоб активно включитися в той процес розвитку ринкових відносин, який розгорнувся в Австро-Угорщині особливо активно після 1848 року. Євреї часто одержували високу освіту, справляли вплив на культурну верхівку імперського суспільства, часто бували суддями, адвокатами, мерами міст. Серед євреїв відсоток службовців був значно вищий, ніж серед українців і навіть поляків (відповідно 5,4, 0,5 та 3,8 відсотка). В семи містах Галичини, в тому числі у Львові, євреї становили близько третини населення, в 9-ти — більшість, а такі міста, як Броди, Белз, Рогатин, Перемишляни, Делятин, Сокаль були майже поспіль єврейськими.

В політичному відношенні єврейська громада схильна була до дуже різних орієнтацій. Традиційні хасидські кола орієнтувались на польський панівний елемент, маючи досвід укладання угод із шляхтою на взаємовигідних умовах. Європеїзована верхівка прагнула до співробітництва з австрійською адміністрацією і, як і українці, боялася відновлення Польщі. Тому у виборчих кампаніях представники єврейської громади часто виступали разом з німецькими та українськими політичними силами. В галицькому українському середовищі існувала певна недовіра до євреїв (слово «жид» тут було звичним етнонімом, а не лайкою), на відносини між єврейською та українською громадою впливало традиційне відчуження селянина від торговця і шинкаря, але погромів побут не

знав, а політичне співробітництво сприяло певному порозумінню.

З кінця XVIII ст. галицькі українці вчилися в одно- і двокласних школах, пізніше — і в чотирикласних, де викладання велося німецькою або польською; скрізь вивчалась також «рідна мова». «Рідна мова» галицької школи-«дяківки» — це, так би мовити, галицький ізвод церковнослов'янської мови, тобто архаїчна книжна мова з елементами галицьких говірок. Українські гімназії створюються в другій половині століття — спочатку у Львові, потім у Перемишлі. Селянські діти мусили вчитися в польських школах, якщо неодмінно хотіли мати освіту.

«Бодай того пана нічо лихе не минуло, то він намовив, аби хлопця давали до школи», — лементувала Стефаникова мати, виряджаючи малого в Коломию до гімназії. Пізніше в Коломії була створена третя в Галичині українська гімназія, а малий Василь Стефаник з кількома селянськими хлопчиками вчився ще в польській. Одного разу навіть хотів «стратитися», покінчити з собою — після чергового знущання, як пан учитель збив рученята так, що вони спухли, а потім під регіт хлопців-поляків висміював темне і тупе мужиченя, яке лізе до панської науки. На вищих рівнях інтелігенція польська і «руська» часто співпрацювала добре; в польських музичних товариствах працювали й українці, вчилися українські співаки в польській консерваторії у Львові, художники — в Академії мистецтв у Кракові, але на рівні «нижчого прошарку середнього класу» польської спільноти стосунки з «верхнім прошарком нижнього класу» (українського) були особливо напруженими. Прагнення знайти ниж-

⁷ Див.: Холігман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. — К., 1993. — С. 97.

че від себе «бидло» найсильніше в напівплебейських групах.

Ситуація ускладнювалась тим, що Львів, по суті, став головним адміністративним і культурним центром галицьких поляків, а тим самим і поляків загалом. Схоже становище склалось на Закавказзі, де Тбілісі-Тифліс став не тільки напіввірменським містом, але й центром вірменського руху, а після проголошення самостійності Грузії та Вірменії 1918 р. на якийсь час — столицею обох республік. Користуючись сьгоднішніми аналогіями, можна було б говорити про «югославську ситуацію».

1871 р. цар зняв мовні обмеження на викладання. В австрійських університетах дозволялося викладати будь-якою мовою, німецькою мовою професор зобов'язаний був читати тільки обов'язковий курс (у Чернівцях на практиці читали німецькою й інші), а в університетах Галичини кожен викладач мусив володіти або польською, або українською. Решту проблем цар поклав на самих поляків та українців. Ягеллонський університет став польським 1870 року. У Львові ситуація визначилася 1879 р.: адміністративною мовою університету стала польська. Українці одержали одну кафедру — української мови та літератури.

У Львові й Станіславі існували польські театри, в Чернівцях — німецький театр. Львівський театр графа Скарбека (знаходився в приміщенні нинішнього театру ім. Заньковецької, з 1890 р. — в новому, нині Оперному театрі) був театром драми, опери і оперети. Опера здебільшого була італійською, більшість акторів — італійськими гастролерами, подекуди ставились опери польських композиторів. Як і

Закарпаття, Галичина дала світові багато видатних людей культури, але їм не знаходилось місця вдома. Іван Пулюй відкрив рентгенівське проміння раніше від Рентгена — проблема пріоритету постала лише останнім часом, але працював він у великих німецьких наукових центрах. Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Модест Менцінський були всесвітньо відомими співаками, але працювали вони в ушлюблених європейських театрах.

Після поступок царя, які відкрили дорогу від культурного панування німців до культурно-політичного домінування на Галичині польського елементу, польські націоналісти прагнуть утримати адміністративну єдність Галичини, де їм забезпечено було б панування над обома частинами краю, україно-русинські — розділити край на дві окремі провінції і перетворити східну частину на руську.

§ 4. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ В УКРАЇНІ

Орієнтації визвольних рухів

Громадсько-політичний рух визвольного, антидеспотичного характеру в Україні набував різних і не завжди сумісних орієнтацій.

Кожен визвольний рух в Європі розв'язував певні проблеми в трьох головних напрямках, чи вимірах: національному, загальнодемократичному та соціальному. В першому вимірі йдеться про національну свободу, в другому — про демократич-

ний устрій суспільства, права й свободи людини, в третьому — про соціальну справедливість. Політичні течії та окремі діячі бували тією чи іншою мірою однобічні в своїх спрямуваннях, декому вдавалося послидувати всі три виміри, хоча життя висувало на перший план щось одне.

Діячів і напрямів, які зводять всі проблеми до національних, називають звичайно націоналістами. Це слово в європейській традиції має негативні конотації, але слід визнати, що діяльність груп і особистостей, які мають на увазі виключно національні проблеми, не може бути шкідливою для суспільства сама по собі — так само, як не може бути шкідливою наявність «однобічних» і «одномірних» прокурора і адвоката. Не пов'язуючи із словом *націоналіст* обов'язкових уявлень про ненависть до інших націй, матимемо на увазі тільки певну *одномірність*, обмеження оцінки суспільних подій національною точкою зору, зведення розв'язання всіх проблем до національного виміру.

Слово «соціаліст» у XIX — на початку XX ст. не відносили до певного соціально-політичного вчення, «соціалізм» розумівся широко, як відстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із «простого люду». Чіткої традиції не було щодо демократичного виміру — вживане тоді слово *ліберал* набуло дещо іронічних конотацій у зв'язку з властивим російському політичному життю переважанням різких тонів і крайніх оцінок. Ці натяки на безпорадність лібералізму відображають радше радикальні настанови, ніж реальність. Проте історія дає і приклади демократичної обмеженості. Для «*одномірного ліберала*» не існує ані

національних проблем, ані проблем соціальної справедливості, — всі вони, на його думку, автоматично розв'язуються, якщо вирішена проблема прав і свобод людини.

За нормальних політичних умов культурно-політичні течії в означених вимірах якось збалансовані, протилежні позиції виявляються в одному просторі, між ними можливий діалог. Так було в Західній Європі. В українській ситуації — ситуації бездержавної нації — всі подібні течії, як правило, виходили за межі цілісного культурно-політичного простору, люди різних вимірів не чули один одного і не вступали в діалог. Якщо англійський чи німецький ліберал або соціаліст міг ігнорувати національні проблеми і водночас природно залишався в національному культурному просторі, то для бездержавної української нації було можливо, зосереджуючись виключно на проблемах демократії або соціальної справедливості, вийти з національного простору в загальноімперський і втратити зв'язок з суто національними реаліями. Таку позицію можна зрозуміти, оскільки доля України в усіх відношеннях залежала від долі імперського центру. Виключна гострота боротьби з бюрократичною деспотією сприяла непримиренності і догматизму в імперському політичному житті, а в Україні часто геть розривала зв'язки між провідними течіями в українському суспільстві.

В історичній літературі досі маємо спадщину цієї *одномірності* та односторонності, коли з політичних мотивів ігнорується факт української приналежності окремих культурно-політичних течій, що діяли немовби в різних просторах. Не вдаючись тут до політичних оцінок чи пошуків

попередників «справжньої» сучасної України в тому далекому минулому, мусимо об'єктивно зазначити ті культурно-політичні світи, по яких розносила історія синів України. Всі вони належали до українського суспільства, різноманітного не тільки з точки зору соціальних позицій, мовної поведінки і характеру культури, а й з точки зору етнічного складу. Не тільки в соціалістичному чи ліберальному, а й в національному русі України були як українці, так і росіяни, поляки, євреї. Агресивний націоналізм російської імперської бюрократії посилював почуття гуманістичної солідарності в усіх рухах, зокрема націоналісти в цей час, як правило, засуджують міжетнічну ворожість.

Більше того, не можна ігнорувати тієї обставини, що консервативна верхівка українського суспільства політично і культурно орієнтувалась на російську імперію. Прикладом може бути багаторічний командувач Київської військової округи генерал Драгомиров, який при всіх своїх українських сентиментах залишався відданим російській монархії (діти його відігравали значну роль у білому рухові). Консервативний ліберал М.В. Родзянко відомий як октябрист — голова останньої Державної думи, імперський діяч, але ж він не тільки походив із старого козацького роду, а й був відомим українським громадським діячем, головою Катеринославського губерньського земства. Інколи культурно-політичні орієнтації розділяли навіть сім'ї; так, український націонал-демократ О.Я. Шульгин і російський націоналіст В.В. Шульгін були близькими родичами.

Національний рух. Українська політика уряду

Національний український рух не був найвпливовішим в антидеспотичній опозиції в Україні. Проте він відіграв особливу роль, оскільки сама по собі наявність українського національного руху і культури, орієнтованої на національну самобутність, створювала особливу атмосферу української цілісності, на яку мусили зважати як консервативні, так і прогресивні сили.

Національний рух був продовженням традицій Кирило-Мефодіївського товариства і надихався спадщиною Шевченка.

З початком «відлиги» діячі Кирило-Мефодіївського товариства поступово повернулися із заслання, по черзі одержали дозволи служити «по вченій частині»; Костомаров став професором Петербурзького університету, Шевченко — академіком Академії мистецтв. Новий міністр освіти, українець родом, інтелігентний і ліберальний гірничий інженер Є.П. Ковалевський дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Шевченка і підтримав клопотання М. Білозерського про відкриття в Петербурзі журналу «Основа». Після деякого опору III відділення дозвіл було отримано.

В кінці 50-х років легально створюються українські Громади, організовуються недільні школи, що намагаються налагодити навчання українською мовою, йде консолідація національно свідомих сил. Велику роль відіграв журнал «Основа», видавцем якого був В. Білозерський, редакторами — він, Костомаров і Куліш, секретарем редакції — О. Кістяківський. Журнал виходив українською та російською

мовами; вийшло всього 12 чисел 1861 р. та 10 чисел 1862 р., а далі фінансових можливостей забракло. Незважаючи на короткочасність життя, часопис справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом.

Перша Громада створена в Петербурзі. Крім Костомарова, Білозерського, Шевченка, Куліша, до неї увійшли відомий правник *О.Ф. Кістяківський* (1833—1885 рр.), який жив тоді в Петербурзі, *Д.С. Каменецький*, завідувач друкарні Куліша, видавець популярних книжок (метеликів), письменник *М. Стороженко*, друзі *Т. Шевченка* брати *Лазаревські*, з-поміж яких найвизначнішу роль в історії української культури відіграв *О.М. Лазаревський* (1834—1902 рр.), історик і судовий діяч. Власне, організацією назвати Петербурзьку громаду важко: збиралися по неділях на квартирі інженера *Ф.І. Черненка*, пили чай, *Данило Семенович Каменецький* гарно співав. По вівторках збирались на *Василівському острові* у *Костомарова*: тут бували професор *М.І. Сухомлинов*, видатний російський історик літератури *О.М. Веселовський*, пізніше академік; харківський математик *Савич*, що закінчив *Київську духовну академію*; професор *Петербурзької духовної семінарії* *Турчановський*, священик з *Волині* *Опатович*, студенти. *Шевченко* приходив на зібрання рідко, *Куліш* бував на Громаді досить часто. Ця неформальна спільнота дала перший сильний поштовх українському культурно-національному рухові у всій імперії.

1861 р. Громада створена в Києві; засновниками були *В.Б. Антонович*

*М. Ге.
М. Костомаров.
1870 р.*

(1834—1908 рр.), *П. Житецький* (1836—1911 рр.), *К. Михальчук* (1840—1914 рр.), *Т.Р. Рильський* (1840—1902 рр.) та доктор *Панченко*. Активну участь у Громадовському русі брали студенти, які працювали в недільних школах. Дещо пізніше виникли Громади в *Харкові*, *Полтаві*, *Чернігові* та *Одесі*.

В кінці 50-х років у *Київському університеті* існував уже студентський гурток з українськими уподобаннями, цілком невизначений у політичному відношенні, але протиставлений польській студентській громаді і загальноросійським радикалам. Студенти займалися учительською роботою в недільних школах, створених за попечительства *М.І. Пирогова*. Вже в час відкриття шкіл виявилися розбіжності в українському студентському гуртку: частина вважала, що орієнтуватися треба на «суто українську» культуру, частина орієнтувалася на світовий рівень. Перші називали себе українцями, а других — космополітами. У «космополітів» була школа на *Подолі*, а в «ук-

раїнців» — на так званому «Новому строснії», території біля університету, в районі нинішньої вул. Саксаганського, куди переселили мешканців з Печерська під час будівництва нової Київської фортеці. Програми, зрештою, були однакові, і однаково користувалися то українською, то російською мовами вчителі, залежно від наявності книжок і можливостей учнів і педагогів. До «космополітів» належав і студент Михайло Драгоманов. Він став відомим після свого яскравого і різкого виступу під час погребу Шевченка. Як згадував Драгоманов, коли він зайшов до церкви на Поштової площі, де відспівували Шевченка, один товариш-«українець» крикнув йому: «А ти чого сюди зайшов? Тут тобі не місце!». Зрештою, і Драгоманов увійшов у «Громаду», де були об'єднані «українофіли», і став одним із її визнаних лідерів, коли після польського повстання український рух опинився під урядовими утисками.

Діяльність Громад була легальною і культурницькою; подекуди Громади переслідувались. 1862 р. на Ук-

раїні пройшла низка арештів — в заслання опинилися етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко, етнограф Ст. Ніс, письменник О. Кониський. Ситуація різко змінилась після польського повстання. В урядових колах переважав погляд на український рух як на «польську інтригу». Хоча загалом український національний рух лишився осторонь від польського повстання, а селяни в деяких місцях навіть допомагали військам проти поляків, вирішено було розв'язати «українську проблему» раз і назавжди. В Україну для розслідування справи про український «сепаратизм» надіслано флігель-ад'ютанта М.В. Мезенцева. За наслідками слідства міністр внутрішніх справ Валусев 20 липня 1863 р. видав таємний циркуляр, в якому «розв'язав» мовну проблему знаменитою фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, нема й бути не може». Заборонялося публічне вживання української мови скрізь, крім художньої літератури, де вона розглядалася як екзотичне «наріччя». Це ж стосувалося і театру українською мовою.

Циркуляр Валусєва викликав невдоволення навіть у ліберальних міністрів Олександра. Так, міністр освіти Головнин писав: «Якщо українські книги, справді, шкідливого змісту в політичному або релігійному відношенні, то цензура повинна їх заборонити, але заборонити саме за думки, що в них містяться, а не за ту мову, якою вони написані». Парадоксально було вже те, що долю української мови вирішувало не міністерство освіти, а міністерство внутрішніх справ. Але Олександр II, не дуже чутливий до національно-патріотичних гасел, у цьому разі ке-

* Див.: Русова С. Ф. Украинская литература 1862—1900 гг. // История России в XIX веке. — С. 80.

рувався відчуттям, що інтересам імперії український рух загрожує більше, ніж польський. Адже росіяни склали менше половини населення імперії, українців же було тільки вполовину менше. Поляків можна було, як висловлювався його батько, «відпустити», українців — ні.

Справжня суть Валуївського циркуляру полягала не в забороні української мови. Українську мову «тільки» не дозволяли вживати як мову культури. Можна було використовувати її в контекстах, де вона звучала як екзотична простонародна говірка, — в етнографії, фольклористиці, в літературі й театрі, оскільки йдеться про мужика та «Шельменка-денщика». Українській мові було перекрито високі контексти, щоб зберегти їх тільки для російської культури. Українці не вважалися іноземцями, тобто тубільцями колоній, — вони належали до природних обивателів. Вони мали право, з офіційного погляду, тільки зберігати етнографічні й діалектні особливості в рамках єдиного руського народу.

Проте навіть спроби організувати російськомовне українське науково-культурне середовище наштовхнулися на рішучий опір адміністрації. Інтелектуальний українець був небезпечний режиму незалежно від того, якою мовою він користувався.

Ще в 40-х роках було створено Київську археографічну комісію, головою якої в 1857—1889 рр. був М.В. Юзефович, українець і навіть «українофіл», орієнтований культурно і політично на російську імперію. Комісія започаткувала видання «Архива Юго-Западной России», головним редактором якого з 1863 р. фактично, а пізніше і формально став В.Б. Антонович. Дослідницьку роботу

з українського народознавства організувало Імператорське Російське географічне товариство (РГТ). Перша програма досліджень, підготовлена РГТ, називалася в чернетці «Программа для группировки этнографических сведений об украинском народе», а вже в офіційному тексті — «Программа для группировки сведений о южно-русском народе»*.

Новий етап почався з організації 1873 р. «Юго-Западного отдела Императорского Российского географического общества». Головував там на засіданнях Г.П. Галаган, велику роль відігравали П. Чубинський і П. Єфименко, що повернулися з Архангельського заслання, і особливо — молодий М.П. Драгоманов. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які зібрали безцінний науковий матеріал. Важливою подією стала експедиція відділу, очолена П. Чубинським. До роботи було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але й юристів та економістів. У Києві склався сильний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила Антоновичу і Драгоманову премію за працю «Исторические песни малороссийского народа».

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, вживаючи тільки російську мову, вчені-гуманітарії створили науковий центр з українознав-

О. Кониський

* Див.: Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. — К., 1994.

ства і широкий науковий рух за участю авторитетних науковців та ентузіастів-провінціалів, збирачів різного роду матеріалів та дописувачів до серйозних журналів. В Україні утворився зародок національної Академії наук.

Зростання авторитету цього культурного руху занепокоїло колишнього «українофіла» Юзефовича. За його доносом, спрямованим персонально проти Драгоманова і Чубинського, було влаштовано в Петербурзі комісію за його участю та за участю керівників усіх «силових міністерств». Характерно, що того ж року було призначено на посаду начальника III відділення і шефа жандармів генерал-ад'ютанта Мценцева, «фахівця» з українського питання (через два роки вбитого народовольцем Сергієм Кравчинським). Комісія підготувала на підпис цареві таємний указ, що одержав назву «Емського акту» (підписаний 18 (30) травня 1876 р., діяв до 1905 р.)

Емський акт був витриманий в дусі Валуївського циркуляру, але різко посилив репресії щодо української культури: він заборонив ввіз книжок українською мовою, українські переклади п'єс для театральних вистав, закриття Громади, ліквідував Південно-Західний відділ РГТ, встановив суворий контроль і над художніми творами. Заборонялась діяльність театральних труп із суто українським репертуаром, українська п'єса повинна була йти в кінці вистави, після російських, щоразу вистави вимагали окремого дозволу. На практиці цензура особливо дбала, щоб на сцену потрапляли художньо слабкі твори, все більш-менш яскраве й розумне за-

боронялося. Окремий пункт Емського акту стосувався персонально Драгоманова й Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Урядова політика зводилася до того, щоб вилучити українську тематику з серйозних культурних жанрів, загнати україномовну культуру в глухий кут провінційної відсталості, розгромити організаційні центри української культури, незалежно від мови, якою вони б користувалися. З 1883 р. Емський акт застосовується з більшою суворістю, затримуються навіть художні рукописи українською мовою, в них вимагається російський правопис, викреслюються слова «Україна», «український» тощо. Деякі послаблення існували за часів (з 1898 р.) генерал-губернаторства М.І. Драгомирова (1830—1905 рр.), який тривалий час командував Київською округою і користувався прихильністю царя. Драгомиров любив заглянути до Житецького та Антоновича на чарку, інколи виконував окремі їх прохання, намагався довести двору, що український патріотизм слід використовувати проти поляків. Драгомиров дозволив солдатам в строю співати українських пісень, що було нечуваним вільнодумством. Проте змін у статусі української культури не сталося.

Громади існували в цей час підпільно, займаючись справами культури, взаємодопомогою, підтримуючи «свідомих українців» і допомагаючи їм влаштуватись на службу. Від «молодих Громад» «старі» відрізнялись принципом формування: до «старих Громад» приймали тільки одноголосно, після обговорення (заочного) кандидатур на трьох засіданнях. Завдяки цьому старі Громади в часи, коли вони стали неле-

гальними, ніколи не знали провалів, натомість виявились досить консервативними і дожили до передреволюційних часів зі старими настановами. Керівну роль відіграла Київська Стара Громада; головував на засіданні звичайно господар дому, в якому збиралися «громадяни». В Росії тоді двірники зобов'язані були стежити, чи не збираються в приватному домі якісь люди, і доносити в поліцію, але в освіченому товаристві всілякі «вівторки» і «суботи» були такими частими, що інколи двірники й не доносили. Одного разу до Антоновича зайшов квартальний надзиратель послухати, про що говорять; але, як у таких випадках передбачалося, хазяїн став біля розвішаної на стіні карти і почав доповідати про результати якоїсь експедиції. Через деякий час квартального потихеньку відвели в сусідню кімнату й пригостили чаркою-другою, він пішов собі й більше не приходив.

Громади в тій чи іншій формі проіснували до революції і були осередками, що підтримували національне культурне життя. Особливо в перший період їх існування сильним був настрій чистого національного ідеалізму, що, зокрема, виявлялося в притягальній силі його для вищої як української, так і (етнічно) неукраїнської громадськості. До піонерів громадівського руху належали інтелігентні польські шляхтичі, які з відчуття національної провини перед корінним упослідженим народом демонстративно прийняли українську національність і культуру: Володимир Антонович, який довго фактично й головував у Київській Громаді, Тадеуш Рильський, Павлін Свенцицький та ін. В рух активно включилося по-

дружжя Русових — Олександр Олександрович (1847—1915 рр.), родом росіянин, та Софія Федорівна (1856—1940 рр.), одна з сестер *Ліндфорс*, шведка за походженням, народоволка; для обох вибір української долі був справою справедливості та солідарності. Син Русових Михайло, який народився у в'язниці, був уже радикальним українським революціонером. Високий, схожий на Бісмарка чернігівець Ілля *Шраг*, німець по батькові, друг дитинства підвищеного Дмитра Лизогуба, з винятковою відданістю тягнув велику організаційну роботу. Загальною повагою користувався член Громади, єврей за походженням Вільям Людвигович *Беренштам* (1839—1904 рр.).

Яскравими особистостями були двоюрідні брати — композитор Микола Віталійович *Лисенко* (1842—1912 рр.), людина винятково інтелігентна і доброзичлива, непохитний авторитет і неформальний лідер київського українства, і завжди заклопотаний справами і небагатими літературними заробітками письменник і театральний діяч Михайло Петрович *Старицький* (1840—1904 рр.). І, звичайно, насамперед — Михайло Драгоманов і Павло Чубинський. Драгоманов після Емського акту за рішенням Громади виїхав за кордон для організації журналу й політичного представництва. Чубинський залишився в Росії — в еміграції він не уявляв собі життя.

Про Чубинського Драгоманов говорив: «Сила чорноземна — наш Чубинський. І така сила, якій не можна не підкоритись». Павло Платонович

*І. Труш.
Портрет
М. Лисенка.
1900 р.*

Ф. Красицький.
Портрет
М. Старицького.
1904 рр.

Чубинський (1844—1884 рр.), родом з Борисполя, був повний якоїсь оптимістичної енергії; діти страшенно любили його за його фантазію і доброту. Природжений етнограф, завдяки таланту й працьовитості він зібрав колосальний, безцінний нині польовий матеріал, сім томів праць його експедиції в Західну Росію відзначено Уваровською пре-

мією РАН, коли він був вдруге висланий і працював у адмірала Посьета в міністерстві шляхів сполучення. Чубинський увійшов в історію як автор гімну України — «Ще не вмерла Україна». Помер цей кремезний здоровий чолов'яга раптово, не доживши дня до свого сорокаріччя.

Вірш Чубинського «Ще не вмерла Україна» з'явився 1863 р. у львівському часописі «Мета»; автором названо чомусь Т. Шевченка. Тут же композитор Вербицький склав музику, наступного року хор уже виконував її у Львівському українському театрі, а 1865 р. нею завершено програму Шевченківського свята у Перемишлі. З часом пісня стала фактично українським гімном — спочатку на Галичині, потім і по всій Україні.

Ситуацію в українському національному русі в Києві середини 80-х років характеризував Антін Синявський: «Студентське українське життя мого першого студентства в 1885—1887 рр. зосереджувалося на праці культурній і гуртувалося в університеті коло В.Б. Антоновича. Дехто був у О.Я. Кониського, що купчив коло себе семінаристів; дехто підтримував зв'язки з Н.В. Ковалевським, що

становив ліве крило українства і мав постійні зносини з М.П. Драгомановим. Жвавішу молодь, студентську і нестудентську, що цікавилася українською піснею, співала в хорі, об'єднували М.В. Лисенко, родина Старицьких, де й збиралися більше ближчі ідейно студенти»⁷.

1882 р. почав виходити журнал «Киевская старина», фактично орган Громади; з 1893 р. журнал був власністю Громади і редагувався В.П. Науменком (1852—1919 рр.). Це був чудовий історичний і взагалі гуманітарний часопис; він був російськомовним, але в ньому дозволено було друкувати українські повісті. Науменко, м'яка та інтелігентна, дуже авторитетна і серед української, і серед російської громадськості людина, як правило, і головував на засіданнях Громади після того, як з неї вийшов В.Б. Антонович.

Вершиною антиукраїнської урядової політики й останньою краплею, що переповнила чашу, була — вже за часів Миколи II — історія з відкриттям пам'ятника Котляревському 1903 р. в Полтаві. На скромний пам'ятник українська громада збирала гроші 20 років, на відкриття його з'їхалися делегації українців з Росії та Австрії. На урочистому мітингу галичани виступали українською мовою, а коли спробував заговорити по-українськи оратор з Наддніпрянщини, головуючий позбавив його слова. Громадськість вчинила політичний скандал, з цього приводу писав В.Г. Короленко, і, нарешті, сенат прийняв рішення про законність публічного живання української мови.

Кращі представники російської інтелігенції виступали в ці часи з під-

⁷ Синявський А.
Із споминов про
Б.О. Кістяківського //
Синявський Антін.
Вибрані праці. —
К., 1993. — С. 109.

тримкою національної самобутності українців. 1879 р. в Петербурзі завершилась публікація семи томів матеріалів експедиції П. Чубинського, академік О. Веселовський написав на це видання захоплену рецензію, давши високу оцінку праці особисто Чубинського, і Російська Академія наук нагородила опального науковця Уваровською премією. О.М. Пипін, визначний російський філолог і культурознавець, у своїх дослідженнях з історії слов'янських літератур та історії етнографії в Росії приділяв велику увагу українській культурі. Актом громадянської мужності була публікація М.І. Петровим книг «Очерки истории украинской литературы XVIII столетия» (1880 р.) та «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884 р.). Микола Іванович Петров, родом костромський, закінчив Київську духовну академію й викладав там словесність (з 1876 р. — професор). Петров — автор досліджень з історії Києво-Могилянської академії і глибокий знавець Сковороди (деякі дослідники зазначають певний вплив Сковороди на роман «Майстер і Маргарита» Михайла Булгакова — сина професора Київської академії і хрещеника Петрова). Падінню Емської заборони сприяла офіційна експертиза, виконана Петербурзькою академією наук 1905 року. Чимало значило й те, що всі провідні російські філологи, зайняті в експертизі, належали до школи видатного україно-російського вченого О.О. Потебні. Проте видатний вчений Шахматов, який чимало сприяв визнанню української мови, 1917 р., дізнавшись про утворення Центральної Ради, сказав: *non possumus!* (не дозволимо!)

Ліберальний і соціалістичний рухи

Велику і недосліджену роль у загальноімперському визвольному і українському культурно-національному русі відіграли українські ліберали — демократичні діячі земського руху. Земства не випадково не допускалися на Правобережній Україні. Уряд чинив опір організації земств на Правобережжі і в Західному краї під тим приводом, що там у дворянському середовищі велику роль відіграють поляки. Проте насправді вже після польського повстання 1831 р. царський уряд істотно зменшив частку «польської» шляхти (серед якої була велика частина українських шляхтичів). Десятки тисяч правобережних дворян були ретельно «перевірені» і позбавлені під формальними приводами дворянства, переведені в ранг громадян (у місті) та однодворців (на селі). Справжнім мотивом для упертого спротиву поширенню земської системи на захід імперії було побоювання, що українське, білоруське та польське дворянство через земства знайдуть спільну мову, і це призведе до утворення, зокрема в Україні, цілісної організації громадськості, яка згодом зможе об'єднатися в регіональну організацію.

Українські земські організації були серед найбільш впливових і найрадикальніших на перших етапах земського руху. Особливою демократичною спрямованістю відзначалися серед земських лідерів Харківський міський голова професор-хімік *Ю. Гордієнко* (1812—1897 рр.) та гласний Чернігівського земства *І.І. Петрунkevич* (1843—1928 рр.), у майбутньому один із організаторів кадетської партії. В кінці

70-х років земці зустрічаються в Москві, Києві, Харкові, в 1878 р. скликають з'їзд у Києві. Гордієнко і Петрункевич прагнули добитися угоди з терористами про хоча б тимчасове припинення терору, але ця спроба не вдалася. В 1878 р. Олександр II звертався до земців із закликом зупинитися, але у відповідь земці вимагали Всеросійського собору. Прагнення демократів одержати конституцію за болгарським зразком ясно виразив професор Гордієнко: «Всемилоствивший государе, дай твоєму вірному народу те, що ти дав болгарам». Виступи Петрункевича були такими різкими, що одного разу жандармам під час його промови довелося звільнити залу; все скінчилося забороною Петрункевичу жити в українських губерніях та обох столицях, тому він переїхав у свій маєток Машук у Росію.

Земський рух був загальноросійським, оскільки, як і революціонери, ліберали виходили з тієї засади, що тільки через кардинальні зміни в центрі імперії можливі зміни в Україні. А проте демократичний земський рух ставив перед собою і такі національні завдання, як створення шкіл українською мовою на селі. Народа 1878 р. в Харкові, що започаткувала політичну організацію земців, була скликана Ю. Гордієнком під приводом ювілею Г. Квітки-Основ'яненка. Наскільки об'єднували українські земства різні, в тому числі й націонал-демократичні, культурні та політичні сили, можна судити з переліку земських діячів Малоросії. На Полтавщині це — Ф. Лизогуб, брат повішеного народника, майбутній прем'єр уряду Скоропадського; філософ В. Лесевич, М. Стороженко, В. Науменко, В. Леонтович, Б. Мар-

тос, М. Туган-Барановський; на Чернігівщині — О. Русов, О. Ліндфорс, І. Шраг, А. Свечин, граф Г. Милорадович, М. Василенко, О. Лазаревський; в міській земській управі працювали М. Вороний, М. Самійленко, М. Чернявський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський.

Характерною для значної частини лібералів-демократів була позиція в українському питанні, яку займав І.І. Петрункевич. Своєму молодшому другові В.І. Вернадському він писав 1917 р.: «На Україні моя батьківщина, там проминула майже половина мого життя... з Україною я пов'язаний не тільки холодними ідеями права та державної єдності Росії, але й почуттями, що вкорінені в крові, в спогадах і враженнях природи, в звуках народної мови, у всьому, що накладає неопозбутню печатку на людину і позначає її національне походження. Але всі ці місцеві впливи не затуляють у мені всієї батьківщини, і сдність Росії для мене не тільки державна ідея або співжиття двох національностей, а живе й неподільне ціле, що має своє дивовижно художнє й безперечне відображення в таких обдарованих людях, як Гоголь і Короленко, у яких українське і російське, як окреме і загальне, відобразилося з надзвичайною ясністю. Спробуйте виділити в них українське від російського: не вийде ні того, ні іншого, живе буде перетворене на мертве^{*}. Так думала велика частина української інтелігенції з демократичного табору; це була передусім політична позиція, але не тільки — тут маємо самосвідомість приналежності до загальноімперської цивілізації. Така самосвідомість відображала наявність маргінальної україно-російської культурної сфери, яка може бути

* Новий мир. — 1989. — № 12. — С. 221.

віднесена як до української, так і до російської культури.

В ліберально-демократичному русі Російської імперії, в тому числі в українському ліберальному рухові, відобразилась, так би мовити, перекошеність всієї політичної системи самодержавства в правий, націоналістично-консервативний бік. Ліберали у власному розумінні слова не схильні до радикальних політичних розв'язань, революційних зрушень, переворотів. Таку послідовно ліберальну позицію, розраховану на поступову еволюцію російських владних структур у бік конституціоналізму, займали помірковані ліберали, які після 1905 р. звалися октябристами. За умов Росії такий класичний ліберальний еволюціонізм практично означав надзвичайно праві позиції і не був підтриманий суспільством. Радикальні ліберали дотримувалися гасла Установчих зборів, тобто готові були на заміну традиційної монархії принципово новою державністю (можливо, при збереженні монарха). За умов дедалі більшого полівіння громадськості і ця ліберальна позиція виглядала досить правою. Партія конституційних демократів (кадетів), що в очах двору, консервативної та ліберальної бюрократії, консервативних лібералів-октябристів виглядала як партія авантюристів-революціонерів, сприймалась дедалі лівішою громадськістю як права і консервативна партія. Це ж стосується й українських кадетів, до яких пішли земські ліберальні діячі і вища українська інтелігенція; зокрема право-консервативними виявились їх орієнтації в національному питанні.

З шістдесятих років в імперії посилюється соціалістичний рух у дедалі більшому політико-ідеологічному

розмаїтті виявів. Соціалістами революціонерів-підпільників називали з 60-х років. В середині 70-х років, після того, як більшість колишніх гуртківців «пішла в народ», виник і закріпився термін «народники», що охопив також підпільників-терористів. З 90-х років, коли почало поширюватися вчення Маркса, окремі течії, а потім партії — спадкоємці народників — проголошують свою монополію на «справжній» марксизм і соціалізм. Слово «соціалізм» набуває в суспільстві виключно позитивного сенсу, і соціалістичними нерідко називали себе сили, що насправді жодного відношення до соціалістичної традиції не мали. Залишається відкритим питання, якою мірою саме до соціалістичної, а не, скажімо, націонал-демократичної або націонал-радикальної з апеляціями до соціальних низів, слід відносити різні українські партії початку ХХ ст., що вживали в самоназвах термін «соціалістичний». Але при всій різноманітності політичної самосвідомості залишалась незмінною тенденція до розв'язання всіх проблем через досягнення соціальної справедливості, яка характеризує соціалістичний рух у Російській імперії.

У відомому збірнику «Віхи», що підсумовував гіркий досвід першої російської революції, глибоку загальну характеристику російському соціалізму дав колишній марксист і колишній київський професор С.М. Булгаков (він писав про інтелігенцію, маючи на увазі насамперед її революційно-соціалістичну частину). В «інтелігенції» сьогодні, на підставі важкого історичного досвіду, тут легко впізнаються також і революціонери-більшовики. Якщо абстрагуватись від того, чи прийма-

ла та чи інша течія марксистську віру і в якому різновиді, а взяти до уваги тільки соціально-психологічні та морально-політичні характеристики, можна побачити у візіях С. Булгакова дуже справедливі узагальнення рис революціонізму від Желябова до Леніна. Оскільки цей тип свідомості породжений обставинами російської імперії, він стосується також і українських революційних соціалістів.

Булгаков прагнув бути справедливим, але в 1909 р. у нього не могли не переважати прикрий, роздратування і різкий критицизм, тим менш переконливий, що сам автор не намічав виходу з глухого кута імперської історії. Слід, при всій критичності погляду на російський соціалізм, зазначити суто людські високі моральні якості тих юнаків і дівчат, які обирали шлях відданого служіння народу, як вони його розуміли, і з високою шляхетністю зносили важкі удари долі революціонера. Говорячи про ранній російський соціалізм, згадаємо насамперед надзвичайно яскраву, сильну, обдаровану й красиву людину — Андрія Желябова (1850—1881 рр.), селянського сина з Таврії, талановитого і безстрашного організатора «Народної волі», а перед цим — учасника Одеської Громади і кореспондента Драгоманова; Миколу Кибальчича (1853—1881 рр.), сина священника з Чернігівщини, який робив вибухівку для царевбивць, у в'язниці перед стратою розробляв конструкцію реактивного літального апарата, розпочинаючи традицію української космонавтики. Згадаємо Сергія Кравчинського («Степняка»; 1851—1895 рр.), родом з Єлисаветградщини, одного з тих, хто ходив «в

народ», потім організував «Землю і волю», воював за свободу в Герцоговині та Італії, вбив шефа жандармів Мезенцева, після втечі в Європу брав участь у європейському робітничому русі, був письменником (писав по-російськи) і пропагандистом творів Шевченка, спілкувався з Драгомановим, Етель Войнич, Енгельсом і Плехановим, Франком і Павликом; Володимира Дебагорія-Мокрієвича (1848—1926 рр.), поміщицького сина, який студентом обрав революцію, став бакуністом, ходив по Україні «в народ», організував селянське повстання по фальшивому «царському маніфесту», наслідуючи, за його словами, Гонту і Залізняка, пройшов через терор і народницьке просвітництво, Сибір та еміграцію; Дмитра Лизогуба (1849—1879 рр.), батько якого — Седнівський поміщик із старшинської козацької родини, був шевченковим другом, — повішеного в Одесі з друзями-терористами, серед яких були українці, росіянин і єврей. Цей мартиролог можна продовжити, включаючи до нього імена людей з молодших поколінь.

Тип соціаліста-«інтелігента», згідно з Булгаковим, характеризується певною відторгненістю від буденного «цього світу», який для нього ворожий своїм міщанством і матеріалізмом; йому властива «есхатологічна мрія про Град Божий, про майбутнє царство правди (під різними соціалістичними псевдонімами) і потім прагнення до спасіння людства — якщо не від гріха, то від страждань»^{*}. Ця «невідсвітність», за висловом Булгакова, породжувала релігійну за своїм характером свідомість народного заступника, головною рисою поведінки якого є героїзм. «Для нього не-

^{*} Булгаков С.Н. Героїзм и подвижничество // Вехи. Интеллигенция в России. — М., 1991. — С. 48.

обхідність (звичайно, в мріях) — не забезпечений мінімум, а героїчний максимум. Максималізм є невід'ємна риса інтелігентського героїзму^{*}. Заступник — категорія міфологічної свідомості, посередник між простим людом і вищими силами. Його функція подвійна: він є Народ для Бога і голос Божий для народу. Звідси подвійний характер свідомості, що сполучає елітаризм і колективізм; революційно-соціалістична традиція спирається на філософію масовості, властиву народництву, і водночас чутлива до філософії елітарності, яка дедалі більше поширювалася у вигляді ніцшеанства. З цього приводу Булгаков писав: «Наша інтелігенція, що майже поголовно прагне до колективізму, до можливої соборності людського існування, за своїм укладом являє собою щось антисоборне, антиколективістське, бо несе в собі роз'єднуюче начало героїчного самоствердження. Герой є певною мірою надлюдина, що стає стосовно ближніх своїх у позу спасителя, і при всьому своєму прагненні до демократизму інтелігенція є лише особливим різновидом духовного аристократизму, що зверхньо протиставляє себе «обивателям»^{**}.

Звідси і найнебезпечніший наслідок самовідчуття героїчного екстазу і самовідданості — аморалізм, відсутність поняття гріха, філософія «мета виправдовує засоби», що народжується в ході боротьби з буртальними силами режиму ще в ранньому народництві й характеризує так само есерів Гершуні й Савінкова, як і більшовиків Леніна, Троцького і Сталіна.

Галичина — український П'ємонт

Майже двадцять років після революції в імперії йде процес, що завершується 1867 р. угодою з угорцями і поляками і перетворенням Австрійської імперії на конституційну Австро-Угорську монархію з фактично польською автономією Галичини. 1866 р. Австрія, що намагалася не допустити утворення Німецької імперії під орудою Пруссії, потерпіла поразку у війні з Пруссією і поступово відійшла від антинімецької політики, ініційованої Францією та Росією. Чим далі, тим більше загострюються відносини між Австро-Угорщиною і Росією у зв'язку з суперництвом на Балканах.

У 70-ті роки Галичиною активно зацікавився російський уряд і військові. Генеральний штаб австрійської армії починає організовувати тут контррозвідувальну діяльність.

Після 1882 р. стосунки з Росією набувають хронічної гостроти. З цього року австрійські консульства в Росії починають активну розвідувальну діяльність. 1889 р. засуджено першого російського шпигуна в Австрії.

Все це відбивалося на внутрішній політиці цісарського уряду посиленням орієнтації на польську громаду. В Галичині — як Західній, так і Східній — офіційно введено польську мову в адміністрації, судочинстві й самоуправлінні, в Львівському і Ягеллонському університетах. За новою виборчою ординацією було впроваджено куріальну систему, і українці мали в сеймі не більше 10 відсотків послів. Відповідно польські політичні сили прагнули перетворити Галичину на опертя майбутньої польської держави.

Боротьба між польською і українською громадами була в центрі

^{*} Булгаков С.Н. Геронізм и подвижничество. — С. 59.
^{**} Там же. — С. 58—59.

політичного і культурного життя, і симпатії галицьких українців до Росії (москвофільство) були пов'язані з напруженням стосунків з поляками. В 50—70-ті роки «тверді русини» з москвофільською орієнтацією переважають у галицькій українській громаді, справляють неподільний вплив на уніатську церкву та очолюють громадські організації Галичини.

Вплив кліру на культурно-політичні процеси, консервативні політичні й культурні орієнтації посилюється за митрополита Спиридона *Литвиновича* (1810—1869 рр., митрополит з 1863 р.). Підтримуючи відновлення староукраїнських звичаїв, виступаючи проти латинізації церковної та світської культури (зокрема, проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт), святоюрський клір був не зовсім солідарний з активним москвофільством нижчих верств духівництва, які в своїх промосковських орієнтаціях заходять все далі і далі, і подекуди переходять у православ'я. Тільки за митрополита (з 1885 р.) *Сильвестра Сембратовича* (1836—1898 рр.) орієнтація греко-католицької церкви змінюється з старорусинської на українофільську.

1870 р. у Львові засновано політичну організацію для захисту прав русинів — Руську Раду, що мала продовжити справу Головної Руської Ради революційних часів. Органами Руської Ради були журнал «Слово», газети «Руська Рада» (1871—1912 рр.) та «Наука». Культурна діяльність зосереджується в Ставропільському інституті, Народному Домі та Галицько-руській матиці, де керівництво утримують «староруські» консервативні діячі. Понад партіями стояв багатий

суддя *Михайло Качковський* (1802—1972 рр.), коштом якого засновано 1861 р. журнал «Слово» (проіснував до 1887 р.). Народному Дому *Качковський* заповідав 60 тис. гульденів на нагороди за твори місцевою говіркою та стипендії студентам.

Активним діячем «твердорусинського» напрямку з виразними москвофільськими орієнтаціями був священник із Коломийщини *Іван Наумович* (1826—1891 рр.), посол до галицького сейму та австрійського парламенту. 1861 р. *Наумович* заснував у Коломії пасічницьке товариство, 1871 р., теж у Коломії, газету для селян «Наука» народною мовою (на «язичіє» перейшла в 80-х роках), а також двотижневик «Русская Рада». Писав багато повістей, оповідань, п'єс, літературно надзвичайно слабких. Радикальний антипольський і промосковський активізм *Науменка* завершується його переходом у православ'я та виїздом у Росію.

Відомим діячем цього напрямку був *Богдан (Теодозій) Дідицький* (1827—1908 рр.), гімназійний учитель. 1853 р. він написав «язичієм» поему «Конюший», 1860 р. — «Буй Тур Всеволод». *Дідицький* став популярним після статей «О неудобности латинской азбуки в письменности русской» та «Споръ о рускую азбуку» (1859 р.), збірника «Зоря галицькая яко альбум», де він був редактором. *Дідицький* працював редактором «Слова», створеного на кошти *Качковського*. Етапною стала видана ним анонімно 1866 р. брошура «В один часъ научиться малорусину по великорусски», де він доводив, що українська мова — це одна з вимов єдиної російської мови.

«Народовська» опозиція до «старорусинського» керівництва виникає

насамперед під впливом з Наддніпрянської України — Шевченкової поезії, контактів з літераторами, особливо з Кулішем і Кониським. Після 1864 р. О. Кониський, П. Куліш та І. Нечуй-Левицький починають друкуватися у Львові. 1867 р. виникає літературний місячник «Правда», але ще раніше, 1862—1864 рр., видаються і зникають невеличкі журнали («Вечерниці», 1862—1863 рр.: Ф. Заревич, Д. Тинячкевич, В. Шашкевич, К. Климкович, Н. Вахнянин; «Мета» — орган групи «Молода Русь», редактор — молодий письменник К. Климкович, 1863—1864 рр.; «Русалка»). Тинячкевич організовує «Громади» серед старшокласників та студентів у Львові.

Провідним діячем, який зачинав «народовський» рух, був Юліан Лаврівський (1821—1873 рр.), суддя, замолоду учасник Руського Собору і Собору руських учених 1848 р., посол до галицького сейму і віце-маршал сейму. Якщо Качковський був австрофіл, то Лаврівський — речник україно-польської згоди та українофіл-«народовець». 1861 р. Лаврівський засновує «Руську бесіду», 1864 р. — її театр, 1870 р. — стає головою товариства «Просвіта» і засновником газети «Основа», яка видавалась 1870—1872 рр. двічі на тиждень (редактори — Т. Леонтович і К. Климкович). Брати Леонтовичі, старший Теодор і молодший о. Павло, — музиканти і письменники; Павло написав квартет пам'яті митрополита Яхимовича (1865 р.), Теодор — музику на слова Гушалевича «Мир вам, браття», був власником «Основи».

Товариство «Січ» у Відні засноване Анатолем Вахнянином (1841—1908 р.) 1867 р., наступного року ним же у Львові — товариство «Просвіта», а

1870 р. — співацьке товариство «Торбан». Вахнянин, композитор, журналіст і політичний діяч, був пізніше послом у парламенті.

До поміркованого консервативного націоналізму Лаврівського приєднуються деякі старі діячі русинського руху, насамперед о. Степан Качала (1815—1888 рр.), активний учасник подій 1848 року. Переглядає свої позиції і святоюрська верхівка кліру на чолі з активним митрополитом Сембратовичем.

Вживаючи тут слово «український», мусимо мати на увазі, що тоді так на Галичині ніхто не говорив. Одностайним було прагнення «зберегти русинство». Як писав Омелян Огновський у вірші на честь відкриття українського театру у Львові 1864 р.:

*Най тая Муз святиня сповіщає,
Що наріг руський сили розвиває,
Щоб оказалась слів сих лож сама,
Що в руськім місті русинів нема!*

Після того, як староруське керівництво Руської Ради прогало вибори 1879 р., здобувши лише 3 мандати до парламенту, україно-руське «народовство» Лаврівського — Романчука утверджується на політичній арені.

Першим політичним актом «народовства» було видання газети для селян «Батьківщина» в 1879 р. під редакцією Юліяна Романчука (1842—1932 рр.). В грудні 1879 р. за ініціативою В. Барвінського відбулася таємна нарада за участю 36 осіб, якою керував Романчук. На противагу «Слову» вирішено видавати газету «Діло», щоб «ділом, не словом прямувати до кращого в народі». Головним редактором став В. Барвінський, активними співробітниками — І. Белей, Ю. Романчук, А. Вах-

нянин. Реально справу зрушив великий грошовий внесок о. С. Качали, який очолив видавничу спілку «Діло». Перше число «Діла» вийшло 1.1.1880 ст. ст. (14.1 н.ст.). Поступово «Слово» було витіснене і 1887 р. припинило існування.

У народовському русі значну роль відіграла родина *Барвінських* — брати Осип (1845—1889 рр.), Олександр (1847—1927 рр.) та Володимир (1850—1883 рр.). Старший Осип був священником, автором популярної в 80-ті роки драми «Павло Полуботок». Середній Олександр в 1868 р. — учитель гімназії в Бережанах, 1888 р. — професор учительської семінарії у Львові, під впливом Куліша створює серію підручників для українських шкіл. Саме Олександр Барвінський запровадив фонетичний правопис у школах і термін «україно-руський» у підручниках. Рішучий противник москвофілів, Олександр Барвінський так само послідовно був прихильником угоди з поляками. Наймолодший Володимир, рано померлий, 1868 р. взяв активну участь в організації «Просвіти» і «Рідної школи», редагував «Правду», потім — «Діло». 1880 р. В. Барвінський організував українські народні віча у Львові, де приймалися резолюції у справах становища галицьких українців.

Значний відбиток в історії залишила родина *Огоновських* — брати Омелян (1833—1894 рр.), Олександр (1848—1891 рр.), Микола (1850—1907 рр.), Петро (1853—1917 рр.) та Іларій (1854—1929 рр.). Філолог та історик літератури Омелян і правник Олександр були професорами університету, Микола — священником у Чернівцях, де вів просвітницьку роботу; Петро, вчитель Львівської Ака-

демічної гімназії, написав підручник з математики і фізики українською мовою, Іларій викладав там же класичну філологію, багато писав і перекладав.

1881 р. відбувся гучний процес Ольги Грабар, що послугував причиною повного розриву між «москвофілами» і «народовцями». 1881 р. до Львова переїхав Адольф Добрянський, закарпатський діяч «старорусинського» напрямку; його дочка Ольга була заміжня за Емануїлом Грабарем, закарпатцем, послом до угорського парламенту. Ольга Грабар була звинувачена в антидержавній діяльності, оскільки підтримувала зв'язки з антиавстрійськими російськими політичними силами. На лаві підсудних опинились Адольф Добрянський, о. І. Наумович, В. Площанський та інші москвофіли. Ольгу Грабар виправдано судом — її зв'язки були суто культурно-політичними. Згодом вона виїхала в Росію разом з батьком (її син — славнозвісний художник, академік Ігор Грабар).

1885 р. «народовці» засновують свою політичну організацію — Народну Раду під проводом Ю. Романчука. Народна Рада випустила відозву до «русинів галицької землі» й 2 лютого 1888 р. провела свої перші загальні збори. Спочатку це була група інтелігентів, що не мала місцевих організацій; на її ґрунті постала галицька націонал-демократія.

Етапне значення мала організація 1873 р. Товариства імені Шевченка у Львові. Ініціатором створення товариства був старий кирило-мефодіївець Д. Пильчиков, діяч півтавської Громади, який відвідав Львів і розповів відомій діячці цієї громади графині Милорадович про

перспективи, що їх відкриває українському рухові співробітництво з галицькими культурно-політичними силами. Графиня Є.І. Милорадович, з дому Скоропадська (вона доводилася тіткою майбутньому гетьманові), належала до дуже багатой сім'ї; чоловік її був українським дворянином сербського походження. Милорадовичі (до них належав також граф Милорадович, убитий на Сенатській площі) дали багатьох діячів української культури. Графиня пожертвувала на утворення Товариства імені Шевченка величезну на той час суму — 9 тис. австрійських гульденів («рейнських золотих»). За участю Драгоманова було вироблено статут товариства, засновниками якого стали С. Качала, Ом. Огоновський, Ю. Романчук, О. Кониський, Д. Пильчиков, Є. Милорадович та інші. Гроші пішли спочатку на організацію друкарні. В подальшому не припинялись надходження від заможніших прихильників справи з Наддніпрянщини, і на базі видавництва Товариства друкувались кращі твори українського письменства.

Контакти між східними українцями і галичанами налагоджувались не просто. Східняків неприємно вражало те, що галичани дотримуються ієрархії навіть у своїх клубах і зібраннях. Так, Драгоманов довго не міг зрозуміти в перший свій приїзд до Львова, чому йому не личить сидіти в товаристві «Руська бесіда» в одній кімнаті з молодими людьми («академіками», як звали там студентів), яке приміщення йому годиться; як і інші приїжджі зі сходу, він відчував небезпеку «рутенства» — за його виразом, елементу «вузькодумного, реакційного і ла-

кейськи-кар'єристського». Демократична імперська російська інтелігенція з її опозиційністю до уряду та нехиттю до «Табелі о рангах», а особливо українська, з її козацькими традиціями ворожості до панськи-адміністративної ієрархії, не приймала властивого Заходу пієтету до рангів, посад і авторитетів.

Можна зазначити, що тут східні українці багато в чому не мали рації: пієтет перед високими особами, звичайно, властивий німецько-австрійському бюрократизованому суспільству, але треба зрозуміти галичан, для яких кожен представник українства, який здобув високу освіту і посаду, був предметом гордості і моральною підтримкою. В російській Україні не заведено було в суспільстві з демократичними ідеалами грати в карти, в побуті більш-менш освіченої громадськості широко вживана була книжка, всі кошти, які в громадському русі з'являлися, йшли на бібліотеки. В Галичині інтелігенти багато часу проводили в кав'ярнях, не було й того культу книги, який властивий східній громаді. Східні українці якщо не дорікали, то про себе зазначали вузькість та провінційну замкнутість політичних інтересів галичан. У свою чергу, галичани вели політичне життя в рамках конституційної держави, незрозуміле східнякам, — політика тут робилася не у всесвітньому масштабі, вона заторкувала прості й життєві речі. З іншого боку, галичани не сприймали як українську культуру все, що писалося російською мовою, просто тому, що по-російськи не розуміли, а також тому, що у них у Галичині чітко вирізнялися справи польські, українські, єврейські і німецькі.

А коли вже зовсім розходилися погляди й оцінки, так це тоді, коли йшлося про церкву. Традиційні позитивістські, антиклерикальні, атеїстичні погляди російсько-українських вільнодумців натикалися на той простий факт, що в Галичині вся інтелігенція походила з греко-католицького священництва або якось була з ним пов'язана. Тільки радикальні кола молоді галицької опозиції виразно виступали проти кліру, намагаючись усунути священницький стан від керівної ролі в духовному житті суспільства. Хоча сільська біднота не завжди розуміла оті просвітницькі акції святого отця, збирання грошей на «казету» тощо, на селі вчитель ще не грав незалежної від священника ролі. І провінційна вітальня, де освічені попівни музицирували на фортеп'яно і велися розмови на культурні та політичні теми, не пасувала до радикальних настроїв.

Галицькі часописи і видавництва, галицькі культурні та політичні організації ставали базою для діяльності східноукраїнських учених, письменників, театральних і музичних діячів. У свою чергу, постійна присутність східних українців у культурному житті Галичини була потужним стимулом для подолання «рутенства», розвитку культури в цьому краї в загальноукраїнському річищі. Цим не вичерпується взаємодія українського Сходу і Заходу. Без самовідданості галичан, їх безмежної захопленості українською ідеєю, їх дисциплінованості не було б загальноукраїнського культурного процесу.

Наука в системі культури

У повсякденному житті пореформеної Росії зростає вага природничої та технічної освіти; вплив науки на загальну культуру суспільства знаходив вияв у поширенні світогляду особливого типу — світогляду раціоналістичного, скептичного й атеїстичного, менш схильного приймати на віру істини, які суспільство пропонує, свідомого ваги сумніву, доказу, факту, спостереження. Загалом зростає престиж науки; навіть у вищих колах суспільства окремі молоді люди обирають кар'єру науковця.

Перша половина століття була ще добою природознавців старого типу, «дослідників природи» взагалі. Справа різко змінюється у другій половині століття. Спочатку в хімії учні Лібиха приносять у Росію культуру лабораторної роботи; потім ця культура поширюється в біологічних науках, де мікроскоп відіграє революціонізуючу роль у спостереженні. Характерно, що перший пропагандист нової хімії в Росії, петербурзький професор В.М. Соколов, свої лекції починав із ознайомлення студентів з позитивістською філософією Конта.

Саме людина «позитивної науки» — великий хірург *М.І. Пирогов* (1810—1881 рр.), вчений і гуманіст, що в роки Кримської війни вперше здійснив операції з анестезією, дав поштовх новій хвилі освітянського руху на Україні. Він був попечителем Київської навчальної округи і підтримував гуманні і прогресивні починання в педагогічній справі. З

боротьбою за добре ім'я Пирогова пов'язаний громадський рух української інтелігенції та студентства, спрямований як проти урядової реакції, так і проти нетерпимості російських революціонерів.

В Україні складається низка наукових шкіл, які мали високий рівень наукової культури і впливали на загальний умонастрій суспільства. Школа хімії створюється в Київському університеті. В Харкові *М.М. Бекетов* (1827—1911 рр.) створив школу фізичної хімії (його брат *О.М. Бекетов* — ботанік, дід *О. Блока* по матері; син *М.М. Бекетов* — відомий харківський архітектор). Розповсюджуються еволюціоністські ідеї Дарвіна, світоглядний вплив яких був колосальним. Популярність Дарвіна в наукових і педагогічних центрах України була тим більшою, що тут мешкали біологи із світовим ім'ям. У Києві й Одесі працював один із братів *Ковалевських*, *Олександр Онуфрійович* (1840—1901 рр.), відомий зоолог; і він, і його молодший брат *Володимир*, чоловік знаменитої *Софії Ковалевської* (уродженої *Корвін-Круковської*, родом українки), зробили великий внесок у розвиток еволюціоністської концепції Дарвіна. Дарвін знав обох і давав їм у розмові з *Тімірязєвим* високі оцінки, особливо *Олександру*.

Світової слави здобув *Ілля Ілліч Мечников* (1845—1916 рр.), випускник Харківського університету, ще в студентські роки відомий в науковому товаристві своїми публікаціями в солідних зарубіжних журналах. Мечников походив з роду молдавських «мечників», які супроводжували разом з *Бантишами Кантеміра* до Росії й осіли під Харковом, поповнивши лави *слобожанської*

старшини. Мечников співчував українському національному рухові; в Одесі, де він викладав в університеті, Мечников став членом *Громади*. 1888 р. він переїхав до *Пастерівської лабораторії* в Париж. Лауреат *Нобелівської премії*, людина з європейською науковою славою, Мечников ніколи не втрачав зв'язків зі своєю батьківщиною — Україною; з Парижа він приїжджав до Києва налагоджувати роботу *санітарно-епідеміологічної лабораторії* на зразок тієї, яку створив в Одесі і в якій працював у Франції.

За загальним напрямом думок той інтелектуальний струмінь, що йшов від дослідного природознавства нового типу, був орієнтований на об'єктивність і неупередженість дослідження, на реалістичну теорію пізнання. «Нігілісти» типу *тургеневського Базарова* однаково самовіддано йшли і в науку, і в земські лікарі, і в революційне підпілля. Грубому «базаровському» реалізму, «розумному егоїзму» *Чернишевського* — *Писарева* філософи-позитивісти протиставили поміркований реалізм *Конта*. Першим пропагандистом позитивізму в Росії став нащадок старшинського роду з *Полтавщини* військовий інженер *В.В. Лесевич* (1837—1905 рр.), книга якого «Опыт критического исследования позитивной философии» (1877 р.) вперше систематизовано ознайомила російську публіку з поглядами *Конта*. Після заслання, яке *Лесевич* відбув за зв'язки з народо-вольцями, він заснував першу в Україні сільську школу українською мовою, брав активну участь в *громадовському русі*, уважно стежив за розвитком позитивістської філософії і був першим в Росії пропаган-

дистом нового позитивізму — емпіріокритицизму Маха — Авенаріуса.

Уряд відчував небезпеку від поширення природничо-наукової орієнтації знання. В Росії діяла запозичена в Німеччині система класичної та реальної освіти; остання була викликана потребами розвитку промисловості. Міністр Д.А. Толстой намагався посилити класичний напрям за рахунок реального; реальні гімназії 1872 р. перетворено на училища, і тільки через десять років їх випускники одержали право вступу на фізико-математичні та медичні факультети університетів.

Заборона викладання філософії в університетах була скасована університетським статутом 1863 р., та й то частково: дозволялося викладання тільки логіки, психології та історії філософії на історико-філологічному факультеті. Ще 1861 р. в Московський університет на кафедру філософії запрошено з Києва професора духовної академії Памфіла Даниловича *Юркевича* (1827—1874 рр.), на той час уже відомого російській громадськості завдяки передрукам витягів із його статті, спрямованої проти Чернишевського, в журналі Каткова «Русский вестник». Ця підтримка реакційною публіцистикою професора духовної академії створила клімат непримиренної ворожості до нього в опозиційно налаштованих колах. Чернишевський у своїй відповіді Юркевичу зізнавався, що статті свого опонента він не читав, бо й так знає, що може писати семінарський викладач. Між тим ідеалізм Юркевича значно глибший, ніж радикальний матеріалізм Чернишевського.

Виступаючи з публічними лекціями, Юркевич приводив у захват мос-

ковську світську публіку: непоказний сільський священик з різким українським акцентом з перших же фраз контрастував у ньому з глибоким і освіченим мислителем. Юркевич самостійно так оволодів німецькою мовою і філософською культурою, що свої щоденники вів по-німецьки (вони нещодавно опубліковані і являють собою філософські твори самостійного значення).

В юності Юркевич хотів іти в медико-хірургічну академію, в духовну він вступив за наполяганням батька, сільського священика з Полтавщини. Філософія Юркевича була альтернативою атеїстичному позитивізму, проте базувалася на частковому прийнятті результатів наукового аналітичного мислення. Він прагнув урівноважити однобічний, на його думку, раціоналізм науки цілісним, синтетичним світоглядом. Головна теза, з якою він виступав проти позитивізму, — теза про те, що ідея або цілісність явищ не вичерпується тим аналізом, який розчленовує живу єдність і на який тільки й здатне природознавство. Гегелівський раціоналізм, за Юркевичем, виходить із тієї ж машиноподібної закономірності, що й механіка. Він не залишає місця для відповідальності, бо не знає свободи вибору — все, що робить людина, для неї підлягає природній або духовній необхідності. Пошуки філософії свободи й відповідальності ведуть Юркевича до переконання в тому, що в змаганні «голови» і «серця» в людині цілісність здобувається «серцем». У системі поглядів Юркевича вгадуються риси, спільні з філософією Сковороди, хоча його Юркевич, наскільки можна судити, не читав.

У суспільних науках утверджується еволюціоністський світогляд, який продемонстрував свою плідність у дарвіністській концепції у природознавстві. Почасти це знаходить вияв у поширенні позитивізму Конта — Спенсера, почасти — в першому спалаху інтересу до марксизму, який в Росії спочатку більше був знайомий громадськості не безпосередньо, завдяки російському перекладу «Капіталу», а через виклад його основ у серії статей київського професора Миколи Зібера (1844—1888 рр.), високо оцінених самим Марксом.

Що ж до характерних саме для України проблем гуманітарії, окреслених уже в ранніх працях Костомарова, то їх розробка — також на ґрунті еволюціонізму — провадиться як на етнографічному, так і на історико-лінгвістичному матеріалі. Виділяються праці в цьому напрямі вчених світового рівня — О. Потебні та Ф. Вовка.

Федір Кіндратович *Вовк* (1847—1918 рр.) займався проблемами етнології та антропології як дослідник-емпірик. Разом з Драгомановим і Зіберам він покинув Росію і працював головним чином у Парижі, де опублікував французькою мовою, зокрема, працю з етнографії українців, що була першою спробою широкого ознайомлення європейської публіки з українським народним побутом. Європейській науці він був більше знаний як антрополог-еволюціоніст, фахівець з порівняльної антропології приматів і людини. За свій науковий доробок Вовк був удостоєний ордена Почесного легіону. Пристрасну дискусію викликали його висновки про антропологічні особливості українців, що наближали їх до південноєвро-

пейських расових груп, на відміну від росіян та білорусів. Попри гострі ідеологічні звинувачення концепції Вовка, вона фактично в 60—70-ті роки ХХ ст. була підтримана провідними радянськими антропологами. Проте для достатньо широких узагальнень про етногенезу українців даних, зібраних і проаналізованих Вовком, звичайно, не вистачало.

Олександр Опанасович *Потебня* (1835—1891 рр.) користувався величезним авторитетом як глава цілого наукового напрямку, і тим більш важливою для українського національного руху була його, хоча й епізодична, участь у роботі харківської Громади. Його брат, російський офіцер Андрій Потебня, воював на боці польських повстанців 1863 р. і загинув у бою. Випускник Харківського університету і його професор, Потебня продовжує традицію вивчення національної культури, розпочату в Харкові Костомаровим, при цьому він прагне поставити на наукові рейки саме аналіз невольовимого «національного духу». Згідно з уявленнями класиків гуманітарії ХІХ ст., «дух народу» знаходить вияв у його мові. Для наукового

розв'язання поставлених у річищі романтичних теорій «духу народу» питань Потебня формулює загальну філософію мови, методологічну роль якої можна порівняти з роллю пізнішого логічного аналізу мови науки. Власне, філософія мови Потебні мала слугувати філософією науки.

Ідеї Потебні про внутрішню форму й лексичне значення мовних виразів виходять із вчення Гумбольдта і мають дещо спільне з пізнішими ідеями логіки й математика Готлоба Фреге про смисл і значення. Вони спиралися на одне, нині забуте джерело — вчення про поняття, судження та умовивід як про три «операції розуму», що було, зокрема, засадовим для курсів логіки Києво-Могилянської академії. Потебня розглядає в одному ряду всі три «операції», але слідом за Гумбольдтом — і на відміну від логіків — розрізняє мову і мовлення. Мова є сукупністю засобів, за допомоги яких будують і розуміють тексти; мовлення є сам процес говоріння, писання, творення текстів, або ж самі усні й писані тексти, створені в результаті мовної діяльності. Якщо романтичному ідеалізму властива увага до абстракції мови і таких ідеальних сутностей, які існують поза конкретними людьми і мовними актами, то Потебня, дослідник-емпірик, зосереджений на реальному функціонуванні мови в процесах мовлення.

Якщо слово (поняття) відноситься до мови, то речення (судження) — вже акт мовлення. І Потебня, і Фреге розглядають, проте, ці різні рідні одиниці за одним принципом, встановлюючи в них смисл за Фреге (внутрішню форму за Потебнею, за Міллем — конотацію) і значення. Внутрішня форма — майже втра-

чені асоціації («вікно — око», «медвідь — відати мед»); вона будує лексичне значення, як смисл, або функція, будує певний об'єкт. За виразом Потебні, як розлита скрізь електрика під час грози концентрується в блискавці, так внутрішня форма — в художньому образі. Залишається неясною різниця між пізнавальним смислом і художніми конотаціями, а отже, між мистецтвом і пізнанням. Ця неясність не випадкова у Потебні, мислителя глибоко раціоналістичного, схильного всі явища культури зводити до їх інтелектуального змісту.

Якщо пізніші логічні концепції мови науки ігнорували різницю між мовою і мовленням, то для гуманітарія Потебні вона має принципове значення. Мова є абстракція — реально існують живі люди, які говорять, читають, пишуть, розуміють або не розуміють одне одного. Але якщо реальне тільки мовлення, то незрозуміло, як існують одиниці мови. Що таке слово? Чи *стіл* і *стола* це одне слово в різних відмінках, чи два слова? Якщо реальне тільки мовлення, то щоразу, говорячи *стіл*, ми говоримо нове слово. Реальне існування слова — це його вживання. До цього парадоксального висновку схиляється і сам Потебня, що мало у його послідовників принципове світоглядне значення.

Історія «внутрішньої форми» слів, їх етимологія виводить Потебню далеко в глибину віків, у походження індоєвропейських мов. Лінгвістичні та культурологічні теорії Потебні належать часові, вони стали лише етапом становлення сучасної гуманітарної науки, але етапом надзвичайно важливим. На соціальну філософію свого часу, на розвиток різних на-

прямів суспільствознавства в Україні й в усій імперії Потебня мав такий вплив, що його можна порівняти тільки із впливом ідей Драгоманова.

Доба реалізму. Література і театр

60—80-ті роки XIX ст. в історії української культури виділяються як доба безумовного панування реалістичної літератури й реалістичного мистецтва.

Чітко вирізняється в загальному літературному потоці творчість П. Куліша. З усього доробку Куліша особливе значення мав роман «Чорна рада», в першому варіанті готовий уже перед арештом і опублікований українською мовою 1857 року. «Чорна рада» є класичною романтичною прозою і по сьогодні не менш захоплюючим читанням для молоді, ніж романи Вальтера Скотта. Поезії Куліша блякнуть на тлі повнокровного Шевченкового вірша, а полемічні історичні есеї не одразу були сприйняті.

Загалом спрямування нової післяшевченкової української літератури, що слугувалася народною українською мовою, виразно реалістичне. 1857 р. (одночасно з «Чорною радою» Куліша) з'являються «Народні оповідання» Марко Вовчок (1834—1907 рр.), Марії Вілінської — російської (хоч і українсько-польського походження) дворянки з Орловщини, яка вийшла заміж за засланою в Орел кирило-мефодіївця Опанаса Марковича. Людям і невибагливі сюжети повістей і оповідань Марко Вовчок вражали сучасників своєю «правдою життя» (Марко Вовчок переклав російською мовою І.С. Тургенєв).

1861—1862 рр. написані «Любо-рацькі» А.П. Свидницького (1834—1871 рр.), перший український соціальний роман (надруковано частково 1886 р.), в 60-х роках — «Марко проклятий» О.П. Стороженка (1805—1874 рр.), етнографічно точна повість із селянського життя, що вийшла друком через п'ять років після його смерті, 1865 р. — «Лук'ян Кобилиця»

Київ.
Театр «Соловцов»
(нині театр
ім. І. Франка)

І. Труш.
Портрет
І. Нечуй-Левицького.
1900 р.

О.-Ю. Федьковича, «Турецькі бранці» буковинського священика Сидора Воробкевича (1836—1903 рр.), які відкрили низку збірок його романтичних оповідань. Наступного року оповіданням «Дві московки» дебютував І.С. Нечуй-Левицький (1838—1918 рр.), а 1872 р. оповіданням «Лихий попутав» — Панас Мирний (1849—1920 рр.). В тому ж таки році він починає (разом з братом — справжні їх імена Панас і Іван Рудченки) писати роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні», що став класикою українського реалізму. Роман закінчено 1875 р., а 1876 р. з'являється «Микола Джеря» Нечуй-Левицького, через два роки — його ж «Кайдашева сім'я». 1874 р. в журналі «Друг» вдруковано перші поезії І. Франка, а вже 1878 р. — «Боа констріктор», 1880—1881 рр. — «Борислав сміється». Популярними були і оповідання та повісті Олександра Кониського (1836—1900 рр.). Українська література вже впевнено розвиває великий реалістичний прозовий жанр. Поезія Ю. Федьковича, І. Франка, М. Старицького, Я. Щоголева, І. Манжури, П. Грабовського, В. Самійленка, Б. Грінченка, О. Кониського супроводжує цей шерех прозових творів.

Цілоком зрозуміло, що україномовна література в другій половині XIX ст. не могла бути ані головним, ані найбільш вагомим елементом усього того, що читалося пересічним письменним українцем. Романи українською мовою друкувалися переважно у Львові невеликим накладом, привозилися майже підпільно, та й за більш нормальних умов Галичини

на вибір лектури впливали далеко не тільки патріотичні чинники. Галицькі українолюби наполегливо рекомендували Квітку-Основ'яненка чи Куліша, але мало хто здужав дочитати до кінця «Марусю». Багато, в тому числі й на Заході, читали російських авторів, найбільше Тургенєва, Толстого, а хто більше політично заангажований, Чернишевського; читали французів — особливо Золя, Флобера і Мопассана, а в 70-х роках почалася пора Ібсена. І, поза сумнівом, друга половина століття проходить під знаком дедалі більшого торжества Шевченка.

Проза Марко Вовчок, а ще більше Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка була цілоком зрілою, міцною реалістичною літературою XIX ст., гідною посісти чільне місце на книжкових полицях. Порівняно незначна питома вага україномовної прози та поезії в культурному побуті не повністю відображає її реальний вплив. Починаючи з другої половини XIX ст., в культурі України післяшевченкова література відіграє роль центру тяжіння, на який так чи інакше зважають різноманітні смаки. Якщо навіть у певних інтелігентних колах українською мовою взагалі не читали, то вже сам факт існування цієї літератури свідчив, що існує така реалія, як українська національна культура. Українська література існувала як певна культурно-політична ніша — саме культурно-політична, бо все в Росії було гранично політизоване. Неначе окрема лінія в сукупній мелодії, україномовна культура звучала в гармонійному ансамблі того, що створювалось і сприймалося українською громадськістю.

Це особливо наочно виявилось у тій формі реального буття українського слова в культурі нації, якою став у другій половині століття театр.

Український театр його класичної доби починається з аматорських гуртків середини XIX ст., які ставлять здебільшого «Наталку Полтавку» Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка та «Назара Стодолю» Шевченка. Таким був і гурток під керівництвом учителя В. Лободи в Полтаві (актором-аматором там був і О. Кониський), а в Чернігові — «Товариство, кохаюче рідну мову», організоване Л. Глібовим за активною участю Опанаса Марковича. В кінці 50-х років у Бобринці починається діяльність Марка Кропивницького (1840—1910 рр.).

Він походив з бідної дворянської родини, мати його була вчителькою музики, грала на фортепіано, вдома панувала атмосфера співу, музики, театральності. Як дрібний службовець повітового суду чи єлисаветградської ратуші, Кропивницький знав побут і культурні запити земляків. В Єлисаветграді, де у нього був власний будинок, його запросили керувати аматорським гуртком і він «за місячну платню» працював тут режисером, актором і декоратором.

Аматорський гурток при Громадському клубі був дітищем відомої єлисаветградцям сім'ї Тобілевичів. Батько, Карпо Адамович, служив по поміщицьких мастках економом, за Інгулом у передмісті у них був власний дім. Старші сини, Михайло, Петро та Іван, служили в поліції, молодші, Микола і Панас, вчилися, була ще й сестра Марія. Тобілевичі були з тих сповнених природною схильністю до співу, жарту, веселощів простих сімей, в яких завжди живе мис-

тецтво. Батько був «штуркар» і прекрасний оповідач, мати добре співала. Співали в домі всі, грали ансамблем на різних інструментах; гарний голос і красиву зовнішність мала Марія (1855—1891 рр., сценічне прізвисько — *Саговська*), гарно співав Панас (1859—1940 рр., за сценічним псевдонімом — *Саксаганський*), а де-що хрипливатий спів Микола був надзвичайно проникливим і хвилював слухачів більше, ніж добре поставлені голоси професіоналів. Микола (1856—1933 рр.), зовні не схожий на кремезних братів, вдався в материну рідню, високих та ставних *Саговських* (так звучав і його театральний псевдонім). Найрозумнішим, найдосвідченішим і найбільш національно самовизначеним був середній Іван (*Карпенко-Карий*, 1845—1907 рр.), секретар поліції, який мав усього лише початкову освіту і репутацію людини надзвичайно культурної — він писав до Єлисаветградської газети і вів там театральну рубрику; головне, Іван Карпович знаменитий був тим, що, служачи в поліції, не брав хабарів.

Постійна театральна трупа Кропивницького — Тобілевичів склалася на базі гуртка в Кременчуці, звідки вони здогадалися дати Лоріс-Мелікову телеграму з проханням про дозвіл на створення трупи й куди, телеграфом же, Лоріс-Меліков цей дозвіл дав. З 1882 р. починається історія українського класичного реалістичного театру, який народився з об'єднання сил Кропивницького, Тобілевичів та інших акторів. Величезним надбанням групи була Марія *Заньковецька* (1860—1934 рр.), з

М. Кропивницький

І. Карпенко-Карий

якою незабаром одружився Микола Тобілевич (Садовський). Театр Тобілевичів-Кропивницького встановив близькі стосунки з аматорською групою в Києві, душею якої був Михайло Старицький (в домі сестер Ліндфорс, напроти будинку колегії Галагана, що на вул. Фундуклеївській, нині Богдана Хмельницького, ставився Старицьким і Ли-

сенком спектаклі на початку 70-х років за участю П. Чубинського, М. Драгоманова, О. Русова). Характерні для всіх театральних колективів, особливо мандрівних, сутички самолюбств, враховуючи зокрема нелегкий характер Заньковецької, актриси надзвичайного обдарування, яку дещо відтіснила своїми зовнішніми даними Марія Садовська, призводили до нових і нових розривів, внаслідок яких і склалися чотири трупи: Кропивницького, Старицького, Садовського з Заньковецькою, решти Тобілевичів (сестра Марія скоро померла, Саксаганський виховав нову примадонну — Л.П. Ліницьку; до смерті з ними співробітничав Карпенко-Карий і як актор, і як драматург). Крім цих, існували і менш знамениті українсько-російські трупи — Д. Гайдамаки, О. Суслова, О. Суходольського, Л. Сабініна та інші.

Впродовж другої половини століття для теа-

тру багато пишуть: М. Кропивницький («Дай серцеві волю, заведе в неволю», 1863 р. — перша його п'єса, «Дві сім'ї», «Зайдиголова», «Пошились у дурні», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук», «По ревізії»), І. Карпенко-Карий (перші твори — опера «Новобранець» та п'єса «Бурлака» — написані ним тільки 1883 р., всього він створив 18 п'єс, серед яких «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Бондарівна», «Безталанна», «Наймичка», «Сава Чалий», «Хазяїн» та ін.), М. Старицький («Не судилося», «Богдан Хмельницький», «У темряві», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», «Маруся Богуславка») та багато інших. Пишуть для театру мало не всі українські письменники, зокрема писав п'єси Панас Мирний — залишилась у репертуарі його «Лимерівна» (1883 р.), улюблена роль Заньковецької (їй належить сценічна редакція п'єси), писав і Нечуй-Левицький: його п'єса «На Кожум'яках» (1895 р.), перероблена Старицьким і відома сьогодні під назвою «За двома зайцями». Звичайно, подібними творами не вичерпувався репертуар тодішніх труп: касові міркування змушували включати і низькопробні п'єси, як «Чарівниця», «Помста гуцула», «Нещасне кохання» і т. п.

Музика

Постановка п'єс тодішнього українського репертуару була немислима без музичних і танцювальних елементів; власне, класичний український театр був музично-драматичним. 1875 р. до Шевченкового

Ф. Красицький.
Портрет
М. Садовського.
1912 р.

«Назара Стодолі» П.І. Ніщинський (1832—1896 рр.) написав музичну вставку — «Вечорниці», звідки пішла нині широко відома пісня «Закувала та сива зозуля». Ніщинський певний час викладав географію в Одеській прогімназії, музичну освіту він мав із Київської духовної семінарії, згодом жив у Греції і закінчив там в Афінах університет. Як «українофіл» Ніщинський не міг знайти роботи і жив в Одесі, страшенно бідуючи.

П'єса Котляревського «Наталка Полтавка» стала об'єктом натхнення багатьох музикантів. Популярне опрацювання «Наталки Полтавки» зробив Алоїз Єдлічка, 1857 р. інший варіант створив Опанас Маркович разом з композитором і диригентом Ляндвером. 1882 р. нову музичну обробку класичної п'єси виконав М. Васильєв, нарешті, 1889 р. найбільш вдала музична обробка «Наталки Полтавки», в якій вона виконується і понині, зроблена Миколою Лисенком.

До класичного українського музичного театру належить опера С.С. Гулака-Артемовського (1813—1873 рр.) «Запорожець за Дунаєм» за лібретто, написане ним разом з М. Костомаровим (1862 р.). Племінник харківського ректора Гулак-Артемовський теж учився в Київській семінарії, як і Ніщинський; його забрав звідти в Петербург Глінка. Гулак провів багато років у Італії, італійська школа відчувається в усіх аріях цієї української опери, і хоча як композитор Гулак — самоук, «Запорожець за Дунаєм» — справжня опера, і надто складний твір для типового українського театру XIX століття. 1863 р. вона йшла в Маріїнському театрі, 1864—1865 рр. — у Великому те-

П.К. Саксаганський

атрі в Москві; в українському театрі її вперше спробував поставити Старицький 1884 р. в Ростові.

Український музичний театр був простіший і демократичніший, актори могли там співати, маючи лише добрий голос та природну музичальність. Музичне оформлення п'єс недалеко відходило від народної пісенної культури. Загальну характеристику типової доброї української вистави можна вбачати в рецензії І. Франка на одну із постановок Кропивницького: «Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перлини-самоцвіти, сиплються безконечною

*Київ.
Театр Бергоньс
(нині на його місці
театр
ім. Лесі
Українки).
1900-ті рр.*

Київ.
Троїцький дім

многогою; деякі сцени автор, здаєсь, тільки для них і понаписував». Такою була естетика вистави українського реалістичного театру: п'єса пересипана жартами, вигадками, піснями, танцями, з легкістю викликає сльозу і сміх, інколи здається, що для цих хвилин піднесення й розваги вона й написана.

Виникає питання: чому ж ми називаємо це мистецтво реалістичним — адже широке залучення музично-танцювального матеріалу є введенням умовності в реалістичну тканину твору! Навіть у тих п'єсах, де переважає критичний пафос, перед очима глядача напоказ виставлено суспільні негаразди, пісня нерідко з'являлась разом із вставними епізодами. Музично-танцювальний елемент тут не тотожний сучасному музичному оформленню, підпорядкованому драматургічному задумові, — він виглядає в українській реалістичній виставі радше як вставка, яка все ж не завжди є розважальною: цей дивертисмент має ввести глядача в народну стихію. Український класичний театр підносить побутову оповідь про характерні події звичайного життя до рівня яскравого, небуденного, «пересипаного перлинами» явища — підносить не надто високо, не до рівня справжньої опери чи

справжнього балету, але все ж робить «правду життя» елементом поетичного дійства. Як і у майстерного оповідача, явище повсякденного життя переноситься в сферу художньої оповіді про це життя, підносячися над реальністю, і тому історико-романтичний жанр цілком природно суміщається з реалістичною неспішною оповіддю.

Друга половина століття — це доба введення народної пісні в професійну музичну культуру. Музично-фольклористична робота порушувала дедалі нові пласти народної музичної культури, але це тільки видавалося простим відкриттям музичного континенту. Йдуть обробки українських народних пісень для хору та для голосу із супроводом фортепіано, починаючи з гармонізацій народних пісень видатним етнографом і композитором Миколою Маркевичем та його сином Андрієм (видано збірку коштом Г.П. Галагана 1857 р.). При цьому перед музикантами постає складна проблема узгодити народні засоби гармонізації з прийнятими в західноєвропейській музичній культурі. Відбувається не просто відтворення народної музики, а піднесення її до високопрофесійного рівня, перетворення пісні на сучасний в європейському розумінні музичний твір.

Величезне значення для музичної культури мала зокрема хорова творчість — хорове виконавство та становлення концертної хорової композиції. В Галичині традиція йшла передусім через Перемишль, де хор, створений на ґрунті церковної музики і зокрема традиції Борзнянського, асимілює пісенний матеріал. У творах *М. Вербицького* (1815—1870 рр.), *І. Лаврівського*

• Франко І.
Про театр
і драматургію. —
К., 1957. — С. 146.

(1822—1873 рр.; обидва священики) розвивається спадщина, що завершується версією Шевченкового «Заповіту» Вербицького в дусі класицизму. Того ж 1868 р. Микола Лисенко створює свій варіант «Заповіту», з якого починається новий етап розвитку української музичної — і не тільки хорової — культури. В Галичині на Шевченкових святах виконувався переважно «Заповіт» Вербицького, натомість на сході домінував «Заповіт» Лисенка, який ми співаємо й сьогодні. Галицький варіант і галицьке хорове виконання ближче до церковної музичної традиції. Лисенкова праця освоює новий широкий пласт народної пісенної культури, намагаючись піднести її до високого професійного рівня, виробити нові, незнайомі ще музиці форми на підставі переробки колосального народного музичного матеріалу.

Доробок Лисенка-композитора величезний і, як кожне велике явище в мистецтві, припускає різні оцінки та інтерпретації. З деякими оцінками погоджуються і скептики, і палкі прихильники великого майстра. Маючи прекрасну музичну культуру й високу школу, — Лисенко вчився в Лейпцігу в консерваторії, в Петербурзі у Римського-Корсакова пройшов школу інструментовки, — композитор прагнув ввести в сучасну йому музику вивчений і асимільований ним колосальний фольклорний матеріал. Ще 1872 р. він разом із своїм незмінним лібретистом Старицьким узявся писати спочатку оперету, потім оперу на сюжет «Ночі перед Різдом» Гоголя. Як оперета вона була поставлена аматорськими силами в домі сестер Ліндфорс, оперу ж поставили в Київському оперному театрі 1874 ро-

ку. Характерні напрями, в яких перероблялась Старицьким на лібретто повість Гоголя: мати коваля Вакули у Старицького з Лисенком — вже не відьма, а просто легковажна жінка, бо відьом, як відомо, немає; запорожець Пацюк перестав бути характерником, який чаклунським способом відправляє собі в рот з миски вареники, — в опері він був просто патріотом і закликав Вакулу відправлятися на Січ. Посмішка сходить з обличчя авторів, коли вони заторкують тему Народу. В творчості реалістів XIX ст. українська тема перестала бути сміховою, стала священною й романтичною.

З 1880 р. ціле десятиріччя працює Лисенко над оперою «Тарас Бульба». Її не можна вважати невдачею автора: високо оцінив оперу, зокрема, П.І. Чайковський. Але вона не стала тією музикою, до якої прагнув Лисенко. Слабким місцем взагалі у Лисенка був симфонізм. Ще в Лейпцігу він спробував написати симфонію, але далі першої частини не просунувся і не намагався пізніше повернутися до неї. 1872 р. Лисенко пише симфонічну фантазію «Козак-шумка», хоч і кращу, ніж юнацький симфонічний твір, але теж досить слабку. Незрілість симфонізму позначилась і на «Тарасі Бульбі», опері, зробленій на величезному фольклорному матеріалі. Багата пісенність дозволила добитися народно-героїчного звучання гоголівських тем, але втрадилась і гоголівська посмішка, і глибинне почуття трагізму. В результаті сам сюжет синовбивства, поданий надто героїчно, втрачає умовність і міфологічні конотації, набуває рис понурої реальності.

Проводячи аналогії, можемо згадати поворот протестантизму від католицької аристократичної культу-

ри до німецької народної основи, поворот, який вимагав століть асиміляції фольклорної спадщини на основі високої церковної музики. Лисенко подібний поворот міг тільки започаткувати. І, звичайно, було б нерозумно протиставити школу Лисенка всій іншій музиці, що жила тоді на Україні, як «українську музику» «неукраїнській».

Живопис

У художньому житті Росії малярство було чи не найбільш інтегрованим у масштабах імперії мистецтвом. Всі шляхи до високої майстерності та визнання лежали тут через Петербурзьку Академію мистецтв, навчання за кордоном було рідкістю; «споживання» творів малярства, осідання їх у музеях та приватних зібраннях теж здійснювались головним чином через столиці.

*І. Соколов.
Селянська дівчина
з кошиком.
1860-ті роки.*

На Україні залишалась Качанівка Тарновських, були Терещенки й Харитоненки, хоча й не було таких наділених тонкою інтуїцією і непереможною пристрасстю колекціонерів, як Третьяков. Обдарована молодь їхала в столиці імперії і там утворювала загальноімперське художнє середовище — про це свідчить доля Івана Крамського, родом з Острогожська на тодішній Слобожанщині, і численних художників другої половини XIX ст. — вихідців з України: М. Ге, О. Литовченка, М. Ярошенка, М. Бодаревського, М. Кузнецова, А. Куїнджі та багатьох інших, у тому числі й великого Іллі Рєпіна.

Якщо пов'язувати український живопис з українською тематикою, то новий етап в його розвитку слід розпочинати з видання «Живописна Україна» — додатку до журналу «Основа». В цей час виходила вже серія видань «Живописная Россия» під редакцією Семенова-Тянь-Шаньського. Задум «Живописної України» належав Т. Г. Шевченкові; в заяві до Товариства сприяння художникам ще 1844 р. він писав, що має намір зробити видання естампів, «желая более сделать известными достопримечательности родины моей, богатой воспоминаниями историческими и резко отличающимся от других народным бытом настоящего времени»^{*}. Тоді вийшов у світ один альбом з чотирма естампами. Після смерті Шевченка цю ідею вирішив реалізувати художник Л. М. Жемчужников, і 1861—1862 рр. за участю його, Соколова, Трутовського, Верещігіна, Бейдемана та ін. видано 49 офортів серії під Шевченковою назвою «Живописна Україна». Видання завмерло разом із «Основою», але залишилась

^{*} Шевченко Т.
Повне зібр. творів. —
Т. 6. — С. 235.

ідея — пропагувати «спогади історичні» і картини народного побуту.

Тією чи іншою мірою історична та етнографічна українська тематика знаходить відображення у різних за художньою манерою майстрів. Учитель Шевченка *І. Сошенко* (1807—1877 рр.) переїхав до Києва 1857 р. і викладав у Другій гімназії; у нього вчився *В.Д. Орловський* (1842—1914 рр.), що за допомоги Шевченка поступив до Академії мистецтв у Петербурзі і згодом став її професором (помер в Італії, похований в Києві). В картинах Орловського на українські теми відчувається висока школа художників-романтиків. Ті ж сюжети знаходять цілком реалістичне втілення в працях *І.І. Соколова* і *К.О. Трутовського*. *Іван Іванович Соколов* (1823—1910 рр.) був родом із Астрахані, вчився в Петербурзі. Шевченко писав 1858 р. в Україну Григорію Галагану: «Може прибуває в Сокиринці оце добрий чоловік і маляр дуже дотепний, то ти, мій друже Богу милий, ласкаво привітай його. Воно розумне, добре і любить наш народ і нашу країну»⁷. Соколов залишив багато полотен на теми, окреслені програмою ще Шевченкової «Живописної України». Врешті Соколов переїхав до Харкова і став там віце-президентом Товариства шанувальників красних мистецтв. *Костянтин Олександрович Трутовський* (1826—1893 рр.), родом з Курщини, академік Академії мистецтв (1860 р.), написав теж багато полотен цього напрямку, — характерно, що його «Кобзар над Дніпром» з'явився 1875 р., невдовзі після Емського указу. Трутовський відомий своїми ілюстраціями до творів Марко Вовчок, Гоголя, Шевченка, а також до біографії Шевченка. Та ж тематика переважає у *Д. Без-*

перчого (1825—1913 рр.), який вчився у Брюллова і працював у Ніжині і Харкові, де його учнями були видатні художники молодшого покоління, зокрема *С.І. Васильківський*.

Дещо пізніше, в кінці століття, формується свідоме прагнення створити український національний живопис — національний за тематикою зображуваного, пейзажем, історичними реаліями. Але не бракувало ані українського пейзажу, ані козацької та селянської тематики і «общероссийским» реалістам і українського, і неукраїнського походження. Згадаємо, що *Крамської* і *Рєпін* залишили нам портрети *Т. Шевченка*; *Ге* — портрет *Костомарова*, переданий ним у Львів Товариству імені Шевченка; *Рєпін*, крім усього іншого, — знаменитих запорожців, що пишуть листа турецькому султанові, і багато українських за сюжетом творів.

Якщо йдеться про українську художню культуру, то тут великий крок зроблено в розвитку спеціальної малярської освіти.

Перша рисувальна школа створюється в Одесі 1865 р. під покровительством місцевого Товариства шанувальників красних мистецтв. 1869 р. в Харкові відкрила приватну Рисувальну школу художниця *М.Д. Раєвська-Іванова* (1840—1912 рр.). Родом із Харківщини, вона вчилася в Дрездені й була першою жінкою, якій Петербурзька Академія мистецтв присвоїла звання художника (за картину «Смерть селянина в Малоросії»). Школа Раєвської-Іванової, згодом перетворена на міську

М. Раєвська-Іванова.
Автопортрет.
1866 р.

⁷ *Шевченко Т.*
Повне збір. творів. —
Т. 6. — С. 182.

*О. Мурашко.
Старий вчитель.
Портрет
М.І. Мурашка.
1904 р.*

школу малювання та живопису, а 1892 р. — на художнє училище, тобто переведена під патронат Академії мистецтв, швидко завоювала великий авторитет. Тут у Раєвської-Іванової, між іншим, учився видатний російський художник Нестеров.

1875 р. в Києві організував Рисувальну школу Микола Іванович *Мурашко* (1844—1909 рр.), який вчився в Петербурзі в Академії разом з Рєпніним і дуже з ним дружив. Мурашко організував школу за допомоги В.Д. Орловського на гроші Івана Николовича Терещенка. В школі Мурашка Україна одержала прекрасний національний центр малярської педагогіки, роботі якого допомагали великі російські митці і де вчився, наприклад, син визначного російського композитора В.О. Серов, який став знаменитим російським художником. 1900 р. школа перетворена на художнє училище.

В художницькому бунті проти «академізму», що вибухнув у Петербурзькій академії 1863 р. і породив рух передвижників, виявились риси естетики не тільки малярства, а й взагалі культури реалізму другої половини століття. Вже в працях на українські теми художників — вихованців Петербурзької Академії мистецтв бачимо літературний зміст, прагнення до ілюстрації певних сюжетів, інколи, як у Трутовського, в прямому розумінні. В картинах передвижників, які виставлялись по чергово по всій Росії в одному за одним виставочних залах, є тільки од-

не: оповідь про реальну життєву подію. Митці цієї школи, серед яких було чимало українців, не хочуть ані компонувати фігури за якимись естетичними, віддавна прийнятими нормами, ані дотримуватися рівноваги тону, світла, єдності колориту, — вони все підкоряють правдивості розповіді про життя, хоч би яким суворим і малоестетичним воно не виглядало.

Передвижництво за способом мислення ближче до народницького струменю в громадському житті з його викривальними тенденціями або принаймні демократично-ліберального просвітництва, а в більш загальному розумінні — до позитивістськи-раціоналістичної естетики. І тут, як і в романтичному національному напрямі, в центрі художньої самосвідомості — тема, сюжет, ідейний зміст.

Україна в культурі Росії

Спроба характеристики українського живопису та української музики змушує звернути увагу на ту сферу художнього життя, яка не піддається однозначному визначенню як українська або російська.

Труднощі починаються з національно-культурним визначенням авторів «Живописної України» і насамперед Лева Михайловича *Жемчужникова* (1828—1884 рр.). Це був один із п'яти братів Жемчужникових, по материній лінії — з того ж численного роду Перовських-Розумовських, який дав Росії та Україні стільки різнобічно обдарованих діячів. Більш відомий найстарший Жемчужников, Олексій (1821—1908 рр.), який служив у сенаті, після відставки цілком віддався літературі, зблизився з ко-

лом «Современника» і уславився тим, що разом з наймолодшим братом Володимиром та кузеном О.К. Толстим створив безсмертний образ Козьми Пруткова. Лев уперше поїхав на батьківщину предків 1852 р. і пережив справжнє потрясіння: «Душа моя соединилась с украинской горячей любовью», писав він пізніше*. З того часу Лев більше жив на Україні, ніж у Петербурзі; двоюрідний брат граф О.К. Толстой познайомив його з віршами Шевченка, і Лев Жемчужников став його пристрасним шанувальником і пропагандистом, за рік до смерті поета познайомився і заприятелював з ним.

Олексій Костянтинович Толстой (1817—1875 рр.) відчував свою «українську душу» змалку. Десь у сорокових роках він писав:

*Ты знаешь край,
где все обильем дышит,
Где реки льются чище
серебра,
Где ветерок степной
ковьяль колышет,
В вишневых рощах тонут
хутора,
Среди сагов деревья
гнутся долу
и до земли висит
их плод тяжелый?*

*...
Ты помнишь ночь
над спящею Украиной,
Когда сегодй вставал
с болота пар,
Одет был мир и сумраком
и тайной,
Блистал над степью
искрами стожар,
И мнилось нам:
через туман прозрачный
Несутся вновь Палей
и Сагайдачный?*

*...
Ты знаешь край,
где Сейм печально воды
Меж берегов
осиротелых льет,
Над ним двorca
разрушенные своды,
Густой травой
давню заросший вход,
Над гверью щит
с гетманской булавою?
Туда, туда стремлюся я душою!*

О.К. Толстой розповідав кузену про їх Україну і про Шевченка, а Лев привозив з України фольклорні, в тому числі музичні, записи. Граф писав дружині після повернення Жемчужникова з першої подорожі на батьківщину: «Мой двоюродный брат приехал из Малороссии и привез с собой такие великолепные национальные мотивы! Они мне перевернули сердце... Никакая национальная музыка не выражает свою народность с таким величием и силой, как малороссийская музыка, даже лучше великороссийской, которая так выразительна. Слушая ее, ты бы постепенно видела открывающуюся перед тобой историю Малороссии, ты бы лучше поняла характер народностей, чем читая Гоголя или Конисского. Это — резкие и неожиданные ощущения, которые иногда испытываешь и которые открывают перед нами горизонт, о котором мы не подозревали или который мы совсем забыли»**.

В устах О.К. Толстого слова про відкриття нових горизонтів різкими і несподіваними відчуттями мають особливий смисл. За своїм інтелектуальним і психологічним складом Толстой був пророк. Цей міцної статури, надзвичайної фізичної сили чоловік був дуже здібний, особливо чутли-

*Л. Жемчужников.
Автопортрет.
1853 р.*

*Цит. за: Шевченко Т. Повне збр. творів. — Т. 6. — С. 453.

** Толстой А.К. Собрание сочинений. — М., 1964. — Т. 4. — С. 65.

вий до поезії (цілком непогані вірші він писав уже в 9 років). Це про себе він писав, як «в час великий, в час нежданний / пробуждається пророк»: «Ангел, Богом вдохновенный, / с ним беседовать слетел, / он умчался дерзновенно / за вещественный предел». Абсолютно точно тут описано відчуття «шаманського польоту». О.К. Толстой був схильний до містицизму, але насамперед це була, за оцінкою І. Буніна, чи не найрозумніша людина Росії ХІХ століття. Головний творчий доробок Толстого — трилогія «Смерть Івана Грозного», «Цар Федір Іоаннович», «Борис Годунов», написана в 60-ті роки, проте так і не дозволена цензурою аж до 90-х. У цій трилогії, а особливо виразно в «Царі Федорі Іоанновичі», що й сьогодні йде на сценах, показано нерозв'язану трагедію людства — зіткнення консерватизму з його «доблестю тупою і короткозорою», бездушного і аморального прогресизму, для якого мета виправдовує засоби і який знає тільки ефективність дії, — і безпорадного прекраснодушного гуманізму, який прагне всіх прими-

рити і з вини якого трапляються всі нещастя.

О.К. Толстой ніколи не втрачав зв'язку з Україною, завжди проводив літо у себе в Красному Куті, недалеко від Погорільців свого дядька Олексія Перовського, а в Петербурзі до кола його близьких людей належав Микола Костомаров. Толстой дуже дружив з іншим своїм двоюрідним братом — графом Олексієм Сергієвичем Уваровим (1825—1883 рр.), відомим археологом, автором оглядової книги про старожитності України, організатором археологічних конгресів, у тому числі в Києві, що допомагав і діями, і грішми розвитку української культури. О.К. Толстой міг би піти шляхом «нормального» романтичного українського патріотизму. Але його опосідали більше загальнолюдські й загальноімперські проблеми, розв'язання яких він не знаходив. «Двух вражьих станов не боец», як він говорив про себе, О.К. Толстой опинився над двобоєм і не міг прийняти ані консервативного монархізму, ані революційної опозиції.

Може, універсальність Толстого зумовлена його подвійним і маргінальним становищем у суспільстві. Адже з боку батька, хоч він і виріс без нього, граф Олексій Костянтинович належав до роду Толстих, — він, великий письменник Лев Миколайович Толстой і реакційний міністр Дмитрій Андрійович Толстой доводились один одному чотириюрідними братами. Більше того, з 9 років він був у дитячому оточенні великого князя Олександра, згодом імператора, який не тільки не слухав його порад, але й не допоміг подолати цензурні бар'єри його драмам.

О.К. Толстой щиро вірив, що шлях до прогресу Росії лежить через звільнення від спадщини «татарщини», у відродженні чистої первісної слов'янської натури. Він не дожив шість років до того дня, коли Соня, дочка його кузена Лева Миколайовича Перовського, вбила друга його дитячих ігор царя Олександра.

Неможливо провести межу між «українофільством» отих російськомовних правнуків гетьмана Розумовського і «українофільством» громадовських діячів 60-х років, тим більше, що більшість останніх теж не вміла говорити по-українськи. Не тільки Лев Жемчужников — певне петербурзьке коло українських патріотів, натхненних романтичними візіями історичного минулого та неповторного народного побуту України, формують історичну та етнографічну програму розвитку національної культури, зокрема ма-

лярства, українського за тематикою.

Важкий для національної ідентифікації творчий доробок Іллі Юхимовича Рєпіна (1844—1930 рр.). Власне, з погляду тематики тут, здавалося б, все зрозуміло: Рєпін був передвижником, тематика його праць «загальноімперська» — це численні й різноманітні картини повсякденного життя Росії, художнє осмислення її соціальних проблем та історичного минулого, портрети її найвидатніших особистостей. Серед них чимало творів на українські теми. Рєпін родом з Чугуєва, він зберіг любов до своєї батьківщини, підтримував зв'язки з її культурними діячами, писав про її історію та народний побут, дуже любив і шанував Шевченка, намалював його портрет і робив ескізи до його пам'ятника. Проте це були лише епізоди його творчості — Рєпін осо-

*І.Ю. Рєпін
Українська хата.
1880 р.*

бистість загальноімперська і навіть загальноюдська.

Коли до Рєпіна звернувся Є. Чикаленко, листовно пропонуючи йому повернутися на ґрунт суто українського мистецтва, враховуючи його походження, то Рєпін відповів, що не відчуває себе власне українцем, бо належить загальноросійській культурі, хоч, зрештою, любить українську тематику і багато написав на українські сюжети¹. Проте Драгоманов прямо називав Рєпіна «українським художником». І, дійсно, хіба французьких чи італійських художників ми відрізняємо за тим, людей якої національності вони писали чи пейзажі яких місцевостей вони увічнивали?

З погляду мистецької стилістики, Рєпін відрізняється від своїх однодумців-передвижників. Він продовжує художні традиції радше великих старих європейських майстрів — Веласкеса, Рембрандта, ніж майстрів російського реалізму. У нього такий же могутній пензель, таке ж володіння світлом, величезна професійна майстерність у композиції, рисунку, колориті. Як і художники-реалісти Рєпін прагне створити образ індивідуальності, який би був «правдивий» у розумінні багатства і впізнаності персональних характеристик. Але при цьому у Рєпіна є і інше, чого немає у його колег передвижників і вчителів. Якщо ми порівняємо сюжет «Хресного ходу» у В. Перова і у І. Рєпіна, то при однаковому прагненні до реалістичного і психологічного зображення кожного окремого типа у Перова процесія розпадається на одноосібних персонажів, а у Рєпіна суне натовп, як щось єдине і ціле. В колосальних картинах, як, наприклад, «Засідання Державної ра-

ди», і в серії невеликих сюжетів загалом постає гігантський за обсягом образ Росії як цілості з її мертвотною бюрократією, тупою силою натовпу, стражданням і життєрадісністю маси, самовідданою чистотою ідеалістів-одинаків і всім тим, що зветься російською історією. Звернімо також увагу, що в славнозвісній картині «Не чекали» на стіні в домі заслання-політичного висить портретик Шевченка.

Нічого дивного не було б у тому, що український митець писав Росію — і саме так, як писав її Рєпін. Але для української атрибуції його доробку це — слабкі підстави.

Рєпін учився, як і «всі», в Петербурзькій Академії мистецтв, жив у Росії і входив до кола найяскравіших її інтелігентів. Можна сказати, що Рєпін — один із блискучих синів України, які увійшли до загальноімперського культурного середовища і зробили величезний внесок у російську культуру. У випадку Рєпіна яскраво помітно і зворотний зв'язок загальноімперської російської та національної української культур. Рєпін — друг таких українських художників, як Микола Мурашко чи Микола Кузнецов, він постійно допомагав центрам малярської освіти на Україні, підтримував зв'язки з її провідними культурними діячами, такими як Кропивницький, Багалій, Яворницький. В свою чергу, українські художники-реалісти рішуче й одностайно підтримували Рєпіна в його конфліктах з молодшим поколінням. Зокрема, коли 1913 р. божевільний Л. Балашов порізав ножем картину Рєпіна «Іван Грозний убиває свого сина» і в Політехнічному музеї Максиміліан Волошин сказав, що вчи-

¹Див.: Чикаленко Є. Спогади. — С. 192.

нок Балашова — «природний і неминучий ефект натуралізму», а сам він — не злочинець, а жертва Реліна, — ця заява члена модерністського «Бубнового валета» викликала різкий протест значного загалу українських художників і діячів культури. Можна сказати, що Релін, вийшовши з українського художнього середовища на загальноімперський рівень, повертав Україні свій талант і справляв сильний вплив на розвиток реалістичного українського малярства.

Більш визначений національний статус Миколи Миколайовича Ге (1831—1894 рр.), який походив з обрусілої французької родини, жив на Поділлі, вчився в Києві (брат його Григорій був українським культурним діячем, листувався з Кониським, написав українську оперету під псевдонімом Гр. Лядава), зрештою повернувся на Україну і прожив своє життя на пасіці (хутір Іванівка на Чернігівщині), віддаючись релігійно-філософським роздумам і продовжуючи творити. Ге залишився тісно пов'язаним з українським художнім життям — допомагав школі Мурашка, залишив Україні велику мистецьку спадщину; при цьому твори його свідчать про гранично абстрактний характер його інтересів. Славнозвісна картина «Що таке істина?» демонструє нам одвічну трагедію пошуку відповідей на вселюдські питання: Пилат і Христос знаходяться в різних просторах і фактично нечують один одного, у них і питання, і відповіді починають для кожного своє. При цьому, що парадоксально, Пилат знаходиться у частині картини, яскраво освітленій, натомість Христос — у темному просторі, де непроникним вогнем переконання ніби відсвічує

його невиразно прорисоване обличчя.

Характерно, що 1872 р. І.М. Крамської пише картину «Христос у пустелі», Ф.М. Достоевський євангельський сюжет про спокушання Христа в пустелі розвиває в «Легенді про великого інквізитора» в «Братах Карамазових» (1879—1880 рр.), Ге повертається до євангельських сюжетів у 90-ті роки («Що є істина», 1990 р.), очевидно, вже під впливом Толстого і Достоевського. В переддень російської революції проблема мети і засобів, дозволеного і недозволеного виводить митців на вселюдські трагедії й одвічні таємниці буття і дії. Достоевського в цей час не хочуть слухати — він здається порожнім «мучителем». Крамської того ж Христа, який через кілька років з'явиться в «Легенді» з «Братів Карамазових», зображує в чудовій реалістичній картині в пустелі, замисленого над тими ж трагічними і вічними проблемами, схожим на революціонера-народника, — але через реалізм зображення втрачається його універсальний смисл, проблема виявляється психологічною, особистою драмою людини на ім'я Ісус із Назарета. Ге оповідає притчі. Але й ці притчі є лише ілюстраціями до оповідного сюжету, хоч би якими глибокими вони були. Хоч як це дивно, релігійно-філософський сюжет залишає євангельські картини Ге в рамках реалістичного мистецтва.

Як і живопис, українська музична культура не може бути схарактеризована в абстракції від загальноімперського стану й тієї маргіальної культурної зони, що не піддається однозначному національному визначенню.

*М. Мурашко.
Портрет
художника
М.М. Ге.
1906 р.*

М. Кузнецов.
Портрет
П.І. Чайковського

У великих українських містах сформувалась досить висока музична культура. 1859 р. під патронатом великої княгині Єлени Павлівни утворене Російське музичне товариство, 1863 р. в Києві створено його філію, в чому брали участь і музиканти, серед яких — М.В. Лисенко, і громадські і культурні діячі (Галаган, Рігельман та ін.). Зусиллями товариства в Києві відкрито російську оперу (1867 р.). Київський оперний театр мав заслужену славу третього після обох імператорських — Петербурзького і «Большого»; великі співаки і музиканти могли залишатися на Україні, де у них була добра сцена і публіка. В шістдесятих роках панування італійської опери на сцені театрів України було майже неподільним (в Одесі, де був найстаріший в Україні оперний театр, воно продовжувалось і у ХХ ст.), а після утворення Російського музичного товариства починається пропаганда і російської музичної

культури. В літніх садах відбуваються симфонічні концерти майже з тими ж програмами, які слухала київська молодь в 50-ті роки наступного століття; розгорнуто широку концертну діяльність. На сцені Київської опери йдуть класичні зарубіжні та російські твори. Гастролі російських і зарубіжних диригентів постійно відбуваються в Києві, Одесі, Харкові, а потім і в губернських українських містах. 1862 р. коштами РМТ відкрито консерваторію в Петербурзі, 1866 р. — в Москві.

В Росії складається середовище з доброю домашньою музичною освітою, нерідко тут діють аматори — піаністи, іноді блискучі, скрипалі, навіть композитори. «Освічені класи» імперії, в тому числі в Україні, входять до загальноєвропейського культурного, в тому числі музичного, простору, — тут виконуються і прослуховуються твори, що входять до репертуару, спільного для всієї Європи.

У кінці 60-х — впродовж 70-х років дуже популярним композитором став Петро Ілліч *Чайковський* (1840—1893 рр.). Він посідає особливе місце в музичному житті України другої половини століття.

Зв'язок Чайковського з Україною не вичерпується його походженням (композитор названий Петром на честь свого діда, козацького старшини Петра Чайки, родом з Полтавщини, вихованця Києво-Могилянської академії), навіть його любов'ю до українського народного мелосу, сліди якого знаходимо в різних його творах. Чайковський багато часу перебував на Україні, жив у маєтку Низи на Сумщині, у фон Мекків під Києвом, біля села Макарів, у сестри в Кам'янці на Черкащині, в маєтку Давидових, де

колись гостював Пушкін. Тут написані ним друга і третя симфонії, і концерт для фортепіано з оркестром, тут створені опери «Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», «Мазепа», тут, нарешті, писалась музика «Лебединого озера». На Україну композитор неодмінно і регулярно приїжджав і тоді, коли жив за кордоном. Але головне, мабуть, в активній участі Чайковського в музичному житті України. Досить сказати, що вершина творчості композитора — опера «Пікова дама» — пройшла в Києві через 12 днів після прем'єри в Санкт-Петербурзі, і Чайковський брав участь у підготовці цієї київської вистави.

Проте сухий перелік фактів і дат нічого не скаже про вплив Чайковського на музичну культуру України, — батьківщини його предків, якщо не буде зрозумілою вся цілісність музичного життя імперії та Європи.

Той центр музичної культури, який пов'язаний з Російським музичним товариством, консерваторіями, офіційним опікуном великої княгині, не був єдиним. Альтернативний йому гурток чи рух одержав з легкої руки В. Стасова 1867 р. назву «Могутньої купки» і осмислював себе як національна опозиція офіційній музиці, запламованій ним як «німецька» або «італійська», учнівська і наслідувальна. Ідеолог і теоретик «офіційної» партії Г.А. Ларош гостро критикував творчість композиторів «Могутньої купки», полеміка Стасова і Кюї з супротивниками набула таких різких форм, що справа дійшла до суду. Той самий Ларош підтримував Чайковського. Консерваторія і брати Рубінштейни знаходились у таборі, чужому стасовській «національній музиці»; після відкриття консерваторії

Стасов і Балакіреєв організували в Санкт-Петербурзі альтернативну Безкоштовну музичну школу, що проіснувала недовго. Стасов і Балакіреєв взагалі вважали зайвим надмірне учнівство, закликали більше покладатися на музичну інтуїцію й відчуття народності. Чайковський був вихованцем консерваторії і схилявся перед талантом Антона Рубінштейна — композитора і особливо Миколи Рубінштейна — піаніста.

Зрештою, і гурток Рубінштейнів, до якого входили драматург О.М. Островський, Писемський, поет і критик Аполлон Григор'єв, актори — переважно Малого («Російського») театру, був досить російський і патріотичний. З іншого боку, Мілій Балакіреєв пропагував романтичні теми, це він рекомендував Чайковському теми увертюри-фантазії «Ромео і Джульєтта», симфонічної поеми «Манфред». Проте розходження напрямів якоюсь мірою відтворювало протилежність західництва і слов'янофільства; течія, що її ідеологом був Стасов, немовби повторювала на музичному тлі те, що здійснювали за двадцять років перед цим Хом'яков і брати Кирєєвські.

Російська — і радянська в тому числі — музична критика створила легенду про «Могутню купку», яка нібито одержала творчу перемогу в історії російської та світової музики. Насправді успіхи її були досить скромними, Балакіреєв взагалі зламався і замовк, — єдиним членом гуртка, який створив геніальну музику, став колишній прапорщик лейб-гвардії Преображенського полку Модест Петрович Мусоргський.

Твори Мусоргського стали відкриттями, яких не чекали і не зрозуміли його однодумці. Невеликі «сміхові»

твори та музичні картинки («Семинарист», «Райок», музика на «Калістрата» Некрасова тощо) сприймалися як сатира, «бичування», і коли в «Борисі Годунові» відкрилася трагічна природа сміху Мусоргського, коли плачем юродивого було сказано про Росію більше, ніж усіма резонерськими музичними пишнотами, це викликало нерозуміння й навіть протести «своїх». Характерно, що Мусоргський тягнувся до української тематики; його «Гопак» (1866 р.) навіяний епілогом Шевченкових «Гайдамаків», це було відчуття сміху — жаху — танцю, близьке пророчому світовідчуттю композитора. Водночас і в останній свій період Мусоргський тягнеться до українського світлого і ясного начала, яким воно було передане в російську культуру Гоголем («Сорочинський ярмарок» і увертюра «Спекотний день у Малоросії»); ці твори контрастують з «Хованщиною» та «Піснями і танцями смерті». Мусоргський багато пив і тяжко хворів; його повезли на Україну разом з театральною трупою, влаштували у військовому шпиталі в Миколаєві, де його писав Рєпін і де він згодом помер 1881 р. у сорок два роки.

Якщо Україна у Мусоргського — це тематика та образний ряд, сприйняті через Гоголя парадигми, то у Чайковського вплив України виявляється не в темі й навіть насамперед не в музичному матеріалі.

В другій симфонії, написаній на Україні, з'являються українські мелодії, але загалом вона — у річищі тих самих «зимових марень», що й попередні твори. Цілковіт інакше відкривається світ I концертом для фортепіано з окрестром. Це було настільки разючо нове музичне слово, що доброзичливий до Чайков-

ського Микола Рубінштейн не прийняв твору, і виконавцем став Ганс Бюлов, той самий славнозвісний піаніст Ліста і Вагнера. Слід згадати, що Антон Рубінштейн цінував Чайковського тільки як талановитого піаніста і не визнавав його музики.

В I концерті, цілком навіяному враженнями від українського свята, бандуристського співу — дещо більше, ніж народний мелос. Дуже самотній Чайковський, пригнічений важкими передчуттями, радість невибагливого селянського торжества сприймає як яскравий зблиск світла, спроможний надати сенс людському існуванню. У Чайковського-симфоніста марення про майбутнє, добрі й милі спогади — це завжди спроби надати життю певного сенсу. Так само, як спроби прийняти життя таким, як воно є, без сенсу. Все руйнується «фатумом», і єдиний, здавалося б, вихід — радіти безсенсовній радості інших. Так принаймні композитор відчуває світ у своїй IV симфонії: «Веселись чужими веселощами. Жити все-таки можна»¹.

Це було більше, ніж просто музичне світовідчуття, — перепрочитувався жертвний оптимізм Гете і Бетховена, сенс життя шукався в тому діонісійському пориві, де його намагалися знайти раніше Вагнер і явним чином Ніцше, але світла радість чужого щастя, відкрита I концертом і введена як тема життя в IV симфонію, не надто переконлива.

Радість спілкування з українською землею, серпанок романтики дають народження прекрасній музичній казці про Лебедине озеро, з якої починається новий розділ історії російського балету. Чайковський під впливом чарів рідної природи створює не національну легенду, а типово роман-

¹ Чайковский П. И. Переписка с Н. Ф. фон Мекк. — М.: А., 1934. — Т. I. — С. 218.

тичну історію з німецькими літературним відсилами, романтику дещо по-вагнерівськи сумну, варіацію на тему контакту з «тим світом» (спляча красуня — сакральний поцілунок — подорож через зачарований світ: лебеді, гуси-лебеді — символ порубіжжя «верхнього» і «нижнього світу»). Дивовижна тотожність двійників — світлої, приналежної до добрих сил «верхнього» світу Оділії і чорної, приналежної до «нижнього» і разом з тим земного і нашого світу Одетти — відіграє вирішальну сюжетну роль. Дуже характерна деталь: за життя Чайковського балет мав, згідно з лібретто, трагічний фінал — поцілувавши руку Одетти, Зігфрід гинув разом з коханою Оділією. Вражений в останню мить несподіваним трагічним відкриттям, Зігфрід повертається до Оділії, щоб загинути разом, — і це було все-таки перемогою. Не дивно, що коли — вже після смерті композитора — фінал було перероблено оптимістично, це не вимагало жодної зміни в музичному матеріалі.

Переосмислення концепції Героїчної симфонії Бетховена, новий підхід до індивіда та ідеї жертви — тема, власне, всієї симфонічної творчості Чайковського і «Пікової дами». Розв'язання і в VI симфонії, і в «Піковій дамі» близьке до того, яке маємо в «Лебединому озері»: гуманний, людський сенс смерті, подолання смерті любов'ю. Тема сумного фатуму переходить на свою протилежність.

Чайковський приніс у світову культуру не тільки прекрасну музику — він змусив рухатися далі фаустівського варіанта історичного оптимізму, поставив в центрі художнього осмислення особистість, суб'єкта, через трагедії якого проходить вся історія. Це суб'єктивне бачення стало суттю

нової культури, що прийшла на зміну двох століть і в українське суспільство. Своїм універсальним світовідчуттям насамперед, а не стільки візерунками мелосу чи темами-об'єктами своїх творів, Чайковський належить своїй прабатьківщині, яку глибоко полюбив.

1873 р., тоді, коли Лисенко писав свій варіант «Ночі перед Різдом», Чайковський створив для конкурсу на твори за Гоголем свою оперу «Коваль Вакула», пізніше перероблену на «Черевички». І немає ніяких підстав вважати Лисенкову оперу «українською», а Чайковського — «російською».

§ 6. ІДЕОЛОГІЯ ГРОМАДОВСТВА І ДРАГОМАНОВ

Доля національного романтизму

В 60–80-ті роки XIX ст. продовжують діяти старші представники українського національного руху і виступають на культурно-історичну арену діячі нового покоління.

Складається ситуація «батьки і діти», як і завжди в становленні та розвитку великих ідейних рухів.

Перша лекція М. Костомарова як професора Петербурзького університету була сприйнята студентами з захопленням, його проводжали бурхливими оплесками, натовп виніс його на руках. Але через деякий час ліва студентська аудиторія виражає йому недовіру й невдоволення. 1862 р. Костомаров покинув роботу в університеті і до смерті (1885 р.) займався виключно наукою.

Одного разу М. Костомаров на питання галичанина, якою має бути політична позиція австрійського українця, відповів: «Будьте перше австрійцями, а потім уже слов'янами!». В цьому був водночас і вияв політичної індиферентності, і вияв націоналістичної одномірності: все, що відбувається в політичному житті, розглядалося крізь призму головної мети — зберегти культурно-національну ідентичність українства. Костомаров вважав, що цього достатньо і для політики, бо в глибині душі кожного національно свідомого українця сидять Мазепа і Орлик. Культурницька орієнтація була заявлена в листі з Києва в кінці 1862 р. до редакції «Русского вестника» М.Н. Каткова, підписаному 21 громадським діячем — В. Антоновичем, Т. Рильським, П. Житецьким, П. Чубинським та іншими, де українські культурно-національні лідери відмежувалися від звинувачень у сепаратизмі й заявляли про своє прагнення «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитися, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон»^{*}.

Культурницький підхід природно спирався на романтичний ідеалізм 40-х років, якому Костомаров залишився вірним до кінця. Він прагнув зберегти національний дух в його первісній чистоті, що мало гарантувати національну силу в майбутньому. Так романтизм «Молодої Європи» початку — середини століття трансформується в національний консерватизм.

Романтична традиція вела до непорозумінь з новими поколіннями.

Так, у фольклористичній збірці Драгоманова Костомаров бачить один недолік: «Матеріали, зведені п. Драгомановим, видані без пояснень, які б розв'язали читачам питання: що з надрукованого належить народній творчості, що, звідки і в якому вигляді увійшло в народ ззовні, рівним чином: яка риса в тому чи іншому народному творі належить тому чи іншому періодові народної історії»^{**}. Тут видно, чого взагалі добивався від дослідження народної творчості Костомаров: він прагнув знайти власне народний, національний елемент і відділити його від наносного, інонаціонального, народом сприйнятого, але для народу неорганічного. Йому не спадає на думку, що ця мета утопічна, бо народна творчість не існує як самостійний процес, ізольований від «високої», професійної культури, в тому числі культури міста, від інонаціональної та наднаціональної культури. Вже питання про те, чи належить християнський пласт до народної культури, буде з позиції Костомарова нерозв'язним.

З іменем Костомарова пов'язані деякі непорозуміння у зв'язку з єврейським питанням. Як експерт, він ще в час заслання оцінював звинувачення євреїв у ритуальних убивствах і, виходячи з жорстокості деяких біблійних текстів, такої можливості не виключав (так само як і В. Даль). Вже на старості літ він випадково виявився свідком Конотопського погрому, і в його записнику це знайшло якесь незрозуміло-байдуже відображення («жидотрепание»). Ця обставина вимагає пояснення.

Позиції Костомарова в єврейському питанні недвозначні. 1858 р. з протестом проти антисемітських виступів журналу «Иллюстрация» висту-

* Цит. за:
Дорошенко Д. Нарис історії України — Т. II. — С. 297.
** Костомаров И. Малорусские народные предания и рассказы // Свод М. Драгоманова. Издание ЮЗО РГО. — Русская старина. — 1887. — С. 115.

пила велика група російських інтелігентів. Були тут і Краєвський, і Катков, і Чернишевський, і Тургенєв, і всі Аксакови, і Кавелін та багато інших. Костомаров, Куліш, Марко Вовчок, Номіс і Шевченко, підписавши листа російської інтелігенції до редакції, додали до нього листа від українських інтелігентів, текст якого написав Костомаров. У листі зазначалося, що голоси протесту представників української нації («малоросійської народности») «мають в цій справі особливо важливе значення, виражаючи думку про єврейське питання того народу, котрий більше великоросіян і поляків терпів від євреїв і виразив свою ненависть до євреїв, в давні часи, багатьма тисячами кривавих жертв. Цей народ не міг входити в причину зла, що містилася не в євреях, а в релігійно-громадянському ладу Польщі. Він мстився євреям з такою простодухою свідомістю праведності кровопролиття, що навіть оспівав свої страшні подвиги в своїх істинно-поетичних піснях. І незважаючи на те, сучасні літературні представники цього народу, дихаючи іншим духом, докладають свої руки до протесту «Русского вестника» проти статей «Иллюстрации»».

Костомаров рішуче виступає проти антисемітизму, перспективи нових часів пов'язує з міжетнічною лояльністю та ініціює виступ українських культурних діячів в єврейському питанні солідарно з ліберальними інтелігентами Росії. В його тексті може дещо збентежити згадка про велике зло, що в минулому вчинили євреї українству. Цей вираз у Костомарова не випадковий. Як романтик-ідеаліст, що прислухається крізь історію до голосу національного духу, Костомаров не припускає думки

про критичний аналіз фольклорного тексту. Вперше піддав сумніву свідчення у фольклорі XVI—XVII ст. про єврейські злочини М. Грушевський, і це зустріло опір багатьох істориків і фольклористів (включаючи О.П. Косач-«Пчілку», матір Лесі Українки, і Д. Яворницького). Дивовижно, але факт — чутливий і вразливий Микола Костомаров настільки поглинутий національною історією і настільки погано чує те, що поза нею, що виявляє необізнаність і необережність в оцінці «кривавого наклепу», і нечутливість у страшні дні погромів, залишаючись радше лояльним «чужим», ніж сповненим співчуття гуманістом.

Костомаров започаткував тенденцію до аполітичного просвітництва, що ставала дедалі впливовою в Громадовському русі. Позиція Костомарова ясно виражена в його листі до засланця Кониського 1863 р.: «Ох, лихо, та й годі! От і працюй, як знаєш, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта — от наше діло... Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати»⁶⁶.

Опортунізм Костомарова викликаний не особистою полохливістю чи ліберально-угодовськими поглядами: засновник та ідеолог Кирило-Мефодіївського товариства щиро вірив у те, що досить підтримувати і культивувати народний дух, щоб самі по собі розв'язалися політичні проблеми. Саме тому він чинив опір відраядженню Драгоманова за кордон і відмовився фінансувати його

⁶⁶ Шевченко Т. Повне зібр. творів. — Т. 6. — С. 254.

⁶⁷ Цит. за: Смілянська В. А. Батьки й діти // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. — К., 1991. — С. 194.

діяльність за рахунок фонду для науково-популярних видань, що був у розпорядженні Костомарова. У листі до Київської Громади 8 січня 1877 р. Костомаров писав: «Публіки малоросійської немає, а є народ, якому потрібні елементарно-наукові книги, а не публіцистика, така література, яка можлива при повній згоді з владою, а не при якій би не було опозиції»^{*}. Громада не погодилася з Костомаровим і відрядила Драгоманова для організації вільного закордонного видавництва позацицензурної української літератури.

Інакше складалась літературна і політична доля Пантелеймона Куліша (1818—1897 рр.).

Кулішу належить, зокрема, заслуга розробки українського алфавіту (кулішівки), вжитого вперше в його «Записках о Южной Руси» (1856 р.), пізніше реформованого Б. Грінченком у «Словарі української мови» (1908 р.) і прийнятого за основу сьогоднішнього українського фонетичного правопису. Інша редакція кулішівки, введена Євгеном Желехівським (1844—1885 рр.) у «Малорусько-німецькому словнику» і унормована С. Смаль-Стоцьким та Ф. Гартнером 1893 р., була поширена в Галичині та Буковині, пропагувалася М.С. Грушевським, але витіснена «грінченківкою». В друкарні, заснованій Кулішем, видано твори Г. Квітки, «Народні оповідання» Марко Вовчок, альманах «Хата», 4 томи російських повістей самого Куліша. Ще з 50-х років Куліш підтримував зв'язки з галицькими українцями.

В середині 60-х років починається еволюція історичних та політичних поглядів Куліша, яка, зрештою, призводить його до ізоляції і від ук-

раїнського, і від російського, і від польського середовища. Фактично, як зазначав Драгоманов, і Куліш, і Білозерський (брат дружини Куліша, письменниці Ганни Барвінок) після польського повстання пішли на службу до російської адміністрації в Польщі, як і російські ліберали. Куліш довго жив у Варшаві, Львові, повернувся на свій хутір під Борзною і помер всіма забутий.

Певною мірою доля Куліша залежала від його індивідуалістичної натури, проте не можна не бачити в ній драми українського романтизму. Для тодішніх і пізніших критиків Куліша найважливішим виявлялось його ставлення до Переяславської ради та входження України до складу Росії. Позиція Куліша тут була не дуже постійною — від підтримки Переяславської угоди як неминучого наслідку відсутності державно-будівничих засад в козащині (особливо в історичних розвідках 1876—1877 рр.) до підкреслювання втрат українства від союзу з Москвою та закликів об'єднати національні зусилля всієї України («Зазивний лист до української інтелігенції», 1881 р.).

У головних же засадах романтизм Куліша дуже послідовний, і вже в «Чорній раді» можна прочитати, по суті, все те, що виявилось у пізнішій публіцистиці. Ще у 1864 р. Куліш перший, по суті, проголошує гасло перетворення української нації з «нації етнографічної» на «націю політичну». Він дедалі очевидніше бачив загрозу для реалізації цього гасла, яка йде від деструктивних течій українського суспільства, зокрема твердить про перевагу руйнівного начала у козацькому русі і неспроможність його до державно-будівничої роботи. Куліш нама-

^{*} Цит. за: Смілянська В.А. Батьки й діти. — С. 187.

гається змінити «українську легенду», той імідж українства, який обмежувався романтикою козаччини: його устремління до державних заasad виводить українську традицію до часів Київської Русі. Орієнтація на народну і козацьку стихію Куліш протиставить орієнтацію на національну еліту. Політичний аристократизм Куліша не знаходить опертя в реальності, і він або капітулює, визнаючи прогресивність підкорення України Росією, або шукає якісь неймовірні шляхи для піднесення українського руху. Куліш — романтик і Дон Кіхот українського романтизму піднімає планку вимог до державотворчого національного руху, Куліш-реаліст не бачить виходу з дійсної ситуації.

У філософії Куліша помітні витоки пізнішого українського консерватизму, і саме тому український національний рух не міг прийняти в той час Кулішевої ідеології. Практично орієнтуючись на культурницьку діяльність, рух дотримувався віри в Народ, внутрішня сила якого знайде вияв, коли нація буде відроджена.

Провідним співробітником «Основи» був Олександр Федорович Кістяківський (1833—1885 рр.) — юрист, професор Київського університету, дуже шанований в колі Громади, але не зовсім до її середовища приналежний. Його головна праця в історії російської культури виявилася затьмареною тим могутнім відгуком, який вона викликала. 1867 р. вийшла його книжка «Исследование о смертной казни», в якій Кістяківський доводив несумісність смертної кари із засадами гуманістичного законодавства; відгук на цю книжку, стаття Лева Толстого «Не могу молчать!», сколихнула Росію. О.Ф. Кістяків-

ський був засновником «Киевского юридического сообщества», що саме по собі, як кожна регіональна професійна організація в Україні, відіграло велику роль у становленні національної школи права. З праці О.Ф. Кістяківського «Права, по котрым судится малороссийский народ» (1879 р.), починається новий етап дослідження історії права України. Іншим напрямом теорії права, розвитку якого прямо чи непрямо прислужився О.Ф. Кістяківський, стала теорія природного права, що сформувалася в Київському університеті після публікації 1893 р. книги професора Петражицького. Кістяківський започатковує ліберально-гуманістичну традицію в українському національному русі.

Прямим спадкоємцем народницьки-романтичної традиції можна вважати Володимира Боніфатієвича Антоновича (1834—1908 рр.). Він належить до «батьків» такою ж мірою, як і до «дітей»: як історик Антонович виступає в пресі вже на початку 60-х років, спільну з Драгомановим роботу над збірником українських історичних пісень він здійснював уже як відомий науковець, хоча досвіду опрацювання такого великого фольклорного матеріалу ще ні в кого не було. Антонович був головним редактором Тимчасової комісії по розбору давніх актів, видав 8 томів «Архива Юго-Западной России», заснував у Києві Історичне товариство Нестора-Літописця, а головне, виховав школу істориків (Д. Багалій, П. Голубовський, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Лінниченко та ін.), що відзначалася орієнтацією на роботу з документами.

Драгоманов з помітним невдоволенням писав про праці Антонови-

В. Б. Антонович

ча, що їм бракує бодай будь-якої концепції. Проте Антонович з його прагненням до описовості й документу був не такий простий.

Виглядав Антонович дуже непоказною сіренькою людиною, його часто приймали за двірника, коли він зустрічав гостей у своєму домі на Кузнечній, або за університетського служку, доки він не називався професором. Його це, треба сказати, дуже втішало, і він у таку невпізнаність часом трохи грався. Говорив і писав Антонович якщо не по-російськи, то дуже поганою українською мовою, чому, зрештою, не надавав великого значення, на його думку, відмінність українства від росіян більш, ніж мовна. Маючи повну, в тому числі медичну, освіту, Антонович вивчав народ як реальність, подібно до того, як вивчає біолог рослини і тваринний світ чи геолог — земні надра. Користуючись студентськими записами лекцій, що їх читав учений переважно неофіційно, на приватних квартирах, учень Антоновича і громадський діяч А. Синявський вперше відкрив його нам як географа, точніше, як етнолога, який вивчав комплекс географічного і соціального середовища. Нація, «народність», як сукупність людей, яка освоїла певну територію, є для нього предметом етнографії. Національність «підлягає певним впливам, і культурні взаємини націй впливають на її культурний поступ та розвиток, але ж, розвиваючися під певними культурними впливами, кожен національний тип сприймає їх відповідно до своїх особливостей»^{*}. Цими особливостями психофізичної природи людини Антонович вважає антропологічні спад-

кові риси, оточення і — найменшою мірою — власну волю до дії. Антропологічні характеристики польського, російського та українського психофізичного типу, наведені Антоновичем, сьогодні можуть викликати тільки посмішку, але вони були виявом його позитивістської та наївно-матеріалістичної методології.

Таким чином, місце народного, національного духу як субстанції історичного розвитку посідає цілком матеріальний об'єкт — народність з її антропологічними особливостями психофізичного характеру, географічне середовище, етнічна культура спадщина. Ці настанови ненав'язливо реалізуються Антоновичем у конкретних дослідженнях.

Антонович був фактичним головою Київської Старої Громади, аж доки не ввійшов з нею в конфлікт у 80-ті роки і не вийшов з неї. Конфлікт був особистого характеру — Громада не погодилася обрати до своїх членів рекомендованого Антоновичем молодого історика К. Арабажина, небезпідставно підозрюючи його в тому, що він носить до свого учителя додому всілякі плітки. Проте залишившись провідним університетським істориком та організатором видань, в тому числі членом редколегії органу Громади — журналу «Киевская старина», Антонович залишився одним із найвпливовіших лідерів культурно-політичного українського руху.

Михайло Драгоманов

Михайло Петрович Драгоманов (1841 — 1895 рр.) був родом із Гадяча на Полтавщині, походив з інтелігентної родини козацького кореня.

^{*} Синявський А. Вибрані праці. — К., 1993. — С. 62.

Батько його викликав невдоволення у сусідів-поміщиків тим, що часто допомагав селянам судитися з ними, а ще, їдучи в бричці, відповідав на привітання простолюдинів, що, як водилося, знімали перед ним шапки. Він писав вірші українською мовою і збирав народну поезію; Михайло змалечку говорив по-українськи. Та не стільки національна романтика, скільки гуманістичне почуття справедливості було головною силою, що спричинилося до правозахисної діяльності Драгоманова-батька і привела Драгоманова-сина в український рух.

Худорлявий, з тонкими рисами обличчя, він останні роки страждав серцевою хворобою (аневризма аорти). Життя Драгоманова було на волосині, про що він добре знав, і помер, не доживши 54-х років. Життя Драгоманова пройшло в нестатках, він рано одружився, отже мусив утримувати і сім'ю, і молодших брата і сестру; в еміграції Драгоманов жив на більш ніж скромні пожертвування з України, мало не в злиднях, — все, часом включаючи невеликі літературні заробітки, йшло на видавничу справу. Стриманість, тактовність, уміння володіти своїм норovitим, за його власним висловом, характером і постійна відкритість до людей поєднувалися в ньому з надзвичайною працьовитістю й скрупульозністю. Вітте в згаданій доповідній про земство цитує оцінки, дані Драгоманову в таємному документі Міністерства внутрішніх справ Росії: Драгоманова характеризують як «українофіла, поміркованого революціонера, людину не лише широкого розуму та освічену, але й цілком цивілізовану й до тонкощів совісливу»^{*}. Навіть в інтелігентному середовищі Драгома-

нов вирізнявся широкою ерудицією та європейським світоглядом. З молодості він знав п'ять мов, не рахуючи слов'янських, і більшу частину життя прожив у Європі, спілкуючись з найяскравішими представниками світової інтелігенції. Драгоманов був дуже здібним ученим-гуманітарієм і повністю себе в цій сфері не реалізував. Він завжди ретельно відповідав на листи, і епістолярна спадщина його за обсягом, мабуть, переважає все ним написане. Писати полемічні статті було для нього стражданням, оскільки він не любив полеміки взагалі, віддаючи перевагу позитивним розв'язанням, а прагнення бути об'єктивним і побоювання образити опонента стримували журналістське перо. Проте на полемічні статті, листування і популярні книжки пішла головна частина його таланту, а полемістом він став досить жорстким.

За кордон Громада послала Драгоманова з дорученням організувати там український національний центр, налагодити українські видання та репрезентувати український рух перед різними організаціями. Це завдання Драгоманов виконував блискуче.

У Женеві Драгоманов створив політичний і літературно-видавничий центр українського визвольного руху. Подібно до Герценового «Колокола», органом цього руху стали збірники «Громада», що їх видавав Драгоманов разом із М. Павликом та С. Подолинським. Три томи «Громади» та інформаційний «Листок Громади» вийшли 1878 р.,

*І. Труш.
Портрет
М. Драгоманова.
1897 р.*

^{*} Гр. Вітте С. Ю. Самодержавие и земство. — С. 101.

четвертий — 1879 р., в 1881 р. — ще два томи двомісячника під такою ж назвою, 1882 р., на п'ятому томі, видання «Громади» припинилося.

Завдяки праці Драгоманова, його особистому впливу на інтелігенцію різних країн, Європа дізнавалася про Україну. На світовому літературному конгресі 1878 р. він зробив доповідь про заборонену царським урядом українську літературу, вручив її президентові та віце-президентові конгресу — Віктору Гюго та І.С. Тургенєву, одержав підтримку найавторитетніших діячів світової літератури. Він писав про Україну у своїх виданнях різними європейськими мовами.

Діти Герцена передали Драгоманову батькові папери — після смерті Герцена Драгоманов став фактично його спадкоємцем у загальноімперському демократичному русі.

Підвалини світогляду Драгоманова ясно сформульовані уже в працях, написаних ним в його київській молодості.

Магістерська праця Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и К. Тацит» (захищена 1870 р.) присвячена начебто вузькому питанню римської історії — чи правильно Тацит оцінив імперію? Насправді питання ставиться значно ширше: чи була імперія кроком назад в історії, чи кроком уперед? І що таке в історії «вперед» і «назад», що таке прогрес? Драгоманов аналізує величезну літературу не тільки з історії Риму та античності, а й з філософії історії взагалі. Деякі його зауваження визначають його позиції в тих питаннях, які були порушені в західній літературі значно пізніше.

Суть ідеї Драгоманова полягає в тому, що історичний прогрес він ро-

зуміє як розширення головних невідчужуваних прав людини і розширення множини людей, які ці права мають. На його погляд, імперія була прогресом, оскільки зрівняла в правах усіх вільних громадян провінції з громадянами міста Рима.

Різниця між Драгомановим та істориками-позитивістами полягає в тому, що Драгоманов формулює позиції, з яких може бути дана оцінка історичному процесові як рухові до добра чи зла, вперед чи назад. Цими вищими цінностями і є загальнолюдські свободи і права. Вищі загальнолюдські цінності та норми мають становити, за Драгомановим, космополітичні або інтернаціональні загальні цілі руху, який спирається на національний ґрунт.

Разом з тим Драгоманов залишається позитивістом в оцінці людської свободи вибору. Історія для нього — сукупність причин та наслідків, що їх вчений має розкрити. Він приймає, що «людина не цілком винна в тому, чим вона стала й що робить, бо вона стає тою чи іншою, дякуючи ґрунту, на якому зросла, й тим порядкам, при яких живе... Шевченкові ж ця нова думка була цілком невідома, він усе по-старому судив та карав людей»^{*}.

Варто навести велику цитату з дисертації Драгоманова, щоб упевнитися в етичній несумісності його поглядів з марксизмом. «Кожен новий порядок виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, — люди з прямо і чесно поставленими знаменами. Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві

^{*} Драгоманов М.
Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — С. 44.

малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, причому іноді переможені нації розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабшого, якщо тому кожен поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набуває характеру громадянських, а то і національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом великих реформ, а шляхом уривчастих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, які безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що добиваються прав, які висуваються на задоволенні потреб окремих елементів»¹.

Релятивізація політичної ідеології та моралі в марксизмі, зведення їх до ролі породження економічних відносин несумісні з цими настановами Драгоманова. Для нього бути просто виразником настроїв мас — це ще нічого не означає, бо настрої мас можуть бути якими завгодно і визискувати їх можна в своїх власних інтересах теж як завгодно. Саме тому неприйнятний для нього і мотив мети, яка виправдовує засоби. Вже тут Драгоманов висловлюється проти кривавого революційного шляху: «не кажучи про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато хорошого із старого порядку гине при встановленні нового»².

Сила Драгоманова і привабливість українського іміджу, який він створював, полягали в тому, що він прагнув синтезувати національний, демократичний та соціалістичний рухи. Не раз

Драгоманов йшов на будь-які угоди з різними силами, в тому числі загальноімперськими, але при цьому завжди підкреслював, що репрезентує передусім український рух. Погляди його і настанови не завжди сприймалися, але він їх декларував ясно і безкомпромісно. Він не любив російських радикалів-революціонерів: «Мене розділяло з ними і возведення політичних убивств, або, як вони говорили, «терору» в принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду»³. Терористи платили йому нехиттю або й ненавистю, яку успадкували більшовики.

Марксизм Драгоманов приймав як економічне вчення — палким прихильником Марксового «Капіталу» був близький його друг Микола Зібер, який емігрував з Росії разом з ним. Відомо, що Маркс високо оцінив вклад Зіберам його вчення і глибину розуміння ним суті Марксової економічної теорії. І Зібер, і Драгоманов оцінювали Маркса як раціоналісти і позитивісти XIX ст. — їм імпонувало його прагнення раціонально, шляхом аналізу дати характеристику економіки як об'єктивного еволюційного процесу. Проте Драгоманов не міг прийняти марксизму загалом як соціологічну теорію і як політичну доктрину. Його позиція була, по суті, позицією етичного соціалізму, тому з соціалістичних діячів того часу ближчим йому був Прудон. Драгоманов не приймав «державницького» соціалізму, не кажучи вже про «диктатуру пролетаріату», і схилився до певних форм самоврядування типу швейцарської федерації.

Ця обставина важлива для розуміння позицій Драгоманова в

¹ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. Тацит // Университетские известия. — 1869. — № 9 — С. 17.
² Там же. — № 2. — С. 12.
³ Драгоманов М. П. Литературно-публицистичні праці. — Т. 1. — С. 67.

справі національної незалежності України. Як показав І. Рудницький, справа зовсім не в тому, що Драгоманов проміняв ідею незалежності України на ідею російського федералізму: Драгоманов взагалі був федералістом, віддаючи йому перевагу як способу державної організації з мінімумом насильства. У «Вступі до біографії Желябова» Драгоманов писав, що справді вільними суспільствами можуть бути малі держави або, радше, громади чи федерація громад. Гасло незалежності як програмну тезу українського руху Драгоманов відкидав не тому, що воно якось не узгоджувалося з його принципами: передусім він говорив про слабкість на той час політичних сил в Україні, здатних реально підтримати гасла національної незалежної держави, і стосовно цього мав абсолютну рацію.

Але в підході Драгоманова до української національної проблеми виявилися не тільки його загальні гуманістичні принципи, а й розуміння ним соціальної та геополітичної європейської реальності. Досить повно воно виражене в статті «Германство на Востоке и Московщина на Западе», опублікованій в редактованому ним журналі «Вольное слово» 1882 року.

Драгоманов розглядає напрями тяжіння державних інтересів європейських держав і показує, що вони загалом збігалися з напрямками колонізаційних рухів європейських націй. Так, колонізаційний рух німців на схід і на Балкани знаходить підтримку в державних устремліннях і створює тиск на сусідів — Польщу, прибалтійські країни, слов'янські та неслов'янські нації Балкан аж до Чорного моря. Дивним винятком є історія Росії, яка

ніколи не спромоглася колонізувати землі на заході, навіть тоді, коли Катерина свідомо ставила за мету російську колонізацію степового Причорномор'я. Колонізаційні потоки з центральної Росії йшли на Урал і Сибір. Проте в історично короткій термін Росія захопила величезні землі на заході, включаючи Україну.

Драгоманов заперечує твердження російських істориків про те, що цій легкості Росія завдячувала своїй дипломатії та військовим перемогам. На його думку, успіхам своїм Росія завдячувала насамперед тиску Німеччини на схід і, відповідно, агресії Польщі, почасти теж під впливом Німеччини. Обороняючись від польської агресії, українці, білоруси та інші західні сусіди Росії обирають московське підданство. Драгоманов підкреслює, що Російська імперія, встановлюючи надзвичайно важкий деспотичний режим на всіх придбаних нею землях, тим часом своїми жорстокими засобами розв'язувала національні проблеми України — опір польській агресії та розгром татаро-турецької сили, забезпечення колонізації степів Причорномор'я та виходу до Чорного моря. Це створювало певну підтримку російського деспотичного режиму в різних колах українського суспільства, на що необхідно зважати.

Ситуацію України Драгоманов розглядає в світлі протистояння «германства і московщини», імперських амбіцій об'єднаної Німеччини та Австро-Угорщини, з одного боку, Росії — з іншого. Тяжіння Німеччини до Прибалтики, Німеччини та Австрії — на Балкани могло б закінчитися спровокованою німцями війною, розгромом російського війська, окупацією

Прибалтики і Польщі із західною Росією (так і сталося у 1915—1916 рр.!). При цьому Драгоманов висловлює недовіру до німецької соціал-демократії, посилаючись на шовіністичні висловлювання Лассала і В. Лібкнехта і пророче показуючи магічну силу впливу на німецьких соціалістів антиросійського та антислов'янського шовінізму. Виникає питання, чи не слід пов'язувати майбутнє України з німецько-російським конфліктом?

Сама ідея досягнення загального щастя через воєнний конфлікт неприйнятна для Драгоманова — він посилається на досвід революційної Франції, спроба якої принести на багнетах свободу іншим народам обернулася деспотизмом Наполеона. В швидку перемогу європейського соціалізму він теж не вірить. Найбільш прийнятним для Драгоманова уявляється шлях розвитку Росії до демократичного і федеративного устрою, який він вважав тим більш можливим, що в Росії сильні обласницькі тенденції. Саме при оперті на ліберально-демократичний рух і автономістські, федеративні тенденції в російському визвольному русі можливе, за Драгомановим, визволення України.

Хоч би як ми оцінювали інші втрачені можливості, не можемо не визнати, що самостійність і демократія Україні дісталися приблизно за цим сценарієм.

Розходження Драгоманова з націоналізмом заторкували не питання про незалежність України, яке тоді ніким із політиків не обговорювалося. Справжньою проблемою виявилася та, яка розділяла «українців» і «космополітів» ще в недільних школах. Позиція Драгоманова сформульована

ним у такий спосіб: «Не забуваймо, що для нас, як для людей, які майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а й самий поступ чужих людей, коли поруч з ним не йде й наш поступ вперед»*.

Драгоманов підбиває підсумки процесові, розпочатому вибором Хмельницького і формуванням з козацької старшини україно-російського дворянства: «Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській»**. Почався «фатальний поділ між вільнодумним і просвітнім європейством і українським етнографічним патріотизмом». І далі: «Етнографічно-національне почуття (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, щоб думка наша була ясніша, бо слово нація в європейській термінології значить держава, а не раса, і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного»***.

Драгоманов, таким чином, ясно протиставляє розуміння нації як «душі», національної солідарності як національного почуття (за Теннісом, die Gemeinschaft) — розумінню нації як сукупності соціальних інституцій (die Gesellschaft) і тим протиставляє себе романтизму. В термінології, вживаній Драгомановим, йшлося про принципову суперечку українських гуманістів та українських націоналістів.

Орієнтація Драгоманова на російську культуру впливала не з тимча-

* Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — С. 322.

** Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 162, 163.

*** Там же. — С. 220.

сової політичної кон'юнктури, а з того факту, що саме через Росію йшла європеїзація культури і політики: «Про себе ми скажемо, що ми б і слова не говорили про культурну вартість російської літератури, якби бачили на Україні хоч де-небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередньо з Західньої Європи, і якби в писаннях нових українських літераторів не била в очі явна необразованість, навіть просто літературна»¹.

В останні роки життя йому довелося вести гостру полеміку з етнографічним націоналізмом, і суперник його Б. Грінченко знайшов дуже вразливе місце в драгоманівській концепції імперської культури. Ще 1873 р. у львівському журналі «Правда» Драгоманов видрукував статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», в якій обстоював думку про нетотожність літератури «російської» і «великоросійської». За Драгомановим, російська література не має власне російського етнокультурного характеру, вона породжена всіма націями імперії, і українці зробили в її творення величезний внесок; існує і «великоросійська» культура, орієнтована на етнос росіян, і ця культура є національною за своїми вимірами. Грінченко із задоволенням зазначає очевидний парадокс: для Драгоманова «Муму» Тургенева належить до великоросійської, тобто етнонаціонально-російської культури, натомість «Батьки й діти» — до російської, тобто загальноімперської, нетнічної культури. Принцип поділу тут якраз природний для Драгоманова: з його точки зору характер літератури визначається тим, про кого і для кого вона пишеться. Коли Тур-

генєв пише для селян і про селян, він «великоросійський», коли для освічених класів і про освічені класи — він «російський», бо освічені класи розмовляють і думають однаково у всій імперії. Цілком очевидно, що хіба тут в позитивістській і раціоналістичній ідеології, неспроможній подолати елементарні труднощі, які виникають у чуттєвому вимірі національного життя.

Впродовж близько 20-ти років Женева, де жив Драгоманов, була центром української думки на еміграції. Звідси він підтримував постійні зв'язки зі Львовом.

В програмі журналу «Громада», написаній 1880 р., Драгоманов формулює політичні, економічні й культурні цілі очолюваного ним напрямку. В галузі політичній, крім загальнодемократичних вимог, йдеться про «повну незалежність для України, організованої в федерацію вільних громад»; в економічній галузі — про ліквідацію «продажу робочої сили», організацію кооперативних асоціацій, яким мають належати всі продуктивні сили. Про культуру в програмі говориться: «ми стоїмо за емпіричні методи в природничих і соціальних науках, і в близьких галузях знання». Бажано, щоб науки і мистецтва замінили сучасні релігії, але тим часом програма наполягає на свободі віросповідання.

Як найближчу до цього світогляду політичну групу Драгоманов розглядав галицьких радикалів — М. Павлика, І. Франка, О. Терлецького та ін. Величезну енергію він вклав у викриття абсолютної культурно-політичної неспроможності галицького москвофільства, полеміку з клерикальним консерватизмом народовської націонал-демократії та вироблення й аналіз

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 220.

конкретних політичних кроків радикалів. У галицьких радикалах Драгоманов бачив зародок всеукраїнського політичного руху, який поєднав би національно-визвольний характер з ліберально-демократичними цілями і залучив би широкі маси села і міста під гасла реформістського, поміркованого соціалізму.

Така програма була надто широкою і надто політичною для Київської Громади. Врешті Громада відмовила Драгоманову в фінансуванні, і він змушений був діяти на власний розсуд.

1887 р. Драгоманов прийняв запрошення університету в Софії на професорську посаду. Смерть обірвала його зусилля в тому ж році, коли помер старий Фрідріх Енгельс і коли в Санкт-Петербурзі двадцятип'ятирічний адвокат Володимир Ульянов заснував «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

Іван Франко

В українській літературі другої половини XIX ст. Іван Франко був найвизначнішою постаттю, до того ж особистістю надзвичайно популярною в Галичині завдяки своїй непересічній біографії, яскравій і привабливій політичній позиції та граничній різнобічності й літературній плодючості. Іван Якович *Франко* (1856—1916 рр.) — син сільського коваля з Нагуєвичів з-під Дрогобича, після Дрогобицької гімназії (польської) вступив до Львівського університету, а закінчив Чернівецький лише через 16 років, 1891 р., встигнувши за цей час тричі побувати в австрійській в'язниці, надрукувати поетичні збірки «Балади і розкази»

(1876 р., будучи студентом II курсу), «Зів'яле листя» (1886 р.), «З вершин і низин» (1887 р.), повісті та оповідання Бориславського циклу, «Захар Беркут», безліч літературно-критичних та публіцистичних статей. Серед його ранніх віршів ті політичні поезії, які назавжди склали йому славу «вічного революціонера»: «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі», «Товаришам із тюрми», «Не пора». Його і надзвичайно відданого справі, щиро і безмежно працюючого Михайла Павлика відзначив у галицькому суспільстві Драгоманов, який постійно опікувався ними, підтримуючи їхні політичні позиції і даючи поради в ґрунтовних і детальних листах. Навколо Франка і Павлика групується радикально налаштована молодь, яка бореться з поміркованою клерикальною інтелігенцією за вплив на українське село.

1891—1892 рр. Франко працював над докторською дисертацією у Відні під керівництвом відомого філолога В. Ягича. Захист дисертації відкривав йому шлях до професури, але не тільки польські націоналістичні кола, а й «народовці» з політичних міркувань спротивилися цьому. Франко продовжує політичну та публіцистичну діяльність, пише прозу, вірші, драми, займається науковою працею в галузі історії літератури, етнографії. Зробити побіжний огляд всього написаного ним неможливо — навіть у 50(!) томів його «Зібрання творів» включено було далеко не все з того, що вийшло з-під його пера. Літературознавча оцінка доробку Франка є справою нелегкою хоча б уже тому, що писав він дуже багато, нерідко

*Ф. Красицький.
Портрет
Івана Франка.
1907 р.*

поспіхом, не завжди був вимогливим до себе, і серед його творів можна знайти і зблиски надзвичайного таланту, і абияк написані «метелики». Після перетворення Товариства імені Шевченка на Наукове товариство Франко скептично поставився до перспектив надання йому статусу Академії, але брав дуже активну участь в його роботі як керівник етнографічної комісії, редактор «Етнографічного збірника» та один з редакторів і авторів журналу «Літературно-науковий вісник». 1906 р. він став почесним доктором російської словесності Харківського університету, 1907 р. висунутий академіками О. Шахматовим та Ф. Коршем в академіки Петербурзької Академії наук; заборона виборів урядом була черговим політичним скандалом.

Іван Франко — одна з чільних фігур українського політичного життя останньої чверті XIX та початку XX століття. Він починав як драгомановець-федераліст, але вже встиг відгукнутися на перші заклики до державної самостійності. Політичні й особисті конфлікти, в які вступав Франко в останні роки свого життя, не завжди влаштували різні політичні сили, і часто можемо зустріти посилання на важку хворобу, яка буцімто знецінює його доробок останніх років життя. У випадкові з Франком доводиться відкрито і неделікатно заторкувати його психічне захворювання, бо йдеться про оцінку не тільки завершальних етапів його творчого життя, а й про суть тих ідеологем і образів, що з ними він пройшов увесь свій шлях від самого початку.

Діагноз взагалі не може бути аматорським, а щодо психіки особливо. Всі посилання на те, що Франко за-

хворів ще у 90-ті роки і не лікувався, є аматорськими діагнозами. Мусимо констатувати, що в останні роки посилилися параноїдальні риси в психіці великого поета, він став важким у спілкуванні, егоцентричним. «Характер Франка страшенно змінився, він почав підозріливо ставитись до людей, був безмежно скупим і абсолютно некритичним. З «Нарису історії української літератури» в останню хвилину перед виходом у світ, у друкарні, викреслили фразу про те, що йому, Франкові, перешкождали працювати духи. Низькопробні польські вірші, рукопис яких Франко купив, він видав розкішно, на крейдяному папері, як нібито віднайдену ним втрачену четверту частину поеми «Dziady» Адама Міцкевича. Про це дуже сумно і важко говорити — але це правда»¹.

У молодому Франкові чарувала легкість і простота — він не ставив перед собою кар'єрних цілей у житті, і самолюбство не позбавляло його щирості і відкритості до світу. Трагедія душевного розладу не може, проте, поділити життєвий шлях його на «справжнього» і «несправжнього» Франка. Можливо, певні маніфестації духу в молодості були в межах норми, а з часом стали симптомами хвороби, але вони були йому притаманні. Як, наприклад, образ скелі, яку він має «лупати», взяти штурмом, яка тільки до часу є «поза межами можливого».

Знаменитий вірш «Каменярі» Франкові наснився чи привидівся; він уранці просто записав те, що немовби бачив і чув у напівсні. Тут і «скала», і голос, що промовляє до нього десь із неба. Поетичний образ був водночас і світовідчуттям пророка. В поемі про пророка-полеміста Івана Вишенського, що надрукована в збірнику 1900 р.

¹ Дашкевич Я.
Хто такий Михайло
Грушевський? //
Наука і культура.
Україна. — К.,
1989. — Вип. 23. —
С. 193.

і передруковувалась Франком незадовго до смерті, є та ж скеля — Афонська гора, можна сказати, персонаж поеми, — і послання від народу і до народу, тобто — ті ж голоси. Вишеньський молиться Богові про повернення на Україну, від якої сам відмовився, сховавшись у скелі: «Або дай мені до неї / відси птахом долетіти, / або збігти, мов по кладці, / по промінню золотім», — і Бог дає йому це щастя, і він на «шлях той злотистий» «ступив і тихо счез». І пророк Мойсей (поема, 1905 р.) чує голос Божий, і в найсерйознішій статті «Поза межами можливого» (1900 р.), можна сказати, політично-філософському заповіті, зустрічаємо ті самі образи: стаття починається образом гори, «найженої голими, стрімкими скалами», вийти на яку здається неможливим, і питанням «простого хлопського глузду»: «хіба ви їздили на світлянім промені?». Від молодих бунтарських марень до надривних закликів літньої й уже нездорової людини — той самий класичний набір візій «шаманського лету» над буденною сірістю «безмірної пустоті і дикої площини», розмови з вічністю і Богом.

Франко — переконаний раціоналіст, атеїст і реаліст. Настільки переконаний, що ці принципи стали програмними у створеній ним та його друзями радикальній партії: «В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа»*. Проте реалізм виглядає досить дивно. Образний ряд творів Франка включає і Райнеке-лиса, і Абу-Касимові капці, і богиню Істар, і німецького «бідного Генріха», і біблійного Мойсея. Поема «Лісова

ідилія», вже якщо користуватися класифікаціями, радше типово романтична. Але вступом її є «Посвята Миколі Вороному», який був для Франка зразком «декадента»; тут Франко, насміявшись із спроб «друзьки давного, ідеаліста непоправного» створити мистецтво «без тенденційної прикмети, / без соціального змагання, / без усесвітнього страждання», виголошує свої вимоги до поетів:

*...Най бугуть щирі, щирі, щирі!
І що хто в життєвому вирі
спіймав — чи радощі, чи муку,
Барвисту рибу чи гадюку,
Алмази творчості блискучі,
Чи каяття терни колючі,
Чи перли радощів укритих,
Чи черепки надій розбитих, —
Най все в свої пісні складає
І співчуття не дожидає.
Воно прийде!
Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометєя.*

Важко яскравіше виразити суть естетичної програми так званого «реалізму». Може, «слова — полова» тут вихопилося, але те, що головне для реаліста — «іскра Прометєя», яка криється в образному ряді, хоч би яким він був, — ця ідея традиційної народницьки-позитивістської естетики виражена абсолютно щиро. Тут чітко видно спорідненість реалістичної естетики зі «стилем еkleктизму», бо різноманітність образних засобів від Вавилонського епосу до середньовічної романтики, від прямих, майже публіцистичних оповідей-викриттів до поезії «зів'ялого листя» — все підпорядковане «іскрі Прометєя». Це не вада такого мистецтва — це такий стиль, такий художній спосіб мислення, який має

* Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 9.

свої підстави і свої передсуди. Тільки проти «мистецтва для мистецтва» і спрямований реалізм Франка; він вимагає лише громадського змісту і, звісно, зрозумілості образної мови, у всьому іншому може бути як завгодно еклектичним.

Той вогонь Прометея, той «дух, що тіло рве до бою», та велика мета, що вивищує людину над буденністю і водночас тяжіє над нею каменем громадського обов'язку — це ідеал і принцип життя, який замолоду поет відчуває досить трагічно:

*Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.*

Джерело трагічності і надриву ясно виражене в поезіях Франка, де його патріотизм протиставляється патріотизмові статечних і респектабельних націонал-демократів:

*Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,
Мене ж болить її
Відвічнеє страждання.
Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,
У мене ж тая Русь,
Кровава в серці рана.
Ти, брате, любиш Русь
Як гім, воли, корови,
Я ж не люблю її
З надмірної любови.*

(«Сідоглавому»)

Франко був радикал, і його партія ніколи не мала великої народної підтримки, — галицьке селянство голосувало переважно за партію своїх священників. Такі люди, як Павлик і Франко, залишалися одинаками в

масі, ще дуже аморфній і політично нерозвиненій. З цих прозаїчних витоків бере початок настрої елітарності й духовного аристократизму, прагнення формулювати ідеал *mit einem Stich ins Unmögliche* («одним кроком у неможливого», — Франко цитує Чемберлена). Національне почуття як поблажливе замилювання «народом», символікою, історією викликає у ковальського сина із занедбаного підкарпатського села спротив і гнів. Він радше ненавидить той покритий струп'ями традиційної покори повсякденний побут, з якого виверся сам і мріяв вирвати свій народ.

Несподівано у Франка з'являється тема роздвоєння особистості: ліричний герой автора (він називає його «Мирон» — в ці роки Франко часто підписує вірші таким псевдонімом) бере участь у придушенні народного повстання, зустрічає в бою серед повстанців свого двійника, невідомо, хто з них чия примара, де реальний Мирон-автор; Мирон-конформіст стріляє в Мирона-бунтівника безуспішно, а той убиває Мирона-зрадника: «Він стрілив. Я між трупи повалився». Мотив роздвоєння особистості традиційно символізований образом двійника: Франко — добропорядний інтелігент, інтегрований у структуру суспільства, протистоїть Франкові-бунтарю, мужицькому синові, який руйнує усталений світ своїм запереченням і неприйняттям.

Це писалося 1883 р., а 1899 р. видруковано поему «Похорон», над якою Франко працював дуже багато, залишивши поетичні та прозові варіанти і написавши навіть вступну замітку з поясненнями. Тільки з пояснень можемо дізнатися, що автора надихала легенда про великого грішника Дон-Жуана де Теноріо, «що навертається

на праведний шлях візією свого власного похорону... Наш час великих класових і національних антагонізмів має значно відмінне поняття про великого грішника, ніж час Філіппа II і Торквемади*. Отже, тематично поема «Похорон» прилучається до «Легенди про великого інквізитора» Достоевського і до тематики «Фауста», проте ключовим її образом став образ участі великого грішника у власному похороні.

Поема знову починається образом бенкету ворогів, у якому бере участь герой, якого і тут зовуть Мироном. Він сидить серед переможців, слухає їх промови і відчуває себе зрадником, бо зрадником він і є — за намовою князя напередодні перемоги звів нанівець зусилля повстанців і видав їх ворогам. Та у відповідь на глузливі привітання князя на банкеті Мирон заперечує своє плебейство і свою зраду:

*Віг перших літ, коли в мні
п'ямка стала,
З плебейством я воюю без упину.
І я плебей? Ні, я аристократ!
Таким родився і таким загину.
.....
Я з тих, що людо ведуть,
мов стовп вогнистий,
Що вів жидів з неволі фараона;
З тих, що їм дана власть
і ціль висока,
Життя чи смерть,
все є для них корона.*

Мирон-Мойсей, Мирон-пророк і аристократ духу пояснює своє ставлення до народу і мотиви зради:

*Я гнав його, немов лінивий скот,
В огонь і січу, в труди й небезпеки,
Щоб знівечить плебейські
всі інстинкти,
Щоб гартувались лицарі-запеки.
І близька вже була моя перемога,*

*Та я пізнав, що се побіда мас,
Брутальних сил,
плебейства і нетями,
А так не хотів я побігти вас.*

Тому й прирікає Мирон на смерть свій народ, «бо краща від плебейської перемоги / для них була геройська смерть тепер».

*Чого не мав сей людо для повної перемоги?
Фізичних сил? О, ні, він мав їх тьму.
Лиш ідеалу брак, високих змагань, віри, —
І се, панове, се я дав йому.*

Та це не остаточний вирок автора — вирвавшись з бенкетної зали, Мирон потрапляє на власний похорон, народ впізнає в ньому вбивцю «справжнього» Мирона-двійника, повстанця, Мирона — плоть від плоті народної, — і герой помирас. В епілозі герой, який, виявляється, просто мав хворі марення, розмірковує:

*Чи вірна наша, чи хибна дороба?
Чи праця наша підійме, дивигне
Наш людо, чи, мов каліка та безнога,
Він в тім каліцтві житиме й усне?
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?
Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працюють на власній ниві — стиг,
Але не стиг у наймах у чужого?*

Буденні політичні проблеми у мареннях — поетичних візіях набувають у Франка метафізичного значення, виявляють властиву їм подвійність і парадоксальність. З політичного боку тут можна зазначити тезу, яка дедалі більше відділятиме Франка від драгоманівської орієнтації на європейсько-російську ліберально-демократичну перспективу («чом працюють на власній ниві стиг, / але не стиг

* Франко І.
Твори: В 20 т. —
К., 1953. — Т. XII. —
С. 547.

у наймах у чужого»: прирівняно працю в іншій культурі й політичному середовищі до сну духовного каліки-народу). З філософськи-поетичного боку практичні питання відлунюють у роздвоєність Франкової душі між позитивістським раціональним і прагматичним баченням конкретної реальності та темним, діонісійським, нервовим устремлінням «на штих поза можливим», пристрастю бунтаря, для якого чим гірше, тим краще, бо колись таки навчить.

Ці ж мотиви виразно простежуються в поемі «Мойсей», яка починається звертанням до народу, повним болем і прокльонів:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорозжжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
Твоїм буюущим гушу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.*

.....
*Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність,
Усякому, хто зрадою й розбоєм
Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?*

В одному з прозових варіантів «Похорону» герой піднімає тост за свободу як абсолютну — «свободу думок і недумства, свободу переконань і браку переконань, свободу характеру і безхарактерності» — і протиставляє її «аскетизму», який розуміє як «все, що в'яже чоловіка, що змушує його йти такою, а не іншою дорогою».

Абсолютна свобода як діонісійський хаос дозволяє Мирону-зраднику, натхненному високою

ідеєю, зробити будь-який політичний крок. Але попри всю пристрасність Франка його любов-ненависть до свого краю і народу не є вибором на користь абсолютної свободи. Він все ж іде «такою, а не іншою дорогою».

Чи має Франко відповіді на питання, що гнітили його все життя? Вже постійна поява двійників «Мирона» свідчить про те, що такої однозначної переконаності у нього не було. Мойсей теж змагається з голосом Азazelя, власне, зі своїм двійником і двійником Єгови, не витримує і, знеможений у боротьбі з сумнівами, в мить слабкості говорить собі: «Обманув нас Єгова!» — і тоді Єгова з'являється і говорить те ж, що говорив той Мирон-зрадник і «аристократ духа»:

*«О, я знаю ту вашу цїпку,
Ненаситную вдачу!
Ви б на житній землі розповзлись
На погоду богячу.*

.....
*Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.*

Перегукування з євангельським сюжетом про спокушання Христа в пустелі тут очевидне: кликати людей, спираючись на «жолудкові інтереси», нагодувавши народ хлібом — річ негідна Христа, негідна й пророка, народного вождя. Розумний прагматик завжди розраховує на цїпку і ненаситну вдачу; елітарний дух пророка ширяє над пустелею «житної землі», поставивши перед народом мету на крок не тільки поза реальним, а і поза можливим, створюючи ту напруженість, яка тільки й може викресати Прометеїв вогонь.

На зламі століть, коли в суспільній атмосфері загострилося чуття суб'єктивності, Франко здійснює перегляд певних філософських настанов, що зв'язували його з позитивізмом і Драгомановим. «Особливо останнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції проти одностороннього Марксістського економічного матеріалізму чи фаталізму», — пише він в статті «Поza межами можливого». Повернення до ідеалу як головного рушія суспільного прогресу, навіть виробництва, змушує Франка зробити радикальні висновки, що протиставлять його погляди концепції загальнолюдських цінностей. Ідеалом у сфері суспільного життя, що синтезує всі інші цінності, для нього є тепер «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвитку нації. Все, що йде за рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації»^{*}.

За те, що Мойсей піддався сумнівам, він покараний Єговою — не побачить землі обітованої. Так само, як ті каменярі: «ми ломимо скалу, рівняєм правди путі, а щастя всіх прийде по наших аж кісточках». Але йти по цьому шляху до невідомої далекої мети — святий і важкий обов'язок: «важче ярмо твоє, мій рідний краю. / Не легкий твій тягар!». Це єдине, що твердо знає Франко, і все-таки «аскетичний» шлях життя йому ближчий, ніж абсолютна свобода. Тому і вибір ідеалу, в тому числі ідеалу самостійної

України, для нього означає «не можу інакше», а не підрахунки співвідношення мети й засобів. Умовність поділу на можливе і неможливе — ось головний мотив, який ми врешті-решт чуємо у Франка тоді, коли йдеться про пошук раціонального розв'язання великої соціальної проблеми. «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до него, інкаше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його нам, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина»^{**}. Так розв'язано питання про співвідношення розуму, волі і почуття.

§ 7. НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

Грушевський як учений

Михайло Сергійович *Грушевський* (1866—1934 рр.) належить почасти до старшого, почасти до молодшого покоління української націонал-демократії. За віком він радше один із старших «дітей», як Грінченко, Коцюбинський, Липа, Самійленко; небагато молодша від нього Леся Українка. Публікуватися почав 1890 р., перед війною йому було вже під п'ятдесят, 1917 р. в середовищі Центральної Ради його називали «батьком» — і не тільки через величезне чоло та бороду, грандіозний список наукових праць та причетність до всіх «українських справ», а й через культурно-політичну близькість саме до старшого покоління.

Грушевський вчився у Антоновича в Київському університеті, нале-

^{*} Франко І. Поza межами можливого // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — С. 86.
^{**} Там же. — С. 87.

жить до його Київської документалістської школи. Від Драгоманова Грушевський взяв, можливо, хіба що уявлення про українську культуру як «плебейську» і селянську^{*}. Проте Драгоманов намагався спрямувати українську культуру на міські та європейські шляхи. Що ж до Грушевського, то він залишається «народником» у соціологічному й філософському розумінні від самого формулювання своєї програми у вступній лекції, виголошеній 30 вересня 1894 р. у Львові. Тут Грушевський зазначає, що історія України-Русі є єдиний процес і може бути предметом вивчення тому, що всі її періоди сполучені єдиною ідеєю — «змаганнями народними», і «народ, маса народня зв'язує їх в одну цілісність і єсть, і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки». У зв'язку з цим вся культура, якою живиться населення певної землі і яку воно продукує, може бути розглянута лише остільки, оскільки вона відображає ідеї цієї народної маси: «Культура, що розвивається у верхніх верствах наро-

ду, цікава нам головним чином не сама по собі, як тим, що відбивається в ній загальнонародного»^{**}.

Як зазначає О. Прицак, Грушевський приїхав до Київського університету з дещо припізненими загальноідеологічними уявленнями: в його віддаленій Холмщині, а потім на Кавказі він спілкувався з українською літературою та науковими публікаціями через треті руки, переважно через журнали, і виніс лише загальні народницько-ліберальні переконання, до того ж із впливом сімейної релігійності. Переїзд на навчання в атеїстичне студентське середовище Києва спричинився до тривалої кризи.

Таким чином, Грушевський був абсолютно нечутливий до спроб соціології обійтися без абстрактного «героя історії», анонімних соціальних сил чи народних мас. Як і для Костомарова, для Грушевського все те, що виходило за межі народного, тобто селянського, кола інтересів, втрачало національну атрибуцію. Проте в ході роботи над історією української культури XV—XVII ст. Грушевський істотно змінив свої орієнтації: він безумовно відносить до української культури також професійну, міську, орієнтовану на релігійні цінності і потреби, в тому числі книжну літературу, писану не народною українською мовою. Таке розширення горизонту національної культури не було тоді безперечним і суперечило вихідному прагненню не орієнтуватися на культуру «верхніх верств народу».

Коли на запрошення Вовка і Ковалевського Грушевський прибув до Парижа і завдяки Ковалевському ознайомився з французькою соціологією, він з радістю знайшов собі опертя в

^{*} Прицак О.
Історіософія Михайла
Грушевського //
Грушевський М.
Історія України-
Руси. — К., 1991. —
Т. 1.

^{**} Там же. — С. 111.

концепціях Е. Дюркгейма та Л. Леви-Брюля. Обидві концепції полонили Грушевського, і подальшу частину своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» він писав уже, за власними визначеннями, як соціолог.

Вже сама ідея подати історію України аж від найдавніших часів до наших днів не як якісь «українські клапти в російській історії», за висловом ученого, а як суцільний історичний процес, мала невмируще значення. Початок праці Грушевського над «Історією України-Руси» підводив ризик під цілою епохою української національної історичної самосвідомості і починав новий її етап. Та обставина, що за колосальну працю, непосильну для однієї людини, Грушевський взявся без ясної історіософської перспективи, озброєний достатньо примітивними загальними концепціями, лише полегшила йому роботу з величезним матеріалом.

Проблеми, які постали перед ним як перед істориком, були пов'язані передусім із загальною концепцією історії. По-перше, Грушевський потопав у матеріалі, чим далі, тим більше, тому так і не спромігся дійти хоча б до половини того масиву історичних подій, які хотів описати. Цього б він, напевне, уникнув, якби відсівав фактаж згідно з вимогами концепції, але тоді б ми не мали такого чудового живого викладу в безмежній історичній перспективі, такого широкого фундаментального історичного полотна. По-друге, приймаючи концепцію поділу праці Е. Дюркгейма, концепцію соціальної структури та різних функцій соціальних класів (всупереч марксистським «критикам» Грушевського, він чудово розумів і показував

особливості позицій різних соціальних сил в історії), Грушевський не міг залишатися на старих народницьких засадах. Він не міг не побачити і не показати, що в певні періоди історії народні маси виступають як «чернь», і, отже, носієм прогресивних і відповідних до інтересів нації тенденцій виступають окремі елітарні кола, наприклад, козацька старшина. Це торувало шлях до елітаристськи-консервативних концепцій, в попередню епоху репрезентованих Кулішем. Проте Грушевський залишається загалом на старих, народницьких засадах.

Грушевський видрукував перед революцією сім томів своєї «Історії України-Руси», що охоплювали період до XVII століття. Крім того, він опублікував короткі історичні огляди, які відіграли чи не найбільшу роль у піднесенні української культури: «Очерк истории украинского народа», що витримав з 1904 р. по 1911 р. три видання, і «Ілюстровану історію України» (Київ, 1912 р.). Окреме коло його інтересів — історія української літератури, три з п'яти томів якої він видав перед революцією. Незалежно від того, як приймалися ці твори, завдяки Грушевському наявність окремої національної української історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Шевченкові — наявність окремої української мови і літератури.

Напередодні війни і революції не було в українському національному русі постаті, яка могла б зрівнятися з Грушевським своїм авторитетом, і цей авторитет насамперед завдячував науковому доробку вченого і неймовірно цілеспрямованій організаторській праці. Пізніше він вражав своїх колег тим, що працю-

вав за будь-яких умов, навіть під час головування на засіданнях в революційному Києві, вичитуючи свої верстки. Цей невеличкий сухорлявий чоловічок мав затятий характер, був упертим та егоцентричним, але відданість його науці й «українській справі» не мала меж.

Феномен Грушевського не пояснюється самими лише його вольовими рисами та обсягом його наукового доробку. Головне все ж полягало в тому, що Грушевський писав історію України. Не було іншого поля для формування національної самосвідомості настільки важливого, як осмислення власного історичного «Я». З тих, хто в захваті називав Грушевського батьком, переважна більшість не читала його академічних творів; для них пояснення національної генеалогії залишалось чимось близьким до міфу, їм достатньо було віри в те, що «батько» все описав і пояснив. Але для кожного, хто хотів заглибитися в справу, можна було розкрити книжки професора й спиратися на останнє тверде підґрунтя історика — документ. Багато з цих документів уже навіки втрачено, і ми можемо лише з вдячністю згадувати ретельного дослідника за те, що він їх для нас зберіг.

У 1917 р. Грушевського вумовили стати членом партії українських есерів. Він погодився з огляду на те, що есери орієнтувалися на селянство, а це збігалось з його власними орієнтаціями. Проте треба зважити на те, що в ті роки всі так само називали себе соціалістами, як зараз, після поразки комунізму, лякаються цього слова. Насправді Грушевський був і залишився класичним націонал-демократом лівого, народницького напрямку.

Нова політика галицької націонал-демократії

У польській громаді Галичини були демократичні, орієнтовані на співпрацю з українцями елементи, але загалом галицька польська шляхта залишалась вкрай консервативно-націоналістичною. Наприкінці 80-х років стосунки з поляками Ю. Романчук характеризував як «замкнену, глуху ненависть».

В австро-угорській політичній системі питання, що виходили за межі внутрішньої політики, як от польська або українська проблеми, знаходилися у віданні міністерства закордонних справ, наприкінці століття — почасти у віданні військової розвідки й генерального штабу. У зв'язку з загостренням австро-російських відносин і польська, і українська проблеми набули першого значення для зовнішньої політики імперії.

В 1879—1895 рр. прем'єром і міністром внутрішніх справ Австро-Угорщини був Едуард фон Тааффе, який проводив клерикально-федералістичну політику і взяв курс на «нову еру» в польсько-українських стосунках. Оскільки вже існувала угода з поляками стосовно долі Галичини, виникла складна ситуація, що вимагала прямих україно-польських переговорів. У зв'язку з падінням престижу москвофілів йшлося про угоду між польськими національними лідерами і народовцями. Організацію переговорів було покладено на намісника Галичини К. Бадені. В поагодженні стосунків між польською та українською громадами було особливо зацікавлені консервативні східноукраїнські діячі, оскільки їх турбували насамперед умови для культурницької роботи на

потреби України. Ініціаторами угоди стали В. Антонович і О. Кониський.

Переговори почалися обережно, як особисті стосунки в колі А. Сапега — О. Барвінський — О. Кониський — В. Антонович — А. Хамец — А. Тележинський (троє останніх училися разом в університеті, Хамец був учасником польського повстання 1863 р. і переховувався у Антоновича, потім виїхав до Австрії і став відомим поліцейським чином). За спиною учасників переговорів, крім Бадені та Романчука, стояли митрополит Сембратович і маршал галицького сейму Е. Сангушко. Крім того, О. Кониський домовлявся з редакцією «Діла» — І. Белеєм та І. Гладилевичем — про свою співпрацю з редакцією народовецького органу, але безрезультатно.

Переговори викликали гостре невдоволення у радикалів-драгоманівців — Франка, Павлика, Терлецького та інших, які 4—5 жовтня 1890 р. скликали збори радикальної інтелігенції у Львові і проголосили створення РУРП — Русько-Української Радикальної Партії. Можливість об'єднання блоку українських клерикалів і націонал-демократів з польськими націоналістами викликала стурбованість Драгоманова. Він розумів, що йдеться не стільки про польсько-українську, скільки про австро-українську угоду і, отже, про радикальний пронимецький поворот у політичних орієнтаціях українського руху, згубний для престижу руху в Наддніпрянській Україні.

25 листопада 1890 р. на сеймовому засіданні голова українського парламентського клубу Ю. Романчук прологосив початок «нової ери». Український клуб декларував готовність до співпраці на засадах вірнос-

ті католицькій церкві й австро-угорській державі та династії Габсбургів за умов визнання рівноправності українців на економічному та культурному полі. Краківські польські політики не відгукнулися ніяк, а «подоляки» зустріли «еру» вороже. Почалася напружена полеміка в українських колах, сеймовий клуб розпався.

Політика «нової ери» продовжувалась недовго. 1894 р. більшість народовців на чолі з Ю. Романчуком відмовилась від неї і оголосила про перехід до опозиції. Навесні 1894 р. п'ятеро послів до сейму виступили з ініціативою скликати з'їзд мужів довір'я від усіх українських партій — народовської, радикальної та москвофільської. Спільної програми не вийшло, але радикали спробували принаймні поєднатися з народовцями. На позиціях співпраці залишилися клір, О. Барвінський та А. Вахнянин із часописом «Руслан» (з 1896 р.). З групи Барвінського — Вахнянина виросла невелика Християнсько-Суспільна Партія.

Тим часом програма ініціаторів «нової ери» поступово реалізувалася. Вона передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Шевченка статусу Наукового з перспективою перетворення його на українську Академію на зразок чеської, розвиток українського шкільництва. Фактично було відкрито кафедру української історії (яка називалась кафедрою історії Східної Європи), Наукове Товариство ім. Шевченка із постійною субвенцією на нього, проте неакадемічного статусу; засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Ста-

ніславові та жіночій у Львові; паралельні українські класи при Коломийській гімназії, учительську утраквістичну семінарію у Самборі; відокремлено українську гімназію від польської у Перемишлі тощо.

Намісник Бадені був проти роботи Антоновича на кафедрі, отже вирішено було запросити його учня М. Грушевського, який входив у Києві до молодіжного оточення Кониського, друкував художні твори в «Ділі» ще гімназистом, користуючись покровительством Нечуя-Левицького. Антонович не схотів їхати до Львова, посилаючись на сімейні обставини, але насправді він не бажав брати участь в інтригах у новій обстановці і покладався на бойовий характер Михайла Грушевського. Двадцятивосьмилітній Грушевський переїхав до Львова 1894 р., став на чолі кафедри, очолив історико-філософську секцію НТШ.

Проект реорганізації Товариства ім. Шевченка розробляли О. Кониський, О. Барвінський та І. Франко ще 1888 року. 1892 р. до реорганізованого Товариства Франка не було прийнято, проте одразу після переїзду до Львова Грушевський ставить перед управою НТШ питання про залучення його до співпраці. Наступного року Грушевський став редактором «Записок Товариства ім. Шевченка». А 1896 р. виникла статутна криза в НТШ, яка закінчилась обранням Грушевського головою НТШ 2 лютого 1897 р. і прийняттям нового статуту, який наближав НТШ до академічної установи. Франко увійшов до президії НТШ як «референт філологічної секції».

З 1895 р. виходять «Записки Наукового товариства» під редакцією Грушевського (вийшло 100 томів до

1914 р.) і низка неперіодичних видань. Журнал «Зоря», що від О. Партицького 1885 р. перейшов до Товариства ім. Шевченка, було за ініціативою М. Грушевського об'єднано з журналом І. Франка «Житє і слово», і з 1898 р. на їх основі виходить журнал НТШ «Літературно-науковий вісник» (головний редактор М. Грушевський, члени редакції І. Франко, О. Борковський і О. Маковей, останні двоє пізніше замінені видатним етнографом В. Гнатюком).

Група «молодших» радикалів, які проголосили себе марксистами, — Юліян Бачинський, Вячеслав Будзинівський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Євген Левицький, Володимир Охримович та інші — опублікувала в «Народі» за 1 травня 1891 р. свої власні політичні вимоги, а 18 вересня 1891 р. на конференції у Львові проголошено Українську Соціал-Демократичну Партію як частину австрійської соціал-демократії.

Ю. Бачинський видає 1895 р. у Львові брошуру «Україна ingredienta», де висуває гасло самостійності України. Під її впливом з'їзд радикальної партії у Львові 1895 р. приймає заяву про політичну самостійність України як програму-максимум. Гасло самостійності підтримане студентською маніфестацією на Високому замку у Львові після виступу Л. Цегельського (1898 р.). Тоді його приймають як програму-максимум і УСДП, і народовці.

Грушевський виступав посередником в об'єднавчих переговорах українських партій, у нього і деяких інших галичан виникає ідея «третьої партії». Влітку 1899 р. на Археологічний конгрес у Київ приїжджають, незважаючи на демонстративну відмову галичан у зв'язку з забо-

роною української мови, О. Колесса та М. Шухевич зі Львова. Справжньою їх метою було досягнення грошової підтримки громадівців для створення «третьої партії». Восени з цією ж метою до Києва приїхав Грушевський і зустрівся зі «старими». Грушевський намагався заспокоїти громадівців щодо союзництва народівців і москвофілів на виборах, пояснюючи, що передвиборні блоки — справа нормальна, що слід відрізняти «твердорусинів» від москвофілів, і критикував австрійську урядову національну політику. Це мало б викликати роздратування у правих — але Кониського не було, Антонович мовчав, а Лисенко і Науменко були мирно настроєні завдяки розмовам Колесси та листам Франка. Підтримки Грушевський не зустрів; натомість керівники Громади запропонували Грушевському і Франкові об'єднати народівців і радикалів на соціалістичній програмі. Обидва ввійшли до комітету реформ, а на з'їзді нової партії — до її проводу.

26 грудня 1899 р. у Львові засновано Українську Національно-Демократичну Партію, до складу якої ввійшли члени правого крила РУРП і більшість народівців. До Народного комітету УНДП обрані М. Грушевський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак та І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в січні 1900 року. Першого січня 1900 р. УНДП прийняла в програмі-максимум вимогу соборної незалежної України, «де б усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу». Реальна програма вимагала автономії українського краю в рамках Австрії.

Невдовзі і Франко, і Грушевський виходять із УНДП, Франко — як не-

примиренний радикал, Грушевський — як людина, якій важко ужитися з націонал-демократичним галицьким керівництвом.

Згодом УНДП стала найвпливовішою партією Галичини. Її підтримує новий митрополит (1901—1944 рр.) Андрій Шептицький, який ставить на меті утворення українського патріархату з осідком у Києві під зверхністю папи Римського. 1908 р. Шептицький здійснив таємну подорож до Росії, зустрічався з представниками різних сил, у Велеграді, колишній столиці Великої Морави, регулярно проводив екуменічні зустрічі.

1900 р. з ініціативи москвофільської Руської Ради постає «Русская народная партія». Зміцнюються зв'язки галицьких москвофілів з російським імперським панславізмом. 1909 р. в Петербурзі засновано «Галицко-русское общество» на чолі з Бобринським. Більш помірковані «старокурсники» залишалися лояльними щодо Австрії; «новоккурсники» йшли на співпрацю з Росією до кінця. З окремими москвофілами, в тому числі провідними, співробітничала російська розвідка.

Польські консервативні націоналісти, які переважали в Галичині, подекуди підтримували москвофілів, відчуваючи загрозу з боку «українців».

«Правиця» ППС — підпільна бойова частина партії на чолі з Пілсудським — пропонує 1906 р. свої послуги австрійському генштабу. Австрійські розвідники утримуються від формальної співпраці, розраховуючи, проте на те, що під час війни матимуть добру розвідувально-диверсійну мережу.

Таким чином, напередодні війни існують таємні політичні і військові

зв'язки Росії з промосковськими антипольськими галицькими колами, Австрії з антимосковськими польськими колами. Подібних зв'язків у Австрії чи Німеччини з українськими колами не було. Однак політично галицькі націонал-демократи чітко орієнтовані на антиросійський австро-німецький блок.

З 1899 р. у Львові регулярно проводилися студентські віче за участю студентів-українців інших австрійських університетів. Студенти вимагали українського університету. Після виборів 1907 р. намісник граф Анджей Потоцький, звинувачений у змові з москвофілами проти націонал-демократії, був убитий студентом-українцем. Віче 1910 р. відбулось без дозволу ректора і закінчилось криваво. Під час бійки між поляками та українцями в університеті загинув українець Адам Коцко, студент Леонтович був тяжко поранений.

Під впливом заворушень і на тлі загострення стосунків з Росією уряд імперії 1912 р. робить кроки назустріч українцям. Крайова адміністрація одержує вказівку про однакове трактування обох народностей, починає розв'язання проблеми українського університету, збільшує дотації на культурні та економічні потреби українців, визнає селянське товариство «Сільський господар» на чолі з Є. Олесницьким загальнокрайовим становим представництвом українських селян. На цей час українська Галичина, набагато бідніша й відсталіша в агротехнічному відношенні, ніж Наддніпрянина, була незрівнянно краще організована: крім політичних партій, тут діють 3 тис. українських народних шкіл, 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл, 2 944 читалень

«Просвіти», понад 500 кооперативів з розвинутою інфраструктурою, преса, спортивні організації «Сокіл» (з 1898 р.) і «Січ» (з 1900 р.).

Згідно з цісарським листом від грудня 1912 р., у Львові 1 вересня 1916 р. мав відкритися український університет. У планах австрійського уряду було перетворення НТШ на Академію.

На виборах до сейму 1913 р., що відбулися після дострокового розпуску сейму скликання 1908 р., було обрано 30 послів від українських партій і від москвофілів.

7 грудня на таємній нараді українських партій прийнято рішення: «З огляду на добро і будучину української нації по обох боках кордону, на випадок війни між Австрією і Росією, все українське громадянство однозгідно і рішуче стане по боці Австрії проти Російської імперії, як найбільшого ворога України»^{*}.

На цьому тлі відбувається конфлікт у керівництві НТШ, що закінчився усуненням Грушевського.

Грушевський принципово займав «надпартійну» позицію, що й підтвердив під час нетривалого перебування в Україні в часи революції. За цим стояли і його наукова позиція, що не могла витримувати політичного диктату, і його нездатність ходити під чийось керівництвом взагалі.

Особисті конфлікти у Грушевського в житті були частими, хоча спочатку у Львові вони не мали політичного характеру.

Опозиція в НТШ була пов'язана з Михайлом Павликом. Павлик працював бібліотекарем НТШ по 2 год. на день і у квітні 1900 р. обраний дійсним членом НТШ, а 1902 р. став секретарем філологічної секції. Криза поча-

^{*} Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — С. 489.

лася з прохання Павлика підвищити йому зарплатню і закінчилася виступом Павлика «проти монархічного ладу в нашій товаристві». Павлик разом із С. Дністрянським та С. Рудницьким, географом, учнем Грушевського, уклали проект Статуту НТШ, який мав би поставити Голову НТШ під контроль Ради Товариства. 1904 р. Грушевський подав у відставку і повернувся лише після довгих умовлянь Б. Грінченко, М. Коцюбинський та інші просили Франка, Гнатюка і Томашівського не подавати у відставку. Вершиною конфлікту стали статті Павлика в народовецькому «Ділі» «Не кличте всує!», спрямовані проти Франка за відхід від Драгоманова і проти Томашівського за панегірик Грушевському, і «І ще раз: не кличте всує!», де вже мали місце іронічні оцінки «Історії України-Руси». Франко за мовчазної згоди головного редактора — Грушевського, відповів нищівним «Михайло Павлик. Замість юбілейної сільветки» (ЛНВ, т. 29, кн. 3, 1905).

Ці скандали відбувалися впродовж 1904—1905 рр., але тут у Росії сталася революція, і Грушевський виїхав до Києва, перенісши туди й «Літературно-Науковий Вісник».

Конфлікт був особистим, але невдоволення Грушевським назривало. Природне використання Львова і львівських інституцій для потреб цілої України викликало роздратування у галичан, бо послаблювало позиції галицького суспільства в боротьбі навколо власних повсякденних проблем. Характерно, що Грушевський приймав незалежницьку ідеологію галицьких політиків, будучи «народовцем», але повернувся до федералізму з відходом від політичних партій і оголошенням

своєї «надпартійності». Так само, як і «соціалізм» Грушевського, це було всього лише тверезим урахуванням реальної ситуації в Наддніпрянській Україні.

Великий конфлікт назрів у 1913 р., але вже перед ним було розходження Грушевського з Франком. Одразу після публікації О. Огоновським шеститомної «Історії літератури руської» Франко 1907 р. загорівся бажанням написати «Історію української літератури», яка «стане гідно обік «Історії України» Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо»*. Чим далі писав Франко свою невдалу працю, чим більше чинив опір Грушевський її публікації, тим гіршими були їхні стосунки. Досить сказати, що Франко вирішив, ніби первісний текст київського літопису написаний віршем, і намагався «реконструювати» цей текст віршами старослов'янськими та українськими. 1915 р. Франко вже писав про «фальшиві історичні конструкції проф. Грушевського».

Останній конфлікт виявився вже суто політичним, хоча в ньому був свій драматизм: ініціатором конфлікту став талановитий учень Грушевського Степан *Томашівський* (1875—1930 рр.), який разом з Франком так активно підтримував Грушевського в 1904—1905 роках.

1911 р. Грушевський надрукував збірник статей «Наша політика», в якому критично аналізував галицьку політичну ситуацію. Він вбачав у ній відрив політичного керівництва від народу, втрату ідеології, занепад культурно-національних вартостей.

Керівники УНДП запропонували, по суті, усунути Грушевського від керівництва НТШ, і це знайшло підтримку у провідних науковців.

* Див.: Корнійчук В. «Історія України-Руси»

М. Грушевського в рецепції І. Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна. — Львів, 1995. — С. 94.

Франко тоді вже почувався зовсім хворим, а Степан Томашівський, імовірно, був автором анонімної брошури «Наша політика і професор Грушевський», що вийшла того ж року. 1913 р. видрукувана ще одна брошура проти Грушевського за підписом «Комітет народного добра», дуже зла за тоном.

Грушевський подав у відставку. Наступником його обрано С. Томашівського.

Томашівського розділяли з Грушевським не тільки особисті непорозуміння: розходження були і політичні, і навіть світоглядні. Грушевський залишався народником, для нього невиразна маса трудящих була не тільки справжнім носієм національної культури, а й творцем історії. Томашівський повертається до того історичного світогляду, підвалини якого заклав ще Куліш. Історію, на його погляд, творять національні еліти, і саме це уявлення є засадовим для державницької школи, що її розвинув молодший колега Томашівського В. Липинський.

Подальший хід подій показує, що звинувачення, висунуті Грушевським галичанам 1911 р., були всього лише дуже абстрактним і невиразним формулюванням глибинних розходжень. Цілком зрозуміло, що політичне керівництво наддніпрянської України не могло прийняти австро-німецької орієнтації напередодні війни.

Ще у березні 1911 р. наддніпрянці А. Жук, В. Дорошенко, Л. Юркевич, В. Степанківський, В. Липинський і галичанин В. Кушнір вели переговори про створення органу «Вільна Україна» — зародку пронимецької та антиросійської Спілки Визволення України. Липинський звертався до Гру-

шевського з пропозиціями підтримати організацію, але Грушевський поставився до цієї ідеї дуже обережно. Липинський сам, повідомляючи про відповідь Грушевського, радив колегам бути обережними із австрофільством. Уже після початку війни, виїжджаючи до Росії, Грушевський зустрічався з керівниками СВУ у Відні, не підтримав їх ідей, але пообіцяв тримати у курсі справ через нейтральні країни. До відомостей про СВУ керівники націонал-демократії в Києві поставилися неприхильно.

Активним діячем СВУ став противник Грушевського ще з часів конфлікту з Павликом Степан Рудницький (1877—1937?). Його оцінюють як фундатора української геополітики*. Пізніше, 1926 р., Рудницького, одного з відомих діячів Західно-Української Народної Республіки, професора Вільного українського університету в Відні, запросили в УРСР, де він очолював Український науково-дослідний інститут географії і картографії в Харкові аж до арешту 1933 року. Рудницький опублікував 1923 р. в Берліні книгу «Українська справа зі становиська політичної географії»; книга написана 1920 р., але можна думати, що співробітництво Рудницького з СВУ ґрунтувалось на подібних геополітичних ідеях. З позицій Рудницького, обґрунтованих у цій книзі, Росія як імперія існуватиме тільки за умов, коли до її складу входить Україна; без України вона не втримає свого великодержавного статусу. З погляду Рудницького, незалежність України і втрата Росією статусу імперії спричинились би до того, що Росія — на користь собі і цілому світу — зосередилась би на власних внутрішніх

* Див.: *Torbakov Igor. A rebirth of ukrainian geopolitics. — «The Harriman review». — Spring, 1996.*

проблемах. Підтримка Рудницьким та шерегом інших політиків Німеччини в першій світовій війні недвозначно говорить про те, на що вони розраховували.

Наскільки реалістичними були розрахунки галицьких політиків, показав розвиток подій в час війни.

У мемуарах колишнього начальника розвідувальної служби австрійської армії Макса Ронге говориться, що спочатку австрійці покладали певні надії як на польські легіони, так і на СВУ під керівництвом Меленівського та Скоропис-Йолтуховського і групу зарубіжних українців на чолі з М. Залізняка. Проте спочатку Міністерство закордонних справ, а в середині 1915 р. і розвідувальний відділ припинили стосунки з СВУ. «Ставлення населення зайнятої нами Волині жодним чином не говорило про те, що воно чекає від нас звільнення. Переважна маса українців не визнавала нас... Були, щоправда, і такі російські українці, які мріяли про звільнення і приєднання до центральних держав, але це були одиниці, які не справляли жодного впливу на загальну масу, і ми їх могли використовувати тільки в нашій розвідувальній службі як агентів проти Росії. Серед полонених української національності їх пропаганда не могла добитися успіху. Ці полонені цікавились соціалістичними ідеалами і в жодному разі не національними»*.

Дещо оптимістичніше дивились на перспективи українського руху німці, не обтяжені проблемами польських організацій, але й тут серйозного успіху в СВУ не було. Приголомшуючий успіх мала місія СВУ до Туреччини, яка закінчилася декларацією Талаат-паші про виз-

нання необхідності утворення української держави. Виношувалися плани військово-морського десанту біля Одеси чи на Кубані, в якому разом із турками взяли б участь і українці, але тут схаменулися самі керівники СВУ, які визнали (в грудні 1914 р.) таку акцію політично шкідливою. Розгром турецької армії Росією зробив проблему неактуальною.

«Батьки і діти» в наддніпрянській націонал-демократії

Поворот в орієнтаціях галицької націонал-демократії загострив обстановку в керівництві наддніпрянського Громадовського руху. Відмовившись від культурно-політичної стратегії Драгоманова, не підтримуючи і проавстрійської політики Антоновича — Кониського, Київська Стара Громада залишалася на невизначених культурницьких позиціях. У середовищі громадівців визрівав конфлікт «батьків» з молодшим поколінням.

1890 р. в Харкові створено таємне «Братство Тарасівців»; засновником його був Іван *Луца* (1865—1923 рр.), лікар, який писав під псевдонімом «Петро Шелест» (!). Товариство було нечисленне і після арештів 1893 р. швидко розпалося. Проте значення його виходить за рамки звичайної історії таємних товариств; досить згадати його учасників — Борис *Грінченко* (1863—1910 рр.), Микола *Міхновський* (1873—1924 рр.), пізніше Михайло *Коцюбинський* (1864—1912 рр.), Володимир *Самійленко* (1864—1925 рр.), Микола *Вороний* (1871—1942 рр.), Євген *Тимченко*, Олександр *Черняхівський*, Володимир *Шемет* та інші. Серед тодішніх «тарасівців» — чи не най-

* *Ронге Макс*. Разведка и контрразведка. — К., 1993. — С. 124.

відоміші постаті українського літературного та політичного життя нового покоління. Якщо згадати, що через кілька років (точніше, 1900 р. і теж у Харкові) заснована Революційна Українська Partія (РУП) і серед засновників її — син професора Дмитро Антонович, син Олександра і Софії Русових Михайло Русов, то складається враження про сильну радикалізацію молодшого покоління діячів національного руху.

Серед молодих лідерів справді багато прямих нащадків старшого покоління. У Михайла Старицького було дві дочки; старша Людмила вийшла заміж за згаданого доктора О.С. Черняхівського, молодша Марія («Муха») — за Івана Стешенка (1873—1918 рр.), який єдиний з молодшого покоління був членом Старої Громади. Євген Тимченко був родичем Антоновича з боку першої дружини, сестри О.Ф. Кістяківської; Богдан Кістяківський доводився дружині Антоновича племінником і був його хрещеником. Одружений був Богдан на дочці відомого громадського діяча Марії Беренштам. Численна родина Косачів, племінники і племінниці Драгоманова, а серед них насамперед — Леся Українка, відігравали значну роль у культурному й політичному житті.

Така «сімейність» говорить радше про нечисленність громадського рухівського активу. Але все ж слід сказати, що те нове радикальне покоління, що почало з 90-х років тіснити старших громадських лідерів, виростало поза вузьким колом націонал-демократичних гуртківців. Це були молоді люди з нижчих прошарків «освічених класів», вони вчилися, звичайно, в російських гімназіях, але їм уже була доступна ук-

раїнська література, вони виростили на Шевченкові, журналах українською мовою, на українських віршах, які майже поголовно намагались писати і самі, на українському театрі, що полонив багатьох освічених українців, молодість яких припала на кінець століття. Конфлікт став конфліктом «батьків і дітей» у переносному розумінні.

Заклики тарасівців вражали своєю категоричністю: «тепер українофіли вже неможливі, як дійсні і щирі патріоти, як люде ідеї. І коли ми бачимо тепера, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сьміливо, не вагаючи ся можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат»^{*}. Ані «Братство Тарасівців», ані окремі молоді члени громадського руху не висували якихось радикальних політичних гасел. В маніфесті «Братства Тарасівців» йдеться про федеративний устрій Росії і Австрії; дуже радикально там сказано тільки про мову — «так кожен із нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по вкраїнському»^{**}. Про незалежну українську державу заговорив Міхновський тільки в брошурі «Самостійна Україна» 1900 р.; у Грінченка в його «Листах з України Наддніпрянської», надзвичайно войовничих за тоном, теж нічого нового в політичній програмі немає. Грінченко говорить про «незалежність української нації», але виявляється, що то незалежність в рамках конституційної Російської держави.

Увесь запал молодих радикалів звернутий на мову. «Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думає-

^{*} Profession de foi молодих українців // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Т. 1. — С. 22.
^{**} Там же. — С. 24.

мо, що се аксіома), то всяке відхилення він національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту, — себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток»^{*}. «Мусимо сказати голосно нашій молоді: дивіться, як не треба робити! Дивіться і згадайте поетове слово про тих перевертнів, що пособлюють і останню полатану сорочку здирати з матері-України!»^{**}.

Ця шалена й безкомпромісна позиція в мовному питанні виражала глибоку суть справи. Таку «програму» легко було аргументовано критикувати, але аргументи тут нічого не важили. Це була суто емоційна, ірраціональна позиція й опозиція, молоді діячі інституціоналізувались як етнічні націоналісти і протиставили себе «німецькому раціоналістичному лібералізмові» — бодай не в програмі, а тільки психологічно.

Соціально-психологічну природу цього протесту ясно видно в казці молодого Коцюбинського «Хо», написаній 1894 р. Хо — персонаж, що нагадує Гоголевого Вія: так само, як під поглядом Вія, під його поглядом мертвіє від жаху все живе. Проте Хо сам хотів би, щоб люди перестали його боятися і він міг піти на відпочинок, — і ось мужні борці за народну справу йдуть по селах, повні віри й любові до своєї країни... Кінець царства страху — ось як уявляються радикальному поколінню нові часи. Це ще не був конкретний програмовий крок — але тут уже було все для розриву з раціоналістичним поступовством, звичною до компромісів

повсякденною культурницькою роботою. Далі міг бути зроблений будь-який відчайдушний крок.

Гранична, не виміряна раціональними обрахунками позиція могла б бути не мовною, а якоюсь іншою, але обов'язково символічною: головне, що вона різко віддаляла авангард, еліту від сірої і хаотичної маси. Розходження стосувалися поки що енергії тієї самої просвітницької роботи. Далі елітаризм висунув гасло державництва. По суті, «національно-державницький» напрям був, з культурно-політичної точки зору, насамперед елітарним, ґрунтованим на винятковій ролі державотворчої еліти; саме цей крок мусив зробити енергійний «націонал», щоб порвати з негідним «українофільством».

А поки що молоді глузували з жалюгідних лібералів. Найпопулярнішими віршами Самійленка (автора переважно дуже бравурних патріотичних поезій, — між іншим, сьогодні всі знають лише його «Тихесень-

^{*} Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 104.
^{**} Там же. — С. 40.

кий вечір на землю спадає...») стали численні сатири на лінивих лжепатріотів, які не злязять з печі:

*Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.*

Прагматичний і розсудливий Чикаленко згадував, що на молодь завжди справляли велике враження палкі й плутані промови Івана Стешенка, після яких не можна було пригадати, про що ж він так пристрасно говорив. Із старими громадочцями Стешенко розмовляв з ледве прихованим презирством. Про Грінченка, якого Громада викликала з Чернігова до Києва для роботи над словником, Чикаленко розповідає, що той був дуже милий в приватній розмові, але ставав абсолютно нестерпним на засіданнях — чіплявся до кожної фрази, відстоював якісь незрозумілі позиції й принципи, був різким і сам без потреби ображався. Уживався він тільки з молодими керівниками видавництва «Вік» — С. Єфремовим, семінаристом В. Дурдуківським та ін. Мабуть, це було наслідком не тільки його вдачі, а й відчуттям ворожості до старшого покоління.

При цьому ні Грінченко, ні Єфремов не висунули нових культурницьких чи політичних вимог, залишаючись у рамках того ж таки просвітництва. І не посередніми віршами чи партійно-політичною діяльністю, а саме своїм культурницьким доробком і увійшов Грінченко в історію. Йому Україна зобов'язана й остаточним оформленням фонетичного правопису, і безцінним словником української мови.

У «Листах», підписаних псевдонімом «Вартовий», Грінченко називав серед тих нечисленних вождів української культури, які чинять опір обмосковленню, Антоновича, Кониського, Нечуя-Левицького і... «Чайченка», тобто себе самого. Радикальний національний рух спирався, таким чином, на традицію консервативного культурництва.

1900 р. Антонович з Кониським задумали створити Загальну українську організацію на засадах індивідуального входження «свідомих українців», а не вже існуючих Громад. Це була спроба якось обійти Стару Громаду. На I з'їзді цієї організації почесними членами її Ради обрано В.Б. Антоновича, П.Г. Житецького та М.В. Лисенка, а Кониський виявився настільки непопулярним навіть серед створюваної ним організації, що не був обраний нікуди. Загальна організація існувала, скликала з'їзди, вела, як і раніше Громади, культурницьку роботу, але не виходила на політично-партійну арену. Найбільшим авторитетом в українському національному русі залишався М. Лисенко, на засіданнях найчастіше головував або В. Науменко, або І. Шраг. Після революції 1905 р. в Київ переїхав Грушевський; він і став визнаним головою Загальної організації. Всього до організації входило, за свідченням Є. Чикаленка, «душ 150» по всій Україні.

Частина націонал-радикалів, які не вийшли за рамки політики та ідеології консервативного громадства, залишилася в єдиних організаційних націонал-демократичних структурах, тим більше, що розвиток революції на Наддніпрянщині не сприяв піднесенню національної свідомості, висуваючи дедалі більше соціальні проблеми і насамперед проблеми села.

Кількість передплатників україномовної преси, як згадує Є. Чикаленко, незалежно від змін її політичного курсу коливалася близько 5 тисяч. Пізніше, влітку 1917 р., передплатників було майже 6 тисяч. Це яскраво свідчить про перевагу соціальних та загальнодемократичних цілей у настроях суспільства Східної України над суто національними.

Коли почалися вибори до Державної думи, здійснювалися спроби виставляти кандидатів «від українців», але тільки на Полтавщині вдалося провести одного депутата — колишнього «тарасівця» В. Шемета. Учасники українського національного руху змогли пройти в Державну думу тільки через загальноросійські політичні партії, передусім через кадетів. 1908 р. було знову створено безпартійну організацію — Товариство Українських Поступовців (ТУП), з єдиною програмовою вимогою — федеративний устрій Росії та автономія України. Фактично це була невелика група, як тоді говорилося, «свідомих», «твердих» або «щирих» українців з літературно-громадського середовища, яка намагалася в час політичної реакції продовжувати культурницьку політику і готувати кадри для нових політичних умов. Після смерті Лисенка, Старицького й Антоновича лідерство Михайла Грушевського (який повернувся до Галичини) було поза сумнівами.

Між тим радикалізація молоді генерації продовжувалася.

Ще в РУП утворилася націоналістична опозиція (М. Міхновський, А. Макаренко), частина якої потім виділилася в Народну партію (УНП), вже зовсім крихітну. Написана на замовлення лідерів РУП М. Міхновським нині широко відома брошу-

ра «Самостійна Україна» (1900 р.) була настільки радикально-націоналістичною, що від неї РУП після тривалих вагань відмовилася.

Головна ідея брошури полягає в тому, що оскільки Переяславська угода 1654 р. не виконана російською стороною, Україна має моральне право її розірвати. З погляду Міхновського, невиконання росіянами «Переяславської конституції» морально повністю розв'язує руки українцям: «нелюдські відносини росіян до нас освічують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, оборонюючись від насилля». «Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою»^{*}. Оскільки українська інтелігенція «раз-у-раз грає ганебну й соромицьку роль», «ніколи не служила своєму народови», то тільки нова, «третья інтелігенція» є представником нації і «стерно національного корабля належить ся їй»^{**}. Проголошуючи гасло «Одна, єдина, нероздільна Україна від Карпатів аж по Кавказ», Міхновський підсумовує: «Нехай жахляки та відступники йдуть, як і йшли до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми виголошуємо їх ворогами вітчизни. Усі, хто на цій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружя»^{***}.

Не менш виразний націоналізм Міхновського в написаних ним «Десяти заповідях УНП». Тут маємо, наприклад, такі постулати: «2. Усі люди

М. Міхновський

^{*} Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Т. 1. — С. 68, 70.

^{**} Там же. — С. 69.

^{***} Там же. — С. 71.

твої брати. Але москалі, поляки, мад'яри і жиди це вороги нашого народу, як давно вони панують над нами і визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. 4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів» тощо^{*}. Доведений до морально-політичного принципу непримиренної ворожості до російської мови мовний екстремізм зливається з гаслом етнічної чистки. Звичайно, в такому оформленні, та ще в країні, де увесь інтелігентний прошарок нації мав російську освіту і рідко вмів спілкуватися інакше, ніж поросійськи, гасло самостійності України не могло бути привабливим.

РУП перші роки свого існування не мала власної програми і тільки 1903 р. відмовилася від політичної ідеології Міхновського. Київська громада РУП запропонувала свій проект, в якому РУП проголошувалась частиною світового соціалістичного руху, а в національному питанні приймала гасло автономії України. На 2 з'їзді 1905 р. РУП перейменована на Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (УСДРП). УСДРП не справляла серйозного впливу на робітництво України і залишилась невеличкою групою молоді інтелігенції. Як бачимо, УСДРП формувалася в рамках радикальної частини націонал-демократії і радше була частиною національно-визвольного руху з удедалі більшим соціалістичним забарвленням.

Традиція й «модерн»

Та суб'єктивістська (і в доброму, і в недоброму значенні слова) течія в культурі, що тоді пов'язувалася з терміном *модерн*, в Україні політизована з самих початків свого виникнення. За витоками український модерн, чи авангардизм, різко відрізняється від російського. Звичайно, європейська література та малярство справляли однаково потужний вплив і на Україну, і на Росію. Проте у російського модерну були власні джерела. Російський символізм мав сильні імпульси від містичної теософії та антропософії Штайнера та Блаватської. Теоретики символізму (Вяч.І. Іванов) звертаються до Ніцше та європейських джерел з метою ідейного обґрунтування певного варіанта універсального і позаконфесійного богобудівництва, до чого виявляються небайдужими люди надзвичайно різні — від християнських персоналістів Булгакова і Бердяєва до ультралівих Богданова, Луначарського та Горького.

В Україні вплив модерну йде безпосередньо з Польщі на Галичину і звідти — на Наддніпрянщину. В польській культурі своєрідним заломленням Ніцше став яскравий письменник Пшибишевський; безпосередній зв'язок з літературою і малярством у Галичині мав Виспянський, який жив у Кракові й особисто підтримував добрі стосунки з такими українськими діячами, як письменник Василь Стефаник та художник Михайло Жук (1883—1964 рр.), який вчився і у Мурашка в Києві, і в Кракові в Академії мистецтв. Утворене 1906 р. у Львові товариство «Молода муза» (поети і письменники Б. Лепкий, В. Пачовський, П. Карманський, М. Яцків, композитор С. Людкевич,

^{*} Цит. за: Горслов М. Передвісники незалежної України. — К., 1996. — С. 34.

критик М. Євшан та ін.) знаходилося під великим впливом модерністської «Молодої Польщі». Найповажнішою особою в «Молодій музі» був краків'янин — викладач української мови й літератури Краківського університету Богдан Лепкий (1872—1941 рр.). В його спогадах назва «Молода муза» пов'язується з іншим можливим варіантом назви — «Молода Україна» та аналогіями з «Молодою Польщею» та «Молодою Скандинавією». Зрештою, були і антології новітньої української поезії під назвою «Молода Україна», і відверті апеляції до містичного відчуття новизни світовідкриття, споріднені з ранньохристиянським очікуванням «нових часів». Т. Гундорова посилається на Остапа Луцького: «відхиляється звільна широка заслона, з незнаних далей долітає якась дивна пісня — в задуманих душах людських родиться віра, що там далеко, «за дев'ятою горою, за дев'ятим морем синім» — кінчається не життя і світ, лиш межа; за нею інший, кращий світ»¹.

Це трепетне й екзальтоване відчуття чи передчуття прищезтя Нових Часів надавало поетичним відкриттям особливого сенсу й значення, створювало віру в новітніх художньо-філософських пророків і впевненість у тому, що старі духовні боги вмерли. Власне, визначити суть того різноликого явища, яке з легкої руки критиків-стародумів одержало спільну назву «модерн», просто неможливо: декадентами, модерністами чи символістами народницька реалістична естетика одразу вилаяла всіх, хто писав у різних нових манерах. Проте єдиний стрижень цієї новітньої літератури існував: це було загострене відчуття

суб'єктивності, не тільки увага до людського «Я», до психології і до вічних проблем індивіда, насамперед волі до життя, любові й смерті, але й спроба все життя і всю реальність побачити крізь мерехтливе і нестійке «Я», подивитись не на миттєвість з погляду вічності, а на вічність крізь нетривке «тепер».

Перші ж кроки новітньої української естетики, що її традиціоналісти визначили як декадентство, або модернізм, були пов'язані з прагненням зберегти чи завоювати українськомовній літературі читача. Інтелігенція читала Метерлінка, Ібсена, Кнута Гамсуна, Гауптмана, Бодлера, Верхарна, російських символістів. Виправдовуючись перед старими авторитетами, на це посилались організатори новітніх збірок — Вороний, Коцюбинський. При цьому Вороний не шкодував лестощів, щоб зберегти стосунки з традиціоналістами: «Будь же ласка, не поскупіться та пришліть нам щось із ваших пречудових творів, — писав він Нечуй-Левицькому, — що як мед той липовий, і солодкі, і запавні, і добрі на вжиток»². Нечуй меду не прислав, а Панас Мирний на звернення Коцюбинського відповів, що на Україні інтелігенції немає, і писати треба, як писали.

«Молода муза» стала явищем не стільки української поезії, скільки української літературно-філософської культури. Умонастрої, що запанували в бунтівній групі літераторів, викликали шалений опір у консервативної народницької критики, яка вбачала у модернізмі відмову від громадських національних гасел, втому і втечу, повторення західницького занепадництва і взагалі протиприродність. Характерно, що найбільш

¹ Див.: Гундорова Т. Проявлення слова. — Львів, 1997. — С. 88—89.

² Цит. за: Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 101.

непримиренними ворогами «модерну» стали вожді вчорашніх «молочих» першої хвилі — Б. Грінченко і особливо С. Єфремов.

«Молода муза» існувала до 1909 р., а того ж таки року в Києві Павло *Богацький* (1883—1962 рр.) та Микита *Шаповал* (1882—1932 рр.) заснували журнал українського модерну — «Українська хата» (1909—1914 рр.). Сполучною ланкою цих товариств були поет Микола *Вороний* (1871—1942 рр.) та критик Микола *Євшан* (1889—1919 рр.). Власне, початок українського модернізму пов'язують з відозвою Миколи Вороного про видання альманаху «З-над хмар і долин», опублікованою в львівському «Літературно-науковому віснику» 1901 року. Колишній «тарасівець» Вороний емігрував до Австро-Угорщини, жив у Відні та Львові, зблизився з галицькою літературною та театральною публікою, повернувшись в Росію 1897 р., грав в українському театрі, писав і вів партійну роботу в РУП. За його власними словами, він прагнув лише взяти від модерну все корисне і не формулював якихось радикальних модерністських програм; його поезія досить прив'язана до звичних трафаретів і, принаймні, не стала поетичним відкриттям. Те ж можна сказати про доброго, але не епохального поета Олександра *Олеся* (Кандиби, 1878—1944 рр.), перша збірка якого «З журбою радість обнялась» вийшла 1907 р. і принесла йому велику популярність. Олесь, як і Вороний, досить традиційний за своїми виразними засобами. Проте естетичне й критичне обличчя журналу було дуже виразне — завдяки, насамперед, Миколі Євшану і Микиті Шаповалу («Сріблянському»).

Микола Євшан писав і в журналі «Молодої музи» «Світ», і в «Українській хаті». Родом із Станіславщини, Євшан (справжнє прізвище Федюшко) став у роки війни офіцером австрійської армії, потім УГА і помер від тифу в Вінниці.

Один із організаторів «Української хати» Микита Шаповал, який писав вірші і критичні статті під псевдонімом «Сріблянський» (він народився в слободі Сріблянка під Бахмутом), був надзвичайно характерною та яскравою постаттю українського модерністського руху, яка поєднувала художні й політичні орієнтації. Він походив з дуже бідної багатодітної селянської родини і не мав ніякої освіти, крім лісової школи (університет він кинув, щоб зосередитися на роботі в журналі). Природна обдарованість заміняла йому, де це було можливо, професійну підготовку; врешті — вже після революції — він став фаховим соціологом. Політичні колеги — Грушевський, Винниченко — залишили про нього спогади й оцінки, досить неприємні: вони створюють образ людини неврівноваженої, егоцентричної та імпульсивної. На захист Шаповала можна сказати, що його легко було вивести з гри звинуваченням в егоїстичних мотивах: він ображався, спалахував і відмовлявся від посад і позицій, чим суперники негайно користалися. До «свідомого українства» Шаповал прийшов під впливом прихильника Міхновського, пізніше — «соціаліста-самостійника» О. Макаренка. Його радше можна було б назвати радикальним народником: Шаповал вважав неукраїнським усе в українській історії, що передувало Котляревському. Козаки не були українцями,

бо залишалися «руськими» православними патріотами; Сковорода писав Бог зна якою мовою. Навіть вживання української мови не давало гарантії українства, бо можна було бути ще й «ідеологічно неукраїнським».

Євшан і Шаповал роблять новий крок порівняно з галицьким наслідницьким «новомузівством». Вони постулюють духовне існування такої України, що належить до наймодернішого Заходу, і під цю Україну, так би мовити, творять українців («маємо Італію, тепер для неї треба зробити італійців», сказав один із діячів Рісорджіменто після завоювання незалежності). Зрозуміло, що підґрунтям такої ідеології мусив стати Ніцше, при цьому Ніцше досить ходовий і популярний, взятий поза зв'язком із його полемікою з Вагнером, Ніцше-«надлюдина», розтиражований десятками переспівів. У Євшана можна прочитати практично все, що проголосив після війни Дмитро Донцов — аж до витлумачення Шевченка й Лесі Українки як єдиних сильних індивідуальних особистостей в українській літературі.

Теза про творення моралі сильним самотнім індивідом, творення нації силою національного духу обранців є дальшим кроком у тому напрямі, який був обраний радикалами-«тарасівцями».

Хоч як це парадоксально, українські модерністи при цьому починають з гасла «мистецтво для мистецтва». Про «чисте мистецтво» говорить Микола Вороний, полемізуючи з Франком, а Василь Пачовський (1978—1942 рр.) в першій своїй збірці «Розсипані перли» (1901р.) писав: «То є штука, я не пхаю ту ідей». Характерно, що того

ж року Пачовського було виключено із Львівського університету за політичний антипольський виступ (історичний факультет він закінчив у Відні). Як свідчив він у своїй «Автобіографії», його драма «Сонце Руїни» (1908—1909 рр.) була виявом нового душевного настрою, коли Пачовський «станув перед містичною загадкою свого народу»: осмислення історичної долі України як місії він пов'язує з загальноєвропейськими богобудівничими шуканнями — «зачинало родитися щось у роді релігійності, глибоко поняте шукання Бога, далеко від конфесії, що ставить питання про послідні причини і цілі світу і життя, і це не тільки одиниці, але й громадського життя»^{*}. Богобудівництво Пачовського веде його до давньослов'янської міфології — маємо повторення духовного шляху Вагнера, і воно таке ж політично визначене.

Заперечення ідеологічної спрямованості літератури й мистецтва, гасло «штука для штуки» були насправді не виявом аполітичності модерністської «Молодої України», а запереченням старого народницького мистецтва. На місце романтичного обожнення народу приходять його критика і навіть картання з позицій національного ідеалу, суб'єктивістське прагнення до елітарності.

Якщо абстрагуватися від різних, часто протилежних політичних реалізацій цих елітарно-суб'єктивістських настанов і розглядати тільки їх культурний зміст, то в один потік можна було б об'єднати і Євшана, і Донцова, який почав уже виступати як політик і критик-літератор, і Шаповала, і Вороного, і Пачовського, і молодого Винниченка, і навіть Коцюбинського та Ольгу Кобилянську.

^{*} Цит. за: *Нахлік Є. Василь Пачовський про всевітню місію українського духу // Український світ. — 1995. — № 1—3. — С. 31.*

Донцов став симпатиком фашизму, Винниченко — націонал-комунізму. Шаповал з тих же суб'єктивістських позицій прийшов у еміграції до своєрідного нового просвітництва.

Вороний, радикальний національний діяч, увійшов в історію, мабуть, все-таки найбільше своїм перекладом «Інтернаціоналу», який співався українськими комуністами на офіційних зібраннях і тоді, коли його автор уже був розстріляний НКВД.

Різноманітність і несумісність шляхів, які починалися від усвідомлення вагомості вольового первня в історії і культурі, засвідчена різністю життєвих доль українських інтелігентів, запалених на початку століття близькими радикальними ідеями. Умонастрої, що їх узагальнено об'єднують словом *модерн*, породжували дуже різні політичні результати, проте в мистецтві іноді не породжували нічого. Важко, а чи й неможливо визначити міру приналежності до «модерну» письменників, які вивищувалися над літературним тлом своїм яскравим обдаруванням, таких, як Ольга *Кобилянська* (1863—1942 рр.), Василь *Стефаник* (1871—1936 рр.) чи Михайло *Коцюбинський* (1864—1913 рр.).

Михайло Михайлович Коцюбинський зовнішність мав навіть аристократичну: це був високого зросту горбоносий чоловік із борідкою-еспаньйолкою та підкрученими вусами, його не псувала ані рання лисина, ані сивина. Насправді Коцюбинський доброї освіти не мав, не закінчив навіть семінарії, бо виріс у бідності. Батько був дрібним урядовцем, після його смерті на руках у Коцюбинського залишилася сліпа мати, а сам він змолоду був на

обліку як політичний, і сяку-таку роботу (в філоксерній комісії) одержав завдяки допомозі громадців. Уже будучи відомим письменником, Коцюбинський працював у Чернігові скромним земським статистиком. Гострота світосприйняття почасти зумовлена важкою серцевою хворобою, що поставила його в пограничну ситуацію і рано звела в могилу. Але високий літературний смак став наслідком самоосвіти, постійної роботи над собою.

Навіть у ранніх творах Коцюбинський виходить за межі традиційного романтичного поклоніння Народу як меті діяльності й еталону чеснот. Характерний для молодшого покоління непокірний і безстрашний заклик до дії, бодай «поза межами можливого», відлунює в його «Хо» та інших невеликих прозових творах. З безоглядністю людини дії сусідить зневага до лібералізму, що її бачимо в пізній прозі («Коні не винні»). Цей вольовий і персоналістський мотив упродовж усієї письменницької діяльності Коцюбинського знаходить вияв у глибокому інтересі письменника до психології персонажів, включаючи найпримітивніших напівлюдей, таких як кат Лазар в оповіданні «*Persona grata*». Вся історія заломлюється кризь буття індивіда, через його серце проходить межа між вічністю й обов'язком, тим «мушу», що прив'язує до сумної повсякденності. Коцюбинський не ідеалізує ні народну масу, ні тих мужніх і самовідданих людей, які торують шлях у майбутнє. Служниця Варвара проривається істеричним сміхом в обличчя інтелігентним господарям: «Ха-ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!... Бо годі панувати...». І, охоплений жахом чекання натовпу погромників,

пан Чубинський раптом бачить її «босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини».

У незакінченій повісті «Fata morgana», що сполучає риси класичного реалістичного полотна на теми селянської революції й імпресіоністськи витонченого психологічного роману, не знайдемо виправдання тих селян, які, пограбувавши панів, для врятування від урядової розправи самі вбивають своїх ватажків. Все це — груба реальність, і разом з тим у читача немає сумніву, що життя має сенс лише як служіння цим нещасним людям.

Найсильніша художньо річ Коцюбинського — новела «Intermezzo». Потреба в самотності дає можливість людині не просто відпочити — сприйняти саму суть життя, пережити сенс його, відчути одвічну полярність світла й темряви. Герой звертається до сонця: «З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матнього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпушусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейерверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить».

Коцюбинський впродовж усього життя — в пошуках радикальних

розв'язань національних і соціальних проблем, і впродовж усього життя йому світить оте сонце людяності. Коцюбинський мав ліві переконання, не випадкові і ліві пов'язання його сім'ї: син Юрій став відомим більшовиком і однією з перших жертв терору, як і зять Віталій Примаков та інша близька до його кола молодь. Він знав, що люди будуть жорстокими, коли візьмуться за зброю, і намагався примирити це якимось із своїм гуманізмом.

Врешті в поезії, після скутих народницькою традицією, несміливих, наслідницьких спроб, з'являється відкриття музики українського слова. Леся Українка була одним із джерел інтелектуальної орієнтації літератури, звідки потреба економити слово, шукати найстисліший спосіб викладу. Проте саме в пошуках «мистецтва для мистецтва» з'являються перші знахідки музики вірша. Загалом поезія «Молодої музи» та «Української хати» не стала таким художнім відкриттям, як російська поезія «Срібного віку». З віршів тієї пори до сьогодні дожило небагато; так, Богдана Лепкого ми знаємо переважно по пісні «Чуєш, брате мій, товаришу мій». Справжнім художнім відкриттям епохи стала новела Василя Стефаника. Вона, здавалося б, нічим не відрізняється від численних оповідань на народні теми, що були й до того; але їх лапідарність змушувала автора до філігранної праці із словом для досягнення максимальної виразності. Передвісника майбутніх відкриттів у ритміці, інструментовці вірша вбачають у поезії Пачовського.

Школою молодої української поезії стали «суботи» Коцюбинського. Там зросли і Василь Еллан (Блакит-

ний), і Павло Тичина. Звідси, з цього гуртка починалося становлення музики вірша Тичини. Перші його вірші позначені 1914 р., коли вже померли і Леся Українка, і Михайло Коцюбинський; свої геніальні рядки він скаже пізніше, в «Сонячних кларнетах» (1918 р.), але оте надзвичайне відчуття матеріалу слова, яке, наприклад, бачимо у вірші тієї пори:

*Я стою на кручі —
за рікою гзвони;
жду твоїх вітрил я —
тїнь там тоне, тїнь там десь...*

— до цього чуда поезії дорога відкривається вже в передвоєнні роки.

Леся Українка

Біографія Лесі Українки трагічно нескладна, вона прожила всього 42 роки, більшість з яких лікувалась від туберкульозу; власне, біографія її — це історія її поезій, драм та інших творів. Лариса Петрівна Косач, за чоловіком — Квітка (1871—1913 рр.), належала до родини, що увійшла в історію української культури. Вона була племінницею, вихованкою і однодумцем Михайла Драгоманова. Драгоманов і помер на її руках — дізнавшись про діагноз лікарів, Леся Українка терміново виїхала до Софії й прожила там цілий рік, останній у житті великого українського діяча і мислителя. Свій внесок в культуру України зробили мати Лесі Українки Ольга Петрівна Косач (1849—1930 рр.) — член-кореспондент Академії наук України, письменниця («Олена Пчілка»), сестри Ольга та Ісидора, які померли в еміграції після війни, брат Михайло, племінник Юрій, теж емігрант.

Як письменниця Леся Українка набагато більш відома своїми поезіями, передусім громадянською лірикою. Сама вона не відділяла в собі письменника і політика. «Дядько хотів, — писала вона М. Павлику, — щоб і моя праця і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною». Так, власне, і сталося. Леся Українка — духовна дитина Михайла Драгоманова, вона підсумовує на зламі століть розвиток в українській політичній і художній культурі лінії Драгоманова.

Здавалося б, абсолютним непорозумінням було віднесення її до модерністів і декадентів в одній із статей Сергія Єфремова. Леся Українка енергійно засуджувала суб'єктивізм у тому вигляді, якого він набув у Ніцше і ставав дедалі популярнішим. Вона — на відміну від Єфремова — чудово знала за першоджерелами новітню європейську літературу, сама себе відносила радше до «неоромантиків» і не приймала ані декадансу, ані гасла «мистецтва для мистецтва». Але все ж Єфремов якось відчував, що Леся Українка вже не належить до зрозумілої йому культурної генерації. В громадських колах Лесю Українку називали космополіткою — через те, що її погляди різко розходились з націонал-культурництвом, і, залишаючи вимогу громадського змісту літератури незмінною, вона шукала сучасних, європейських, а не традиційно-народних форм.

У галузі політики Леся Українка спочатку не дуже відокремлює себе від галицької націонал-демократії, і не дядькові поради, а власний досвід

* Леся Українка.
Твори: В 4 т. — К.,
1982. — Т. 4. —
С. 316.

перебування в Австрії наблизив її до радикалів. До Франка вона ставилася як до метра, а в конфлікті Павлика з Грушевським і Франком її симпатії були на боці Павлика. Разом з Іваном Стешенком, сестрою Ольгою та її чоловіком Михайлом Кривинюком вона бере участь у формуванні соціал-демократичної групи, співпрацює з галицькими соціал-демократами Миколи Ганкевича, проте різко розходиться з останнім у поглядах на моральні засади соціал-демократизму. Леся Українка категорично проти тези молодих радикалів — галицьких соціал-демократів про припустимість будь-яких засобів для досягнення високої національної та соціальної мети. 1903 р. Леся Українка написала відповідь М. Ганкевичу, який у статті «Політика і етика» твердив, що дозволено і робітничому класові обстоювати свої ідеї «фанатично, хоч би і з свідомою відвагою беззаконня». Ця позиція абсолютно неприйнятна для поетеси.

У своїй творчості Леся Українка залишилась реалісткою з «проривом в небесну блакить», *ins Blaue*, за її висловом, — поділяючи радше Франкове ставлення до вибору художніх засобів і «Прометеевого вогню». Для неї завжди було головним, про що писати, і писала вона про суспільні болі й сподівання. Поезія її залишається яскравим явищем у загальному потоці української громадської лірики, але як поет Леся Українка — в рамках традиції. Натомість там, де вона могла використати широкий художній простір, Леся Українка ні на кого не схожа. Найглибші духовні зрушення виявлялися в її драмах, які були погано зрозумілі почасти через те, що вия-

вились не до снаги українській режисурі, почасти і через погану сценічність багатьох із них, а почасти просто через свою високу абстрактність.

Леся Українка не може дивитись на реальність по-позитивістськи спокійно і неупереджено. Раціоналізм знаходить вияв не стільки в зважуванні «тенденцій розвитку», скільки в голосі непокори богам і долі. Для поетеси християнство (а не тільки продукти його розвитку чи розкладу) є прикладом і проявом «вузькосердого квієтизму політичного», що позбавляє людей свободи духу. Понурий конформізм, політичне пуританство вимагають, по суті, кривавих жертв від людства, і ці жертви приносяться абстракціям («Доки буде слатись / під ноги їм, тиранам безтілесним, / богам безкровним, неживим примарам / живої крові дорога порфіра?»). Тут відчутний спротив не тільки камінному тиску християнської громади, а й народницькому громадському загалу з його політичними «богами безкровними». Її палко кохана Україна — не абстракція і не безтілесна примара, Леся ставиться до неї так, як Шевченко — «Хоч би була вона сліпа, каліка-недоріка, — мов рана, ятриться в ньому любов його велика» («На роковини», 1911 р.). Якщо ми згадаємо іронічне ставлення Драгоманова саме до цієї Шевченкової суперечності з «новою думкою», то побачимо, що і Шевченко, і Франко, і з ними Леся Українка «все по-старому судять та карають людей».

Звичайно зазначають, що в своїх драматичних творах Леся Українка виражає свій погляд на призначення митця в суспільному житті. Це

*І. Труш.
Портрет
Лесі Українки*

принаймні не вся правда, бо для Лесі Українки проблема «митець і життя» є лише частиною більш загальної проблеми — «людина і доля», «людська воля і реальність».

Її драму «Касандра» можна розглядати і як вираз внутрішнього трагізму її художньої і суспільної програми, і як зразок розгортання в драматичному матеріалі того раціонального смислу, що сухо виглядає в матеріалі поезії. По суті те, що сказала Леся Українка в «Касандрі», сказано і в вірші «*Contra spem spero*». Йдеться про неможливість і водночас необхідність жити без надії, знаючи неминучість трагічного кінця. З точки зору «модерну», надзвичайно поширеної в українській поезії початку століття теми «цілуй, цілуй, цілуй її, знов молодість не буде!» (О. Олесь), гедоністської філософії миттєвості істини або немає, або її бачити не треба, якщо вона вбиває надію. Лесине «без надії сподіваюсь» набуває розв'язання в драмі в ході протистояння пророчиці Касандри та її брата, релятивіста і агностика Гелена. Абсолютно безпідставними є спроби поєднати Лесю Українку з ідеологією містичного ірраціонального провіщення: антитеза «доказове міркування — інтуїтивне прозріння» просто відсутня в драмі, йдеться зовсім не про можливості інтуїції. Авторка, безсумнівно, на боці Касандри, яка відстоює правду будь-що, проти прагматичного Гелена, який каже: «Ти думаєш, що правда родить мову? / Я думаю, що мова родить правду». Дійсність залежить від того, що ми про неї кажемо, — це, можна сказати, модний нині постмодерн, але не Леся Українка.

Який же вихід? Знати все так невимовно важко, і винести тягар

знань пересічна людина не може, за що й не люблять троянці свою пророчицю. Якщо в ліричному вірші йдеться нібито тільки про безнадію хворої поетеси, то в драмі видно, що йдеться і про громадянську трагедію Лесі Українки: адже вона залишилась майже самотньою в своїй політичних візіях, не прийняла жодної з програм, як не ототожнила себе ні з модерном, ні з його консервативними критиками. Згадуючи про «Касандру», слід мати на увазі, що в давньогрецькій естетиці та філософії найвища мужність — сміливо йти назустріч долі, дивлячись у вічі неминучому. Трагедія Касандри полягає в тому, що її народ нездатний на таку мужність. А коли вона стає бранкою ахейського царя, талант провидиці просто гине: бачити істину може тільки вільна людина серед свого народу, серед тих, кому вона служить і кого вона любить.

У «Лісовій пісні», вершині її творчості, митець гине, задушений «громадськими путами», міщанством, як і в її улюбленому «Затонулому дзвоні» Гергарта Гауптмана. Але драма Лесі Українки глибша. Тут широко протиставлені людська й природна засади — передусім у самій людині. Всі ці русалки, мавки, потерчата, лісовики і перелесники є не лише поетичним уособленням природних сил, а й немовби дзеркалом природи, в яке дивиться людина і в якому вона відбивається.

«Не гідна ти дочкою лісу зватись!
/ Бо в тебе дух не вільний лісовий,
/ а хатній рабський!» гнівається лісовик на Мавку. Здавалося б, протиставлення зрозуміле: з одного боку — «солом'яний дух», «громадські пута», «хатній рабський дух», з іншого боку — «дух вільний лісо-

вий». Істина в давньому і майже втраченому «золотому віці» природної людини, яку уособлює в п'єсі дядько Лев. Це — гармонійна особистість, і секрет цієї гармонійності в єднанні людини з природою. Чи не звучить тут сум за тими часами, коли первісна єдність людини з природою, вміння віднайти себе в природі, так поетично змальоване в споминах дядька Лева з лісовою силою — не була ще порушена «солом'яним духом»?

Цей сум відчутний, але туг не Руссо і не Толстой.

«Той, що греблі рве», Мавка, Перелесник тощо асоціальні, асоціальний і дон Жуан з «Камінного господаря». Але воля, яку знають міфологічні персонажі «Лісової пісні», дійсно позбавлена «громадських пут» — на відміну від свободи антисоціального героя дон Жуана. Їхнє життя — це безпосередність, гра, минущість, уміння жити минуцим, це суцільне «сьогодні», «тепер». Вони неначе втілюють мудру безтурботність природи — адже певна мудрість є і в тому, що недорізаний баран, конаючи, щипає губами траву і живе до останньої хвилини своїм «тепер». Ми, люди, нерідко заздriamo такій здатності. Таке й лісове кохання:

*Щастя — то зрада,
Будь йому рага,
Тим воно й гарне,
Що вічно летить.*

У цьому світовідчутті миттєвості, такому милому серцю модернізму, немає дон-Жуанового прагнення до перемог, до влади. Це — чисте життя в «тепер».

«Солом'яний дух» позбавляє природної безпосередності. Він поступово заступає радість єднання з

природою дріб'язковою буденністю, роздратуванням і турботами, лайкою господині, хижістю Килини. Загравання Килини з Лукашем нечисте, і потяг Лукаша до Килини не має тієї світлої безпосередності, як потяг русалки до «того, що греблі рве». «Солом'яний дух» навіть кохання робить важким і трагічним. Нарешті, лише людина по-справжньому знає смерть, маяття, чекання «того, що в скалі сидить». Щоправда, і русалку водяник лякає ним — «той, що в скалі сидить» може забрати кожного. Але він не бере участі в грі природних сил, які знають лиш «тепер». Мавку він може забрати тільки тоді, коли вона пізнала горе по-людськи:

*Тебе візьму я. Ти туди належиш:
ти бліднеш від вогню, від руху мієш,
для тебе щастя — тіль, ти нежива.*

Бути неживим за життя — таке горе може випасти лиш на долю людини.

І лісовик повчає Мавку:

*...Але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!
МАВКА (сміється)*

*Ну, як-таки, щоб воля — та пропала!
Се так колись і вітер пропаде!*

«Лісова пісня» — не лише трагедія Лукаша, а й трагедія Мавки, що ступила на людські стежки. Та коли Лукаш у відчаї вигукує: «Живи мою кров'ю! Так і треба, / бо я тебе занастив», — Мавка відповідає:

*Ні, милій,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.*

Гострим ножем страждань історія вирізьбила Людину з тим прекрасним і високим, що називала Леся духом, якому служили всі найсвітліші душі людські. Високе в людині — і Лукашева сопілочка, і Шіллер, і Венера Мілоська, і вміння любити, і вміння страждати.

Ця глибока повага до людини несумісна з моральним релятивізмом, з принципом «мета виправдовує засоби». Драма «Камінний господар» — розповідь про те, як свідомо асоціальність вільної від моралі людини веде її в мертвотні обійми тієї ж камінної сили традиції, проти якої бунтував індивідуалізм. Цю обставину слід підкреслити з огляду на тлумачення Лесі Українки як попередниці безоглядного революціонізму, що не гребує нічим для здійснення світлих ідеалів.

Ставши на людські стежки, Мавка стає разом з тим і безсмертною: «Ні, я жива! Я буду вічно жити! / Я в серці маю те, що не вмирас!», — каже вона Марищу. Це вічне в серці є любов, що підносить людину вище власної індивідуальності, вище власного «Я».

Чим залишиться людина? Сухою вербою печалі? Чи, спалахнувши на мить, зникне в полум'ї небуття? Вона, якщо має душу, залишиться — залишиться слідом в бутті інших людей.

*Легкий, пухкий попільць
Ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.*

*Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.*

*Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.*

Традиція та авангард у мистецтві

Становлення нового світовідчуття, усвідомлення цінності та значущості внутрішнього світу людської особистості аж ніяк не було результатом певних політичних пристрастей. Радше навпаки — політичні й художні концепції формуються на тлі соціально-психологічних змін, утвердження нового світогляду, що знаходило вираз у напівусвідомлених змінах художніх смаків.

Найнаочніше ці зміни можна бачити й сьогодні, коли проходиш кварталами українських міст, забудованих у кінці XIX — на початку XX століть. Ми зараз не дуже розрізняємо ті п'яти-шестиповерхові кам'яниці, помальовані в не надто яскраві тони з білим; потрібні роз'яснення компетентної людини, щоб побачити, де «еклектизм», а де «модернізм». Між тим тодішній

Київ.
Будинок
в еkleктичному
стилі
біля Оперного
театру

мешканець міста різкіше відчував різницю між ними. Будинки в стилі «модерн» сприймалися як дуже функціональні: там практично не було прикрас, невмотивованих конструкцією будинку, функцією його окремих елементів. Завдяки щедрій орнаментативній цегляними викладками, що зближує «модерн» з його попередником, ми сьогодні не завжди помічаємо, яка велика різниця між лініями цих двох стилів. Лінії модерну м'яві, тягучі, децю на наш смак манірні, кольори приглушені — це особливо видно в оформленні книг того часу, характерні ознаки видні і на архітектурних спорудах. В цій архітектурі вперше ми бачимо відкриту суб'єктивність, наперед заданий загальний стиль, якому повинно підкорятися все, відкриваючи власні внутрішні можливості, те, що дане матеріалом.

Найбільш виразно проявляються світоглядні зрушення в українському малярстві.

Бунт проти академізму, що знайшов вираз у передвижництві, швид-

*Київ.
Будинок в стилі
модерн на початку
Володимирської вул.
1900-ті роки*

ко набрав таких самих догматичних форм. Учні художників-реалістів, виїжджаючи за кордон, швидко зазнавали нових впливів і важко приживалися в домашній малярській стихії. Так, племінник Миколи Мурашка Олександр Олександрович *Мурашко* (1875—1919 рр.) вчився у Рєпіна, за картину «Похорон кошового» одержав звання художника. З-за кордону він повернувся в Росію зовсім новим майстром; Нестеров просить Рєпіна підтримати його, бо він у Мюнхені одержав золоту медаль, а тут «якось

*Д. Бурлюк.
Червоний полудень*

*В.Д. Орловський
Хати в літній
день.
1882 р.*

*П.О. Левченко
Біла хата.
Путівль.
1900-ті роки*

*М. С. Ткаченко
Весна.
1907 р.*

*С. І. Васильківський
Бездоріжжя.
1890-ті роки*

О. Мурашко.
Автопортрет.
1893 р.

* Репин и Украина // Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину. — К., 1962. — С. 149.

М. Жук.
Портрет
П. Тичини.
1919 р.

не вгадає «тону» наших виставок і ніде не міг прилаштуватися»*.

В малярстві України склалася реалістична школа високого класу. В Київському університеті читав теорію та історію мистецтва О. Прахов, класичний, широко освічений мистецтвознавець. Через школу Мурашка, потім — Київське училище пройшло багато прекрасних майстрів. 1889 р. в Одесі за ініціативою художника Миколи Скадовського (1846—1892 рр.), друга О. Русова та ентузіаста української справи, створено «Товарищество южнорусских художников» (ТЮРХ). Крім одеських художників, до нього входили П. Левченко, М. Пимоненко, видатний польський художник Ян Станіславський, який часто приїздив в Україну, Леонід Пастернак (батько поета) та інші. Товариство стало фактично центром українських художників. На Заході українські художні товариства організовує учень Станіславського Іван Труш (1869—1941 рр.), зять Драго-

манова. 1898 р. він створив у Львові Товариство до розвою руської штуки, а 1905 р. — Товариство прихильників української штуки, що організувало першу виставку українського мистецтва. Західноукраїнські художники переважно вчилися у Краківській Академії мистецтв. У кінці століття тут склалися два педагогічні центри: близька до імпресіонізму школа Я. Станіславського, який виріс на українському пейзажі, та символістська школа С. Виспянського.

Якщо Репін намагався виховувати «українських Матейків» і давав своїм учням завдання писати на українські історичні теми (найвідоміша картина — «Гість із Запоріжжя» Фотія Красицького (1873—1944 рр.), внучатого племінника Шевченка), то В.Д. Орловський вчив їх українському пейзажу. Цей український пейзажист-реаліст високого класу, з прекрасним відчуттям сонця, світла, повітря, відучив покоління своїх українських послідовників від типово передвижницьких «викривальних» сіреньких картин; у С. Васильківського (1854—1917 рр.), М. Ткаченка (1860—1916 рр.), П. Левченка (1859—1917 рр.) та інших пейзаж охоплений почуттям любові до своєї землі, сонячний і барвистий. При цьому, якщо Васильківський не пішов далі Коро і «барбізонців» і дещо сухуватий, то М. Ткаченко і П. Левченко пройшли школу імпресіонізму і повністю змінюють точку опори в пейзажі з безстороннього опису-оповіді про рідну природу на подання її через митецьке «Я». Розвивається історична тематика (особливо яскраво і романтично — у Самокиша) і жанровий живопис, що у Миколи Пимоненка (1862—1912 рр.) набуває ха-

рактеру енциклопедії українського села.

Заявкою на певний синтез мистецтв в українському національному дусі було будівництво Полтавського земства, розпочате під покровительством голови земської управи Ф.А. Лизогуба. Натхненниками будівництва були брати Василь (1873—1962 рр.) та Федір (1880—1947 рр.) Кричевські; старший був і архітектором, і теоретиком мистецтва, і пейзажистом імпресіоністської школи, і дослідником народного мистецтва (обидва, заслужені діячі мистецтв УРСР, опинилися в еміграції у Німеччині після окупації, молодший Федір був репатрійований). До будівництва та оформлення Полтавського земства були залучені художники Васильківський, Самокиш, Беркос. Полтавський будинок став програмою національного стилю — такий стиль В. Кричевський реалізував у будинках Д. Милорадовича, Щитківського, Народного дому у Лохвиці, Меморіального музею біля могили Шевченка у Каневі, а також у серії надгробних пам'яників, серед яких пам'ятник М. Грушевському в Києві та М. Коцюбинському в Чернігові. Риси модернізму тут набувають інтерпретації в дусі відновлених архітектурних і малярських національних традицій. Національно-демократична українська естетика покладала великі надії на розвиток цього стилю, але праці Кричевських залишились його вищим досягненням.

У першому десятилітті ХХ ст. вже виявляється і нова течія в українському мистецтві, що її узагальнено називають «авангард». Найенергійніший з українських авангардистів, художник і поет Давид

Детальні лібретто опер, що ставилися в Київському театрі. Оформлення в стилі модерн

Бурлюк (1882—1967 рр.) разом з братом Володимиром (1886—1917 рр.) взяв участь в московській авангардистській виставці «Стефанос» («Вінок») ще 1907 р., а наступного року організував разом з Олександром Екстер (1882—1949 рр.) та М. Кульбіним виставку «Звено» в Києві, у якій брали участь В. Баранов-Россіне, О. Богомазов, Н. Гончарова, М. Ларіонов та інші — художники як російські, так і переважно українські, вихованці Київського художнього училища. Через рік в Одесі скульптор В. Іздебський за допомоги вихованця Одеської школи, в майбутньому знаменитого абстракціоніста Василя Кандинського (1866—1944 рр.) організував «Салон Іздеб-

*О. Богомазов.
Монтер.
1915 р.*

ського». Почалась активна діяльність групи художників, яким французький мистецтвознавець А. Наков після виставки 1913 р., присвяченої Татліну, дав назву «український авангард».

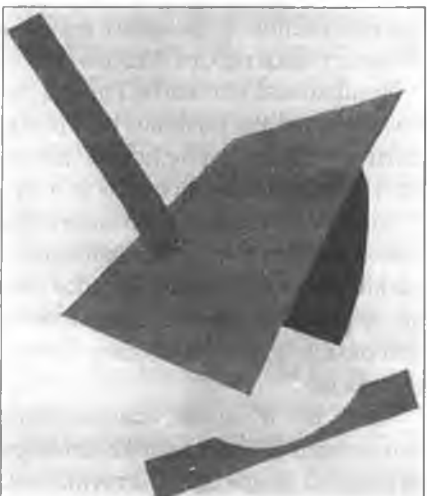

*О. Богомазов.
Київ.
Львівська вулиця.
1914 р.*

Імена українських авангардних майстрів — О. Екстер, А. Петрицького (1895—1964 рр.), О. Тишлера (1898—1980 рр.), О. Богомазова (1880—1930 рр.), В. Єрмілова (1894—1968 рр.), К. Малевича (1878—1935 рр.), братів Д. і В. Бурлюків, братів Михайла (1882—1939 рр.) і Тимка (1896—1922 рр.) Бойчуків, О. Архипенка та інших — добре відомі західним фахівцям та широкому колу любителів малярства. Проте лише після виставок останніх років зарубіжні спеціалісти змогли внести істотні поправки в свої уявлення про український авангард. По-перше, їх завжди сприймали як послідовників французьких і німецьких майстрів, натомість насправді розвиток тенденцій від постімпресіонізму та експресіонізму в Україні і в Європі йшов паралельно: 1908 р. Бурлюк ще не міг знати кубістів. Українські авангардисти звертаються до абстрактних форм у своїй власній мистецькій історії — в композиціях Олександри Екстер вгадуються і барочні структури, і колористика ікони, а Бойчук відверто прагне опиратися на візантійські форми. Прагнення знайти нові форми, виявити в чистому вигляді музику кольорів і просторових форм у українських майстрів було настільки сильним, що вони легко переходили межі фігуративного мистецтва, повністю залишаючи зв'язок з реальним зримим образом, на що ніколи не могли піти ні Брак, ні Пікассо. Нарешті, українські авангардисти мали гостру потребу перебудови не тільки художнього, пластичного світу, але й реального довкілля, згідно з їх баченням смислу й ритмів життя. Це виявилось пізніше в активній участі авангардистів у революції, а в довоєнні роки прикладом такої «пе-

ребудови навколишнього світу» була діяльність Екстер, Прибильської, Давидової, Малевича в селянських кооперативах у селах Скопці біля Полтави і Вербівка поблизу Харкова. Тут майстри абстрактного і складного живопису чудово співпрацювали з народними майстрами-килимарями

та декоративістами щодо створення нових просторових форм, вбираючи в свою художню мову традицію народного мистецтва і перебудовуючи, згідно зі своїм колористичним та просторовим баченням, типові структури організації простору*.

Національно орієнтовані мистецтвознавці тривалий час ігнорували авангардне мистецтво України, розцінюючи його як космополітичне або російське явище. Нічого й говорити про марксистських кри-

*О. Екстер.
Київ.
Близько 1911 р.*

*Марія Синякова.
Українські мотиви.
Близько 1914 р.*

*Ніна Генке-Меллер.
Супрематистська
композиція.
1916 р.*

тиків, які повністю залишались у народницькому традиціоналізмі. В дійсності український авангард належав до тієї маргінальної україно-російської культури загальноімперського характеру, яку неможливо атрибутувати однозначно. Лише у деяких митців, як, наприклад, Давид Бурлюк, знаходимо спроби усвідомити національне коріння свого ма-

* Див.:
Dmytro Gorbachov.
Avant-propos //
L'art en Ukraine. —
Toulouse, 1992.

*Т.Л. Бойчук
Біля яблуні.
1920 р.*

лярства, але слід визнати, що це мало важить для самих художніх результатів. Важливо, що авангард створює в Україні новий художній світ, проникнутий загальноєвропейськими настроями і баченнями.

Творчість українського авангарду напередодні воєнної катастрофи та революції відбувалася в атмосфері напруженого чекання якихось грандіозних подій та відчуття космічного масштабу людського буття.

§ 8. ЛІБЕРАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНА Й СОЦІАЛІСТИЧНА ДУМКА

Ліберально-демократичний гуманізм

Як зазначає в своїх спогадах Є. Чикаленко, в 60-ті роки престиж громадського руху був таким високим, що вважалося великою честю бути членом Громади, і до неї входили і росіяни, і поляки, і євреї. На початку нового століття ситуація значно змінилася. Це особливо відчутно у великих російськомовних містах, таких як Харків чи Одеса. В Харкові фактично була лише студентська Громада. В національних колах боролися за вплив Микола Міхновський і Гнат Хоткевич, інженер за фахом, один із перших українських письменників-модерністів, професійно, треба визнати, досить слабкий. Хоткевич, полум'яний патріот, якось дорікав В.Г. Короленкові за зраду рідної мови і перехід з корисливих мотивів до пануючої російської культури — на що недавній політв'язень, невтомний правозахисник Короленко міг відповісти тільки гірким жартом.

Помірковані елементи Громад на початку століття починають переходити до загальноросійської демократії, насамперед до партії кадетів. У цьому виявилась глибока криза ідеології драгоманівства, національно-визвольної ідеології, що сполучала немарксистський соціалізм з ліберально-демократичним поступовством.

1902 р. в колах опозиційної інтелігенції, до яких належали також українські ліберали І.І. Петрункевич,

В.І. Вернадський та інші, виникає ідея утворення Союзу визволення. На його основі склалася Конституційно-демократична партія (партія кадетів).

Із Старої Громади до кадетів переходять І.В. Лучицький, В.П. Науменко, історик українського права М.П. Василенко, фізіолог О.В. Леонтович, який був тоді професором Київської Політехніки, та інші. Є. Чикаленко пише, що «потягнув» їх усіх за собою самозакоханий І. Лучицький. Яюсь думка про переоцінку Лучицьким власної особи пішла по історичній літературі, і ніхто не поцікавився тією роллю, яку в світовій історичній науці тоді вже відіграла київська школа Лучицького.

1897 р. в парламенті Франції депутат-соціаліст Ж. Жорес запропонував створити комісію для видання документів з економічної історії Французької революції, пославшись на видатні праці «французької та російської школи» (комісія на чолі з ним створена 1903 р.). Визнаним главою цієї школи вважається російський вчений М.І. Карєєв (з 1929 р. — почесний академік АН СРСР), найвизначнішими представниками — І.В. Лучицький, М.М. Ковалевський, з молодшого покоління — Є.В. Тарле. Карєєв, за його власними словами, зазнав великого впливу Драгоманова, з яким спілкувався особисто й погляди якого були йому найближчими. З Драгомановим пов'язаний ідейно також Іван Васильович Лучицький (1845—1918 рр.), полтавський земський діяч, активний член Київської Громади і професор Київського університету. М.М. Ковалевський був близько знайомий мало не з усіма видатними європейськими інтелігента-

ми свого часу, включаючи Маркса і Енгельса, але у формуванні його світогляду відіграв велику роль і Харківський університет з традиціями Потєбні, і Драгоманов, з яким Ковалевський підтримував особисті стосунки. Щодо Є.В. Тарле, то він після херсонської гімназії вчився у Лучицького в Київському університеті, пізніше переїхав до Петербурга і був членом кадетської партії. Отже, «школа Карєєва» своє коріння має в ідеях Потєбні й Драгоманова, і головні представники її прийшли з України. Насамперед в особі Лучицького ця школа була репрезентована у Франції, де київський професор провів багато років. Спільна праця французьких та українських учених мала результатом «школу Анналів»^{*}.

Іван Лучицький, натхненний інтересом до українського селянського руху, почав займатися вивченням аграрних відносин у країнах Західної Європи і одержав всесвітнє визнання своїми працями з історії французьких релігійних війн XVI ст., опублікованими в 70-ті роки. Великий ентузіаст і майстер роботи в архівах, Лучицький з 1882 р. працює

^{*} Див.: Таран А.В. Историческая мысль Франции и России. — К., 1994. — С. 94.

в архівах Південної Франції та Іспанії, з 1894 р. систематично вивчає роль села у Французькій революції. В Київському університеті він виховав серйозну наукову школу.

Ідеологом «школи Карєєва» був Максим Максимович Ковалевський (1851—1916 рр.), за фахом юрист, який починав з історичних штудій («Общественный строй Англии в конце средних веков», 1880 р.), але через глибокий аналіз права прийшов до загальної філософії історії. Він називав теорію суспільного розвитку соціологією (що не цілком відповідає сучасним уявленням) і присвятив їй такі фундаментальні праці, як «Современные социологи» (1906 р.) та двотомна «Социология» (1910 р.).

Окремо слід сказати про українські пов'язання М.М. Ковалевського. Він походив із старої козацької слобідської родини польського кореня, тієї гілки її, до якої належали брати Євграф та Єгор Ковалевські (перший — ліберальний міністр освіти Олександра II, другий — мадрівник, сходознавець, радник Миколи I із

східного питання). Ковалевський ніколи не належав до Громадівської течії, а пізніше — до кадетів (він був членом невеликої Партії демократичних реформ). Будучи студентом Харківського університету, Ковалевський дружив з молоддю революційно-народницького напрямку, але не був революціонером, вважаючи радикальні утопії найшкідливішими. Передусім Ковалевський був діячем загальноімперського радикально-ліберального руху, в часи його життя за кордоном (1887—1905 рр.) став визнаним лідером загальноросійської ліберально-демократичної еміграції. В Парижі Ковалевський заснував Російську вищу школу суспільних наук, куди запросив для читання курсу української історії М. Грушевського. Повернувшись до Росії, Ковалевський відновив масонські ложі, з якими був пов'язаний у Франції: масонство тоді вже було суто політичним клубом міжнародного характеру, через який здійснювалися контакти буржуазно-ліберальних діячів усіх європейських країн. В Україні масонів очолював барон Штейнгель, волинський поміщик, меценат, який активно співпрацював з українським національним рухом. Обраний після повернення з-за кордону до I Думи, Ковалевський увійшов до української фракції. В Петербурзі його обирають головою добродійного товариства ім. Шевченка, згодом він очолює (разом з Туган-Барановським та Грушевським) редакцію енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Таким чином, Ковалевський був одним із лідерів загальноімперського ліберально-демократичного руху, репрезентуючи в ньому українських радикальних лібералів.

М. Ковалевський аналізує соціологічні концепції відомих учених XIX ст. — Дюркгейма, Еллінека, Віндельбанда, Маркса та інших, — і виявляє спільну рису: для них, крім людини і поза людиною, в історії діють безособові суспільні сили — соціальні спільноти, класи, нації тощо, які виступають суб'єктами історичного процесу. Це дозволяє соціологам, на думку Ковалевського, постулювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями та усувати вільний вибір. Для Ковалевського єдина реальність, з якою має справу соціологія, — це індивід з його розумом, волею, пристрастями, бідами, прагненнями та страхами. В цьому питанні Ковалевський продовжує традицію великого харківського вченого і мислителя Олександра Потебні. Саме маючи на увазі цю обставину, концепцію Ковалевського й усієї «школи Кареева» називали «психологічною». Точніше було б назвати її номіналістичною, антиплатоністською. Добро і зло перестають з цієї точки зору бути якимись історичними субстанціями, майже істотами.

Стаття М. Ковалевського з приводу збірника «Вехи»^{*} являє собою яскравий приклад ліберального і позитивістського аналізу моральної проблеми: чи свобода сумісна з рівністю? Елітаризм виходив із твердження, що чим більше рівності, тим менше свободи. У Ковалевського проблема стоїть як цілком «позитивне» наукове питання: чи обов'язково в історії зростання свободи веде до зростання нерівності, і навпаки, зростання загальної рівності — до зменшення свободи? На фактах історії від давніх Греції та Риму до наших днів, з блискучою ерудицією

Ковалевський показує, що це не так: зростання свободи якраз пов'язане зі зростанням рівності, а свобода, ґрунтована на «рівності рабів», вироджується в деспотизм. «Прогрес особистості немислимий без прогресу громадськості і... емансипація індивіда пов'язана з розвитком солідарності, що спирається на рівність»^{**}. Попри всю академічну стислість, пророче звучать заключні слова есею Максима Ковалевського: «Як би широко не розуміли своєї задачі суспільні і політичні реформатори, жоден з них не може розраховувати на проведення в життя своєї схеми, якщо в ній вимога громадської солідарності — справедливості не буде визнана рівною мірою з вимогою автономії особистості — свободою всіх її фізичних і моральних проявів»^{***}.

Філософська своєрідність ліберально-демократичного напрямку в культурі України найповніший вираз мала в працях Дмитра Миколайовича Овсянико-Куликівського (1853—1920 рр.).

Д. Овсянико-Куликівський родом з Каховки, в жилах його текла кров українська, російська, грецька, польська і турецька. Звичайно, не генеалогія, а культурні і політичні симпатії визначили коло його інтересів і цінностей. Під час навчання в Новоросійському університеті Овсянико-Куликівський познайомився з Драгомановим; затоваришував з ним і з Зібером Овсянико-Куликівський під час підготовки до професури, коли проживав (з 1877 р.) в Женеві та інших містах Європи. Магістерська і докторська дисертації його присвячені індоевропейстиці та стародавній індійській культурі; він викладав у Харківському університеті порівняльну граматику індоевропейських

^{*} Див.: Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Вехи. Интеллигенция в России. — М., 1991.
^{**} Там же. — С. 276.
^{***} Там же. — С. 293.

мов і санскрит. Уже будучи професором, відвідував лекції О.О. Потебні, що на початку 90-х років дозволило Овсянико-Куликівському здійснити синтез ідей Потебні та Драгоманова і розвинути власну концепцію культурного розвитку. Овсянико-Куликівський став надзвичайно популярним літературознавцем чи суспільствознавцем; крім монографій про окремих російських письменників, чотири рази видавались його зібрання творів. Праці Овсянико-Куликівського увінчує фундаментальна «Історія російської інтелігенції».

Овсянико-Куликівський виходить із уявлення про мовлення як реальність, що існує в людському бутті, і узагальнює його в такий спосіб: наука, філософія, мистецтво, мораль та інші блага або цінності «не мають об'єктивного буття поза людською психікою: не існує науки, філософії, мистецтва, моралі і т. д. — як чогось зовнішнього, а є тільки наукова, філософська, моральна діяльність окремих осіб і груп». Виходячи з цієї настанови, що, по суті, відповідає світоглядним настановам Кова-

левського та інших ліберальних мислителів, Овсянико-Куликівський доповнює і розвиває її на підставі положень теорії пізнання і естетики Потебні.

Як і у Потебні, у Овсянико-Куликівського немає в принципі різниці між «внутрішньою формою» як художнім змістом образу й смыслом або конотацією як пізнавальним змістом. Овсянико-Куликівський формулює це як принцип раціоналістичної естетики: «Як у «прозі», так і в «поезії» діє категорія «істини», а зовсім не «краси»... Так звана «естетична насолода» в мистецтві є тільки окремий різновид розумового задоволення, яке виникає в процесі розумового (образного) мислення, як і в процесі сприйняття уже створених образів»⁷. Звідси — властиве традиційному російському та українському реалізму уявлення: вартість художнього твору визначається його громадським змістом. За цим принципом побудований аналіз літературного процесу в Росії, що став загально визнаним надбанням підручників літератури. Цей підхід властивий і позитивістськи-раціоналістичній естетиці Драгоманова, і народницькій естетиці громадських авторів.

Своєрідний дальтонізм, який не дозволяє Овсянико-Куликівському розрізняти художню й пізнавальну «внутрішню форму», знаходить вияв і в його концепції з національного питання. Овсянико-Куликівський обґрунтовує ідею «общерусской» національності, висунуту ще Драгомановим. Він не вважає себе росіянином — Овсянико-Куликівський стоїть за охорону, збереження і розвиток української («малоросійської») культури. На його дум-

⁷ Овсянико-Куликовский Д.Н. Психология русской интеллигенции // Вехи. Интеллигенция в России. — С. 385.
⁸ Овсянико-Куликовский Д.Н. Теория поэзии и прозы (теория словесности). — М.: Гл., 1923. — С. 8—9.

ку, Гоголь не великорос і не малорос за своєю національністю, а «общерус». Та літературна мова, якою користуються «общерусы», не є, на його думку, ні українською, ні російською. В міркуваннях Драгоманова — Овсянико-Куликівського фіксується факт існування загальноімперської культури, але цій культурі безпідставно приписується національний статус.

Проте можна сказати, що концепція «общерусской» культури мала антишовіністичний політичний знак. Для офіційної ідеології взагалі не існувало українства, була лише великоруська нація та її провінційні діалектно-етнографічні групи. З погляду Овсянико-Куликівського, та культура і та спільнота, які утворилися в імперії понад «нормальними» націями, не переключило існування ані великоросійської, ані української «народності». Ця концепція мала служити ідеологією федералізму.

Схарактеризовані положення Овсянико-Куликівського роблять його не просто лібералом, а лібералом старої й старомодної школи. Для нього реалізм є «нормальним» способом сприйняття світу, а будь-які «модернізм», «символізм», «декадентство» тощо є «ненормальними» способами сприйняття, оскільки ґрунтуються на активному вторгненні суб'єкта з його сторонніми щодо пізнання цілями в процес відображення дійсності (так само в науці, як і в мистецтві).

Якщо ототожнення пізнавального і художньо-чуттєвого смислу текстів було слабким боком концепції Драгоманова — Овсянико-Куликівського, то орієнтація на текст, мовлення, реальність духовної діяльності, а не на канони і норми в пізнавальному

процесі, стала джерелом плідних ідей. Овсянико-Куликівський показав, що у відсталих країнах всі соціальні ідеї проходять крізь призму особливого способу засвоєння світу — ідеологію. Перед тим як ідея сприймається відсталим суспільством, вона повинна одержати ідеологічну — релігійну або світоглядну — санкцію. Розвинене демократичне суспільство відрізняється від деспотичного не іншою ідеологією, а іншим місцем будь-якої ідеології. «Гуманність, освіта, визвольні ідеї не потребують ні релігійної, ані філософської санкції, бо вони самоцінні і самі по собі являють найбільше благо»⁷, робив висновок учений-гуманіст.

З цього погляду оцінює він і націоналістичні ідеології, й марксизм, показуючи їх прогресивність на певному етапі і непридатність для розвинутого суспільства. Овсянико-Куликівський підтримує гасло безпартійності в ідеологічному розумінні — як свободу від обов'язкових норм ідеології для розв'язання суспільних проблем — і передрікає прихід суспільства, в якому духовні блага не потребуватимуть ідеологічної санкції.

Гуманістичний соціалізм

Загальне захоплення марксизмом на зламі XIX і XX ст. переросло або у ліберальний скептицизм, що дедалі більше втрачав пов'язаність із соціалістичним спрямуванням, або у фанатичне марксистське якобінство. Один із перших економістів марксистського напрямку, Михайло Іванович *Туган-Барановський* (1865—1919 рр.), зберіг гуманні і соціалістичні орієнтації, досить радикально позбавившись марксистського світогляду.

⁷ Овсянико-Куликовский Д.Н. Психология русской интеллигенции // Вехи. Интеллигенция в России. — С. 405.

Туган-Барановський був сином артилерійського генерала, що походив із татарського роду, який в давнину став українським, а потім русифікувався; мати його була україною. Він учився в Київській І гімназії; після закінчення Харківського університету (1888 р.) написав працю «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», що стала його магістерською дисертацією і в якій яскраво виражені його марксистські погляди. Подальший інтелектуальний розвиток привів Туган-Барановського до перегляду головної ідеологеми марксизму — вчення про об'єктивний характер вартості. Туган-Барановський став одним із перших і яскравих лідерів суб'єктивної школи в економічній науці — школи маржиналізму, з якої виросла сьогоднішня ліберальна економічна теорія. Аналіз руху вартості як результату співвідношення попиту й пропозиції дозволив йому одержати значущі результати, зокрема в

теорії кооперації, якою він переважно займався. Серед його учнів — відомий російський економіст Кондратьєв, уславлений не тільки працями з теорії кооперації, а й відкриттям так званих «циклів Кондратьєва» в теорії криз, що теж була постійним предметом зацікавлення Туган-Барановського. В своїй останній праці, опублікованій уже після його смерті, Туган-Барановський окреслює перспективи загальної теорії цінностей, спираючися на результати в тих науках, де цінності можна вимірювати, — економічній теорії та психофізіології.

Будучи прихильником концепцій економістів Менгера, Бем-Баверка та інших, консервативних у політиці, Туган-Барановський залишився соціалістом. Він писав в одній із своїх статей «кадетського» періоду: «Безперечно, марксизм переживає кризу, але марксизм не можна ототожнювати з соціалізмом: соціалізм існував до Маркса і залишиться після того, як марксизм буде зжито і перевершено». Приналежність свою до української культури та української історії Туган-Барановський засвідчив політично: в уряді УНР він був міністром фінансів. Життя його обірвалось десь під Одесою в роки новітньої Руїни.

Перехід Богдана Кістяківського від громадського руху до політичного табору загальноімперських лібералів був однією з найбільших втрат української націонал-демократії.

Сини О.Ф. Кістяківського всі стали історичними фігурами: старший Володимир — засновник колоїдної електрохімії в Росії, молодший Ігор — правник-цивіліст, політичний діяч, співробітник професора Муромцева, лідера російських лібералів, міністр

* Туган-
Барановский М.И.
Интеллигенция
и социализм //
Вехи. — С. 435.

внутрішніх справ в уряді гетьмана Скоропадського; син Б.О. Кістяківського Юрій (Джордж) — американський фізико-хімік, один з батьків атомної бомби.

Б.О. Кістяківський (1868—1920 рр.) — учень Драгоманова, з яким був близький його батько і з яким сам Б.О. Кістяківський листувався. Сповнений романтичного бажання вчитися і працювати разом з українськими послідовниками Драгоманова і передусім з Іваном Франком, Кістяківський виїжджає до Львова і туг потрапляє під арешти, якими австрійський уряд відповів на розгортання радикального руху. Кістяківського було вислано з імперії, і він більше ніколи не переступав її кордонів. Після навчання в Харківському, Дерптському, Берлінському, Страсбурзькому університетах Кістяківський став доктором філософії Берлінського університету, жив у Німеччині, 1911 р. повернувся до Росії і після роботи в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі (де тоді працював також син Павла Чубинського Михайло, відомий юрист) 1917 р. став професором Київського університету. Тут, за Скоропадського, Кістяківський брав участь у створенні Української академії наук. Помер Кістяківський 1920 р., маючи 51 рік, десь на Кубані, куди занесла його війна.

1905 р. виповнювалося десятиріччя з дня смерті Драгоманова, і на його відзнаку російські ліберали видали в Парижі двотомник його політичних творів. У передмові до другого тому Б. Кістяківський писав про Драгоманова: «Він доходив висновку, що вищі соціально-політичні і культурні ідеали європейської цивілізації можуть бути здійснені на

українському ґрунті й серед українського народу тільки в українській національній формі... Таким чином, не будучи націоналістом, він став палким і відданим українським патріотом»^{*}. Це ж можна сказати і про самого Кістяківського, який приєднався до кадетів, але від 1904 р. його стосунки із Струве починають псуватися у зв'язку з відступом кадетів від принципів федералізму.

Традиційні характеристики Б. Кістяківського як «методологічного плюраліста» і неокантіанця ґрунтуються на нерозумінні суті того повороту в історії європейської думки, активним учасником якого він був. У Німеччині Кістяківський вчився у неокантіанця Віндельбанда і потім тривалий час належав до Гайдельберзького гуртка, куди, крім нього і Віндельбанда, входили брати Макс і Альфред Вебери, Георг Еллінек, Роберт Міхельс, Гуго Мюнстерберг, Вернер Зомбарт, молодий Георг Лукач — особистості надзвичайно широко знані, досить різні за напрямом думок і єдині в одному: з їх діяльністю закінчилась монополія «історичної школи» в Німеччині.

На час найбільшого розквіту творчості Макса Вебера припадає період його близької дружби з Богданом Кістяківським, від якого Вебер узяв не тільки добру інформованість про українські справи і глибоку повагу до Драгоманова, а й низку фундаментальних ідей. І Вебер, і Кістяківський здійснюють на матеріалі суспільних наук той поворот у філософії науки, який через шість з лишком десяти років у галузі методології точних наук здійснювали Кун, Лакатош, Тулмін та інші представники «історико-наукового» напря-

Б.О. Кістяківський

^{*} *Кістяковський Б.* Предисловіе ко 2 тому «Собрания политических сочинений» М.П. Драгоманова. — Париж, 1906. — С. XXVII—XXVIII.

му. Йдеться про дослідження так званих «парадигм науки» як доповнення формального аналізу структури наукових теорій.

Досліджуючи суспільствознавчі теорії, Кістяківський дає таку їх класифікацію. По-перше, це — теорії, ґрунтовані на парадигмі причини і наслідку, тобто ідеї необхідності, в тому числі в розвитку суспільства. Такі теорії мають механічний характер, неспроможні описати і зрозуміти явище свободи, що є підставовим феноменом людської історії. По-друге, це — теорії, які виходять саме із явища вільного вибору і тому оперують поняттями випадковості, можливості, свободи, суб'єктивності. Яскравим представником такої суб'єктивістської методології була соціологія народництва, запальній критиці якої Кістяківський присвятив чимало сторінок. По суті, до цієї категорії належать усі класичні позитивістські концепції післядрагоманівського типу, включаючи соціологію Ковалевського. По-третє, це — теорії, в основі яких лежить поняття мети або ідеалу, а в більш точному виразі — поняття норми. Свої уявлення Кістяківський пов'язує саме з цією парадигмою науки і називає «науковим ідеалізмом» — не від традиційного філософського поняття «ідеалізм» на протилежність реалізові чи матеріалізові, а від слова «ідеал». Від класичного позитивістського уявлення про характер соціальних спільнот концепція Кістяківського відрізняється тим, що звертає увагу на цілісність, на те ціле, яке, за старим афоризмом, завжди більше, ніж сума його частин.

Для класичного позитивізму і для традиційного народницького ре-

алізму, який прагнув брати дійсність «неупереджено», все, що говорили Кістяківський, Вебер та інші, потопало в понятті «модернізм», «неокантіанство» чи «суб'єктивізм». Звідси одностайні оцінки Кістяківського як марксистами, так і народницьки-націоналістичними теоретиками. В природознавстві парадигма, яку побачив Кістяківський, складається набагато пізніше на ґрунті теоретико-інформаційних та синергетичних уявлень, і сьогодні ми читаємо Вебера й Кістяківського як авторів, які вгадали тенденції розвитку науки на три чверті століття наперед.

Але ідея норми й цілісності як парадигми суспільствознавства була не тільки науковою, а й громадсько-політичною ідеєю. Саме тому Кістяківський виявився в одному таборі з авторами «Вех», хоч і не поділяв їх негативно-критичного ставлення до інтелігенції. Кістяківський з пункту, який був йому найближчий, бачив небезпеки майбутнього розвитку менш оптимістично, ніж традиційний позитивістський лібералізм, зокрема такі критики «Вех», як Петрункевич, Ковалевський, Овсяннико-Куликівський.

Варто навести велику цитату з Кістяківського, щоб з'ясувати суть його погляду не тільки на право, а й на суспільні процеси загалом. «Право не може бути поставлене поряд з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня... Але духовна культура складається не з одних ціннісних змістів. Значну частину її становлять ціннісні формальні властивості інтелектуальної та волюв'язної діяльності. А з усіх формальних цінностей право як найбільш

досконала і майже конкретно відчувана форма відіграє найважливішу роль... Головний і найістотніший зміст права складає свобода. Правда — це свобода зовнішня, відносна, зумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива тільки при існуванні свободи зовнішньої, і остання є найкращою школою для першої»*.

Зрозуміло, що з таких позицій мислителю була очевидна страшна слабкість імперської інтелігенції, в тому числі найбільш прогресивної, — відсутність у неї міцної правосвідомості як наслідок неправового характеру Російської імперії. «Російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності; з усіх культурних цінностей право знаходилося у неї в найбільшому загоні»**. Тому Кістяківський, по суті, не бере участі в партійній діяльності навіть найближчих до нього кадетів. Спочатку він був проти створення ліберальної партії, оскільки боявся, що вона набуде радикальних рис за умов підпілля: «Не бажаю, — писав він Струве, — сприяти заміні самовладдя Романова «Божою милістю» самовладдям Леніна в ім'я самодержавного народу»***.

В часи Скоропадського, коли його брат був найближчим співробітником гетьмана, Богдан Кістяківський демонструє свою аполітичність, займаючись виключно науково-організаційною роботою.

Між тим Кістяківський був і залишився не тільки досить лівим за своїм політичним світоглядом, але й неприхованим соціалістом. Його соціалізм, як і у Драгоманова, має етичний характер; але драгоманів-

ський соціалізм пов'язаний з прудонівськими уявленнями про державу, а соціалізм Кістяківського вразно правовий. Розглядаючи віддалене майбутнє як добу колективної власності на знаряддя і засоби виробництва, Кістяківський ставить такі передумови для цього майбутнього, що дотримуватися їх міг би тільки досить консервативний лібералізм.

Характеристика гуманістичних концепцій в культурі України неможлива без згадки про Володимира Галактіоновича *Короленка* (1853—1921 рр.). Про національну характеристику Короленка важко говорити однозначно: по лінії батька походження його козацьке, по лінії матері — польське, а належав Короленко до культури російськомовної, був письменником російським і, з точки зору культури слова, поза всякими сумнівами належить до явищ російської літератури, нарешті, сам ніколи не визначав себе як українського культурного діяча. Проте відповідь на запитання про національну характеристику творчості й діяльності Короленка не може бути цим повністю вичерпана.

Що сам Короленко відкидав, так це свою приналежність до певного варіанта української культури, яку можемо пов'язувати з націонал-демократичним культурницьким рухом. В юності він переживав часи польського повстання з подвійним почуттям. З одного боку, материні родичі захоплені були польським національним романтизмом; з іншого боку, Короленко пережив захоплення українським національним романтизмом, нав'яне улюбленим учителем-українофілом. Зрештою, він відкинув і те, і інше, але не прий-

* Кістяковский Б. В защиту права. Интеллигенция и правосознание. — Наше наследие. — 1990. — IV(16). — С. 3.
** Там же.
*** Цит. за: Шацлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905—1907 гг. — М., 1975. — С. 153.

няв і російського національного самовизначення: Короленко залишається Короленком, можна сказати, абстрактним і космополітичним гуманістом.

Гуманізм Короленка формується на народницьки-соціалістичних засадах, у річищі революційного соціалістичного руху. Після заслання, яке він відбув за участь у народництві, Короленко деякий час жив у Нижньому Новгороді, а потім переїхав на батьківщину, на Україну, і постійно живе в Полтаві до самої смерті. Насамперед він пов'язаний з суспільним життям України, хоча брав участь у всіх конфліктах з самодержавною владою, хоч би де вони в імперії виникали, мужньо і безкомпромісно відстоюючи справедливість. Короленко — духовний батько пізнішого безоглядного гуманістичного дисидентства, правозахисного руху, його так само можна назвати гордістю України, як генерала Григоренка. Захищав він і національну справу України у своїй Полтаві у зв'язку з відкриттям пам'ятника Котляревському, захищав справедливість і в час ганебної «справи Бейліса». Після смерті Льва Толстого з Ясної Поляни до Полтави переходить столиця нескореної совісті російської інтелігенції, сюди їхали так, як колись до Толстого, тільки у Короленка не було специфічного «вчення», він був просто абсолютно порядною людиною, хоч би чого це коштувало. В розпалі Громадянської війни Короленко мав мужність писати полтавчанину — наркомові А.В. Луначарському: «Я думаю, що не будь-які засоби можуть справді обернутися на благо народу, і для мене безсумнівно, що адміністративні розстріли, введені в сис-

тему, розстріли, що тривають уже другий рік, не належать до їх числа... Рух до соціалізму повинен спиратися на кращі сторони людської природи, маючи на увазі мужність у прямій боротьбі і людяність навіть щодо противників»¹.

Володимир Вернадський

Інший напрям думок, на перший погляд навіть незіставний, репрезентує в українській культурі цього періоду Володимир Іванович Вернадський (1863—1945 рр.). Вернадський — природознавець, більше того, представник досить емпіричної і прикладної галузі природознавства: мінералогії та геології. Щоправда, він став творцем цілої низки нових дисциплін, але то вже завдяки його унікальній особистій здатності. У Вернадського була невгамовна потреба в універсальному, цілісному баченні не тільки свого предмета, а й Космосу, життя, людської історії загалом.

Вернадські походять з козацького роду, що йде від шляхтича Верни — учасника Хмельниччини. Мати — племінниця М.І. Гулака, члена Кирило-Методіївського товариства. Батько, професор економічної теорії Петербурзького університету, один з перших пропагандистів англійської класичної політекономії в Росії, був пов'язаний з діячами Кирило-Методіївського товариства. З дитячих років Володимир Вернадський знайомий з кращими досягненнями сучасної йому української культури. Дружина Вернадського Н.Є. Старицька — з полтавських Старицьких, далеких родичів М. Старицького. Вернадський додився близьким родичем Королен-

¹ Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 199—200.

кові, вони були в дружніх стосунках і багато в чому ідейно солідарні. В Парижі молодий Вернадський познайомився з Драгомановим, який справив на нього глибоке враження. Юнацька любов до України, її мови і культури не залишала Вернадського ніколи. Будучи дуже близьким до Петрункевича і разом з ним належачи до кола організаторів кадетської партії, Вернадський надавав набагато більшого значення національній проблемі, ніж його старший товариш. 1915 р. Вернадський виступив у пресі із статтею «Українське питання і російська громадськість», де протестував проти безправності і сваволі, жертвою яких став український культурно-політичний рух.

Після Лютневої революції Вернадський працює «товаришем міністра освіти», фактично — міністром науки та вищої освіти, а після Жовтня виїжджає в Полтаву, на батьківщину, звідки його забирає в Київ професор М.П. Василенко, де вони разом очолюють роботу по створенню Української академії наук. Справами УАН Вернадський активно займався і після переїзду в Ленінград і Москву. Внесок Вернадського в організацію науки в Україні важко переоцінити. Короткочасний виїзд за кордон, де Вернадський міг і залишитись (син його Георгій так і залишився в Америці), завершився поверненням у Росію, за власним визнанням Вернадського, значною мірою через його «українство». Вернадський ніколи не поділяв комуністичного світогляду і не був соціалістом; залишається не зовсім зрозумілим, чому його, колишнього члена ЦК партії кадетів, залишили в спокої. Можливо, тут відіграла роль і та обставина, що Вернад-

ський в молодості був близький до старшого брата В.І. Леніна, народника-терориста Олександра Ульянова; Ленін відчував щось на кшталт пієтету перед Вернадським і опікувався ним.

Сьогодні загальновідомі положення Вернадського про біосферу і ноосферу (самі терміни він почав вживати після того, як їх ввели французькі філософи Леруа і Тейяр де Шарден, які слухали в Парижі його лекції в 20-ті роки). Ці положення Вернадського сприймаються нами як головні поняття екології, ми думаємо про земні проблеми охорони навколишнього середовища, що, безумовно, є слушним. Але у Вернадського проблема цілісного розуміння людини і середовища ставиться зовсім не так, як переважно ми схильні її тлумачити.

Вернадський підкреслює, що природодослідник ототожнює життя і «живу речовину», бо, власне, він має справу з живою речовиною. Його ж цікавить не «жива речовина», а життя як властивість природи.

«Життя, взяте як єдине ціле, розглядається при цьому не як сукупність живих організмів, живих природних тіл, — а як особливий прояв чогось, в природі яскраво вираженого передусім у живих організмах, але можливо не тільки в них наявного»^{*}. Більш загальним чином Вернадського хвилює питання, «чи складає людський розум... щось нове і навіть властиве тільки вищим хребетним або навіть людині, чи це є властивість усіх живих істот»^{**}.

Про що говорить Вернадський, що його турбує? Якщо перекласти ці питання сучасною мовою, то він хотів би знайти параметри природи настільки ж загальні, як маса чи енергія, але придатні для характеристики саме життєвих процесів. До відповіді на це запитання європейська наука почала наближатися після славнозвісної лекції Шредингера 1944 р., де великий вчений вперше сказав про «негентропію» — інформацію як величину, зворотну ентропії, самостійний вимір природних процесів. Легко бачити, наскільки далеко була ще наука часів Вернадського, а особливо його молодості, від відкриття природи мислення і життєвих процесів. Вернадський сам розумів, що в тих неясних інтуїціях, якими він керується, чимало не тільки філософії, а й містики, при цьому він не боявся навіть містики, навіть уявлень про розлиті в космосі сили, споріднені з розумом і життям, бо знав, що коли настане час, наука зможе витіснити тут будь-який містицизм.

А поки що Вернадський констатує, що вплив людини на процеси в природі абсолютно несумірний з тими енергетичними характеристиками,

якими може бути описана взаємодія людини і природи. Розум діє на природу сильніше, ніж природні сили, і незрозуміло, як це можливо. Вернадський залишається продовжувачем раціоналістичної традиції, як будь-який справжній вчений. Але він розуміє неспроможність старого позитивістського раціоналізму, бо розум є частина біосфери і сам підпорядкований її законам. У методології науки раціоналізм веде його до аналізу структури науки, елементами якої є, за Вернадським, логіка, математика і «науковий апарат», тобто фактичний базис і способи точної фіксації фактів. Але цілісність науки — обставина, з якої Вернадський виходить, — вимагає також фіксувати наявність загальних ідей та інтуїції, секрет формування яких навіть приблизно не описаний.

Звідси — уявлення Вернадського про роль науки в національній культурі. Вернадський підкреслює, що наука немислима була, «доки не склались переконання про точність науково встановленого факту, і на цій підставі заповзятя критичне ставлення до пануючих релігійно-філософських та побутових тверджень»^{***}. Звідси подвійна залежність науки від культури і культури від науки: без вільної і незалежної особистості неможлива наука, без науки неможлива культура, яка плекає свободу й незалежність індивіда. «Філософська думка виявилась безсилою покрити духовну єдність, що пов'язувала людство. Духовна єдність релігії виявилась утопією... І якраз в цей час, до початку ХХ ст., з'явилась в ясній реальній формі можлива для єдності людства сила — наукова думка, що переживає небувалий вибух творчості»^{****}.

* Вернадский В.И.
Философские мысли
натуралиста. — М.,
1988. — С. 169.

** Там же. — С. 179.

*** Там же. — С. 66.

**** Там же. — С. 69.

Наука, універсальна вселюдська сила, що перетворюється на чинник «геологічний», об'єднує всі нації і культури, вона не має меж. Але наука є також явищем культури, тобто явищем національним, вона спроможна творити національно-культурне піднесення, оскільки вимагає свободи і сприяє свободі. Вернадський особливо підкреслює несумісність філософії та державної ідеології. Прикладом державної філософії і моралі є Китай; цікаво, що Вернадський вводить поняття «політична релігія» і показує, що ідею політичної релігії сформулював граф С.С. Уваров, розглядаючи нарівні з релігійними догматами засадові догмати імперської політики — самодержавство і кріпосний лад. При всьому властивому йому науковому такті Вернадський завжди чітко визначав місце марксизму: для нього Маркс — «значний науковий дослідник і самостійно мислячий геліанець», не більше.

Концепція науки як культури, пов'язання науки з етикою, протистояння політичній релігії як формі духовного деспотизму — такими були підсумки усвідомлення Вернадським космічного значення діяльності людського розуму. Цим відкривалося для обріїв природознавчої культури двадцяте століття.

ЛІТЕРАТУРА

Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці / Упоряд. О.К. Романчук. — Львів, 1992.

Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988.

Вехи. Интеллигенция в России. — М., 1991.

Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. — Львів, 1997.

Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т.1—2.

Дух України. 500-ліття малярства. Видання мистецької галереї Вінніпегу. — 1992.

Історія української музики. — К., 1989. — Т. 2.

Історія української музики. — К., 1990. — Т. 3.

Леонтович В.В. История либерализма в России. — Париж, 1980.

Науко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.

Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы. — М., 1989. — Т. I.

Оглоблин О., Петренко П. Куліш. Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997.

Поділля. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1994.

Попович М., Фінько А. Українські ліберали. — 1993. — № 11.

Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I.

Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Михайло Грушевський. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I.

Таран Л.В. Историческая мысль России и Франции. — К., 1994.

Українська культура / Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р.Сольчаник. 1993. — Т. I.

Український живопис. Сто вибраних творів. — К., 1985.

Розділ VIII

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ПЕРІОД КОМУНІСТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ

§ 1. КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Війна і загроза цінностям Заходу

Криза — це такий стан системи, коли її подальший розвиток внаслідок дії внутрішніх та зовнішніх чинників може або закінчитись повним крахом і розвалом, або одержати нові стимули і вступити в нову фазу, подолавши труднощі. Небезпека розвалу суспільної системи в кризовому стані є цілком реальною, хоча уникнути її можна, якщо суспільство здатне правильно оцінити свої проблеми, має волю та силу для їх подолання і пристрасне бажання вижити.

Сьогодні загальновизнано, що соціальна система, яку називають європейською або ширше — західною, ґрунтується на трьох головних цінностях: ринкова економіка («капіталізм»), парламентська демократія й національна державність. Ці цінності є різними виразами принципу свободи: свободи як економічної незалежності індивіда від соціальних сил, ґрунтованої на приватній власності; політичних свобод як можливостей брати участь в управлінні державою; національної свободи як незалежності від чужоземного панування. Ціннісні засади західної цивілізації ніколи не були реалізовані з достатньою повнотою і залишались радше ідеалами, досяжними не скрізь, не повністю і не для всіх. Власність дозволяла відчувати необхідну незалежність далеко не більшості населення — Європа та Америка знемагали під тиском бідності, що особливо гостро відчувалось у часи періодичних депресій. Свобода зазнавала численних утисків і обме-

жень і не була доступною «нижчим класам». Національна строкатість західного світу створювала проблеми людській солідарності і перешкоджала прогресу, підтримувала агресивну міжетнічну відчуженість і загострювала міждержавні конфлікти. Навколо проблем, що виникали при реалізації ціннісних принципів Заходу, спалахували постійні конфлікти.

І все ж ринкові товарно-грошові механізми, політичні права й свободи громадянина, максимальна мобілізація традиційної національної духовної спадщини для поступу в наймодерніших галузях життя залишалися і залишаються орієнтирами й рамками життєдіяльності тієї великої цивілізації, що розвинулася на культурному ґрунті старої Європи.

Загроза краху культурної Європи чітко визначилась як наслідок Першої світової війни.

Перша світова війна принесла неймовірні руйнації та людські жертви. Кількість убитих і померлих становила 9 млн 442 тис. чоловік. Війна була світовою за своїми масштабами, але головні й вирішальні її події відбувалися на полях Європи, і за розподілом жертв війна залишилася загалом європейською: Європа втратила 8 млн 185 тис. чоловік, що становило 86,7 відсотків усіх загиблих. Найбільше жертв війна принесла країнам-ініціаторам конфлікту — Німеччині (2 млн) і Австро-Угорщині (1,1 млн), а також Росії (1,8 млн) і Франції (1,3 млн), які винесли головний тягар оборонних військових дій. Проте за кількістю жертв на душу населення найбільше постраждали Балканські країни, включаючи Туреччину: тут втрати становили від однієї п'ятої до чверті всіх солдат, а в Сербії — 40 відсотків*.

Повертаючись до передодня першої воєнної катастрофи, можемо констатувати величезну дистанцію між уявленнями військових і політиків про майбутню війну й тією реальністю, якою війна обернулася. Вже збагнувши розміри поразки, імператор Вільгельм II сказав: «Ми не хотіли цієї війни». Англійський прем'єр Ллойд-Джордж відповів гірким дотепом: «Так, цієї війни вони не хотіли». Не тільки імператор Вільгельм не хотів цієї війни, але й лідери табору Антанти бачили майбутнє інакше. Програла всі, і Перша світова війна показала примарність, театральність, маразм і старечий інфантилізм політики правлячих дворів, включаючи буржуазний двір Французької республіки. Головний персонаж передвоєнної політики та ініціатор усіх ризикованих міжнародних авантур Вільгельм II насправді прагнув не стільки до завоювань, до розгромів противника на полі бою, скільки до морально-політичної перемоги. Він насамперед грав у азартні військово-дипломатичні ігри, відступаючи у вирішальний момент, охоплений то гордістю й ентузіазмом, то панікою; ні йому, ні Німеччині не потрібні були ані африканські тропіки, ані пустелі Магрибу — він прагнув, щоб Німеччину, і його особисто, боялись і поважали. Політика була лише театром з особливою семантикою дипломатичних жестів, семантикою воєнних конфліктів; але загроза повинна була бути реальною, бо інакше дипломатія не мала сенсу взагалі. І самі військові конфлікти мали значення для людей і країн не лише утилітарне, а й смисложиттєве, значення помсти, захисту честі, утвердження свого «Я», героїчного вчинку, що надає вищого колективного сенсу життю й смерті.

* Див.: Урланис Б.Ц. История военных потерь. — СПб., 1994. — С. 390—394.

Коли все закінчилось, залишились руїни, каліки і біль втрат. Духовно спустошені молоді люди, які пройшли окопи, зв'язчі рукопашні бої і газові атаки, не знали, чию честь вони захистили. Прості й отруйні підозри «нас зрадили» і «ми воювали за чужі мільйони» породжували енергію озлоблення й пошуки винних.

Перша світова війна закінчилась не просто миром, переділом національних територій та відшкодуваннями переможцям за рахунок переможених. Масштаби непередбачених наслідків перевищували звичну повоснну зміну балансу. Троє з учасників війни — останні європейські та євразійські імперії — розвалилися: Австро-Угорщина і Туреччина — на складові національні частини, Росія впала в повний соціальний хаос, з якого вийшла з важливими територіальними втратами, а головне, з цілком новою соціально-політичною системою. Решта зазнали таких величезних втрат і руйнацій, що майбутнє європейської цивілізації виявилось під знаком запитання. П'ять — шість років після підписання миру економіка Європи, як переможених, так і переможців, перебувала на грані катастрофи, а суспільства потрясли революційні кризи. Можна сказати, що і наступна війна була поверненням і посиленням тих хвиль ненависті, що їх породила попередня.

Рівно через чверть століття після зловісного серпня 1914 р. історія пішла тими самими шляхами, не намагаючись повторювати тільки військово-ігрових — тактичних і стратегічних — помилок. Генерали Другої війни були лейтенантами і капітанами Першої, або, як в новій Росії, унтер-офіцерами. Геополітичні чинники майже в тій самій конфігурації

знов протиставили Німеччину та її нових і почасти старих союзників — Англію, Францію, Росію та США. Тільки цього разу Росія не бажала бути «паровим катком» і звільнила на першому етапі Німеччину від необхідності вести війну на два фронти; Німеччина блискуче виправила помилки, допущені її генералами восени 1914 р., і розгромила Францію і на північ, і на південь від Марни, принагідно захопивши не лише Бельгію, а й майже всю північ Європи. Росія врешті все-таки вступила у війну на боці ліберальної Європи, зазнавала поразок, віддала німцям набагато більше територій, ніж у Першу світову війну, втратила незрівнянно більше людей, але таки пройшла по Німеччині паровим катком. Як і в Першу війну, Японія не чіпала Росії, проте захопила величезну частину Китаю і увесь Тихоокеанський басейн, перш ніж зазнала жахливої поразки. Туреччина залишилась нейтральною, а її колишні арабські володіння, *умма арабійя*, як і в Першу війну, були сповнені ненависті до англійців і, як могли, допомагали німцям.

І знов блок держав, що розпочали війну, сподіваючись зірвати колосальний банк, програв з неймовірними, набагато більшими втратами. Точних цифрових оцінок ми досі не маємо, насамперед тому, що тільки зараз визначаються страхітливі цифри дійсних людських втрат СРСР у війні. Перед людством відкрилася «перспектива» третьої війни — настільки нищівної, що кінець світової цивілізації був би неминучий. І тільки ця страхітлива перспектива врешті змусила військових і політиків приміряти на себе не вчорашні перемоги, а завтрашні поразки.

Хоча після Другої світової війни людство кілька разів опинялося перед реальною перспективою атомного кошмару, ситуація вже не виходила з-під контролю. Протистояння великих держав не приводило до серйозних утруднень у демократіях Заходу, які вийшли з повоєнних випробувань більш згуртованими і консолідованими. Проблеми залишаються, але сьогодні ніхто не може сказати, що європейська цивілізація напередодні розвалу. Це дозволяє виділяти кризовий стан західної цивілізації в період, охоплений обома світовими війнами та часом ліквідації їх безпосередніх наслідків.

Для нас все століття проходить під знаком виникнення, утвердження й розкладу тоталітарної комуністичної імперії. Дійсно, революція й утвердження комуністичного режиму справили величезний вплив на історію Європи. Проте, як показує вже подібність сценарію двох війн, цей вплив не був вирішальним. Усе ж Росія була і залишилася периферією європейської цивілізації. Зміни в житті тоталітарно-комуністичної спадкоємиці імперії Романових надавали нового змісту європейським драмам, але й самі події на сході Європи набували часто несподіваного сенсу в загальноєвропейському контексті.

Царська Росія завжди була чужою західним ліберальним режимам і демократичній культурній громадськості, країною деспотизму, погромів, великою опозиційної й гуманістичної літератури та героїчного опору революціонерів-терористів. Але все це відійшло на другий план перед військово-стратегічними міркуваннями, і чим більше ліберальна Європа відчувала свою слабкість перед лицем німецької військової маши-

ни, тим більше Росія була не напівазійським монстром, а «російським паровим катком», мільйонним солдатським морем, союзником і таємною головною надією.

Катастрофа, на яку перетворювався кінець Першої світової війни не лише для переможених, але й для переможців, викликала ліворадикальні антибуржуазні рухи, що об'єднувалися під прапорами Комуністичного Інтернаціоналу. Це посилювало антикомуністичні настрої в середніх і багатих верствах європейського суспільства і ворожість до Радянської Росії. Але в середині тридцятих років, у зв'язку з загрозою фашизму, ситуація різко змінюється. Напередодні Другої світової війни ворожість до червоної Російської імперії знов поступилась місцем надіям на загадкову російську душу й мільйонні маси солдат, готових до будь-яких випробувань. Безпорадність демократичних режимів перед лицем охопленої новим ентузіазмом маси середніх німців, добре організованих нацистами і традиційною державною військовою структурою, робила дедалі очевиднішим те, що було очевидним перед 14-м роком: тільки Росія зможе врятувати європейські ліберальні цінності, незалежно від того, чи цього вона хоче, чи ставить перед собою інші цілі.

Тільки після, а, можливо, вже наприкінці Другої світової війни для Європи настав час прямого протистояння з «комуністичним вибором». Проте у вигляді не внутрішньої альтернативи, а радше військово-політичного супротивника. Це вже істотно змінювало справу. Почалася «холодна війна», яку комунізм врешті-решт програв.

Двадцять років: проблески надії

Війна відкинула європейську культуру на багато років назад, призвела до соціально-політичної дестабілізації не тільки в переможених країнах, а і в країнах-переможницях. Придушення соціальних конфліктів, події в колишній Росії, утворення низки консервативно-націоналістичних режимів — «санітарного кордону» навколо російської революції, — все це призвело до різкого посилення правих сил і втрати престижу лівих лібералів та соціалістів. Почасті в цьому була вина і сама соціал-демократія, продемонструвавши свою безпорадність і міщанську, дрібнобуржуазну обмеженість у роки війни. Крах II Інтернаціоналу — не вигадка ультралівих. Довоєнна соціал-демократія виявилась неспроможною здійснити задекларовані нею ж принципи. Щоб бути справедливим, треба сказати, що міжнародна соціал-демократія напередодні війни залишалась єдиною гуманістичною й пацифістською силою, яка сформулювала антивоєнну програму. Але в європейській цивілізації напередодні війни не було навіть слабкого механізму, схожого на Лігу Націй, для забезпечення подібних зобов'язань, а рішення конгресів Інтернаціоналу виявились насамперед продуктом творчості невеликої групи інтелігентів, реальний вплив яких на власні партії був мізерним.

Війна і повоєнна розруха поставили проблему завдань і цінностей європейського розвитку. Самих лише політичних та економічних рамок свободи суспільству недостатньо, воно хоче бачити мету прогресу. Поразка ліберально-соціалістичного прогресизму створювала атмо-

сферу сумної безвиході й моральної неповноцінності суспільства, єдиною альтернативою якій був, здавалось, революційний комунізм за російським зразком.

Консервативна ідеологія захищала тепер принципи невтручання держави в економіку, які традиційно були засадовими для лібералізму. Така консервативно-ліберальна ідеологія утвердилася в повосній Америці, де республіканці перемогли партію Вудро Вільсона, відмовилися від його месіаністських претензій на керівну роль США в повоєнному світі, не допустивши вступу США в Лігу Націй, створену за проектом Вільсона, і керували країною аж до Великої Депресії, строго дотримуючись традиційного лібералізму. Америка першою ввійшла в період економічного буму, що сприяло оздоровленню світової економіки. Республіканські президенти рішуче захищали корпорації від будь-якого втручання держави в їх справи, кваліфікуючи такі спроби як небезпечний соціалізм. Велика Депресія змусила відмовитися від консервативно-ліберальної ідеології й вдатися до Рузвельтових реформ, але то було вже на початку тридцятих.

Економіка Західної Європи пережила важкі випробування в повоєнні роки, але десь із 1925—1926 рр. настала стабілізація, виробництво вийшло на рівень 1913 року. Міжвоєнний час не можна назвати часом технічних революцій, хоча в теоретичному природознавстві грандіозний переворот завершується саме в 20—30-ті роки. Літак, підводний човен, автомобіль, радіо, танк — все це започатковано давно. Але спочатку в Америці, а потім і в Європі ці старі відкриття поступово змінюють обличчя країн. На-

самперед це стосувалось автомобіля, що після Першої війни став масовим транспортним засобом, доступним середньому класу. Бурхливо розвиваються електроприладобудування й радіо, що перетворилося на необхідний елемент культурного побуту. В 1922—1928 рр. з'явилося звукове кіно, 1935 р. — кольорове, 1926—1937 рр. відбувся прогрес у розвитку телебачення, яке, зрештою, ввійшло в життя європейців тільки по Другій світовій війні. Наскільки суспільство змінили нові технічні можливості, не одразу стало очевидним. Війна показала, що генерали в більшості погано розуміють, як збагатив можливості армій поступовий прогрес в авіації, моторизованих військах, засобах зв'язку.

Техніка й технологія вимагають у цей період доброї організації праці, вершиною якої стає конвейерна система. Взагалі раціоналізація бюрократичної діяльності, впровадження нової техніки в торгівлю й управлінську справу мали наслідки, що їх ми оцінили тільки після Другої війни: йдеться про обчислювальні машини. В міжвоєнний період раціоналізація праці та управління радше лякає як ознака бездушного американізму.

Перелам у культурно-політичному розвитку Європи настає в середині 20-х років, із самим початком економічної стабілізації, і, здавалось, що європейська цивілізація виходить на нові рубежі. На жаль, дуже швидко виявилась ефемерність успіхів.

Друга світова війна закінчилася більш суворо для переможених — міжнародним судом над ініціаторами війни та організаторами державного терору як злочинцями. Злочинними було визнано також окремі організації — через їх програми і

відповідну практичну діяльність. Німці пережили смугу історичного каяття. Але переможці у Другій світовій війні не засудили німецької нації.

Умови Версальського миру містили визнання німецької держави й німецької нації винною в розв'язанні війни. Поразка Німеччини в Першій світовій війні означала для німців глибоку національну образу на історію і почуття несправедливості. Молода і сильна німецька культура протистояла традиційному утилітарному і раціоналістичному буржуазному духу старої Європи і Нового Світу. У неї була своя романтика, довоєнна Німеччина жила в настрої «німецької ідеї», натхненної Гете і Ніцше, у неї була власна історична перспектива, яку кожен розумів мірою своїх сил. Коли Німеччина була переможена, всі німці, від генералів до простих колишніх солдат, і старики, і молодь, були переконані в несправедливості вироку щодо німецької національної провини, позаяк винними вважали всіх. У цьому з німцями були солідарні ультраліві, які вишніми не вважали нікого, крім класу імперіалістичної буржуазії.

Осуд німецької нації як історичної винуватиці Першої світової війни був не лише ідеологічно-правовим актом. Версальський мир позбавив Німеччину 36 відсотків довоєнних запасів вугілля, 72 відсотків залізної руди, майже всіх зарубіжних інвестицій і торговельного флоту і зобов'язав її виплатити за 30 років 132 млрд золотих марок. У німецьких репараціях були зацікавлені всі переможці, бо європейські країни мали величезні воєнні борги у Сполучених Штатів. Цієї суми Німеччина не змогла виплатити, фактично вона віддала

тільки 37 млрд і то значною мірою з позичок; але дестабілізація німецького і загальноєвропейського життя була колосальною і згубно впливала на європейську економіку загалом. Проблема репарацій раз у раз поставала перед європейськими державами, Німеччина платила насамперед Франції, праві уряди якої були абсолютно нетерпимими щодо німецької вини. Це спровокувало 1922—1923 рр. найгострішу кризу, що закінчилась французькою окупацією Рурського басейну. Політичні потрясіння, викликані цією акцією, — путчі Гітлера і військових, спроби комуністичної революції, — прискорили пошуки розв'язання проблем.

У Німеччині до влади 1923 р. прийшов лівоцентристський уряд Штресемана — Гільфердінга (націонал-лібералів та соціал-демократів). Через рік у Франції зазнали поразки праві і було сформовано лівий уряд соціалістів і радикалів на чолі з Едуардом Еррію. В січні 1924 р. консерватори програли вибори в Англії, і вперше в історії тут було сформовано робітничий уряд Рамсея Макдональда. Нові політичні сили пішли на компроміс, якому сприяла робота американського комітету експертів на чолі з Дауесом. Франція поступово відступала, і в Женеві 1924 р. Лігою Націй було вироблено план загальної гарантійної угоди, що відкривала нову еру в справі європейської безпеки. Щоправда, внаслідок провокації — підготовленого правими колами разом з контррозвідкою «листа Зинов'єва» — лейбористський уряд швидко було повалено, на зміну йому прийшов консервативний уряд Болдуїна — Чемберлена, і підписання Женевського протоколу загальмувалось. Але опір англійських кон-

серваторів вдалось подолати, і на конференції в Локарно в жовтні 1925 р. Німеччина, Франція, Бельгія, Великобританія та Італія підписали договір про зобов'язання підтримувати територіальний status quo, визначений Версальським миром. На відміну від Версальського, договори було підписано з Німеччиною як з рівноправною стороною і вона стала членом Ліги Націй.

Політика Локарно означала об'єднання Франції та Німеччини в одному блоку, подібно до того, як після Другої війни НАТО об'єднав природних суперників в єдину європейську структуру. У Штресемана були далекосяжні плани мирного завоювання Німеччиною першості в Європі, захисту німців за кордонами країни, можливого виправлення кордонів аж до об'єднання з Австрією, але все це — в далекій мирній перспективі. Під час сесії Ліги Націй, на якій Німеччину було прийнято до цієї міжнародної організації, Штресеман таємно зустрівся з французьким міністром закордонних справ Бріаном. 12 грудня 1926 р. з Німеччини було знято військовий контроль і ліквідовано тим самим важливий пункт Версальського договору. Порозуміння Бріана і Штресемана було слабким проблеском надії, що реалізувалась лише через десятиліття нових кривавих випробувань.

1927 р. Бріан висунув ініціативу широких міжнародних угод, що виключили б війну із знярядь національної політики. Така заява (пакт Бріана — Келлога) була спочатку зроблена Францією і США. Текст договору прийнято державами, запрошеними стати учасниками пакту, — Німеччиною, Францією, Італією, Польщею, Бельгією, Великобританією, Японією

і Чехословаччиною — і підписано 27 серпня 1928 року. 17 травня 1930 р. Бріан звернувся до 27 країн Європи з пропозицією «про організацію режиму європейського федерального союзу». Європа вийшла на рубежі, які повторно були досягнуті тільки наприкінці нашого століття. Але тоді ані економічних, ані політичних передумов для єдиної Європи ще не було. Експерти на чолі з американцем Юнгом запропонували Гаазькій конференції ще в серпні 1929 р. план, що мав кардинально послабити тягар репарацій для Німеччини. Але плани Дауеса і Юнга не змогли врятувати німецьку економіку. Дуже швидко під ударами економічної кризи система Локарно тріснула по швах, а європейські уряди використовували проекти мрійників у егоїстичних цілях.

Депресія, що почалася в США крахом на фондовій біржі 1929 р., повною мірою досягла Європи 1931 року. 21 вересня 1931 р. англійський уряд оголосив про скасування золотого стандарту у зв'язку із скороченням золотого запасу Англійського банку, і на європейський континент ринув ураган фінансового хаосу.

Німеччина, що знемагала під тягарем репарацій, першою відчула удари депресії. Консервативний уряд Брюннінга ввів жорсткі обмеження зарплати й нові податки, але бюджетний дефіцит перевищував усі можливі межі — він сягав мільярда марок. Іноземна заборгованість на початок 1931 р. досягла 27 млрд марок. Німеччина оголосила себе неплатежоспроможною. Президент США Гувер запропонував на рік припинити всі виплати. Французи опирались, розв'язань не було, а тим часом у Німеччині почалися банківські крахи, перестали сплачувати

витрати, кредити і зарплатню робітникам. Невдовзі в Німеччині прийшов до влади Гітлер.

Фашизм

Що ж таке «фашистський режим»? У класичній праці Ганни Арендт йдеться взагалі про тоталітарний режим і про його головну рису — масовий терор, що охоплює також усі сфери духовного життя. Тоталітарними були різноманітні режими в історії, насамперед теократичні держави, що через церкву контролювали все суспільне й особисте життя. Із дуже численних праць про фашизм виділяється книга Желю Желєва «Фашизм», яка писалась за умов комуністичного тоталітаризму. Особливостями фашизму, за Желю Желєвим, є: 1) ліквідація багатопартійності і встановлення однопартійного режиму, зрощування партії й держави; 2) ліквідація громадянського суспільства і повне підпорядкування всіх громадських організацій правлячій партії; 3) масовий терор, зокрема із застосуванням концентраційних таборів; 4) контроль за економікою, частковий або повний; 5) тотальний контроль за культурою і духовним життям. Читачеві зрозуміло, що такими самими були принципи організації й комуністичної системи.

Не заперечуючи близькості фашизму і тоталітарного соціалізму (комунізму) в методах, не можна не бачити різниці між європейським фашизмом і російським комунізмом у цілях, спрямованості політичних дій.

І фашизм, і тоталітарний соціалізм є режими, що використовують методи тотального контролю, ґрунтуються на сваволі й придушенні особис-

тих свобод людини. Але фашизм переслідує цілі агресивного націоналізму, а тоталітарний соціалізм — соціалістичні цілі.

Ці зауваження не містять оцінок, не відповідають на питання, що краще, що гірше, і для кого. Йдеться про констатацію фактичного стану, того стану справ, який і зробив фашизм і комунізм в Європі головними безпосередніми противниками в 30—40-ві роки, що й вирішило долі європейської цивілізації. Хоч би як ми ставилися до комунізму чи фашизму, просто «не помічати» різниці між цими двома явищами неможливо. Фашизм формувався в Європі як тоталітарна альтернатива комунізму.

Терміном ми зобов'язані італійському фашизму, який як партія виник 1919 р. (іт. *fascio* — пучок, в'язка, спілка). Слабкість ліберального режиму проявилася насамперед у такій молодій демократичній країні, як Італія, об'єднаній в одну державу історично нещодавно і дуже розореній війною. Лівий, соціалістичний рух набув тут надзвичайного розмаху і небезпечного радикалізму, інтелігенти-доктринери організували комуністичну партію з гаслами соціалізації землі й диктатури пролетаріату, країну стрясали неперервні безглузді страйки; державні чиновники, поліцейські комісари і військові симпатизували радикальним націонал-патріотам. Серед останніх переважали вчорашні фронтовики, які ображались на весь світ, переконані в якійсь колосальній зраді і змові і палали бажанням розгромити всіх — і урядових лібералів, і страйкарів, і лівих професорів. Після осені 1920 р. фашистський рух несподівано набув розвитку й популярності. Через два роки фашистські бригади здійснили похід на Рим, а

29 жовтня 1922 р. Муссоліні одержав телеграфну пропозицію короля сформувати уряд.

Спочатку в Італії існувало двовладдя держави і фашистської партії, свавілля якої доповнювало урядовий консерватизм; згодом партія підкорила державу. Італійські фашисти насамперед здійснювали позадержавний терор щодо опозиції. Поліція використовувала репресії, нічим не обґрунтовані, — арештовувала комуністів, якщо хоча б кілька з них збиралося разом; в поліції застосовувалися тортури, зокрема винайдені фашистами катування вливанням рицини; фашисти, зустрівши комуністів або соціалістів, били їх нещадно і знущалися з них, а потім віддавали до поліції; свободу преси ніхто не скасовував, але наклада лівих газет просто знищувалися загонами чорносорочечників. 10 червня 1924 р. фашисти викрали і вбили депутата-соціаліста Д. Маттеотті, що викликало обурення світової громадськості та італійської опозиції, а відповіддю на протести були декрети Муссоліні від 8 і 10 липня 1924 р., які фактично ліквідували свободу слова в Італії. Впродовж 1925—1926 рр. низкою законів усі політичні партії Італії були заборонені.

Режими, що виникають слідом за італійським у повоєнній Європі, називалися фашистськими попри інколи дуже істотну різницю між ними. Так, режим особистої диктатури Пілсудського, що встановився в Польщі після перевороту в травні 1926 р., вже тоді одноставно називали фашистським, хоча він мав радше риси націоналістичного військового авторитаризму. Так, у Польщі було створено політичну організацію на чолі з «полковниками» для «санації»

суспільства, влада якої була дуже великою; але існувала конституція, поновлена 1935 р. в дусі санаційного режиму, все ж із сеймом та виборами, існували політичні партії, преса і т. д. Фашистський характер влади виявлявся в тому, що паралельно з законною державною структурою діяли позазаконні важелі влади, включаючи напіввійськові організації молоді (Strzelec), які в разі потреби залучалися до брутално-терористичних акцій «умиротворення». В країні існували сейм, президент і уряд, але реальна влада належала маршалу Пілсудському, а після його смерті 1935 р. — маршалу Ридз-Смігли. Демонстративне ігнорування законності, яка щоразу приносилася в жертву націоналізмові, було тією рисою, що поєднувала авторитарний фашизм «санації» й нацистський тоталітаризм.

В атмосфері наростаючого хаосу проходили вибори президента Німеччини 1932 року. Німці обирали з трьох кандидатів — комуніста Тельмана, нациста Гітлера й консерватора Гінденбурга. Переміг Гінденбург, але реального виходу із складної ситуації консервативна партія не бачила. Вона, як і в Італії за десять років до цього, доручила формувати коаліційний уряд фашистам. 30 січня 1933 р. Гітлер став райхсканцлером.

Те, що в Італії вимагало кількох років, у Німеччині було здійснено за півроку, і влітку 1933 р. вона вже була повністю під тотальним контролем нацистів. Ті праві партії, які розраховували відігравати якусь роль у новому режимі, змушені були одна за одною оголосити про саморозпуск. Це було наслідком загального голосування в Райхстагу в березні 1933 р. за надання особливих повноважень Гітлеру.

Німецький нацизм став політичним і духовним центром праворадикальних рухів в усій Європі. Він гранично розвинув тоталітарні тенденції, що знаходили вияв у цих течіях, став довершеною і класичною формою агресивного націоналістичного тоталітаризму і найжахливішою реальною загрозою ліберально-демократичній західноєвропейській цивілізації.

Як і в Італії, прихід нацистів до влади був здійснений законним шляхом, з попередніми консультаціями впливових політичних і бізнесових кіл з лідерами нацистів та військовими колами. «Рейнський клуб панів», політики і капітани промисловості й фінансів, які групувалися навколо католицької «партії центру», розраховували використати нацистських демagogів і популістів для стабілізації обстановки, розгрому лівих і встановлення порядку, тримаючи наці під контролем. Правих політиків і військову верхівку дещо непокоїли соціалістичні й антидержавні тенденції в нацистському русі, зокрема претензії керівництва СА (Sturmabteilungen — «штурмових загонів») на роль збройних сил Німеччини, свого роду «загального озброєння народу». Штурмовики, сформовані як бойові загони для охорони нацистських організацій і масових заходів, розрослися до півмільйонної армії напередодні приходу нацистів до влади. За перший рік перебування при владі Гітлер скоротив чисельність СА на 200 тис. чоловік. А після таємних нарад з керівництвом армії в «ніч довгих ножів» 30 червня 1934 р. вожді СА на чолі з Ернстом Ремом були просто винищені. Збройними силами партії лишилися нечисленні СС (Schutzstaffeln — «охоронні загони»), виведені зі складу скорочених СА, а всередині СС —

служба безпеки СД (Sicherheitsdienst). Гітлер вирішив зробити ставку на професійних військових, оскільки розраховував на серйозну війну.

Праві політики і військова верхівка зазнали певних втрат під час різанини штурмовиків 1934 р., але все ще мали ілюзії щодо можливостей контролю за нацистським керівництвом, навіть після того, як 14 липня 1934 р. урядом було прийнято закон, що проголосив НСДАП єдиною політичною партією в Німеччині, а через місяць, після смерті президента Гінденбурга, Гітлер об'єднав посади президента та райхсканцлера. Залишився таємний політичний клуб правоцентристського спрямування (Брюнінг, Герделер), який намагався бути добре поінформованим і неформально контролювати ситуацію. Десь після 1936 р. будь-які можливості політичного контролю за ходом подій праві політичні сили остаточно втратили. У них залишилися контакти з верхівкою збройних сил та консервативною бюрократією. Проте на формування зовнішньої й внутрішньої політики, на кадрові перестановки бізнесова і політична еліта вже не впливала.

В напружений політичний момент напередодні конфлікту з демократіями з-за Чехословаччини, 1938 р., керівництво збройними силами готове було навіть до військового перевороту, про що таємно повідомило Захід. Проте Гітлер виграв у ризикованому конфлікті, і армія надала йому політичну підтримку, промовчавши, коли він замінив військове керівництво. Після 1938 р. військові вже не могли й думати про переворот. У вищому державному керівництві трійка діячів, яка підтримувала таємні контакти з доктором Герделером і через

нього — з тіньовими політичними силами — начальник Генерального штабу сухопутних сил генерал Гальдер, начальник військової розвідки (Абверу) адмірал Канаріс та заступник міністра закордонних справ фон Вайцекер — могли тільки обмінюватися інформацією та думками. Зрештою, до 1943 р. проблем не виникало, оскільки агресивна й динамічна політика Гітлера практично не зазнавала поразок. Після Сталінграда праві кола все більше схилилися до того, щоб замінити Гітлера і шукати контактів із Заходом. Проте спроба перевороту влітку 1944 р. показала, що сил для цього жодна військово-політична група не мала.

Джин був випущений із пляшки ще в перші роки диктатури. Політична влада нацистів стала цілком безконтрольною аж до повного воєнного розгрому Німеччини. Тому характеристика фашизму як «відкритої терористичної диктатури найбільш шовіністичних і найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу», зроблена VII Конгресом Комінтерну, не відповідає дійсності.

Влітку 1936 р. фашистський заколот розпочався в Іспанії. Франко остаточно встановив однопартійну владну систему законом про відповідальність за політичну діяльність від 9 лютого 1939 р., друга стаття якого забороняла всі 24 політичні партії, профспілки й масові організації. Ще в роки громадянської війни Франко реалізував мрію свого попередника — диктатора генерала Прімо де Ривера про однопартійну націонал-синдикалістську державу, єдиною партією в якій була б створена ним Фаланга. Франко відновив забуту Фалангу, об'єднавши в ній декретом 19 квітня 1937 р. всі політичні течії, що його підтримали.

Фаланга стала величезною організацією з відділеннями в кожному місті, селі, кварталі й будинку. Перемога фашизму в громадянській війні в Іспанії завдала важкого удару європейській демократії й поставила її перед очевидною загрозою краху.

Проблема правого екстремізму і сьогодні залишається гострою навіть в найблагополучніших країнах Західної Європи та в США. В демократичних країнах міжвоєнного Заходу, як і в сучасній Європі, правоекстремістські рухи не мали широкого електорату, але симпатії до них і їх реальний вплив на «респектабельну праву» набагато значніші, ніж це показують результати виборів. Праві в певних межах завжди використовували агресивних націоналістів як засіб тиску, не допускаючи їх до розв'язання серйозних питань. Фашизм і споріднені з ним режими одержували владу з рук «респектабельної правої», навіть у Німеччині, не маючи більше третини голосів нації, і потім виходили з-під контролю правоцентристських політиків.

За умов диктатури фашистського типу про якісь способи визначити міру суспільної підтримки режиму не могло бути мови. Можна лише припускати, що поряд з ентузіазмом певних більш-менш широких кіл завжди існував мовчазно-скептичний обиватель; що хтось терпів режим, хтось не бачив альтернативи чи методів боротьби, хтось вірив, що все якось владається. Адже для того, щоб фашистський режим існував, зовсім не обов'язково, щоб він користувався всенародною підтримкою. Достатньо, щоб галаслива й агресивна частина суспільства морально тероризувала більшість, спираючися на органи влади.

Фашизм народжувався під гаслами порятунку європейської цивілізації. В його культурному та ідеологічному арсеналі опинялися Гете, Гегель, Ніцше, Вагнер, навіть національні математики й фізики. Якщо ми прочитаємо гострі звинувачення Томаса Манна безпосередньо поверсальського періоду на адресу «гальсько-єврейсько-інтернаціоналістського інтелектуалізму», то у нас може скластися враження про ідейну спорідненість цього високочолого інтелектуала з нацистами. Але вже через кілька років Томас Манн з жахом відмежовувався від нацистського тлумачення німецької романтики. Нацизм — і фашизм взагалі — створив такий вульгарний, псевдокультурний дублікат духовних стандартів Європи, такий грубий і примітивний низовий варіант культури, що в ньому було втрачено сенс культури взагалі. Фашистська «нова Європа» була насправді плебейським засобом нищотності утвердитися над культурами сусідів, проголошених «нижчими» і «недолюдьми», і насамперед — над своїми власними інтелектами, яких завжди можна було зневажити як євреїв, напівєвреїв, прихованих євреїв або хоча б масонів. Якщо політично фашизм фактично або повністю витіснив з державної влади легітимну структуру, то культурно він диктував вульгарний примітивний смак і ворожість до інтелекту, властиві сповненим заздрощів до справжньої національної еліти духовним плебеям усіх прошарків нації.

§ 2. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

В.І. Ленін

Ленін і «диктатура пролетаріату»

Від Жовтневого перевороту 1917 р. режим, встановлений партією більшовиків, був диктаторським, спрямованим на ліквідацію демократичних свобод, які революціонери Російської імперії виборювали впродовж десятиліть. Несумісність із демократією партії, що її сам Ленін порівняв із якобінцями — організаторами кривавого терору Французької революції, була зрозуміла всім, як правим, так і лівим. У перші місяці жорстокість режиму була радше наслідком неконтрольованості процесів розвалу імперії, спалаху стихії ненависті, спрямованої на всі «освічені класи», сваволі якогось людського шумовиння, що негайно пристало до більшовиків — типу підполковника Муравйова, червоного командуючого, напівбожевільного, напівсадиста, ката України, розстріляного більшовиками вже влітку 1918 р., або братів Железнякових, ватажків напівкримінальних матроських загонів, що спочатку тероризували Петроград, а потім врешті опинилися на Україні. Диктаторський комуністичний режим, режим «червоного терору», сформувався під кінець 1918 р. і зберіг головні свої риси до кінця Громадянської війни, власне, аж до початку «непу». Його можна назвати режимом Леніна — Троцького, як тоді його і знали за іменами найбільш популярних вождів. Хоча, звичайно, справжнім організатором, натхненником та ідеологом революційної комуністичної влади був Ленін.

Жорстокість більшовицького режиму викликана не якимись хворобливими рисами Леніна чи інших більшовицьких керівників. Ленін зовсім не був патологічною особистістю, і ті риси, які зумовили його здатність ініціювати найбільш криваві розв'язання, коріняться не в його нібито хворобливій жадобі до влади і взагалі не стільки в особливостях його розуму, чуттєвої організації та волі, скільки в характері комуністичної доктрини, якій він був, безумовно, щиро відданий.

В.І. Ленін відзначався жвавистію поведінки, оптимізмом, постійною потребою діяльності, живим і потужним інтелектом, почуттям гумору, звичкою панувати в товаристві, не ображаючи колег підкреслюванням своєї зверхності. Це, в сукупності з уважним ставленням до підлеглих, робило його дуже популярним у колі однодумців. Він мав темперамент радше холеричний, з глибокими емоціями, які перебігали швидко і виявлялися у виразній, неповторній міміці та жестикуляції. У вузькому й сімейному колі він бував дратівливим, але на людях це врівноважува-

лось увагою оточення. В ньому не домінувала потреба демонструвати свою особистість, оскільки природна підвищеність емоційного тону урівноважувалася схильністю до педантизму та інтровертованістю — зверненістю до власного внутрішнього світу, як у переживаннях, так і в інтелектуальній діяльності.

В житті Леніна мали значення не стільки самі по собі події навколишньої реальності, скільки те, що він про них думав. Зосередженість на побудованій ним власній картині реальності невидимою стіною відділяла його від оточення — у Леніна ніколи не було особистих друзів. Його емігрантські колеги могли цілими днями в цигарковому диму обговорювати політичні новини і давати їм марксистське тлумачення, він же рвався на повітря, на прогулянку — не тому, що так любив природу, радше хотів побути з нею наодинці. У осіб з такою постійною жадобою діяльності, як у Леніна, оцінки подій і людей бувають імпульсивними, залежними від ситуації спілкування, від того, що вони хочуть почути; у Леніна ж вони, навпаки, були похідними від внутрішньої роботи у власному світі вірувань, ідеалів, інтелектуальних рішень і упередженостей. Тому Ленін дивовижно легко рвав стосунки з людьми, які тривалий час були політично й особисто йому близькими, і так само легко сходився з учорашніми противниками, якщо вони переходили на його позиції. Тому Ленін був здатний на дуже круті й жорстокі рішення.

Проте зближуючись з учорашніми антагоністами, Ленін ніколи не міг повністю позбутися старого роздратування, і в цьому виявлялася ще одна риса його характеру — певне

«застрягання емоцій». Можна думати, що у нього не дуже легко відходили в непам'ять гострі спалахи почуттів, тому іноді подібне мало зловісний характер. Можливо, це виявилось в особистій ненависті до царя й царської сім'ї, яка вгадується за холодними міркуваннями про доцільність їх фізичного знищення. Взагалі рішення Ленін приймав не дуже легко, через ті самі риси педантизму в характері, що змушують людину знову і знову повертатися до нібито зрозумілого питання, хоча сильний розум, темперамент і холодна емоційна перегородка інтроверта між собою і світом дозволяли уникнути хворобливих вагань. Подібні риси застарілої озлобленості можна вбачати і в патологічній ненависті Леніна до церкви і священників, і в легкості, з якою він наказував розстрілювати повій. Зрештою, загалом легкість, з якою Ленін посилав на смерть тисячі й тисячі людей, зумовлена його максималістськими марксистськими переконаннями і моральним релятивізмом, що знаходив вираз у його відомій фразі «морально все, що служить революції».

Внутрішню особисту рівновагу Ленін — типовий представник певного типу російських революціонерів — знаходив завдяки твердій і навіть фанатичній орієнтації на марксистську доктрину, прояви недовіри до якої завжди викликали у нього лють.

Ленін починав свою політичну еволюцію з того, на чому зупинилися революціонери старшого покоління і насамперед його старший брат Олександр, страчений за спробу царевбивства. Як показав один із найбільш глибоких критиків комунізму Альбер Камю, Ленін передусім приймає як спадщину попередників ідею партії

як напіввійськової організації професійних революціонерів, спаяної твердою дисципліною та ідейною єдністю. Він дуже не любив говорити про себе, як зауважує Камю, але наприкінці життя, підбиваючи підсумки, визначав себе насамперед як практика. Виходить він із проблем суто практичних і партійних і там, де йдеться про загальну теорію.

Саме під таку партію він шукав і знайшов ідеологію, «вилиту з одного шматка сталі», «вистраждану десятиліттями боротьби», і такою ідеологією стала для нього марксистська система. Реалізм і практичність вимагали, по можливості, спрощення високих матерій. Ще не прочитавши майже нічого з філософії Гегеля і Маркса, ще не усвідомлюючи значення тез про діалектику протилежностей, які його захопили в європейських бібліотеках в роки війни, Ленін вже «знав», що філософія марксизму — єдино правильна філософія, так само, як і політична економія, і «вчення» про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату — «науковий соціалізм». Ленін мав чудові здібності науковця і смак до роботи з фактичним матеріалом, але він не міг допустити, щоб ідеологічна робота нагадувала наукову, а партія перетворювалася на клуб інтелектуалів. Марксизм повинен був стати доктриною, яка приймається на віру як ціле, а будь-який сумнів у ній гідний осуду і прокльонів.

Готовність на все, прийнята від революційного тероризму, набула у Леніна та його партії інфернальних рис. Катастрофа світової війни і хаос, що насувався на Росію, були сприйняті як прорив крізь темну товщу сирого матеріалу історії, як вхід у чорний тунель, у кінці якого

ледь-ледь жевріло небаченої краси світло. Психологія останнього смертного бою, останніх зусиль, за якими має прийти очікувана віками і тисячоліттями щаслива пора Пришестя, тобто Комунізму, визначила ту особливу чехістську нещадність, яка черпалася всіма активними діячами диктатури з емоційної насаги і переконань Вождя. Псевдо-раціоналістична, псевдонаукова переконаність у непохибній істинності Вчення знаходила опертя в глибинних механізмах темної народної міфологічної свідомості.

Жовтневий переворот був здійснений не тому, що це якось впливало з марксистських прогнозів — просто влада сама валялася на землі, її треба було тільки підібрати. Нечисленна більшовицька партія, що за умов наростаючого хаосу в Росії нестримною демагогією грала на деструктивних інстинктах мас, не мала за собою більше чверті населення колишньої імперії. Спираючись на робітничий «червоний пояс», більшовики оволоділи владою, не маючи чіткого уявлення, як це можна сумістити з перспективами світового соціалізму. Ленін сам пізніше писав, що керувався наполеонівським принципом «d'abord on s'engage et puis on voit» — «спочатку треба встряти в бійку, а там побачимо».

Режим особистої влади Леніна не був його власною диктатурою не тільки тому, що у вирішальних питаннях — кадрових — він ніколи не міг без заперечень провести свою лінію. Прийняття нових політичних ідей крізь призму загальної доктрини з боротьбою платформ, опозицій, цитуванням вздовж і впоперек Маркса й Енгельса залишалося правилом упродовж усієї історії ленінського ре-

жиму. Філософія «об'єктивного класового смислу» дозволяла тлумачити особисту поведінку лідерів і розмаїття політичних концепцій як «вираження класових інтересів», чіх саме — це визначали більшовицькі ідеологи і сам Ленін. Таким «виразником класових інтересів пролетаріату» була і більшовицька партія, що з 1918 р. називалась комуністичною. В партії, яка налічувала в квітні 1917 р., за невірною партійною статистикою, менше 80 тис. членів, у серпні — менше 180 тис., а під кінець громадянської війни, 1921 р., — 730 тис., на той час ніколи не переважали робітники, а керівництво її взагалі в більшості було інтелігентським, дворянським чи буржуазним за походженням. Але це не дуже турбувало дворянина Ульянова (Леніна), бо пролетарського характеру партії, на його переконання, надавала її «лінія», «об'єктивний класовий смисл» її програми та діяльності. Партію Ленін та його співники розглядали як орден, що виконує «історичну місію пролетаріату», і не дуже прагнули до його чисельності. Після X з'їзду було проведено «чистку», і партія досягла близько півмільйона, приблизно таку чисельність вона мала до смерті Леніна, до «ленинського призыва». Оскільки пролетарське походження не гарантувало «пролетарської лінії», від членів партії вимагалось не сліпе послухенство, а свідоме обрання політичної поведінки. Червона диктатура не була ані диктатурою пролетаріату, ані особистою диктатурою Леніна чи Троцького — це була диктатура партії комуністів, що відрізняло її від тоталітарних режимів. Зокрема, в тоталітарних режимах правляча партія розростається до масштабів масової, бо є лише

засобом маніпулювання. Такою стала ВКП(б) наприкінці 20-х років.

Нічого дивного немає в тому, що довкола чекістських підвалів, забрижаних кров'ю та рештками кісток і мозку, крутилися якісь люді із нездоровим потягом до смерті. Байдужі ремісники розстрілу, упоєні шалом позамежного, вічно п'яні чи наокаїнені комуністичні Хлестакови; педантичні сумлінні працівники, спустошені наказом партії вистраждати до кінця; люди, яких закрутило життя і змусило звикнути до всього, щоб вижити — всі ці виконавці були потрібні заведеній машині терору. В камерах необмеженою владою користувалися слідчі-садисти. Так, у Харкові, перед Денікіним, господарем сотень життів був комендант ЧК Саєнко, який, завжди неначе захмелій, цілодобово катував людей за допомоги кинжала і револьвера, влітав у камери, увесь забризканий кров'ю, з криком: «Видите эту кровь? То же получит каждый, кто пойдет против меня и рабоче-крестьянской партии!»* Про кошмари київських підвалів ЧК 1919 р. розповів звіт сестер російського Червоного Хреста міжнародному Червоному Хресту в Женеві. Жахливі картини відкрилися після захоплення денікінцями Одеси влітку 1919 року. Тут було все: кайдани, темний карцер, різки, нагайки й палиці, розтриття кісток кліщами, підвішування і т. п.

Це — асенізатори революції, чорнороби терору. Хоча слід зазначити, що Дзержинський з найшляхетніших міркувань, щоб підвищити відповідальність слідчих, ввів порядок, за якого чекіст, який вів слідство і виніс смертний вирок, сам його й виконував. Це перетворило ЧК на суцільну катівню.

* Див.: Мельгунов С. П. Красный террор в России. — М., 1923. — С. 123.

Для сучасників більшовицький режим переважно й асоціювався з ЧК. Наскільки це слушно, свідчить записка Леніна Дзержинському 7 грудня 1917 р., у якій викладено головні завдання цієї «надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та спекуляцією». Ленін уявляв собі функції ЧК дуже широкими: комісія Дзержинського повинна була стежити, щоб увесь товарообіг («спекуляція») проходив під контролем держави, щоб громадяни тримали в банках всі зароблені суми, вищі від певної мінімальної, і т. п. Це була найширша програма організованого насильства, пізніше відома під назвою «воєнного комунізму» і розрахована не тільки на воєнний стан.

У практиці терористичної роботи ЧК здійснювались загальні ідейні настанови червоної диктатури, яких тоді, зрештою, ніхто не приховував. Один із керівних діячів ЧК М. Лаціс (децю пізніше — створював органи ЧК на Україні) писав у заснованому ним часописі «Красный террор»: «Не шукайте в справі звинувачувальних свідчень; чи повстав він проти Ради із зброєю чи на словах. Насамперед ви повинні його спитати, яка у нього освіта і яка його професія. Ось ці питання і повинні вирішити долю звинувачуваного»¹. В літературних сповідях Лаціса — людини недалекої, щирої й прямої — проглядає загальна мета: винищення «буржуазних класів». Він готовий на геноцид на класових підставах, повне винищення цілих соціальних верств за ознакою походження та освіти. Ленін виправляв Лаціса, вимагав доказів — він був не проти класового підходу, але вважав, що треба розкривати організації, кон-

кретні справи конкретних людей, а карати можна й цілі класи. Великі масштабні чистки-геноциди, спрямовані проти «буржуазії», не були самоціллю, їх мета — сіяти жах у «ворожих класах» і паралізувати їх опір. Ленін прагнув до «м'якої диригентської палички», а шлях до цього дружного хорового співу лежав через класовий терор, розміри якого напочатку він уявляв дуже слабо («вислати в Фінляндію на тиждень-другий, щоб схаменулися»).

2 вересня 1918 р., після замаху Каплан на Леніна, ВЦВК прийняв постанову про масовий червоний терор «проти буржуазії та її агентів». А потім нарком внутрішніх справ Г.І. Петровський розсилає свій наказ «Про заручників». У цьому наказі говориться про «расхлябанность и миндальничанье», про «ничтожное количество серьезных репрессий и массовых расстрелов белогвардейцев и буржуазии» і вводиться інституція заручників, яких мають розстрілювати у випадку антирадянських виступів.

Кінець Громадянської війни дає яскраве свідчення терористичного характеру «диктатури пролетаріату».

М. Фрунзе та РВР Південного фронту надіслали радіограму Врангелю, де пропонували всім білим здатися і гарантували життя. Врангель не відповів. Озався Ленін. У телеграмі на ім'я РВР фронту Ленін «дуже здивований непомірною поступливістю умов. Якщо противник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття фронту і невипуск кожного судна; якщо ж противник не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»².

Для виконання ленінської директиви створено «Кримську ударну гру-

¹ Цит. за: Голінков Д.А. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1978. — Кн. 1. — С. 226.
² Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 52. — С. 6.

пу» на чолі з чекістом Ю.М. Євдокимовим. Згідно з текстом нагородного листа ВУЧК, група Євдокимова розстріляла 12 тис. чоловік. У листі про вбитих говориться так, як про знищені літаки й танки в зведеннях Радінформбюро: розстріляно до 30 губернаторів, понад 150 генералів, понад 300 полковників — і т.п.* Потім пішла «зачистка» силами Кримської ЧК на чолі з С.Ф. Реденсом. «Трійку», яка формально виносила вироки, очолював Г.А. П'ятаков.

Спочатку були просто розстріли військовополонених і всіх тих, хто лежав у госпіталях, у тому числі цивільних, селян, жінок: їх виносили та убивали прямо в ліжках. Потім почалися облави. Розстрілювали спочатку сотнями й тисячами (в першу ніч розстріляно у Сімферополі — 1800 чоловік, у Керчі — 1300 чоловік і т. д.), але це виявилось неефективним, були випадки втеч. Тоді почали розстрілювати невеликими партіями, по дві партії за ніч. Навколишнє населення покинуло домівки, бо несила було витримати пострілів і стогонів, а, крім того, часто недобиті доповзали до хат і просили сховати, а за це чекісти розстрілювали теж. На вулицях Севастополя висіли повішені і в офіцерській формі, і в лахміттях. Потім почалась реєстрація колишніх офіцерів, тисячні черги біля пунктів реєстрації, арешти й масові розстріли. Пізніше — заповнення десятків анкет, перевірки, арешти, розстріли, концтабори і розстріли. Це тривало цілий рік.

На нагородному листі Євдокимова — резолюція Фрунзе: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на нагороду. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження у звичайно-

му порядку є не зовсім зручним»**. «За понесені труди при ліквідації врангелівського фронту» чекісти нагороджені кінями. Майже всі українські чекісти — учасники операції — стали стрижнем НКВД часів Єжова.

Злочини проти людства, якими заплямував себе режим Леніна — Троцького, не мають історичного виправдання. Можна сказати, що не більшовики вигадали розстріли заручників — це щодо мирного населення в боротьбі з партизанами і диверсіями широко практикували німецькі окупанти в Бельгії та Франції; концентраційні табори з колючим дротом винайшли англійці в англо-бурській війні, а не більшовики. Громадянська війна завжди безмежно жорстока, розстрілювали масово всі її учасники. Проте тільки більшовики зробили терор щодо цілих суспільних верств, зокрема через розстріли заручників, засобом політики.

Яким чином Червона Армія перемогла в тій війні? Адже війна була громадянською, дивізії легко створювались мобілізаціями, а ще легше розвалювались після перших же поразок, все вирішував настрій мас, їх політичні симпатії! Можна сказати загалом, що попри всі коливання настроїв і політичних симпатій вирішальною була та обставина, що головний ворог — білий рух — нічого, крім реставрації ненависних старих порядків, не обіцяв, а тягар червоного терору лягав переважно на «освічені класи». Війна була вкрай кривою з усіх сторін, чекістський контроль принаймні зводив до мінімуму самосуди й погроми. Селяни підтримували тих, хто давав їм землю, а тут більшовики виявились найради-

* Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні. — К., 1997. — С. 85.

** Там же.

кальнішими їх захисниками. Лише під кінець війни чекістський терор дедалі більше спрямовувався проти селянства, а жорстоко придушене повстання в цитаделі революції — Кронштадті — змусило ввести «нову економічну політику» (неп) та, за висловом Леніна, «докорінно переглянути точку зору на соціалізм».

«Ленінський кооперативний план»

Перші наслідки непу прийшли не одразу — 1921—1922 рр. країну спустошив страшний голод, що забрав близько 5 млн життів. Пожвавлення ринкових відносин, реорганізація управління промисловістю, ліквідація інфляції, грошова реформа і введення золотого червінця як основи грошової системи — всі ці й інші реформаторські заходи, здійснені комуністичним урядом у співробітництві з «буржуазними» фахівцями — економістами й фінансистами, привели до швидкої стабілізації економічного становища. Відновивши дореволюційний рівень обсягу продукції, радянська націоналізована економіка була приблизно наполовину менш ефективна, відповідно карбованець «важив» половину царського. Але це був фінансово та економічно стабільний режим, і його досвід досягнення рівноваги варто вивчати й сьогодні.

Що ж стосується політичного боку справи, то Ленін категорично був проти відмови від терористичного режиму, різко критикував Бухаріна за дані європейським соціалістам обіцянки не розстрілювати меншовиків та есерів, за дозвіл допустити захисників від II Інтернаціоналу на судовий процес над російськими соціалістами, докоряв Політбюро за надмірну м'якість у багатьох дрібних

випадках. В історії з організацією допомоги голодуючим повністю виявилася жорсткість Леніна як політичного діяча. Він побоювався, що створення громадських комітетів допомоги голодуючим буде використане демократичними силами для консолідації опозиції більшовикам (що, безумовно, мало підстави), і повів справу таким чином, що організація Комітету допомоги голодуючим була використана для прямих переговорів із Заходом (який тоді дипломатичних стосунків з Росією не мав). А після одержання допомоги, коли Комітет був уже непотрібний, його брутально розігнали, а його членів арештували. Тоді ж було вислано з Росії на сумнозвісному пароплаві відомих інтелігентів — філософів та письменників.

У цей час Ленін пише проекти тих положень Кримінального кодексу, на підставі яких виносилися найжахливіші вироки в часи єжовщини; задум Леніна полягав у тому, щоб «розстрільні» статті було сформульовано найбільш невизначеним чином, це б давало змогу в разі потреби карати смертю, в разі потреби — помилувати за будь-яку політичну акцію. Не випадково ці листи Леніна наркомуніюстиції Курському видрукувано 1937 року. В серії політичних процесів, що були за його наполяганням проведені в країні, виносилися найсуворіші вироки, а потім вони пом'якшувались, а за рік засуджених амністували: цим демонструвалась неблаганність влади, спрямованість терору не на людей, а на «класи» та їх організації і надання можливості кожному противнику замолювати свій гріх.

Отже, принцип необмеженого насильства зберігався — Ленін вважав

його підґрунтям будь-якої диктатури. Більше того, саме за ініціативою Леніна введено на X з'їзді партії в 1921 р. новації, що стали підставою для повного знищення внутрішньопартійної демократії й утвердження в СРСР тоталітарного режиму. Маються на увазі резолюція з'їзду про заборону фракцій і ще більш небезпечна, хоч, здавалось би, присвячена окремому питанню, резолюція «Про анархо-синдикалістський ухил в РКП(б)». Офіційно, рішенням з'їзду засудивши «робітничу опозицію» як «ухил», партія через свої керівні органи могла вимагати від керівників опозиції «визнання помилок», тобто повного морально-політичного самогубства. Саме ці резолюції стали політичним підґрунтям для сталінської розправи над партійним вільнодумством.

Наполягаючи на збереженні принципів масового терору при реальному застосуванні дедалі м'якіших покарань, заклавши підвалини для тотального контролю над будь-якою внутрішньопартійною опозицією, Ленін водночас здійснює «корінний перегляд точки зору на соціалізм», засадовий стосовно «реформістської» (за його визначенням) внутрішньої політики 1922—1927 рр., політики, головним речником якої був Бухарін і яку підтримував тоді на чолі секретаріату ЦК Сталін.

Вираз Леніна дуже добре характеризує суть повороту: оцінка соціально-економічних процесів у Росії залежала саме від точки зору, досить було змінити точку зору, як вся політика змінювалася докорінно. Світова війна закінчувалася, світова пролетарська революція не розпочиналася, і сенс російської рево-

люції ставав дедалі проблематичнішим. Ленін давно покладав на Схід — Індію, Китай — надії більші, ніж на «міщанський» Захід (одна з його статей називалась «Відстала Європа і передова Азія»). Очікування пролетарського Пришестя було не в його практичному характері, простіше було змінити точку зору. І така зміна відбулася разом з утвердженням непу.

Якщо раніше Ленін вважав націоналізовані галузі промисловості в радянській Росії сферою «державного капіталізму», то тепер він рішуче змінив оцінку. Оскільки керівні позиції в державі належать пролетаріатові в особі комуністичної партії, то чому б підконтрольні державі підприємства і галузі не вважати соціалістичними? Капіталізм — це неначе царство казкового царя Мідаса: до чого не торкнеться товарне виробництво, все перетворюється на золото. А чи не є соціалізм своєрідним царством червоного Мідаса? Чи не стає навіть товарне виробництво червоним, щойно його торкнеться рука пролетарської диктатури? Так приблизно можна було б викласти суть «корінної зміни точки зору на соціалізм», яка негайно потягла за собою «ленінський кооперативний план». Якщо раніше просте зростання кооперації на селі Ленін розглядав як поширення «державного капіталізму», то тепер він ті самі процеси оцінював як соціалістичне будівництво.

У цьому способі мислення неважко помітити ті ж прагматичні і навіть цинічні мотиви, що й у всьому ставленні до теорії: все оцінюється з позиції практики, сили, влади. Але реальна зміна політичних позицій справді була надзвичайно важливою:

йшлося про відмову від насильства, терору як головного рушія політики, про спробу реформістського підходу до проблем, що постали в ході господарського будівництва. Ленін як практичний політик став перед альтернативою: або продовжувати забирати силою у селян хліб, придушувати бунти, розстрілювати заручників — жінок і дітей, як це було і в Україні, і на Тамбовщині, або перейти до системи «товар — гроші — товар», ушляхетненої твердою комуністичною владою. Звідси він мав мужність зробити всі належні висновки.

Молодий ідеолог М.І. Бухарін, який в ці останні роки життя Леніна був чи не найближчим до нього членом керівництва партії, розвинув ідеї «ленінського кооперативного плану» в цілу широку концепцію. Тепер світова пролетарська революція вимальовувалася не стільки як повстання західного пролетаріату проти буржуазії, скільки як війна «світового села» (вираз Бухаріна) проти «світового міста». Бухаріна та інших діячів партії й Комінтерну не бентежило те, що комунізм набуває рис середньовічного темного руху проти цивілізації: за «світовим селом» стояли «об'єктивно прогресивні» процеси, що мали привести до торжества світового соціалізму. Щодо пригнобленого Сходу, то йому відводилася роль пролетарської «піхоти». Більш передові загони світової революції мали діяти так, щоб зв'язки з цією масовою армією не були розірвані. З такої точки зору розглядалася й ситуація в Росії. Російське селянство мало стати пролетарською піхотою, і з ним слід було бути політично дуже обережним.

Ця ідеологія визначала економічні плани більшовиків і в останні роки

життя Леніна, і після його смерті. Слід зазначити, що активного прихильника «права», «реформістська» економічна політика знайшла в особі голови ОДПУ Ф.Е. Дзержинського, який за сумісництвом очолив з 1923 р. Вищу раду народного господарства. Мовчазних прихильників реформізму було значно більше, ніж відкритих «правих».

Чи була політична лінія Леніна — Бухаріна альтернативою сталінській політиці початку 30-х років? Серед фахівців з історії комунізму немає однастайності в цьому питанні — головним чином тому, що неясно, чи можна було розв'язати проблеми індустріалізації на шляхах кооперативного реформізму. Вже саме існування могутньої комуністичної імперії означало, що потужний владний апарат штовхатиме країну в бік авторитарних і тоталітарних рішень. Але поза всяким сумнівом, те, що за суджувалось як «правий ухил» групою Сталіна на зламі 20—30-х рр., якраз і було «ленінським кооперативним планом», у максимальній наближеності до першоджерел сформульованому Бухаріним.

За умов хвороби Леніна і політичної нерівноваги в керівництві РКП після його смерті боротьба проти «реформістської» політики Бухаріна — Сталіна велася головним чином під прапором романтичного комунізму Світової Революції. Перетворення натхненного комуністичного братства з переслідуваного суспільством союзу напіврелігійних єдиновірців на жорстку озброєну владну структуру викликало невдоволення рядових партійців та фанатиків із старого підпілля. Критика «бюрократизації влади», «відриву керівників від мас» використовувалась опозицією, очо-

люваною Троцьким і шерогом старих вождів, у тому числі найближчими соратниками Леніна — Зинов'євим і Каменєвим, а також вдовою Леніна Крупською. Опозиція була розсіяна й придушена владою апарату ЦК, та вона й не могла мати широкої підтримки у «нового класу» — привілейованої владної групи нового типу, яка очолювала могутній партійно-державний механізм. Вираз «новий клас», набагато випереджаючи Джіласа, вжив тоді Бухарін — у той період ще достатньо відверто говорили про реалії соціалізму.

Нова політична ера розпочалася з гострих конфліктів між хворим Леніним і Сталіним, який став на цей час фактично господарем партійного апарату. Одним із найбільш драматичних приводів було створення СРСР («так званого» СРСР, як висловився Ленін в одному з листів). За роки громадянської війни владний режим розвивався від повного заперечення будь-якої автономії націй в рамках централізованої держави «диктатури пролетаріату» до формального визнання незалежності національних республік при фактичній централізації влади через партійні органи. Так, Україна в березні 1919 р. проголошена незалежною радянською республікоюю, а найважливіші «народні комісаріати» було об'єднано, як і армію, у всіх республіках. Така система могла розширюватися і на Європу у випадку перемог Світової Революції. Сталіну належала ідея утворення єдиної держави — СРСР, в яку республіки входили б як автономії. Пізніше, в результаті гострих дискусій з Леніним, збереглась ідея єдиної державної структури, що будується над республіканськими, але ця структура розглядалась як резуль-

тат союзного договору між незалежними державами — «союзними республіками». СРСР був утворений в грудні 1922 року.

Конфлікт між Леніним і Сталіним особливо загострився з конкретного питання про ставлення до грузинських комуністів, які чинили опір грубому натискові Сталіна — Орджонікідзе — Дзержинського. Ленін наполягав на тому, що особливу небезпеку являє централізаторська тенденція російського шовінізму, носіями якого є переважно «обрусевшие инородцы», неофіти, святіші за римського папу. Ленін звертався за підтримкою в цьому питанні до Троцького, але той промовчав, і рішуче підтримав Леніна тільки Бухарін. Непрямим наслідком полеміки був розгляд національного питання на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року. З'їзд у своїй резолюції визначив як головну небезпеку великодержавний шовінізм, що є «відображенням колишнього привілейованого положення великоросів». З резолюції XII з'їзду починається поворот до «коренізації» національних компартій, в Україні — політики «українізації». Ця спрямованість національної політики була елементом повороту до «світового села», який впливав із «корінної зміни точки зору на соціалізм».

Незважаючи на те, що партія безконтрольно визначала цілі і засоби економічної політики, в період непу у визначенні конкретних орієнтирів і пріоритетів велось відносно вільне обговорення в рамках Держплану і близьких до нього наукових організацій, де безпартійні фахівці мали певний вплив. Цьому сприяла сама офіційна поміркована лінія партії, яка продовжувала орієнтуватися на неп аж до 1928 року. Ознаки відносної свободи обговорення

можна побачити на сторінках тодішньої економічної преси. Продовжували існувати і рудименти громадянського суспільства — різні організації письменників, художників та інших представників культури, причому не завжди повною партійною підтримкою користувались ті групи, які виступали від імені «пролетарської культури».

А найголовніше полягало в тому, що в правлячій партії не повністю було встановлено безконтрольну владу «сірого кардинала» Кремля — Йосифа Сталіна. До середини тридцятих років Сталін не був ще спроможний без серйозних політичних наслідків фізично знищити будь-якого опонента або діяча, щодо якого просто мав певні підозри. Всі подальші кроки Сталіна і його групи аж до політичних процесів 1936—1938 рр. мали на меті остаточне формування тотальної системи насильства й терору.

Тоталітарний поворот

Курс на встановлення абсолютної диктатури Сталін і його оточення взяли одразу після розгрому опозиції Троцького — Зинов'єва восени 1927 року. На перший план виступають зміни в економічній політиці з початку 1928 р. і фактична відмова від непу, але йшлося передусім про створення нової політичної атмосфери.

Проголошене Сталіним «оволодіння ринком» виявилось адміністративною фікцією, оскільки за цінами, так успішно сконструйованими на «прийнятному» рівні, селяни продавати свою продукцію не хотіли. Тому на Політбюро було поставлене питання про «надзвичайні заходи». Головним заходом був каральний: тих, хто

не хотів «продавати» хліб за твердими цінами, «судили» як «спекулянтів». Це був тільки початок тієї «чрезвичайщини», яка закінчилась масовою колективізацією, «розкуркулюванням» мільйонів селян і організацією масового голоду.

Розпочавши ще 1929 р. політику «розкуркулювання», а 1930 р. взявши курс на повну колективізацію села, сталінське керівництво не розраховувало на негайні економічні успіхи. Мільйони селян, не тільки більш-менш заможних, а й середнього достатку, і просто біднота, за спущеними «зверху» рознарядками були вислані у віддалені області неозорого Союзу без будь-якого майна. Скільки з них померло в дорозі — ніхто сьогодні визначити не може. Майно «розкуркулених» було передане колгоспам, але з безприкладним цинізмом з колгоспів за це майно держава взяла плату в сумі 400 млн крб., що було більше, ніж увесь сільгосподаток 1928 року. Це була ставка не на подолання економічних труднощів, а на терор щодо селянства.

У 1932—1933 рр. врожай хліба в країні не перевищував 2—3 млрд пудів. Товарна частина зерна планувалась на останні роки п'ятирічки в 1,2—1,4 млрд пудів, тобто на рівні найбільш врожайного 1913 року. Незважаючи ні на що, вирішено було хліб у селян забрати. Голова Держплану В.В. Куйбишев зібрав заготівельників, проголосив промову про те, що битва за хліб — це битва за соціалізм, і розгорнулась страшна кампанія по збору 1,2 млрд пудів. Така економічна передісторія геноциду 1933 року.

Але розмах і організація голодомору виключають припущення про те, що він мав суто економічні мотиви.

Масові обшуки призводили до того, що в хатах забирали абсолютно все, придатне для їжі. Голод був організований навмисно. Бували випадки повного здичавіння й голодних психозів, супроводжуваних канібалізмом. Райони голоду оточувалися військами, які не випускали нікого за межі зони, приреченої на вимирання. Незважаючи на це, голодуючі пробиралися у великі міста, лежали безсилі біля пекарень та інших місць, де пахло хлібом та їжею, щодня померлих підбирали спеціальні команди. Помирали голодуючі й на московських вулицях. Кількість жертв «битви за соціалізм» обчислюється дуже приблизно мільйонами.

Голодомор мав політичне підґрунтя. Свідомо йдучи на геноцид, сталінське керівництво партії й держави прагнуло зламати та знекровити і селянство як клас, і найнебезпечніші для диктатури, найзаможніші регіони країни, можливу базу для селянського опору — Дон, Кубань, Сибір і особливо Україну.

Деякі комуністичні керівники здійснили спроби якщо не протесту, то критики «перегинів у заготівельній політиці». Так, листа до ЦК ВКП(б) з засудженням таких «перегинів» написав шерек українських партійних працівників, в тому числі командуючий військами Київської військової округи Й.Е. Якір. Проте керівництво Компартії України рішуче відмежувалося від будь-якого непослуху Москві. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор писав з цього приводу: «Але багато хто навіть із керівних районних працівників не розумів, що не можна допускати створення хоча б найменшої недовіри колгоспників до цього закону (тобто закону про хлібоздачу. — М.П.). Став-

ка контрреволюціонерів саме й була розрахована на те, що ми в цій справі зірвемося, а вони це зможуть використати». Як «покарання за легковажність і непослух у проведенні сільськогосподарських робіт» розцінювали голод й інші партійні діячі.

Режим повертався до масового терору періоду «воєнного комунізму», спрямованого не проти «буржуазії», а проти найширших мас селянства. Індустріалізація країни проводилась так, щоб у смертному жаху тримати все населення СРСР.

Для цього потрібна була остаточна зміна системи влади.

Так званих «правих» було «розгромлено» 1928—1930 рр. досить швидко й рішуче, без тих дискусій і загальнопартійних потрясінь, що супроводжували боротьбу з лівими. Але адміністративна легкість придушення «правої опозиції» приховувала певну слабкість політичних позицій групи Сталіна: Сталін знав, що ідеї, висловлені Бухариним та його однодумцями з відносною визначеністю, у вигляді неоформлених настроїв існують у широких колах партійних працівників і можуть у відповідний момент знайти свій вияв. Тому найбажанішим виходом із ситуації було б для нього зв'язати будь-яку політичну опозицію із «шпигунством, шкідництвом і диверсіями».

Цю нову обстановку готували політичні процеси проти інтелігенції, розпочаті сфальсифікованою «Шахтинською справою» (справу ініціював згадуваний вище чекіст Євдокимов всупереч тодішньому керівництву ОДПУ за підтримки Сталіна). Можна думати, що Сталін вже тоді розраховував розгорнути на цій підставі масовий терор, спрямований

також і на партійні кола, що мали тенденцію до опозиції.

Спираючися на «приклади заогортрення класової боротьби», якими послуговували процеси над інтелігенцією, сталінське керівництво партії і держави провело реформи управління. В партійному керівництві особливу роль почав відігравати особистий орган Сталіна — «Особливий сектор ЦК ВКП(б)» на чолі з Поскрьобишевим. В ньому існував і свій відділ кадрів, очолюваний нікому не відомим партійним чиновником, М.І. Єжовим, ім'я якого згодом стало символізувати цілу епоху. Сектору була підпорядкована система аналогічних органів при обкомах партії, які здійснювали шпигунство за місцевими керівниками та інформували Сталіна, минаючи офіційні партійні інстанції. Новий «організаційний план», задуманий Сталіним 1929 р., передбачав перетворення ВКП(б) на масову партію. На 1 липня 1931 р. ВКП(б) на 40 відсотків складалась із кандидатів у члени партії. На початок 1932 р. кількість членів і кандидатів партії налічувала вже 2 млн чоловік. Задум полягав у тому, щоб розчинити незначну кількість дореволюційних фанатиків у широкій масі людей, світогляд яких формувався вже під сталінським керівництвом, і остаточно перетворити правлячу партію на засіб маніпулювання масами.

В кінці 1930 р. Сталін поставив перед секретаріатом ЦК завдання: перейти від керівництва політичними кампаніями до повсякденного оперативного зв'язку з районами, щоденно «підмічаючи всі факти» і керуючи всіма проявами життя суспільства. Іншими словами, нова масова партія повинна була разом з політичною поліцією здійснювати

тотальний контроль за всім життям суспільства неозорої країни.

Всупереч довго поширеним уявленням, небачене в історії пограбування села, що набуло врешті форми геноциду, не було ефективною формою успішного індустріального будівництва. Сталінське керівництво обрало для виходу на високі техніко-промислові рубежі той з альтернативних шляхів, що поставив країну перед загрозою економічного й політичного краху.

Напередодні 1929 р. — «року великого перелому» — існували два варіанти п'ятирічного плану — головний і так званий «оптимальний», по суті, різко завищений. Виходячи з «головного» варіанта, опрацьованого на підставі пропозицій фахівців, планувалося досягти приблизно тих самих показників, якими реально і була закінчена п'ятирічка, але досягти їх планувалося зберігаючи економічну стабільність. З початком виконання п'ятирічного плану перші, помірковані начерки було замінено завищеними.

Свідомо відмовившись від планів, розрахованих на збереження якої-такі економічної й фінансової рівноваги, в розрахунку на максимальне напруження сил висуваючи перед промисловістю вимоги, які вона напевно не могла виконати, сталінське керівництво підірвало економічне здоров'я країни. Темпи зростання почали падати, напруження перейшло будь-які припустимі рамки. Намагання вийти з важкого економічного становища за рахунок селянства призвело до повної руйнації сільськогосподарського виробництва.

П'ятирічний план не був виконаний фактично ні за чотири, ні за п'ять років. Але в атмосфері істеричних

пошуків класового ворога та політичних викриттів уже було не до аналізу пройденого шляху.

Сьогодні не збереглися документальні свідчення того, що вбивство Кірова було запланованою Сталіним і керівниками ОДПУ провокаційною акцією. Проте це — найвірогідніша гіпотеза. Зокрема, дуже показовий той факт, що коли чекісти викрили 1932 р. мужню й безперспективну спробу московського керівника М. Рютіна організувати антисталінську опозицію, Політбюро на пропозицію Кірова проголосувало проти смертної кари, щоб не вбивати за розбіжність думок. Є свідчення того, що Кіров, пристрасний сталінець і особистий друг диктатора, подекуди займав більш ліберальну позицію, і що серед партійного керівництва поширювалась ідея заміни Сталіна Кіровим, — ідея, нібито відкинута самим Кіровим.

Планомірна підготовка масового терору почалася після вбивства Кірова 1 грудня 1934 року. 12 травня 1935 р. Політбюро ЦК ВКП(б) створило Особливу комісію державної безпеки, до складу якої ввійшли Сталін, Жданов, Шкірятов, Єжов (тоді секретар ЦК ВКП(б) і голова Комісії партконтролю), Вишинський і Маленков. Ця група комуністичних керівників і була впродовж 1935—1938 рр. практичним організатором тієї кривавої чистки, яка одержала назву «Великого терору».

Великий терор був менш масштабним геноцидом, ніж «ліквідація куркульства як класу» і тим більше голодомор. Проте він мав більші політичні наслідки, оскільки заторкував політичну та культурну верхівку і мав стосунок до політичної структури суспільства загалом.

На перший погляд, Великий терор був явищем ірраціональним і, на думку деяких дослідників, свідчив радше про психічне захворювання його головного організатора — Сталіна. Хоч би як воно було, в політичному оформленні процесів 1936—1938 рр., що були немовби вітриною «єжовщини», можна простежити певну логіку. Після московських процесів у партії, державі й суспільстві встановився режим, коли найменший натяк на незгоду з будь-якою офіційною настановою розглядався як акт шкідництва, шпигунства і диверсії, тобто злочин, гідний найвищої міри покарання.

Московські процеси були немовби лише вершиною айсбергу. В основі Великого терору — хаотичні й безсистемні розстріли будь-кого за найнезначнішим доносом і за планами «по першій і другій категорії», тобто по розстрілу і по таборах. Як правило, місцеві НКВС просили збільшення планів «по першій категорії». Деякі звинувачувані самі формулювали свої «провини» якомога безглуздіше, щоб очевидною стала безглуздість самих репресій. Проте якраз в ірраціональності звинувачень і полягала суть Великого терору. Кожен громадянин СРСР повинен був знати, що він у будь-яку мить може бути знищений під будь-яким безглуздим приводом.

Ідейним закріпленням цього режиму став написаний під керівництвом Сталіна, а почасти й ним самим «Короткий курс історії ВКП(б)», який, за визначенням постанови ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р., давав партії «керівництво, що являє собою офіційне, перевірене ЦК ВКП(б) тлумачення головних питань історії ВКП(б) і марксизму-ленінізму, яке не допускає ніяких інших тлумачень». У

складі «Короткого курсу» була й знаменита тоді IV глава, де містився написаний особисто Сталіним гранично примітивізований і догматизований виклад офіційної філософії — діалектичного та історичного матеріалізму. Важливо тут не стільки те, які саме тлумачення марксизму визнано єдино правильними, а сам факт «офіційного і перевіреного ЦК» тлумачення «теорії», яка тим самим остаточно набувала статусу політичної релігії.

Поворот, здійснюваний клікою Сталіна впродовж десятиліття 1928—1938 рр., призвів до утвердження на велетенському євразійському просторі соціалістичного тоталітарного режиму небаченої жорстокості. Його можна також назвати переворотом, оскільки наслідком терору була фізична ліквідація всієї партійної, господарської, військової і чекістської верхівки держави. Те, що переворот здійснювався так повільно і завершився кривавими масовими розстрілами ленінського покоління комуністів упродовж 1936—1938 рр., було радше наслідком його ретельно спланованого характеру.

§ 3. УКРАЇНА В ЕПІЦЕНТРІ ТРАГЕДІЙ

Українська інтелігенція в Громадянській війні

Останні воєнні зусилля обох сторін збігалися з революцією в Росії, яка дала нові надії Німеччині і сприймалася країнами Антанти спочатку крізь призму військово-стра-

тегічну. Після перемоги Антанти на перший план виступає небезпека комуністичної Росії як джерела ультралівої революційної стихії у виснаженій і зневіреній Європі, і переможці підтримують російський «білий» рух і «санітарний кордон» навколо революційної Росії. В обох стратегічних заходах самостійна Україна виявляється зайвою. Підтримка білих означала капітуляцію перед російською генеральською ментальністю, що не може поступитися принципами «єдиної і неділимної» імперії. Підтримка молодих націоналістичних держав «санітарного кордону» означала поступки їх прагненням розширити свої території, в тому числі за український рахунок. Щоправда, Пісудський керувався ідеєю «прометеїзму» — союзу з усіма поневоленими Росією націями, але як націоналіст підтримував претензії на українські території польської колонізації. Результатом була втрата західними політиками інтересу до України.

Політична історія України цього періоду добре відома. Це була війна за незалежність української держави («Визвольні змагання»), але це була також і Громадянська війна — війна між соціальними верствами, політичними силами і просто селами і сім'ями, іноді сусідами, а часом і братами. З погляду історії культури, війна — найменш плідний час національного життя, а тотальна громадянська війна — справжній «простір смерті», в якому спрощуються і притупляються почуття, а ненависть переважає усе. Але це також час різких змін надій і орієнтацій, час, коли письменники, вчені і журналісти стають несподівано міністрами і генералами.

Політичну історію можна аналізувати також як долю культурних сил України.

Товариство українських поступовців (ТУП) було створене 1908 р. як координатор усіх національно-демократичних сил. Проте після Лютневої революції 1917 р. ініціативу утворення українського політичного центру перехопило молодше покоління. Зусиллями різних партійних груп, насамперед соціал-демократів на чолі з істориком мистецтва Дмитром Антоновичем, на базі представництва від різних українських товариств і організацій організовано 17 березня Центральну Раду (сам Антонович увійшов до неї як делегат від співочих товариств). Центральна Рада обрала своїм головою М. Грушевського, керівником виконавчого органу — Генерального секретаріату — В. Винниченка. Квітневий з'їзд ТУП був останнім — старі громадські націонал-демократи впливу на події не мали. Після повернення з заслання голова ТУП Грушевський віддавав перевагу спілкуванню з молодими діячами.

У червні націонал-демократи з ТУПу утворили Українську партію соціалістів-федералістів (лідер партії — Сергій Єфремов, заступник — Андрій Ніковський (1885—1942 рр.), літературознавець і журналіст). З популярних міркувань партія назвалась соціалістичною; це була, зрештою, типова націонал-демократія, за поміркованою соціальною програмою ближча до кадетів. В УПСФ пішла переважна частина старих громадівців, а також ліві ліберали, в тому числі і М. Туган-Барановський. Інші інтелігенти громадівського покоління залишалися в партії російських кадетів (М. Василенко,

призначений Тимчасовим урядом попечителем Київської округи) або утворювали самостійні групи (Українська федеративно-демократична партія — В. Науменко, Б. Кістяківський, І. Лучицький та ін.).

У Центральній Раді вирізнялися вже не дуже молоді за віком, авторитетні лідери з соціал-демократів — письменники Володимир Винниченко, Іван Стешенко, професійний політик Микола Порш (1879—1944 рр.), журналіст і політик Симон Петлюра (1879—1926 рр.) та інші (Д. Антонович якось був забутий і на деякий час зійшов з авансцени політики, аж доки 1918 р. не був призначений... морським міністром). Але як партія УСДРП не мала великої ваги і залишалась організацією національних інтелігентів, що розраховувала на підтримку робітництва. Особливу позицію займав Винниченко, готовий прийняти радикально ліву, комуністичну програму, аби завоювати широкі найбідніші маси на бік національної незалежності.

Найбільше прихильників мала в Центральній Раді — і в суспільстві загалом аж до зими на 1918 р. — Українська партія соціалістів-революціонерів, установчий з'їзд якої відбувся в квітні. Ця партія виникла на чистому місці, як український національний варіант всеросійських есерів; тоді молодь масово пішла в «мартовські українці», і всі стали страшенно ліві, революційні й соціалістичні. Керівники УПСР були молодими, повними ентузіазму і невизначених, але дуже революційних і народницьких планів. Серед лідерів УПСР — Микола Ковалевський, голова української студентської громади і дуже впливової тоді Всеукраїнської селянської спілки; Павло Хрис-

тук та Всеволод Голубович, які щойно закінчили Київський Політехнічний інститут, та інші, досі нікому не відомі інтелігенти, віком не старші 25—27 років. Десь тоді по Центральній Раді «бігав у жовтих чобітках», як згадував Винниченко, зовсім юний есер Панас Любченко; до есерів належали письменники Гнат Михайличенко (1892—1919 рр.), Андрій Заливчий (1894—1918 рр.), поет Василь Еллан-Блакитний (Елланський, 1892—1925 рр.). Микита Шаповал, якому в 1917 р. виповнилось 35, вважався в цьому середовищі старим; він спочатку і не відігравав в УПСР провідної ролі. Тим більш дивною була поява серед керівництва УПСР Михайла Грушевського, людини літньої й поважної, а в молодій Центральній Раді — просто патріарха; він швидко одержав прізвисько «батька».

Утворилися й невеликі українські групи радикальної правої орієнтації. Це насамперед Українська партія самостійників-соціалістів (Микола Міхновський, лісовий інженер Олександр Макаренко, правник Опанас Андрієвський та ін.) і Українська демократично-хліборобська партія (брати Шемети, Вячеслав Липинський та ін.). Остання, типово націонал-консервативна партія, підтримала режим Скоропадського; до неї ввійшов і колишній соціал-демократ Д. Донцов. УПСР Міхновського (який сам особисто від неї відійшов) входила до складу урядів УНР; двічі «соціалісти-самостійники» пробували вчинити переворот в УНР, спираючися на непокірних отаманів — то на Оскілка, то на Болбачана. Групу Міхновського Грушевський у своїх «Споминах», що писалися 1926 р., називає фашистами, маючи на увазі їх схожість з партією Муссоліні.

Ті прошарки української інтелігенції, які мали вищий професійний та соціальний статус і орієнтувалися на кадетів та близькі до них сили, в 1918 р. більш чи менш визначено підтримали консервативно-ліберальний авторитарний режим гетьмана Павла Скоропадського. М.П. Василенко спочатку був фактичним керівником уряду, але й пізніше відігравав при гетьмані значну роль; він разом з В.І. Вернадським, Б.О. Кістяківським, відомим механіком професором С.П. Тимошенком, М.І. Туган-Барановським та іншими очолював роботу по створенню Української Академії наук, університету, Національної бібліотеки. Певний час з урядом Скоропадського обережно співпрацювала партія Єфремова. Тоді й визначилися розбіжності в поглядах на майбутнє національної науки й культури, що розмежовували Грушевського з керівництвом ВУАН в 20-ті роки.

Протиріччя між Грушевським і організаторами Академії почалися, коли відбувалися переговори між ним і Вернадським з приводу засад, на яких має будуватися центр ук-

В. Винниченко і С. Петлюра на параді військ УНР у Києві. Грудень 1918 р.

раїнської науки. Грушевський тоді жив на напівнезаконному становищі, а гетьман доручив Вернадському запросити його до створюваної Академії наук. Розходження стосувалися завдань і характеру Академії. Вернадський і Василенко прагнули організувати УАН на зразок Петербурзької академії наук, з сильним відділенням природничо-наукового профілю і з прикладними науками. На це Грушевський відповідав: «Ви знаєте, що у нас тепер немає достатньої кількості вчених-українців за межами українознавства. Отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще чимало часу, доки сили ці у нас з'являться». Вернадський відповідав: «Важливо створити сильний центр наукових досліджень українського народу, його історії, його мови, природи України. Звичайно, треба вести ці дослідження в найширшому загальнолюдському масштабі. Треба якнайшвидше

створювати кафедри і лабораторії, інститути, які спочатку, можливо, й будуть зайняті росіянами. Але становище скоро зміниться, бо посади в академії виборні. Дуже скоро з'являть про себе місцеві сили»^{*}.

З проблемою російськомовної України та російських спеціалістів на службі української держави пов'язана й доля українського війська. Сьогодні нерідко звинувачують соціалістів Центральної Ради в тому, що вони внаслідок своєї м'якотилості й доктринерства не створили військової сили УНР. Слід зазначити, що такі військові формування Центральної Ради створювала, хоча перша ініціатива дійсно належала націоналістам із «клубу ім. Полуботка» Міхновського. Але ці формування виявились слабкими у військово-професійному відношенні. Більшовики теж у програмі вмістили традиційні для соціалістів вимоги заміни армії загальним озброєнням народу, але врешті налагодили професійну армію на чолі з партійними комісарами та колишніми офіцерами всіх рангів. Насправді провина Центральної Ради полягала в тому, що вона роззброїла єдину боєздатну військову силу — корпус генерала Скоропадського, який після «українізації» називався Українським. Саме цей корпус захистив Центральну Раду від деморалізованих частин, що під керівництвом Євгенія Бош рвалися на Київ з фронту. Він міг стати основою формування професійної армії України. Причина ворожості Грушевського — Винниченка до корпусу Скоропадського й соціалізна, і національна: в «українізованих» з'єднаннях кількість поручиків-українців була достатньою, а от уже з штабс-капітанами і вище було

* Ці спогади Вернадського опубліковано в щорічнику «Наука і культура України». — К., 1990. — Вип. 24.

скрутно. Росіянам або російськомовним українцям корпусу, як «неукраїнському елементу», керівні діячі Центральної Ради не довіряли.

Можна сказати, що протилежність поглядів на національну проблему між переважно УПСРівським керівництвом Центральної Ради і політиками, що підтримували гетьмана, відповідала класичному протистоянню ставлення до нації як до етнічної спільноти і як до політичної спільноти. Аналізуючи після війни катастрофу УНР, Микита Шаповал, соціолог, лідер непримиренного крила УПСР, зазначав як головну причину поразки відсутність кваліфікованих українських кадрів в усіх галузях державницької, освітньої та військової роботи. При цьому слово «український» для нього чітко означало «етнічно український» і, більше того, не тільки україномовний, а й орієнтований політично на самостійність України. Для Грушевського, на відміну від Шаповала, давні козаки були елементом українським, хоч їх патріотизм православно-релігійний, а Києво-Могилянська академія — закладом українським, хоч викладалося і писалося там не по-українському; але в організації Академії наук він волів спиратися на етнічно український елемент, не на техніків, математиків і природничників, а на політизовані українські наукові товариства, побоюючись переваги російського і російськомовного елементу. Тому Грушевський не прийняв запрошення Вернадського взяти участь в організації УАН.

На противагу цьому Вячеслав Липинський, тоді — активний гетьманець, обґрунтовував розуміння нації не як релігійної чи етнічної спільноти, а як політичної спільноти. Сам

гетьман із своїм вихованням у Пажеському корпусі був, природно, російськомовним, і Винниченко до смерті називав його не інакше як «руський генерал Скоропадський».

Вже Центральна Рада напружено шукала тієї соціальної бази, на якій могла б будувати ідею самостійності, — звідси її хитання і нерішучість у нагальних соціальних проблемах, насамперед в аграрному питанні, де ініціативу перехопили більшовики. Побоюючись посилення байдужих до національної ідеї елементів, вона наполегливо шукала опертя у верхніх прошарках нижчих класів, що відкидало і кваліфіковану інтелігентську та буржуазну верхівку (яка пішла до гетьмана, а потім або в нейтралі, або до Денікіна), і чисельно переважаючі та найбільш активні сільські та особливо міські низи. Директорія надала право голосу на виборах у Трудовий конгрес тільки «трудою інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, се-б-то: робітникам на полі народньої просвіти, лікарським помішникам, народнім кооперативам, служачим у конторах та інших установах»*. Не тільки професори — лікарі не допускалися до кола «трудою інтелігенції», тільки фельдшери («лікпоми»)!

*Ю. Нарбут.
Сто карбованців*

* Декларация
Директорії
Української
Народньої
Республіки //
Винниченко В.
Відродження нації. —
Ч. III. — С. 173.

Г. Собачко-Шостак.
Кіннота Махна.
1927 р.

«Регулярна» громадянська війна велася переважно вздовж залізниць невеликими арміями, що їх спроможні були зібрати й озброїти воюючі сторони. Головна кількість жертв припадає не на ці бойові дії. Мільйони жертв — жінок, дітей, стариків залишаються на совісті масових убивств, голоду, епідемій — всього того хаосу, в який занурена була країна.

Серед цих незліченних страждань виділяються жахи єврейських погромів. Оцінка кількості жертв єврейських погромів в Україні приблизно — впродовж 1919 р. близько 100 тис. чоловік, можливо, значно

більше. Ось як описуються погроми в книзі, що вийшла з передмовою Горького: «Озброєні люди вриваються в місто або містечко, розсипаються по вулицях, прямують групами в єврейські квартали, сіють смерть, не розбираючи ні віку, ні статі, по-звірячому гвалтують і нерідко потім убивають, хапають, що можуть понести, ламають печі, стіни в пошуках грошей і цінностей. За першою групою приходять друга, а потім третя... І вбиті, і вцілілі роздягаються до нижньої білизни, а хто і догола... Потім у місто або містечко вступає противник, що нерідко докінчує пограбування євреїв... Попередні погромники зникають, щоб знову повернутися через кілька днів... Закінчується тим, що решта населення, збожеволіла від жаху, кидається, іде, куди очі бачать, роздягнена, боса, без копійки в кишені і, якщо їх не заганяють назад пострілами, стікається в якесь найближче місто або містечко»^{*}.

Що ж то були за «озброєні люди», які розсипалися по єврейських кварталах містечок? Чи відповідальні за цей жах керівники УНР, на підконтрольній яким території розігрувалися ці трагедії? А саме там відбулись найжахливіші Проскурівський, Чорнобильський, Уманський та інші погроми.

Коли всі суспільні структури розвалились, набиті зброєю села жили самоврядними острівцями, породжуючи і примітивний порядок, і примітивний хаос. З цієї сільської анархії виростили й ідейно-анархістські армії, переважно на безлісому півдні України, виростили і різні «батьки», які йшли або до червоних, або до Петлюри, а найчастіше гуляли самі, грабуючи передусім своїх же селян (бо їсти треба щодня) і влаштовуючи собі «свята» в

^{*} Гусев-Оренбургский С.
Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 году. — Петроград, 1924. — С. 7.

містечках — Ангели, Струки, Соколовські тощо. Ця обтяжлива для села бандитська стихія була усамостійненням і відчуженням безконтрольних сил, що спочатку просто охороняли існування закинутого і забутого в глибинці сільського життєвого вогнища. На долю таких «батьків» випадає, мабуть, найбільший відсоток звірств і смертей.

Коли приходили білі, наведення порядку починалося з розстрілу за торгівлю насінням: Денікін ненавидів оце лузання, яке символізувало мітинги 1917 року. Потім у залізничних касах починали продавати квитки першого, другого і третього класу (за більшовиків потяги були без квитків, за ордерями і літерами, і їздили всі, як хотіли); потім на базарах звідкись з'являлося майже все. Згодом з робітничих передмість посеред дня вели в контррозвідку великі групи заарештованих, яких уже ніхто не чекав додому. І, нарешті, починався «білий» хаос: знущання військових над цивільними «штафірками» на вулиці чи в перукарнях, бійки між родами військ — і неодмінно жорстокий, дикий кількадечний погром з обов'язковим гвалтуванням дівчат, жінок на очах у рідних. Спроб судового переслідування погромників російські білі власті не допускали, а зарубіжна громадськість про денікінські погроми в Україні мовчала.

Тарас Гунчак переконливо показав, що Петлюра аж ніяк не був організатором погромів — більше того, він готував відповідні відозви, часом віддавав до суду і навіть розстрілював винуватців. Було здійснено спробу налагодити контроль через створену влітку 1919 р. державну інспекцію армії УНР на чолі з близьким

співробітником Петлюри, молодим УПСРівським діячем, толерантним Володимиром Кедровським, але діяльність державного інспектора не стала ефективною. Територія, на яку номінально поширювалась влада УНР, фактично державою не контролювалась. Як зазначав дослідник радянської та української історії Р. Пайпс, влада Головного Отамана закінчувалася в кількох десятках кілометрів від його штабного вагона.

Симон Петлюра не уявляється особистістю надто виразною та яскравою. Статті Петлюри-журналіста повні пишномовних штамів, він справляє враження щирого романтика незалежної України, але діяча й письменника досить пересічного. Винниченко, енергійний революціонер, певною мірою авантюрист, артист і егоцентрик, терпіти не міг Петлюру, картав його претензійність, сірість і поміркованість. Особливо дратували Винниченка нескінченні служби Божі, якими соціал-демократ Петлюра прагнув доповнити національну риторіку. Але всі, хто працював з Директорією, обирали спокійного і розважливого (зважаючи, як зараз кажуть) Петлюру — з ним можна було знаходити надійні розв'язання проблем. Це йому передусім Директорія завдячує тією середньою в усіх відношеннях позицією в пошуках соціальної рівноваги, і він несе відповідальність як лідер за те, що ця політика не принесла Україні перемог. Націоналізм у «масовому виданні», в реальному втіленні не втримався на рівні толерантного патріотизму, і дика стихія поглинула революцію.

Петлюра, очевидно, відчував, що доля української незалежності буде трагічною. В багатьох його словах і

діях помітна якась приреченість, орієнтованість на відгомін його праці в далекому майбутньому. Але і в стратегічних рішеннях він виявляється надто приземленим і «зваженим»: з погляду історії угода з Пілсудським, за якою Польщі було віддано Галичину, стала вже не тільки політичним, але й моральним компромісом. З такою спадщиною не йдуть у вічність.

Політичне керівництво УНР переважно належало до соціал-демократів правого, націонал-демократичного крила. Фракція Винниченка вийшла з УСДРП і утворила Незалежну УСДП (А. Річицький, М. Авдієнко та ін.), що потім конституювалась як Українська Комуністична партія (УКП). Разом з отаманом Зеленим винниченківці утворили свій Всеукраїнський комуністичний центр, потім у липні А. Річицький, Ю. Мазуренко та інші прибули до Кам'янця і підтримали уряд УНР, а згодом перейшли на бік Радянської влади. З лав УКП вийшли письменники Б. Антоненко-Давидович, І. Дніпровський, М. Бажан.

У березні 1919 р. від УПСР відокремилась фракція «лівобережників», або «боротьбистів», що групувалась навколо газети «Боротьба». Вони утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів) — УКП(б), до якої входили Г. Михайличенко, Г. Гринько, О. Шумський, В. Еллан, М. Полоз, А. Приходько, П. Любченко, А. Хвиля, М. Яловий, Ю. Озерський. Весною 1920 р. партія самоліквідувалась, її члени масово вступили до КП(б)У.

Про вплив «боротьбистів» красномовно свідчать телеграми з місць, які передрукував тоді (в січні 1920 р.) у газеті «Боротьба» В. Еллан: «Киев Политотдел Опродкомгуба. Военная

срочная. Властей на местах не имеется. Крайняя нужда в агитаторах боротьбистах, литературы нет, крестьяне с большой охотой требуют литературу. Прошу в срочном порядке выслать агитаторов боротьбистов 10. Райопрод Комиссар (подпись)». «Киев Опродкомгубу... Прошу в самом срочном порядке выслать тринадцать агитаторов боротьбистов, нужда крайняя в таковых. Райпродкомиссар (подпись)». Статтю В. Еллан закінчував таким чином: «Товариші — одно з двох: або ми «дрібнобуржуазні», «націоналістичні», а ви сильні і можете самі зі всім управитися — то чого ж ви нас терпите? — або ж ми комуністи, без нас революції на Україні не проведете — і тоді не смійте заважати нам творити революцію, не смійте гальмувати нашої творчої комуністичної праці!»*

Проте РКП(б) не вважала за можливе ділити владу ні з ким. Ідучи на особисті компроміси і навіть приймаючи до своїх лав цілі політичні організації, ленінське керівництво не допускало і натяку на багатопартійність. До України вожді РКП ставилися з особливою підозрою. Пізніше у Варшаві було опубліковано інструктивну доповідь Л. Троцького про особливу небезпеку, яку становлять волелюбні й самостійницькі національні традиції України для диктатури пролетаріату.

Треба сказати, що Троцький Україну знав непогано — батько його був орендатором на Єлисаветградщині, вдома розмовляли українською мовою, та й партійне псевдо у нього українське (справжнє його прізвище — Бронштейн). Вплив Троцького був серед партійців в Україні досить значним. Фанатичні, жорсткі й — незалежно від походження — як прави-

* Цит. за: Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. — К., 1994. — С. 26—27.

ло, глухі до українських проблем інтернаціоналісти, які пройшли через бої й підпілля та не раз дивилися смерті в очі, схильні були приймати безкомпромісну романтику світової революції. Так, старим другом Троцького був голова українського радянського уряду Христіан Раковський, болгарський лівий соціаліст і популярний діяч міжнародного соціал-демократичного руху. Відомим однодумцем Троцького був Юрій П'ятаков, якого Ленін вважав одним з найперспективніших більшовицьких керівників. Брати П'ятакови походили з сім'ї інженера цукрового заводу на Черкащині; молодший Юрій та його дружина Євгенія Бош, дочка німця-мірошника з українського півдня, відігравали в більшовицькому підпіллі, в еміграції та в Громадянській війні велику роль, завжди наполягаючи на радикальних ультралівих рішеннях. В 1917 р. більш популярним більшовицьким вождем у Києві був старший, Леонід П'ятаков, викладач Політехніки, офіцер, Георгіївський кавалер; йому гайдамаки живому шаблею вирізали серце. Юрій П'ятаков, «лівий» комуніст 1918 р., покинув Москву і поїхав в Україну. «Вступив в отряд Примакова, в котором исполнял разнообразные должности: вел политработу, выпускал с Лебедевым газетку «К оружию!», чинил суд и расправу, ездил в разведку и был пулеметчиком»⁴.

Віталій Примаков перетворив потім цей загін на полк, а згодом і на дивізію Червоного козацтва, доповнивши його розпропагованими ним вояками УНР. Син сільської вчительки з Чернігівщини, Примаков (власне, Приймак) був членом сім'ї Михайла Коцюбинського — чоловіком його дочки Оксани, померлої

під час пологів. Він дружив з її братом, Юрієм Коцюбинським, відомим військовим, а потім господарським комуністичним діячем; обидва підтримали Троцького в одній із дискусій тих часів, за що і розплатились життям 1937 р.

Звичайно, громадянська війна не була вторгненням латишських, китайських чи російських «орд» під командуванням єврейських комісарів, як це уявляють деякі упереджені і некомпетентні «історики». Якщо війна в Галичині виразно була українсько-польською війною, то боротьба УНР за українську національну незалежність перепліталась із громадянською війною, де вирішували мінливі настрої найширших і найбільш бідніших мас. У цій війні уряд УНР мусив перехопити політичне керівництво повсталою селянською стихією і знайти спільну мову з міським робітництвом, що керівникам УНР не вдалось.

Проте заслуга історії Української Народної Республіки, хоч би якою короткою, а місцями темною і навіть ганебною вона була, полягає в тому, що завдяки їй неможливо було ігнорувати волю української нації до державності. І більшовики, що спочатку хотіли аж до Всесвітньої Пролетарської Революції прямувати вперед в одній централізованій державі, змушені були творити формально незалежну Червону Україну. Це було чистою формальністю, здавалось часом, зовсім незначущою, — але саме завдяки цій формальності Україна через сімдесят років здобула самостійність без бою та крові.

⁴Див.: Деятели СССР и революционного движения России. — 2 изд. — М., 1989. — С. 135.

Непівський реформізм і «українізація»

Новий етап у комуністичній політиці в Україні розпочинається з травня 1923 року. На підставі резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання 1 серпня 1923 р. видано декрет уряду України, в якому визнавалося, що формальна рівність української і російської мови веде до фактичної нерівності на користь мови російської, і розпочато політику «українізації».

Ця політика означала не тільки посилене вивчення української мови партійно-державним апаратом та поширення української освіти. Реально йшлося про залучення до культурної і навіть політичної роботи некомуністичних українських національних сил, співробітництво з якими мимоволі перетворювалось на боротьбу за вплив на суспільство.

Епоха «українізації» часто тлумачиться як час боротьби Сталіна — Кагановича та їх прихильників у КП(б)У проти націонал-комуністів-«українізаторів», насамперед Шумського та Скрипника. Таке розуміння є поєднанням і залишає в тіні справжні рушійні сили політичних процесів.

Компартія України формувалась на ґрунті організацій, створених переважно в неукраїнських середовищах міських центрів промислових областей. Впадає у вічі, що більшість комуністичних керівників вищого рангу в 20-ті роки була пов'язана з Катеринославщиною. Старійшина українських більшовиків, «всеукраїнський староста» Г.І. Петровський, на честь якого місто Катеринослав 1926 р. перейменоване на Дніпропетровськ, був родом із села на Харківщині, але працював переважно на заводах Катеринославщини і в її більшовицьких

організаціях; Емануїл Квірінг був із німців Поволжя, але працював на Катеринославщині з 1914 р.; з цього краю В.Я. Чубар, Д.З. Лебедь, М.О. Скрипник, з ним пов'язані чекісти В.А. Балицький, С.Ф. Реденс, І.М. Леплевський і шерех інших. З керівної групи КП(б)У тільки В.П. Затонський походив з села на Хмельниччині, О.Г. Шліхтер — з Лубен (він студентом змінив своє вюртемберзьке підданство на російське, але батько його вже не знав німецької; мати Шліхтера була полтавська шляхтянка). Дніпропетровська перевага відображала насамперед ту обставину, що міський український південь був робітничим опертям комуністів, а крім того, Сталін як керівник роботи з більшовицькою фракцією Державної думи добре знав депутата-робітника Петровського, а Квірінг був технічним секретарем фракції.

Лебедю приписувалась «дніпропетровська» концепція щодо боротьби міської пролетарської російської культури з сільською національно-українською. Дмитро Лебедь був секретарем ЦК за часів Раковського, а перевели Квірінга і Лебеда в Москву 1926 р. зовсім не за «шовіністичні ухили катеринославців». Квірінг як перший секретар ЦК КП(б)У та Лебедь як голова ЦКК КП(б)У не підтримали рекомендації Кремля щодо зняття Троцького з усіх партійних постів, через що й були зміщені. Що ж стосується української національної культури, то неодноразові висловлювання В.П. Затонського про те, що малописьменний червоноармієць-комуніст несе ідейно набагато вищу культуру, ніж вишуканий український інтелігент старого покоління, повністю відображали ідеологію більшовицьких керівників.

Не більше підстав для зображення Шумського ініціатором «українізації», яку нібито гальмували Каганович та інші сталінські поплічники. Політика «українізації» була продовженням реформістської «непівської» політики групи Бухаріна — Сталіна, підтвердженої партійним з'їздом, і не формулювалась ані Шумським, ані Скрипником, ані іншими українськими комуністами.

Колишній «боротьбист» Олександр Якович Шумський (1890—1946 рр.), виходець із бідної селянської родини з Коростенщини, мав лише середню освіту, але, за спогадами сучасників, був людиною дуже здібною. Після повернення з Польщі, де він працював повпредом (послом) УСРР, Шумський був призначений (на місце боротьбиста Гринька) наркомом освіти України, що тоді означало керівництво всією освітньою, науковою та культурною сферами. 1925 р. він зустрічався із Сталіним у Кремлі і мав з ним розмову, наслідком якої був лист Сталіна «Тов. Кагановичу і іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р. В листі говорилося про різні «помилки» Шумського, про змішування ним українізації пролетаріату з українізацією апарату, про збіг «ухилів» Шумського і письменника Хвильового, про шкідливість «негайної українізації» і прояви боротьби «проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму» (що було ерессю з точки зору самого Сталіна, який наполягав у полеміці з троцькістами на інтернаціональному, а не російському, характері ленінізму). Та не в цих догматичних розходженнях полягала суть «ухилу», проголошеного «шумськізмом», і справа не в тому, що Шумський хотів україні-

зацію «прискорити», а Сталін з Кагановичем — «загальмувати».

Крамольна суть позиції Шумського полягала в тому, що він пропонував дозволити ЦК КП(б)У самому обирати зі свого середовища керівника ЦК, бажано етнічного українця. І справа не в тому, що особисто Кагановича Шумський вважав поганою кандидатурою, — з Кагановичем мали конфлікти і крутий Затонський, і скромний Чубар. Головне було в самому принципі призначення керівника Політбюро з Москви. Безпосередній і щирий Шумський, якому наївна упертість, можливо, зберегла кілька років життя, зачепив найдошкульніше місце. Сталін проводив політику «національних кадрів», але, доки був живий, не допускав висунення на першу посаду в Україні людини з місцевих керівників-українців. Побажання Шумського було нечуваним бунтом на колінах, і не дивно, що негайно на пропозицію Чубаря (якого Шумський пропонував на місце Кагановича) Політбюро прийняло «листа тов. Сталіну», в якому відмежувалося від «шумськізму». Шумський, як водиться, «визнав помилки» і до початку 1927 р. ще був наркомом, а потім переведений в Росію.

Каганович — один із найвірніших сатрапів Сталіна, вивичених ним з низової роботи в апараті до її адміністративних висот за кілька років. Великий, важкий, завжди надушений, ледве стримуючи спалахи психопатичного гніву, Каганович нечаче випромінював напруження і страх. Уже на той час він показав себе безоглядним виконавцем сталінської волі; пройде кілька років, і він віддасть на смерть сталінським катом свого рідного брата. Але політику «ук-

раїнізації» в ці роки проводив саме він, будучи секретарем ЦК КП(б)У з березня 1925 по липень 1928 р., згодом був переведений в Москву і замінений С.В. Косіором.

Каганович походив з бідної єврейської родини з містечка Хабне (потім Кагановичі, зараз місто Поліське) і говорив по-українському на нарадах, щоправда так, як говорили у нього в містечку. В політиці «українізації» і разом з тим в місії Кагановича був ще й прихований мотив: Сталін шукав підтримки українців, натякаючи, що усунення троцькістів є послабленням єврейського елемента в комуністичному керівництві. Про те, як боролися з «троцькістами» в низових парторганізаціях України, писав тоді із заслання Раковський: «Якщо у партійних верхах була ще якась ідейна, хоча й неправильна, хоча софістична великою дозою несумлінності лінія, то у низах проти опозиції пускалися головним чином аргументи нестримної демагогії.

Агенти партії не соромились тут виїжджати і на антисемітизмі, і на ксенофобії, і на ненависті до інтелігенції і т. д.»*.

Призначення Скрипника на місце Шумського було здійснене за ініціативою Кагановича. Скрипник у деяких відношеннях відповідав зразкам міцного керівника і рішучого виконавця, якими керувалась сталінська адміністрація. Старший від своїх колег за віком, невеликого зросту, суворий, лисуватий, з непричесаною борідкою, Скрипник був дратівливим, нестримним і гострим у спілкуванні, здатним і на запальні «розноси» підлеглих, і на опір начальникам. Людина вкрай самостійна, він і еволюцію до комунізму в юності пройшов власними шляхами. Скрипник писав про себе: «Вихідним пунктом мого розвитку було вивчення української літератури і історії України; впливали і сімейні легенди — про предків-запорожців, про одного з прадідів, посадженого на палю за участь в повстанні Залізняка і Гонти в XVIII ст.»**. Скрипник зберіг на все життя гостру національну самосвідомість, що не завадило йому бути нещадним чекістом — майже увесь час Громадянської війни він працював у системі каральних і правових органів радянської влади. На доло Скрипника випала робота по «українізації» за умов, коли вона дедалі більше втрачала свою попередню соціально-політичну спрямованість і перетворювалась на прикриття тоталітарного перевороту. Поза будь-яким сумнівом, Скрипник щиро боровся за «українізацію», але розумів він її як комуністичну національну політику.

Одним із завдань «українізації» було посилення українського етнічного елемента в складі партії і у владному

* Цит. за: Шаповал Ю. Людина і система. — С. 229.
** Деятели СССР и революционного движения в России. — С. 268.

апараті. Це завдання поволі розв'язувалося — досить навести цифри про кількість українців серед членів та кандидатів у члени КП(б)У: 1923 р. — 24 відсотки, 1924 — 33 відсотки, 1925 — 38 відсотків, 1926 — 49 відсотків. Коли Україна вступила в смуту найтрагічніших випробувань, більша частина відповідальних адміністративних посад була заповнена діячами українського походження. Разом з тим слід зазначити й особливості кадрової політики Сталіна в Україні.

Вже поверховий перелік провідних чекістів в Україні показує, що значна частина їх були євреями за походженням; було також багато росіян, латишів та представників інших національностей (головою ДПУ — НКВС України був майже незмінно українець Балицький) і відносно мало українців. Справу можна краще зрозуміти, якщо ми проведемо деякі паралелі. В наказі ОДПУ за 1931 р. за підписом Менжинського дається висока оцінка діяльності ДПУ Грузії й підкреслюється, що робота грузинських чекістів переважно виконана «своими національними кадрами, выращенными, воспитанными и закаленными в огне боевой работы под бесшменным руководством тов. Берия»⁷. В діяльності ДПУ України не бачимо установок на «свої національні кадри», зрощені під керівництвом тов. Балицького, хоча він підбрав свою сталу команду. І виною тут, звичайно, не підтримка ЧК єврейською спільнотою чи, навпаки, опозиція спільноти української, — в ЧК, тим більше на керівні посади, не йшли на роботу, туди *підбирали*. Згадуються спогади Джіласа про час, коли політика Сталіна була відверто антисемітською: радянські емісари відкрито похвалялися тим, що усуну-

ли всіх євреїв з комуністичного апарату, але в Угорщині, як зазначав про себе Джілас, євреїв у керівництві компартією було багато. Сталін довіряв мадярам і, очевидно, українцям ще менше, ніж євреям. Він готовий був підтримувати гасло «Україна для українців» для утвердження диктатури, але лише в тих межах привілеїв для «п'ятого параграфу», які допускав його недовірливий деспотизм. Звичайно, грузинські національні кадри партії і ЧК заподіяли не менш криваві рани грузинському народові, ніж відповідні українські та неукраїнські національні кадри — українському, російському, єврейському та іншим народам.

Дотримуючись курсу на «національні кадри» в певних межах, комуністичне керівництво в 1923—1927 рр. іде на досить сміливі компроміси, усвідомлюючи слабкість своїх позицій в Україні. Реально впродовж цього періоду радянська Україна стає більш привабливою для українських патріотів, у тому числі в еміграції і на західноукраїнських землях, ніж зарубіжні культурно-політичні осередки. Різноманітність і різноспрямованість культурних і політичних сил в УСРР та за її кордонами, які підтримували політику «українізації», свідчить про те, що ця політика одержувала дуже різну, і не тільки комуністичну, інтерпретацію і саме тому здобувала радянській владі на Україні досить широку підтримку.

Це знаходило вияв і у стосунках з різними, в тому числі еміграційними, українськими політичними силами.

Переговори з еміграційними групуваннями велися з кінця Громадянської війни. Політикою переговорів комуністи переслідували одну-єдину мету: розклад політичних

⁷ Попов Б. С.,
Оппоков В. Т.
Бериевщина // Берия:
конец карьеры. —
М., 1991. — С. 354.

противників і компроміси особисто-го характеру за умов збереження комуністичної монополії на владу.

Церковна політика комуністичного уряду ясно показувала мотиви загравання з українськими національними силами. Починаючи з 1917 р. на Україні готувалося виділення окремої — спочатку автономної, а потім автокефальної — православної церкви. Крок за кроком готувалася автокефалія (закон прийнято 1 січня 1919 р.), але церковний собор, на якому було ухвалено постанову про рукоположення вищих ієреїв церкви, зібрано тільки за радянської влади, 11 жовтня 1921 р. в Києві. Митрополита УАПЦ Василя *Липківського* (1864—1938?) та відомого організатора УАПЦ, колишнього прем'єра УНР і соціал-демократа Володимира Чехівського комуністи небезпідставно вважали одними з головних своїх ідейних супротивників. Але якщо в цей час у Росії, керуючись цинічними вказівками Леніна, влада використовує всі можливості, щоб знищити церкву вцент, піддаючи духовним торгурам патріарха Тихона аж до його капітуляції 1924 р., — то в Україні УАПЦ в ці перші роки не переслідуються. Це цілком зрозуміло: УАПЦ була для комуністичного керівництва в цей час таким же засобом розхитати російське православ'я, як і «жива церква» («обновленці»).

Закінчилися невдачею переговори Винниченка, що велися з травня по вересень 1920 р. в Москві та Харкові. Після від'їзду Винниченка за кордон і оприлюднення ним оцінок ситуації в Україні V Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив його ворогом народу і людиною поза законом. Велися переговори з групою Грушевського в УПСР. Проте на повернення Грушевського

Політбюро ЦК КП(б)У згоди не дало. С. Єфремов взагалі не виїжджав із Києва; А. Ніковський повернувся ще 1920 року. До списків на висилку з СРСР на «філософському пароплаві» спочатку були включені і численні українські інтелігенти, в тому числі Єфремов і Чехівський. Проте врешті-решт українське керівництво вирішило цих останніх залишити, щоб не зміцнювати еміграційні культурно-політичні центри.

Всі компроміси і поступки не заторкували головного принципу — неподільності комуністичної влади. Демонстрацією цього принципу став процес над керівниками УПСР — Голубовичем та ін. — в 1921 р.: вироки були легкі, всіх амністовано, але ленінський принцип злочинності будь-якої партійної діяльності, крім комуністичної, було твердо продемонстровано.

З 1923 р. діяльність комуністичної влади спрямована на залучення українських еміграційних культурно-політичних сил до співпраці і, по можливості, — повернення в Україну.

Надзвичайно характерна історія викрадення чекістами Юрія Тютюнника. Через рік аналогічну акцію по заманюванню в лабета ЧК було здійснено також і щодо Савінкова. Але хоча вага Савінкова в російській еміграції була набагато меншою, ніж вага Тютюнника в українській, доля останнього була набагато легшою.

Офіцер, колишній учитель, Тютюнник очолив партизанський загін на Уманщині, що діяв проти гетьмана, потім приєднався до Матвія Григор'єва і був у нього начальником штабу. Григор'єв визнав Директорію, потім перейшов до більшовиків, згодом підняв заколот, був розбитий червоними, перейшов до Мах-

на і вбитий Махном в кінці 1919 року. Тютюнник пробився з 3,5 тис. повстанців до армії УНР. Був помічником головного командуючого першого зимового походу (1919—1920 рр.) і командуючим Волинською групою у другому зимовому поході (1921 р.). Тютюнник пройшов через Коростень і біля Базару був оточений Котовським. Під Малими Миньками 17 листопада стався бій, в якому загинула частина бійців, а 443 чоловік. взято котовцями в полон. 23 листопада 1921 р. під Базаром розстріляно 359 полонених, а 84 передано до ЧК. З оточення разом із Тютюнником вийшло 120 чоловік. Червоні кіннотники висіли в нього на хвості аж до кордону. Генерал-хорунжий Тютюнник разом з Омеляновичем-Павленком став найближчим військовим співробітником Петлюри.

Чекісти створили фіктивну «Вищу військову раду» і через неї вийшли на Тютюнника. Він вирішив перевірити стан «ради» і при переході кордону в травні 1923 р. був заарештований. Звернувся з покаянним листом на ім'я Затонського («зараз на Україні українська влада», писав він у листі). Здав усіх і усе, в тому числі архів, викликав сім'ю, був відпущений на волю і став кінодраматургом та кіноактором. Тютюнник є співавтором сценарію Довженківського фільму «Земля», працював старшим редактором в управлінні кіно- і фотосправи. Доля звела його з тим червоним бійцем, з яким вони обмінювались останніми пострілами перед польським кордоном 1921 року. В фільмі «ПКП» про рейд Тютюнника на Україну Тютюнник грав роль... Тютюнника*.

В аналогічній ситуації Савінков теж зазнав повного духовного краху

і покався, але був залишений у в'язниці і покінчив життя самогубством. Неможливо уявити, щоб він став радянським письменником, як неможливо уявити повернення історика Мілюкова на наукову роботу або переговори з Керенським про вступ до РКП.

Про поступливість комуністичної влади на Україні щодо своїх політичних ворогів свідчить історія з арештом М.П. Василенка. В липні 1921 р. Василенка обрано президентом Академії наук, але уряд України обрання не затвердив. У вересні 1923 р. у Києві заарештовано шеренгу інтелігентів, серед яких були і брати Василенки. Звинувачення не було безпідставним: дійсно існував якийсь легковажний «центр дій» для передачі інформації про стан справ в Україні на захід, каналами цієї організації користувались і з розвідувальними цілями, в тому числі савінковці, цими каналами було передано і частину мобілізаційного плану... До того ж молодший брат Костянтин, меншовик, намагався використати трибуну процесу для викриття більшовизму. Всі одержали суворий вирок, академік Василенко — 10 років, але потім ув'язнення замінили висилкою за межі України, керівництво Академії наук, близькі взяли клопотатися, і врешті-решт Василенко залишився на свободі, в Києві і в Академії наук.

Звичайно, ДПУ встановлювало таємний нагляд за всіма «колишніми», за значними інтелігентами взагалі, а за тими, хто повернувся з-за кордону, особливо. 1924 р. секретний циркуляр ОДПУ визначав категорії людей, на яких мало бути заведено досьє: тут були, крім інших, всі колишні члени «дореволюційних буржуазних партій» і кооперативної

* Див.: Смолич Ю. Розповідь про неспокій. — К., 1968.

М.П. Василенко

Спілки незалежних хліборобів, «націоналісти всіх мастей і відтінків», колишні офіцери і так далі, включаючи «науковців і фахівців старої школи, надто тих, чия політична орієнтація не виявлена до сьогоднішнього дня»^{*}. Платними і добровільними «сексотами» кишіли всі освітні і культурні установи. Чекісти і партійні керівники аж до рівня Політбюро планували інтриги і непорозуміння в українських інтелігентських колах, щоб контролювати ситуацію.

Партійна влада виділяла як головні осередки національного опору, — по-перше, письменницькі організації; по-друге, Всеукраїнську академію наук; по-третє, Українську автокефальну православну церкву. Політичним центром ліберально-демократичної опозиції вважалась Академія наук (на чекістському жаргоні вона визначалась як «монархічна» і «гетьманська» або «кадетська»). Письменство, а почасти і Академія наук, становили небезпеку як народницьки-соціалістична національна демократія. На протиріччя між цими течіями і була розрахована комуністична політика. Комуністи намагались зосередити в Україні найвизначніші культурні національні сили, тримаючи ситуацію під контролем.

Увесь цей час «ворог народу» Винниченко наявний в культурному житті Радянської України: його твори видаються і вивчаються в школах, п'єси йдуть у театрах, йому акуратно надходять гонорари з Харкова. На теми творчості Винниченка організовуються дискусії або, як їх тоді називали, літературні суди. Вин-

ниченко погоджувався на повернення до Радянської України практично без жодних умов, але «не при всякій політиці центра на Україні».

Винниченко чекав марно. Його в Україну пускати не хотіли, але й різко відштовхувати не прагнули теж. Загравання з Винниченком продовжувалося до 1933 р., коли його твори було вилучено з програм та театрального репертуару і він перестав одержувати гонорари з Радянського Союзу.

У листопаді 1923 р. Політбюро ЦК Компартії України прийняло рішення «не заперечувати проти в'їзду Грушевського» і доручило вести справу Затонському. Затонський досить виразно обіцяв Грушевському посаду президента Всеукраїнської Академії наук. 1924 р. Грушевський повернувся до Києва.

У березні-квітні 1925 р. обговорювалось питання про новий статут ВУАН та її керівництво. По приїзді на Україну Каганович зустрівся з Кримським і Грушевським і обрав орієнтацію на останнього. 8 січня 1926 р. Політбюро доручило В. Чубарю «з'ясувати більш ясно і чітко лінію Грушевського, після чого вирішити питання про президента Академії»^{**}. 14 квітня 1926 р. Політбюро прийняло рішення висунути кандидатуру Грушевського на посаду президента і здійснити реорганізацію ВУАН. У квітні Грушевський засудив науковий з'їзд у Празі «як образу дійсному українському науковому рухові». В певних питаннях національний курс Грушевського знаходив підтримку у влади. В лютому 1925 р. виникла думка про перетворення Російської АН на Всесоюзну. Шумський протестував у листі до Луначарського, а Грушевський обстоював план всесоюзної асоціації національних академій.

^{*} Див.: Конквест Р. Жива скорботи. — С. 83—84.

^{**} Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 87.

Тільки 60-річний ювілей Грушевського у вересні 1926 р. показав, що «старий» капітулювати не хоче і його лояльність є підтримкою більшовицької Росії доти і остільки, доки і оскільки вона здійснюватиме історичну місію об'єднання всіх українських земель і підтримки національної культури. Грушевський закінчив промову зрадицею на честь єдиної соборної України. Наслідком було рішення Політбюро від 29 жовтня 1926 р. «Про ювілей Грушевського», де переглядалось ставлення до нього. Шумський різко звинуватив Грушевського в націоналізмі й антирадянщині, з особливою гострою статтею проти ювіляра виступив Любченко. Вирішено було не підтримувати жодної групи в Академії наук. Активним помічником КП(б)У була в цей час група колишніх національних соціалістів — вихідців із УКП(б) та УКП.

Редактором «Вістей» був Василь Елан-Блакитний. Він же був редактором додатку «Література, наука, мистецтво», який з січня 1925 р. розширено до «Культури і побуту»; першого українського ілюстрованого двотижневика «Всесвіт», що виходив при «Вістях» з січня того ж року; «Червоного перця»; організатором і керівником спілки пролетарських письменників «Гарт» і редактором однойменного журналу. Він же — директор видавництва ДВУ. Був ще й Гарт театральний (В. Елан і Ю. Смолич), Гарт музичний (В. Елан і П. Козицький), Гарт образотворчий (В. Елан і О. Довженко). В Головополітпросвіті всі командні висоти теж були у однодумців Блакитного.

Провідні партійні «яструби» цього часу походили з національно-соціалістичного середовища. Це — головний редактор журналу «Більшовик

України» Андрій Річицький, колишній керівник винниченківської Незалежної УСДП; завідувач відділом преси ЦК КП(б)У Андрій Хвиля, колишній боротьбист; надзвичайно грубий і примітивний критик «марксист» Володимир Коряк, теж боротьбист; засновник школи «українських істориків-марксистів» Михайло Яворський, колишній офіцер зв'язку австрійської армії при уряді Скоропадського (зрештою, цей факт він приховував); начальник Головнауки Юрій Озерський, колишній боротьбист, та інші. А інший колишній боротьбист Панас Любченко був одним із організаторів сфальсифікованих ДПУ політичних процесів.

Твердження про те, що політика «українізації» проводилася під тиском колишніх національно-соціалістичних (боротьбистських та винниченківських) елементів у КП(б)У або націонал-комуністів з більшовицького середовища, нічим не обгрунтовані. «Українізація» була елементом політики союзу з «світовим селом» і реформістської «непівської» політики, що її з кон'юнктурних міркувань тоді підтримував і Сталін із своєю клікою. Але характерно, що коли настав «великий перелом» і сталінське керівництво перейшло до відкритого терору проти селянства і інтелігенції, «українізація» ще довго слугувала прикриттям для тоталітарного повороту.

Ситуація дещо загострилася 1927 р., а наступного року вже стала нестерпною. Сталінське керівництво розправилося з опозицією Троцького — Зинов'єва і почало підготовку до усунення групи Бухаріна й «великого перелому». Реформістська смуга підходила до кінця. Проте політика «українізації» не згорталася.

М. Скрипник

Керівництво ЦК КП(б)У займається аж до дрібниць справами української культурної політики. 28 лютого 1927 р. Політбюро затвердило Скрипника головою комісії РНК у справі правопису, 5 травня на його пропозицію прийнято рішення запросити до комісії вчених з української еміграції та західних земель України. 25 травня відкрилась конференція у справах упорядкування українського правопису. Зокрема, на пропозицію Скрипника ухвалено передавати на письмі звуки дз, дж через нові літери S і Z. 3 червня 1927 р. Політбюро схвалило лінію Скрипника, але не підтримало літер S і Z (!). 1 червня А. Річицький виступив у «Пролетарській правді» проти реформи правопису (стаття «Політичні висновки з правописного реформаторства»), але Політбюро засудило публікацію статті Річицького. Правопис затверджено 4 вересня 1928 р. і діяв він до 1933 року. Отже, знамениті «лямба» і «кляса» — не вигадки Скрипника, а результат роботи, проведеної під контролем ЦК партії, особисто Кагановича і Косіора.

Не виключено, що керівник «українізації» М.О. Скрипник хотів у непевній і напруженій ситуації «перелому» проштовхнути деякі рішення, що посилювали самостійність українських комуністичних урядових органів. Характерний епізод із статтею М.С. Волобуєва. Стаття економіста Волобуєва, з 1927 р. — заступника голови Головополітосвіти, під назвою «До проблеми української економіки» була опублікована в журналі «Більшовик України» № 2 і № 3 за 1928 рік. У статті йшлося про Україну в системі всесвітнього СРСР, про економічну цілісність українського народногосподарського

комплексу й порушення цієї цілісності політикою Держплану, про необхідність зміни порядку керування промисловістю в напрямі децентралізації. Стаття супроводжувалась приміткою редакції: «в дискусійному порядку». Негайно проти статті виступив Річицький, пізніше — і сам Скрипник. «Як же нам ставитись до волобуєвщини? — питав Скрипник і відповідав: — А так, як поставились до шумськізму, до хвильовизму. Вони ведуть до фашизму... Виникає питання: з якої речі ми — я, член Політбюро ЦК КП(б)У, т. Річицький, кандидат ЦК КП(б)У, вся редакція «Більшовика України» — взяли і вмістили в нашому теоретичному органі статтю Волобуєва, тим давши зброю нашим ворогам і передовим зрадникам з КПЗУ? З якого побиту? Виявляючи хибні погляди, ми озброюємо нашу партію!». Навряд чи рішення про публікацію статті, прийняте за згодою Скрипника, було провокацією; можна припустити, що це було обережне випробування і що Скрипник дав «задній хід», коли зорієнтувався, чим загрожує підтримка ідей Волобуєва. Характерно для тих часів, що із статтею проти «волобуєвщини» виступив незабаром сам Волобуєв.

Якою мірою Скрипник солідаризувався з антинаціональною та антикультурною політикою 1928—1933 років? Поза сумнівом — його різко негативне ставлення до націонал-демократичної інтелігенції, лідером якої був Єфремов, та демократів групи Вернадського — Василенка. Є підстави гадати, що лінія Грушевського була йому найближчою. Щоправда, з приходом Скрипника в Наркомос ставлення до Грушевського різко змінилось, і ні про які виняткові фінансові та кад-

* Цит. за: Шаповал Ю. Людина і система. — С. 171—172.

рові умови вже мови бути не могло. Але Грушевський звертався до Скрипника з приводу можливих репресій проти Єфремова, і Скрипник нібито підтримував думку про недоцільність репресій в розмові з головою ОДПУ Менжинським. Та ні Скрипник, ні навіть Менжинський вже не розв'язували цього питання. Назривав політичний поворот, в якому першу роль відведено було найагресивнішим силам у ДПУ.

Терор і кінець «українізації»

Ще 24 лютого 1927 р. Політбюро вирішило вислати Єфремова за кордон. 4 травня 1928 р. Політбюро заслухало інформацію М. Скрипника про вибори до ВУАН; одним із пунктів рішення було «доручити ДПУ відновити справу Єфремова». 21 вересня 1928 Політбюро слухало питання «Про Єфремова». Доповідав А. Хвиля. Знову було прийнято рішення про висилку Єфремова за кордон. Але тим часом ДПУ вело підготовчу роботу до нечуваного раніше публічного процесу.

Підготовка до рішучої зміни політичного курсу в Україні збігається з заміною Л.М. Кагановича на посаді Генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіором; вибори відбулися на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в липні 1928 р., причому українське Політбюро просило Москву залишити Кагановича в Україні. Косіор не відрізнявся від Кагановича якимись політичними настановами — хіба що свого часу був членом лівих комуністичних опозицій. Сім'я Косіорів переїхала на Донбас із Польщі, всі працювали простими робітниками і не мади, по суті, ніякої освіти; в партійному відношенні авторитетом був старший,

Влодзімеж, який і залучив двох молодших братів до більшовицької діяльності. Пізніше старший Косіор став переконаним прихильником Троцького, і молодші відреклися від нього. Колеги Станіслава Косіора по сибірському заслання згадували про нього як про надійного товариша, часом лукавого, часом вразливого і запального — може, через дуже маленький зріст. Як секретар ЦК Косіор був дуже твердий і жорсткий сталінець, хоча іноді й намагався пом'якшити удари, що випадали на підвладну йому провінцію. Наприкінці 20-х років дедалі більший вплив має голова ДПУ України Всеволод Балицький, — раніше його запрошували тільки на засідання уряду, тепер він бере участь у роботі Політбюро, від нього залежить вся секретна інформація, він діє в прямому контакті з Москвою. З меткого відважного і жорстокого молодого чекіста виріс самовпевнений барин, цілком безконтрольний та аморальний.

Ще не почалися арешти, а вже Балицький в червні 1929 р. інформував ЦК КП(б)У про «розкриття» розгалуженої організації, що «об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства». 21 липня 1929 р. арештовано Єфремова. В грудні ДПУ України (В. Балицький, начальник секретного відділу В. Горожанин, начальник відділення цього відділу Б. Козельський) підготували шерех доповідних записок, в яких викладалися деталі і драматургія майбутнього процесу. А 2 січня 1930 р. надіслана шифрограма Сталіна Косіору і Чубарю: «Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы

* Цит. за: Шаповал Ю. Людина і система. — С. 91.

С. Налепинська-
Бойчук.
Викрили шкідника.
Дереворит.
Початок 30-х років

здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде*.

3 січня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна і затвердило постанову про «основні моменти» в справі, підготовлену за підписом С.В. Косіора, В.О. Балицького та секретаря ЦК КП(б)У П.П. Любченка.

Судовий процес у справі «Спілки визволення України» відбувався з 9 березня по 19 квітня 1930 р. в Харківському оперному театрі. За процесом проходило 45 чоловік — Єфремов, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Гермайзе, педагог Дурдуківський, Чехівський та інші. В центрі процесу був Єфремов, визнання якого в шкідницькій діяльності вразило громадськість. Єфремова знали як мужню і стійку людину, і визнання ним своєї провини не-

можливо було пояснити. Люди ще не знали, на що здатна сталінська поліцейна машина.

Звинувачених ще не катували, але застосовувались багатогодинні нічні допити і неймовірний психологічний тиск. До Єфремова було вжито додаткових заходів: йому пообіцяли, що коли він дасть свідчення, то його фактичну дружину Онисію Дурдуківську залишать у спокої. Цього разу ДПУ виконало обіцянку. Крім того, арештованих запевняли, що у випадку визнання все обмежиться неважким засланням, а при відмові їх розстріляють через закритий процес (такі випадки були) і будуть ширити коло арештованих. Обіцянки обмежитися колом досі репресованих були підлим обманом. Після суду було заарештовано ще близько 400 «учасників Єфремовського підпілля», а всього у вигаданій «справі СВУ» пройшло майже 30 тис. осіб.

«Спілка визволення України» була чистою вигадкою чекістів. Ретельний аналіз «справи» через шість десятиліть показав, що жодних підстав твердити про наявність якоїсь організації не було. Підсудні, щоправда, дуже критично ставилися до комуністичного режиму, були розмови, щоденникові записи тощо. Але характерно, що і судили фактично не за вдіяні вчинки, а за наміри. Для правосвідомості «диктатури пролетаріату» достатньо було виявити, що звинувачений — «контра». Розстріл був ціною настроїв так само, як і вчинків.

На підсудних діяла, очевидно, міннула практика суворого вироку для політичного ефекту й швидкої амністії. На цей раз майже ніхто з таборів не вийшов живим.

«Справа СВУ» була початком вибіркового репресій з дедалі новими

*Див.: Шаповал Ю.
Людина і система. —
С. 92.

«центрами», драматургія яких тепер полегшена тим, що все це фактично закриті судилища. Безпосереднім наслідком «справи» був розгром автокефальної церкви. Ще 1929 р. ДПУ добилося від братів Чехівських «зізнань», які підготували розпуск УАПЦ і участь Володимира Чехівського в судилищі над «СВУ». 28—29 січня 1930 р. «надзвичайний собор» УАПЦ схвалив резолюцію про «зв'язок» УАПЦ з СВУ (напередодні процесу над СВУ!) та про самоліквідацію церкви. Наступним кроком була фальсифікація чергової справи — «Українського національного центру» (назву митці слова із ДПУ України взяли з практики ЧК часів Громадянської війни: тоді йшлося про російський «національний центр»). Якщо головними фігурами «справи СВУ» були Єфремов і Чехівський, а головними об'єктами — Всеукраїнська академія наук і УАПЦ, то в справі УНЦ основні фігуранти — Грушевський і Яворський, а головний об'єкт — галицька еміграція. Щоправда, Грушевський, уже переведений до Москви, виявив несподівану стійкість і відмовився підтвердити свідчення, дані під брутальним тиском; з цих чи інших невідомих нам причин він був звільнений, але «зв'язок» з ним став достатньою підставою для репресій. Вирок у «справі УНЦ» винесено в закритому порядку в лютому 1932 року.

На волі відбувалися чистки і «диспути» з «критикою і самокритикою», із залученням представників робітничого класу і без залучення, з викриттями і покаяннями. Подібні знущання з інтелігенції, особливо у ВУАН, відбувалися іноді влітку в парку, з численною публікою, для залучення якої перед зборами грав духовий оркестр.

Різкий поворот політики Кремля щодо України окреслився наприкінці 1932 року. 14 грудня ЦК ВКП(б) прийняв постанову про хід хлібозаготівель в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області. В постанові йшлося не тільки про недостатньо жорстку політику щодо реквізиції хліба у селянства, але й про неправильне проведення «українізації» та необхідність «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій». Через місяць погроза реалізувалась. На Політбюро Сталін поставив питання про «зміцнення керівництва на Україні», і було прийняте рішення з дуже різкими формулюваннями.

На Україну був направлений другим секретарем ЦК і керівником столичної парторганізації, а фактично комісаром над Косіором та місцевим Політбюро, секретар ЦК ВКП(б) П.П. Постишев, секретарем ЦК та Дніпропетровського обкому — М.М. Хатаєвич, в Одесу — Є.І. Вегер, для керівництва ідеологічною роботою секретарем ЦК — М.М. Попов. Наркомом освіти замість Скрипника призначено В.П. Затонського, його заступником — А.А. Хвилю. В Харків повернувся Балицький із своїми заступниками Карлсоном і Леплевським, після «перемоги» над СВУ та УАПЦ він був переведений до Москви заступником голови ОДПУ. Через рік Чубар був переведений до Москви, головою РНК став Любченко. Новій команді доручалося виявити й «вигнати» «буржуазно-націоналістичні елементи» з владних структур.

Рішенню від 24 січня передували спроби керівництва українського ЦК якось зменшити тягар абсолютно нереальних завдань по задачі хліба державі. На конференції КП України в

«Зеки»
на Біломорканалі

липіні 1932 р., де були присутні Молотов і Каганович, керівники КП України Косіор, Чубар, Скрипник та інші доводили, що завдання нереальні, але й зменшена з 7,7 млн тонн до 6,6 млн тонн зерна норма так і не була виконана і призвела Україну до катастрофи.

У березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації» в Наркомземі та Наркомрадгоспі, а у квітні 1933 р. «філію» такої організації «виявило» ДПУ УРСР. Це були спроби підкріплення тези про провокаційну діяльність класового ворога на селі.

З початку 1933 р. ДПУ України сповістило про викриття «Української військової організації» (УВО), яка «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»*. Це вже був перехід до бажаних «петлюрівських елементів» у партії та владних структурах. УВО вигадали за аналогією з реальною «польською військовою організацією» (ПОВ) та націоналістичною УВО, що діяла в Західній Україні. УВО, яку створила уява ДПУ

України, в основному складалась із діячів Компартії Західної України, здебільшого тих, які підтримали свого часу Шумського і були виключені з КПЗУ Комінтерном 1928 р. — Й.В. Крілик (Васильків), Р.В. Кузьма (Турянський), К.А. Косар (Максимович) та інші.

Вранці 13 травня 1933 р. Микола Хвильовий запросив до себе Куліша, Досвітнього, Епіка, Йогансена, Дніпровського і Сенченка. Залишивши друзів, він вийшов до сусідньої кімнати і там застрелився.

В той же день, 13 травня 1933 р., на станції Толмачово під Ленінградом у будинку відпочинку заарештовано Шумського.

Почались арешти галичан з найближчого оточення Скрипника. Стало зрозуміло, що жертвою має стати Скрипник. Від нього вимагали дедалі нових покаянь щодо його політичної сліпоти. В червні на пленумі ЦК КП(б)У Постишев змушував Скрипника покаятися в тому, що він підбирав і призначав на відповідальні посади «шкідницькі елементи». Безконечна і прогресуюча покута мала морально знищити людину перед її фізичним убивством. Скрипник визнавав, що його помилки переросли в «примиренство до націоналістичних ухилів і націоналізм», але і цього виявилось замало. 7 липня 1933 р., коли почалося обговорення останнього покаянного листа Скрипника на Політбюро, він пішов з засідання в свій кабінет і застрелився.

Репресії спалахнули з небаченим розмахом, особливо після листопадового пленуму ЦК. А. Хвиля говорив на пленумі: «Націоналістичний ухил Скрипника полягав у тому, що він ставив бар'єр між російською та українською культурою, розвиток

*Див.: Шаповал Ю.
Людина і система. —
С. 178.

української мови він орієнтував на буржуазну Польщу та Чехословаччину. В літературі він по суті підтримував націоналістичні організації «Вапліте», «Березіль», «Авангард». Провадив, обґрунтовував примусову українізацію національних меншин. Дав націоналістичне тлумачення лінії партії в національному питанні, в питаннях історії більшовизму». Таким чином, на Скрипника було покладено відповідальність за всю політику «українізації». Разом з Шумським і галичанами-комуністами керівники різних культурних організацій опинилися спочатку в політизоляторах, потім на Соловках у Кремлівському політизоляторі, згодом або померли в жахливих табірних умовах, або були розстріляні під час періодичних «чисток» місць ув'язнення в 1937—1938 роках. Вжив, хоч як це дивно, Шумський, який нічого не визнав і продовжував невпинно вимагати перегляду своєї справи. Він опинився на засланні, хоча розстріляні були його дружина й син; згадали про нього лише по війні, і він був убитий за вказівкою Сталіна 1946 року.

Українська культура, що так плідно розвивалася в 20-ті роки, була розгромлена, рештки старих культурно-політичних осередків та зародки нових винищені вже до середини 30-х років. Але це був не кінець, а тільки початок. Машина терору, розкручена репресіями проти вчених і поетів, набирала обертів.

Слідом за «справою УВО» виникла «справа» «Блоку українських націоналістичних партій (УКП, боротьбистів, есерів, есдеків та ін.)», що означала розправу не просто з колишніми політичними активістами, але й із тими з них, хто займав важ-

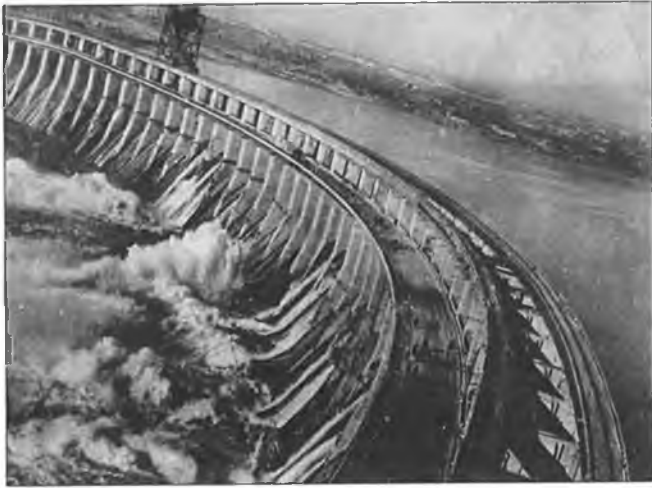

Київ.
Будинок
Ради Народних
Комісарів УРСР.
1935—1937 рр.

ливі посади в КП(б)У. Вже під час «слідства» у справі УВО записувались, наприклад, такі свідчення: «У блок «УВО» входили колишні партії боротьбистів і укапистів через своїх представників: Любченка П.П., Хвилю А.А., Полоза, Приходька А., Гринька, Солодуба, Самборського, Христового, Досвітнього та ін. Всі ці особи брали найактивнішу участь в роботі «УВО»... Любченко П.П. став за останні 4—5 років найпопулярнішим і найавторитетнішим серед націоналістів українських». А Любченко, між тим, робив швидку кар'єру і став через рік головою уряду.

Подібні «свідчення» вибивалися слідчими про всяк випадок, за вказівками безпосереднього начальника, і зберігалися як матеріал, що чекає на своє використання. У випадку з Любченком це було почасти проявом задрощів всесильного начальника ДПУ України Всеволода Балицького, якого так швидко обходив у кар'єрі самозакоханий красень з русявою борідкою, котрий ще недавно робив перші непевні кроки в новому пар-

*Див.: Шаповал Ю.
Людина і система. —
С. 176.

Дніпрогес

тійному середовищі. У Москві були при цьому й свої міркування. В листопаді 1934 р. звільнено з посади голови Держплану УРСР Юрія Коцюбинського і переведено до Москви, а в лютому 1935 р. його засуджено до заслання. Юрій Коцюбинський був, за свідченнями сучасників, одним із найрозумніших і найінтелігентніших комуністичних керівників на Україні і як син уславленого письменника становив потенційну загрозу. Коцюбинський мав зв'язки, з одного боку, у військових колах, насамперед це його друг і колишній швагер Віталій Примаков, з іншого — в українських, через свого близького товариша Любченка. В жовтні 1936 р. його було знову заарештовано, на Луб'янці він почав давати «свідчення», а навесні 1937 р. було розстріляно.

У 1936 р., особливо після вересня, коли наркомом став Єжов, терор набрав тотального розмаху. В Україні «виявилась» маса різних «організацій» на зразок «об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку», а 1937 р. жертвою створеної ним же системи терору став сам Балицький (розстріляний 27 листопада

1937 р. у Москві одразу ж після вироку, «слідство» йшло десять днів). Балицького особливо «топив» його колишній заступник Ізраїль Леплевський, який вважав, що його начальник привласнює заслуги нещадного борця проти ворогів народу, що по праву належать йому, Леплевському.

Це була одна з найстрашніших серед тих жахливих фігур єжовщини, що розстрілювали Україну 1937 року. Саме команда Леплевського, яка прибула до Москви з приходом Єжова, «зліпила» «справу Тухачевського», зламавши нічними катуваннями найстійкіших командармів, у тому числі Примакова. Повернувшись влітку 1937 р. на прохання Косіора в Україну як нарком внутрішніх справ, Леплевський одразу почав «ліпити» справу «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів». А. Хвиля та інші давали свідчення проти Любченка. 23 серпня Любченка викликали до Москви на очну ставку з Хвилею, і Сталін сам спостерігав за розмовою. Несподівано Хвиля відмовився від своїх свідчень. Проте вже через тиждень на пленумі ЦК КП(б)У Косіор розповідав про викриття славними чекістами на чолі з тов. Леплевським великої організації за участю Любченка, що готувала «повалення радянської влади». В перерві Любченко застрелив дружину і застрелився сам¹.

Леплевський постачав з України обвинувачувальний матеріал на Постишева, який потрапив у немильсть до Сталіна і був переведений в Куйбишев (Самару). У вищих колах єжовського НКВС намагалися загальмувати справу Постишева. Постишев, фанатичний, жорстокий, обмежений, але особисто чесний і

¹Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК — ДПУ — НКВС в Україні. — С. 149 і далі.

широ переконаний комуніст, у Куйбишеві з жахливою ретельністю «викорчовував шкідництво». Його намагався прикрити старий друг, начальник відділу кадрів НКВС, Михайло Литвин. Закінчилось тим, що Литвин застрелився сам, а Постишева і всіх його покровителів розстріляли.

Косіор спирався на Леплевського, а Леплевський тримався за Косіора. Навесні 1938 р. Леплевського арештували, і він одразу дав усі потрібні свідчення на Косіора.

Всі були розстріляні в кривавій бійні «тридцять сьомих років» — Косіор, Постишев, Чубар, Затонський, Гринько, Хвиля, Попов, Річицький, Балицький, Леплевський, Єжов і багато, багато інших, або застрелились самі, як Скрипник чи Любченко. Розстріляли і тих, хто їх розстрілював. Так у нічних жахах, доносах, «свідченнях» і безконечних стратах конала доба революційних ілюзій.

§ 4. КУЛЬТУРНЕ ПІДНЕСЕННЯ 20-Х РОКІВ

Освіта і культура

В 1926 р. у містах України, як і напередодні війни та революції, жило всього 20 відсотків населення; неабиякого повернув до великих міст тих мешканців, які розійшлися по селах та провінціях у часи голоду і незгод. Але різко змінилася загальна картина культурного життя. Передусім це пов'язано з новим характером освіти та складом студентської та учнівської молоді.

З 1919 р. в Україні діяла нова система навчання, згідно з якою основою освіти стала «єдина трудова школа» з загальним терміном навчання 10 років, що мала два ступені. Перший ступінь — семирічна школа — був обов'язковим для всього населення, безплатним і орієнтованим на подання загальної та професійно-трудової освіти. Вперше в історії України мовою освіти стала українська. Після семирічки можна було продовжувати навчання в загальній школі (два або три роки), можна було йти в технікуми, які вважалися закладами вищої спеціальної освіти.

1920 р. під керівництвом наркома Гринька в Україні проведено реформу вищої освіти, що істотно відрізнялася від аналогічних російських реформ. Університети в Україні було ліквідовано, на їх місці та на місці педагогічних інститутів організовано так звані Інститути народної освіти (ІНО), що мали два факультети — професійної освіти (чотирирічні) та соціального виховання (трирічні). Колишній університет, таким чином, став чимось середнім між пізнішими педагогічним та учительським інсти-

Викладачі Київської академії мистецтв у день її відкриття. Грудень 1917 р. Сидять (зліва направо): А.А. Маневич, О.О. Мурашко, Ф.Г. Кричевський, Голова Центральної Ради М.С. Грушевський, І.М. Стешенко, М.Г. Бурачек. Стоять (зліва направо): Г.І. Нарбут, В.Г. Кричевський, М.Л. Бойчук. (З архіву Я.І. Бердичевського)

В. Меллер.
Проект
обкладинки
українського
театрознавчого
часопису.
1920 р.

тутом. 1921 р. при ІНО створено «робітничі факультети» («робітфаки») для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу та селянської бідноти. Паралельно розгорнулася широка кампанія по ліквідації неписьменності: 1923 р. створено організацію «Геть неписьменність!» на чолі з самим головою ВУЦВК Г.І. Петровським. За десять років через систему ліквідації неписьменності пройшло два мільйони чоловік, переважно селян. Кількість неписьмених серед людей віком від 9 до 49 років зменшилась з 48 відсотків у 1920 р. до 36 відсотків у 1926 р., у тому числі серед чоловіків — до 18 відсотків.

Рисою освітніх реформ була їх «робітничо-селянська» орієнтація. Українську Академію мистецтв більшовики перетворили на Київський художній інститут, ліквідувавши таким чином автономію цього закладу; натомість на «гетьманську» Академію наук вони зважали й обмежилися прийняттям Положення про Всеукраїнську Академію наук постановою

уряду від 14 червня 1921 р., яке так ніколи в повному обсязі й не було впроваджене в життя. Зрештою, нарком Гринько намагався проводити політику в дусі постанови уряду від 1921 р., щоб «вищу школу і всю наукову працю зробити посередником для визволення пролетарських мас від темноти і нужди»¹.

Наслідком культурного розвитку України в перші роки комуністичної диктатури було, з одного боку, різке розширення соціальної бази української культури, залучення до освіти та творчості найширшого загалу вчора ще малописьмених мас, переважно молоді, а, з іншого боку, неминуче при цьому різке зниження «планки» мінімуму культурності, можна сказати, орієнтація на посередній рівень.

Діяли, проте, і протилежно спрямовані сили. Зберігалась і зберігала вплив стара еліта, навіть заангажована політично в роки революції в антибільшовицьку діяльність; вузівська молодь з пристрасстю увірвалась до культурного життя, створювала навколо його болючих питань атмосферу щирого ентузіазму і швидко висунула нові яскраві імена. Характерною рисою умонастрою молодих культурних сил була слабка їх пов'язаність з традицією, гостра потреба пошуку абсолютно нових форм життєвої поведінки і загальних цінностей. Ознакою тієї епохи була зневага до так званих «умовностей», демонстративна простота поведінки, яка виявляла потребу в створенні заново всього культурного світу. Однією з ознак такого антитрадиційного укладу повсякденного життя є завжди відносна свобода у сфері шлюбних відносин. Україна давала тоді найвищі по радянських рес-

¹Цит. за: Історія Академії наук України. 1918 — 1923. — К., 1993. — С. 12.

публіках показники розлучень: на 100 шлюбів припадало розлучень

	місто	село	разом
1923 р.	16,4	9,9	10,8
1924 р.	19,4	11,9	12,8
1925 р.	32,2	15,1	16,4*

Столицею Української Соціалістичної Радянської Республіки тоді був Харків. Київ залишався у багатьох відношеннях своєрідною культурною столицею. Тут працювала Академія наук, тут був центр українського малярства — Київський художній інститут, Київська консерваторія і музично-драматичний інститут ім. М.В. Лисенка (1925 р. консерваторію перетворено на музичний технікум, де залишились лише виконавські факультети, інші увійшли до музично-драматичного інституту). В Києві діяли 5 українських театрів: Державний імені Шевченка, Народний (з 1922 р. — ім. Заньковецької), 3 районних, а також російські — ім. Леніна, Державний і Червоноармійський театр, Українська експериментальна студія (пізніше театр ім. Гната Михайличенка) та єврейський «Оноіб». У березні 1922 р. Курбас створив театр «Березіль».

Театр ім. І. Франка 1923 р. перевели до Харкова урядовим рішенням; 1925—1926 р. до Харкова з Києва переведено й «Березіль». Крім них, тут працювали театри «Веселий пролетар», Народний, дитячий, три російських, єврейський. В Харкові 1925 р. створено і перший український театр опери та балету (наступного року — в Києві та Одесі, 1928 р. — в Полтаві, 1929 — у Вінниці, 1931 р. — в Луганську).

Столичний Харків був центром літературного життя України. У приміщенні ВУЦВІК знаходилась

Ф. Кричевський.
Юна комсомолка.
1920-ті роки

скромна кімнатка-кабінет члена ЦК партії і члена ВУЦВІК, головного редактора газети «Вісті», душі і організатора всіх починань в галузі нової української культури і особливо літератури Василя Еллана-Блакитного. Серед численних письменницьких організацій і груп створений Елланом «Гарт» і контрольований ним «селянський» «Плуг» з однойменними часописами стали найбільш сильними письменницькими осередками, доки в конкуренцію з ними не вступила ВАПЛІТЕ («Всеукраїнська асоціація пролетарської літератури») М. Хвильового. В Харкові знаходились провідні видавництва і редакції журналів, де могли

* Див.: Гуревич З.
Полове життя
сучасності в світлі
соціальної гігієни //
Червоний шлях. —
1927. — № 5.

Гуртожиток

*В. Меллер.
Блакитна
танцюристка.
1920 р.*

друкуватися українські літератори і культурні діячі (головний громадсько-літературний журнал «Червоний шлях» заснований 1923 р., редактором його тоді був Г. Грицько).

Для характеристики ідеології українських інтелігентів, які пройшли через різні ідейні пошуки і обрали комуністичну орієнтацію, краще просто навести велику цитату з напівпрози, напіввірша, напівзвіряння Василя Еллана, написаного в лютому 1917 р.:

«Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній тобі. Я сію слова на нивах твоїх — посію слова, хай з них виростуть трави і квіти розквітнуть; а онуки на чоло тобі покладуть із них вінок...

А я — вже щасливий, що можу кропити рубінами крові тернистий твій шлях в ім'я Будучини твоєї, — бо бачу тебе, Україно моя, в Будучині.

Щасливий я ще і тому, що — як крила могутні — Минуле твоє наді мною.

О, як я люблю його!
Як я його ненавиджу!

*А. Петрицький.
Композиція.
1920-ті роки*

Запоріжжя...Коліївщина...Моря крові, небосхил у червоних загравах пожеж...Смерть і банкет, що сплелися у гаслі «повстання за волю», що це за іскра у порох душі!

А що це за хрест, нестерпимий тягар на душі у народу — Минуле твоє!

Нас тягне воно до землі — і не вільно шугнути в Майбутнє.

Вогню ж!

Динаміту!

Хай зникне Минуле в ім'я Будучини.

Церкви старовинні — в повітря!

Вишневі садки — під сокиру!

Прорвати Карпати тунелем!

Динамітом — пороги Дніпрові!

Гей, Сивий, вже бачу тебе я
у шорах камінних, у шлюзах.

О степе! О Луже Великий! Ти будеш лиш море пшениці і жита, прорізане стрілами колій, блискавками експресів розкраяне.

Криворіжжя! Донеччина! Ви два смоки гігантські, що смокчуть з підземних глибин блискучу і чорну кров огнедавчу, і вона розливається в жилах заводів і фабрик; а ті, ненажерні, дихають важко і списками своїх димарів погрожують небу.

.....

...О Україно моя, це гордість, надія твоя — Пролетарі, твої діти!

...Чи чуєш, моя Україно! То доля кується твоя на ковадлі — твоя Будучина кується.

Хоча Громадянська війна проклала межу між «червоними» та «жовтоблакитниками», культурне життя в Радянській Україні проходило в тісному зв'язку з культурним життям українського зарубіжжя.

Еміграція з України заторкувала, можна сказати, мало не всю українську націонал-демократичну еліту. Спочатку культурні сили переважно зосереджувалися у Відні. Тут опинився М. Грушевський ще 1919 р. і організував Український соціологічний інститут. Того ж року у Відні на базі Українського пресового бюро, що існувало при парламенті ще в цісарські часи, та його друкованих органів засновник цього бюро В. Кушнір і поет Олександр Олесь створюють Союз українських журналістів. 1921 р. уряд Чехословаччини за ініціативою президента Т. Масаріка здійснив надзвичайно важливий для еміграції захід — «Російську акцію», що полягала в допомозі й фінансуванні спочатку «взагалі російських», потім і окремо україн-

ських культурних зусиль з метою надання емігрантам можливостей для постійної культурної та наукової роботи і навчання емігрантської молоді (Чехословаччина була єдиною країною, де визнавались свідоцтва про освіту, видані в Росії та в Україні).

В рамках «російської акції» Союз українських журналістів Олесь і Кушнір, Український соціологічний інститут Грушевського та Товариство прихильників освіти виступили засновниками Українського вільного університету в Празі. Грушевський незабаром вступив у конфлікт з керівниками університету з приводу системи навчання і відійшов від справ. Першим ректором університету був Олександр Колесса, відомий львівський філолог, старший брат музикознавця Філарета Колесси. Велику роль у роботі університету відігравав Д. Антонович. Важливо підкреслити,

В. Елян

*В. Кричевський.
Обкладинка до тексту
«Інтернаціонал»*

М. Шаповал

що тоді це був єдиний український університет — в Україні існували тільки ІНО, у Львові в перші роки панування польської націонал-демократії української освіти не було, був створений лише підпільний український університет, який, звичайно, нормально працювати не міг.

До керівних кіл Чехословаччини близький був за політичними спрямуваннями Микита Шаповал, який організував у Празі Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. Під Прагою, в Подєбрадах, створено також Українську господарську академію, яка давала можливість українським емігрантам, головню воякам армії УНР та Ук-

раїнської Галицької армії, здобути освіту агронома, економіста-кооператора, лісового інженера й одержати роботу в Карпатській Русі. В Ужгороді організував «Руський театр товариства Просвіта» Микола Садовський, там працював видатний український актор Олександр Загаров.

Коли серед чільних політичних і культурних діячів української еміграції почали поширюватися настрої на користь повернення в червону Україну, безкомпромісним борцем за перетворення діаспорних центрів на справжні осередки української культури залишався Микита Шаповал. Крім політичної (як керівник Головного політичного комітету УПСР за кордоном), педагогічної та науково-організаційної роботи, Шаповал проводив соціологічне дослідження важкого досвіду визвольної боротьби. 1924 р. він організував у Празі Український інститут громадознавства, що був важливим осередком соціологічних штудій. Підсумком його наукової діяльності стала «Загальна соціологія», опублікована в Празі 1929 р. і перевидана 1934 р., вже після його смерті.

Соціологією Шаповал цікавився ще перед війною; в його праці відчувається вплив класичної на той час книги з соціології Максима Ковалевського. 1922 р. він написав листа в Петроград до Питирима Сорокіна, який був тоді відомий як автор книги з передмовою самого Ковалевського і викладав соціологію в Петроградському університеті. Шаповал цікавився працями Сорокіна й обіцяв допомогу. З висланням Сорокіна на «філософському пароплаві» між ними встановились творчі зв'язки, тим більше, що обом надавали підтримку урядові кола Чехословаччини. Піз-

*О. Архипенко.
Дві жінки.
Дерево і метал.
1920 р.*

ніше Сорокін виїхав до США, де за-снував перший у США факультет соціології в Гарвардському університеті — осередок, з якого пішла американська соціологія. Стосунки між ними охололи через повне неприйняття Сорокіним ідеї української незалежності. Створений Шаповалом 1922 р. журнал «Нова Україна» припинив існування 1928 р., а після його смерті 1932 р. від серцевого нападу розпався й Інститут громадознавства.

Становище наукових та культурних центрів на західноукраїнських землях та в еміграції різко погіршилось у кінці 20-х років у зв'язку з Великою депресією та зміною політики щодо СРСР. Але вже з середини 20-х років стало очевидно, що доля українського культурного та наукового життя вирішується все ж у радянській Україні.

Всеукраїнська Академія наук

У статуті Української Академії наук визначалась єдина вимога до членів та співробітників Академії — визнання «української національної культури з її оруддям — українською мовою». Більшовицька влада затвердила новий статут Академії, де вже йшлося про «науково-творчу діяльність... на користь комуністичного суспільства», а в листі до Всеукраїнської (як тепер вона стала називатись) Академії наук нарком освіти Г. Гринько підкреслював, що «радянська влада ні в якому разі не дивиться на неї лише як на огнище так званої «чистої науки», яка існує десь осторонь від бурхливого струменя життя працюючих мас і байдужа до його великих змін»^{*}. Проте впродовж першого десятиріччя ра-

дянської влади Академія наук зберігала автономію від політичної влади, в ній навіть не було партійного осередку.

Президентом ВУАН упродовж 1922—1928 рр. був видатний ботанік В.І. Липський, практично всією роботою академії керував її неодмінний секретар Агатангел Юхимович Кримський (1871—1942 рр.). Кримський був не тільки вченим, самовідданим і талановитим організатором, великим дипломатом, який провів академічний корабель крізь неймовірно небезпечні рифи Громадянської війни й «диктатури пролетаріату», а й яскравою інтелігентною особистістю. Один з провідних орієнталістів свого часу, поліглот, знавець більше трьох десятків мов, поет, Кримський належав до старшого покоління, був близький до видатних діячів української культури кінця минулого — початку нашого століття (О. Кониського, І. Франка, Лесі Українки та ін.). Кримський був неодмінним секретарем Академії, тобто фактично вів усю організаційну роботу і керував її першим (історико-філологічним) відділом, що включав усю гуманітарію. ВУАН жартома називали «Кримською академією». Але насправді гуманітарією керували вони вдвох із Сергієм Єфремовим, секретарем I відділу і віце-президентом ВУАН, особою небажаною для комуністичного керівництва і тому де-що прихованою в тіні.

Єфремов належав культурно й політично до традиційної націонал-демократії й залишався пов'язаним із старим ТУПівським оточенням. У його відділі працювало багато людей із старого середовища. Вдова В.Б. Антоновича, К.М. Антонович-Мельник, завідувала бібліотекою ім. Антонови-

^{*}Історія Академії наук України. 1918—1923. — К., 1993. — С. 280, 290.

ча. Вдова Грінченка Марія Миколаївна, письменниця, була членом-редактором Комісії для складання словника живої української мови. Вона підтримувала листовні зв'язки з еміграцією, передусім з Д. Дорошенком. Дуже активна і впливова в націонал-демократичному середовищі письменниця Л.М. Старицька-Черняхівська, дочка М. Старицького, була «нештатним постійним співробітником відділу з окремих наукових доручень» і членом етнографічної комісії. В етнографічній комісії працювала О.П. Косач, член-кореспондент ВУАН, сестра М. Драгоманова і мати Лесі Українки. Чоловік покійної Лесі, Климент Квітка, очолював комісію музичної етнографії. В Академії працювали вдова Б.О. Кістяківського Марія Веніамінівна і син його Олександр, зоолог. Гнат Павлович Житецький завідував відділом рукописів бібліотеки. Єфремов підтримував дружні зв'язки з Саксаганським, братами Кричевськими.

В організації УАН та зокрема її І відділу активну участь брав відо-

мий націонал-демократичний діяч П.Я. Стебницький, який в гетьманському уряді замінив М.П. Василенка на посаді міністра освіти (помер 1923 р.). Він, зокрема, був одним із фундаторів історично-літературного товариства; головою Ради товариства був С.О. Єфремов, Стебницький був також фундатором Комісії для дослідів над громадськими течіями в Україні, яку теж очолив Єфремов. У Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства (голова — С. Єфремов) були «неокласики» П. Филипович (секретар комісії), М. Зеров.

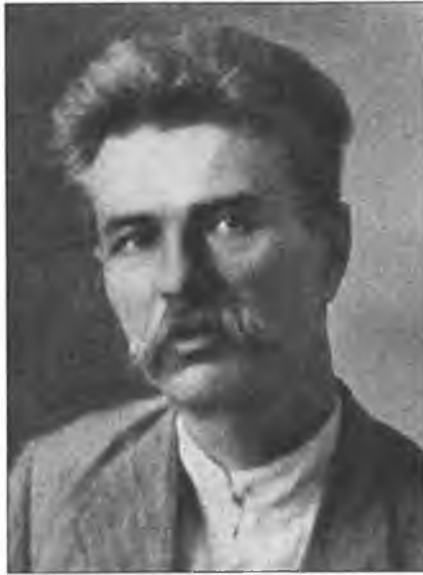
Для комуністичного керівництва Єфремов був центром «петлюрівського» осередку. Своїх антибільшовицьких поглядів він ніколи не приховував, широко відомий був його «Лист без конверта», написаний до Юрія Коцюбинського 1918 р., де він називав більшовиків могильниками української свободи і незалежності. 1926 р. в театрі Єфремов якось зустрівся з тодішнім головою Київського губвиконкому П. Любченком, який почав виховувати академіка і пропонувати йому виступити в пресі з визнанням радянської влади. Єфремов відповів досить різко, що виступати в пресі буде тоді, коли буде свобода слова. Темпераментний, відкритий Єфремов користувався великим авторитетом у позаакадемічних колах і сприймався в суспільстві як діяч не тільки науковий і літературний, а й культурно-політичний. Особистостей з такою репутацією еміграційна націонал-демократія не мала. Його колишній партійний колега В. Прокопович, друга особа в еміграційному керівництві УНР після Петлюри, в мирний час — історик і фахівець у галузі сфрагістики, був набагато менш авторитетним.

Єфремов обстоював традиційну естетику громадсько-політичного покликання. Проте і тоді, коли він належав до народницької орієнтації, Єфремов не повністю вкладався в якусь схему, він насамперед просто мав добрий смак літератора. До речі, в своїй двотомній «Історії українського письменства», що вийшла друком 1924 р. і таємно конфісковувалась ДПУ, Єфремов відзначив яскравий таланти Хвильового, людини йому абсолютно чужої. В двадцять роки ми бачимо, з одного боку, співробітництво й ідейну близькість Єфремова та Кримського, з іншого боку — дедалі більшу близькість його до «неокласиків» Зерова — Філіповича.

Якщо Кримський розширював культурний горизонт України на схід — не тільки науковими працями з історії турецької, персидської, арабської, гебрейської літератури, а й своїми перекладами з Сааді, Хафіза та інших класиків, — то «неокласики» розширювали український культурний горизонт на захід, насамперед до античних джерел, класики давньогрецької та римської. Єфремов двадцятих років — реаліст за орієнтаціями, але це вже не етнографічний реалізм, а радше класичність, як відновлення і блиск світової та національної традиції.

З переїздом до Києва Грушевського та початком його діяльності у ВУАН розгорівся запеклий конфлікт між ним та Єфремовим і Кримським, драматичним перипетіям якого істориками присвячено чимало сторінок. Боротьба між цими групами завдала безсумнівної шкоди українській культурі і полегшила торжество комуністичного тоталітаризму в Україні.

На хід і наслідки конфлікту вплинули й особисті риси Грушевського.

Йому було властиве відчуття ворожої гордості, схильність до різкої відповіді на різні форми тиску й придушення, можливо, об'єктивно не такого вже й істотного. Ці ж риси призводили до надзвичайної енергії й працьовитості, вимогливості до себе та інших, винятково високих наукових досягнень. Винниченка вражало, що ведучи бурхливе засідання Центральної Ради, Грушевський читає і править верстку своєї чергової книги. У важких ситуаціях Грушевський завжди проявляв стійкість, швидкість реакції й здатність повернути втрачене, починаючи з нуля. Престиж Грушевського в українському суспільстві був винятково високий, і втрату престижу, бодай часткову, він переживав важко. Розуму і наполегливості у нього для боротьби вистачало, і противник він був нелегкий. Позиція Грушевського щодо академічних зверхників та «чужих» у колективі стає дедалі ворожішою, відчуття несправедливості щодо себе все гострішим, тим більше, що більшовицьке керівництво не виконало

*М. Грушевський,
академік ВУАН.
1920-ті роки*

обіцянки рекомендувати його на посаду президента Академії наук. Та енергія, яка давала колись яскраві результати, тепер значною мірою витрачалась на безплідну боротьбу з колегами та начальством.

Єфремов записував у щоденнику: «Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне свої звичайні інтриги?». «Старий лис» розпочав бурхливу діяльність з організації низки історичних установ у системі ВУАН, яка спочатку була підтримана керівництвом Академії, а потім сприймалась з дедалі більшим роздратуванням. Використовуючи поблажливе ставлення комуністичної влади, Грушевський самостійно вибивав кошти, ставки, різні привілеї на зразок права своїм співробітникам на гонорарні публікації в ДВУ, — все це коштом загального бюджету ВУАН. Грушевський добився окремого приміщення «історичних установ» і став практично незалежним від керівництва ВУАН.

За цим стояли й принципові питання. Грушевський підкреслював, що до його приїзду ВУАН не мала

українського національного характеру, і що реальним підґрунтям принаймні його історичних установ мають бути організації, що продовжують традицію колишнього Наукового товариства. «Український характер» означав етнічний склад Академії, а з орієнтацією на УНТ Грушевський повертався до старої суперечки з Вернадським.

Упродовж 1927 р. конфлікт у ВУАН набуває особливого напруження, досягаючи апогею в листопаді. Політбюро вже не розраховує на Грушевського, але використовує конфліктну ситуацію в своїх цілях. Планувалося залишити Кримського, усунути Єфремова і ввести натомість до президії Грушевського. Інтриги розроблялися на рівні найвищого політичного керівництва.

З прикрістю зазначаючи наявність гострого конфлікту між двома угрупованнями у ВУАН, слід зауважити, що це був не тільки особистий, а й ідейний конфлікт між різними концепціями української науки й культури. За словами Грушевського про «фактично неукраїнську академію» стояло розуміння національної культури з точки зору національного складу наукових і культурних кадрів і з точки зору вживаної в культурному середовищі мови. Саме тому, що більшовики могли піти на серйозні поступки в цьому напрямі, Грушевський зайшов надто далеко в пошуках компромісів з владою, викликавши гостре невдоволення колег з націонал-демократичних кіл.

Проте було б помилкою бачити в історії науки насамперед фракційну боротьбу. Українська наука зробила за цей час величезний внесок у розвиток національної культури. Це стосується і напряму, пов'язаного з

іменами Єфремова та Кримського, і напругу Грушевського.

Величезна робота була здійснена в природничо-науковому відділі. Чимало збитків завдала Україні еміграція наукових сил; так, один з організаторів Академії наук України *С.П. Тимошенко* (1878—1972 рр.), в 1919—1920 рр. — директор Інституту технічної механіки, емігрував спочатку до Югославії, потім до США, де створив світового значення школу механіки. Власне, Тимошенком була започаткована в США науково обґрунтована інженерія. Учні Тимошенка залишилися в Україні й продовжили наукові дослідження в галузі механіки, що тримають Україну і досі на рівні світової науки. В Україні була сильна математична традиція, яку підтримала Академія: в 1922 р. кафедрі математичної фізики ВУАН очолив Микола Митрофанович *Крилов* (1879—1955 рр.), який створив школу, що згодом забезпечила Україні одне з провідних місць у світі в теорії нелінійностей, теорії ймовірностей та кібернетиці. Корінний киянин *Іван Іванович Шмальгаузен* (1884—1963 рр.), академік ВУАН з 1922 р. і професор Київського ІНО, а потім університету, директор Інституту зоології АН України з 1930 р. і до початку війни, з 1936 р. одночасно — Інституту еволюційної морфології АН СРСР, був одним з лідерів генетики в країні.

У соціально-економічному відділі велися дослідження в галузі економіки України, продуктивних сил, економічної статистики та демографії тощо. Величезні наукові заслуги української гуманітарії. Передусім колосальна робота була проведена щодо забезпечення переведення суспільства на українську мову спілкування

та літературної і наукової творчості. Впродовж 1926—1929 рр. вийшло три томи російсько-українського словника за редакцією С.О. Єфремова та А.Ю. Кримського, історичний словник у трьох томах (Є.К. Тимченко). Кримський очолив роботу Інституту української наукової мови з розробки наукової термінології; Інститут видав 15 термінологічних словників із запланованих 34-х. Подальша робота була перервана розгромом Академії наук.

Величезна праця здійснювалась у традиційній галузі українознавства — етнографії та фольклористиці. Етнографічна комісія на чолі з фольклористом А. Лободою, ректором Київського ІНО, спиралась на широку мережу кореспондентів, кількість яких зростає з 400 в 1926 до 10000 в 1928 році. Всеукраїнському археологічному комітетові (ВУАК) ми завдячуємо врятуванням і збереженням національних історичних цінностей. Комітет консультував різні комісії з приводу вилучення музейних цінностей на потреби голодуючих, для вивозу їх за кордон, повернення українських цінностей з музеїв СРСР, займався захистом археологічних збірок Києва, охороною архітектурних пам'яток Чернігова та музеїв міста, врятував музей Холмського братства в Могильові, організував реставрацію дренажів Андріївської церкви в Києві, створив Лаврський музей культів та побуту, вів дослідження та організував збереження храму св. Софії. Величезну роботу провела Комісія архівних джерел для мистецтвознавства (М. Василенко, К. Лазаревська), пам'яток українського золотарства (О. Новицький). Під керівництвом Єфремова почалась робота з академічного видання класики укра-

їнської літератури. Єфремов встиг видати твори Шевченка.

В українській академії наук велися дослідження староукраїнської культури та літератури. Найвизначнішим українським вченим у цій галузі був академік ВУАН Володимир Михайлович *Перетц* (1870—1935 рр.), видатний знавець стародавньої української й російської культури і літератури, текстолог і палеограф. Перетц працював у Ленінграді в Академії наук, очолював українське наукове товариство в цьому місті і підтримував з Києвом постійні контакти. Уважно стежив за діяльністю ВУАН і за культурним життям в Україні, високо оцінюючи його нові досягнення, Вернадський, який жив у Ленінграді, а згодом у Москві.

Важко переоцінити досягнення історичних установ, що працювали під загальним керівництвом Грушевського. Насамперед слід відзначити особистий доробок великого історика, який опублікував 4-й та 5-й томи історії української літератури та томи «Історії України-Руси» до 9-го включно. Загал публікацій колективу Грушевського викликає захоплення.

Слід підкреслити, що Грушевський прагнув розвивати методологічні питання історичної науки, спираючись на порівняльно-історичний метод та ідеї французької соціології. Пропаганді прийнятної для нього соціології служили рецензії Грушевського на книги Дюркгейма, Леві-Брюля, Вундта, огляд французької соціології, надруковані в часописі «Україна». Грушевський хотів відкрити кафедру соціології, та йому, звичайно, не було дозволено обходитися без марксизму, і методологічне відділення очолив у Грушевського марксист О. Гермайзе, колишній соціал-демократ. Особливо

відзначалася своїми фольклористичними працями та працями з праісторії культури, орієнтованими на концепцію Леві-Брюля, дочка Грушевського Катерина. Під її керівництвом опубліковано 4 томи «Первісного громадянства» та 2 томи «Українських дум». Дуже підтримав усі видання К.М. Грушевської академік Перетц.

Створений 1924 р. Український інститут марксизму-ленінізму (УИМЛ) був неконкурентоспроможний порівняно з соціологічними пошуками школи Грушевського. Серед ідеологів-марксистів своєю ерудицією та публіцистичним пером виділявся В.О. *Юринець* (1891—?). Володимир Юринець, родом з Олеська під Львовом, закінчив фізико-математичний та філософський факультети Віденського університету і мав європейський культурний світогляд. Його статті з критикою філософії Гуссерля, Фрейда, інших сучасних філософів, попри їх критичне спрямування, мали загальноосвітнє значення як джерело для ознайомлення з сучасним Заходом. Будучи людиною слабкої волі, Юринець одразу потрапив до чекістських рук і став «сексотом», виконуючи найбрудніші доручення партії та ДПУ, в тому числі публіцистичні. Проте у в'язницю і на смерть він пішов одним із перших.

Кафедрою УИМЛ завідував С.Ю. *Семковський* (Бронштейн, 1882—1937 рр.), він був також головою Комісії філософії АН України. Семковський — один із небагатьох радянських філософів, який зрозумів суть наукових відкриттів Ейнштейна і захищав теорію відносності від звинувачень в «ідеалізмі». Двоюрідний брат Троцького і колишній меншовик, Семковський-Бронштейн став одним із перших об'єктів партійної критики.

Без урахування доробку української науки, в тому числі гуманітарної, не можна говорити про національне культурне піднесення в двадцятих роках. Сам процес українського ренесансу мав багато складових. Взаємовідношення цих різноманітних складових було гострим, іноді антагоністичним — через властивий епосі дух нетерпимості і вплив адміністративного тиску. В 20-ті роки тільки почали розкриватися різноманітні можливості української культури, що їм розквітнути в найближчу епоху не судилося.

З наближенням «великого перелому» ситуація в українській науці ставала дедалі драматичнішою.

У квітні 1928 р. мали відбутися збори академічного керівництва. Перед від'їздом до Харкова на колегію НКО Кримський і Єфремов домовилися з Грушевським на такий варіант: президент ВУАН — економіст-географ К.Г. Воблий, віце-президенти — І.І. Шмальгаузен та статистик М.В. Птуха (прихильник Грушевського), неодмінний секретар — А.Ю. Кримський. Але на другу зустріч Грушевський і Тутковський не прийшли, про що стало відомо Скрипнику. 18 квітня секретаріат ЦК запланував Президію ВУАН на чолі з учнем Мечникова, епідеміологом Д.К. Заболотним, з Кримським і Грушевським у складі президії. Коли привезли до Києва Заболотного, його відвідали Кримський, Василенко, Яснопольський та Вотчал і обіцяли підтримати як урядового кандидата, якщо він захищатиме інтереси Академії. Той був зворушений і дав слово*.

Збори відбулися 3 травня 1928 року. В них взяли участь і академіки з інших міст, з Праги у відрядження приїхав В.І. Вернадський. Академік

Безескул запропонував на голову зборів Вернадського, несподівано прихильник Грушевського академік Тутковський висунув кандидатуру Скрипника. Розгублений Липський поставив питання на голосування, і головою зборів обрали Вернадського; він сів за стіл президії під оплески залу. Скрипник ледве стримувався, про щось радився з партійцями. Президентом ВУАН в результаті обрали Заболотного, Воблого — віце-президентом, Кримського переважуючою більшістю голосів — неодмінним секретарем. Скрипник скипів і вигукнув: «Ну, досить!», закрив збори, не маючи на це ніякого права, і вискочив із залу; за ним вийшли партійці.

Тим часом розгорілась скандальна історія, яка була використана для шельмування Єфремова. В травні 1928 р. голова Львівського Наукового товариства К. Студинський в органі УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання) газети «Діло» надрукував статтю про русифікаторську політику ВУАН у підборі національних кадрів. На захист ВУАН Єфремов відповів у тій самій газеті статтею «Про двох лицарів». Публікація статті в «буржуазній пресі» була розцінена як «єфремовщина» та наклеп і гостро засуджена «громадськістю». Пройшли збори науковців та студентства з резолюціями осуду, засідання Президії ВУАН тощо. Характерно, що винуватець усього К. Студинський був обраний наступного року до ВУАН. Єфремов же був звільнений з усіх посад.

У щоденнику після усунення звідусіль Єфремов записує: «Підлішого часу не було й не буде, що ж, лишається пити отруєний келих до дна». Він не знав, що то ще не найпідліші часи.

* Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасв С.М. М.С. Грушевський і Academia.

Наркомос не затвердив Кримського на посаді неодмінного секретаря, і розпочались поневіряння видатного вченого і організатора української науки, що закінчилися його розстрілом 1942 року.

Наступного року Академія наук вже без опору обрала академіками Скрипника, Затонського, Шліхтера, Юринця, Семковського. Того ж року в Москві Вернадський виступив ініціатором провалу виборів до АН СРСР ідеологів-марксистів, насамперед філософа А.М. Деборіна. Його яскравий виступ показав несумісність наукових та ідеологічних критеріїв і псевдонауковий характер «діалектичного матеріалізму». Властям довелося силовими методами «поправляти» Академію.

28—30 листопада 1929 р., ще до суду, Рада ВУАН затаврувала Єфремова та інших «організаторів СВУ». Найпристойніше в цій ситуації поводився Грушевський.

Конфлікти в Академії наук відображали глибинні політичні розкоління керівних кіл української на-

уки щодо перспектив культурного розвитку України. Проте треба сказати, що надії, які поклала комуністична влада на розкол у таборі української наукової інтелігенції, загалом не виправдалися. Коли стало зрозуміло, що комуністи розраховують на прикриття розгрому української науки взаємними доносами і звинуваченнями її провідних діячів, конфлікт згас. Грушевський проявив стійкість і готовність підтримати переслідуваного Єфремова в скрутну хвилину.

Після 1928 р. почалось упокорення Академії наук України, підпорядкування її партійному контролю. І якби основу ВУАН не складала наукові установи природничо-наукового, математичного та прикладного циклу, осередок української науки був би розгромлений вщент — так, як була розгромлена його гуманітарна частина.

Впродовж 1929—1932 рр. тривають неперервні «дискусії» в різних науках, насамперед у гуманітарії, супроводжувани різного роду «реорганізаціями». Щоб була зрозумілою атмосфера тих років, наведемо приклад «критики» на адресу академіка Воблого: він звинувачувався в тому, що «служив буржуазії вірою і правдою, бо його наукова зброя агітувала, виховувала в душі непорушності капіталізму, служить буржуазії зараз, оскільки його сучасні праці (правда, в прихованому вигляді) показують осліячі вуха ідеалізму, еkleктизму й апологетизму»^{*}. Критик вжив, мабуть, всі знайомі йому іншомовні слова.

1931 р. після серії подібних «дискусій» було створено на місці УІМЛ Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських Інституцій (ВУАМЛІН), на чолі зі Скрипником, а згодом Шліхтером. Заходи по «зміцненню ідео-

^{*} Цит. за:
Полонська-Василенко Н.Д.
Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — Ч. II. — С. 17.

логічного фронту» закінчились серією арештів уже після самогубства Скринника, а внаслідок численних «викриттів» установи ВУАМЛІН 1936 р. включені до Академії наук України; деякі з них (як Інститут філософії) припинили існування у зв'язку з арештами всіх співробітників.

«Масовізм» і Хвильовий

Літературна дискусія, що почалася 1925 р., у концентрованому вигляді виявила всі протиріччя культурного розвою України й справила великий вплив на процеси в театральному, музичному, мистецькому житті.

30 квітня 1925 р. у літературному додатку до офіційних урядових «Вістей» з'явилась стаття письменника Миколи Хвильового «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян». Як видно з заголовку, вістря полеміки мало бути спрямоване проти традиційного етнографічного реалізму. Насправді головним об'єктом критики була «пролетарська маскультура», безграмотне графоманство, яке крилося за комуністичними деклараціями.

Стаття Хвильового почала так звану «літературну дискусію», що закінчилася 1928 року. В лапках цей вираз наводиться тому, що поставлене Хвильовим питання зовсім не дискусійне. Чи можна з нормальної точки зору обстоювати тезу про те, що «пролетарському письменникові» непотрібен професіоналізм, бо він добре пише вже тому, що пролетарський? Тоді це не було так ясно — панував релятивізм не лише моральний, а й естетичний, і для «критика-марксиста» питання про художні

критерії поза політикою та ідеологією не існувало. Але, по суті, і не про це йшлося в ході так званої «літературної дискусії», а про світогляд і політику української комуністичної влади.

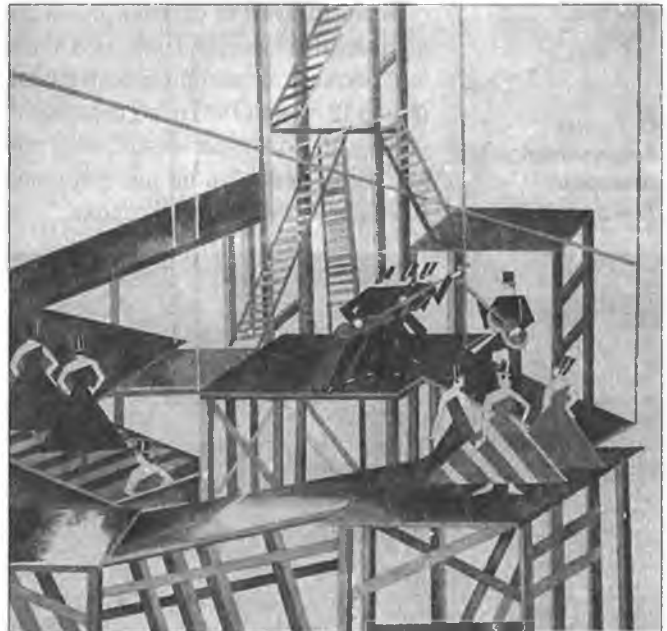
Безпосередньо стаття Хвильового була виявом протиріч між ним та Елланом. Конфлікти Хвильового та Еллана почастішали на ґрунті диктатури останнього в усіх галузях керівництва культурою і вже давно мали достатнє підґрунтя. Найгостріший з них виник тоді, коли Хвильовий організував групу «Урбіно» і видав альманах «Квартали». Урбіно — місто, де народився Рафаель; водночас слово викликає асоціації з урбанізмом. Під час суперечки Хвильовий сказав Еллану страшні слова: «Політик Блакитний повісив у собі поета Еллана!».

«Хвильовий сказав це і сам пополтнів».

М. Хвильовий

*О. Екстер.
Ескіз оформлення
сцени
для «Іспанської
пантоміми».
Близько 1926 р.*

А. Петрицький.
Ескіз костюма
Нура до балету
«Нур і Анітра».
1923 р.

Блакитний дивився з жахом, потім промовив одне тільки слово — теж страшне:

Каїн...

І сів, закривши обличчя руками.

А Хвильовий зразу повернувся і вийшов».*

Нещадні були ці сутички безмежно правдивих людей, і так тільки починалася епоха нетерпимості. Еллан помер 12 грудня 1925 р. від серцевого нападу, не доживши місяця до 32 років. Хвильовий був на рік старший. Він півроку не дожив до сорока.

* Смолич Ю.
Розповідь
про неспокій. — С. 37.
** Радянське
літературознавство. —
1989. — № 8. — С. 20.

О. Екстер.
Конструктивістська
композиція.
1920 р.

Політика «пролетарських письменників» ґрунтувалась на вірі в особливу місію пролетаріату не лише в світовій історії, але і в культурі. Сьогодні не варто повертатися до теми про графоманство нових літературних гегемонів — історія все розставила на свої місця. Хвильовий (псевдонім Миколи Григоровича Фітільова, 1893—1933 рр., вихідця з глухого провінційного селища Тростянець на Слобожанщині) мав освіту 5 класів гімназії і теж міг би просто апелювати до партійного квитка, але обрав наполегливе навчання. Українець по матері, Хвильовий-Фітільов був членом повстанського загону УНР, а згодом перейшов під червоні знамена. Демобілізований червоноармієць починає писати й так жадібно розширювати свій кругозір, що сміливо можна віднести його до найбільш освічених українських письменників. З листування Хвильового з поетом і критиком Миколою Зеровим, рафінованим українським інтелекгентом, зрозумілі культурні орієнтації молодого «пролетарського письменника»: він, зокрема, висловлює радість з приводу перекладів з давньоримської літератури і пише Зерову: «Отже, тільки з Вами і з Вашою групою (хай і невеличкою), що розуміється в справжньому марксизмі, і може бути союз»**.

Називати групу Зерова «справжніми марксистами» було принаймні оригінально: самі поети і критики-«неокласики» (П. Філіпович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен, М. Рильський) ніколи жодних подібних декларацій не робили й демонстративно залишались на культурному Олімпі. Слово «марксист» звучало для Хвильового просто як схвалення.

Хвильовий писав вірші, невеликі новели, памфлети, останнім часом пробував себе і у великих формах. Незакінчений роман «Вальдшнепи» надто резонерський і невправний. Справжній Хвильовий, письменник, який реалізувався, — це автор невеликих романтичних новел. Хвильовий як письменник походить від української поетичної музики слова, найяскравішим представником якої був тоді Тичина. Проте Тичина відчуває непоетичність трагічного часу:

*Минув, як сон, блаженний час
і готики, й барокко.*

*Іде чугунний ренесанс,
байдуже мружить око.*

*.....
Це що горить: архів, музей? —
а підкладіть-но хмизу!*

*З прокляттям в небо устає
новий псалом залізу.*

Хвильовий намагається протиставити цьому світовідчуттю музику, народжену «залізом»:

*Кохаємо залізо й мідь,
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.*

Вся поетика Хвильового наснажена надзвичайними й яскравими пристрастями, які тільки й можуть виправдати отой «залізний ренесанс».

Через десяток років молоді українські націоналісти в Галичині вкажуть на безумовну перевагу тієї комуністичної романтики, якою дихали, зокрема, твори Хвильового і яка давала силу комунарам Громадянської війни. Іронізуючи з посилянь лідерів УНРівської еміграції на об'єктивні обставини, студент-націоналіст Олег Штуль знаходить відповіді на питання

*В. Меллер.
Обкладинка
часопису
українських
конструктивістів
«Нова генерація»,
1928 р.*

про причини поразки УНР у творах Миколи Хвильового. Цитуючи з Хвильового листа Мар'яни:

«Твій народ має два чудних слова, вони не перекладаються «север» і «грусть». Але найкраще слово на землі:

«Че-Ка»

Пам'ятаєш?: стоять ешельони, а паротяг так задумано шипить. Їдемо в далекі степи, де чекає тривога, невідомість, де шле провалля жури й радості! Станція, ще станція і семафори і степи... Тоді не було порожнечі».

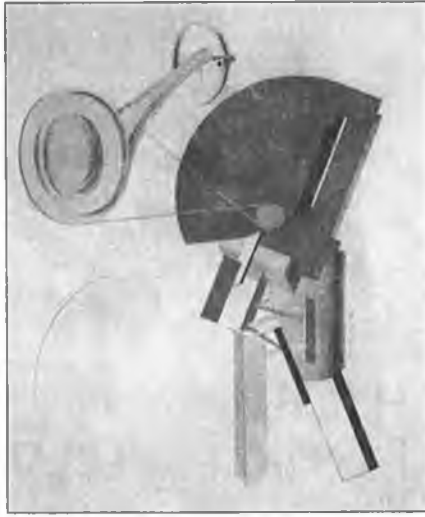
Штуль питає: «Хто написав би таке з наших політиків?.. Чи могли вони, роз'їдені мудрощами не нашого поля, очолювати націю, коли «йшла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили по борах тіні середньовічних лицарів»».

Ця сила духу у Хвильового, проте, куплена гіркими роздумами і глибокими стражданнями.

Чи не найяскравіший зразок подолання внутрішньої роздвоєності — новела Хвильового «Я (романтика)»,

** Штуль О.
Далекий шум
(1917 р.) // Париж
Олегові Штулеві. —
Париж, 1986. —
С. 189—190.*

Ель Лисицький.
Ескіз костюма
до опери
«Перемога
над Сонцем».
1923 р.

написана 1923 р., надрукована 1924 року. Щоб зрозуміти її, слід зважати на те, що до новел його не можна підходити з мірками реалістичної естетики. Хвильовий радше близький до гоголівського «містичного реалізму» («пахло Гоголем» — не раз вживаний ним вираз). До того ж у нього скрізь сильні літературні ремінісценції, і нерідко його треба читати крізь класичний літературний твір. «Я (романтика)» — навіть не на літературній, а на біблійній основі; за характером своїм це не оповідь про події із символічним означенням, а анатомічний розклад власної душі на складові частини, подібний до кубістської картини. Чекіст, який розстрілює всіх, очищаючи тюрму напередодні відступу, розстрілює і свою матір в ім'я Революції. Якби це був нормальний прозовий жанр, вийшла б дешева мелодрама. Текст не дає помилитися: персонажі новели — розстріляна мати-Марія, вона ж Богоматір; жорстокий і бездумний раціоналіст-доктор Тагабат; дегенерат-кат; неспроможний нести тягар убивств моло-

дик; нарешті, сам голова «чорного трибуналу комуни» («я — чекіст, але я і людина») — все це різні «кінці душі» одного й того самого романтичного «Я».

«Тоді я у млости, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку за ший своєї матері і притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню». Весь жах і вся сповідь не в сюжеті, який розгадати можна з перших сторінок, а в ставленні до колізії. Млість і пожежа неможливої радості — це і є та романтика, яка перемагає любов до Великої Матері. Для автора все-таки Че-Ка — прекрасне слово, але сама прекрасність сатанинська і виправдана лише тим, що інших шляхів до світової комуни немає. «Там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни».

У романі «Вальдшнепи» головний герой, який шукає шляхи відродження «своєї нації і свого класу», названий Дмитром Карамазовим (дія роману — в літературному просторі Достоевського). Він проти стоїть Альоші з «Братів Карамазових»: той обстоює любов до дальнього, цей — ненависть до ближнього, бо сильна людина — це тільки та, яка (з ідейних міркувань, зрозуміло!) може вбити ближнього, а не дальнього. Комунізм Хвильового перегукується з фашизмом, і він цього не приховує — «Фашистська мужня цільність мусить бути ближчою нам від рідної розляпаної психіки. І саме тому ближчою, що вона стоїть на діаметрально протилежному полюсі» («Україна чи Малоросія?»).

В цьому забороненому памфлеті Хвильовий відкрито обґрунтовує свою політико-культурну орієнтацію. На той час уже прозвучало його гасло

* Микола Хвильовий. —
Бібліотека української
літератури. — К.,
1995. — С. 733.

«Геть від Москви!», що було використане для «викриття» «націоналістичної ворожості» Хвильового щодо російської культури — «культури ленінізму». У відповідь Хвильовий говорив: «Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою своєю економіку?), що «язык русский — язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів — не може бути «языком Ленина»?), що на Україні російська культура є культурою пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?), що «треба йти з росіянами, як рівний з рівним», що всі народи — брати і т. д., і т. п. — всі ці фрази є все-таки фрази — не більше, і їм місце в архівах керенщини»^{*}.

«Геть від Москви» у Хвильового означає передусім кінець драгоманівської політики використання російської культури як посередника між Україною та Європою, пряме звертання до «психологічної Європи». Але були й глибші мотиви неприйняття російської культури як посередника — навіть крім мотиву конкуренції на книжковому ринку, де слабкість українських позицій Хвильовий вбачає в «рабській природі» української інтелігенції, «яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній»^{**}.

Хвильовий говорить про «безперспективну літературщину, декаданс, занепад, реакцію, що запанували нині в російській літературі». Звідки такі категоричні оцінки, чи не «перегнув» Хвильовий просто у по-

*В. Єрмілов.
Конструкція.
Близько 1924 р.*

лемічному запалі? Перекреслюючи одним рухом яскравий й несхожий культурні явища російського життя, Хвильовий розкриває підтекст своєї негативної позиції: «Велика російська література є, перш за все, література песимістична, певніше, пасивно-песимістична». «Треба творити «героїчну епоху», а жидкобородий «богоискатель» тягне теософію»^{***}.

Подолання «пасивного християнського дуалізму» літератури Достоевського і Толстого — ось, за Хвильовим, історична місія України, що ґрунтується на її особливій ролі посередника між Європою та Азією. Хвильовий розвиває концепцію синтезу марксистського історико-економічного детермінізму з теорією культурно-історичних типів Данилевського і Шпенглера. «Фаустівський» етап європейської культури відійшов у минуле, зараз вона на «цивілізаційному етапі» і має поступитися Азії. «Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу — це є період накопичення енергії для всесвітніх

^{*} Микола Хвильовий. — Бібліотека української літератури. — С. 732.
^{**} Там же. — С. 734.
^{***} Там же. — С. 736, 738.

універсальних завдань. І тільки ця енергія здібна вивести Європу з цивілізаційного періоду конаючого типу культури»*.

«Наше відродження йде під прапором пролетарських революцій і кожним своїм нервом спрямовано туди, де маячать і горять під осіннім димком прекрасні «озера загірньої комуни». Ми все вже маємо — і буйні фарби Петрицького, і конструктивну чіткість Меллера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і... і... і... Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери. Ми знаємо, що основа всього — Дніпробуд**».

Багато було різних літературно-мистецьких угруповань, що складали в ті роки громадянське суспільство України; найчастіше вони полемізували між собою непримиренно й до останньої межі. Головне ж не в найрадикальніших програмах, а в тому, що з'явилися і розквітли неймовірної яскравості таланти. І коли ми оцінюємо вплив Хвильового на культурно-політичні орієнтації українського суспільства, то варто зазначити, що в його ВАПЛІТЕ було всього 27 чоловік, але суть в тому, що серед них — Бажан, Дніпровський, Досвітній, Епик, Йогансен, Квітко, Куліш, Копиленко, А. Любченко, Панч, Сенченко, Слісаренко, Смолич, Сосюра, Тичина, Шкурупій, Яновський, Яловий — мало не всі найяскравіші й найбільш обіцяючі постаті тодішньої української літератури.

На противагу ВАПЛІТЕ партія ініціювала утворення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) на чолі з драматургом Іваном Микитенком. Якщо в Росії аналогічна організація — РАПП — ніко-

ли не була монополістом у літературному житті, то на Україні вульгарні демагоги від літератури стали офіційно підтримуваною партійною силою. Пішла пора покаянь і вступів колишніх членів ВАПЛІТЕ (в тому числі й Хвильового) до ВУСПП, що перетворилося на жорстокий моральний терор. Масові арешти письменників почалися після самогубства Хвильового та «справи УНЦ». Після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», коли тільки розпочався терор, відбувся Перший з'їзд письменників України (1934 р.), і Спілка радянських письменників України, створена на цьому з'їзді, майже повністю була розстріляна впродовж наступних кількох років. Спілка архітекторів України утворена 1933 р., але Перший Всеукраїнський з'їзд архітекторів відбувся 1937 р.; Оргбюро майбутньої Спілки радянських художників України створене 1932 р., перший з'їзд відбувся тільки 1938 р.; Спілка композиторів утворена 1933 р., перший з'їзд — 1939 р., коли головні жахи були позаду.

Український авангард

«Надзвичайний Курбас», Лесь Курбас (1885—1942 рр.), родом з Тернопільщини, син галицького актора Степана Курбаса (по сцені Яновича), вчився на філософському факультеті у Відні та у актора Й. Крайнца, грав у театрі «Руської бесіди» і був ще перед війною запрошений Садовським на ролі героїв-коханців. Театр Садовського став першим постійним українським театром і орендував приміщення Троїцького Народного дому в Києві (там, де зараз театр оперети),

* Микола Хвильовий. —
Бібліотека української літератури. — С. 747.
** Там же.

але вже перед революцією переживав важку кризу. Курбас, прибулі разом з ним Г. Юра, А. Бучма та інші, а також молодь із Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка були в опозиції до старої школи і шукали нових шляхів. В роки Громадянської війни Садовський емігрував, Курбас і театральна молодь створили Молодий театр, який почав із драми Винниченка «Чорна Пантера і Білий Ведмідь». Репертуар театру будувався на Винниченкові, Олесеві, Лесі Українці, С. Васильченкові, Ібсеневі, Г. Гауптмані. Вершиною творчих досягнень Курбаса періоду Громадянської війни була вистава «Гайдамаки» (1920 р.) — за поемою Шевченка, інсценізованою С. Черкасенком з музикою К. Стеценка. «Молодий театр» увійшов до складу І Державного театру ім. Шевченка, створеного на базі українського Драматичного театру.

На початку 20-х років діяли й традиційний український театр («Народний театр» — гастролі відбувалися під керівництвом П. Саксаганського, а 1926 р. і Садовського, що повернувся з еміграції), і театри лівого та європейського напрямку, серед яких ім. Франка (створений у Вінниці 1920 р. на базі Нового Львівського театру та частини трупи Молодого театру), ближчий до психологічної дра-

ми, «Мистецьке об'єднання Березиль» — до авангарду, російський Пролеткульт та український експериментальний театр М. Терещенка — ультраліві. Улюблений драматург театру ім. Франка — Винниченко. «Психоложества» Винниченка не приймали ні Еллан, ні Хвильовий, ні Курбас; близькість Курбаса до Хвильового виявлялася і в тому, що режисер «Березилі» уникав вторинності і не хотів звертатися до російських переспівів західної культури. За умов, коли зв'язки з Заходом були перервані, це призводило певною мірою до вимученої схоластики в студійних заняттях. Проте пора напружених шукань давала високу школу режисури для учнів Курбаса, і вже виставою за романом Е. Сінклера «Джінні Хіггінс» з А. Бучмою в головній ролі Курбас досяг великого успіху.

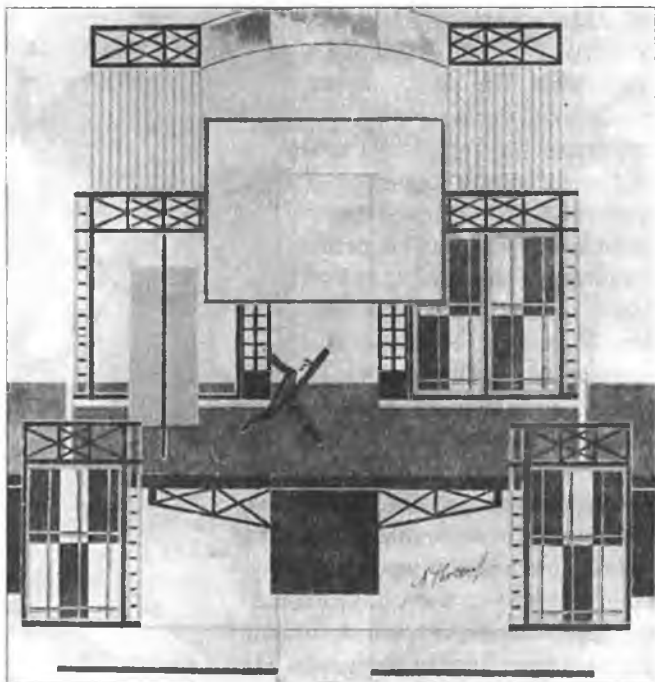
Після переїзду театру в Харків Курбас, нарешті, знайшов свого драматурга. Це був Микола Куліш (1882—1942 рр.), п'єса якого «97» перед цим була поставлена в театрі ім. Франка; режисура Юри була суто реалістичною і не використовувала всіх можливостей драми. Микола Куліш у роки Громадянської війни командував полком червоних, потім

Лесь Курбас

*Сцена з вистави
«Комуна в степах»
у театрі
«Березиль».
Київ. 1925 р.*

*О. Хвостенко-Хвостов.
Декорація
до спектаклю
«МОБ»
за Е. Сінклером.
1924 р.*

вчителював і писав для самодіяльності. Талант драматурга в ньому проявився якось одразу. Після переїзду з Одеси до Харкова Куліш став членом ВАПЛІТЕ, а коли з неї про людське око виключили її організатора Хвильового, Куліша обра-

*Сцена з вистави
«Маклена Граса»
в театрі
«Березіль».
Реж. Л. Курбас,
худ. В. Меллер.
Харків.
1933 р.*

ли президентом. Вистава за п'єсою Куліша «Народний Малахій» поставлено 1928 р., але вона цілком у традиціях доби «хвильовізму». Герой, фанатично відданий своїм максималістським переконанням, ультра-революційний Дон Кіхот, поданий в трагікомічному ключі. Якщо «Джیمی Хіггінс», за задумом Курбаса, був гімном масам, колективізму, то в «Народному Малахії» виявляється трагізм самовідданого прагнення до «негайної реформи людини».

28—29 березня 1927 р. з продовженням 15—16 квітня пройшов I Всеукраїнський театральний диспут, засідання якого починалися о 8 ранку і закінчувалися о 2 ночі. Головними суперниками були Юра (театр ім. Франка) з його курсом на психологічну реалістичну драму й Курбас з його авангардистським розумінням театру. Попереду були визначні вистави Курбаса за Миколою Кулішем — «Народний Малахій» та «Мина Мазайло», але то вже нова доба, де ідеям Курбаса не було місця.

Аналогічні поділи проходили і через середовище художників. Центром малярського руху, що орієнтувався на передвижницькі традиції і відстоював реалістичні засади, була російська спілка АХРР (Асоціація художників революції), до якої ввійшли художники, які згодом очолили мистецтво соцреалізму — І. Бродський, О. Герасимов, І. Греков, Б. Йогансон; на Україні до аналогічної спілки АХЧУ (Асоціація художників Червоної України) входили І. Іжакевич, Ф. Кричевський, Г. Світлицький, С. Прохоров, М. Самокиш. До авангардистської АРМУ (Асоціація революційного мистецтва України) ввійшли О. Богома-

зов, М. Бойчук, В. Меллер, К. Гвоздик, В. Седляр та інші. Київський Художній інститут називали тоді «українським Баугаузом» (мюнхенський Баугауз був центром світового авангарду). Тут працювали й майстри реалістичного живопису, але інститут став притягальним центром не тільки для українського, а й для російського авангарду: сюди переїжджають Малевич, який в Росії не міг знайти роботи, Татлін, В. Пальмов — однодумець і друг Давида Бурлюка. Діяла «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів» М. Семенка), що об'єднувала поетів і художників ультралівого авангарду. Такі великі майстри, як Анатоль Петрицький і Вадим Меллер, були тісно зв'язані з театром (Меллер, майстер чіткої конструктивної форми, працював з Курбасом у «Березилі»; більш поміркований Петрицький оформляв вистави й у Курбаса, і в інших театрах, зокрема у франківців та в оперному).

Ліві авангардистські художники більше тяжіли до комуністичного руху — ще в воєнні роки вони оформлювали агітпоїзди та агітпароплави (Екстер), червоноармійські казарми в Києві (Бойчук), між іншим, також і харківський театр 1921 р. до того самого V з'їзду Рад, який проголосив Вишинченка ворогом народу. Національна демократія більше тяжіла до реалістичних традиційних форм, але охоче зверталася до всього, де знаходила ознаки специфічного українського національного стилю. Проте всі ці поділи досить умовні. «Бойчукісти» в своїх пошуках відповідної до української пролетарської революції монументальності використовували візантійську стилістику, а на Галичині митрополит Шептицький

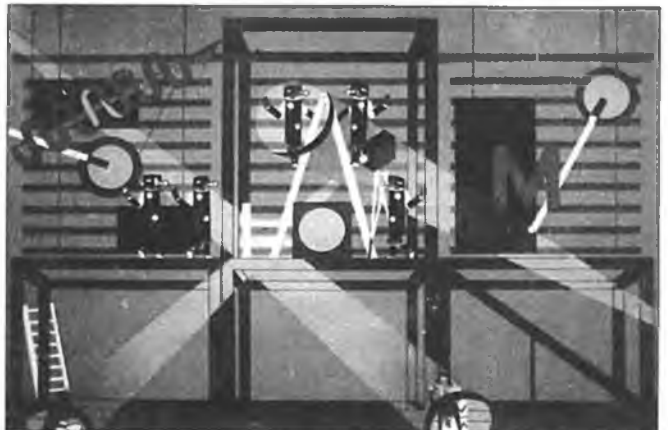
покровительствував аналогічному «візантизму» в оформленні греко-католицьких церков (Бойчука розстріляно 1937 р. як «агента Ватикану»). А починалися нові орієнтації з київського гуртка, що в роки революції збирався навколо Ю. Нарбута; до нього входили такі різнопланові митці, як Тичина, Семенко, композитор Козицький, мистецтвознавець Ф. Ернст, М. Зеров, Я. Степовий, художник М. Бурачек та інші. Об'єднувала всіх не школа петербурзького «Світу мистецтв», яку пройшов Нарбут, і не колишня політична орієнтація видатного художника (Нарбут і В. Кричевський були авторами зразків грошей, печаток та гербів УНР), а просто висока й нетрадиційна культура нової доби.

Яскравий вираз нова епоха знайшла в архітектурі. Було покінчено з експериментами в дусі конструктивізму, що залишили слід уже на злеті доби шукань (ансамбль площі Дзержинського у Харкові, 1925—1935 рр.), використання старовинної української традиції (будинок Української сільгоспакадемії в Го-

М. Куліш

*А. Петрицький.
Декорація-монтаж
до спектаклю «Вій»
за М. Гоголем*

*М. Андрієнко.
Композиція*

лосієво, Київ, — архітектор Д. Дяченко, 1925—1930 рр.). Зразок важкої «героїчної», а, по суті, імперської архітектури — будинок уряду УРСР, що починався як будинок НКВС УРСР (архітектори І. Фомін, П. Абрисимов); на противагу подібним надлюдським спорудам відповідно до ідеологеми «гуманності радянської влади» будинок Верховної Ради УРСР (архітектор В. Заболотний, 1936—

*Харків.
Будинок
Держпрому.
1925—1929 рр.*

1939 рр.) зберігає людські виміри й гармонійність.

З кінця 20-х років найпопулярнішим різновидом мистецтва стає кіно, особливо після появи звукового кіно (перший радянський звуковий документальний фільм — «Симфонія Донбасу» — зняв на Київській кінофабриці Дзига Вертов 1930 р., перший український ігровий звуковий фільм «Іван» створив 1932 р. О. Довженко). Німий фільм Довженка «Арсенал» (1929 р.), спрямований ідейно-політично проти УНР, вирізнявся щирістю почуттів і поєднанням карикатури з глибоко поетичною образністю — в душі української культури двадцятих років; «Земля», поставлена теж в ідейно-комуністичному ключі, вражала філософською широтою художніх узагальнень і обіцяла потужний розвиток молодого режисера.

Не лише Україна — вся колишня імперія в час революційної катастрофи жила з відчуттям космічного масштабу своєї історії — наче в Гоголевій «Страшній помсті», коли «раптом стало видно у всі кінці світу». Від напівбожевільних наказів Муравйова («Да здравствует Советская власть во всей вселенной!») до обчислень лету до Місяця й Марса в гімназичному зошиті Юрія Кондратюка, праці якого використані американськими астронавтами при польоті на Місяць, від ідей академіка Вернадського про людину як космічний чинник до космічної поезії Тичини — скрізь ми бачимо передусім новий всесвітньо-історичний масштаб оцінки. Для Миколи Зерова всі революційні перетворювачі — конкістадори, яких він оцінює без жодного захоплення:

Мов зграю сторожких
від пагла шуляків,
Яким докучили біда і безнадія,
З Палоса тихого
так поривала мрія
Неситих, сміливих і хижих моряків.

Їх вабили скарби далеких берегів,
Де щире золото
в підземних жилах спіє,
І під пасатами їх щогли віковії
Хилились наперед
до західних світів.

В чеканні славних діл
і вчинків героїчних
Фосфорно-осаяіпа блакить
морів тропічних
Злотистим маревом
вінчала їхні сни.

А то, схилившись
над хвилі неозорі,
Із білих каравел дивилися вони,
Як від незнаних вод
незнані сходять зорі.

Але і сприймаючи революційних «конкістадорів» як безмежно сміливих і наївних дорослих дітей, високий український інтелігент зміщує їх у культурний простір світової історії. Він пише Сергію Єфремову:

А знаєте: в дні тридцяти тиранів
Була та сама навісна пора.
Безмовний Пнікс, безлюдна агора
І безголосся суду і пританів.

І не передчуття вселенської пере-
моги — «гострої розпуки гострий
біль» в баченні неминучої Голгофи:

Огні і теплий чаг. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії.
Навколо нас кати і кустодії,
Синедрион і кесарь, і претор.
Це долі нашої смутний узор,
Для нас на дворищі багаття тліє,
Для нас перестрогу півень піє
І слуг гуде арісрейський хор.
І темний ряд
свангельських історій
Звучить як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.
А навкруги — на цвинтарі,
в притворі
Свічки і гзвін, дитячі голоси,
І в темному повітрі вохкі зорі.

В. Кричевський.
Обкладинка
збірника поезій
М. Бажана.
Харків.
1929 р.

М. Жук.
Портрет
М. Зерова

О. Довженко.
Кадр із фільму
«Земля»

Винниченко

Володимир *Винниченко* (1880—1951 рр.) не став безпосереднім учасником тих подій, що розгорнулися в Україні двадцятих років, але неявно був присутній у культурному житті України. 1927 р. «Сонячна машина» вийшла друком у Радянській Україні. За нею в книгарнях стояли черги. У Києві та Харкові пройшли обговорення з величезною кількістю учасників; серед доповідачів були М. Зеров, М. Івченко, О. Дорошкевич, О. Білецький, Я. Савченко, В. Підмогильний, М. Могилянський. У Київському будинку вчених на початку 1928 р. доповідь про творчість Винниченка робив професор Є. Перлін; стояли в коридорах і на вулиці перед входом, Перліну довелось повторити доповідь через тиждень. 1928—1930 рр. харківське видавництво «Рух» випустило зібрання творів Винниченка в 24-х томах.

Його колеги по лівому крилу УСДП виїжджали до УСРР, і він не звинувачував їх у зраді, а декому навіть радив їхати. В еміграції Винниченко опинився в повній ізоляції. Найближчими до нього видавались українські есери Микити Шаповала, але і з ними співробітництво не налагоджувалось. Винниченко страждав від ностальгії й постійно повертався думкою до теми переїзду на Україну за мінімально прийнятних умов.

Винниченко належить до тих письменників, слава яких за життя ще більш гучна, ніж посмертна. Більше того, пік його слави припадає на молоді роки письменника. Він надзвичайно працездатний і плідний автор: повне зібрання його творів — далеко не все ним написане. Багато надруковано пізніше, де-що видрукуване після смерті, де-що

зовсім не видане друком, як, наприклад, його філософський трактат «Конкордизм», написаний на схилі віку, але необхідний для розуміння і ранніх його творів, і політичного світогляду.

Для сучасників ім'я Винниченка означало не менше, ніж імена Кнута Гамсуна, Максима Горького, Гергарта Гауптмана, Василя Стефаника. А для українського інтелігентного читача Винниченко був ще й символом європейської орієнтації національної літератури, живим запереченням етнографічного реалізму старої школи.

Як і Горький, Винниченко не мав пристойної освіти, був надзвичайно здібним самоуком. Читаючи сьогодні Винниченка, — як політичні, так і художні твори, — маєш дивне враження. Місцями його проза вражає насиченістю і зрілістю письма, часом він резонерствує, іноді нестерпно. Його ідеї саморобні, інколи здається, що він нічого не читав, крім своїх власних творів, нічого не чує, крім того, що відбувається в ньому. І раптом він виявляє дивовижну глибину розуміння, здогадується про речі, яких не бачить ніхто. Помилки Винниченка грубі, осяння прості й блискучі.

Він походив з бідної селянської родини з півдня України — невідомо, чи мав взагалі його батько якусь землю. Слово «наймит» було для нього найстрашнішим. Зі студентської лави він пішов у революційне підпілля і потім, аж до кінця двадцятих років, діяв себе між політикою і літературою. Як політик Винниченко, власне, завжди був націонал-комуністом. Його соціал-демократизм не мав жодних пересторог «зліва», він міг прийняти яку завгодно радикальну соціальну програму, якщо в ній

зберігалася ідея національної незалежності. Пізніше його політичні переконання знайшли вираз у ідеї «колектократії», але лівий радикалізм «колектократичного» типу властивий йому і як революціонеру, і як голові українського уряду. Взяти у більшовиків усі соціальні гасла і додати до них гасла національні — така була головна ідея Винниченка-політика революційних років.

З «горьковщиною», за виразом його тодішніх недоброзичливців, Винниченка споріднює надзвичайно широке коло типажів із соціального низу, які проходять через його твори. Але при цьому Винниченко вперше в українській літературі вводить в оточення зображуваних також різноманітне інтелігентне середовище, що й робило його європейськи орієнтованим письменником.

Відома оцінка, яку дав Винниченкові Ленін: «архіпогане наслідування архіпоганого Достоевського». Більше ця оцінка говорить про самого Леніна: як і російські народники, Ленін не приймав Достоевського, бо був чужим тим моральним стражданням, які для чесної й чутливої натури несла революційна готовність віддати в жертву себе та інших. І Горький, і Гамсун належать до покоління індивідуалістичних противників міщанського конформізму («рожденный ползать летать не может»), які врешті-решт сповзли на позиції тоталітарних режимів: Горький — комуністичного, Гамсун — нацистського. Винниченко — теж індивідуалістичний і суб'єктивістський мислитель, але в нього завжди була незаспокоєна совість, він так і не пішов на компроміс ні з комунізмом, ні з фашизмом, незважаючи на постійні пропозиції й з одного, і з іншого боку.

Винниченко починає із засадової тези революціонізму початку ХХ ст., спільної як для марксистів, так і ніцшеанців, — тези про відносність моральних засад, залежність їх від соціальних обставин. Цей моральний релятивізм є засадовим стосовно відомої концепції Винниченка щодо «чесності з собою» (назва одного з його романів). Розгорнуту концепцію гуманістичного індивідуалізму Винниченка знаходимо в його рукописі «Конкордизм». Визнання відносності моральних оцінок не може задовольнити Винниченка, бо безпосередньо веде до виправдання будь-якого злочину. Винниченко, який завжди відчував небезпечну близькість смерті і невпинно повертався до проблеми сенсу життя, виходить не з опозиції «добро і зло», а з поняття «щастя». Він свідомий того, що неможливо виокреслити такі природні прагнення людини, задоволення яких і означало б досягнення щастя. За Винниченком, щастя не в

задоволенні тієї чи іншої потреби чи групи потреб, а в певній рівновазі між потребами. Дослідник філософії «конкордизму» Євген Лашчик проводив тут глибоко слушну паралель з концепцією відносності Ейнштейна. Здавалося, що головне у Ейнштейна — ідея релятивізму, а потім виявилось, що творець «теорії відносності» встановлює новий інваріант перетворень, тобто по-новому визначає те, що залишається незмінним при змінах варіантних величин. За Винниченком, незмінним у людини є певний баланс, певна рівновага прагнень, і наявність рівноваги є щастям, натомість «дискордизм» або порушення рівноваги є ознакою хвороби або психічного дискомфорту чи нещастя¹. Для щастя необхідно бути в злагоді з природою, з самим собою і зі своїми ближніми. В останньому пункті Винниченка, по суті, не виходить за межі «розумного егоїзму», і це його непокоїть; він повертається до цих проблем знову і знову впродовж всієї своєї творчості, що й дає підставу для звинувачень письменника в «психоложестві», в постійному копірванні в своєму «Я». Це й робить Винниченка сьогодні не дуже читаним автором. Читач повернувся до класичної постановки питання у Достоєвського, загальновизнаною у цивілізованому суспільстві є концепція загальнолюдських цінностей. Винниченкові пошуки інваріанту щастя йдуть по іншій лінії, яка не дозволяє знайти надійний ґрунт для захисту від зла. А в комуністичному суспільстві, де було прийняте ленінське «моральне все, що служить революції», саме по собі невдоволення моральним релятивізмом сприймалось як чуже, розслаблююче і буржуазно-європейське.

Винниченко останніх років свого життя виробив соціалістичну концепцію «колектократії». Головна турбота Винниченка — «світ без наймитів». Класичний капіталізм для нього — такий самий світ наймитів, як і сталінський соціалізм. Колективна власність як реальна власність реальних колективів — ось, на думку Винниченка, спосіб досягти рівноваги людини з людиною, з самим собою і з доокіллям. У цій його концепції можна вбачати безмежний утопізм (утопія чи антиутопія взагалі є одним із його улюблених жанрів), але не можна не бачити гострого невдоволення всіма розв'язаннями «вічних проблем», які пропонувалися людству в його час.

«Сонячна машина» Винниченка різко випадає з його реалістичної прози та самоаналізу його драматургії. Персонажів цього фантастичного роману можна назвати картонними, але такими вони і є, Винниченко не прагне до реальності людей і обставин, хоча манера художника змушує його перевантажувати твір опуклими реалістичними подробицями. Це навіть не фантастично-утопічний твір, а казка, в якій розвиток подій підпорядкований одвічному міфологічному сюжетові героїчного весілля надлюдини-плебей та надлюдини-аристократки, Матері-Землі. Але в утопії мислителя-соціаліста — та ж основа, що й у його невибагливих і безмірно талановитих добрих дитячих оповіданнях: Винниченко вірить у невичерпні сили простої неотесаної людини з соціального низу, вірить у те, що добро візьме гору навіть за повної руйнації всіх соціальних зв'язків. Це й робило його, завжди

¹ Lashchik E. Vynnychenko's Philosophy of Happiness // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — 1984—1985. — Vol. XVI. — P. 41—42.

акуратно та інтелігентно вбраного, органічним революціонером.

Культурні орієнтації українського націоналізму

Українська еміграція 20-х років і некомуністична політична еліта західних земель України переважно були націоналістичні в тому розумінні слова, що тією чи іншою мірою всі питання політичного та соціального характеру ставили в залежність від національного питання, питання про державну незалежність України. Проте в рамках цього широкого руху формувались угруповання, що різко відрізнялись одне від одного за своїми політичними та культурними орієнтаціями.

В еміграції складаються різні центри, що претендують на наступництво щодо втраченої української незалежної державності: гетьманський, УНРівський, ЗУНРівський. Партія «диктатора» ЗУНР Петрушевича проявляла яскраво «рутенську» обмеженість, йдучи на компроміси з ким завгодно проти поляків, веда переговори з більшовиками, а Петрушевич навіть спробував організувати вбивство вождя націоналістів Є. Коновальця (Ю. Головінський, який мав здійснити акцію, потрапив під вплив особистості Коновальця і став його співробітником). Після визнання Галичини автономною польською територією Радою послів Антанти (1923 р.) і внаслідок загравань Петрушевича з більшовиками він втратив контроль над галицькими політичними силами, його права рука — довоєнний вождь галицької націонал-демократії К. Левицький — відійшов від політики і повернувся до Львова, більшість західноук-

раїнських угруповань об'єднались в УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, провідну політичну силу міжвоєнної Західної України. УНДО (лідером її був Дмитро Левицький) стояла на позиціях компромісів з польською владою і підтримки політики українізації в СРСР.

Берлінський центр П. Скоропадського об'єднував найбільш праві, консервативні елементи еміграції. До нього входили В. Липинський — найвизначніший консервативний ідеолог, Д. Дорошенко, С. Шемет та ін. Не маючи зв'язків з реальними силами України, оточення Скоропадського дедалі більше орієнтувалося на німецькі політичні кола, не виключаючи нацистських. І Липинський, і Дорошенко покидають нарешті гетьманську партію.

Група, що об'єднувалася навколо колишнього уряду УНР й особисто С. Петлюри, не справляла вирішального впливу на культурні та політичні сили еміграції. Петлюра переїхав до Парижу і докладав зусиль, щоб наблизитись до англо-французьких політичних кіл. Є дані, що з цією метою він увійшов ще в роки війни до новоствореної масонської ложі «Велика Україна», цією ж метою визначалися його пропольські орієнтації, що надзвичайно послаблювало його позиції в західноукраїнському середовищі.

Ситуація різко змінилася після вбивства 25 травня 1926 р. Петлюри Шварцбардом. Петлюра, який був сумнівним політичним лідером за життя, стає символічним національним лідером після смерті. Поет-емігрант Євген Маланюк, колишній солдат УНР, пише в «Студентському віснику» одразу після пострілу

Шварцбарда: «Хліб і вино наших національних зусиль перетворились на Тіло і Кров». Донцов, який колись, будучи соціал-демократом, брав участь в організації бойових загонів для захисту єврейського населення Києва від погромів, тепер писав: «Тільки зрадники або ідіоти можуть говорити про порозуміння з жидами»^{*}.

Судовий процес над Шварцбардом, що проходив 18—26 жовтня 1927 р. в Парижі, закінчився виправданням убивці. Це проклало межу між українським націоналізмом та європейською демократією і давало додаткові імпульси радикальним формам націоналізму, орієнтованим на німецький та італійський фашизм.

Якщо в двадцятих роках політичні плани західних держав враховували можливий швидкий розвал СРСР, то з початком 30-х років, а особливо у зв'язку з Великою Депресією та загостренням ситуації в Німеччині, курс західної політики почав змінюватися. Це відбилося і на ставленні до українських організацій в зарубіжжі, передусім до українського уряду в екзилі та українських культурних центрів. З початку 1930-х років фінансування української освіти і культури в Чехословаччині поступово припиняється. Головними культурними осередками залишаються західноукраїнські центри в Польщі, де становище українців стає дедалі важчим.

Влада прагнула зміцнити культурно-політичні позиції польського елемента в західноукраїнських містах. Українці взагалі знаходилися в стані прихованої дискримінації: українця за походженням, навіть маючи високу фахову освіту, не міг розраховувати на добру кар'єру, зокрема не допускався до військових

та інших «закритих» виробництв. Кількість українських середніх шкіл у Галичині була меншою, ніж за Австро-Угорщини, а вищих навчальних українських закладів не існувало зовсім. Були і таємні обмеження, завдяки яким українцям легше було поступити у вищі навчальні заклади Варшави, ніж, наприклад, Львова. В результаті склалася парадоксальна ситуація: в західноукраїнській провінції, в малих містечках, культурно-політичне життя було більш насичене, ніж у польських, оскільки там осідала освічена українська верхівка, натомість польська еліта трималася Варшави, Львова, Кракова.

У зв'язку з загальним загостренням ситуації, а особливо після початку Великої Депресії, що вдарила по слабкій польській економіці дуже сильно, дедалі більшого впливу набувають радикальні політичні течії — комуністи і націоналісти.

Політичний вплив західноукраїнських комуністів був досить значний і в місті, і в провінції. Антифашистська спрямованість комуністичного руху давала йому додаткові політичні дивіденди; перший антифашистський конгрес у світі відбувся саме у Львові. Значного удару завдав комуністам Польщі Великий терор: Компартія Західної України організаційно входила до Компартії Польщі, керівництво якої було майже повністю розстріляне в Москві, а партія розпущена рішенням Комінтерну 1938 року. Проте західноукраїнські комуністичні організації до 1939 р. існували, а симпатії простого люду до СРСР і Радянської України аж до 1939 р. були досить сильними.

Однак більшість учнівської та студентської молоді віддавала перевагу

^{*} Див.: *Motył O. The Turn to the Right: the ideological origins and development of ukrainian nationalism, 1919 — 1929.* — N.-Y., 1980. — P. 49, 51.

підпіллю радикально-націоналістичного напрямку.

Політична організація, яка очолила цей напрям, — ОУН, «Організація українських націоналістів», утворена на базі різних націоналістичних груп, передусім Української військової організації (УВО). Серед 30 делегатів I збору ОУН у Відні (січень — лютий 1929 р.) було 10 інженерів, 9 вчителів, журналістів та поетів, 3 студенти, решта — невідомого фаху. 12 делегатів були учасниками війни за незалежність України. Творцем і провідником ОУН був полковник Є. Коновалець, убитий радянським агентом 1938 року.

Як політичний рух радикальний український націоналізм міжвоєнного і воєнного часу належить до тієї ж категорії політичних сил, що й пронимецької орієнтації ірландський терористичний рух шінфейнерів чи арабські націоналістичні рухи, або прояпонський індонезійський націоналізм Сукарно. Вступаючи в політичний союз з фашистськими державами, ОУН керувався близькістю активістської та націоналістичної ідеології та розрахунками на те, що поза волею німецького нацистського керівництва зуміє в ході антикомуністичної війни вибороти Україні незалежність, найбільшу цінність, вищу від інших політичних і моральних цінностей. Історія довела, що ці сподівання були марними.

Говорячи про людський вимір радикального націоналізму, можемо констатувати, що, як у кожному терористичному рухові, тут були і фанатичні виконавці, і люди високого духу й моральної чистоти, і жорстокі та примітивні вбивці. Історія має віддати належне кожному за його власні якості й заслуги. Але не мож-

на не зазначити, що до керівництва Проводу українських націоналістів були близькі такі яскраві особистості і видатні представники української культури, як Олег Ольжич, Олена Теліга, Євген Маланюк та інші.

Згадана стаття двадцятилітнього тоді Олега Штуля, який після смерті А. Мельника перейняв посаду Голови Проводу українських націоналістів, виразно показує джерела всієї філософії націоналістичної поетичної екстремі. В основі її — неприйняття послань на об'єктивні причини поразки в роки громадянської війни. «А чому ми програли, — запитує автор. — З тих же самих причин, з яких могли виграти: «об'єктивні обставини тут винні». З об'єктивних обставин вибухла революція, з об'єктивних причин прогавлено об'єктивні обставини, в яких можна було створити державу, об'єктивно пізніше прийшли об'єктивні обставини, в яких вже не можна було перемогти більшовиків, що також були зроджені об'єктивними обставинами. (Боже, в якому об'єктивному світі я народився!). Натхненна тим же вогнем повстання, яким були натхненні комуністи покоління Хвильового, молода генерація шукає ту ж «духмяну романтику», якої бракувало провідникам старших поколінь. «І з одного боку став Грушевський, а, з другого, Че-Ка з романтикою бравнінга, з походами на Кубань, Берлін з палаючими очима, маса пішла на вогонь»*.

Романтика браунінга знову вийшла на передній план політичного і культурного життя. Ідея активного, волонтаристського, не обмеженого жодними моральними та правовими нормами втручання в історію кориниться в цій романтичній безкомпромісності.

* Штуль О. Далекий шум (1917 р.). — С. 184, 189—190.

Дмитро Донцов

Натхненником і духовним вождем тієї молоді, яка пішла в терор для безкомпромісної боротьби за самостійну Україну, був Дмитро Донцов (1883—1951 рр.), який видавав тоді у Львові часопис «Вісник». Сам Донцов ніколи не входив до жодної з організацій молодих націоналістів, аби мати розв'язані руки в критиці і визначенні позицій (що не раз викликало у ОУНівців гіркі нарікання), але саме його ідеї національного егоїзму, елітарності політичного лідерства та готовності на будь-які кроки для нищення ворога України визначали філософію радикального українського націоналізму.

Дмитро Донцов постає як альтернативник і водночас продовжувач правої ідеологічної традиції, започаткованої Вячеславом Липинським (1882—1931 рр.). 1926 р. вийшли друком «Листи до братів-хліборобів» Липинського, того ж року — «Націоналізм» Донцова. Політично Липинський і Донцов спрямовані протилежно від самого початку: Донцов починав як соціал-демократ, і це не випадково — таку еволюцію проробив не один радикальний націоналіст, починаючи з Муссоліні. Липинський завжди був виразно консервативним політиком. Донцов дав привід говорити про свою нерозбірливість у виборі традицій — він проголосив себе прихильником італійського фашизму 1922—1923 рр., але говорив і про свій американізм, і передруковував Геббельса та інших нацистських авторів у своєму журналі з прихильними коментарями, і був близьким до «інтегрального націоналізму» Моррасса. Щоправда, «американізм» Донцова обмежується симпатіями до популістського амери-

канського лідера У. Дж. Брайана, віце-президента у Вільсона, який став відомий завдяки організації ним сумнозвісного «мавпячого процесу» проти дарвіністів. Симпатії Донцова до фашизму і нацизму були настільки стійкими, що славив Гітлера він навіть 1944 р., коли ОУНівці вже сиділи в гестапо і коли давно вже була розстріляна нацистами захопана в нього велика українська поетеса Олена Теліга. Липинський — один із перших політичних письменників світу, які показали спільність фашизму і комунізму, об'єднавши обидва тоталітаризми в одну течію під іменем «охлократії» (влади натовпу).

Липинський висуває державницьку концепцію українського консерватизму, орієнтовану на монархію та «класократію», владу хліборобсько-організаторської еліти, сформованої у військових змаганнях. Як мислитель-державник, Липинський, етнічний поляк за походженням і римо-католик за конфесією, визначає себе як політичного українця і дає таке визначення українства: «Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеалогію». Липинський категорично висловлюється проти міської, гедлярської, на його погляд, традиції й шукає опертя в аграрних структурах. Це орієнтація не просто на хліборобський клас (у специфічному розумінні, тобто і на поміщицький, і на трудовий селянський класи), а на аристократію духу, на ті групи, що втілюють і реалізують найвищий військово-політичний потенціал аграрної цивілізації. Липинський прокламує свій містицизм, релігійні під-

* Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956. — С. 57—58.

валіни політичної ідеології, але цей містицизм ґрунтується на засадах відділення церкви від держави.

Донцов цілком вторинний як філософ і політичний письменник, проте він письменник видатного таланту, і якщо за змістом його твори є вульгаризованими переспівами Ніцше, то стиль, навіяний Ніцше, у нього породжує самостійну і яскраву філософськи-політичну публіцистику. Зрештою, Донцов — не просто переспів, а відповідь у літературному просторі волюнтаристської та індивідуалістичної традиції на пекучі українські проблеми. Як письменник, приналежний до української культури, Донцов проголошує головну її традицію безхребетно-ліберальною і приймає лише деякі рішучі активістські мотиви, втілені, на його думку, в поезіях Шевченка та Лесі Українки. Спірною є його оцінка цих двох прометеїчних постатей, але безперечно те, що радикалізм сповідуваного ним типу не має попередників в українській класиці. Як і Липинський, Донцов — переконаний державник; як і Липинський, він — прихильник елітарної держави. Але Донцову чужа ідея політичної нації; для нього існує невизначена духовно-вольова сутність нації, носіями якої є обранці історії, і її втілення — держава, відтак гасло «Україна для українців» переростає в гасло «українці для України».

Доктрина Донцова була надзвичайно привабливою для інтелектуальної верхівки націоналістичної молоді, яка вважала його своїм учителем — не тому, що він їх усіх виховав, а тому, що його образне напівпоетичне письмо відповідало їх настроям та експектаціям. Насправді кожен із провідних націо-

налістичних інтелектуалів являє собою яскраву й самостійну постать, варту окремого нарису. Обмежимося короткою характеристикою Олега Ольжича (Кандиби, 1907—1944 рр., сина Олександра Олесея), оскільки він був не тільки великої сили поетом, а й керівником ідеологічної служби ОУН.

З політико-ідеологічного боку Ольжич, як і провід ОУН кола Євгена Коновальця — Андрія Мельника, ближчий до італійського фашизму (Євген Онацький, теж відомий літератор, репрезентував ОУН у «Міжнародному фашистському центрі» в Римі). Проте Ольжича не влаштовує проголошене італійськими теоретиками фашизму гасло «Культура потрібна фашизмові, але фашизм непотрібен культурі». Засади націоналістичної культурної політики, за Ольжичем, ближчі до нацистських та більшовицьких: «Український націоналізм, що опановує цілу свідомість і підсвідомість одиниці та всі ділянки

* Культурна політика українського націоналізму // Ольжич О. Незнаному воякові. — К., 1994. — С. 227.

життя національного колективу, самою своєю природою експандує в культуру. Його потуга однаково творчо виявляється в цій області. Його питоменне світовідчуття та світогляд, характеризовані своєрідними філософічними, етичними та естетичними критеріями, творять свою власну будову культури. Тож можемо і повинні ми говорити про націоналістичну культуру. Її, відповідно до духу націоналізму, треба визначити як культуру героїчну. Зокрема як героїчне означити належить націоналістичне мистецтво. Його

Мирон Білинський.
Люстрація до пісні.
Дереворит

ціхами, попри національність, мають бути: ідеалізм, велике вольове напруження, потяг до монументального, експресивність та чіткість*.

Тут сформульовано доктрину. Але Ольжич передусім — не доктринер, а емоційна й емотивна, високого поетичного обдарування людина з доброго інтелігентського емігрантського середовища. Вони з батьком ніжно любили один одного, але не розмовляли, відколи Олег став радикальним націоналістом. Ніхто не міг вгадати в цьому високому і миловидому, але не мужньому і не владному юнакові майбутнього жорсткого, мовчазного і безмежно самовідданого лідера. Поезія Ольжича стилістично близька до неокласицизму, тільки він належить якраз до неприйнятних для Зерова «конкістадорів» і розширює поетичний простір аж до первісного варварського потягу до завоювання чужих земель, до світової історії, як вона йому бачиться.

Продовжуючи тему «доби заліза», Ольжич формулює поетично-філософську концепцію крутообігу епох світання-золота, дня-срібла, вечора-міді та ночі-заліза. Неокласичну культуру можна назвати срібним віком української культури, натомість Ольжич відносить себе і націоналізм до «ночі» залізної доби.

*Кров у наших криницях.
Реве здичавіла худоба.
Новороджені діти спинаються
хижо на ноги.
І нелюдська жага нападає мужів,
як хвороба,
І жінки безсоромні,
немов од напою хмільного.*

Це — вік міди, Шпенглерові «сутінки Європи», з яких виростає залізо нової доби:

*Розливаючи кров,
у грабунках і гвалтах без ліку,
У змаганні із світом,
у бою із самим собою,
Нам дано відділити зле й добре,
мале і велике
І прославити вірність,
невинність і жертву героя.*

Люди цього покоління не хотіли слухати історію — вони бажали диктувати їй свою волю. Характерно, що, згідно з розвідками академіка Я. Пеленського, лише двос з галицьких інтелігентів-націоналістів читали «Mein Kampf» Гітлера, де недвозначно говориться про ставлення нацистів до всіх слов'ян та їх, у тому числі українців, майбутнє. І Ольжич, і Теліга побували в нацистській Німеччині, але побачили вони лише ентузіазм Гітлер'югенду. Тому для них, переконаних у вищій цінності ідеї незалежності України як підґрунті націоналістичної моральності, був несподіванкою повний аморалізм їх політичних противників у власному середовищі — провідників фракції Бандери, які принцип «мета виправдовує засоби» і зняряддя терору почали застосовувати проти них самих. Тому для них був неочікуваним тягар репресій, що звалили на них нацистські «спільники» і що їх жертвами стали і Теліга, і Ольжич.

§ 5. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Сталінський тоталітарний режим

Наступники Сталіна, відмежовуючись від найбільш потворних рис його спадщини, називали сталінську до-

бу «періодом культу особи Сталіна». Цей евфемізм натякав на «особисту нескромність» вождя і щонайбільше — на режим його особистої диктатури. Проте це дуже поверхова характеристика.

Владна система, створена Сталіним на ґрунті однопартійної диктатури, була вже не просто його особистою абсолютною владою, а й режимом найвищою мірою тоталітарним. Всі громадські прояви життя кожної людини знаходились під державним контролем, кожен дійсний чи уявний відступ від норм нещадно карався терористичними засобами. Були зліквідовані можливості найменшого натяку на опозицію владі, незалежності громадських організацій і товариств від партійного керівництва, встановлено засобами масового терору контроль за всіма сферами життя, включаючи культуру. Суть сталінського режиму зводиться врешті-решт до терору, і ідеологічний тиск та контроль — прояв цього терору. Безпідставні арешти, катування, розстріли, духовні тортури були зняряддя підтримування атмосфери жаху і непевності. Репресовані люди і заборонені твори офіційно не існували, їх не згадували, суспільство жило парадним і прикрашеним життям, але і до святкового карнавалу «країни переможного соціалізму» долітав сморід «зони», «нижнього світу». Але так було потрібно, щоб кожен пам'ятав про небезпеку.

На систему комуністичного тоталітаризму накладала відбиток особистість диктатора.

Людам, які вперше бачили Сталіна, впадала у вічі невідповідність його зовнішності офіційним зображенням, поширеним з кінця двадцятих років. Виявлялося, що він маленько-

го зросту, худорлявий і негарний, одна рука коротша, обличчя спотворене віспою. Зрештою, він був доброї статури, а розумні, недовірливо примружені майже жовті очі і вольове, помітно роздвоєне підборіддя робило його зовнішність непересічною. Його спокійні, неквапливі, уповільнені манери обманювали людей, які його погано знали. При більш тривалому спілкуванні спостережливому Джіласу Сталін здавався радше нервовим, непосидючим і навіть метушливим. Під машкарою спокійної упевненості перебігало напружене емоційне життя. Його захльоскували спалахи гніву, які лише зрідка отримували вихід. Звичайно приступ люті виявлявся в особливій блідості й спопеляючому погляді, який дуже важко було витримати.

Сталін — людина сильних емоцій і афектів з утрудненим забуванням. У нього розвивались риси педантичної особистості з її стурбованістю, ретельністю в роботі, невпевненістю, утрудненістю прийняття рішень, що придушувалися нездатністю забути афект, гнів, особливо той, який викликаний справжньою чи уявною образою, що переростало в параноїдальну наполегливість, впертість, підозріливість, потребу мститися справжнім та уявним противникам, послабленням почуття реальності. Параноїдальні тенденції посилювалися граничною збудивістю, яка викликала напади старанно стримуваного гніву, послаблення моральних мотивів, загальну вповільненість і незграбність мислення, прагнення до розрядки через насильство. Все це породжувало страх, сумніви і нерішучість. Напевне, Сталіну доводилось приборкувати почуття, про які більшість людей не має уявлення,

щоб грати роль твердої, впевненої в собі і вищою мірою скромної людини.

Параноїдальні риси особистості Сталіна проявлялись в його патологічній жорстокості. Він не просто знав про розстріли і катування — він прагнув знати деталі, йому доповідали про останні хвилини страчених. Е. Фромм, проаналізувавши садизм Сталіна, дійшов висновку, що йому хворобливе задоволення приносила сама по собі свідомість знищеної жертви. В такі хвилини на його обличчі з'являвся вираз понурої задоволеності, підмічений Джіласом. З цим пов'язані й характерні сталінські ігри з жертвами — знищення, «врятування» на краю загибелі, приголублення, нове знищення, і так іноді по кілька разів. Насолода владою переростає в насолоду помстою в найбільш патологічному її прояві.

Сталін мав високі вольові якості, феноменальну пам'ять. Загальмованість реакцій не заважала йому легко схоплювати суть різних проблем, включаючи технічні, завдяки вмінню зводити складні завдання до їх простих складових. Не маючи, по суті, жодної освіти, Сталін оволодів мистецтвом управління складним державним механізмом і під кінець війни загалом кваліфіковано керував воєнними діями як Верховний Головнокомандуючий. Щоправда, йому особисто в жодній галузі, в тому числі в керівництві війною, не належала жодна значна щаслива ідея, але він був спроможний розібратися в пропонуваніх оцінках і думках і вибрати потрібні, пов'язавши їх з усією цілокупністю необхідних рішень. Важко судити, наскільки його здібності були вище середніх; дійсно винятковим він був у тому, як відчував і змушував відчу-

ти інших гіпнотичну таємничу силу безмірної влади, а також у своїй підступності, що перевершувала всі розумні очікування супротивників.

Всі ці складні риси особистості, нестерпні у людини, наділеної владою, характеризують психологічний бік справи. Але суть не в психології особистості комуністичного диктатора. Не можна забувати, що Сталін був переконаний комуніст, що всю свою діяльність він спрямовував на реалізацію тих самих ідей, яким віддано служив Ленін. Мабуть, Ленін жажнувся б, якби побачив, у яку реальність втілив ідеологію комунізму його «сірий кардинал», але витoki й основи системи сталінського тоталітаризму — там, у цілях і методах російського більшовизму.

Сталін був більш обережний у визначенні «марксистських позицій» у математиці, фізиці, інших науках, у культурі загалом, ніж багато марксистських діячів двадцятих-тридцятих років. Ленін при іронічному ставленні до безграмотної самовпевненості доктринерів усе ж глибоко був переконаний в непереборній силі марксистської методології в науці й культурі. Що ж до Сталіна, то він був і в ідеології настільки ж прагматичний, наскільки аморальний, але в деяких випадках виявлявся надивовиж довірливим до шарлатанства, нібито обґрунтованого діалектикою; адже йому так хотілося вірити в особливу силу марксизму, оскільки він сам відчував себе його уособленням.

В тоталітарній системі, сконструйованій Сталіним, духовне життя керується іншими принципами, ніж в інших формах диктатури, зокрема в ленінському режимі. В сфері ідеології відділяється доктрина і пропа-

ганда. Тоталітарна індоктринація розрахована на «своїх», натомість пропаганда спрямована «назовні». Ганна Арендт наводить приклад ставлення до демократії, різне в комуністичній пропаганді, особливо в часи другої світової війни, та в комуністичній доктрині*. Дійсно, вся «соціалістична демократія» з її юридичним виразом — «Сталінською Конституцією» 1936 р. — насправді відноситься не до доктрини, а до пропаганди. Реальна система влади будується зовсім іншим способом: до неї входить передусім система взаємовідносин Комуністичної партії, політичної поліції, державних, в тому числі господарських органів, що мало чітку регламентацію, породжену радше доктриною про керовану роль партії, ніж пропагандою.

Звідси і нова концепція національних республік. У Леніна в ідеології доктрина і пропаганда більш-менш збігалися: національні республіки юридично були самостійними, єдина централізована влада здійснювалася через монолітну партійну систему і об'єднання вирішальних державних служб. Досить було партії втратити контроль за державними органами, і система могла розвалитися. Ленін цінував у такій системі гнучкість, яка звільняла від юридичних зобов'язань і відповідальностей і дозволяла діяти відповідно до партійної доцільності поза нормами права і моралі. Це була водночас і офіційна доктрина, й ідеологічна концепція.

Сталінська система є продовженням і розвитком цього принципу, але вона допускає в ідеології різні елементи — пропагандистські й доктринальні. Самостійність республік перетворюється на чисту юридичну фікцію, стає елементом пропаганди

* *Arendt H.*
The Origin
of Totalitarianism. —
San Diego —
New-York —
London, 1979. — P. 343.

без фактичного правового змісту, а в комуністичній доктрині їй уже немає місця. Під кінець Вітчизняної війни в УРСР було створено не тільки міністерство закордонних справ, а й міністерство оборони. Але це була чиста пропаганда, а не доктрина. Ленін серйозно замислювався над питанням, чи потрібен пролетаріатові оперний театр і балет, бо у нього доктрина не дуже розходила-ся з пропагандою. Сталіну це питання байдуже з точки зору доктрини; він залишає оперу, балет, духовно-аристократичну музичну культуру не тому, що вони виявились «пролетарськими», а тому, що вони входять до пропагандистського арсеналу «радянського способу життя».

Після московських процесів 1936—1938 рр. і винищення старшого покоління, яке пам'ятало справжню історію, комуністична доктрина була сформульована у вигляді грубо сфальсифікованої «Історії ВКП(б)». Характерно, що Сталін робив кілька систематизованих викладів лєнінізму у 20-ті роки, але не вони і не подібні систематичні «вчення» стали доктриною комунізму, а легендарна оповідь про історичні події, — подібно до того, як основою релігійного вчення є священна історія, а не теологічна доктрина. Історія партії і стала «священною історією» комунізму, ідеологія яко-го остаточно перетворилася на політичну релігію.

При цьому до кінця днів Сталін рішуче чинив опір спробам проголосити його засновником нового, вищого етапу розвитку марксистсько-лєнінського вчення, хоча свого часу Каганович нібито пропонував ввести термін «сталінізм». Він вважав за більш відповідну для себе роль дру-

гої особи після Леніна, його учня й послідовника, виконавця його заповітів. Це може здатися виявом скромності в самооцінці, але така парна система вождів насправді має глибоке коріння в міфологічній свідомості. Аналогічно формувалися уявлення про пари «Маркс — Енгельс», в роки революції — «Лєнін — Троцький». Така пара, в якій один вождь є духовним родоначальником, а другий — його практичним і дійовим дублером, знаходить паралелі і в уявленнях сивої давнини (бог — творець порядку і бог — грізний охоронець порядку), і в повсякденній культовій практиці (священик, який надає культовим діям харизми святості, і диякон-виконавець, який реально здійснює культові дії). Сталін, вихованець духовного закладу, тонко відчував механізми віри та міфології і прагнув бути в уявленнях мас грізною для непокірних, благодатною для вірних, легендарною, міфічною істотою, яка здійснює заповіді істоти ще більш легендарної та міфічної. Свого сина одного разу він повчав: «Ты думаешь, ты Сталин? Ты думаешь, я Сталин? Сталин там!» — і він вказав пальцем кудись нагору. «Культ особи» Лєніна і Сталіна був елементом міфології тоталітарного режиму, невіддільним від його політичної структури.

Гранична жорстокість, тотальна влада над кожним громадянином держави є лише виразом цілісної природи комуністичного тоталітаризму; близькість її ідеологічних засад до архаїчних міфологічних структур демонструє сутність цієї системи — спрощення, примітивізацію всіх суспільних механізмів. Насильство мало замінити складні ме-

ханізми саморегуляції, що їх виробила людська історія в економічному, політичному та духовному житті. Комунізм формулює прості й зрозумілі цінності — свобода людини як економічна незалежність від багатого, рівність всіх перед спільнотою в особі держави — єдиним власником, братство всіх людей («товаришів») як членів світової громади-комуни, — всіх, крім «ворогів народу». Реалізуються завданнями простими силовими методами, і створюється враження, ніби сдина перешкода в досягненні мети — слабкість економічної бази. Крім, звичайно, всюдисущого ворога. І головне завдання суспільства просте і ясне — перегнати Захід у виробництві продукції на душу населення. І перемогти ворога.

Хибно було б розглядати культурну історію СРСР лише як суцільний процес руйнування. Тоталітарний комуністичний режим створював певний тип культури. Йдеться про формування індустріальної цивілізації з новим науково-технічним потенціалом і новою роллю промислового міста в цілісній культурній системі.

Культура, створювана цим режимом, мала військово-промислове спрямування і спиралася на ті форми, які пізніше одержали назву військово-промислового комплексу. За роллю насильства і за спрямованістю на військові цілі ця культура була мілітарною. Гранично спрощуючи духовні, гуманітарні ціннісні системи, культура комуністичного тоталітаризму була зорієнтована на поширення науково-технічних знань та сцієнтистських цінностей в певних межах, визначених догматом про вищість марксизму-ленінізму над усіма видами суспільної свідомості й

*М.М. Боголюбов
і М.М. Крилов*

навіть над самою раціональністю. Проголошуючи себе спадкоємцями всіх прогресивних явищ світової культурної історії, зберігаючи у своїх гаслах всі високі слова світового гуманізму, більшовики відкидали загальнолюдські цінності і підпорядковували моральність «класовості і партійності», тобто нагальним інтересам ненаситної влади. Це зумовлювало глибоку внутрішню суперечливість комуністичної доктрини та ідеології. І завдяки цій суперечливості в системі культури тоталітарного суспільства співіснували як грубі пропагандистські підробки під культуру, твори з антигуманною спрямованістю, так і прагнення продовжити найглибші духовні національні та загальнолюдські традиції, — інколи свідомо розраховані на використання наявних ідеологічних можливостей. Зрештою, ця суперечливість і призвела комуністичну ідеологію до повного краху.

Україна в системі тоталітаризму

Мілітарна культура вимагала високої військової техніки і сильної загальної індустріальної та енерге-

*Роботи
по вивченню
атомного ядра
в Харкові, в УФТІ.
Генератор
постійного струму
на 1,4 млн вольт*

тичної бази. Як і Росія петровських часів, Росія сталінська хотіла б взяти від Заходу не його культурно-політичні підвалини, а техніко-утилітарні результати, і в роки першої п'ятирічки на промислових підприємствах Німеччини, Сполучених Штатів Америки та інших держав вчилися сотні радянських інженерів, у тому числі й українських. Промисловість, створювана на базі останніх досягнень світової науки і техніки, не могла спиратися на малописьменну робочу силу. Було зроблено рішучі кроки до введення загального обов'язкового початкового навчання (постанова ЦК ВКП(б) 1930 р., продубльована постановою ЦК КП(б)У). Школою була охоплена вся молодь України від 8 до 15 років. Того ж 1930 р. «інститути народної освіти» (ІНО) перетворені на інститути профосвіти, фізико-математичні та інститути соціального виховання (згодом педагогічні інститути), а 1933 р. відновлено Київський, Харківський, Одеський та Дніпропетровський університети.

За даними переписів, частка письмених серед людності України

віком від 9 до 49 років 1926 р. становила 63,6 відсотка, а 1939 р. — 88,2 відсотка, в тому числі серед чоловіків — 93,9 відсотка. На 1939 р. на 1000 чоловік населення України вищу освіту мали вже 8 і середню — 112 чоловік, тобто майже 1 відсоток населення мав вищу і більше 10 відсотків — середню освіту.

Загальне підвищення культурно-освітнього рівня населення СРСР відіграло велику роль у роки Великої Вітчизняної війни, оскільки створило можливості прискореної підготовки офіцерських кадрів. Порівняння кадрових можливостей СРСР і Росії в обох світових війнах показує, яку роль відіграло загальне підвищення культури. Царська Росія при населенні в 150 млн чоловік виставила армію в 9 млн, а Німеччина при населенні в 80 млн — армію в 11 млн чоловік! Військові представники Антанти при російському уряді ніяк не могли збагнути, чому така багатолюдна імперія неспроможна виставити додаткових військових формувань. А справа була в тому, що 20 відсотків новобранців були непридатні за станом здоров'я, а офіцерів не могли підготувати через відсутність для цього масової освітньої бази. На 1 жовтня 1914 р. в Росії було на фронті всього 38 тис. офіцерів. Під кінець війни було 136 тис. офіцерів, на фронтах загинуло 115 тисяч. Таким чином, Росія змушена була виставити не менше 250 тис. офіцерів, а потреби були ще більшими*. Що ж говорити про Вітчизняну війну, якщо, наприклад, у 1941 р. один збитий літак у нас припадав на 32 літаковильтоти і, отже, льотчик жив на фронті не більше місяця, а на підготовку його йшло не менше 6—8 місяців!*

Впродовж 1942 р. у військових учи-

* Див.: Клочко И. К вопросу о накоплении комсостава запаса // Вестник революции. — 1925. — № 3.

** Див.: Советские военно-воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — М., 1968.

лищах і на армійських окружних та фронтових курсах підготовлено 564 тис. офіцерів, повернулися до лав після поранень 180 тис. і призвані з запасу 42 тисяч; 26,5 тис. фахівців випустили академії та академічні курси. Це стало можливим лише завдяки освіченості молодого покоління і підвищенню рівня охорони здоров'я.

Розвиток служби охорони здоров'я уможливив у роки війни налагодження значно кращої системи військової медицини, ніж це було в російській армії в попередню війну, що дозволило зменшити людські втрати, і без того колосальні. Кількість лікарів на 10 тис. населення зросла на Україні з 1,8 в 1913 р. до 7,9 осіб в 1940 році. Мережа лікувальних закладів збільшилася в 2,6 рази, налагоджено було санітарно-епідеміологічну службу.

Хоча сталінське керівництво намагалось зосередити новобудови ВПК у глибокому тилу, на Уралі й за Уралом, Україна з її розвиненою міською культурою, ресурсами робочої сили, традиціями нової індустрії Півдня і Сходу, природними ресурсами та можливостями енергетики залишалася важливим регіоном індустріального будівництва, спрямованого на зростання державно-мілітарної міці СРСР.

У міській культурі України — а в містах напередодні війни жила вже третина населення — технічна, математична та природнича освіта займали важливе місце. В Україні розвивалися технічні науки — матеріалознавство, металургія, машинознавство, електротехніка, теорія та практика електрозварювання та інші. Розвивалися також математика та природничі науки. Серйозним центром світового значення став Ук-

раїнський фізико-технічний інститут у Харкові; тут розпочалися дослідження, які напередодні війни вивели СРСР на поріг відкриття атомної енергії. В Харкові на базі паровозобудівного заводу ще 1927 р. почалося будівництво центру танкової промисловості СРСР, в якому вже через 4 роки створено першу оригінальну конструкцію, а напередодні війни, 1940 р., — легендарний танк Т-34 з унікальним на той час дизельним двигуном. З іменем Є.О. Патона, видатного українського вченого і інженера-мостобудівника, пов'язані світові досягнення в галузі теорії й практики зварювання металів, які дозволили вийти на передові рубежі також і в танкових конструкціях.

Суспільство мало колосальну потребу в кадрах керівників установ та організацій, інженерів, вчителів, лікарів. Цю потребу воно задовольняло недостатньо якісно, але в масовому порядку, надаючи можливість людям із соціальних низів за державною підтримкою одержати необхідну освіту. Поняття «соціальні низи» тут можна вживати в прямому значенні слова, оскільки рядові громадяни країни були «низами» до революції й залишились «низами» в

Є.О. Патон біля танка, створеного із застосуванням автоматичного зварювання. 1944 р.

розумінні безправності та політично-культурної неосвіченості і після революції. Але з села, з міського простого люду вийшли наприкінці 30-х років свої інженери, командири-льотчики або танкісти, вчителі, лікарі, а дехто вибився і в партійні керівники чи директори підприємств. На відданість цих «висуванців», які за умов станової Російської імперії ніколи б не могли зробити подібної культурної чи адміністративної кар'єри, на ілюзію доступності «всім» вершин інтелектуального та політичного життя була розрахована популістська демагогія сталінського комуністичного керівництва. Тому не можна сказати, що комуністичне керівництво країни не мало масового опертя на терені України, як і в інших республіках СРСР, і трималось виключно на насильстві.

Не слід також скидати з рахунку привабливість загальних ідеалів соціалізму, які успадковували віковічні прагнення до справедливості і захисту бідних і пригноблених, збережені зокрема світовими релігіями. Перетворений на політичну релігію «марксизм-ленінізм» сприймався багатьма як ця одвічна віра в справедливість. Певною мірою це мало міжнародний характер і було виразом тієї глибокої кризи, в якій опинилося людство після Першої світової війни.

З утвердженням тоталітарного режиму Радянська держава стала імперією в буквальному розумінні слова, тобто абсолютною владою, не легітимізованою ідеологічними мотивами, — навпаки, тепер інтереси Держави виправдовували всю ідеологію. Ленінське «моральне все, що служить революції» непомітно пе-

ретворилося на «морально все, що служить Великій Державі». Не СРСР мав служити справі Світової Пролетарської Революції, а світовий комуністичний рух — Союзу РСР. Уже 1940 р., після захоплення країн Прибалтики, Сталін подумував про ліквідацію Комуністичного Інтернаціоналу, але не хотів робити кроків, що надто б демонстрували зближення з Гітлером. Комінтерн розпущено в роки війни без жодних ідеологічних проблем.

У ході Великого терору без широкого розголосу здійснено перегляд ставлення до Росії як державної та культурної традиції. Після смерті М. Покровського була піддана критиці його загальна історична концепція, згідно з якою сам вираз «російська історія» оцінювався з «класової пролетарської точки зору» як контрреволюційний. У частині, що стосувалася України, було засуджено оцінку Покровським гетьмана Хмельницького і приєднання України до Росії. Як писав дещо пізніше провідний на той час український історик М.Н. Петровський, «в творах Покровського і його «школи» визвольна боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гніту зведена, всупереч фактам, до «козацької революції», до «буржуазної революції», до «революції торгового капіталізму»; національно-релігійний гніт, прагнення українського народу до об'єднання з братнім російським народом, загальнонародний характер визвольної війни — все це Покровський і його «школа» замовчували, а особу Хмельницького оцінювали негативно». Хмельниччина оспівувалася як вираз прагнення українського народу до об'єднання з російським у єдиній державі в

¹ Петровський М.Н. Нариси з історії України. — К., 1940. — Вип. IV. — С. 8—9.

боротьбі з «головним ворогом» — Польщею. Щоправда, в довоєнний час ще підкреслювалося, що «Україна приєднувалась до Росії царської, де влада була в руках поміщиків-кріпосників, а також, що це приєднання в тодішніх конкретних умовах було для України найменшим злом»⁷.

Починаючи з 1935 р., реабілітовано слово «патріотизм», щоправда, поки що у варіанті «радянського патріотизму». Але вже в уславленні історичних подвигів російського народу бачимо той поворот до російського патріотизму, який було здійснено з початком Вітчизняної війни (фільм С. Ейзенштейна «Олександр Невський», 1938 р.). Олександр Довженко був запрошений на бесіду із Сталіним, уже маючи сценарій задуманого ним фільму «Тарас Бульба», але український національно-патріотичний задум Довженка Сталіну не сподобався, і він порадив режисеру створити фільм про комдива Миколу Щорса (фільм вийшов 1939 р.). Того ж 1939 р. поставлено виставу за п'єсою О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», за що автор одержав Сталінську премію і був прийнятий до лав ВКП(б).

Упродовж часу, коли остаточно утверджувався в Радянському Союзі надзвичайно жорсткої форми комуністичний тоталітаризм, українська національна культура зазнала важких втрат. Майже повністю була винищена та національна інтелігенція, яка сформувалася на початок ХХ ст., зокрема розстріляна й розсіяна по таборах ліва художня інтелігенція, яка свого часу активно підтримала революцію. Літературу, мистецтво, всю гуманітарну культуру зведено до примітивного рівня. Ті

нечисленні українські поети й письменники, яких проминув терор, упродовж довоєнного часу видають поетичні збірки, прозові та драматичні твори, як правило, надзвичайно політизовані, позбавлені живого почуття і тієї майстерності, що властива їм власним і ранішим, і багатьом пізнішим творам.

Утвердження тоталітаризму означало ліквідацію вільних літературно-мистецьких об'єднань і створення унітарних організацій, повністю підконтрольних партії та державі. Ці організації — так звані «творчі спілки» — відігравали роль міністерств у різних галузях культури, їх керівництво фактично призначалося партійними органами, хоча формально обиралося відповідними з'їздами, і здійснювало ідеологічний і фаховий контроль. Діяльність «творчих спілок» відбувалася в атмосфері бундючних парадних з'їздів, декад, ювілеїв, виставок тощо і тихих закулісних інтриг, нерідко з трагічними політичними наслідками.

З середини 30-х років почалась епоха сталінського пропагандистського кіно. «Багата наречена» (1938 р.) та «Трактористи» (1939 р.), поставлені І. Пир'євим силами «Українфільму» (з Київська кіностудія) разом з Мосфільмом, стали типовими стандартними кіномелодрамами з неймовірно щасливим кінцем, де особисте щастя невіддільне від щастя всесоюзного.

Про якесь осмислення та світоглядне переживання трагедій і надій епохи годі й говорити в суспільстві, де все духовне життя стало пропагандистською прикрасою тоталітарного режиму. Цей прикрашальний характер мистецтва добре ілюструє музичне й театральне життя, яке

⁷Петровський М.Н.
Нариси з історії
України. — С. 7.

планувалося в такий спосіб, щоб були збережені пристойні пропорції між українською класикою (в частині, дозволеній для демонстрації), світовою та російською класикою і новітніми ідейно і художньо «витриманими» творами. В музиці працюють видатні композитори, які спираються на основу, закладену М. Лисенком; музична творчість теж введена в строгі рамки (стаття в «Правді» «Сумбур замість музики», 1936 р., спрямована проти глибокої й оригінальної, помірковано авангардної музики Д. Шостаковича).

Найбільше, що дала Україна радянській літературі в тридцяті роки, — це російськомовні твори, які мали велике ідеологічне значення: «Педагогічна поема» А. Макаренка та «Як гартувалася сталь» М. Островського. Це, власне, не література, а людські документи, що мали вплив на суспільство: перший — як платформа виховної діяльності, другий — як приклад самовідданого служіння комуністичній ідеї.

Абсолютну відданість ідеї та «генеральній лінії партії» ілюструє життя Миколи Островського, хлопця з Шепетівки, який піднявся з нижчого рівня соціальної ієрархії, з принижених «кухарчиних дітей» до досить значного партійного функціонера. Паралізований і приречений на повільне вмирання, він знаходить сенс і радість життя в єдино доступній йому діяльності — письменницькій. Що письменницька творчість при цьому перетворювалась на різновид партійної роботи, популяризаторів творів Миколи Островського мало турбувало; але в цьому слабкому з літературного погляду творі було щире почуття подолання немічності й смерті силою духу.

Методику переростання особистого, індивідуального інтересу, примітивного й асоціального, дитини та молоді людини, спотвореної громадянською війною та руїною, через залучення до інтересів малого колективу і далі, в напрямі інтересу загальногромадського, патріотичного і комуністичного розробляє Макаренко. Твір і досвід його тим привабливіші, що він був дійсно безмірно талановитий як педагог, при цьому щедро наділений високими людськими якостями. Можемо побачити потворний відповідник педагогіці Макаренка в тих «виховних» нормах, що склалися в радянських «виправно-трудовах» таборах. Колективна відповідальність, жорстка залежність особистої долі від результатів власної праці та спрацьованості колективу — ця методика, розроблена на будові Біломорканалу, яскраво схарактеризована О. Солженіциним в «Архіпелагу ГУЛАГ». Здається неймовірним, що нелюдські механізми придушення індивіда через колективну відповідальність мали паралелі в дійсно гуманістичному макаренковому досвіді прориву через жорстокий егоїстичний індивідуалізм до спільного інтересу, відповідальності та людського співчуття.

Україна в Другій світовій війні: культурно-політичні перспективи

Радянсько-німецька війна зберігає по праву назву Великої Вітчизняної, хоч змінився зміст слова «вітчизняний», — війна велася не за свободу лише, а за саме життя українського народу.

Події такого масштабу, як світова війна, мають вселюдський історич-

ний сенс. У такому тлумаченні Друга світова війна була справедливою і визвольною з боку антифашистських сил. Перемога нацистів означала б падіння людства в небачене варварство; перемога антифашистського блоку врятувала від винищення й рабства цілі народи, в тому числі український, і в кінцевому підсумку зміцнила світову демократію. Ідейними результатами перемоги над агресивним тоталітарним націоналізмом були Декларація прав людини, яку змушений був підписати і комуністичний тоталітарний уряд, та Нюрнберзький процес над військовими злочинцями, що, по суті, став процесом над будь-яким тоталітаризмом.

Перед західними демократіями після приходу Гітлера до влади постала дилема — підтримка фашизму проти комуністів або підтримка комуністичної диктатури проти фашизму. Вибір був нелегкий, і обрати курс на союз із СРСР змусила Захід реальна природа «держав осі», а не ті чи інші концепції європейських політиків або дипломатичні хитрощі Сталіна. Нацизм претендував на роль єдиного представника європейської цивілізації і будь-яку політичну й расову та національну толерантність тлумачив як спробу єврейства оволодіти світом і знищити німецьку націю — вищу расу людства. Для нього втіленням «світової загрози» були як ліберальні демократії Заходу, так і комуністичний інтернаціоналізм, що нібито лише прикривав єврейське панування. З іншого боку, наступ фашизму змусив комуністичні партії Заходу — спочатку всупереч офіційному курсу керівництва Комінтерну — виступити в союзі з

лівими та центристськими силами на захист «буржуазної» демократії, оскільки перемога ультраправих загрожувала самому існуванню комуністів. Цей поворот був позначений вступом СРСР до Ліги Націй в кінці 1934 р. і проголошенням гасла «народного фронту» VII конгресом Комінтерну 1935 року.

Наскільки при цьому цинічними були розрахунки Сталіна, показала різка зміна його політики 1939 року. Роздратований спробами західної дипломатії зупинити нацистську агресію насамперед військовою міццю СРСР, Сталін не тільки пішов на змову з Гітлером, а й політично та ідейно підтримав країни фашистського блоку проти демократії, зрадив ліві і антифашистські сили, що покладали на СРСР всі надії. Знову ж таки не внаслідок його підступності, а ходом реального розвитку подій головною військовою силою блоку демократичних держав після 1941 р. стали збройні сили СРСР. Якщо не єдиною, то принаймні головною прогресивною історичною місією російського комунізму виявилася його військова роль у боротьбі світової демократії проти фашизму.

Слід зазначити, що в результаті ганебної акції 1939 р. Росія реалізувала одну з історичних цілей української національної політики — воз'єднання Східної та Західної України в єдиному політичному утворенні. Це був ще один, найбільш мажоритарний приклад зазначеного Драгомановим історичного парадокса — розв'язання імперським поневолювачем національних завдань України. Вимріяна «злука» українських земель дійсно сталася після 17 вересня 1939 р., але цей акт

настільки трагічний, що урочисто його відзначати було б блюзнірством. Населення Західної України щиро вітало Червону Армію і Радянську владу, та невдовзі відчуло, що потрапило в умови бідності й гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі, — незважаючи на утвердження україномовної освіти, науки і культури.

Що ж до загального питання, що краще — фашизм чи комунізм, то на нього неможливо відповідати абстрактно. Нацизм був ворогом Німеччини і німецької культури — для того, щоб принизити свою країну до такої цивілізаційної нищості, яку являв собою нацистський режим, не обхідна була брутальна і вульгарна руйнація високої гуманістичної німецької традиції. Російський комунізм приніс громадянам комуністичної імперії, мабуть, більше страждань, ніж нацизм — громадянам Німеччини, визнаних «арійцями». Проте нацизм для «неарійців», для рабів Рейху, доля яких чекала й українців, був незмірно жакливіший, ніж комунізм для народів СРСР і нацизм для німців. Українському народові довелося вибирати між одним і другим тоталітаризмом, і він мусив вибрати комуністичний.

Україна була окупованою Німеччиною територією впродовж двох (на сході) — чотирьох (на заході) років. Це — короткий, але цілком самостійний період її історії, тим більше, що тягнувся він для нових підданих Німеччини, здавалось, безконечно, і не всім і не одразу було ясно, що це — період тимчасової окупації.

Переважна територія України входила до так званого Райхскоми-

саріату «Україна» з центром у Рівному. Частина українських земель була віддана васальним Угорщині (Закарпаття) та Румунії («Трансїстрія» — територія між Дністром та Бугом з Одесою), Галичина ввійшла окремим «дистриктом» до складу Генерал-губернаторства з центром у Варшаві. Режим у дистрикті «Галичина» відрізнявся від режиму на території Райхскомисаріату «Україна». Всі окуповані східні території управлялись міністерством на чолі з А. Розенбергом. Території Лівобережжя становили тили вермахту і знаходились під безпосереднім армійським управлінням через польові та місцеві комендатури.

Плани нацистів щодо завойованих територій і, зокрема, щодо України ніколи не були таємницею. Закон про статус «неарійців», «особливо євреїв», але зовсім не виключно євреїв, прийнято в Німеччині ще 11 квітня 1933 р., а слов'яни не могли претендувати на статус арійців. Деталі нацистських планів не розголошувалися, але їх реалізація почалася одразу після встановлення окупаційного режиму. Згідно з директивою «Барбароса» (планом війни проти СРСР), здійснення «спеціальних завдань по організації політичного управління» було покладено на Райхсфюрера СС. Вермахт узяв на себе участь у виконанні цих «спеціальних завдань»: в травні—червні 1941 р. двома директивами — наказом про воєнну підсудність у зоні дії «плану Барбароса» і «наказом про комісарів» — всі особи, запідозрювані у ворожих діях, зокрема комуністи, комісари та євреї, підлягали розстрілу без суду та слідства.

В основу «організації політичного управління» було покладено «гене-

ральний план «Ost», розроблений під керівництвом Райхсфюрера СС Гімлера. В СС існувало «управління планування землями, включеними до німецької імперії», на чолі з оберфюрером Конрадом Майєр-Гетлінгом. Опрацювання деталей генерального плану і листування Гімлера та Майєра-Гетлінга продовжувалось до квітня 1943 року. Згідно з планами «майбутньої реконструкції Сходу», 31 млн чоловік упродовж 30 років мали бути виселеними на землі південніше Уралу. Залишалися в Україні лише особи, визнані расово придатними до понімечення. Україна розглядалась як виключно сільськогосподарська колонія Німеччини, і окупанти не здійснювали серйозних спроб відновити українську промисловість. Земля повинна була залишитися власністю Райху і передаватися в оренду або у власність тільки німцям. Планувалося мати близько 15—20 відсотків господарств по 250 га і решту — по 40—100 га. Тимчасово було збережено колгоспи під іншими назвами; не було, звичайно, й мови про повернення власності на землю українським хазяям. На понімечення сіл відводилось 5 років, міст — 10 років. Будинки в спорожнілих українських містах мали надаватися безоплатно німецьким колоністам. Особами самостійної праці й вільних професій могли бути тільки німці. На виконання цих планів у Райхскомісаріаті «Україна» була заборонена діяльність будь-яких шкіл, навіть початкових, а також культурно-просвітніх організацій, театрів тощо.

Винищення євреїв і комуністів почалося одразу після захоплення території України. Здійснення «акції»

було покладено на оперативні групи СС — «Einsatzgruppen», підтримувані бригадами військ СС (Waffen SS) та поліцейськими батальйонами, сформованими з добровольців — військовополонених та місцевих жителів. Чисельність усіх чотирьох айнзатцгруп (дві з них діяли на території України) становила всього 3 тис. чоловік, і в числі учасників кривавих розстрілів і катувань на Україні було значно більше місцевих поліцаїв, ніж німців. Так, розстріли ста тисяч євреїв (половину з яких становили діти) в Бабиному яру в Києві з 29 вересня по 3 жовтня 1941 р. здійснювала група чисельністю в 1200 чоловік, з яких 150 німців (зондеркоманда 4а), решта — два поліцейські батальйони і «Буковинський курінь». Такий поліцейський батальйон, сформований на Україні, палив пізніше білоруську Хатинь. Щодо цивільної адміністрації Райхскомісаріату та органів, підпорядкованих фельд- і ортскомендатурам, то переважна більшість службовців була, звичайно, місцевими жителями, заміна яких німецькими чиновниками, згідно з планом «Ost», була можлива тільки після війни.

Участь колаборантів українського, російського чи польського походження в катуваннях і вбивствах як євреїв, так і з тих чи інших конкретних мотивів — українців, росіян, поляків і т. д., не становить моральної чи правової національної проблеми: вони підлягали суду й покаранню як добровільні учасники військових злочинів. При цьому судили колаборантів, принаймні формально, не за сам факт участі в німецькій адміністрації, а за конкретні вчинені ними злочини. Національної відпові-

дальності за злочини колаборантів український народ не може нести — їх мали нести і в більшості понесли конкретні особи, незалежно від їх походження. Як правило, це були навіть не фашисти, агресивні націоналісти, антисеміти за переконаннями, а брудні асоціальні елементи, примітивні егоїстичні істоти, часто з садистськими нахилами, нарешті, брутальні кримінальні злочинці. Вищезгадані євреї на окупованій території маса мирного населення не могла перешкодити так само, як і вищезгадані етнічно «своїх» військовополонених у концтаборах, і звинувачення на адресу українського народу в тому, що він, у цілому, в більшості чи значною частиною, байдуже спостерігав жахи розправи над цілою нацією, не мають ґрунту.

Окупація коштувала Україні близько 5 млн життів її мирного населення, і в землю України однаково лягли її діти всіх націй без розбору. Проте існувала і принципова різниця: за відміну від українців та представників інших націй, євреїв і циган винищували за саму приналежність до етносу, і цей масовий геноцид з етнічних мотивів мав би бути предметом особливої скорботи й особливого трауру тих, хто вижив, перед пам'яттю тих, життя яких вони не зміogli зберегти.

Становище в «дистрикті Галичина» було дещо легшим, ніж у головній частині України. Тут у Кракові був сформований так званий Український Центральний Комітет на чолі з відомим географом та етнографом, доцентом Краківського університету, професором УВУ в Празі (з 1940 р.) і пізніше — Мюнхені Володимиром *Кубійовичем* (1900—1985 рр.). УЦК очолював мережу українських

допомогових комітетів, які на терені Генерал-губернаторства мірою можливостей здійснювали захист інтересів українського населення. Зокрема, за підтримки УЦК на терені «дистрикту» діяли навіть українські гімназії (натомість польська освіта суворо переслідувалась). У Львові, а з 1944 р. у Відні діяло Українське видавництво, головним редактором якого був філософ *Микола Шлемкевич* (1894—1966 рр.). У Львові виходив місячник «Наші дні», що друкував твори українських літераторів. Якщо в Києві 1941 р. спроби створення двох театрів негайно закінчилися їх закриттям — театру ім. Садовського після генеральної репетиції вистави «Гетьман Дорошенко» за драмою Л. Старицької-Черняхівської, театру ім. Затиркевич-Карпинської після прем'єри «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, то у Львові успішно працював оперний театр, організований В. Блавацьким. Організатори спілки українських письменників у Києві, активісти ОУН(м) *Олена Теліга* та інші були розстріляні в тому ж Бабиному яру.

Діяльність УЦК не можна однозначно схарактеризувати як колаборантство, хоча допомогова праця вимагала лояльності та компромісів. Проте активна участь в організації дивізії СС «Галичина» 1943 р. не може бути розцінена інакше, як військове співробітництво з німецькою владою, і відображає політичну обмеженість галицького націоналістичного консерватизму.

В уявленні політиків правого націоналістичного кола ситуація 1941—1945 рр. принципово не відрізнялась від ситуації часів Першої світової війни. Завдання української громадськості, на їх думку, полягали

в створенні громадсько-політичного центру та хоча б невеликих національних частин у німецькій армії, що могли б за сприятливих умов перетворитися на осередок української державності й українського війська. Ці настрої підтримували з дивовижною послідовністю також керівники ОУН на чолі з А. Мельником упродовж усієї війни.

На відміну від націоналістів-угодовців, які чекали визнання Гітлером бодай найскромнішої української автономії, ОУН Бандери намагалася поставити німців перед фактом утворення українського державного осередку та українського війська. Бандера вперто боровся за утворення незалежної української держави тоталітарного типу, подібної до Словаччини Тісо чи Хорватії Павеліча, яка брала б самостійну участь у війні на боці Німеччини. Українські батальйони «Нахтігаль» і «Ролянд», що ввійшли на Україну разом з німецькою армією, бандерівці розглядали як свою військову частину, німці — як карально-поліцейську. Згодом ці батальйони було розформовано, їх склад увійшов до поліцейського батальйону, служив на терені Білорусі, знову був розформований і більшість його вояків разом із командиром Р. Шухевичем пішла до утвореної 1943 р. Української Повстанської Армії (УПА).

Увечері 30 червня 1941 р. в домі львівської «Просвіти» на площі Ринок керівники Проводу ОУН(б) зібрали представників громадськості й проголосили утворення самостійної Української держави. Бандера та інші члени Проводу були згодом заарештовані, а восени почалися масові арешти як мельниківців, так і бандерівців. ОУН проводила

підготовку партизанської війни, спрямованої як проти німців, так і проти Червоної армії.

Можна вважати великим прорухом нацистів їх відмову від співпраці з українськими радикальними націоналістами, небажання спиратися на громадські культурні сили, які залишилися на окупованій території і прагнули якимось організуватися. Між тим в окупованих містах залишилося чимало яскравих особистостей і відомих імен. Уцілів один з найближчих співробітників Хвильового, співзасновник і неодмінний секретар ВАПЛІТЕ Аркадій Любченко (1899—1945 рр.), що працював 1941—1942 рр. в харківській газеті «Нова Україна». Там же друкувався Анатоль Гак (І.Я. Антипенко, 1893—1980 рр.), фейлетоніст, який був заарештований разом з Остапом Вишнею та Сергієм Пилипенком і звільнений перед війною. Відомий поет Тодось Осьмачка (1895—1962 рр.), що врятувався завдяки вмій симуляції божевілля, переїхав 1943 р. до Львова, писав до «Львівських вістей» та «Наших днів». Там же, у Львові, опинився колега Осьмачки, Косинки, Плужника Іван Багряний (І.П. Лозов'яга, 1907—

*В. Кричевський.
Интер'єр хати,
с. Перевіз.
1939 р.*

1963 рр.), двічі заарештований як «куркульський поет»; виданий ним 1944 р. авантюрний роман «Звіролови» користувався пізніше шаленим успіхом і був перекладений багатьма мовами. Згаданий актор і режисер із «Березілі» Володимир *Блавацький* (Трач, 1900—1953 рр.), який повернувся у Галичину ще в 30-ті роки, разом з іншим колегою Курбаса Йосипом *Гірняком* ставив у Львівському оперному театрі 1942—1944 рр. цікаві вистави, в тому числі з репертуару Курбаса. Опинилися в окупації, а потім і в еміграції в Німеччині брати Василь і Федір *Кричевські*, видатні українські художники; особливо визначною особистістю був старший, теоретик мистецтва, маляр, архітектор, скульптор і графік, автор пам'ятників Коцюбинському в Чернігові (1931 р.) і Грушевському в Києві на Байковому кладовищі (1936 р.). Федір повернувся після війни в Україну. В Києві залишився брат Миколи Зерова Михайло (псевдонім Орест, 1901—1963 рр.), теж поет-неокласик (його старший брат Дмитро Костянтинович, академік-ботанік, перебував у цей час в евакуації); син В. Стефаніка Юрій працював в Українському видавництві, сестри Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк та Ісидора Косач-Борисова, які повернулася перед війною з заслання, брали участь у зборах громадськості в Києві 1941 р., де було засновано Українську національну раду.

Емігрантські кола готували утворення цієї Ради ще перед війною; планувалося поставити на чолі її Агатангела Кримського, але він з початком війни був арештований і десь у січні 1942 р. розстріляний НКВС (очевидно, про всяк випадок, бо якісь контакти опального семидесятирічного ака-

деміка з закордоном малоімовірно). У Львові на чолі Української національної ради став старий Кость Левицький, колишній лідер націонал-демократів, чудом звільнений з тюрми НКВС; почесним головою обрано митрополита Андрія кардинала Шептицького. Комітет рознущено німцями на початку 1942 року. В Києві головою ради, утвореної за ініціативою ОУН (мельниківців), став М. Величківський, колишній ректор Політехніки; рада теж незабаром була розпущена. Якусь подобу громадсько-політичного центру утворювали діячі, які час від часу підписували різні прохання до німецьких властей, — А. Шептицький, А. Мельник, М. Величківський, колишній бургомістр Харкова О. Семененко, генерал армії УНР М. Омелянович-Павленко, колишній голова Директорії А. Лівіцький. Проте нацистське керівництво не бажало мати жодних справ з представниками «неарійської» нації, приреченої на виселення, винищення та анімечення.

Очевидна тупість нацистського керівництва в політиці щодо України — не помилка Гітлера чи його прибічників, а невід'ємна складова расистського світогляду та агресивної націоналістичної стратегії й тактики. Розбіжності між Розенбергом, який наполягав на співпраці з українськими націоналістами (щоправда, не з ОУН, а з групою Скоропадського), і Гімmlером та райхс-комісаром України, невігласом-катом Еріхом Кохом, які ставились до українців як до робочої худоби, мали тактичний характер. Тільки після Сталінграда Гітлер почав неохоче робити якісь кроки до співробітництва, і тільки 23 лютого 1945 р. Розенберг, міністр уже не існуючих

«східних територій Райху», проголосив головою «Українського комітету» генерала П. Шандрука та його заступниками — В. Кубійовича і О. Семененка. Було утворено під командуванням П. Шандрука дивізію, яка називалась «14 Гренадерська дивізія СС (галицька №1)»; Шандрук самовільно змінив її назву на «Першу українську дивізію». Вона брала участь у боях в Австрії й здалась у полон союзникам.

Зміни настроїв у широких верствах громадськості Галичини відобразив Андрій кардинал Шептицький. У вересні 1939 р. він вітав телеграмою Сталіна з возз'єднанням України, що відбивало щирий ентузіазм західних українців у перші часи після визволення від Польщі. Влітку 1941 р. він вітав телеграмою Гітлера — теж цілком щиро. Напередодні вступу німців до Львова, 28 червня, митрополит приймав львівського рабина, а 1 червня в посланні до глави проголошеної бандерівцями Української держави Ярослава Стецька висловлював надію на мудрість і справедливість держави і на опіку всіх її громадян, незалежно від національності та соціального походження. 19—31 серпня 1942 р. митрополит, після більш ніж річної перерви, пише листа до папи Пія XII, в якому чітко видні антинімецькі й антинацистські настрої: «Щонайменше вже від року немає дня, у якому не звершувались би найогидніші злочини, вбивства, грабунки, крадіжжі, конфіскації й насильства. Першими жертвами є євреї...»⁷

Відомий український письменник Улас Самчук, редактор тижневика «Волинь», що виходив у часи окупації, писав тоді: «Становище, в якому знаходимось ми, українці, тяжке подвійно. Ми всі без винятку є

свідомі того й коли все-таки говоримо про якісь відрадніші можливості, то беремо їх у понятті відносному. Відносному у порівнянні до того, що лишилось за нашими плечима і чого ми вже були свідками... Наша ціль дуже виразна. Витримати морально, не випустити з рук ініціативи у справах, які торкаються нас безпосередньо»⁸. Проте ініціатива належала окупантам. І коли заарештований і знову випущений німцями Самчук писав з гіркою про те, що речі у нас зроблені абияк, а не по-європейському, і життя як не-життя, і мова як не-мова («Київський українець в масі не має свідомості, ані національної, ані навіть людської»), то це не могло знайти у «київського українця» розуміння. То не був час дорікань щодо культури мови й побуту.

Надії переважної більшості українського населення були звернені на схід, туди, де на фронтах важкої війни виконували виснажливу й смертельно небезпечну солдатську працю сини, брати, батьки, чоловіки, наречені тих, хто залишився на окупованій землі. Розмови про систематичні «зради» українців на фронтах, масову здачу їх у полон і навіть перехід на бік німців цілими частинами не мають жодних підстав. Величезна кількість військовополонених 1941 р. була насамперед наслідком нездатності командування Червоної армії вести війну на рівні вимог часу — до осені 1941 р. кадрові з'єднання були здебільшого розбиті, й довелося формувати армію, зокрема танкові та авіаційні з'єднання, наново. Хоча мобілізовані колгоспники не мали бажання вмирати за Сталіна й соціалізм, впродовж літа якраз Південно-Західний фронт — на відміну від Західного та Північно-Західного — не

⁷ Діагоги. Бюлетень. — Єрусалим, 1988. — Ч. 17—18. — С. 35.
⁸ Самчук У. Ясно і виразно // Волинь. Ч. 28, 28 грудня 1941 р. Цит. за: Власенко-Бойцун А. Улас Самчук як публіцист // Слово. 36. 12. — Об'єднання українських письменників «Слово». — 1990. — С. 122—123.

зазнав серйозних втрат, і тільки катастрофа під Кисвом принесла сотні тисяч полонених. Найкращим вихователем радянського патріотизму виявились нацисти, і скоро всі вже знали, що чекає червоноармійців у полоні.

На схід виїхали в евакуацію тисячі робітників, інженерів, членів їх сімей. Евакуйовано було 3,5 млн кваліфікованих працівників господарства та адміністрації. Втративши величезні території на заході країни, СРСР добивався військово-технічної переваги над Німеччиною приблизно з таким же співвідношенням економічних ресурсів, яке мали Росія та Німеччина в роки Першої світової війни і яку мала країна напередодні п'ятирічок. Тільки досягнення в технічній та науковій культурі, тільки неймовірне напруження сил і дозволило десь 1943 р. добитися переваги над ворогом на землі і в повітрі.

На схід було евакуйовано й кращі гуманітарні сили України — її поетів, письменників, митців, нау-

ковців. Не можна чекати, щоб за таких умов, коли всі почуття, здавалося б, гранично спрощено, а митецька праця прирівнена до солдатської, народжувалися дійсно значні витвори культури. А все ж багато хто з інтелігентів, у тому числі українських, згадував пізніше роки війни як світлі й навіть вільні роки. Бо те, що писалось тоді на замовлення часу, писалось щиро.

В далекій евакуації ще ближчою й ріднішою ставала Україна, і до неї зверталися найвідвертіші поетичні рядки. Тоді пише Сосюра вірш «Любіть Україну», пише схвильований поетичний цикл «Україно моя!» Андрій Малишко, пише сповнені тугою за рідною землею поезії Леонід Первомайський, а Максим Рильський починає поетичну «Мандрівку в молодість», прокладаючи тим самим, хоча б і нетривкі, містки між національним сучасним і минулим. І, нарешті, тоді визрівають сповнені палкого українського патріотизму твори Олександра Довженка — кіноповість «Україна в вогні» та п'єса «Нащадки запорожців». Не могли не думати і — хоча між своїми, хоча потихеньку — не говорити про причини поразок 41-го, а вже тоді і про 37-й, і про 33-й. Може, далі всіх заходив Олександр Довженко, який в одній приватній розмові 1942 р. прямо сказав: «Таки догадалися: пересіли з брязкотливого інтернаціонально-космополітичного шарабана на вірних коней доброго старого патріотизму»⁴.

В перший період війни Сталін закривав очі на український патріотизм, намагаючися використати все для повної мобілізації сил. Характерно, що ще 1943 р. до членів ВКП(б) безпосередньо, без кандидатського

⁴Цит. за: Новиченко А. Поетичний світ Максима Рильського. (1941—1964). — К., 1993. — С. 11.

стажу, було прийнято М. Рильського і П. Тичину (на пропозицію М.С. Хрущова, очевидно, схвалено Сталіним). Зміна орієнтирів настала після Сталінграда, коли окреслювалися горизонти перемоги.

З весни 1943 р. Сталін починає виношувати плани створення світової держави. Переламним моментом стала секретна постанова Державного комітету оборони «Про затвердження заходів щодо покращення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР», підписана Сталіним 5 червня 1943 року. Тут було сформульовано завдання політики держави на тривалу перспективу. СРСР ідеологічно й політично ставав Великою Росією. Зокрема, планувалося спиратися на Російську православну церкву; Москва мала стати світовим релігійним центром православ'я. Восени у Сталіна відбулась нарада спільно з православними ієрархами, на якій були розв'язані питання відновлення церкви, виборів патріарха тощо. В пресі Московського патріархату з'явився вираз «Москва — третій Рим».

Старий добрий патріотизм було дозволено тільки в російському варіанті. Щоб роз'яснити це українцям, 1944 р. було підготовлено жорстоку «виставу». На Політбюро було «обговорено» питання про «помилки» Олександра Довженка. На засідання, в ході якого з різкими звинуваченнями виступав і Сталін і яке закінчилося бадьорим резюме Берія: «Будем вправлять мозги!», для науки були запрошені П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан та О. Корнійчук. Після цього О. Довженко, який був найближчим до націонал-комуністичної ідеології, фактично ізольований від україн-

ської культури. Було сформульовано стандарти політичних звинувачень, які відтепер пред'являлися діячам української культури при найменшій нагоді.

До України Сталін ставився з особливою недовірою. Україна опинилась під підозрою як нація, що перебувала на окупованій території. Мало важило те, що на Україні були сотисячне підпілля і півмільйонна партизанська армія. Мало важило й те, що Україна була вщент зруйнована окупантами, вкрита згарищами, зазнала тортур і вбивств без ліку. Пізніше, в доповіді про «культ особи», Хрущов говорив з приводу сталінської політики масових переселень народів СРСР: «Українці уникли цієї долі тому, що їх надто багато і нікуди було вислати. А то він би і їх виселив»^{*}.

Культура України в повоєнній тоталітарній імперії

Повоєнний час починається зі славнозвісного сталінського тосту «за великий російський народ». Прикладом нової концепції можуть бути формулювання з офіційного підручника «Історії СРСР». Визначаючи, що «немає неісторичних, неповноцінних народів, що є лише різні щаблі в економічному та суспільно-політичному становищі існуючих народів», підручник проголошує намір показати «розвиток народів СРСР і передусім народу російського, який з найдавніших часів посів в історії людства почесне місце і звільнив народи, що живуть нині, від фашистського гніту»^{**}. Виняткова місія російської нації в світовій історії — ідея, що її прагне сполучи-

^{*} О культуре личности Сталина и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева // Неделея. — 1989. — № 11. — С. 11.
^{**} История СССР / Под ред. Б.Д. Грекова, С.В. Бакрушина и В.И. Лебедева. — М., 1948. — Т. 1. — С. 10.

ти з комуністичною доктриною Сталін у повоєнну пору.

Режисер С. Ейзенштейн 1945—1946 рр. працював над фільмом «Іван Грозний». Ось як, за спогадами виконавця головної ролі М. Черкасова, викладав суть нової історичної доктрини Сталін у бесіді з ним та Ейзенштейном:

«Говорячи про державну діяльність Грозного, тов. Й.В. Сталін відзначив, що Іван IV був великим і мудрим правителем, який зберіг країну від проникнення іноземного впливу і прагнув об'єднати Росію. Зокрема, говорячи про прогресивну діяльність Грозного, тов. Й.В. Сталін підкреслив, що Іван IV вперше в Росії ввів монополію зовнішньої торгівлі, додавши, що після нього це зробив тільки Ленін. Йосиф Вісаріонович зазначив також прогресивну роль оприччини, сказавши, що керівник оприччини Малюта Скуратов був визначним російським воєначальником, який героїчно загинув у боротьбі з Ливонією.

Згадавши про помилки Івана Грозного, Йосиф Вісаріонович зазначив, що одна з його помилок полягала в тому, що він не зумів ліквідувати п'ять великих феодальних сімей, які залишилися, не довів до кінця боротьбу з феодалами, — а якби він це зробив, то на Русі не було б Руїни... І потім Йосиф Вісаріонович з гумором зазначив, що «тут Іванові зашкодив бог»: Грозний ліквідує одне сімейство феодалів, один боярський рід, а потім цілий рік кається і замолює «гріх», натомість йому треба було діяти ще рішучіше! В кінці бесіди Йосиф Вісаріонович запитав, як ми думаємо закінчувати фільм. Я відповів, що, як і малюся на увазі за першим варіантом сценарію, фільм повинен закінчуватися лівонським

походом і переможним виходом Івана IV до моря. Іван IV в колі воєначальників, знаменосців та воїнів стоїть на березі моря, перед блискотливою хвилею. Збулася його давня мрія «побачити море синє, море дальнє, море руське», — і, вдивляючися в далечінь, він закінчує фільм словами: «На морі стоїмо і стояти будемо!». Тов. Й.В. Сталін посміхнувся і весело вигукнув: «Ну, що ж!.. Адже так і сталося, — і навіть трохи краще!..». Закінчуючи бесіду, Йосиф Вісаріонович побажав нам успіху».

Як бачимо, ідеологічна концепція імперії у Сталіна в повоєнні часи бере за зразок навіть не самодержавство Петра I, а несамовито жорстоку та агресивну імперію Івана Грозного. Художньо втілити цей кошмар було неможливо, намір не був реалізований, і Ейзенштейн був покараний.

Параноїдальний деспотизм Івана Грозного виправдовувався і в працях Покровського, схвалюваних Леніним, як нібито прогресивна диктатура дрібного дворянства і торговельної буржуазії. Але апеляція Сталіна до традиції Івана Грозного спиралася вже не на «класово-марксистські», а на великодержавні російські націоналістичні засади. Розрив з традицією шкіл Покровського і Марра стає повним у 1950 р., після виступу Сталіна в дискусії з мовознавства. Відкинута тезу про формування націй і національних мов на засадах «спільного ринку» і «буржуазних відносин», російська, українська та білоруська нації й мови розглядаються як результат розгалуження «єдиної давньоруської». Цю «єдину давноруську народність» дозволено було тлумачити як давню російську, але в жодному випадку не як давню українську.

* Черкасов Н.К.
Записки советского
актера. — М., 1953. —
С. 380—382.

Антикапіталістична й антибуржуазна ідеологія підпорядковується великодержавним цілям. Сталіна давно непокоїла та обставина, що радянські люди в ході переможної війни побувають в Європі і власними очима побачать «загнивання капіталізму», яке виявиться надзвичайно привабливим. Кампанія проти «схиляння перед іноземщиною», яка супроводжувала істерію російського націоналізму, тепер прийшла на зміну колишній «пролетарській солідарності». Було продумано систему ізоляціоністської політики, яка відрізала науку й культуру СРСР від співробітництва із Заходом.

Нарешті, протистояння з демократичними країнами Заходу і невпинна дискредитація ідей гуманізму й демократії неминуче набували антиінтелектуальної спрямованості. Характерно, що підписана СРСР при заснуванні ООН декларація прав людини залишалась десяти років страшною таємницею для радянських людей.

Радикальна переорієнтація ідеології та культури на великодержавні основи зустрілася з певними труднощами.

Після війни СРСР до «соціалістичного табору» ввійшли країни Центральної і Східної Європи, а після 1949 р. — Китай. Проквітнути всі ці держави в комуністичну Російську імперію було неможливо, а контролювати ставало дедалі важче, особливо після перемоги комуністичного режиму в Китаї. Непросто розв'язувались ці проблеми і в Європі. «Ось ворухну мізинцем — і не буде Тіто. Він злетить», — говорив якось Сталін Хрущову. «Скільки не ворушив Сталін не тільки мізинцем, але і всім, чим міг, Тіто не злетів», — говорив

Хрущов на XX з'їзді КПРС з явною зловтішністю* і, можливо, це почуття з'являлося раніше не у одного Хрущова. Російські націоналістичні орієнтації не годилися для «країн народної демократії», а підтримувати там місцеві націоналізми було небезпечно. Це стосувалося й внутрішньої політики, зокрема щодо України.

Повоєнний час був, можна сказати, часом глибокої безвихідної тотальної диктатури. Значною мірою вона трималася на ореолі Сталіна-переможця. Згадувати про поразки першого періоду війни можна було лише пошепки, домінувала тема непереможності радянського ладу. Страх сковував усіх підданих, час від часу політична поліція «пускала судоми», але такого жаху перед владою, як напередодні війни, вже не було. Переможцями почували себе не тільки Сталін, але і його генерали, і прості учасники війни. В серцях людей жевріли якісь надії на полегшення соціально-політичних умов; а потреба розширити ідейно-політичну базу режиму, зокрема на Заході, вимагала збереження антифашистських, демократичних та антивоєнних гасел. Режим не міг існувати без демонстративного терору, а ті розстрільні розправи, які здійснювалися після війни, були, як правило, таємними. Сталінський режим наближався до ще одного «великого терору», який загрожував і верхам, і низам.

Сталін відзначив своє сімдесятиліття 1949 р.; після війни він фізично сильно здав, давалися ознаки перенесений інсульт і постійне напруження, загострилися параноїдальні риси хворобливої психіки. Він дедалі частіше відсиджувався на своїй дальній дачі, рідше заїжджав на засідання уряду і Політбюро, навіть

заговорював кілька разів про можливий відхід від справ. У повоєнні роки дедалі більше відчувуються ознаки боротьби різних клків і угруповань в оточенні Сталіна. Проте на ділі Сталін пильно стежить за подіями в своїй імперії, до останніх хвилин тримає в своїх руках ініціативу великої й малої політики, стає дедалі небезпечнішим і для світу, і для своєї держави, і для безпосередніх виконавців його волі.

У владній тоталітарній системі — як нацистській, так і комуністичній — простежується певна подібність. Існує одноосібний диктатор (Сталін, Гітлер), існує офіційна «особа № 2», роль якої стає дедалі номінальнішою (Герінг, Молотов), існують заступники диктатора по партії — з політико-ідеологічних питань та з партійно-організаційних питань; останній діє в парі з керівником політичної поліції. Перед війною у ВКП(б) було утворено посади секретаря з ідеології — начальника управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) та секретаря з організаційних питань — начальника управління кадрами ЦК; ці посади обіймали відповідно А.О. Жданов і Г.М. Малєнков. Аналогічні посади в НСДАП займали Й. Геббельс та М. Борман. Борман так само «дружив» з Гімлером, як Малєнков з Берія. Кожен має свої інтереси, веде складні інтриги і ризикує життям. Але всі пристосовуються до хитроців та інтриг диктатора.

Сталін після війни був стурбований зрослим авторитетом і незалежністю своїх генералів, особливо найвидатнішого з них, заступника Верховного Головнокомандуючого — маршала Г.К. Жукова, який залишався командувачем окупаційними військами в Німеччині. На початку 1946 р. Жукова перевели до Москви, зааре-

штували велику групу військових, у тому числі й усе керівництво авіацією. В червні вищий генералітет збройних сил зібрали в Кремлі, і Жукову було пред'явлено шерех важких звинувачень, «підкріплених» свідченнями заарештованих генералів. За сценаріями довосного часу всі мали накинутися на жертву, яка з засідання потрапляла в камеру на Луб'янці. На цей раз, проте, агресивно поводили себе Берія (за посадою) і Каганович (за покликанням душі), а генерали реагували дуже мляво; Сталіну довелося обмежитися відправкою Жукова в провінційну Одеську військову округу, в Україну. Замість кривавої масової «змови військових» вийшла таємна кремлівська інтрига. Хоча МДБ на чолі з колишнім керівником військової контррозвідки, який зробив кар'єру в катівнях 1937 р., — В. Абакумовим, — продовжувало «працювати» над справою Жукова, з неї не вийшло подоби «справи Тухачевського». Справою військових і насамперед авіаторів скористався Жданов, — разом знято було міністра авіапромисловості, а Малєнков, який відповідав у роки війни за авіацію, потрапив у немілість і опинився в Середній Азії на два роки. Дещо втратив позиції і Берія, який зберіг тільки загальний контроль над органами безпеки по лінії уряду, натомість партійний контроль за «силовими структурами» покладено було на нового секретаря ЦК, ставленника Жданова, лєнінградця О.О. Кузнєцова. Смерть Жданова 1948 р. негайно змінила розстановку сил. Всі його люди були знищені в так званій «Лєнінградській справі», Малєнков повернувся на провідну посаду в партії і, як відомо, став на короткий час спадкоємцем Сталіна.

У парі Маленков — Берія більш сильною фігурою був Берія. Після його арешту і розстрілу 1953 р. була створена легенда про кривавого інтригана, відповідального мало не за всі злочини сталінської епохи. Насправді Берія, brutальний, жорсткий і розумний чекіст і партійний діяч, принципово не відрізнявся від свого оточення; після 1946 р. Берія зосередився насамперед на очолюваному ним «Комітеті № 1», що займався ядерною зброєю, і, судячи з відгуків фізиків-атомщиків, був добрим організатором робіт. МДБ очолювали вже не його люди, Сталін сам керував слідствами та ініціював арешти і повороти в таємній чекістській політиці. Після смерті Сталіна Берія виявився ініціатором перегляду деяких напрямів сталінської політики, зокрема в національному питанні; завдяки його втручання першим секретарем ЦК КП України вперше став українець за походженням. На пом'якшення комуністичної політики була спрямована й діяльність Маленкова, скинутого 1955 р. під жорстко сталіністськими гаслами. Комуністичні Борман-Гімлер грали в ревізіонізм, а Жданов, пізніше М.А. Суслов, проводили жорстку сталіністську комуністичну політику, поєднану з російським націоналізмом.

За нестерпних умов наростання духовного й політичного тиску, наближення жахів нового великого терору і, врешті, — ядерної війни, особливо складним було становище України.

Серія ідеологічних погромів організована була в 1946—1948 рр. А.О. Ждановим за ініціативою Сталіна. Його доповіді з «викриттям» різних «перекручень і хиб» у літературі, філософії, музиці та відповідні

постанови ЦК дублювалися в Україні, де негайно «знаходили» аналогії «ідейним збоченням», виявленим у Москві. Brutальні розноси Жданова в дусі партійно-комуністичної непримиренності та російського націонал-патріотизму були сповнені ненависті до інтелігенції та інтелігентності, прикритої звинуваченнями жертв у «формалізмі» та «відриві від життя».

В Україні підвалини повоєнної ідеологічної політики закладені серією постанов 1946 р. — «Про перекручення та хиби в «Нарисі історії української літератури», «Про журнали «Перець» та «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» тощо.

Першим секретарем ЦК КП(б)У з 1938 р. по 1951 р. був М.С. Хрущов. Росіянин за національністю, одружений з українкою із західної Волині і пов'язаний з українським партійно-бюрократичним середовищем та офіційною верхівкою інтелігенції, він був позбавлений якоїсь спеціальної упередженості щодо «українського буржуазного націоналізму». Як вірний сталінський губернатор, Хрущов провів в Україні 1938 р. чистку разом із найстрашнішими ежовськими катками. Добре знаючи вовчі норми придворно-бюрократичного життя кремлівського кола, Хрущов залишався людиною з переконаннями і з тими орієнтаціями, які Сталін з небезпечним гумором називав «народництвом». Господарська ситуація в Україні залишалась після війни дуже важкою, особливо у зв'язку з неврожасм 1945 та 1946 років. У березні 1947 р. для «зміцнення керівництва» українською парторганізацією надіслала Л.М. Кагановича (Хрущов був переміщений на другорядний пост голови уряду).

Каганович продовжив лінію на переслідування української національної самосвідомості, розпочату ще в час війни. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР», у якій йшлося про «серйозні помилки і перекирчування буржуазно-націоналістичного характеру», що містилися в головних публікаціях Інституту впродовж 1941—1944 рр., зокрема в публікаціях його директора члена-кореспондента АН УРСР М.Н. Петровського (1894—1951 рр.) «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) і «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській національній державі» (1944 р.). Офіційні пропагандистські тексти в дусі національного комунізму й радянського патріотизму, прийнятні у важкі воєнні часи, стали «перекирчуваннями» за нових умов.

В атмосфері переслідування «українського буржуазного націоналізму» 22 серпня 1947 р. літературні критики Є. Адельгейм та І. Стебун написали листа на ім'я Кагановича, де звинуватили керівників письменницької організації України А. Малишка та І. Неходу, а також шерэг письменників, у тому числі старшого покоління (П. Панч, І. Сенченко) в націоналізмі та антисемітизмі. Каганович вирішив покращити своє становище при сталінському дворі, показавши, як він ще здатний наводити порядок «залізом і кров'ю». З заяви Адельгейма і Стебуна він зробив справу про націоналістичне підпілля на Україні, очоливши його список М. Рильським і вклавивши в нього колишніх «хвильовістів» Ю. Яновського, П. Панча, І. Сенченка.

Пленум ЦК КП(б)У з порядком денним про націоналістичний ухил

у партії Каганович провести не встиг. Скликано було у вересні пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому з доповіддю виступив голова Спілки О. Корнійчук, а Каганович вигукував різні лайки й погрози з президії. Там уже були всі політичні оцінки, необхідні для великої розстрільної справи, включаючи «націонал-ухильництво». Характерне також поєднання звинувачень у націоналізмі із звинуваченнями в... абстрактному гуманізмі, космополітизмі і безпартійності. Ось рядки з критичної статті про поезію М. Рильського відомого партійного «літературознавця» М.З. Шамоти: «Качки, гуси, люди — всі вони діти природи. Всіх їх єднає весна... Звідси і філософське резюме — хвала землі, всесвітня честь людині... І це, звичайно, про всю землю і всяку людину. Поет зразу стає в позу космополіта, співця всіх епох і земель... В основі твору лежить біологічна, а не соціальна ідея». Звинувачення в «космополітизмі» та «біологізмі» були способом висміяти вічні людські цінності, навіть такі прості, як любов до природи — неодмінно треба було уточнити, що поет любить радянських качок і гусей!

Хрущову за допомогою Жданова вдалося добитися в грудні 1947 р. повернення Кагановича до Москви. Ініціатива сталінського бойового соратника виявилась невчасною.

Із скаргами на антисемітизм та перешкоди, що чиняться євреям при поверненні їх з евакуації, звертався до Молотова голова Єврейського Антифашистського Комітету С. Міхелс ще 1944 року. Наївні керівники ЄАК бачили в проявах антисемітизму результати впливу фашистської

* Шамота М.
У неокласичних
шатах //
Літературна газета. —
1947. — 16 жовтня. —
Цит. за: Новиченко А.
Поетичний світ
Максима
Рильського. — С. 94.

агітації, послаблення комуністичних позицій, не розуміючи, що джерело зростаючої ворожості щодо євреївства знаходиться в Кремлі. Ідеологічні кампанії 1946 р. були безпосередньо пов'язані з посиленням антисемітських настроїв у Сталіна; їх відображали доповідні міністра держбезпеки Абакумова (12.10.1946) та нового секретаря і завідувача відділом агітації і пропаганди ЦК Суслова (26.11.1946) на ім'я Сталіна про націоналізм керівних діячів ЄАК. Уже в грудні 1947 р. пройшли перші арешти, а наступного року відбувся різкий поворот у сталінській політиці, яка стала ще більш гострою і депотичною. В ніч на 13 січня 1948 р. агентами МДБ був убитий Міхоелс, восени ЄАК було розпущено, і тут же, 18 жовтня 1948 р., орган ЦК КП(б)У газета «Радянська Україна» озвалася статтею за підписом А. Пащенко «За високу ідейність, художню зрілість образотворчого мистецтва», що почала кампанію критики «формалістичних» та «ідейно хибних» творів та критичних статей. Дуже скоро виявилось, що головні «естетствуючі формалісти» є водночас «безрідними космополітами», а з часом дедалі більше з'ясовувалась їх «єврейська сутність». На II з'їзді Спілки письменників України в кінці 1948 р. Корнійчук у доповіді піддав нещадній критиці І. Стебуна, Л. Савнова та Є. Адельгейма, розкриваючи їх літературні псевдоніми і називаючи справжні єврейські прізвища. Красному письменству на поталу кинули їх учораших обвинувачів.

З січня 1949 р. в документі на ім'я Сталіна, підготовленому Маленковим і Шкірятовим, було поставлено всі крапки над «і» щодо ЄАК та названо ім'я головного таємного кос-

мополіта. Ним виявився старий партійний працівник, заступник міністра закордонних справ Молотова С.А. Лозовський (Дрідзо). Негайно Лозовського заарештували, і почалась підготовка великого процесу. 28 січня 1949 р. «Правда» виступила із статтею «Про одну антипартійну групу театральних критиків», з якої розпочалась істерична кампанія гоніння на «космополітів», за якими дедалі ясніше вгадувалися інтелігенти-євреї.

Одразу після зняття Кагановича з'являються таємничі знаки нібито співчуття українським інтелігентам: Сталін сам візує забуте прохання М. Рильського про виділення йому ділянки під особистий будинок у Голосієво, Ю. Яновському дають Сталінську премію за другорядну збірку оповідань. Дехто вже зрозумів зміну ситуації як відплату «єврейському клану Кагановича» за приниження й несправедливості. Проте жодних офіційних переоцінок основного напрямку ідейного розгрому української культури 1944—1947 рр. не було. А 1951 р. розпочалася нова серія ідеологічних звинувачень — критика в «Правді» «помилки» композитора Данкевича та автора лібретто О. Корнійчука в опері «Богдан Хмельницький» і особливо люто і нещадно — «помилки» Володимира Сосяри, головною з яких був написаний в роки війни вірш «Любіть Україну». Стало зрозуміло, що критика «українського буржуазного націоналізму» та «сіонізму і космополітизму» буде вестися паралельно.

Ледве прихований антисемітизм у політиці Сталіна був спробою мобілізувати найнижчі соціальні інстинкти, щоб заглушити народжувану некеровану культуру і, зокрема ук-

Т. Лисенко

раїнську національну самосвідомість, надати останній примітивної антиєврейської спрямованості. Тоталітарний режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури. Антисемітизм, підозри щодо «прихованого єврейства» усіляких «розумників» якнайбільше пасували для цієї ідеології. Комуністичний тоталітаризм швидко прямував до фашизму. Це особливо ясно видно на прикладах ідеологічних погромів у природничих науках.

«Боротьба за матеріалістичну біологію» є однією з сумних сторінок культурної історії країни. Ініціатором цієї кампанії був *Т.Д. Лисенко* (1898—1976 рр.), її з ентузіазмом підтримав безпосередньо Сталін. Ще на початку 30-х років шерг несамо-витих ідеологів-марксистів намагався розгорнути боротьбу за широке викриття «ідеалістичних течій» в науці від «надто абстрактної» математики та «суб'єктивістської» теорії відносності до генетики. Аналогічні заходи тоді ж були розгорнуті в Німеччині проти «єврейської» та «більшовицької» фізики Ейнштейна, але в СРСР певних успіхів досяг тільки Лисенко, який став улюбленцем Сталіна (1934 р. був обраний академіком АН УРСР). Проте в до-воєнний час і після війни в Україні ще продовжувалися дослідження в галузі генетики; тут 1921—1941 р. працював один із організаторів ВУ-АН Іван Іванович Шмальгаузен, тут досяг всесвітньо відомих результатів *С.М. Гершензон* (нар. 1906 р.). Вирішальний наступ на науку Лисенко розгорнув у повоєнний час.

Позиція у нього була не досить твердою, А.О. Жданов і особливо син його, Ю.А. Жданов, який очолив відділ науки ЦК, підтримували генетику. Але і таємні суперники Жданова розуміли значення цієї науки — здібним і освіченим біологом був син Малєнкова, а Берія в своїй таємній табірній науковій «зоні» створив усі умови для досліджень одному з батьків генетики М.В. Тимофєєву-Ресовському. Певний час ситуація складалась не на користь Лисенка, тим більше, що його брат співпрацював з окупантами в Харкові. Але Сталін ставився до Лисенка ввіч прихильно.

Безумовно, Сталіна спокусила обіцянка Лисенка — вивести якусь надзвичайну марксистсько-ленінську породу гіллястої пшениці, якій він уже дав ім'я Сталіна. Але найпривабливішим у Лисенка була ненависть до «розумників», властива і Сталіну. Лисенко мав у собі щось шаманське; треба було бачити, як на його землістому баб'ячому обличчі з назавжди застиглим виразом невдоволення, з'являлись знаки ясновидіння, коли він вигукував: «Вид хоче жити!». Його містична віра в прагнення «виду» до життя слугувала доповненням ремісничому чуттю і природній кмітливості практика-агронома. Висока ж наука була Лисенку ненависна. Переслідування вчених-генетиків за до-носами Лисенка і його прибічників сполучалося з антисемітськими звинуваченнями й об'єднувалися в єдину кампанію з погромами в галузі фізіології та медицини.

У фізико-математичних науках «полювання на відьом» розпочалося з такою ж антиінтелігентською спрямованістю. Хоча в СРСР дослідження в математичній частині тео-

рії інформатики велися досить успішно й результати А.М. Колмогорова були одержані паралельно з результатами Н. Вінера, агресивне неприйняття «лженауки кібернетики» різко загальмувало розвиток загальної теорії керуючих систем та теорії інформації. Сталін збирався розгромити теорію Ейнштейна у фізиці, як він розгромив біологію, і тільки рішучий опір президента АН СРСР С.І. Вавилова та авторитетного французького фізика-комуніста Ф. Жоліо-Кюрі якщо не зріввав, то загальмував ці задуми.

29 серпня 1949 р. СРСР провів успішні випробування атомної зброї в Семіпалатинську. На повний хід йшла робота над створенням водневої бомби й ракетними засобами доставки ядерних бомб на далекі відстані.

Війна в Кореї, розпочата 1950 р., показала, що технічна перевага американців, особливо у повітрі, спроможна загальмувати дії колосальних сухопутних армій, виставлених Китаєм. Рівновага сил призвела до переговорів про перемир'я. Мао Цзедун був схильний розв'язати на підставі корейського конфлікту третю світову війну, і чим далі, тим більше Сталін схилявся до такого ж рішення.

Проте під час підготовки серії «відкритих» судових процесів над «сіоністськими вбивцями» Сталін 5 березня 1953 р. несподівано помер.

«Соціалістичний реалізм»

У роки сталінського тоталітарного режиму утвердилась ідеологія культури, яка одержала назву «соціалістичного реалізму». Його вважали «творчим методом» літератури та мис-

тецтва, але насправді це була певна філософія життя й культури. Соціалістичний реалізм — продукт духовної еволюції комунізму, що мав глибоку спільність з міфологічними структурами примітивної свідомості.

Вперше термін «соціалістичний реалізм» з'явився в «Літературній газеті» від 29 травня 1932 р., а в статті СРП «метод соціалістичного реалізму» визначено як «правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку». В усіх офіційних, напівофіційних та неофіційних статтях на цю тему зазначалося, що В.І. Ленін в статті «Партійна організація і партійна література» (1905 р.) схарактеризував «історичні засади народження нового методу» або сформулював «найголовнішу рису» соціалістичного реалізму — «принцип комуністичної партійності», а честь відкриття «мистецтва соціалістичного реалізму» приписувалася О.М. Горькому (інколи називалися, зокрема, його повість «Мати» та п'єса «Вороги»).

«Соціалістичний реалізм» наслідує риси культури, спільні для всіх епох глибоких соціальних переворотів: це — руйнація витончених культур розгромлених вищих класів, поширення культурних здобутків серед нових широких мас і супроводжувана цим примітивізація культури. Епохи соціальних переворотів супроводжуються водночас масовим відчуттям надзвичайності подій і близькості «чуда», що має аналогії в хворобливій психіці індивіда, коли прості побутові речі та події сприймаються як свідчення розгадки великих таємниць. Такі ентузіастичні настрої роблять маси чутливими до візіонерських, пророцьких особистостей. При цьому масовий психоз

не означає психічного нездоров'я кожного члена суспільства зокрема: суспільні механізми виконують у ситуаціях соціального безумства лише одну функцію — вони в певних межах підтримують некритичність свідомості.

За умов таких великих соціальних криз і краху пануючої ідеології, як правило, спалахують примітивні знахарські культи, що здаються правомірними не менше, ніж традиційні релігії чи наукові відкриття. По суті, епоха «пролетарської революції» породжувала щось подібне: на місце копіткої роботи розуму приходили шаманські «відкриття» марксистської фізики, пролетарської математики і діалектико-матеріалістичної біології, суспільство чекало появи «пролетарської культури» нечуваної сили. При цьому спричинений пробудженням широких мас ентузіазм давав не тільки хворобливі й безпідставні відчуття чудесності навколишньої дійсності — він стимулював творчу фантазію, розкріпачував мислення, створював атмосферу гіперкритичності щодо всього усталеного, в якій процвітали і наукова фантастика, і смілива технічна і наукова думка.

З початком 30-х років це гостре відчуття новизни починає згасати, а в середині тридцятих відбувається перелам у культурно-політичних орієнтаціях.

В основі переродження — проголошення мети революції — побудови соціалістичного суспільства — досягнутою. «Країною соціалізму» СРСР став після прийняття «Сталінської Конституції» 1936 р., а по суті — після завершення формування тоталітарного режиму внаслідок Великого терору. Есхатологічна

мрія була проголошена здійсненою. Щоб уникнути грандіозних розчарувань, набагато драматичніших, ніж ті, що були принесені революціонерам приземленим «непом», потрібна була нова ідеологія.

Формально соціалістичний реалізм визначався як звичайний реалізм з деякими романтичними додатками: романтична мрія нібито повинна була трішечки піднести бачення світу, зіставляючи реальність із соціалістичною метою, до якої життя прямує. Всі попередні форми реалістичного опису життя оголошено німечним «критичним реалізмом» саме тому, що відсутність бачення соціалістичної мети й партійно-комуністичних методів її досягнення не дозволяли здійснити цього романтичного піднесення, показати тенденцію і створити повноцінного «позитивного героя». Насправді в культурі тоталітарного суспільства, окреслюваній як «соцреалістична», реалізувалися зовсім інші принципи.

Як і в мистецтві ікони та літописання, в культурі «соціалістичного реалізму» не твір повинен бути схожий на реальність, хоч би і з поправками на романтику, а реальність — схожою на твір. Згадаємо Сталінове повчання «Сталін там!» — як сам Вождь, так і Герої повинні бути схожими на свої ікони, на своє «там», що знаходиться десь угорі, поза реальним простором. У середині 30-х років було заборонено називати керівників «вождями» — ними лишилися тільки Ленін і Сталін. Канонізовано було небагато особистостей, іменами яких називалися вулиці й колгоспи: Дзержинський, Свердлов, Фрунзе, Горький, Орджонікідзе, Кіров та деякі інші.

Їх життєписи більше схожі на життя святих, ніж на нормальні біографії: про цих людей-напівбогів не можна було писати як про смертних, показуючи їх вади, помилки тощо: вони — лише ілюстрації до теми посвячення себе в жертву.

Ворог теж позбавлявся рис нормальної людини: спроба творців фільму «Великий громадянин» показати внутрішні механізми переродження вбивць Кірова — колишніх більшовиків викликала гостре невдоволення Сталіна, бо надто наближала Ворога до світу людей. Ворог має бути ворогом, що не повинен викликати жодних сумнівів — його треба вбити, він знаходиться поза «нашим світом», є немовби істотою хтонічною, до якої не може бути жодного співчуття. Як персонаж, що маскується, ворог повинен бути тільки викритий і знищений — це його єдина функція в художньому творі і будь-якій картині світу. В рамках художнього твору як художня проблема є тільки «проста людина», яка стрімко зростає в соціалістичному світі, і її покровитель, озброєний правильним розумінням дійсності, — комуніст.

Вводячи для ілюстрації «ролі партії» обов'язковий образ комуніста, наставники «соціалістичної культури» повертаються до міфології «двійників». Особу в міфологічній свідомості супроводжують її добрий та злий генії; добрий геній в християнській культурі — ангел-охоронець, злий геній — диявол-спокусник, і коли змовкає добрий геній, то перемагає злий спокусник. Великі трагічні колізії завжди мають справу з діяльністю двійника. Мефістофель, злий геній Фауста і його спокусник, переможений Фау-

стом трагічним способом, ціною смерті Фауста, але такої смерті, яка не дозволила Мефістофелю забрати його душу. Естетика і філософія «соціалістичного реалізму» вимагає наявності в творі (і в житті) немовби ангела-охоронця — представника комуністичної партії, якого узагальнено можна назвати Комісар. Цей охоронець не потребує детального художнього опису, більше того, він не повинен займати надто багато місця — в центрі уваги буде «проста людина» із своїми недоліками і пережитками капіталізму в свідомості. Комісар може бути картонною фігурою, але він повинен просто існувати, щоб вивести героя твору із складних ситуацій і захистити його навіть від себе самого.

Ворог-спокусник може з'явитися в картині світу, але він, взагалі кажучи, не є рівноцінним персонажем. Як християнська філософія протилежна маніхейському уявленню про боротьбу світлого і злого начал у реальності, так і ідеологія соцреалізму не приймає дуальності доброго і злого. Для християнства зло є відсутністю добра, Бог скрізь, у світі є менш і більш добрі простори, немає царства Сатани. Атеїстичний двійник-анти-

*О. Довженко.
Кадр із фільму
«Шорс».
«Комісар» — Шорс
і «народний
повстанець»
Боженко*

*Возз'єднання
України.
Гобелен за ескізом
худ. Д. Шавикіна*

под християнства, політична релігія комунізму не визнає зла як «тіні» добра, не прагне зображати постійне сум'яття в душах людських, — ворог є зло абсолютне, його місце не в душах нерозумних, де б його долали через трагічні пошуки власного шляху до Правди, а по той бік лінії фронту та в підвалах ЧК.

Канонізація комуністичних «святих» і перетворення їх на безтілесні сутності були наслідком загальної деформації революційного бачення світу. В «середньому світі» залишались, таким чином, тільки прості люди з їх окремими недоліками і Комісари, а також посланці «нижнього світу» — вороги з їх невичерпною здатністю маскуватися і обманювати (аж до створення «ефекту несподіваності» 1941 р.). Істина знаходилася «там», десь угорі, і тому побачити її може тільки озброєна правильною ідеологією людина. Темна й сліпа людина «середнього світу» без ангела-охоронця не може зрозуміти, що ми живемо в світі суцільного щастя, — світі переможного соціалізму. Мистецтво та ідеологія комуністичної доби відкривають у реальності її соціалістичну

сутність, як у реальному часі відкривається літургійний час. Сутність соціалізму — це свято, свято праці.

Тим самим знімається потреба в мрії, віщому сні, шаманському польоті понад історією, щоб досягти світлого майбутнього. У Довженка в «Щорсі» чи не найпоетичніші місця — мрії простих українських селянських хлопців-щорсівців про соціалістичне майбутнє, але це анахронізм: казка вже зроблена «быльо». «Сны Веры Павловны» Чернишевського — справжній попередник соцреалізму, але ці шаманські польоти в майбуття не утримуються в мистецтві соцреалізму. Сокіл, гірський орел — цими епітетами наділяються тільки Сталін або Ленін і Сталін (в псевдонародній, псевдофольклорній пісні хору ім. П'ятиницького вони обидва, мов соколи, розмовляють, сидячи на світовому дереві). Максим Рильський, що йому одного вуса вискубли в ДПУ, а другого він потім поголив сам, вижив і став номенклатурним поетом після рядків своєї «Пісні про Сталіна»: «Із-за гір та з-за високих / сизокрил орел летить, / не зламати крил широких, / того льоту не спинить». Шаманський політ — прерогатива тільки Вождя. Особливим заняттям Сталіна стала батьківська турбота про авіацію, яка, між іншим, програвала німцям зокрема тому, що Сталін ставив перед конструкторами не реальні бойові, а сакральні завдання: літати «вище всіх, далі всіх, швидше всіх». У Тичини, який свою «дитинність-злотоцінність» перетворив чи на інфантильну, чи на блазнівську «зміну мудрість», сакральна функція авіації виділена: «Наша армія Червона / стереже свого кордона, / а в повітрі флот: / він і

б'є, і сіє, й носить, / він республіку підносить / до нових висот, / до нових висот» («Партія веде»).

Повертаючись в естетиці та філософії культури до вивернутої навиворіт релігійної концепції, до концепції «літургійного часу», соціалістичної надреальності, в якій все відбувається так, як мусить бути, а не так, як є, ідеологи-«соцреалісти» рішуче відкидали будь-які умовності в естетиці зображення цієї «романтичної» надреальності. Чим фальшивіша по суті була картина, намальована митцем, тим ближчими до реальності, більш життєподібними мусили бути засоби зображення. Митець повинен переконати глядача й читача, що життя насправді не таке, яке він бачить неозброєним оком, а таке, яким його показують у кіно та романах.

Тим самим у дійсності приходив кінець і реалізму, і романтиці, і мистецтву взагалі.

Ранні, романтичні форми культури соціалізму, як у творчості Хвильового, бачили трагізм подолання самого себе як жертви й самопожертви. Цей очисний трагізм повністю зникає в соцреалістичному мистецтві тоталітарної доби. І Горький, гучно проголошений батьком соціалістичного реалізму, до цих соцреалістичних канонів безпосереднього стосунку не мав.

Попередники комуністичної філософії культури, Горький і Луначарський, були тісно пов'язані з богобудівничими ідеями, поширеними в російській культурі її «срібного віку». Для символістів і насамперед такого майстра й теоретика, як В.І. Іванов, богобудівництво, творення Бога в душі збігалися з постійним пошуком людиною свого

«Я». Визначення суті мого «Я» через запитування, через відображення в безконежному ряді самопізнання, через покликання до життя, умертвіння та нове покликання своїх двійників одного за одним, знаходження «Я» «на дні своїх дзеркал» уподібнюється до будівництва Бога. Перенесення жертви — вмирання й воскресіння — в суб'єктивний світ людини узагальнювало і змінювало сутність світової трагедії, побаченої і розв'язаної Гете і Бетховеном як трагедія смертності індивіда, — трагедія, знята безсмертям душі в її прагненні вийти за межі затверділого буття. Романтичної самопожертви, під знаком якої пройшло все ХІХ ст., богобудівниками-символістами протиставляється щоденний пошук себе і знаходження через себе музики світів.

Богобудівництво російських ультралівих вийшло з внутрішнього світу людини на простори соціальності й повернулося до теми осмисленої смерті. У Горького і Луначарського смерть стала активним учасником пошуку Правди життя.

В статті «Про цинізм» Горький пише про двійників — двох сестер, життя і смерть. «Життя і смерть дві

*Прийом
до комсомолу.
Художник
С. Григор'єв.
1949 р.*

вірні подруги, дві сестри рідні, часу безсмертного безсмертні дочки... Творячи — життя шукає, воно хоче творити тільки велике, міцне, вічне, і коли бачить надлишок дрібного, рясноту слабкого, говорить сестрі своїй:

Сильна, допоможи! Це — смертне. Смерть покірною служить справі життя...» *

В листі до Луначарського Горький пише, що планує використати цю картину в продовженні «Матері» — так і не написаній повісті «Син». Тут сцена доповнюється словами: «І з посмішкою доброю і покірною Смерть своєю міцною рукою усуває з дороги Життя все, що заважає її швидкій ході до своєї мрії — їй же богу це так! Я це бачу — повірте!»**

Луначарський цілком приймав це обожнення смерті, цю її естетизацію і поширював тему сестринства-двійництва на мистецтво і революцію. «Мистецтво — революція — дві прекрасні сестри, і чудово, коли грізну голову сліпучої, в криваві доспіхи вдягненої Валькірії — її чарівна сестра вінчає яскраво-квітною короною, коли її клики перекладає вона в гімни, плаче похоронним маршем над її загиблими бійцями, і зірниць далекого ідеалу перетворює на картини майбутнього, що зміцнюють нашу віру і надію»***.

З цієї філософії гімнічної єдності та гармонії життя й смерті виростає програма перетворення театру на революційне культове видовище, відстоювана богобудівником Луначарським, програма величезних масових революційних дійств, у тому числі й траурно-поховальних, що залишили незрозумілі вже для нащадків сліди в Петербурзі на Марсовому полі.

Можна думати, що Сталін цілком щиро написав на подарованій йому Горьким поемі «Дівчина і смерть»: «Це сильніше, ніж «Фауст» Гете». Чимало авторів сміялися з цього, здавалось би, безглузлого зіставлення. Але воно не безглузде. У «Фаусті» вселюдська трагедія розв'язується через боротьбу Фауста зі своїм злим генієм — спокусником. У Горького проблему знято ототожненням двійників — смерті й життя, в поемі еротично символізованого Дівчиною. У Сталіна було власне ставлення до смерті, яку він відчував теж як ласкаву і покірну його волі силу, що «усуває з дороги життя все, що заважає її швидкій ході до своєї мрії». Але ця метафізика смерті залишалася для втаємничених. Об'єкту культурної дії — «простій людині» — достатньо було ненавидіти ворога і ставитися до смерті — як чужої, так і своєї — просто. Оптимістична і навіть «лагідна» трагедія мусила зникнути.

Відповідно в культурі зникає поетичне напруження, очікування відкриття космічних таємниць, трагічне осмислення життя як постійного пошуку правди і знаходження її кожним через власні сумніви, взагалі відчуття трагедії. З цієї точки зору Горький не належить до мистецтва «соціалістичного реалізму»: його «Життя Клима Самгіна», як і автобіографічна трилогія, — це трагічні пошуки самого себе в традиції будівництва «внутрішнього Бога». Недаремно класичним твором, що започаткував літературу соціалістичного реалізму, називали його повість «Мати»: мати головного героя — «проста людина» з «середнього світу», щодо якої її син Павло виступає в ролі Комісара. Це не просто агітка — це начерк не-

*Цит. за: Архив А.М. Горького. — М., 1976. — Т. XIV. — С. 23.

** Там же.

*** Там же. — С. 24.

вивершеного цілого, адже весь твір мав включати ще й повість «Син» з оптимістично-трагічною ідеєю Смерті як сестри Життя.

Найвидатніший твір радянської літератури, обґрунтовано удостоєний Нобелівської премії, — «Тихий Дон» М. Шолохова — теж виходить за межі соцреалістичної естетики. Це — трагедія середньої людини, яка не була вкорінена у жодній з полярних сторін Громадянської війни. В принципі, тема нещастя людини, позбавленої Комісара-охоронця внаслідок своєї приналежності до «проміжних прошарків», як от інтелігента або середняка, допускалася в радянському мистецтві. Як трагедія донського козацтва твір Шолохова був визнаний Сталіним, може, саме тому, що геноцид на Дону здійснювався в 1918 р. Троцьким і Свердловим, а обох Сталін смертельно ненавидів. Вождь був прихильним до Григорія Мелехова, — як і до Щорса, якого теж було таємно розстріляно за наказом Реввійськради, тобто того самого Троцького. Але масштаб справжньої трагедії — явище, не характерне для соцреалізму.

Класикою соцреалізму став «Чапаєв» Фурманова, власне, не сама повість, а фільм Г.М. і С.Д. Васильєвих (1934 р.), що був надзвичайно популярним у передвоєнний час. Комісар виступає в ньому в ролі ангела-охоронця природно, оскільки сам автор, комісар 25-ї дивізії, себе тактовно виводив на другому плані, саме на тому плані, де має бути добрий геній. В ці ж роки настає кінець революційній трагедії. Останнім трагічним полотном стала «Оптимістична трагедія» Всеволода Вишневського (1933 р.). Хоча цей твір не був пе-

*Б. Пінчук,
Р. Тауріт.
Ленін і Сталін
в Горках.
(Тема «Дух
і Воля»)*

реслідуваний, але його повністю витіснила на довгі роки п'єса на той самий сюжет, написана Корнійчуком, — «Загибель ескадри» (1933 р., надруковано 1934 р.). Не випадково «відлига» 50-х років символізувалась відродженням вистави «Оптимістична трагедія» (а також постановкою гарного фільму). Корнійчук відкрив нову сторінку в мистецтві соцреалізму, перетворивши історію потоплення Чорноморського флоту з трагедії на мелодраму.

Як і весь доробок Олександра Корнійчука (1905—1972 рр.), ця п'єса характерна своєю драматургічною посередністю, плакатністю, штучністю і нещирою публіцистичністю. Можна сьогодні, здавалося б, обмежитися згадкою про драматургію Корнійчука як приклад низькоякісної творчості на партійне замовлення. Від своїх попередників, таких як Іван Микитенко, що теж писали винятково на партійно-актуальні теми, Корнійчук відрізнявся більш точним політичним чуттям і бюрократичними здібностями. Проте драматургія Корнійчука — не просто театральна посередність, а талановита

*А.С. Малишко,
М.Т. Рильський,
М.П. Бажан,
О.Є. Корнійчук,
П.Г. Тичина.
1952 р.*

реалізація принципів «соціалістичного реалізму», бездоганно відчутим ним як виконавцем замовлення.

Сам сюжет «Оптимістичної трагедії» та «Загибелі ескадри» є безсовісним переписуванням історії в псевдотрагедійному дусі: в обох п'єсах жертвоприношення кораблів постає як заміна людської жертви і подається з великим внутрішнім напруженням, ніби вбивство дитини чи старого на паперті світлого храму. Насправді 1918 р. йшлося про затоплення Чорноморського флоту, щоб не віддати його до рук Української держави Скоропадського, а не німцям, яким і так віддані набагато важливіші позиції. Події п'єси набули у Корнійчука ще меншої подібності до реальних подій 1918 р., ніж у Вишневського, а особистості, які нав'яли персонажів обох драм (Лариса Рейснер — жінка-флотський комісар, її тодішній чоловік Федір Раскольников — прототип «балтійця» у Корнійчука) мають стосунок до художніх образів за принципами іконописного мистецтва: вбитий чекістами Раскольников, на його нещастя, виявився

«несхожим» на свою ікону, як і раніше померла і забута Рейснер.

Але головне в тому, що романтика набуває цілком пристойних і прийнятних рис, без внутрішніх конфліктів. Далі пішло ще ближче до ідеалу соцреалістичного мистецтва. Епохальним явищем стала п'єса Корнійчука «В степах України» (1941 р., Сталінська премія 1942 р.), де найповніше виражена головна колізія: конфлікт між добрим та ще кращим як найтиповіший конфлікт соціалістичного суспільства. Треба віддати належне цьому літературно-театральному авантюристові: ніхто краще від нього не відчув потреб партійного керівництва культурою. Галушка і Часник як його Комісар вміщені в легко-комедійне середовище: мистецтво перетворюється вже не на мелодраму, а на оперету з «комедією помилок». На сцені має панувати атмосфера радісного свята, що й компенсує труднощі повсякдення.

Корнійчук став на довгі роки не тільки безроздільним господарем українського театру, але й начальником української літератури — з 1938 по 1953 р. він очолював Спілку письменників України (з перервою в 1943—46 рр., коли він був заступником Молотова в НКЗС і головою спілки був Рильський). Корнійчук став фігурою не лише українською, а й загальносоюзною: сталінські намагання звалити відповідальність за поразки 1941—1942 рр. на старі во рошиловсько-будьоннівські кадри обережно реалізовані ним у п'єсі «Фронт» (1942 р., Сталінська премія 1943 р., фільм по п'єсі поставлено тими ж Васильєвими — авторами «Чапаєва»), а початок антисоюзницького, антиамериканського по-

літичного повороту ознаменовано п'есою «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1944 р.). Це була якраз та бездарність, що ідеально виражала ідейну сутність культури із спустошеною, позбавленою гуманітарного первня серцевиною.

§ 6. РОЗКЛАД ТОТАЛІТАРИЗМУ

Майже три десятиліття після смерті Сталіна — період в історії цивілізації, який підготував розвал СРСР і крах комунізму. Цей період поки що не повністю належить до історії: покоління, які вступили в нього молодими, входять в XXI ст. ще активними людьми. Робота історика завжди хоч трохи вимагає, щоб кожен отримував по заслугах, а це завжди небезпечно. Особливо небезпечною для історика культури була б оцінка — з певних політичних позицій — подій, що не так давно минули, і осіб, які або ще не зійшли, або не так давно покинули культурно-політичну сцену. І подальший текст зовсім не претендує на повноту історичного висвітлення. Мета цього викладу — не більш ніж характеристика тенденцій розвитку, що й визначає ескізний, начерковий характер нарису.

Глобальний контекст історії

Друга половина XX ст. для світової цивілізації означала утвердження принципів життєдіяльності тієї культурної зони, яку переважно називають «Захід», рідше — «Атлантичний

світ». Періодичні депресії в економіці позбулися характеру різких, епілептичних судом, крива темпів розвитку стала більш гладкою, до західної цивілізації приєдналися нові регіони, насамперед у Східній та Південній Азії, — але загострилася нерівність і нерівномірність розвитку. Більш ніж мільярд людей, тобто п'ята частина населення планети, живуть менш ніж на долар у день, — нижче життєвого рівня, досягнутого Заходом уже два століття тому. Стрімкий прогрес західної цивілізації на тлі бідності решти світу — така головна риса світового розвитку другої половини XX сторіччя.

У 60-ті роки, коли швидкими темпами почала руйнуватися стара колоніальна система, набули поширення концепції культурного релятивізму, згідно з якими культури і цивілізації взагалі не варто оцінювати як вищі й нижчі, всі вони просто різні. Почасті це було зумовлено відкриттям складності і глибини культур народів, які раніше вважалися просто примітивними. Почасті успіхи структуралізму Леві-Стросса, гіпотези лінгвістичної відносності та інші релятивістські концепції зумовлювалися гуманними чинниками — щирим співчуттям народам «світового села», за давнім висловом Бухаріна, та оптимізмом щодо перспектив їх незалежного від західного світу розвитку. Цим визначалися також оцінки перспектив західної цивілізації.

З погляду ультралівих ідеологів від Леніна, Троцького і Рози Люксембург до пізніх комуністичних догматиків економічний прогрес у країнах Заходу здійснювався головним чином за рахунок експлуатації колоній та відкриття дедалі нових ринків поза межами «світу капіта-

лу». В повоєнний час техніко-економічний розвиток західного світу здійснювався за умов розпаду колоніальної системи, особливо бурхливого після 60-х років. Поява на карті світу нових незалежних держав на місці колишніх колоній і перемога націоналістичних режимів у країнах так званих напівколоній автоматично не привели до їх швидкого розвитку. Більше того, якщо в 1965—1973 рр. темпи душевого приросту ВВП (внутрішнього валового продукту) в африканських країнах на південь від Сахари становили 2,1 відсотка, то в 1973—1980 рр. приріст майже припинився (0,5 відсотка), а після 1980 р. почалося падіння (1,2 відсотка). Аналогічна картина спостерігається в Латинській Америці (відповідні показники — 3,8 відсотка, 2,5 відсотка і — 0,4 відсотка)*.

Реальність постколоніальних режимів виявилась набагато суворішою і трагічнішою, ніж це уявлялось на зорі незалежності. За обережними оцінками, в другій половині ХХ ст. в етнічних і міжнародних конфліктах та внаслідок природних катастроф убито близько 20 млн чоловік, у тому числі близько 12 млн — внаслідок конфліктів у колишніх колоніях та напівколоніях. За періодом піднесення визвольної боротьби нерідко наставали періоди нестабільності з брутальними диктатурами і жорстокими міжетнічними сутичками. Один із найбільш відомих кривавих конфліктів останнього часу — взаємне винищення народів тутсі та гутту в Східній Африці. Доцільно навести цитату з типово антиколоніалістського твору 60—70-х років, де ця застаріла ворожнеча осмислювалася з позицій

визвольної боротьби Африки проти Заходу: «В державі батутсі успадкована від предків система передбачала збереження строгої ієрархічної нерівності, проте ідеї національної незалежності різко суперечили цій системі. Тому в 50-ті роки стародавнім міфам було дане нове тлумачення, щоб вони віднині підкріплювали зовсім незвичайний для держави з яскраво вираженим класовим розшаруванням принцип, що «всі люди Руанди рівні», а якщо вони не рівні, то винен у цьому колоніальний режим»**. Очевидно, що колоніальна влада намагалася підтримувати стабільність, спираючися на архаїчні соціальні структури і міжетнічні протиріччя. Але спроби звалити на пережитки колоніалізму всю відповідальність за власні соціальні хвороби і нещастя виявились необґрунтованими, що продемонструвала, зокрема, взаємна різанина тутсі і гутту в 90-ті роки в незалежних Руанді та Бурунді.

В арабському світі, що загалом знаходиться у важкому становищі, виділяються держави з досить архаїчним суспільним устроєм, що підтримують високий життєвий рівень за рахунок колосальних нафтових ресурсів. Величезний бідний регіон Північної Африки і Передньої Азії, «світ ісламу» з хронічним безробіттям, низьким рівнем письменності й освіти, молоддю без перспектив, багатодітними сім'ями, постійним недоїданням і високою смертністю становить велику проблему для світової цивілізації. Водночас шерег країн Азії швидко засвоїв принципи ринкової економіки і розвивається темпами, що значно перевищують європейські.

За даними на 1984 р., на планеті виділяються регіони з дуже низькими

* Див.: World development report 1991. The challenge of development. The World Bank. — Oxford University Press, 1991. — Р. 3.
** Девідсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. — М., 1975. — С. 92.

прибутками (Африка на південь від Сахари — ВВП на душу населення 260 доларів на рік), і досить високими, серед яких — індустріальні країни з ринковою економікою (ВВП 11.430 доларів на рік) і країни — експортери нафти (ВВП 11.250 доларів на рік). Ситуація в країнах з плановою економікою не могла бути оцінена в доларах із зрозумілих причин — там не було відповідної статистики і не діяли ринкові механізми ціноутворення. Натомість можна оцінити споживання енергії на душу населення: для країн з низькими доходами воно становило 0,41 кВт, а для Африки на південь від Сахари — 0,08 кВт; для регіонів із середніми доходами — 1,07 кВт, для країн — експортерів нафти — 5,17 кВт, для європейських країн планової економіки — 6,27 кВт, для розвинених країн ринкової економіки — 7,01 кВт на душу населення*.

Насамперед привертає увагу величезний розрив між регіонами світу за мірою енергоозброєності: при середньостатистичній світовій 2,11 кВт на душу населення багаті регіони мають енергоозброєність, яка в два з половиною — три з половиною рази вища середньостатистичної, а бідні — в кращому випадку в 15—20 разів меншу, або, як у випадку колишніх африканських колоній, майже в сто разів меншу, ніж багаті. Враховуючи, що з розвитком цивілізації на одиницю виробленої продукції витрачається енергії дедалі більше, розрив між регіонами і культурами виявляється трагічно великим.

Вказана обставина тим більш значуща, що за деякими параметрами людство вже наблизилось до певних меж, за якими вимальовується катастрофа. Так, збільшення вироб-

ництва енергії на один порядок мало б, на думку екологів, катастрофічні планетарні наслідки в результаті теплового випромінювання. Отже, просте підвищення енергоозброєності техніко-економічно відсталих регіонів до західного рівня неможливе. Ще очевидніша загроза дірок озонового шару, який оберігає планету від смертоносного опромінювання з космосу, внаслідок виробництва фреонів — неминучого супутника індустріального прогресу. США виробляють близько 40 відсотків, Західна Європа — близько 35 відсотків світових фреонів; на СРСР та Японію припадало відповідно по 10 відсотків їх виробництва. Проста індустріалізація решти світу означала б крах людства. Очевидно, що країни вищої цивілізації зайняли певні ніші в світі, і поки що незрозуміло, як саме їм доведеться потіснитися.

Виокремлення порівняно багатих регіонів розвинутої цивілізації з більш примітивного оточення, протистояння «цивілізації» і «варварства» супроводжує всю світову історію і не раз призводило до загибелі вогнищ цивілізації під тиском власних суперечностей та войовничих і примітивніших сусідів. У тому протистоянні із «світовим селом», яке почалося з колоніальною епохою, західна цивілізація нібито не відчувала загрози з боку відсталих культур. В першій половині ХХ ст. Захід контролював ситуацію в планетарному масштабі завдяки своїй військовій і культурній перевазі. Визволення колишніх колоній та напівзалежних країн не похитнуло економічної могутності західного світу, але створило для нього нові військові, політичні та культурні проблеми. Одна група цих проблем

*Див.:
Водопьянов П.А.,
Крисоченко В.С.
Великий день гнева.
Экология и эсхатология. — Минск, 1993. —
С. 120.

була пов'язана із зростанням військово-економічної могутності СРСР та блоку держав «соціалістичного табору», що прагнув очолити «світове село» в його боротьбі проти впливу Заходу.

Треба сказати, що ця боротьба не була позбавлена моральних і політичних підстав, оскільки держави Заходу не могли позбутися претензій на глобальну політику і знаходили свої національні інтереси то в африканських саванах, то в пустелях та тропічних джунглях Азії або в Латинській Америці. Прагнучи зберегти контроль над далекими територіями, країни Заходу й особливо США не гребували підтримкою «мерзотників, але наших мерзотників», за висловом президента Ф.Д. Рузвельта. Західні гроші та західні політичні інтереси нерідко стояли за мерзенними провінційними деспотами, і хвиля ненависті до володарів «бананових республік» посилювала ворожість до багатих Америки та Європи. Цим все активніше користувалися комуністичні лідери, намагаючись все нові больові точки західної цивілізації в «третьому світі».

Конфлікти в різних куточках земної кулі, що їх намагалися використати на свою користь головні противники — держави НАТО та СРСР — нерідко важко оцінити як перемогу чи поразку тієї чи іншої сторони. З 1948 р., року проголошення незалежності єврейської держави, конфлікт між Ізраїлем та арабським світом створює постійне вогнище воєнної небезпеки на Близькому Сході. СРСР спочатку підтримував Ізраїль, продовжуючи довоєнні антифашистські традиції, але з 1949 р. повернув до дедалі визначенішої проарабської та антиєврейської орієнтації. У низці

арабських країн виникли диктаторські режими з національно-соціалістичними орієнтаціями в дусі «арабського соціалізму»; незважаючи на те, що місцеві комуністи в цих країнах, як правило, переслідувались, СРСР дедалі активніше підтримував ці режими в їх зіткненнях із Заходом. У результаті перемоги союзників СРСР нерідко оберталися новими проблемами у зв'язку зі стагнацією місцевих владних структур, а невдачі, як от Єгипту у військових конфліктах з Ізраїлем, ставили СРСР у становище відповідальної за чужі поразки сторони. З іншого боку, навіть така блискуча воєнна перемога Ізраїлю, як у двотижневій війні 1967 р., створила для переможців проблеми, розв'язання яких потребуватиме ще чимало часу.

В 1956 р. почалася війна загону Фіделя Кастро проти диктаторського режиму одного з американських «наших мерзотників» на Кубі, яка закінчилася — цілком несподівано для керівництва СРСР — перемогою революціонерів у 1959 році. Режим молодих «бороданів» спочатку не мав нічого спільного з комуністами, але поступово Кастро прийняв комуністичну ідеологію й очолив реорганізовану ним компартію. Романтичний революціонізм одержав базу на «острові свободи» і розвинув активну антизахідну діяльність у планетарному масштабі. Символом самовідданого революційного героїзму став Ернесто Че Гевара, лікар з Аргентини, учасник переможного повстання Кастро, який покинув свою міністерську посаду на Кубі й поринув у підпільну військову роботу в Південній Америці, щоб 1967 р. загинути від рук катів у Болівії. В 1970—1973 рр. у Чилі при владі пере-

бували соціалісти на чолі з Сальвадором Альєнде, людиною високо гуманною, інтелігентною й мужньою. Здійснені урядом Альєнде соціалістичні заходи не розв'язали важких економічних проблем, а радше породили нові; невдоволенням скористалися військові на чолі з генералом Піночетом, які й здійснили переворот, встановивши жорстокий терористичний режим. Кубинська волелюбна революція не створила на острові ні демократії, ні економічного добробуту, а кривава диктатура Піночета через кілька років застою та деградації розпочала за підтримкою американських економістів ліберальні реформи, що вже після відставки генерала привели країну до швидкого прогресу. Ці процеси важко оцінити однозначно. Економічна ефективність виявлялася на боці ринкової економіки; вже через кілька років режим Кастро втратив ту широку популярність у Латинській Америці, яку він мав спочатку; але моральна перевага залишалася на боці Фіделя Кастро, Ернесто Че Гевари та вбитого путчистами Сальвадора Альєнде.

Повної — і військової, і морально-політичної — поразки зазнала підтримана зброєю США демократія у В'єтнамі. Після Женевських угод 1955 р., що підбили підсумок французькій колоніальній війні в Індокитаї, В'єтнам було поділено на комуністичну Північ і антикомуністичний Південь, як і Корею; але південний режим Сайгону відступав перед комуністичним підпіллям та партизанським рухом. 1964 р. спалахнув військовий конфлікт, ініційований США; наступного року на півострові висадилися американські війська, і почалася війна, що тривала до

1975 року. У війні, в Сполучених Штатах — особливо серед молоді та інтелігенції — надзвичайно непопулярній, брали участь 2,5 млн американських солдат і використовувалась вся тодішня військова техніка, крім ядерної зброї. США не шкодували грошей для допомоги сайгонській демократії, але антикомуністичний режим Півдня легко піддавався корупції і не мав масового політичного оперття; населення підтримувало комуністів-«в'єтконівців» тим енергійніше, чим жорстокішими були репресії американців та «демократів».

Змагання між державами «планової економіки» та західною цивілізацією від початку набули характеру не ринкової конкуренції, а військово-політичної боротьби за вплив на світові процеси в безпосередній близькості до смертельно небезпечної грані нового світового конфлікту. Економічне змагання було спрямоване на зростання престижу і домінування в світі.

У цій боротьбі всі переваги спочатку були на боці американської економіки, яка легко повернулася до випуску довоєнної продукції і надала величезну допомогу Європі через план Маршалла. В середині 60-х років економічний розвиток США і світу досяг нових рубежів; це в американських містах можна було наочно спостерігати по небачених масштабах будівництва сучасних хмарочосів з бетону та скла на місці понурих старих, з темної цегли та з пожежними драбинами. Змінювався зовнішній образ Нового світу і його внутрішній уклад та водночас назрівало відставання від конкурентів, що й зумовило спад в американській промисловості в 70—80-ті

роки. Навіть на американських ринках японська та європейська найновітніша промисловість виявилась більш конкурентоспроможною, ніж американська. Зокрема, японці вийшли на провідне місце в галузі електроніки. Справжній шок пережила Америка, коли 12 квітня 1961 р. Юрій Гагарін полетів на «Востоці», а через чотири роки Олексій Леонов вийшов у відкритий космос. Тільки посадка Ніла Армстронга та Елвіна Олдріна на Місяць 21 липня 1968 р. відновила морально-психологічну рівновагу.

Американці зробили висновки, що стосувалися не тільки організації економіки, а й усієї науково-технічної культури. Насамперед це вимагало зміни співвідношення прикладних і фундаментальних досліджень, а у галузі виробництва — різкого покращення якості та зниження видатків. Потрібні були роки, щоб американська економіка знову була оцінена як найконкурентоспроможніша. За 10 останніх років прибуток від обороту 250 американських компаній, що працюють у галузі високих технологій, збільшився в 4 рази, причому половина цих компаній виникла за останні 7 років і ґрунтовно потіснила тих, хто не зумів перебудуватися*.

Західна економіка і загалом західне суспільство мали і мають свої проблеми і свої вади. Розв'язання цих проблем почасти навіть ускладнювалося самим фактом змагання ринкового Заходу з комуністичним Сходом, оскільки обстановка гострої боротьби, а місцями і неоголошеної війни порушувала нормальний баланс сил у країнах демократії на користь радикально правих і консервативних політичних течій та пов'язаних з воєнно-промисловим комплексом «яст-

рубів». Проте слід визнати, що головна небезпека для світової демократії в другій половині ХХ ст. виходила з потужного євразійського військово-політичного комплексу, ядром якого залишався СРСР.

Економічна стагнація СРСР

Зусилля керівників комуністичного світу були спрямовані насамперед на досягнення високих показників індустріалізації і як визначального з них — показника енергетичної озброєності.

Перша половина 50-х років була найбільш сприятливою для СРСР за економічними показниками: стабільно, на 5 відсотків щорічно, зростала продуктивність праці, підтримувалась товарно-грошова збалансованість, найвищими були показники фондівдачі, найнижчими — матеріаломісткості виробництва. В кінці 50-х років почалися деякі труднощі, але індустріальне виробництво в 60—70-ті роки продовжувало зростати. В цей період СРСР досяг своєї найбільшої військово-технічної могутності.

В центрі економічної системи СРСР знаходились галузі промисловості, прямо чи опосередковано пов'язаної з війною. Тільки в Україні у військовому виробництві безпосередньо було зайнято 2,7 млн чоловік, або 5 відсотків населення, в тому числі половина — на заводах, що випускали виключно військову продукцію. Частка військових видатків становила 1984 р. у СРСР 14 відсотків, у США — 6,7 відсотка, у Китаї — 8 відсотків, у ФРН — 3,3 відсотка, в Японії — 1 відсоток. Вищі, ніж у СРСР, показники заангажованості у військове змагання мали тільки Ізраїль (29 відсотків), Саудів-

* Ліндсей Ф. Перебудова в промисловості: американський досвід. — К., 1996. — С. 5.

ська Аравія (24 відсотки), Лівія (17 відсотків), співставні з нашими — Сирія, Йорданія (14 відсотків), Ефіопія (11 відсотків). Ядерна зброя — основна стратегічна зброя СРСР — та ракетні засоби її доставки вимагали величезних вкладень та концентрації наукових зусиль. У свою чергу, розвиток ядерних досліджень давав можливість розвивати мирну енергетику.

Величезне зростання виробництва приводить по деяких показниках індустріального розвитку навіть до випередження США. Так, СРСР виробляв у відсотках до США (див. табл.)^{*}.

У світовій економіці другої половини ХХ ст. відбувається різке зростання енергоозброєності за рахунок розширення джерел використовуваної енергії та пересування питомої ваги в бік нових джерел. Роль органічних решток та дерева в другій половині століття зменшилася до мізерного рівня, роль вугілля — з більш ніж половини у 30-ті роки до третини у 70-ті, роль води майже не змінилася, до третини всіх джерел зросла роль нафти і шестеро, майже до п'ятої частини частки в енергетичному балансі, — роль газу. З'явився новий чинник — ядерне паливо, що дало 1972 р. 6 відсотків світової енергії і, за прогнозами, мало дати до кінця століття близько п'ятої частини^{**}.

Різне зростання видобутку електроенергії було заплановане ще Сталіним, в останні роки життя якого розпочалися «великі будови ко-

мунізму», що включали спорудження серії гідроелектростанцій. В другій половині 50-х років будівництво ГЕС велось з новою силою. Зокрема, почалось будівництво Дніпровського каскаду в Україні: Каховської (1950—1956 рр.), Кременчуцької (1954—1960 рр.), Дніпродзержинської (1956—1964 рр.), Київської (1960—1968 рр.), Канівської (1963—1975 рр.) ГЕС, а також Дніпрогесу-2 (будівництво розпочалось 1969 р.) з відповідними колосальними водосховищами — «морями».

В СРСР роботи в галузі ядерної зброї одразу були зорієнтовані на енергетику на ядерному паливі. Під керівництвом академіка Курчатова 1946 р. в СРСР споруджено перший в Європі атомний реактор, а 1954 р. вступила в дію перша в світі атомна електростанція в Обнинську. Її потужність становила всього 5 тис. кВт, натомість потужність вітряної ЕС типу ВД — 3,5 тис. кВт. Атомна енергетика почала розвиватися швидкими темпами в кінці 50-х: 1958 р. введено в дію Сибірську АЕС потужністю вже в 100 мВт, 1964 р. — аналогічну, але потужнішу Білороську АЕС і Нововоронезьку АЕС з водяним реактором потужністю в 210 мВт. На атомних електростанціях СРСР 1988 р. видобувалось уже 12 відсотків електроенергії. Здавалося, СРСР виходить на перші позиції у світі по енергоозброєності і зможе стати на чолі світової технічної цивілізації.

Проте прогрес в енергетиці в СРСР не дав того економічного ре-

Таблиця

	паливо енергетика	чавун	сталь	залізна руда	мінеральні добрива	металорі-зальні верстати	трак-тори	цемент
1970 р.	61%	103%	95%	216%	88%	106%	145%	141%
1987 р.	110%	261%	197%	527%	182%	164%	484%	181%

^{*}Див.: Лацис О. Вес ускорення // Коммунист. — 1989. — № 17.
^{**}Див.: Водоп'янов П. А., Крисаченко В. С. Великий день п'єва. — С. 120.

зультату, який одержали країни Заходу. При зіставних цифрах в енергоозбросності та інших показниках індустріалізації показники прогресу були незіставні. Особливо це помітно, коли беруться до уваги різноманітні виміри прогресу, що характеризують усю якість життя: освіта, стан здоров'я населення, його харчування, наявність зон бідності, природне оточення, такі характеристики життя індивіда, як рівність можливостей, доступність особистої свободи та захищеності, багатство культурного життя. І в цих різноманітних проявах Захід зберігав впродовж століття здатність бути на чолі прогресу.

Характеристика суспільства навіть з техніко-економічного боку в ХХ ст. потребує використання не тільки енергетичних параметрів. Нова доба наочно показала, що існують відносно незалежні від енергетичних інформаційні виміри, які характеризують систему саме з погляду її впорядкованості, якості її самоорганізації, здатності протистояти хаосу. Вже порівняння мізерних, вимірюваних багатомільярдними долями ергів енергетичних потужностей людського мозку з тими потужностями, які, завдяки йому, може приводити в рух людина, показує безглуздість спроб характеристики інтелекту через такі поняття, як сила та енергія. Більша затрата енергії не гарантує кращого результату. В науці останньої чверті століття теоретико-інформаційні виміри були осмислені як незалежні від енергетичних.

У змаганні країн ринкової економіки з країнами державного планування за військово-технічну перевагу і вплив на світові процеси пер-

ше місце належить Заходу, насамперед завдяки більш ефективній організації економіки та всього суспільного життя. Державницький соціалізм час від часу демонстрував здатність сконцентрувати всі зусилля на розв'язанні ключових проблем і добитися визначних успіхів. Проте ринкова економіка, режим вільної критики й політичної свободи, культурно-політична різноманітність цивілізаційного поля при зростаючій інтеграції та «мондіалізації» життя щоразу дозволяли легко надолжити згаяне на більш широких і здорових засадах. Прорив у електронно-обчислювальній техніці й теоретичній та технічній кібернетиці, здійснений в США, Японії та Європі повоенного часу, був лише одним із проявів високої організації та впорядкованості, здатності придушувати хаос у різних сферах громадського життя. Комп'ютерна техніка та новітні засоби зв'язку були життєво необхідними для динамічного ринкового світу, натомість у нас всі новації в цих галузях треба було «впроваджувати» згори, насильницьким шляхом. А насильство в техніко-економічних умовах ХХ ст. ставало дедалі менш ефективним.

1955 р. в СРСР була здійснена успішна спроба прорвати ідеологічні огорожі навколо загальної теорії інформації та управління, — теорії, проклятої філософами-марксистами як «лженаука кібернетика». В СРСР, незалежно від Норберта Вінера, А. Колмогоровим були одержані головні результати теорії, але навіть вчені не мали смаку до її загальної ідеології. Книжка Вінера про кібернетику лежала в таємних сховищах «спецхранів». Прорив було здійснено публікацією в журналі

«Вопросы философии» статті А.А. Ляпунова, С.Л. Соболева і А.І. Кітова, ініціатором і автором головної частини якої був керівник Обчислювального центру Міністерства оборони Кітов. У тому ж числі журналу реабілітацію кібернетики з позицій марксистської філософії довершував Е. Кольман.

Кітов звернувся до вищих органів влади з листом, де викладав ідею управління воєнно-промисловим комплексом і всією обороною країни на основі єдиної автоматизованої системи. Комісія Міністерства оборони на чолі з маршалом Рокоссовським прийняла рішення виключити Кітова з партії. Працівник апарату ЦК КПРС пояснив Кітову: «Методи оптимізації і автоматизації системи управління не потрібні, оскільки у партії є свої методи управління: для цього вона радиться з народом, наприклад, збирає нараду стахановців або колгоспників-ударників». З великими труднощами комп'ютерна техніка вторувала собі шлях у СРСР, але система управління процесами в економіці та соціальному житті дійсно не мала потреби в обробці складної інформації, що постійно гальмувало розвиток ЕОМ та їх впровадження.

Безпосередньо неефективність державної економіки відбивалася на сільському господарстві. В 50-ті роки комуністичне керівництво змушене було піти на лібералізацію порядків на селі. Колгоспники одержали паспорти, тобто право покинути село й переїхати до міста, в промисловість. Ціни на м'ясо, молоко, молочні продукти були підвищені, та все одно частину витрат через неефективність м'ясомолочної промисловості взяла на себе держава.

Натомість вона надолужувала втрачене шляхом підвищення цін на машини. З 1956 р. по 1975 р. обсяг виробництва в машинобудуванні (в крб) зріс в 9,6 раза, а у фізичному вираженні — в 4,21 раза, тобто ціни виростили вдвічі більше, ніж виробництво. Ця тенденція продовжувала посилюватися. За 1976—1983 рр. зростання машинобудування (в крб) становило 75 відсотків, а в фізичному вираженні — лише 9 відсотків; фактично виробництво машин тупцювало на місці, а ціни зросли майже вдвічі.

Закупівля продовольства за кордоном стала нормою. Дотації сільському господарству зросли з 3,2 млрд крб у 1965 р. до 56 млрд крб в 1985 р., тобто з 3,1 відсотка бюджету до 14,5 відсотка всіх бюджетних витрат. У 1990 р. вкладення в сільське господарство досягли 21,7 відсотка всіх інвестицій, натомість у ФРН вони становили 2,4 відсотка, у Франції (1989 р.) — 3,1 відсотка. Крах соціалістичної системи був особливо очевидний на тлі успіхів присадибного господарства: маючи в своєму розпорядженні 1,5 відсотка угідь, селяни і городяни СРСР вирощували там більше половини картоплі, плодів та ягід, до третини овочів, виробляли більше чверті м'яса й молока.

З 1980 р. сільське господарство стало збитковим. Втеча молоді з села до міста наближала село до демографічного спустошення. Водночас виробництво зерна в країнах Заходу з 1950 по 1985 р. зросло втричі.

Розвиток промисловості й сільсько-го господарства дедалі більше набував екстенсивних рис, тобто здійснювався за рахунок простої концентрації сил і напруження, розширення посівів, втрати якості. Особливо це

* Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. — К., 1995. — С. 90.

стосувалось України. Якщо на Заході сільськогосподарські угіддя займають близько третини суші, то в Україні — більше двох третин (в 1986 р. — 70 відсотків). При цьому під оранкою була не третина, як належить, а чотири п'ятих сільськогосподарських угідь. В Україні з 32 млн га посівів 14 млн було розташовано на крутих схилах, що призводило до виснаження та ерозії дорожочінних українських ґрунтів.

Металу і палива вироблялось більше, ніж в Америці, а розподілити його між заводами і галузями не було можливості — вони поїдали стільки ресурсів, що все було в дефіциті. Половина всіх верстатів країни знаходилась на ремонті. Зростала товарно-грошова незбалансованість, нишком був запущений у хід механізм емісії, який погнав інфляцію.

Зростання народного господарства фактично припинилося в 1979—1980 роках. Різко знижується рентабельність промисловості — з 35,5 відсотка в 1970 р. до 16,9 відсотка в 1983 році.

Військовий потенціал країни розвивався особливо швидкими темпами в 1960—1975 роках. Щорічні темпи приросту основних фондів у воєнно-промисловому комплексі становили в 1964—1973 рр. більше 10 відсотків. У наступні роки темпи значно скорочуються. В 1980—1985 рр. приріст основних фондів ВПК становив 7,8 відсотка, вибуття — 1,8 відсотка; в 1990—1991 рр. приріст упав до 5,1 відсотка, вибуття залишилось тим же. Це призвело до концентрації в сфері науково-технічного забезпечення ВПК морально старої й фізично зношеної техніки: так, 1991 р. 30 відсотків обладнання ВПК України було застарілим. Про техніко-економічний

стан мирної промисловості нічого й говорити.

Економічні труднощі, що виявилися вже в другій половині 50-х років, переросли в стагнацію державно-соціалістичної економіки в другій половині 70-х років; на початку 80-х років економіка СРСР знаходилась уже в стані глибокої кризи. Всі процеси руйнації, які набули обвального характеру в час «перебудови», йшли повним ходом уже з кінця 70-х років. Вони прискорювалися бездумною гонкою озброєнь та авантюрними, дорогими і в кращому випадку малоефективними «проектами століття», з яких вдалося, на щастя, під кінець зупинити сумнозвісний «поворот рік». Мабуть, крах системи настав би значно раніше, але 1965 р. забили нафтові фонтани на Самотлорі, і експорт енергоносіїв на певний час загальмував падіння.

СРСР досяг високого рівня виробництва, особливо у воєнно-промисловій сфері. Але він не мав гнучкого механізму оновлення технічної культури. Фактично економіка СРСР давно б опинилася перед кризою збуту через застарілість своїх продуктивних сил і вузькість внутрішнього ринку, якби не система економічного насильства. Але ця система насильства не розв'язувала протиріч, а заганяла їх углиб.

Таким було економічне тло культурної та політичної історії після-сталінської доби, яка в часи Хрущова офіційно називалася «великим десятиліттям», а після його усунення — «розвинутим соціалізмом». Насправді це була доба поступового розкладу тоталітарної системи, що закінчилася її повним розвалом 1991 р. при спробі її реформування.

Політична культура епохи Хрущова

У результаті напруженої таємної боротьби між членами вищого сталінського керівництва в 1953—1957 рр. встановилася одноосібна влада М.С. Хрущова. Врочисто було заявлено про повну і остаточну ліквідацію «культу особи Сталіна та його наслідків» і відновлення «ленінських принципів і норм партійного життя», хоча механізми тоталітарного режиму збереглися і могли бути запущені на повну силу. Але Хрущов не скористався ними навіть тоді, коли опинився перед загрозою перевороту. Мотиви своєї поведінки на час падіння в жовтні 1964 р. він сформулював так: «Я вже старий і втомився. Нехай тепер справляються самі. Головне я зробив. Стосунки між нами, стиль керівництва помінялися докорінно. Хіба комусь могло примаритися, що ми можемо сказати Сталінові, що він нас не влаштує, і запропонувати йому піти у відставку? Від нас би мокрого місця не залишилося. Тепер все інакше. Зник страх, і розмова йде на рівних. В цьому моя заслуга. А боротися я не буду»^{*}.

Якою мірою ці слова були щирими, чи це не була «хороша міна при поганій грі»? Чи була еволюція тоталітарної системи наслідком особистої незлобивості Микити Хрущова?

Риси простої, елементарної людяності, безумовно, були Хрущову притаманні. Він любив свою людну сім'ю; хоча в роботі бував запальний, крикливий і грубий, але за натурою не був злостивим і злопам'ятним деспотом. Коли Хрущов влаштував голосний прилюдний «рознос», без якого не було тоді партійної роботи, він ставав дуже схожим на типового сталінського хама-уповноваженого, навіть обличчя його набувало грубих неприємних

рис. Разом з тим його безпосередній діяльній натурі була чужа хвороблива потреба в постійному самоутвердженні через чужі страждання.

Проте це не завадило Хрущову в 30-ті роки бути таким же страшним, як усі партійні функціонери його часу; на совісті Хрущова — колишнього першого секретаря Московського комітету ВКП(б) та ЦК Компартії України — тисячі й тисячі життів. Як керівник української комуністичної парторганізації у воєнний та повоєнний час, Хрущов пречудово знав про криваву провокаційну діяльність спецзагонів МВС, які діяли під виглядом бандерівців на території західних земель України. Все це було давно, але Хрущов знав закони смертельної боротьби, і саме він наполіг на розстрілі угорських «ревізіоністів» — Імре Надя та його товаришів — під час візиту до Угорщини 1958 року. Хрущову було не вперше переступати через поріг людського життя. Що ж стосується в'язниць і «психушок», то припустимість порушення найелементарніших людських прав ніколи не була для нього проблематичною. Він відкрито писав у «Правді», що слід переслідувати противників комунізму як божевільних: «Тим, хто на цій підставі став би закликати до боротьби з комунізмом, можна сказати, що у нас і зараз є люди, які борються з комунізмом... але у таких людей, мабуть, явно не в нормі психічний стан»^{**}.

По суті, Микита Хрущов залишився неотесаним робітником-самородком з далекої донбаської копальни, що пройшов через усі щаблі партійної роботи аж до Кремля, не мав за душею ніякої освіти, крім «рабфаку» й початкових курсів Промакадемії і

^{*} Огонек. — 1988. — № 43. — С. 27.
^{**} Див.: Правда. — 1959. — 24 мая.

щиро вірив у непереможність комуністичних ідей, про які мав невіразні уявлення на рівні партосвіти. В середовищі «соратників великого Сталіна» він був плебеєм та «Іванушкою-дурником», кремлівська псевдоаристократія ніколи не пустила б його на роль першого секретаря ЦК, якби своєчасно розгледіла природний розум та енергію.

Хрущов — явище сталінського середовища і впливовий елемент оточення Сталіна. В останні роки життя Сталін уже прирік своїх колишніх фаворитів і готував нову чистку. Зокрема, Каганович його не влаштував як єврей, Молотов і Ворошилов — як люди, одружені з єврейками, Мікоян — як надто хитрий і лукавий вірменин. Малєнков і Берія, Хрущов і Булганін — ці дві пари стали незмінними учасниками сталінських нічних «обідів», де вирішувалися всі справи в імперії. Кожен із них був чимось потрібен Сталіну, зокрема Хрущова Сталін сприймав як Санчо-Пансу, як блазня, якому вибачалося деяке «народництво». В дзеркалі дурника-слути, який став добрим губернатором, Сталін сам почувався не просто страшним напівкримінальним «паханом», а грізним романтичним лицарем.

Кожен діяч з найближчого сталінського оточення смертельно боявся Сталіна, і після смерті тирана неминуче мала настати антисталінська реакція. Такої зброї, як всевладна Державна безпека, осиротілі вожді не хотіли давати нікому. Закономірно також і те, що партійні провінціали в особі Хрущова виявились сильнішими, ніж кремлівські придворні. Поразка Берії надовго ослабила апарат таємної поліції, поступове просочування таємниць сталінського терору

посилювало страх партійного апарату перед всевладдям «силових структур». На зміну партійно-державному тоталітаризму прийшла влада партійної олігархії. Не випадково ніхто не говорить про диктатуру Хрущова, хоча владу він ні з ким не ділив і спротиву не терпів. Насильство залишилося механізмом політичної культури, але масовий терор — вирішальна ознака тоталітаризму — відійшов у минуле.

Іноколи вбачають суперечливість політичної постаті Хрущова в тому, що він не до кінця і непослідовно критикував режим Сталіна, відходив від своїх позицій, зберіг всевладдя партократії, яка його врешті-решт і скинула. Хрущов починав у перші післясталінські роки, зокрема після усунення Малєнкова, з дуже різких і грубих заяв в антикапіталістичному, антиамериканському, антизахідному дусі. Але таким він залишився до кінця. Його знаменитий вислів «ми вас закопаємо», часто цитований американською пресою, його ще знаменитіша витівка — стукання черевиком по столу у залі засідань ООН — явища того самого порядку, що й перші безпосередні «пролетарські» інтерв'ю 1955 року. З появою Жукова на посаді військового міністра концепція першого, «випереджувального» ядерного удару стала елементом воєнної доктрини СРСР, і ця агресивна доктрина офіційно була відозмінена лише в пізньобрежневські часи, на XXVI з'їзді КПРС в 1981 р. Хрущов підвів світ до межі ядерної війни, створивши кризу в Карибському морі 1962 року. Хрущов вступив у конфлікт з батьком радянської водневої бомби Андрієм Сахаровим на початку 60-х років як затятий прихильник продовження небезпечних ядерних випробувань, і тільки після проведен-

ня серії вибухів, не без впливу китайської атомної загрози, пішов на підписання договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах. В 1958 р. Хрущов по-хамськи обійшовся з великим російським письменником та інтелектуалом Борисом Пастернаком, якого змусили зректися Нобелівської премії і якого — за особистою вказівкою Хрущова — тодішній керівник комсомолу, вихованець української парторганізації В. Семичастний публічно грубо образив. У 1962 р. Хрущов, естетична культура якого ледве сягала Дем'яна Бсдного, так був охоплений жагою навчати всіх митців писати й малювати, що — на превелику радість його ворогів — вступив у конфлікт з усією творчою інтелігенцією планети.

Хрущовський антисталінізм ніколи не був ліберальним і демократичним. Хрущов був і залишився критиком сталінського режиму і, наскільки це було йому доступно, сталінської доктрини, але критика його виходила з позицій «справжнього марксизму-ленінізму», «повернення до ленінських принципів і норм партійного життя», незамутнених витоків комуністичної ідеології, як вони йому уявлялися. Подібні течії в релігійній ідеології називають фундаменталізмом, і хрущовську критику політичної релігії сталінізму цілком можна вважати фундаменталістською.

Хрущов хотів повернутися до передсталінського стану політики та ідеології комунізму, але не до рівноваги «непу», а до Леніна в прийнятній для нового комуністичного часу інтерпретації. Реально це означало, що в змаганні гілок влади, яке почалося після смерті Сталіна, територіальна партійна влада взяла гору над галузевими державними гілка-

ми, в тому числі потіснила і професіоналів «силових структур».

Свою позицію щодо влади Хрущов відверто сформулював під час «зустрічі з інтелігенцією» в грудні 1962 року. Ось як описує промову Хрущова учасник зустрічі режисер М. Ромм: «Почав він знову ж м'яко. Ну ось, говорить він, ми вас тут послухали, поговорили, але вирішувати буде хто? Вирішувати в нашій країні повинен народ. А народ — це хто? Це партія. А партія хто? Це ми. Ми — партія. Значить, ми і будемо вирішувати, я ось буду вирішувати. Зрозуміло?»¹ Просто, грубо і цинічно: народ і партія — це я. Диктаторський принцип, проте, доводилося пояснювати, з погрозою запитуючи: «Зрозуміло?» Було б зрозуміло без пояснення, якби перед цим хоча б з десяток інтелігентів розстріляли. Але шлях, яким ішов до «загальнозрозумілості» Сталін, був тепер закритий.

Коли творилася тоталітарна соціалістична державність, прихильники комунізму чекали на Світову Революцію і Страшний суд над капіталізмом. Піднесення в громаді віруючих комуністів, пов'язане з цими есхатологічними очікуваннями, необоротно минуло. ХХ з'їзд КПРС і таємна доповідь Хрущова на закритому його засіданні поклали кінець романтичній сакралізації реальності. Деякі найбільш романтичні комуністи покладали надії на китайський спосіб подолання протиріч соціалізму, але ця ідеологія не набула широкого розповсюдження.

Критичне мислення середнього прихильника комунізму вміщувалося в парадигму архаїчної російської свідомості: цар бажає добра людям, у всьому винні бояри, які стоять між народом і царем. Ця ідеологія була пе-

¹ Оронек. — 1988. — № 28. — С. 8.

ренесена міфологічною свідомістю на Леніна й Сталіна. Інституціоналізація комуністичної громади і неминуче перетворення її на жорстоку і несправедливу диктатуру сприймалися критично мислячими комуністами як бюрократизація диктатури пролетаріату, тобто поява між ідеєю або вождем ворожого «боярського» прошарку. На цьому ґрунтувалася ревізія комунізму в душі ранньомарксистської «теорії відчуження», поширена серед інтелігенції 50—60-х років.

Проте суспільна свідомість у СРСР, переживши справжній шок від викриттів Хрущова на XX з'їзді, швидко еволюціонувала. Питання про історичну відповідальність за терористичну диктатуру набувало дедалі більшої глибини та універсальності.

Пробуджене критикою сталінського режиму суспільство не могло вдовольнитися напіврозв'язаннями, пропонуваними ідеологами партії. Одразу після зачитування на закритих партійних зборах доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС почалося сум'яття в умах рядових партійців, часом і відкрита критика керівництва КПРС, небезпечна для влади. Керівництво намагалося вжити рішучих заходів, особливо щодо тих парторганізацій, члени яких почували себе найбільш незалежно, — як, наприклад, в академічних Інституті атомної енергії Курчатова та Інституті ядерної фізики Аліханова. Курчатова зумів відстояти своїх, Аліханов — ні, парторганізація його інституту була розпущена, найбільш різкого критика сталінізму Ю. Орлова звільнили з роботи, і він став першим дисидентом (Аліханов, який після цього погрому переніс інфаркт, відправив Орлова до свого брата Аліханяна до Єревана, де Орлов став членом-кореспондентом

АН Вірменії, що викликало новий шал керівництва). З 1956 р. опозиційна думка в СРСР розвивається в середовищі науково-технічної і гуманітарної інтелігенції. Осередком антисталіністських письменницьких сил став журнал «Новый мир» після 1958 р., коли його після чотирирічної перерви знову очолив Олександр Твардовський. Консервативні сталіністські сили групувалися навколо журналу «Октябрь» на чолі з В. Кочетовим. Видатною подією у розвитку критики сталінського режиму була публікація в «Новом мире» повісті Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича».

Хрущов у своїх фундаменталістських орієнтаціях зупинився перед критикою розкладеної партійно-державної верхівки, бо він мусив правити колосальною імперією і на цю верхівку спиратися. Він дав правлячому номенклатурному класові додаткові привілеї, зміцнив його позиції щодо небезпеки «знизу», від рядових партійних мас, намагався тільки ввести якісь гарантії від «бюрократичного переродження» і посилити залежність партократів від владних структур «згори», не залучаючи репресій. Цілком серйозно в ідеологічних структурах обговорювалося питання про те, що рівень життя керівних кіл партії і держави давно досяг тих показників, які планувалися для трудящих доби комунізму. Хрущов передав авторам відповідних документів, що і при комунізмі будуть номенклатурні працівники.

По-своєму ця позиція послідовна: правити імперією можна тільки батогом і пряником. Батіг полягав у тому, що людина, викинута з номенклатури, позбавлялася абсолютно всього, включаючи меблі й посуд.

Але для великої імперії цього замало. Хрущова не боялися, а стати улюбленим харизматичним лідером вождь партократії не міг. Хрущов одразу катастрофічно почав втрачати популярність в інтелігентній верхівки суспільства і викликав дедалі більше невдоволення у номенклатури, особливо мірою того, як економічні негаразди спонукали його до дедалі нових експериментів. Епоха Хрущова була епохою політичних анекдотів, головним героєм яких став сам Микита.

Хрущов був ініціатором численних метушливих реформ, які часто змінювали одна одну. На перший погляд, все гальмувало сільське господарство, яке ніяк не можна було підняти до планованого рівня виробництва м'яса і молока на гектар угідь. Доки партія боролась за торфоперегнійні горщики або за триразове, чи дворазове, чи чотириразове доїння корів, стан справ з продовольством дедалі менше задовольняв швидко зростаюче місто.

Комуністична імперія опинилася у стані, коли стара легітимізація влади потребувала різких змін. Іменем яких ідей має правити влада? «Короткий курс історії ВКП(б)» перестав бути священним текстом жерців імперії. Писалися нові історико-партійні тексти, проте вони вже не могли бути Біблією хрущовського комунізму. Повернення до «ленінських принципів і норм» означало тільки те ідеологічне явище, яке абсолютно точно було назване «критикою культу особи Сталіна». Треба було «вийняти» Сталіна з історії, залишивши недоторканною «генеральну лінію партії», — завдання, нерозв'язне для нормального здорового глузду. Це оберталось посиленням культу особи

Леніна до смішних розмірів, що й породило перші «ленінські» анекдоти, і до гарячкових пошуків у сфері доктрини, які б компенсували розвал старанно відпрацьованого ідеологічного обґрунтування тоталітаризму. Всі ідейні проблеми так чи інакше поверталися до оцінки Сталіна та культу його особи. Те, що справа не в особі Сталіна, а в системі, — цього Хрущов прийняти не міг, бо для цього потрібно було б полишити й фундаменталістську ідеологію «справжнього марксизму-ленінізму», й імперські великодержавні амбіції.

Хрущов зберіг антиінтелігентські орієнтації комуністичної влади й після деяких вагань продовжив антисемітську політику Сталіна, припинивши розслідування провокаційної справи Єврейського антифашистського комітету і вбивства Міхоелса. Але не пішов він і на посилення російського націоналізму як ідеологічного опертя імперського режиму, бо це суперечило фундаменталістським орієнтаціям Хрущовської політики, оберненої до ленінських витоків. Певну роль відіграло і те, що Хрущов був орієнтований на партійні, тобто територіальні, гілки влади, перетягнув у партію питання, які раніше розв'язувались у галузевих державних органах, а серед територіальних владних структур українська партократія була однією з найсильніших. До того ж найкращі й найнадійніші особисті зв'язки у Хрущова були саме з українською партократією, як російського, так і українського походження. На бюрократизовану верхівку українських культурних діячів Хрущов намагався спиратися і в своїх конфліктах з московською інтелігенцією.

Проте доктринальні питання не дуже важили в очах комуністичного лідера, для якого впродовж усього життєвого шляху це були завдання, гідні завідувача ідеологічною службою — ще більшого «Іванушки-дурника», ніж був для кремлівських хазяїв він сам. Реальним ідеологічним обґрунтуванням комуністичної диктатури стали підрахунки, коли можна обігнати Америку і тим самим вступити до комунізму. Епопея «наздогнати й перегнати» почалася з 1959 р., як тільки наближеними до апарату помічниками-спеціалістами було підраховано, що рівень життя у нас становить 50—60 відсотків від американського, темпи розвитку вищі, ніж у США і, отже, десь років через 20 можна обігнати США і опинитися просто в комунізмі. Матеріали потрапили на стіл Хрущову, сподобалися — і пішла бурхлива ідеологічна кампанія аж до включення дат вступу до комунізму в Програму КПРС на XXII з'їзді партії 1961 року.

Підтримавши публікацію повісті Солженіцина Твардовським, Хрущов водночас дедалі більше втягувався у конфлікт з творчою молоддю інтелігенцією. Активно провакували його на цей конфлікт провідні діячі культури соціалістичного реалізму, зокрема керівники Спілки художників СРСР. Водночас палка підтримка Хрущовим мракобіса Т.Д. Лисенка призвела до загострення його конфлікту з Академією наук, де великий вплив мав академік Андрій Сахаров. Спроби Хрущова розрядити обстановку поверненням до критики Сталіна успіху не мали. Роздратований Хрущов готував розгром Академії наук під виглядом її «реорганізації», чергову «реорганізацію» сільського господарства та

рішучу заміну вищого керівництва. Всі ці питання були винесені на пленум ЦК КПРС, що мав відбутися в листопаді 1964 року. Але змова його найближчих соратників зірвала ці плани. Пленум ЦК було проведено за місяць до визначеного строку, де й було підведено ризику під епохою смикань між сталіністськими традиціями та пошуками реформ.

Гарячкові й нецілеспрямовані спроби Хрущова подолати господарські труднощі, спроби «натиснути» на керівні кадри, безконечні новації і перестановки викликали роздратування тих самих номенклатурних працівників, які з благословіння Хрущова вже давно жили в комунізмі. І 14 жовтня 1964 р. стало кінцем епохи Хрущова. А разом з тим — кінцем спроб відремонтувати Систему на фундаменталістських засадах «неспотворених», «аутентичних» марксистсько-ленінських комуністичних ідей. Критика жахів сталінського режиму і збереження засад комуністичної політики та ідеології виявились несумісними.

«Розвинутий соціалізм»

Усунення Хрущова від влади відбулося без великого галасу, його відправили на пенсію і публічно зрідка звинувачували у «волюнтаризмі». Час від часу з'являлись у пресі заяви керівних діячів про ненормальність становища, коли одна наділена великою владою людина приймає необґрунтовані рішення. Нове керівництво на чолі з Л.І. Брежнєвим, якого по-старому почали іменувати Генеральним секретарем ЦК КПРС, підкреслювало колективний характер своїх рішень. Комуністична диктатура нібито

прагнула пом'якшити авторитарні принципи влади і встановити політичну рівновагу.

Проте післяхрущовське керівництво не зробило жодного кроку до лібералізації комуністичного режиму. Ідеологічна реакція почалася зі спроб хоча б часткової реабілітації Сталіна. 1965 р. було влаштоване грандіозне святкування 20-річчя Дня Перемоги, і в доповіді на врочистих зборах з цього приводу Брежнєв тепло згадав ім'я Верховного Головнокомандуючого — Сталіна, що викликало шквал аплодисментів учасників зборів. Тон мемуарів генералів Вітчизняної війни та військових істориків різко змінився. 1967 р. вийшла книга А.М. Некрича, в якій досить скромно були показані помилки сталінського керівництва напередодні війни. Пізніше Некрича викликали на засідання парткомісії і без жодних пояснень виключили з лав КПРС. Реабілітація Сталіна зайшла б далеко, якби не еміграція його доньки Світлани Алілуєвої та її дисидентські публікації. Фактично керівництво прийняло позицію нового (з 1967 р.) голови КДБ Ю.В. Андропова: будь-яка оцінка Сталіна породжує найнебезпечніші для комунізму ідейні розбіжності, тому краще по можливості обходити її.

Особистість нового керівника партії і держави, здавалось, якнайкраще пасувала до тієї помірковано-прагматичної, не схильної до авантюризму, орієнтованої на традиційні комуністичні цінності політики, яка мала змінити нервовий хрущовський реформізм. *Л.І. Брежнєв* (1905—1983 рр.) був тоді ще порівняно не старий — йому не виповнилося й шістдесяті; він не мав великих претензій, працював і секретарем ЦК по

«оборонці», де мав добрі контакти і з ВПК, і з армією, і особисто з керівником ВПК Устиновим, працював також у державному апараті — Головою Президії Верховної Ради. Всім було відомо, що Брежнєв уміє уникати гострих конфліктів, залагоджувати справи з колегами, не поспішає приймати рішення, доброзичливий і до сліз сентиментальний, пам'ятає друзів, без особливих фантазій, а, висловлюючись сильніше, досить посередня і сіра людина. Знали всі і про життєлюбство Брежнєва, його справжні пристрасті — полювання, риболовля, автомобілі (Брежнєв був чудовим водієм), коштовності, орденни, нескладні романи з нескладним жіноцтвом. Через кілька років Брежнєв зумів тихо усунути всіх потенційних противників і так міцно взяти владу до своїх рук, що і подальше погіршення здоров'я аж до маразму, і відкрита корумпованість його та його оточення, і постійні негаразди у країні аніскільки не відбивалися на його безальтернативній партійно-державній позиції.

Новому керівництву партії й держави довелось зіткнутися з набагато серйознішою демократичною опозицією радянської інтелігенції, ніж це було в часи Хрущова. Вже сам факт зміни керівництва, хоч би як тихо ця акція була проведена, викликав суспільне збудження, обговорення причин і наслідків зміни політики. Кожне відхилення від нормального перебігу подій, кожна зміна в суспільному житті набували небажаного для системи резонансу.

1965 р. були зарештовані Ю. Даниєль та А. Синявський за анонімні публікації в зарубіжній пресі творів не зовсім лояльного щодо радянської влади характеру. «Суд» над ними був

повним безправ'ям, оскільки жодних радянських законів вони не порушували. Зі «справи» Даніеля і Синявського почалися протести громадськості, заяви за колективними підписами відомих інтелігентів на захист справедливості. З листом до XXIII з'їзду КПРС на захист Даніеля і Синявського звернулись 62 відомих інтелігенти, але, звичайно, все було марним.

У травні 1967 р. відбувся IV з'їзд письменників СРСР, до якого з листом, що відстоював демократичні свободи, звернувся Олександр Солженіцин. Почалися переслідування Солженіцина, на захист якого виступив шерек культурних діячів.

Криза настала у серпні 1968 р., коли СРСР ввів танки у Чехословаччину для придушення спроб реформувати соціалізм у демократичному напрямі, зроблених керівництвом А. Дубчека. 25 серпня 1968 р. група відчайдушних (Бабинський, Богораз, Дремлюга, Делоне, Литвинов, Горбаневська, Баєва, Фейнберг) вийшли на Червону площу в знак протесту проти інтервенції в Чехословаччині. Це була маніфестація найбільш рішучих демократичних елементів, та солідарних з ними виявилось значно більше. Загальна непопулярність чехословацької акції була такою, що керівництво КПРС не наважилося вимагати резолюції підтримки її на зборах первинних парторганізацій.

З 1968 р. виходила з перервами «Хроника текущих событий», яка, по можливості, фіксувала порушення прав людини в СРСР. 1969 р. створено Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР на чолі з фізиком Ю. Орловим, яка пізніше перетворилась на Комітет захисту прав люди-

ни, а ще пізніше — на Гельсінську групу. Почалися арешти дисидентів, таємні і відкриті процеси. На захист дисидентів виступив академік Андрій Сахаров, і почалася нерівна боротьба визнаного і заслуженого фізика-ядерника проти існуючого режиму. Ініціатор Московського договору про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, мужній борець за права людини А. Сахаров став лауреатом Нобелівської премії миру 1975 р., а 1980 р. його відправлено у заслання до Горького.

1969 р. група російських націоналістичних письменників — Алексєєв, Прокоф'єв, Чивіліхін та інші — виступили проти Твардовського з листом у журналі «Огонек». Лист був негайно підтриманий комуністичною пресою. Усунення Твардовського з посади редактора «Нового мира» 1970 р. покляло край будь-яким надіям на лібералізацію комуністичного режиму.

1975 р. в Гельсінкі відбувся третій, заключний етап Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Керівники держав підписали підсумковий документ, що констатував непорушність повоєнного status quo в Європі на підставі принципів, визаних при заснуванні ООН. Так, публічно за основу світового порядку знову було визнано Загальну Декларацію прав людини, підписати яку СРСР був змушений як провідний учасник Антигітлерівської коаліції і один із фундаторів ООН. Ленін би ніколи не підписав такої декларації — не тому, що йому бракувало макіавеллізму, а тому, що ідеї прав людини заважали світовій революції. Але тепер про світову революцію ніхто не згадував, ідеологія стала таким самим предметом торгівлі, як і все інше. Цей крок дорого обійшовся комунізму.

Правляча верхівка стала перед проблемою ідеологічного виправдання великодержавної системи.

Одразу після усунення від влади М.С. Хрущова постало питання про горезвісне гасло «наздогнати і випередити Америку» і разом з тим про досягнення рубежів виробництва, що означали б вступ СРСР у фазу комунізму. XXII з'їзд КПРС 1961 р. прийняв програму партії з цифровими начерками, в якій говорилося про настання комунізму в нашій країні у 1980 році. 1965 р. один із авторів ідеї «наздогнати і випередити», професор-економіст А.М. Алексєєв, надрукував у журналі «Международная жизнь» статтю, в якій доводив, що програма ця не виконується. Виникла двозначна ситуація: з одного боку, журнал виступив з критикою діючої програми КПРС, і автора статті потягли до секретаріату ЦК. З іншого боку, якось забули, що головним редактором журналу є член Політбюро А.А. Громико. Зателефонували військовому міністрові, впливовому члену Політбюро Д.Ф. Устинову; він відповів, що й сам знає — Америки ми не наздоженемо. Що ж все-таки робити, було незрозуміло; Устинов обіцяв переговорити з Підгорним. Невідомо, хто з ким переговорив, але проблему якось зняли. Так напіванекдотично закінчилась спроба легітимації імперського режиму ідеєю побудови комунізму.

Комуністичне керівництво Чехословаччини та НДР на руїнах «Празької весни» дійшло висновку, що будувати треба не комунізм, а соціалізм, але тільки справжній, «розвинутий» («развитой»), в якому матеріальних благ буде аж ніяк не менше, ніж на капіталістичному Заході. 1966 р. відбувся XXIII з'їзд партії, і хо-

ча всі знали, що комунізм, згідно з діючою програмою КПРС, має настати через 14 років, але не настане, внести якісь зміни до програми ніхто не наважився. Наступного року ідею «розвинутого соціалізму» апаратні працівники обережно включили до ювілейної доповіді Л.І. Брежнєва з нагоди 50-річчя Жовтня. Нарешті, вирішено було підготувати нову редакцію партійної програми.

Робота над нею розпочалася 1975 року. У 1977 р. Брежнєву написали його статтю про нову конституцію СРСР, яка під назвою «Історичний рубіж на шляху до комунізму» була надрукована в журналі «Проблемы мира и социализма». Подивившись на свій підготовлений помічниками твір, Брежнєв засумнівався: «А чи не занадто стаття теоретична, я ж не вчений, а політик?». Його заспокоїв Черненко: «Нічого, Леоніде Іллічу! Побачите, по ній десятки вчених одразу почнуть створювати свої дисертації!»⁷ У статті новонароджений вчений обґрунтував ідею про настання етапу побудови розвинутого соціалістичного суспільства, а не переходу до комунізму, і що вдосконалення соціалізму — не менш складне завдання, ніж створення його підвалин.

Дійсно, як і передбачив К.У. Черненко, одразу десятки вчених почали створювати дисертації про розвинутий соціалізм, розпочалася навіть дискусія, який це соціалізм — «развитый» чи «развитой». Зрештою, частина вождів просто не розуміла, про що йдеться. Коли вже після смерті Брежнєва стаття його наступника Андропова з такими ж формулюваннями була запропонована членам Політбюро, половина з них викрес-

⁷ Див.: Огонек. — 1990. — № 23. — С. 10.

лювала «будівництво розвинутого соціалізму» і вписувала рідне «комуністичне будівництво». Між деякими членами Політбюро існувала навіть домовленість: викреслювати слово «перебудова», якщо воно десь зустрінеться. Компромісу досягли таким чином: говорити слід не про нову програму, а про нову редакцію старої програми, але з підкреслюванням слова «новий». В результаті у доповіді Генсека на XXVII з'їзді партії раптом зникла фраза про етап «удосконалення розвинутого соціалізму», але залишились дві згадки про те, що ми в якийсь етап вступили.

Майже увесь нескінченно довгий період від останніх років Сталіна до останніх років Брежнєва ідеологічну партійну службу очолював М.А. Суслов (1902—1982 рр.). Високий, худорлявий, хворобливо блідий Суслов був абсолютно несхожим на своїх колег по Президії та Політбюро ЦК з їх схильністю до радощів життя, вмінням багато з'їсти і випити, матюками і хамством, що мали демонструвати єдність з народом, нарешті, з обов'язковими клановими зв'язками, здатністю будувати й підтримувати їх. Останній імперський інквізитор нагадував Побєдоносцева, але залишалось таємницею, на чому цей первосвященик тримався, переживши всіх найнесумісніших за вдачею владик. Його називали сірим кардиналом, але насправді позиції Суслова завжди були сумнівними: Сталіна він драгував, Берія пропонував його усунути як нездару, Хрущов — публічно принижував, та й у брежнєвські часи на нього не дуже зважали. І справді, Суслов залишився посередністю із системи партійної освіти: жодних ідей і навіть формулювань він ніколи не висунув, підтримував різних ре-

акційних нездар типу академіка Ф.В. Константинова, — єдина мить, коли Суслов пожваблювався, наставала тоді, коли він довгими пальцями швидко перебирав картки з цитатами у своїх особистих шухлядках. Проте ця дуже хвора й стара людина, яка працювала не більше чотирьох годин на добу, керувала духовним життям усієї країни — від його рішень залежав стан справ у науці, вузах, театрах, творчих спілках, кіно, газетах, радіо, партійній пропаганді, видавництвах, часописах і так далі, включаючи виїзди за кордон.

Цим, власне, все сказано, і не тільки про Суслова. Він був потрібний саме тому, що, не будучи спроможним особисто будувати якісь змовницькі комбінації, Суслов на ґрунті цитат щось все ж таки формулював; його колеги нездатні були навіть на подібні інтелектуальні подвиги. Суслов, рішучий ворог усіляких новацій, став символом тягlosti й марксистсько-ленінської ідейності політики КПРС. Емоційне підґрунтя світогляду Суслова залишилося на рівні комсомольця часів його костромських комнезамів. Згодом він став типовим вихованцем «червоної професури» і служкою сталінських інквізицій (між іншим, на самостійну партійно-ідеологічну роботу Суслова відрядили з Москви до Ростова саме в той час, коли першим секретарем там був близький до Єжова колишній кривавий чекіст Євдокимов, який збирав матеріали на Берію). Обережний і егоїстичний аскет Суслов, не маючи за душею нічого, міг тільки одне: санкціонувати від імені марксизму-ленізму ті політичні повороти, що їх правлячі кола робили із своїх егоїстичних міркувань. І Суслов успішно здійснював свої функції, навіть уже перебуваючи в старечому

маразмі — бо в маразмі була вся система.

Імперія залишалась імперією, але невідомо, ім'ям чого вона правила мільйонами і прагнула правити світом. Не можна сказати, що в ній не було політичного життя: у верхніх ешелонах влади воно йшло досить жваво, але зводилося до переміщень, усунень і піднесенень різних особистостей, за чим стояли погано приховані кланові інтереси. Ця дрібна політика надавала життю певного детективного інтересу, але не змінювала загальної картини застою. Клани, очоловані старцями дедалі більш похилого віку, боялися порушити сяку-таку рівновагу впливів. У певному розумінні вони мали рацію: спроба реформувати систему наймолодшим, найенергійнішим і найздібнішим з кремлівського керівництва, М.С. Горбачовим, призвела до цілковитого її розвалу.

Політичний простір України

Серед подібних міжкланових конфліктів для України найбільше значення мав конфлікт, що закінчився усуненням П.Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України та члена Політбюро і заміною його В.В. Щербицьким. За головним своїм значенням це не був конфлікт російської та української партійно-державних верхівок — у певному розумінні, до української верхівки належав і Брежнєв, росіянин за походженням, який виріс на Україні, тут зробив кар'єру і звідси потягнув за собою значну кількість своїх співробітників. Хрущов уже не знав молодших поколінь своєї «української партії»; так, Шелеста рекомендував йому на своє місце Підгорний, коли останнього переводили до

Київ.
Палац культури
«Україна».
1970 р.

Москви з посади першого секретаря ЦК КПУ на посаду одного з секретарів ЦК КПРС. Шелест, як і Підгорний, і більша частина тодішнього політичного керівництва України, належали до «харківської групи», натомість Брежнєв, Щербицький та багато інших пов'язаних з ними діячів — до «дніпропетровської». У Брежнєва були свої проблеми з Підгорним, що, врешті, вилилося у конфлікт за посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР, яку Брежнєв відібрав у Підгорного 1977 року.

Проте в Політбюро виникали інциденти, що мали примітивне, але все ж ідейне забарвлення. Коли члени Політбюро, насамперед Суслов, вели розмови про те, що на Україні всі націоналісти, бо розмовляють українською мовою, і Шелест, і Підгорний огризалися: «А що ж їм, по-турецьки говорити, чи що?». Ці нюанси набули особливого значення після інтервенції в Чехословаччині. П.Ю. Шелест, рішучий противник чеського «ревізіонізму» і один із послідовних «яструбів», використовував свою комуністичну ортодоксальність для утвердження са-

мостійної ролі України та її парторганізації. Не претедуючи на роль суперника Брежнєва, він вважав себе однією з сильних фігур Кремля і намагався вести свою власну політику в Україні.

Публічним виявом цієї тенденції стала книга Шелеста «Україна наша радянська», опублікована 1970 року. З перших сторінок книга мала насторожити пильного комуністичного ідеолога своїми наголосами: «Завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці партії, український народ вперше в своїй історії створив національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, якій минуло вже більш як 50 років»*. Далі мотив славлення України як окремої соціалістичної одиниці ставав дедалі відчутніший: «Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції — це майже шість довоєнних Україн... По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2—3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів. Менше як 0,5 відсотка території і 1,4 відсотка населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8—10 процентів світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу»**. Ці цифри мали підтвердити посягання української національної партократії на особливий статус у партії і державі, нагадували, що Українська РСР — не просто союзна республіка, але й націо-

нальна держава величезної економічної могутності.

Тим самим Шелест висував гасло українського радянського патріотизму, незалежне від безликого «радянського патріотизму взагалі». Не буде перебільшенням вважати політичну лінію та ідеологію Шелеста українським націонал-комунізмом.

Шелест, крутий адміністратор і рішучий противник інтелігентського «ревізіонізму», вів політику тонких загравань з українськими культурними колами. Певний вплив на Шелеста мав колишній секретар ЦК КП України з ідеології, директор Інституту історії партії І.Д. Назаренко, людина розумна й аморальна, один із перших, хто вторував шлях харків'янам в оточення Хрущова, виходець із довірливих філософських «червоних професорів», твердий у загальному марксистському догматизмі і схильний до використання націонал-комуністичних ідей, насамперед у власних кар'єрних цілях. Через Назаренка на вищі кола «виходили» деякі українські культурні діячі. За Шелеста стали можливі такі прояви націонал-патріотичного духу, які вже давно були забуті. Прагнення реабілітувати національну спадщину дійшло до того, що 1966 р. на з'їзді письменників голова Спілки О.Т. Гончар говорив про необхідність перевидання творів В. Винниченка.

Саме прояви українського націонал-комунізму були розцінені як серйозна потенційна загроза; Шелеста без розголосу було переведено до Москви і швидко відправлено на пенсію. Це сталося у травні 1972 року. Негайно, не чекаючи, доки Шелеста виведуть із складу Політбюро, новий перший секретар ЦК Компартії України В.В. Щербицький ор-

* Шелест П.Ю. Україна наша радянська. — К., 1970. — С. 5.

** Там же. — С. 77.

ганізував розгром книги Шелеста на сторінках партійної української преси, а новий голова КДБ України В.В. Федорчук розпочав акцію по розгрому українського націонал-демократичного дисидентського руху. Після заміни Шелеста давнім вихованцем Брежнєва Володимиром Щербицьким почалася пора неприховано русифікаторської політики в Україні.

За своїм статусом у КПРС парторганізація України посідала приблизно таке саме місце, як парторганізація Москви і Ленінграду. По суті ж, роль України у владній системі була більшою, але в щоденних кремлівських інтригах провінційний український лідер не брав такої участі, як столичні. В посттоталітарному СРСР українська парторганізація була вже достатньо замкненою системою з власною розвиненою ієрархією посад і привілеїв, відтак висування до Москви або деінде в імперії на високі посади досить часто ставало небезпечним і небажаним відходом від надійних зв'язків і перспектив. Після Сталіна на керівних постах в Україні перебували переважно етнічні українці, обов'язково робітничо-селянського походження з інженерною або сільськогосподарською освітою, і їх скромна національна самосвідомість цілком вдовольнялася таємною антисемітською політикою КПРС, а відчуття культурної неповноцінності — антиінтелігентськими загальнопартійними настановами. Українській партійній бюрократії був властивий виконавський і, можна сказати, унтер-офіцерський характер. Вона сиділа на величезних матеріально-технічних ресурсах, але не розв'язувала жодних стратегічних завдань — Щербицький не міг вплинути

навіть на виділення Держпланом СРСР кількості посівних площ під ту чи іншу культуру, а вже про контроль за такими об'єктами, як Чорнобильська АЕС чи завод «Південмаш», говорити не доводиться. При цьому влада залишалась досить твердою, щоб бюрократія вдовольнялася негласними привілеями і не спокушалася хабарями і підпільним приватним багатством. У цьому розумінні комуністична верхівка України, включаючи її лідера В.В. Щербицького, була одним із найменш корумпованих регіональних угруповань. Йдеться, звичайно, не про таку корупцію, як панування системи взаємних зв'язків і послуг, влади і впливу угруповань «своїх хлопців».

Переважна більшість опозиційно налаштованої інтелігенції духовно належала до тієї самої загальнодемократичної течії, що й російська; на кухнях українських інтелектуалів 60-х — 70-х років точилися ті ж розмови і співали тих самих пісень Галича чи Окуджави, що й у Москві чи Новосибірському академістечку. Ці настрої породжували й однотипні дисидентські рухи, які тільки насамкінець набували національно-демократичного забарвлення.

Гордістю українського народу можна назвати генерала Петра *Григоренка*. Селянський хлопець, комсомолец, комуніст з 1927 р., військовий інженер, Григоренко завжди відзначався безкомпромісною чесністю і ще 1941 р. одержав партійну догану за виступ з політичною критикою, що дивом не позбавила його волі і життя, хоча й загальмувала кар'єру. В обставині після XX з'їзду КПРС Григоренко поводить дедалі ризикованіше. 1963 р. він заснував «Союз боротьби за відродження лєнінізму», 1964 р.

був заарештований і на рік опинився у «психушці». 1965—1969 рр. Григоренко веде активну боротьбу за захист прав людини, відстоює права кримських татар, за що повторно заарештовується й опиняється у «психушці». На підставі документів, таємно переданих адвокатом Григоренка С.В. Калістратовою, психічну повноцінність переслідуваного довів молодий київський психіатр С.Ф. Глузман, який одразу ж після того сам опинився у в'язниці. Напередодні візиту Ніксона до СРСР важко хворого Григоренка звільняють, але вже 1975 р. він підписує разом з іншими привітання Сахарову з присудженням Нобелівської премії миру і продовжує аж до свого виїзду за кордон боротьбу за права людини, зокрема за звільнення кримсько-татарського лідера Мустафи Джемільова. Коли в Україні утворено Гельсінську групу націонал-демократичного спрямування, Григоренко стає її представником у Москві.

Старого й хворого Григоренка хоча б не катували ліками, в той час як проти арештованого 1972 р. і утримуваного в Дніпропетровській «психушці» співробітника Інституту кібернетики АН УРСР Леоніда Плюща було вжито було бузувірських методів насильницького «лікування». Л. Плющ і харків'янин Г. Алтунян (заарештований 1969 р.) увійшли до Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР.

У середині 60-х років формується український дисидентський рух націонал-демократичного спрямування, який набуває визначального впливу на всю спільноту дисидентського руху. Це було цілком нове явище в історії демократичного опору.

Національно зорієнтовані організації виникали в Україні постійно. Згідно з пізнішими офіційними даними, впродовж 1954—1959 рр. було розкрито 183 «націоналістичні та антирадянські групи» з 1.879 учасниками, впродовж 1958—1962 рр. — 46 таких груп з 245 учасниками. Майже всі ці групи виникали в Західній Україні¹. Імпульси до створення таких організацій можна бачити на прикладі «Українського національно-визвольного фронту». Його організатор, львівський студент Зорян Попадюк, у себе вдома, в Самборі, випадково з товаришами натрапив на вимиті повинню рештки братських могил — останки жертв розстрілів у НКВС 1940 року. Цього було достатньо, щоб комсомолец Зорян, надзвичайно чистий і чутливий до чужої біди юнак, зненавидів радянський режим. Якби це було десь у Вінниці чи Конотопі, пошуки альтернативи були б тривалими й складними. В галицькому містечку і Львівському університеті альтернатива була зрозумілою: самостійна Україна. Переважна більшість таких груп та осередків займалась лише тим, що вивішувала на сільрадах жовто-блакитні прапори чи поширювала простенькі листівки; інколи друкувалися на машинці «журнали». Групи існували, як правило, недовго. В більшості своїй це була молодь; хіба що дуже малочисельна «Українська робітничо-селянська спілка» відзначалася своїм «дорослим» складом і тим, що її організатор Левко Лук'яненко, юрист і колишній партпрацівник, виходив з комуністичних позицій, обстоюючи незалежність України.

Виникали групи суто національної орієнтації і в 60-ті роки. «Український народний фронт» (1964 р.) Зе-

¹Див.: Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s. Cambridge university press, 1997. — P. 52.

новія Красівського, Дмитра Квецюка, Михайла Дяка та інших був, по суті, продовженням підпілля ОУН: Зеновій *Красівський* (1929—1991 рр.) після закінчення середньої школи на Івано-Франківщині аж до арешту 1949 р. перебував на нелегальному становищі у Львові як член ОУН-УПА. Група УНФ, відтворена в 1975—1979 рр., була чи не найбільш тривкою націоналістичною організацією, що мала за членів і колишніх ветеранів УПА. Проте створити помітного руху на ґрунті політичної ідеології ОУН після розгрому військового опору УПА в середині 50-х уже нікому не вдавалось.

Статтю чи брошуру Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що ходила у «самвидаві», читало небагато людей, але вплив її на культурну і політичну самосвідомість української інтелігенції був колосальний. Вперше перед нею було поставлене питання про культуру національних почуттів, вперше українська національна самосвідомість набула гуманістичного змісту, втраченого після сповнених надії днів української революції 1917 року. Тим, хто не жив у часи, коли влада добивалася обмеження української національної самосвідомості примітивним антисемітизмом, важко уявити, який визвольний вплив на людей справляла ідеологія нової хвилі.

Твір Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаний 1965 р., в грудні було передано керівникам Компартії України Шелесту і Щербиському. Це був легальний твір, націонал-комуністичний за змістом, якщо й критичний щодо радянської дійсності, то лише в тому ж загальному тоні фундаменталістської ревізії сталінізму, яка властива доби

хрущовської «відлиги». Різниця полягає в тому, що після поразки загальнодемократичних реформ висувалася платформа реформ національно-демократичних. Змінювалися пріоритети при збереженні загального напрямку демократизації.

Характерно, що водночас у колах української політичної еміграції, найбільш схильних до демократичних рішень, обговорюється питання, як найкраще підтримати молодих опозиціонерів. Близчі до старого націонал-комунізму діячі так званої Української революційно-демократичної партії, заснованої письменником І. Багряним, утворювали групу «реалітетників», яка пропонувала виходити з реалій комуністичної влади на Україні і висунути перед урядом України програму, яка в рамках цих реалій ставила б за мету просування до національного суверенітету при збереженні соціалістичних ідеалів. Видатний історик і теоретик української культури, зокрема культури політичної, Іван Лисяк-Рудницький, демократ радше ліберально-консервативного гатунку, більш схильний був до думки про плідність програми руху через загальну лібералізацію режиму в імперії, але останнє видавалось йому мало ймовірним. Врешті, 35 американських професорів українського походження підписали 2 листопада 1967 р. текст заяви, яку надіслали всесоюзним та українським керівникам, — заяви, що містила вимоги саме в національно-суверенному дусі. Відповіді вони, звичайно, не одержали.

Рух опору, в тому числі національно-визвольний рух, з початку 60-х років набуває нових вимірів: він виступає під загальним гаслом руху за справедливість, а після Гельсінських

угод — руху за права людини, тобто «правозахисного» руху. Вячеслав Чорновіл та його однодумці включаються в боротьбу як захисники правосуддя в середині 60-х після процесів Данієля і Синявського. Після арештів Чорновола, братів Горинів, М. Косова, І. Світличного та інших листи протесту підписують 14 членів Спілки письменників України, зокрема В. Некрасов, І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, художники Алла Горська, Л. Семикіна, В. Зарецький, І. Литовченко, кінорежисер С. Параджанов, члени-кореспонденти АН УРСР математики А. Скороход, Ю. Березанський, фізики О. Ситенко, К. Толпиго та група інших відомих інтелектуалів, не кажучи вже про молодих активних діячів опору. Із запитом про характер проведених арештів та про подальшу долю зарештованих до ЦК КП України зверталися відомі люди — письменники А. Малишко та М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов, композитори Георгій і Платон Майборода, В. Кирейко та інші. Це вже був рух, що мав величезні обертони в суспільстві.

Арешти 1972 р. озвалися протестом Голови Спілки письменників України Олеся Гончара та його відставкою, а Гончара поважали і прислухалися до нього і Шелест, і Щербицький. Коли восени 1976 р. виникла Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод, її очолив поважного віку письменник Микола Руденко, фронтовик, який був колись секретарем партійної організації Спілки письменників. Генерал Григоренко став представником української Гельсінської групи в Москві. Членів групи заарештовано в 1977—1978 роках. Через «підписантів» з інтелігент-

ської еліти, через симпатиків навіть серед кіл, далеких від дисидентства, підпільний та напівпідпільний рух був пов'язаний з настроями широкого загалу суспільства.

Змінюється і характер репресій. До 70-х років скрізь у СРСР ув'язнювали за «виготовлення», «зберігання і поширення» «антирадянської літератури». Але в Україні за подібні «злочини» можна було одержати розстріл або 25 років ув'язнення — найменший натяк на «націоналізм» можна було кваліфікувати як заклик до «розчленування СРСР» і судити за нього як за «зраду Батьківщини». З 70-х років засуджують скрізь за «антирадянську пропаганду». КДБ і суди ретельно дотримуються правил судочинства — адже ленінські формулювання законів дозволяли прикривати беззаконня.

Юридичним приводом для репресій 1972 р. послужила спроба зарубіжних націоналістичних кіл чи спецслужб встановити контакти з українськими дисидентами; затриманий посередник дав усі свідчення.

У 1973 р. І. Дзюба відмежувався в пресі від підтримки зарубіжних націоналістичних сил. Водночас В. Мороз пішов на загострення критики режиму і окреслив націоналістичні орієнтації в душі ОУН. І. Лисяк-Рудницький писав тоді про крах як націонал-комуністичної, так і тоталітарно-націоналістичної ідеологій, що однаково заводили в безвихідь. Ця оцінка загалом була слушною, але життєва проблема виявилася більш глибокою. Це була проблема політичних, правових і навіть моральних підстав опору, проблема ідейної альтернативи.

Якщо російська біла еміграція залишилася без державного центру

¹ Див.:
Лисяк-Рудницький І.
Політична думка
українських
підрадянських
дисидентів. //
Історичні есе. — 2. —
К., 1994.

(генеральська хунта і навіть лібералі-кадети відмовилися від спадкоємства з надто лівими, на їхній погляд, Установчими зборами), то законний уряд УНР в еміграції не склав повноважень. Проте Український державний центр в особі голови Директорії та Головного отамана А. Лівіцького опинився в окупованій Варшаві, Лівіцький передав владу главі уряду Прокоповичу, який знаходився в Парижі, і після смерті останнього 1942 р. центр фактично перестав існувати. Після війни Лівіцький та Ісак Мазепа, соціал-демократи — петлюрівці, відновили Державний центр, а 1948 р. він був реорганізований у «передпарламент» — Українську національну раду і навіть утворив подобу уряду в екзилі («виконний комітет»). Проте цей державний центр не визнали як провід ОУН Бандери, який вважав себе єдиним представником нації, так і керівники монархістів-гетьманців. Існував і інший державний осередок — Українська Головна Визвольна Рада, сформована ОУН 1944 р. на засадах коаліції з іншими політичними групами; але лідери УГВР були виключені з ОУН Бандери 1948 року. Увійшли, потім вийшли, потім знову увійшли до Державного центру керівники ОУН Мельника (А. Мельник помер 1954 р., останнім главою Державного центру був лідер ОУН (мельниківців) М. Плав'юк, який і передав інсигнії влади Л. Кравчуку). Отже, фактично й правно альтернативний Державний центр України був лише невеликою політичною групою частини еміграції.

У ході реорганізації Державного центру еміграційні політики звернулися до Винниченка, щоб він виклав свою позицію. Цілоком слушно Вин-

А. Харина.
Ікона. Темпера

ниченко зауважив, що саме він є єдиною особою, яка має юридичні підстави вважати себе главою держави. Дійсно, Винниченко був обраний головою Директорії Трудовим конгресом і його усунення і заміна Петлюрою за наполяганням французів була актом незаконним. Але Винниченко не вважав себе представником української держави — він не приймав думку, що розв'язання долі України можливе за її межами. «Що таке державність? Це — устрій всього матеріального і психічного життя цілого народу, його національності, економіки, політи-

В. Винниченко

ки, культури, це — величезний складний процес. Чи може мати в ньому велику вагу дія маленької купки людей на чужині? Ні, не може... Чи є де-небудь поза еміграцією українська держава?.. Українська держава, українська державність на Україні є. Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перелому життя в «тюрмі народів» — Росії*.

Розглядаючи УРСР як єдину реальну форму української державності, яка виникненням та існуванням своїм завдячує і боротьбі, і навіть поразці УНР, Винниченко підкреслював, що доля України вирішуватиметься в Україні і в рамках її національного і державного цілого.

Ідеологічні підстави свого власного існування нова національна політична свідомість мусила виробити сама. Просте повернення до програм, що не витримали випробувань історії, було неможливе; неможливе було і опертя на комуністичну реальність. Політично Україна знаходилась в пороговому, лімінальному стані, коли історія творилась у старих формах, але норми, виміри буття, способи оцінки, мета і цінності тільки визрівали, знаходились у становленні.

Для переважної більшості громадян вийти за межі політичного простору УРСР, морально і політично перейти на бік її ворогів було неможливо. Але керівництво режиму не мало моральної і політичної підтримки, співчуття було на боці переслідуваних протестантів. А ті, в свою чергу, відчували себе ніби позбавленими політичних вимірів, ніби однаковими в своїй політичній непримиренності до режиму, — зеки — українські на-

ціоналісти так само, як зеки-російські «єдиносидимці», як євреї-сіоністи і непокірні татари. Простір неначе стиснувся для них в точку без вимірів: розберемося після перемоги. І все це було елементами єдиного цілого — політично і етнокультурно різноманітного національного організму України.

Як зрозуміти такі несумісні, здавалося б, факти: повне зубожіння комуністичної ідеології, втрата будь-яких соціальних ідеалів та орієнтирів правлячою верхівкою, симпатії широких мас до антиурядової опозиції — і гранична нечисленність дисидентських опозиційних груп, величезна і дедалі більша кількість членів КПРС і комсомолу? Адже тільки в Україні чисельність Компартії становила в останні сталінські роки (1950 р.) майже 700 тис. членів, під кінець хрущовських часів — 1,8 млн (1965 р.), а на початок «перебудови» доходила до 3 млн (2,8 млн у 1980 р.). Це говорить і про те, що дисидентський рух становив тільки вершину айсберга. Це говорить про те, що старий Винниченко мав рацію.

Головні легальні й напівлегальні політичні процеси відбувалися на волі в тих структурах, які формально залишалися комуністичними. Чого був уже вартий той комунізм — показали критичні часи розвалу СРСР, коли комуністична фракція у Верховній Раді України проголосувала за самостійність української держави, а потім і за заборону власної партії.

* Винниченко В.
Заповіт борцям
за визволення. —
К., 1991. —
С. 9—10.

Культура повсякденного життя

Винищення українського населення в роки війни й окупації давалося взнаки аж до кінця 50-х років: тільки в 1960 р. кількість населення України досягла довоєнного рівня — 42 млн чоловік. Водночас міське населення становило половину загальної чисельності, натомість перед війною в місті жила приблизно третина населення України. На 1983 р. у містах жило вже 64 відсотки з 50-мільйонного населення України — майже дві третини. Україна остаточно стала високоурбанізованим краєм.

З 1951 по 1983 р. міське населення зросло з 13,4 до 32,3 млн чоловік, тобто майже на 20 млн. Якщо лише приблизно на третину збільшення міського населення забезпечував природний приріст, то близько 14 млн, тобто стільки ж, скільки було городян у 1951 р., прийшло за тридцять років із села (або просто одержали статус городян завдяки суто адміністративному акту приєднання навколишніх сіл та сільських околиць до міста).

Зростання міського населення лише почасти йшло за рахунок українського села: за даними перепису 1970 р. міське населення становило 56 відсотків загальної кількості, але лише 46 відсотків українців жило в містах. В міста спрямовувався значною мірою приплив населення з Росії та інших республік СРСР; цей потік ішов переважно в індустріальні регіони України. Так, за даними 1970 р., майже третину прибулих на Донбас становили росіяни. Загалом відсоток росіян серед населення України зростає і досяг майже п'ятої частини. Різко зменшилась чисельність євреїв, які становили 1926 р. чверть міського населення, а в 60—70-ті роки — 3—

4 відсотки. Виїхали на історичну батьківщину, в більшості, поляки, чехи, словаки. Українці становили в містах України тверду більшість — близько двох третин. Більшість у робітничому класі також становили українці*.

На прописку у великих містах існували жорсткі заборони, що їх великі, переважно оборонні, заводи обходили завдяки своїм так званим «планам по праці», що не збігалися з нормами і планами міської влади. Великі міста зростали менше: так, за 1959—1964 рр. населення в Харкові зросло тільки на 12,2 відсотка, в Києві — на 17 відсотків, а в Запоріжжі — на 21,6 відсотка. Зрештою, фактично міське населення зростало швидше, оскільки офіційні дані не враховували напівлегальних городян, що жили по різних гуртожитках, непрописані або з тимчасовою пропискою. Слід також мати на увазі величезну й дедалі ширшу «маятникову міграцію», включаючи доставку на великі підприємства робітників з навколишніх сіл заводським транспортом.

Україна знаходилась у стані швидкої асиміляції містом величезного селянського масиву.

Паралельно з міграцією з села до міста йшла міграція з менших, провінційніших містечок у більші та індустріально розвиненіші. Міжміська міграція була значно інтенсивнішою, ніж міграція з села в місто: з загальної кількості міграцій по Україні 1959—1964 рр. 29 відсотків становили міграції між селами і містами та 59 відсотків — міжміські переміщення**. Тут давалася взнаки імперська природа комуністичної державності, що неминуче породжує культурну, політичну та економічну відстань між «центром» і «провінцією» і низьку пре-

* Див.: Науко В. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.
** Див.: Там же. — С. 80.

*Селянська хата.
Івано-
Франківщина.
1960-ті роки.*

стижність провінційної глушини. Житлове будівництво в адміністративних та промислових центрах було набагато інтенсивнішим і, відповідно, шанси на одержання житла у столиці були подекуди вищими, ніж у райцентрах, незважаючи на всі обмеження з пропискою.

Міграції населення мали і небезпечні для української культури тенденції. Хоча в цілому міграційне сальдо стало в 50-х роках з негативного позитивним, тобто на Україну приїжджало більше, ніж з неї виїжджало, високий і важко враховуваний відсоток тих, хто переїздив у культурні та промислові центри Росії, становили кваліфіковані фахівці, в тому числі випускники вищих навчальних закладів України. Як показали пізніші дослідження, в українських містах відсоток росіян з вищою освітою більший, ніж відсоток українців з вищою освітою (за дослідженнями Я. Бреммера 1992 р., у Львові кількість росіян з вищою освітою становила 43 відсотки загальної кількості росіян, у Києві — 53 відсотки їх загальної кількості, натомість для українців відповідні показники — 25 і 35 від-

сотків). Водночас і серед української національної меншини в Російській Федерації середній освітній рівень виявився вищим, ніж серед росіян*. Цей парадоксальний на перший погляд факт є наслідком того, що міське населення як Росії, так і України формувалося значною мірою за рахунок міграцій кваліфікованих спеціалістів, у тому числі за призначеннями після закінчення вищих навчальних закладів.

Здебільшого міграція з села до міста і з малих містечок до центрів залишалася все-таки контрольованою, і в Україні, як і в СРСР загалом, не склались приміські злиденні й напівкримінальні нетрі, які супроводжують урбанізацію за умов «дикого капіталізму». Урбанізація відбувалася за умов повної ліквідації неписьменності, стабільного функціонування середньої школи. На початку 1982 р. кількість населення України з вищою і середньою (повною і неповною) освітою становила близько 29 млн чоловік — майже 60 відсотків усього загалу, включаючи старих та немовлят. Вдвоє зросла середня тривалість життя, загальна смертність знизилася майже в 1,7 раза, дитяча — в 9 разів. Дедалі менше ставало багатодітних сімей. Загальні цивілізаційні процеси відбувалися швидкими темпами.

За умов ринкової економіки сільськогосподарське виробництво стає дедалі інтенсивнішим, життя на фермі дедалі напруженішим, і однією з головних привабливих рис сільського життя стає фермерська самостійність, незалежність господаря від працедавця, індивідуальна господарська свобода. Вона коштує дорого й не всім вдається її зберегти в боротьбі за існування, але ті кілька відсотків селянського населення

* Див.: Бреммер Я. Росіяни як етнічна меншина на Україні. — Київ, 9 листопада 1992 р.; Грушевський О., Кутковець Т. Українці в Росії. — Серпень 1992. — М., 1992.

розвинених країн, які здатні відстояти свою господарську свободу, найвище її цінують. Наше сільське життя позбавлене було саме господарської свободи й незалежної ініціативи. Тому незважаючи на те, що відсоток сільського населення порівняно з країнами ринкової економіки залишився в Україні високим, українське село набагато швидше втрачало свої активні сили, ніж це показує статистика. Виявилася — здебільшого вже в 60—70-ті роки — тенденція до переміщення з села в промисловість саме молодшої та енергійнішої частини сільського населення. Під кінець періоду «побудови розвиненого соціалізму» в багатьох селах майже не було дітей, крім тих, яких «підкидали» бабусям молоді з міста. В приміських районах часто до 90 відсотків активного сільського люду, які були закріплені за радгоспом чи колгоспом, фактично працювало в місті, а на поля вивозили як «допомогу селу» службовців і робітників, що більше витоували, ніж прополювали та викопували.

Така система не означала зuboжіння села — навпаки, десь у 70-ті роки спостерігається початок бурхливого житлового будівництва, особливо в селах півдня й південного сходу. Село пристосувалося до умов соціалізму: старші покоління займалися в приміських районах та в індустріальних областях вирощуванням городини на продаж до міста, колгоспи забезпечували найнагальніші потреби індивідуального господарства (оранку, ремонт, дрова, сіно і т. д.), крім того, часто крізь пальці дивилися на невеликі крадіжки з колгоспних ланів, які за сталінських часів жадливо каралися

*Моделі одягу
Л. Семикіної.
1970-ті роки.*

без огляду на вік і стать. Молодші покоління нерідко користувалися продуктами, присланими з дому батьками, а тих невеликих грошей, які отримували з міст батьки, за умов натурального господарства більш-менш вистачало. Ця система була економічно неефективною, але після сталінського напівголодного кріпацтва вона здавалася старшим поколінням більш ніж задовільною.

Вже в п'ятдесяті роки культура села зазнає масивного і дедалі ширшого впливу міста. У сфері виробництва повністю зникає традиційна техніка, за винятком того, що необхідне для присадибної ділянки, вся техніка сільськогосподарського виробництва стає заводською й уніфікованою. Село в п'ятдесяті роки цілком переходить на міський одяг, зникають — навіть у старих — свити, кобеняки, юпки та інші традиційні різновиди одягу. Найперше міського вигляду набув чоловічий костюм, відтак зник традиційний жіночий одяг. Певного поширення в цей час набувають «вторинні форми матеріальної культури» — цивілізовані, перероблені модельєрами національні традиційні форми, як от чоловічі вишивані сорочки та деякі національні елементи жіночого одягу.

Змінюється система традиційного житла. Характерне українське житло типу «хата — сіни — хата» усклад-

К. Білокур.
Хата в Богданівці

ністю, в сінях виділяється житлове приміщення або вони повністю перетворюються на житлову кімнату з прибудуванням ганку або веранди. У дворах зникають господарські приміщення, натомість з'являються літня кухня (не тільки на півдні), сушня для фруктів (центральноукраїнські райони), тютюнниця (південний захід), коптильня (Прикарпаття, Карпати). Будинки споруджуються на кам'яних фундаментах, з мансардами або навіть двоповерхові.

Більш традиційним залишилося

харчування, але й тут відбуваються зміни, значною мірою під впливом системи громадського харчування, яка стимулювала поширення кулінарної інформації. «Столовки» сприяли поширенню шніцелів, котлет, пловів, шашликів, гуляшів, харчо і тому подібного. З одного боку, поступово зникають продукти, які не досить пристосовані до масового виробництва, — гречка, олійні культури, мак, ріпа, пастернак, селера; з іншого боку, поширюються помідори, солодкий перець, баклажани то-

що. «Міські» страви, особливо м'ясні, на селі готувалися не часто, переважно на свята та гостини, але вже перестали бути суто міськими.

Незважаючи на сильну антирелігійну пропаганду і переслідування, напівлегально святкувалися найважливіші дати церковного календаря, жила традиційна обрядовість. Проте не тільки вінчання, але й хрещення ставали дедалі рідшими. В 70-ті роки було розгорнуто широку роботу по створенню систем нової позарелігійної обрядовості. На селі найстійкішими виявились обряди, пов'язані з весіллям, хоча їх система скоротилася і спростилася. Театральність і життєрадісність традиції дозволила їй вижити навіть за умов міста, переважно серед нещодавніх сільських мешканців, але дедалі частіше весілля по-традиційному гулялося і в міському середовищі. Поховальна обрядовість набула позарелігійних форм, відспівування в церкві небіжчиків було нечастим, але структура поховального обряду з відзначанням ритуалів дев'ятого та сорокового днів, поминальних роковин, велика кількість окремих елементів традиційного погребу виконувалися ретельно.

Україна традиційна, етнографічна, з культурно-обрядовою основою буття, що коріннями йшла вглиб віків, — ця Україна зникла в одноманітних мікрорайонах. Особливо швидко пішов процес змін у побуті і міста, і села із середини 60-х років. За цей час кількість газифікованих міст збільшилось майже в десять разів, газ прийшов практично в усі міста і багато сіл. За двадцять років після 1960 р. втричі зросла довжина автомобільних шляхів, автобуси перевезли 1950 р. майже 60 млн пасажирів, 1960 р. —

1,4 млрд, через 10 років — 5 млрд. З 1951 р. почалися телепередачі в СРСР і Україні, з 1968 р. Київ частково перейшов на кольорове телебачення, з 1982 р. телепередачі стали кольоровими повністю. У 1983 р. телевізорів на Україні було майже 15 млн — практично у кожній сім'ї, з них п'ята частина кольорових. Все це були ознаки нової технічної цивілізації.

Хрущовське керівництво мусило вжити термінових заходів до подолання житлової кризи, яка ставала дедалі загрозливішою. З 1954 р. почалося масове будівництво п'ятиповерхових малогабаритних будинків, що попри свою низьку якість та непридатність для цивілізованого життя все ж на перших порах сяк-так пом'якшило житлову проблему. Після так званих «хрущоб» прийшов час «черьомушок», як за назвою першого з багатопверхових мікрорайонів Москви почали називати абсолютно подібні мікрорайони в усіх містах СРСР. З 1954 р. органом, який стежив за неухильним впровадженням на території СРСР єдиних норм і правил, стандартів, надзвичайно низьких і єдиних типових проектів, став Держбуд з його республіканськими організаціями

*М. Приймаченко.
Квіти. 1965 р.*

*К. Білокур.
Квіти в тумані.
1940 р.*

та установами. Міське будівництво набуло рис тотальної уніфікації. Це відображало загальну тенденцію до безликості, що загрозливо виявлялась у новій урбаністичній культурі.

З одного боку, зменшувалась дистанція між містом і селом, провінцією і центром, що послаблювало недовіру до міста, замкненість у традиційних етнічних формах, властиву минулому протистоянню українського села російськомовному місту. З іншого боку, місто творить свою масову культуру, культуру низьких стандартів, як і будівництво, керуючись у художній творчості подібними «типовими проектами». Ця невибаглива загальноімперська культура, як правило російськомовна, швидко поширюється по безмежних територіях країни.

Одна з найгостріших проблем, які виникають чи, краще сказати, відтворюються на цьому новому етапі розвитку українського суспільства, — це мовна проблема, проблема мовної культури. Маємо тільки офіційні дані про мову, яку під час перепису населення 1959 р. та 1970 р. називали рідною; серед українців рідною мовою українську назвали під час першого перепису 93,5 відсотка, під час другого — 91,4 відсотка. Кількість українських шкіл у містах і селах України залишалась державною таємницею, соціологічних опитувань тоді не проводили. Тільки після здобуття незалежності одержано перші вірогідні результати обстежень, які свідчать про гостроту мовної проблеми в Україні. Так, за результатами досліджень Міжнародного соціологічного інституту та кафедри соціології університету «Києво-Могилянська академія» в січні 1992 р., українській мові як засобу повсякденного спілкування віддавали перевагу: в західному регіоні — 93 відсотка населення, у центральному — 53 відсотки (по м. Києву — 32 відсотка), в південно-східному — 27 відсотків. Решта надала перевагу російській мові. Слід мати на увазі, що престиж української мови значно зріс після проголошення незалежності України, і в 1964 р. чи 1974 р. обстеження мали б значно менш вигідний для української мови наслідок.

Переважання російської мови в міському побуті зростало, і українська культура в значній своїй частині залишалась російськомовною. Боротьба за захист української мови часто вимагала справжньої самовідданості, але наслідок вона могла мати лише за умов державної незалежності.

Науково-технічна культура України

За умов швидкої урбанізації країни доля національної культури залежить від того, що собою являє її ядро — культура промислового міста. Якщо говорити про систему цінностей, навколо яких складається вся система знань, умінь, навичок, що є засобами виробництва матеріальної та духовної культури суспільства, то в радянській імперії все зосереджувалося навколо воєнно-промислового комплексу. Найпередовіші рубежі в технічній культурі досягалися у виробництвах, так чи інакше пов'язаних з «оборонкою». В системі наукових інституцій головною була робота на провідні військові галузі, в центрі яких знаходились ядерна зброя, ракети і системи управління. В цих галузях СРСР успішно суперничав із західним світом і насамперед із США.

Воєнно-промисловий комплекс України становив, за оцінкою фахівців, найціннішу частину ВПК Союзу. В організаційному відношенні всі підприємства ВПК були безпосередньо підпорядковані Москві — як, зрештою, і більшість цивільних підприємств (частка підприємств, підпорядкованих Києву, на початок 80-х років становила всього 4 відсотки від загальної кількості підприємств України). Проте з точки зору культури, підготовки кадрів, застосування інтелектуальних сил і робочих рук, впливу на науково-технічне середовище тощо ці підприємства ВПК становили частину української науки й промисловості як цілого. Серед сьогоденних спадкоємців найбільших виробничих та виробничо-наукових комплексів радянського ВПК на Україні — підприємства авіаційної техніки (АНТК ім. Антонова та ін.), ракетно-космічної техніки («Південмаш», «Хар-

трон», КБ «Південне»), танкобудування (ВО «Машинобудівний завод ім. Малишева»), кораблебудування й суднобудування (КБ та суднобудівельні і судноремонтні заводи Києва, Миколаєва, Херсона), електротехніки (НВО ім. Корольова, ВО «Оріон», «Південелектронмаш»), приладобудування («Арсенал», «Хартрон», НВО ім. Корольова, ВО «Новатор», «Електронприлад»), радіотехніки, зв'язку, інформатики, обчислювальної техніки («Квазар-мікро», «Електронмаш», «Хартрон», «Сатурн», «Квант», «Квазар»), машинобудування, енергетики, конструкційних матеріалів тощо⁷. Підприємства ВПК концентрували інженерів та робітників найвищої кваліфікації, вели наукові та конструкторські розробки, що впливали на навколишнє наукове та технічне оточення, висували перед наукою та цивільною промисловістю проблеми, які вимагали розв'язання та стимулювали розвиток науково-технічної культури.

Україна за рівнем освіченості та культури населення, розвитком навчальних і наукових центрів та інфраструктури, науково-технічними традиціями являла собою дуже зручний для розвитку сучасної мирної і військової техніки регіон. Не випадково значна кількість космонавтів закінчувала саме Чернігівське військово-авіаційне училище; Харків, Полтава, Чернігів багато важили в радянській військовій авіації. Українські авіаційно-конструкторські центри дали світовій техніці шерог неповторних розв'язань, особливо в галузі транспортної авіації; ці досягнення належать колективу КБ Антонова, що після війни організоване в Києві. *О.К. Антонов* (1906—1984 рр.), видатний інженер і вчений,

⁷ Див.: Білецький В. та ін. Проблеми Збройних Сил, військово-промислового комплексу України та цивільного контролю за їх діяльністю // Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій. Аналітична доповідь № 7. — К., жовтень 1996.

відзначався гострим громадянським почуттям і симпатією до української культури. Один із засновників будівництва двигунів для реактивної авіації *А.М. Люлька* (1909 р.) — родом з Київщини, закінчив КПІ, до переїзду в Ленінград працював у Харківському авіаційному інституті. Ще напередодні війни він розробив першу в світі конструкцію двоконтурного турбореактивного двигуна. Це була одна з технічних новацій, що з великим запізненням з'явилася в системі озброєнь.

Цілковито природно склалася, сказати б, космічна доля України. Успадкований ще від М. Кибальчича інтерес романтичної молоді до підкорення космічних просторів знайшов вираз в нестримній фантастиці мрій про ракетну техніку, що так результативно, хоч і з такими трагічними труднощами, реалізувалася в роботах 30-х років. Доля тоді врятувала піонера ракетної справи *Олександра Шаргея* (1897—1941 рр.), який жив за документами *Юрія Кондратюка*; його запрошували до Ленінградського ГРДУ («Группа исследования реактивного движения») *Цандера*, але обережний *Шаргей-Кондратюк*, який приховував свою короткочасну службу у білих, тримався подалі від військових підприємств. Праця *Кондратюка* «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.), написана у Полтаві ще в роки громадянської війни, була використана американськими вченими при плануванні посадки на Місяць, де за їх ініціативою й увічнено ім'я українського теоретика космічних польотів. У ГРДі працював одесит *В.П. Глушко* (1908 р.), який ще на початку 30-х років створив шерех ракетних двигунів.

С.П. Корольов (1907—1966 рр.) народився в Житомирі, дитинство провів у сім'ї матері — в родині *Москаленків* у Ніжині, починав учитися у Києві, закінчив у Москві і працював у ГРДі, звідки й потрапив до в'язниці разом із більшістю ракетників. Врятований авіаконструкторами від загибелі в «зоні», *Корольов* почав працювати як конструктор-«зек» ще в роки війни; пізніше він керував роботами над ракетами-носіями й кораблями-супутниками, його науково-технічним ідеям та надзвичайно напруженій і самовідданій організаторській діяльності СРСР найбільше зобов'язаний успіхами у освоєнні космосу наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Водночас техніка військового ракетобудування розвивається в СКБ «Південне», яке очолював з 1954 р. *М.К. Янгель* (1911—1971 рр.). В цьому СКБ і на заводі «Південмаш» створювалися стратегічні бойові ракети, а на їх основі — і штучні супутники Землі — «Космос», «Циклон», «Зеніт».

Фактично побічним продуктом військової промисловості стала й атомна енергетика СРСР: на переважній більшості конструкцій АЕС, які почали будуватися в Україні після 1971—1975 рр., застосовувались ядерні силові установки, створені для атомних підводних човнів під керівництвом академіка *А.П. Александрова* (1903—1995 рр.). *А.П. Александров*, родом з Таращі на Київщині, закінчив у Києві університет; працював у Москві, після смерті *І.В. Курчатова* очолив Інститут атомної енергії АН СРСР і в був 1975 р. обраний президентом Академії наук. Потрібні були роки глибоких політичних змін, щоб можна було публічно визнати відповідальність за

чорнобильську катастрофу саме конструкції Александрова, а не тільки численних недоглядів окремих виконавців.

В історії з атомною енергетикою, яка невблаганно йшла всі ці роки до Чорнобиля, ясно видно вади принципів, на яких ґрунтувався науково-технічний прогрес у тоталітарному й посттоталітарному суспільстві. Чим далі розвивається сучасна техніка, тим очевидніший ризик як плата за успіхи. Прогрес дедалі більше нагадує гру з високими ставками. Запорукою успіху за таких умов є комбінація заходів, що зводять ризик до мінімуму. Ринкове суспільство ближче до ігрових принципів побудови економіки, а гласність політичних розв'язань вимагає йти на ризик свідомо. В державницьки-соціалістичній, плановій економіці рішення приймалися келейно та анонімно, що створювало систему кругової поруки і колективної безвідповідальності. Рішення треба було пробити, приховуючи чи применшуючи його ризикованість; у галузі науково-технічного прогресу його ініціювали науковці — вчені і титуловані керівники наукових установ, готували партійні та державні чиновники не дуже високого рангу, але підписували високі посадові особи. Головними аргументами для посадових осіб була економічна ефективність та політичне значення, й у сумнівному випадку все вирішувала здатність науковця вийти «нагору» і добитися свого. Коли в кінці 50-х років керівники енергетики Союзу підготували рішення про припинення будівництва Нововоронезької АЕС через малу її ефективність, Курчатова покинув усе і домігся перегляду рішення. На питання одного з секретарів ЦК: «А що ми будемо мати?» Курчатова відповів: «Нічого!

Років тридцять це буде дорого вартісний експеримент»*. Таке міг дозволити собі лише Курчатова, бо за ним стояла бомба. Так пробивав рішення Корольова. Такої енергії, самовідданості й готовності йти на ризик не було у більшості авторів чи покровителів нових науково-технічних ідей, але механізм науково-адміністративної діяльності був приблизно однаковим. Незважаючи на те, що часи війни були позаду, тактика технічного прогресу будувалася за тими ж принципами, за якими бралися висотки на фронті — зосереджуючи всі сили і не шкодуючи людей. Не випадково напередодні свого обрання Президентом АН СРСР А.П. Александров говорив на загальних річних зборах Академії: «Нас звинувачують в тому, що атомна енергетика небезпечна і загрожує радіоактивним забрудненням навколишнього середовища... А як же, товариші, якщо станеться ядерна війна? Яке забруднення тоді буде?»**

Звичайно, науково-технічні досягнення, пов'язані з військовою промисловістю, становили лише ядро індустріальної культури і в кількісному відношенні — невелику її частину. В Україні працювали тисячі й тисячі геологів, інженерів-гірників, металургів, мостобудівників, енергетиків, електротехніків, хіміків тощо. Передові позиції в світовій науці й техніці Україна займала і займає в багатьох галузях. Зокрема, українські вчені та інженери добилися великих успіхів у галузі матеріалознавства, особливо в таких його розділах, як електрозварювання і спеціальна електрометалургія, порошкова металургія, виробництво синтетичних алмазів та інструментів з них. Простий перелік досягнень у різних галузях знань і техніки зайняв би багато місця.

* Савицький Ю. И. В. Курчатова и атомная энергетика. — М., 1980. — С. 25.
** Цит. за: Мегвегев Г. Ядерный загар. — М., 1990. — С. 165.

Наукові дослідження в Україні велись, як і скрізь у світі, в університетах та інших навчальних закладах, а також у галузевих науково-дослідних інститутах, але насамперед — в системі Академії наук УРСР. Такий спосіб організації науки мав свої недоліки: відірваність наукових досліджень від роботи із студентською молоддю, утворення специфічної наукової бюрократії, переважання прикладних досліджень над фундаментальними. Проте централізація наукових досліджень мала і позитивні аспекти, особливо враховуючи величезну — порівняно із Заходом — завантаженість вузівських викладачів. Виконуючи державні, в тому числі військові, замовлення і докладаючи багато зусиль до впровадження в життя науково-технічних відкриттів, Академія наук поряд з дослідженнями, розрахованими на безпосередній ефект, вела в порівняно невеликих осередках перспективні фундаментальні теоретичні дослідження. Утворення наукових центрів, спеціальністю яких була винятково дослідницька робота, гарантувало відносно вільні можливості наукового пошуку під прикриттям економічно ефективних прикладних результатів. Ця система набула найбільш довершених форм особливо після того, як президентом АН УРСР у 1963 р. став директор Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона академік Б.Є. Патон.

Зважаючи на широкий розмах наукових досліджень і велику кількість зайнятих у них науковців, можна все ж відзначити слабкість української науки в найбільш фундаментальних теоретичних галузях природознавства. Почасти тут відбилися характерні риси радянської науки взагалі — у нас були скуті саме ті сфери

науки, де необхідні були вияви максимальної свободи творчого мислення, де вчені мимоволі претендували на роль ідеологів і де заторкувалися глобальні суспільні проблеми. Головним виправданням науки слугував вислів Маркса про науку як «безпосередню продуктивну силу». З іншого боку, звичайна для імперської системи централізація всіх установ означала для науки зосередження загальнотеоретичних досліджень в наукових організаціях Москви. Перетягування в столицю найбільш здібних теоретиків стало правилом із самого початку розвитку радянської науки.

Проте українські наукові центри, насамперед київські академічні, виявились причетними до найпередовіших ділянок фундаментальних наук про Всесвіт. Почасти це було зумовлено високою математичною культурою та потужними традиціями математичної теорії нелінійних диференціальних рівнянь та нелінійних коливань, а також теорії ймовірностей та випадкових процесів. З іншого боку, дослідження в галузі теорії твердого тіла, що спочатку розцінювалися радше як ближчі до прикладних, несподівано опинилися в центрі уваги теоретичної фізики, коли вона сформулювала програму так званої синергетики. Київ став одним із визнаних міжнародних центрів теорії нелінійностей і турбулентності, де формувалися нові підходи також і до фізики мікросвіту, і до космології.

Певне протистояння між гуманітарною та природничо-технічною культурою виявилось в кінці 50-х — на початку 60-х років у дискусіях між «фізиками» та «ліриками». Восени 1959 р. в газеті «Комсомольская правда» після публікації листа одного з читачів відбувся обмін репліками між

письменником Іллею Еренбургом та інженером І.В. Полстаєвим; Еренбург відстоював нетлінність гуманітарних цінностей, Полстаєв, автор популярної книги про інформацію та кібернетику, заперечував значущість мистецтва і взагалі емоційної сфери і наполягав на раціональному характері цінностей нового часу. Чи потрібні Бах і Блок — такий примітивний характер мала суперечка.

Насправді ж примітивність постановки питання свідчила лише про органічні недоліки культури, яка неспроможна була ясно сформулювати те, що її турбувало. В ті роки найбільш авторитетною і престижною була фізика, і фільм, що вперше спробував ввести інтелектуальний діалог в основу сюжету, — «Дев'ять днів одного року» М. Ромма (1962 р.), — також будував колізію навколо прискорювача елементарних часток. Проте серйозний діалог про науку і життя не вдавсь. Колосальні проблеми, що постали перед людським розумом у середині ХХ ст., лише туманним пунктиром проступали в культурній свідомості радянського суспільства, загалом певного, що тільки неприємні пережитки минулого заважають соціалізові остаточно розв'язати віковічні людські проблеми. Звідси легковажна поверховість самої суперечки між «фізиками» та «ліриками».

Надії на те, що науковий прогрес розв'яже проблеми, в які впирається прогрес суспільства, в ті роки нерідко пов'язувалися з «розумними машинами». Історія злету й краху цих ілюзій дуже драматична.

Як і в СРСР, на Заході розвиток електронно-обчислювальної техніки був стимульований війною; але там уже перед війною існувала обчислювально-перфораційна техніка, по-

штовхом до якої слугувала потреба розвитку господарсько-управлінських механізмів. Соціалізм з його ігноруванням інфраструктури, з його мисленням тоннами і кілометрами вийшов на рубіж повоєнного технічного розвитку з примітивними обчислювальними пристроями, придатними для поганенької бухгалтерії, тому необхідно було терміново подолати відставання.

Київський математик М.О. Лаврентьєв одним із перших у СРСР оцінив значення обчислювальної техніки; він запросив після війни на посаду керівника відповідної лабораторії та директора Інституту електротехніки з Москви С.О. Лебедева. У 1948 р. Лаврентьєв написав Сталіну листа про необхідність терміново вжити заходів для розвитку обчислювальної техніки і несподівано для себе був призначений директором створюваного у Москві Інституту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР. Колектив С.О. Лебедева побудував під Києвом, у Феофанії, першу в СРСР електронно-обчислювальну машину (прийнята в експлуатацію 1951 р.) У розробці й створенні машини брали участь 12 осіб разом із Лебедевим, їм допомагали 15 техніків і монтажників. До аналогічної роботи в США свого часу було залучено 13 основних виконавців, 200 техніків і велика кількість робітників. Терміни виконання були у киян фантастично короткими — два роки*.

Після реабілітації кібернетики Москва прийняла рішення про створення обчислювальних центрів у всіх республіканських академіях. На чолі лабораторії Лебедева став 32-річний Віктор Михайлович Глушков, який одразу взяв науковий

* Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. — К., — 1995.

курс, що привів його до оригінальних результатів, і проявив себе видатним і самостійним організатором науки. Обчислювальний центр АН України організовано 1957 р., а вже 1961 р. на його базі створено Інститут кібернетики АН УРСР.

В.М. Глушков (1923—1982 рр.) був сухорлявою, невисокого зросту людиною; хворобливий в дитинстві, він завдяки постійним тренуванням став міцним і загартованим. Війну та окупацію Глушков пережив з усіма їх жахами, німці розстріляли його матір — депутата міськради, він і на роботі директора Інституту почував себе, як на війні. На письмовому столі під склом у Глушкова завжди лежала записка: «Сьогодні перший день життя, що тобі залишилося. Не втрачай часу марно»⁷. Математичний курс університету він закінчив за один рік, основи вищої математики і квантової механіки засвоїв ще в школі. Крім видатних здібностей, Глушкову була властива надзвичайна працездатність і особливо система в роботі. Він якимись своїми особистими методами тренував пам'ять і швидкість читання. У молодості В.М. Глушков досяг того, що прочитував по два романи Тургенєва за вечір. Проте потім Глушков зрозумів, що класичні романи треба читати, навпаки, повільно. Все своє життя й відведена на нього наукову діяльність він планував так, щоб усі проміжні етапи приносили відчутні результати і були спрямовані до кінцевої мети, яка, можливо, реалізується наступними поколіннями.

Тоді машини робилися переважно під дуже конкретні завдання; ідея універсальної обчислювальної машини, рішуче підтримана Глушковым, викликала спочатку опір, але

результат був надзвичайно вдалий (УМШН — «універсальна машина широкого призначення», що одержала назву «Дніпро»). Проте це був тільки початок далекосяжних планів. Лінія розвитку машин, яка визначалася в його перспективних планах, йшла до створення все більш інтелектуальних роботів, у зв'язку з чим Глушков підтримував найбільш сміливі дослідження і проекти мозкоподібних ЕОМ. Нарешті, Глушков почав систематичну облогу вищих владних структур з метою здійснити кардинальну перебудову всієї системи управління економікою країни на основі автоматизованих систем управління — АСУ. Глушков пропонував створити єдину систему ОГАС («Общегосударственная автоматизированная система управления экономикой страны»), на що потрібно було витратити 20 млрд крб — за тими часами колосальну суму. В протилежному випадку, говорив Глушков, уже в кінці 70-х років радянська економіка зіткнеться з нездоланими труднощами.

Секретар ЦК Кириленко, який відповідав за оборонну промисловість, реагував у такий спосіб: «А навіщо це? Я приїжджаю на завод, виступаю, і завод збільшує продуктивність на п'ять відсотків. Це не твої два!». Часткову підтримку Глушков знайшов у військового міністра Устинова та глави уряду Косигіна, а також в українському ЦК; його заміри реалізувались у системі, яку випробували у Львові. Почалася історія напруженої боротьби Глушкова за реалізацію ідеї ОГАС, що зайняла двадцять років і закінчилась нічим.

Концепція Глушкова викликала опір економістів — прихильників реформування економіки СРСР; за-

⁷ *Малиновский Б.Н.* История вычислительной техники в лицах. — С. 118.

рубіжні коментатори розцінили її як спробу посилити тоталітарний характер радянського суспільства. Сам Глушков ладен був вбачати в опорі його ідеям руку ЦРУ. Але, по суті, автоматична система управління не становила альтернативи економічним реформам; маючи систему ОГАС, можна було б набагато успішніше здійснювати реформування економіки.

Врешті «нагорі» було прийняте рішення, інспіроване певними колами з воєнно-промислового комплексу: було взято курс не на розвиток техніки на власній основі, а на використання наявних американських моделей. Незважаючи на застереження вчених щодо того, що ці моделі вважаються застарілими, і ми приречені будемо залишитися позаду прогресу, рішення було підтримане вищими колами, від яких залежало все. Це було одним з проявів консерватизму, пов'язаного як з технічною некультурністю вищого керівництва, так і з вичерпанням ресурсів у безперспективному військовому змаганні з Заходом.

Гуманітарна культура України

Тоталітарне суспільство нагадує монстра з потужними м'язами, невеликим і строго орієнтованим на дії мозком та майже зовсім без серця. І лише те, що культурні процеси в тоталітарному та посттоталітарному суспільстві дедалі менше контролювалися владою, підтримувало громадське життя і альтернативний спосіб мислення і відчуття. Це повною мірою стосувалося й культури України.

Гуманітарна культура України відчувала на собі впливи різних джерел життєдіяльності. Імпульси йшли і

від «фізиків», і від «ліриків», і від науково-технічної раціональної культури, в Україні особливо сильно розвинутої, і від художньої в найширшому значенні цього слова культури світосприйняття.

У країнах Заходу вже закінчувалась піонерська пора ентузіастів формальних методів в абстрактних розділах науки та філософії й методології природознавства, коли у нас буквально вибухнув інтерес до формальної логіки в її сучасному математизованому вигляді та формальної методології науки, в тому числі до структуралізму в лінгвістиці, а потім і в гуманітарії загалом. В 60-ті роки у російському перекладі з'являються найважливіші публікації в цих галузях, що виправдовувалося потребами розвитку кібернетики та обчислювальної техніки. Це сприяло розвиткові в Україні раціоналістичної світоглядної традиції, пов'язаної з позитивною наукою.

У Києві був досить компетентний центр вивчення філософських питань фізики, започаткований академіком М.Е. Омеляновським (1904—1979 рр.), якого переслідування недо-

*О. Шовкуненко
Повінь.
Копча-Заспа.
1954 р.*

М. Глущенко.
Південне сонце

брозичливців змусили переїхати до Москви. Група його учнів (П.С. Дишлевий та ін.) продовжувала роботу, підтримуючи добрі контакти з київськими та харківськими фізиками-теоретиками. Рішуче змінилася атмосфера у філософському житті після переїзду до Києва відомого філософа П.В. Копніна (1922—1971 рр.), який 1962 р. став директором Інституту філософії АН України (з 1967 р. — академік АН УРСР). П.В. Копнін ініціював наукові дослідження в царині, умовно названій тоді «логіка наукового пізнання» і тісно пов'язаній з міжнародним філософським і науковим рухом у галузі логіки, методології та філософії науки. З 1967 р. СРСР став членом міжнародної організації в цій галузі знань, і вчені України почали брати участь в її конгресах, вступаючи в прямі контакти з авторитетною міжнародною логіко-філософською громадськістю.

У низці публікацій П.В. Копнін та його молоді київські співробітники завдали, можна сказати, нищівного удару традиційній марксистській концепції «діалектичної логіки», що прикривала агресивні претензії

марксизму на роль вищого судді над науковим мисленням, судді, незалежного навіть від вимог здорового глузду. Відстоявши щось на зразок середньовічного поділу сфер між знанням і вірою, українські філософи розпочали вивчення структури наукового знання, використовуючи результати, нагромаджені на той час західною логікою та методологією науки, і свої доробки, переважно в галузі філософії фізики і математики. Склалася певна філософська школа з добрими міжнародними зв'язками, яка разом зі своїми російськими колегами розгорнула активну діяльність по згуртуванню філософів, логіків, науковців з різних галузей знань, об'єднаних ідеями універсальності раціональних, розумних критеріїв істини, а тим самим незалежності наукового знання від ідеології. Київські логіки, філософи й математики були ініціаторами проведення Всесоюзних симпозіумів з логіки науки, які ставали дедалі багатолюднішими й охоплювали дедалі ширше коло дисциплін. Врешті в одному з останніх, харківському, симпозіумі брали участь і гуманітарії-структуралісти на чолі з Ю.М. Лотманом, лідером «московсько-тартуської школи».

Раціоналістичні тенденції, пов'язані зі спеціалізацією методологічного знання, виникнення важко контрольованої сфери формального аналізу сприймалися традиційними марксистськими колами дедалі недоброчливіше. До того ж П.В. Копнін, не боячись звинувачень в українському націоналізмі як приїжджий з Росії науковець, розгорнув велику роботу по вивченню спадщини Києво-Могилянської академії. Почали також з'являтися філософські праці, в яких ос-

мислювалася проблематика сенсу життя, світогляду, природи людини, що мало великий заряд загальнолюдських проблем (В.І. Шинкарук та його співробітники). Після переїзду П.В. Копніна до Москви (він був призначений на посаду директора Інституту філософії АН СРСР 1968 р. і помер через три роки, не доживши до 50 літ) ЦК партії розпочав кампанію по переслідуванню нових починань у філософії. Переслідування Інституту філософії АН України, розпочаті в часи Шелеста, переросли в подальші переслідування «українського націоналізму» адміністрацією Щербицького, мало змінивши свою антиінтелектуалістську спрямованість.

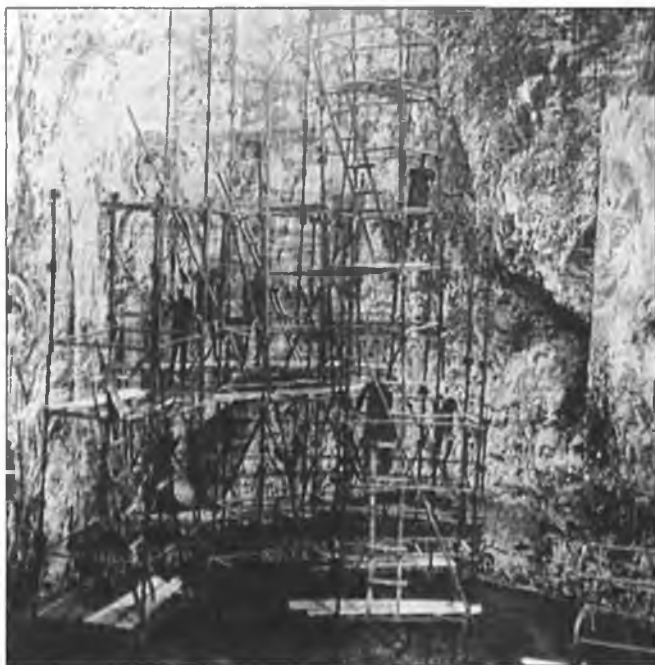
Україна відставала від країн Заходу за кількістю культурних центрів і закладів, по інтенсивності їх відвідувань. На 1986 р. в Україні було 88 театрів, натомість у Франції — більше шестисот, у Німеччині — близько п'ятисот. 1990 р. в Україні її 44 філармонії та концертні організації відвідали 15 млн чоловік, натомість у Франції за той же рік — 37 млн, у Німеччині — 45 млн відвідувань. Відставала Україна і за кількістю та відвідуванням кінотеатрів, хоч і не в такій пропорції. Але суть справи, звичайно, не в цій статистиці. Вона говорить безпосередньо тільки про бідність культурного фонду, який, до того ж, і глядача залучав завдяки дешевизні квитків, а то й дотаціям профспілок. Залишався загалом низьким, задавленим тиском партійно-ідеологічної «пристойності» у виборі репертуару рівень культурних видовищ. Разом з тим треба зауважити, що середній рівень виконавської майстерності в симфонічних оркестрах, хорах, театрах тощо залишався досить високим, і культура здатна бу-

ла швидко й глибоко сприйняти найновіші світові досягнення, маючи при цьому вже свою власну традицію й свої власні духовні запити до світу.

У сфері «духовного виробництва» переважали, як і раніше, важкі парадні форми, присвячені високоідейним темам, — ораторії, опери, вродисті полотна, скульптури, піднесені комуністично-патріотичні поеми. Станковий живопис цього стилю призначався для стін установ чи принаймні правлінь колгоспів, що закуповували громадським коштом ці витвори мистецтва у художфонді; музику виконували при урочистих нагодах. Яскравим зразком помпезної офіційної культури тієї доби стали споруди в Києві — велетенська скульптура «Батьківщина-мати», комплекс «Навіки разом», музей Леніна. Остання будова сама по собі була стандартною з точки зору сучасних архітектурно-художніх смаків, викликом було насамперед вміщення її в традиційне київське оточення, в таку «домашню» для киян Володимирську гірку. Утвердження офіційних монстрів у

*Т. Яблонська.
Весілля*

Д. Лідер.
Фрагмент макету
декорацій
до спектаклю
І. Кочерги
«Ярослав Мудрий».
1970 р.

ліричне старе оточення викликало тепер протести, які інколи увінчувались успіхом (спроба знести милу київській інтелігенції філармонію — колишнє Купецьке зібрання — так і не була реалізована).

У звичному потоці творів мистецтва і літератури з'явилось щось людяніше. В живописі це були теплі й вишукані пейзажі, як, наприклад, голосіївські та конче-заспинські пейзажі Олексія Шовкуненка (1884—1974 рр.) або останні роботи Миколи Глуценка (1901—1977 рр.). Не можна не згадати також майстра могутнього таланту — Тетяну Яблонську, повні життєвої сили полотна якої відкривали неосяжні можливості мистецтва. Характерно, що пейзажам Глуценка присвячена в ці роки стаття поета Леоніда Первомайського, який сам жанр пейзажу пов'язує з відродженням чистої лірики, задушеної попередньою епохою. «Часом можна висловити пей-

зажем / те, для чого слів нема людських», — говорить Максим Рильський, немовби продовжуючи тему, без слів розпочату художниками.

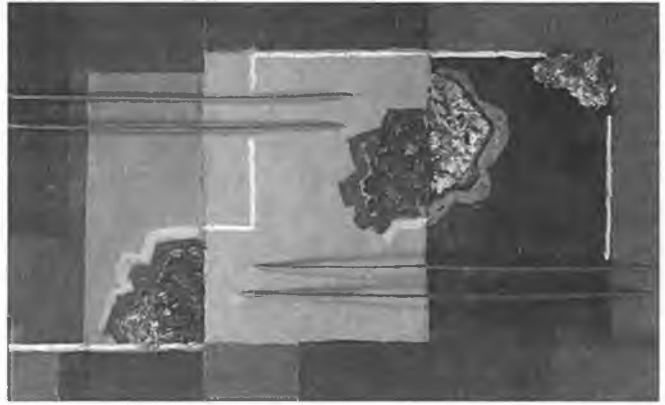
Власне, майже пейзажем стала прекрасна сповідь Олександра Довженка «Зачарована Десна», поетична автобіографія, опублікована наступного року після його смерті. Довженко помер у Москві 23 вересня 1956 р., так і не дочекавшись «височайшого дозволу» спочити на рідній землі. Фактична реабілітація Довженка настала одразу ж після його смерті; 1958 р. вже вийшов на екрани фільм «Повість про море», поставлений за його сценарієм Юлією Солнцевою, вдовою Довженка; фільм цей, як і «Повість полум'яних літ» (1961 р.), незважаючи на захоплене сприйняття старшими поколіннями поетів та письменників, належав до минулої героїко-романтичної епохи.

На тлі парадного українського радянського мистецтва з'являються твори дещо сентиментальні, проте в своєму стилі виразні й щирі. Найкращими зразками цього літературно-мистецького явища були поезії Андрія Малишка (1912—1970 рр.) і пісні Платона Майбороди. Обидва надзвичайно обдаровані брати, Платон і старший Григорій (народився 1913 р.), які вчилися у Левка Ревуцького, залишили й офіційні твори великих музичних форм; але такі популярні мініатюри, як пісні Андрія Малишка і Платона Майбороди «Рушник» або «Ми підем, де трави похили», залишаються пам'ятками доби. Сентиментальність і романтичність української культури цього гатунку задовольняла певну духовну потребу в невибагливій і безпосередній людяності й людяності.

Якщо порівняємо стан української культури в УРСР зі станом української культури в еміграції, то можемо зазначити, що в галузі гуманітарії скромні можливості діаспори були використані значно ефективніше, ніж у ріднім краї.

Ще 1945 р. в Німеччині, в Ашафенбурзі, було створено Мистецький український рух (МУР). Ідеологом МУР став Улас Самчук, у проводі були Юрій Шерех (Шевельов), Іван Багряний, Віктор Домонтович, Юрій Дивнич та інші. 1949 р. почався масовий переїзд української еміграції з Німеччини в Америку: Самчук переїхав до Канади, в Торонто, Шевельов, Юрій Костюк, Юрій Лавриненко, Докія Гуменна — до Нью-Йорка. Твори Багряного, Василя Барки, інших українських авторів, а також шерех результатів наукових досліджень у гуманітарній сфері дозволяють сказати, що тут значні явища все ж були, хоча й не настільки великі, щоб вважати діаспору реальним центром української культури тих часів. Характерно, що лідери МУР, зокрема Самчук, виходили з того, що українська культура в еміграції має бути надпартійною й надполітичною, за що піддавалися критиці політичних організацій (в тому числі і таких поміркованих, як «Українське слово» в Парижі) майже в такому ж категоричному тоні, як і в радянській Україні. Щоправда, над ними ніхто не мав влади.

В 60-ті роки ще залишають нам останні свої твори великі українські поети радянської доби — Тичина, Бажан, Рильський. Культура ХХ ст. вже не орієнтована на літературне слово так, як у попередньому сторіччі, а поетичні лідери українського суспільства, занесені в

класики підручниками літератури та освячені Державними преміями, партійними та радянськими високими посадами та академічними званнями, обдаровані щедрими привілеями, звикли до надзвичайної обережності. Але все ж ці класики залишились і культурними символами України, і координатами нового культурного простору.

Поетична й політична майстерність Миколи *Бажана* (1904—1983 рр.) ще має бути оцінена. М.П. Бажан був літературно-політичним діячем навіть більшою мірою, ніж поетом, хоча його високій поетичній культурі зобов'язані своїми досягненнями цілі покоління молоді. Після смерті Сталіна О.Є. Корнійчук залишив посаду Голови Спілки письменників України, хоча й зберіг високі позиції і великий вплив, особливо на театральну культуру. Впродовж 1953—1959 рр. Спілку письменників очолював Бажан. З 1958 р. М.П. Бажан став на чолі роботи по виданню Української Радянської Енциклопедії. Сьогодні неймовірним кентавром здається ця титанічна праця, в якій перемішане офіційне славослов'я комуністичній диктатурі з крихтами правди про Україну, її історію і культуру. Хоч би як

*М. Андрієнко.
Рожева
конструкція.
Близько 1960 р.*

воно було, величний образ України вдалося зібрати в якусь енциклопедичну мозаїку і залишити людям. Бажан набагато більше і глибше розумів, ніж міг голосно сказати; він мав великі пов'язання у владних колах і багато зробив для підтримки національної культури. Цілісне бачення культури знайшло вираз у його передмові до твору Сартра «Слова». Ця напівмемуарна, напівфілософська книга вийшла у Франції 1964 р., коли Сартр відвідав Київ як учасник Міжнародного форуму діячів культури; 1966 р. «Слова» вийшли вже у Москві в російському перекладі з передмовою Бажана, а наступного року в журналі «Всесвіт» надруковано статтю Бажана «В пошуках надії і свободи», присвячену Сартру. Це — чи не найглибший в тодішній літературі аналіз усієї проблематики, яка постала перед світовою культурою в середині нашого століття. Незадовго до смерті М.П. Бажан видрукував передмову до збірника українських перекладів із Шолом-Алейхема, де в дуже обережній формі, з урахуванням усіх необхідних комуністично-партійних ритуалів сформулював позиції, що фактично ближчі до ідеології національної демократії, ніж до пануючої тоді версії «пролетарського інтернаціоналізму». «Не можна служити людству інакше, як не через свій народ. Мертвою абстракцією, голою фразою, хизуванням глобтроттера стають всілякі псевдогуманістичні запевнення, якщо вони не заземлені, не зв'язані нерозривно з дійсним життям народу, не зіперті на гранично повне розуміння і глибинних, і зовнішніх процесів, виявів, тенденцій народного життя». І далі — особливо про українсько-

єврейські взаємини, тему, що була забороненою впродовж десятиріч: «Багатовікове співжиття двох народів рясніє сторінками жорстоких національних чвар, але знущенням з історичної правди було б звалювати провину за це на народи»^{*}. Незважаючи на традиційне «але», саме визнання необхідності міжнаціонального погодження було новим за тих умов, коли замовчування стало єдиною морально-політичною позицією. Передмова — фактично останнє слово поета до нації — закінчувалася виразом визнання справ тих, «хто в жорстоких умовах соціального і національного гноблення жили, працювали і боролися в ім'я Людства, його щастя, свободи, рівності, братерства і миру»^{**}.

Павло Тичина (1891—1967 рр.) у вірші, видрукуваному в рік смерті, немовби виправдовується перед тими, хто уболівав за Тичиною раннім, таким, хто відкрив музику українського слова і чув у ній музику космосу:

...Думками летаючи
Над цвіттю стелу,
над блакиттю моря,
Я бачу світ в тривозі та імлі:
ще ж стільки крові,
стільки муки й горя
на цій привітній, голубій землі!

Але якщо і прийняти цю беззастережну відмову від поетичних ідеалів юності під тиском вселюдського горя, то не можна повністю повірити заключним рядкам цього останнього поетичного слова людям:

Бо не в собі ж я, а увесь — на людях,
бо все моє — чи зблизка, чи здаля.
Тому — земля кипить,
як серце в грудях,
і серце стогне, як уся земля.

^{*} Бажан М. Слово світлої людської надії // Шолом-Алейхем. Записки комівояжера. — К., 1983. — С. 7—8.
^{**} Там же. — С. 17.

Тичина не був «увесь на людях», і навіть ті, хто добре його знав, ніколи не здогадувались, що він має на думці. Він справді чув, як кипить, ніби серце в грудях, земля, і стогнало землею його серце. Але при всій своїй делікатності й доброзичливості, будучи людиною замкненою, дуже самотньою і навіть егоцентричною, Тичина закrywся давно і давно виніс сам собі присуд. Він йшов із світу непізнаним, ще й ще раз проголосивши себе відданим комуністичним ідеалам і міцно стуливши вуста, коли від нього чекали бачення нових горизонтів, що відкривалися в 50—60-ті роки.

А між тим Тичина давно глибоко пережив внутрішню роздвоєність, сліди якої особливо відчутні в незакінченій «симфонії» «Сковорода». Перша повна публікація так і не завершеної «симфонії» здійснена лише 1971 р.; Тичина особливо багато працював над нею з 1920 р. до 1940 р., але не полишав цієї теми до кінця днів. Саме тут — ключ до Тичини, бо його Сковорода — це насправді сам Тичина, це він починається з того єднання з світом:

*Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, мов незрячі,
протирає —
о господи, як ти всього
мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі моєї спокій,
і мир, і злагоду, й любов,
я більш нічого не бажаю,
о всеблаженний!*

Уривок, названий Тичиною «Видіння Сковороди. Ніч» або, в іншому варіанті, — «У келії. Потвори», — дуже нагадує «Капріччос» Гойї, і ті по-

*О. Архипенко.
Постать
князя
Володимира Великого.
Бронза.
Клівленд,
міський парк*

твори, вівці, собаки, що з ними говорить Тичина-Сковорода вночі у келії, — то його власні голоси. Жахас надзвичайної сили поетичний відгомін гайдамацької Умані, переданий через гавкіт-виття собак:

*Гойда, гойда: а в У-
мані біга! від кроводу, від даву —
а в Умані бунтує чернь, а в У-
мані тече! там злидарі злиг'... а в У-
а в Умані, авву (від даву), аву...*

Ніхто страшніше не сказав про революцію.

«Пролетарська» модернізація Сковороди під гайдамаку викликала внутрішній протест, мабуть, вже у тодішнього читача, — але ж бо це не лише Сковороду Тичина насильно втискує в криваву революцію, а й себе, і це була правда, а не підробка. Тичина соромився своєї «дитинності,

*А. Рибачук,
В. Мельниченко.
«Стіна пам'яті».
Частина споруди
на Байковому
кладовищі в Києві.
Знищена
за вказівкою
керівництва
ЦК КП України
незадово
до закінчення робіт.
На фото
зафіксовано
початок ліквідації
меморіалу:
екскаватор заливає
стіну бетоном
(див. с. 704—705)*

злогоцінності», ламав у собі її, намагаючись засвоїти й перетворити на внутрішню сутність грубу жорстокість буття, — але не йому було писати революційні плакати, і симфонія не вдалася, бо хаос тільки поламав, розтрощив внутрішню гармонію, нічого не давши взамін. Друг Тичини, розстріляний поет І. Дніпровський писав колись, що Тичина — в одному шереху з Вишенським, Скворородою і Залізняком. Але це була фальш. Ні Скворода, ні Тичина не вкладались в один шерех ні з Вишенським, ні з Залізняком.

Спроби знайти якусь вищу мудрість і, по суті, капітуляція перед

мудрістю природи та історії як природного процесу, може, найякравніше виявилися в «Похороні друга» (1942 р.). Це — улюблений франковий сюжет великого грішника, який побачив свій власний похорон. Похорон у поемі — це сон, марення, побутово-життєподібні картини мають міфологічні коннотації (друг — загадковий Ярослав, що написаний як іконний переможець змія: між іншим, християнське ім'я князя Ярослава — Георгій). В труні поет мав би побачити себе самого. Це — поема про виправдання всього поетового життя, і відповідь дуже невиразна:

*Усе міняється, оновлюється,
рветься, у ранах кров'ю сходить, з
туги в груди б'є, замулюється му-
лом, порохом береться, землі сирій
всього себе передає.*

І тільки трохи оптимістичніше, ко-
ли останній рядок у повторах замі-
няється словами

*...а потім знов зеленим з-під землі
встає.*

Ми повертаємося до Гетевої миті,
до становлення, яке має свою, якусь
незнану нами правду, і тільки те без-
перечно, що все ж ми знищили фа-
шизм, і кудись нас все ж несе до до-
брого й святого. Бо:

*Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.*

Треба визнати, що це — не дуже
впевнений фінал. Бо не фіналом то
було зовсім, а тільки початком.

Мабуть, найгострішу альтернативу
такому печально-оптимістичному
світовідчуттю становила творчість
найталановитішого поета україн-
ської політичної еміграції — Євгена
Маланюка (1897—1968 рр.). Петер-
бурзький студент родом із Єлисавет-
градщини, поручик, старшина армії
УНР, політичний емігрант, який про-
жив у Польщі, Німеччині, Сполуче-
них Штатах від 23-х років аж до ста-
рості, Маланюк належав до кола
націоналістичних поетів донцовсько-
го «Вісника», хоча не був членом
ОУН чи іншої політичної організації.
За своїми політичними вподобання-
ми Маланюк може бути схарактери-
зований як представник української
тоталітарної націоналістичної екст-
реми, і якби йшлося про Маланюка-
політика, цим було б сказано все. Але
Євген Маланюк — великий поет, діяч
більш високого лету, ніж поети-

публицисти, його поетичні пристрасті
не можуть бути кваліфіковані так, як
ті політичні та історіософські ідеї, що
їх він поділяв.

Відлік поезії Маланюка слід вести
не від його політики, а від традиції
української культурної еліти — він
ближчий по духу до аристократич-
ної філософії Липинського та поезії
неокласицизму. Він так само, як і
його поетичні колеги, стоїть перед
таємницями світової гармонії, так
само впорядковує їх в класичні по-
етичні рядки:

*Готична ніч. На небі, як у книзі,
Механіка виконує закон.*

Холодний місяць —

лисій метафізик —

Обчислює народження і скон.

Та вслухайся: оцей нічний Елізій

Зітхає глибиною темних лон, —

Симфонія, а не прозорий сон

Замерзлий в нерухомо синій кризі!

Ударами припливів і відпливів

Здіймає груди вічний океан

І в скелі б'є. І космос, як пеан,

Гримить в безкрай.

Ні, ще ніхто не вивів

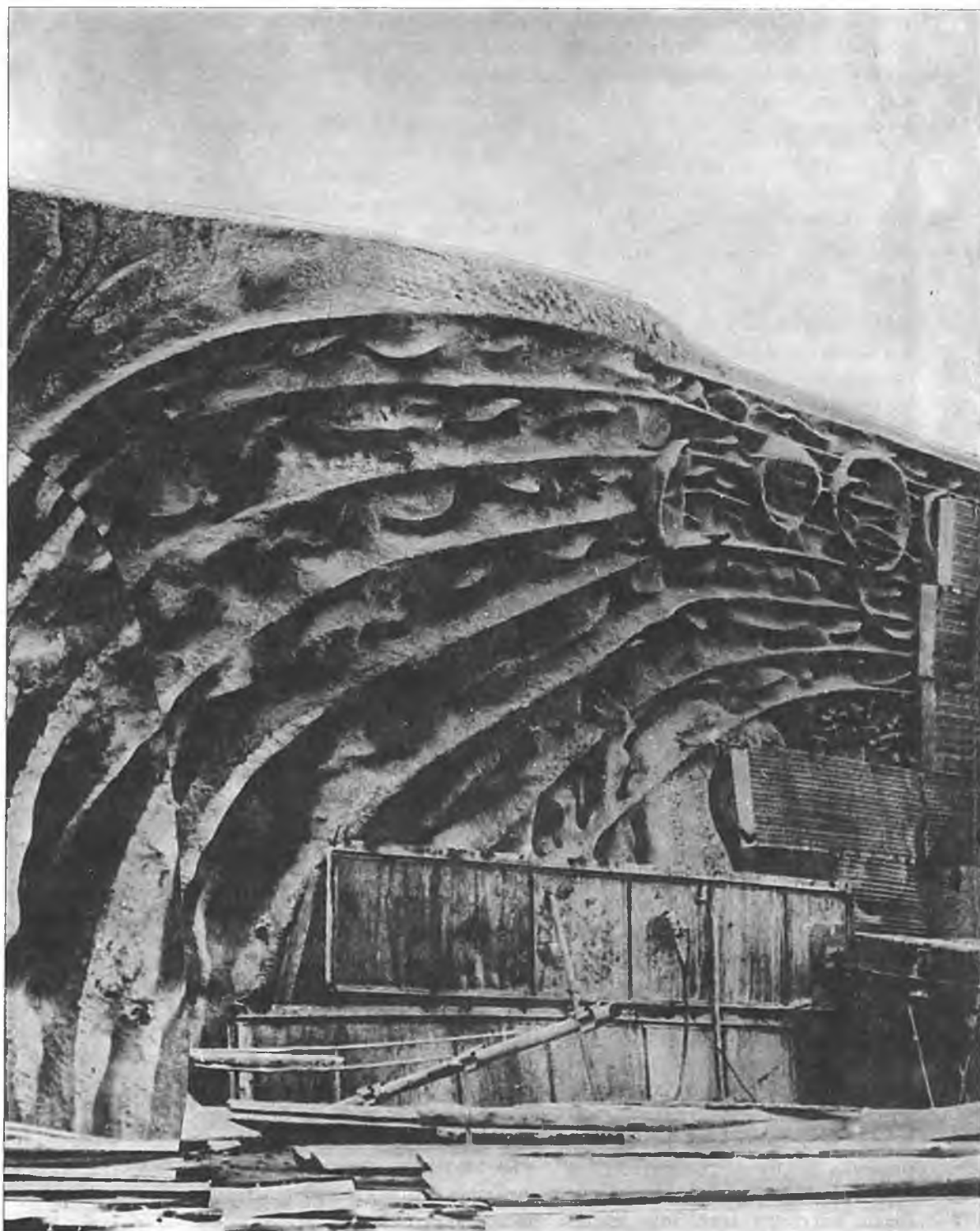
Твоїєї формули.

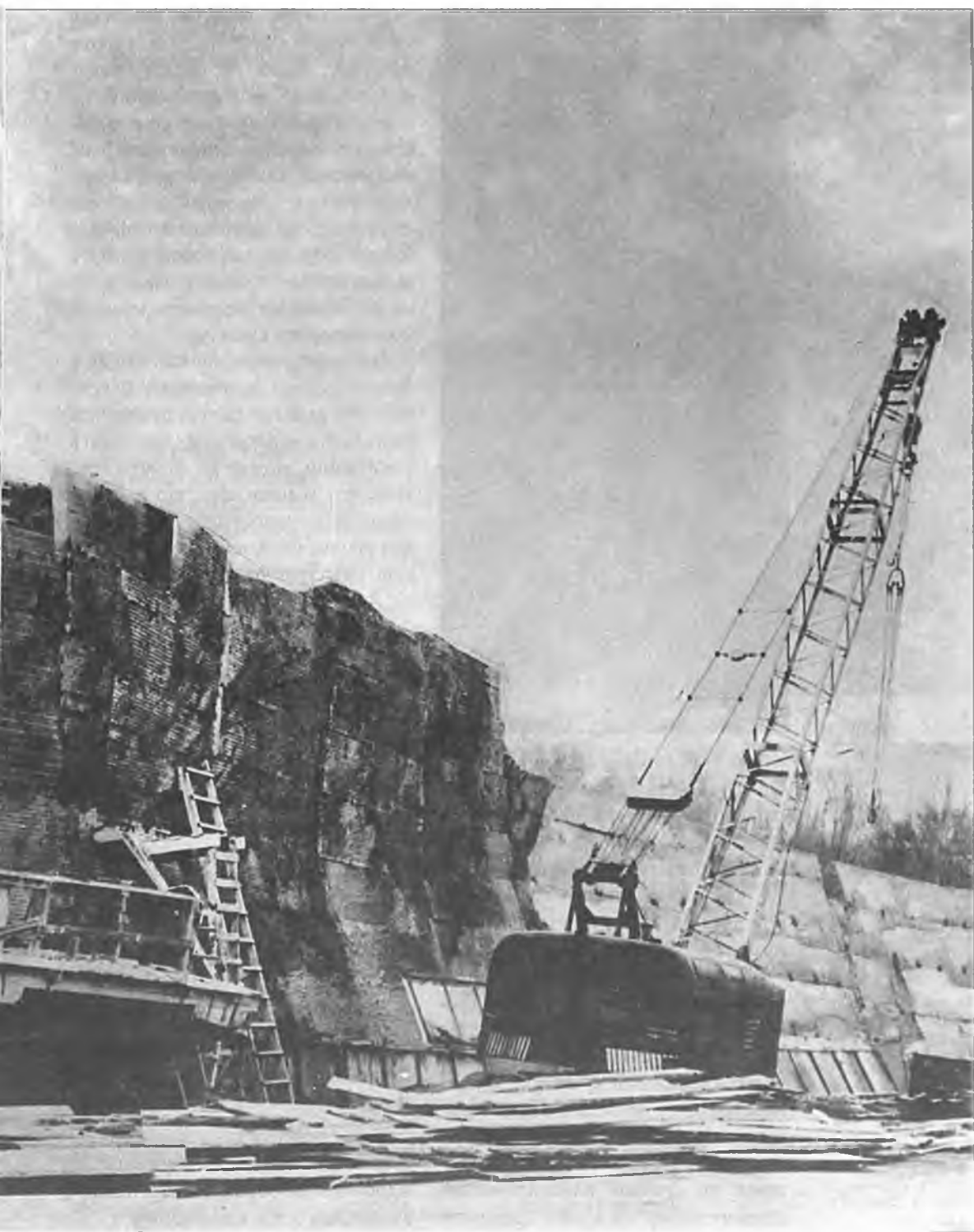
І марно в безмір сфер

*Крильми кістчастими
ширяє Люцифер.*

Звідси, з цієї культурної системи
відліку, такої схожої на світ Зерова і
Рильського, починається оцінка ук-
раїнської історичної долі. Але вона
іде в протилежному напрямі, бо її
прагне дати людина, не упокорена
історією і не схильна вклонитися
перед Народом, щоб не бути кон-
формістом.

Бо Маланюк відкидає не тільки
догідливе малоросійство повітового
писаря. Його безмежно дратує не са-

О. Архипенко.
«Цар Соломон».
Парк
Пенсільванського
університету,
Філадельфія,
1963 р.

ма по собі готовність змінити мову спілкування та відчуття національної спільноти, — в явищі малоросійськості він вбачає насамперед відсутність інстинкту ієрархічності, а, отже, відсутність справжньої духовної аристократії та аристократичної культури. «Врешті, підозрілий ідеаліст, переважно з кооператорів і військових канцеляристів, часто хронічний графоман і не менш від «фельдшера» свідомий ненависник всякої справжньої культури, то найнебезпечніша постать у нашій культурній процесі останніх десятиліть»¹. Ось чому Маланюк-поет — не фашист: те духовне плебейство, що підняло голову під крики хронічних

графоманів про єврейську, російську та іншу загрозу і нищило високу культуру, чуже й огидне йому, справжньому, не підробленому духовному аристократу. У нас, в радянській Україні, змінився соціальний тип, не стало військових канцеляристів та кооператорів, але зберігся сам тип маланюківського «фельдшера», зберігся і посів вищі посади в ідеологічному керівництві, відчуючи інстинктивну ненависть до всілякої справжньої культури.

Якщо читати поезію Маланюка в безпосередньо політичному її контексті, згадувати, що він публікував свої вірші в нацистській Німеччині в роки війни, можна не почути того вічного і доленосного, що в цьому відчаї культурної еліти, в прокльонах рідних дітей, посланих своїй матері, було трагічною правдою.

*Необоримо соняшна заглада,
Віки, віки, — одна блакитна мить.
Куди ж поділа, степова Емаго,
Варязьку сталь
і візантійську мігь?*

*Віг скитських меж
до сіверських україн
Широчина нестримано росте,
Мов на бандурі велетенській, грас
Співучим вітром
пропонтійський степ.*

*Гарячий день розлив пекуче золото
І сам втопивсь у соняшнім меду.
Й крізь спокій цей єдина
льється нота
Блаженних бджіл
в вишневому сагу.*

Ця аморфна Україна вишневих садочків, де «людність перманентно відпочиває по борщах та варениках», викликає у поета шал і відчай —

¹ Маланюк Є.
До проблеми
культурного
процесу // Хроніка
2000. — К., 1992. —
С. 120—121.

*Коли, коли ж знайдеш
державну бронзу,
Проклятий край, Еллаго Степова?*

Знову-таки зовсім інакше підсумовує попередню духовну історію Максим Рильський (1895—1964 рр.) пори «третього цвітіння», як назвав він один свій вірш.

Малишко в хвилину гострої самооцінки говорить собі: «ти тільки сув'язь цвіту, а не плід, / ти ще як тінь, а не важучий слід, / маленька хмарка — не родюча туча, / ти звук, а не симфонія кипуча». У Рильського самооцінка жорстокіша, хоча й не категорична:

*Є така поезія Верлена,
Де поет себе питає сам
У гіркому каятті: «Шалений!
Що зробив ти із своїм життям?»*

*О, якби лиш не таке питання
На вечірнім виписалось тлі,
Коли хмарка жевріє остання
Острівцем на березі землі,*

*Коли стигнуть води сизуваті
І синіють шиби у вікні,
Коли присмерк залягає в хаті
І шепоче в лад самотині!*

*Як палає світле листя клена!
Місто вдаліні як гомонить!
Ні! Рядком розпачливим Верлена
Я не хочу вечір свій зустріть!*

Як помітив Л. Новиченко, Рильський дуже загострив — насправді у Верлена йдеться не про життя, а лише про втрачену юність; так переклав цей вірш Верлена в іншому місці і сам Рильський. І все ж поет сподівається, що йому в хвилину прощання зі світом не доведеться ставити собі цього страшного запитання. Рильський залишився досить консервативним і в своїх поетичних уподобаннях, класиком, а не «модерністом»; він різко ре-

агує не тільки на «фізиків» 1959 р., а й на незрозумілих і чужих йому «абстракціоністів». І саме цей Рильський знаходить шляхи поетичної самосвідомості, що виводять його і його покоління з безвиході духовної німоти.

1957 р. вийшла — після тривалого поетичного мовчання — збірка Рильського «Троянди і виноград». Головна ідея поезій цього циклу надто проста і прозора:

*Ми працю любимо,
що в творчість перейшла,
І музику палку,
що ніжно серце тисне.*

*У щастя людського
два рівних є крила:
Троянди й виноград,
красиве і корисне.*

*С. Шишко.
Голосіївська осінь.
1967 р.*

Це — немовби антитеза од-
нобічному раціоналізмові і прагма-
тизмові епохи штучного інтелекту і
беземоційної «фізики». Але тут є й
інший контекст для троянди:

*Был теплый дождь,
в траве стоит вода.*

И. Бунин.

*Був теплий дощ,
в траві стоїть вода,
На гілці синя бабка обсихає,
Запах буркун гостріше. Молода
Уперше в небі ластівка ширяє.*

*Підв'язуючи світлий виноград,
Сміється дівчина не знати з чого.
Червоних маків розгорівся ряд
Після дощу, ласкавого й рясного.*

*З-над річки лине пісня голосна,
А тут, біля гостинної веранди,
Іде безкровна, лагідна війна
Червоної і білої троянди.*

У збірці вперше за багато років не
було жодного «паровозика», як з
цинічним гумором поети називали
політичного віршика-прикриття. А
образ єдиної прийнятної для поета

війни, на протилежність не тільки
війні «червоної і білої троянди», а й
війні між червоними і білими, був не-
чуваною сміливістю. Іще тривав
культ справжніх комуністів Грома-
дянської війни, комісарів, ленінських
витоків добра й справедливості.

Тут просто осінь як осінь, квіти як
квіти, життя як життя. Рильський не-
наче повертається до неокласичного
минулого, але яка безмежна відстань
між молодістю й старістю! Тепер час
від часу проривається косноязич-
ність, неприродна пишномовність,
навіть у найневідповідніших міс-
цях, — поет ніби вчиться заново роз-
мовляти. І водночас зникла навіки
манірність, поза, олімпійські масшта-
би — він, Людина, дивиться на світ, на
його красу, видну тільки у променях
сонця, що хилиться до заходу, — ди-
виться і показує його нам. Світ, у яко-
му живе людина, є просто людським
світом, а не ареною класової бороть-
би і не місцем змагання держав.

Чи не найпростіший і найглибший
у своїй простоті вірш «Коли копають
картоплю...», написаний Рильським
у Кракові, — з даліни рідний дім
ближчий і зрозуміліший:

*Коли копають картоплю —
стелеться дим над землею,
Листя летить воскувате,
ніби метеликів рій,
Пахне грибами і медом,
вокістю пахне тією,
Що, oprіч назви осінь,
немає імені її.*

Поезія змушує побачити вічний
смысл у надзвичайно прозаїчному,
буденному, простому життєвому
акті. Немає потреби в тому, щоб цю
красу й повноту буття оцінювати
якимись мірками: воно саме є оста-
точним мірилом усього, і все повин-
не узгоджуватися з ним.

Поетія Рильського, яку він ще довго дарував нам, повертала нас до справжнього, непідробного Сковороди, який знав, що коли щастя можливе, то воно має бути можливим для кожного, тут і тепер. Простий осінній пейзаж Максима Рильського повертає людям справжні начала координат, справжні норми оцінок, і не треба більше нічого говорити — досить зрозуміти, яким чудом може бути кожна мить буття.

Українська культура посилено шукає поєднання з європейськими джерелами й першоджерелами. Величезне значення мала праця поетів-перекладачів. Борис Тен, Григорій Кочур, Микола Лукаш були не тільки пропагандистами світової культури, але й ідейними натхненниками нових течій, до їх голосу прислухались вже відомі молоді поети, навколо них збирались гуртки інтелігенції. Якщо наймолодший із них, Микола Лукаш, у своїх блискучих перекладах «Декамерона» створив ренесансний аналог української літературної мови, то Григорій Кочур відзначався надзвичайною точністю в збереженні навіть звукової поезії перекладених творів і тією близькістю до класики Зерова і Рильського, яка дозволяла знайти в наявній літературній і мовній традиції все необхідне для високого мистецтва. До найбільш популярних і читаних українських видань тієї пори, безумовно, належав журнал перекладів із іноземної літератури «Всесвіт», — за часів усіх головних редакторів, а особливо в перший час, коли можливості вибору перекладів були більшими. Українською мовою подеколи навіть раніше, ніж російською, з'являються переклади класиків сучасної літератури Заходу.

Формальні пошуки викликали найбільше роздратування у традиційних «соцреалістів», особливо у партійно-контрольних інстанцій. Вразливість комуністичних контролерів культури до питань мовних засобів, форм виразності не завжди можна пояснити раціонально: комуністична інквізиція від полювань за модниками-«стилягами» до переслідувань музичних новацій Л. Грабовського чи В. Сильвестрова свідчить радше про сліпу й органічну ненависть до нового і незрозумілого. Була й цілком очевидна підстава для ворожості до «формалізму» всіх ґатунків: незрозуміла мова не дозволяла «керувати» культурою, вона щось ніби приховувала, тому партійне керівництво скрізь і завжди у всіх галузях спиралося на «своїх». Треба, проте, зазначити, що шукання нових засобів виразності не були в тій новій хвилі «шістдесятників» самоціллю, бо в усіх сферах культури талановиті люди насамперед були сповнені громадських почуттів.

В цей час, на зламі 50-х і 60-х, входять в українську культуру нові її творці, молодь літературна й мистецька, яка сьогодні вже становить дозріле потужне опертя духовної культури України і про яку рано писати історію — історія тільки робиться. Проте не можна хоча б не назвати імен — дещо старших Дмитра Павличка, Ліни Костенко, потім Василя Симоненка, Івана Драча, Віталія Коротича, Миколи Вінграновського, Мойсея Фішбеяна. В тому середовищі вже склалися свої поетичні норми і свої авторитети, все життя було гранично політизоване, ще вірилось у справжній партійні та ленінські традиції — пошук орієнтирів тільки починався.

В. Стус

І. Григор'єв.
Портрет
скульптора
Дерегр.
1969 р.

А серед молодих пошук цінностей ішов бурхливо і неприховано. І чи не найголосніше зазвучали прості на диво, зрозумілі кожному слова молодого поета Василя Симоненка, молодого навіки — він помер 1963 р. двадцяти восьми років:

*Можеш вибирати грузів
і дружину,
Вибрати не можна
тільки Батьківщину.*

*Можна вибрать друга
і по духу брата,
та не можна
рідну матір вибирати.*

.....
*Можна все на світі
вибирати, сину,
Вибрати не можна
тільки Батьківщину.*

У Гоголя вищою чеснотою людини і навіть її відмінною властивістю була козацька здатність віддано любити рідного по духу, а не по крові. За-

лишаючи право вибору «по духу брата», коханої і майже всього на світі, поет нагадує, що не скрізь ми маємо вибір. І той «вертикальний» культурний вимір, в якому вибору немає, перетворюється на світове дерево:

*Я чую у ночі осінні,
Я марю крізь синій сніг,
Вростає туге коріння
У землю глевку із ніг.*

*Стають мої руки віттям,
Верхів'ям чоло стає,
Розкрилося ніжним суцвіттям
Збентежене серце моє.*

*Вростаю у небо високе,
Де зорі — жовті джмелі,
І чую: пульсують соки
У тіло моє з землі.
Зі мною говорять могили
Устами колишніх людей,
І їх нерозтрачені сили
Пливуть до моїх грудей.*

Визначаючи загальні риси широкого культурного руху 60—70 років, слід насамперед зазначити його європейську й урбаністичну орієнтацію. У різних авторів вона виявлялась по-різному, і, скажімо, щира і справжня поезія молодого Бориса Олійника була менш раціоналістичною і більше традиційною, ніж дерзновенні твори Івана Драча. Але всім притаманне було прагнення вийти за межі тихого сентиментального ставка, що разом з млинком і вишневецьким садком створював традиційний виднокруг українського культурного ландшафту. Синхрофазотрон і ЕОМ стають символами в поетичному світосприйнятті нової української реальності. Може, найбільш радикальному саме у Драчевій «Баладі про випрані штани», які неначе простують у небо. Це прагнення до «тут і тепер» набуває рис мо-

лодого нетерпіння, найповніше вираженого у Стуса:

*Чи я діжду коли поліття
для зголднілого бажання?
Як вибухнути, щоб горіть?
Як прохопитись чорнокриллям
під сонцем божевільно-білим?
Як бути? Як знебуть? Як жить?*

Нова українська культура наснажена громадянськими почуттями — все суспільство збуджене, напружене, всі відчують кризовий стан системи, вся культура, по суті, публіцистична. Якщо згадаємо безліч критичних доповідей і статей про «творчі помилки» письменників, поетів, філософів тощо, особливо численних до початку 80-х, маємо відчуття постійних дріб'язкових репресій. Громадянські мотиви, звичайно, залишалися головними в культурному процесі. Особливо слід відзначити шляхетну роль, яку відіграв тоді в літературному житті яскравий представник середнього покоління письменників *О.Т. Гончар* (1918—1994 рр.). Його особливо гострий твір, повість «Собор», була, можливо, надто публіцистичною, але це цілком відповідало епосі.

Проте не можна однозначно характеризувати культуру посттоталітарної України як культуру слова, культуру, орієнтовану на літературу, що було властиве попередньому сторіччю. Багатство художньої мови, розвиненої світовою культурою, не дозволяло закритися в рамках відображення суспільних проблем засобами красного письменства.

Власне, і сміливе використання нових форм є симптомом нового по суті, а не стилістично, культурного явища: митці немовби перечитують давно відомі речі, часто найпростіші життєві явища набувають у них вражаюче не-

*Л. Мшикова.
Деталь керамічного
панно у палаті
ЮНЕСКО
(Франція).
1987 р.*

сподіваного смислу. Йде перевідкриття найелементарнішої буттєвості.

Це можна було б найкраще показати на матеріалі української музики, але тут потрібний спеціальний аналіз. Кілька прикладів можна навести із сфери живопису. Так, трагічно рано померлий *Ігор Григор'єв* (1934—1977 рр.) виходив із традицій реалістичної школи, був заангажований в усі культурно-політичні колізії шістдесятих років, зокрема в літературі й кіно; його художні відкриття, проте давали нові бачення повсякденності, ніяк не публіцистичні. Впливовий серед художньої молоді *Григорій Гавриленко* (1927—1984 рр.) писав жіночі портрети і пустельні пляжі у різних манерах, у тому числі і в класичному реалістичному стилі, і це було несподіваним і прекрасним. *Віктор Хомков*, філолог за освітою і керівник джаз-оркестру, в своїх шуканнях у сфері абстрактного живопису орієнтувався на старослов'янські художні витоки, а *Аким Левич*, майстер цілком неповторний, здавалося б, цікавиться тільки рідним Києвом, і непросто впізнати в його урбаністичних полотнах ранні інтереси до Шагала і водночас до Федотова.

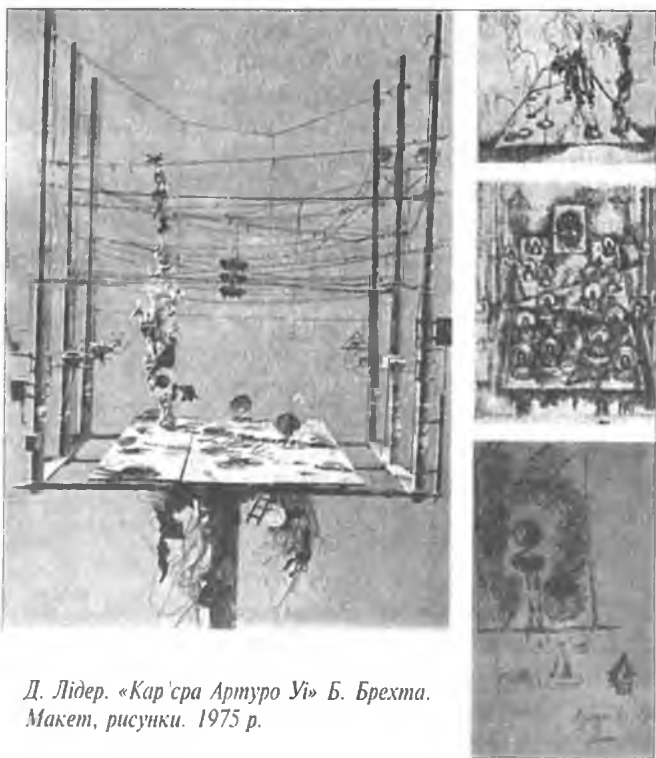
Ці та інші імена були відомі на той час лише вузькому колу шанувальників: незважаючи на свою оперативність, мистецтво живопису залишалося за умов тоталітарної системи доробком для небагатьох, якщо не користувалося державною підтримкою. Найважче нові течії пробивалися в ті культурні сфери, які вимагали великих вкладень: архітектура, театр, кіно. І, може, найбільш вражаючими були знахідки саме в надзвичайно контрольованих і цензурованих сферах.

Театральне життя відчуло вкрай важкі наслідки багатолітнього тиску драматургії Корнійчука та його епігонів. Перші спроби відновити високі традиції театру Курбаса Лесем Танюком закінчилися його вимушеним виїздом до Москви. Проте в 70-ті роки пробиваються надзвичайно цікаві паростки нового. З'являється

феномен «вистави-роздуму», «вистави-концепції», — зв'язок нового театру з суспільним життям іде через посередництво високо інтелектуальної проблематики, через «інобуття духу» в філософії життя. Такі вистави йдуть і в обласних театрах — не кажучи вже про роботи С. Данченка в Львівському театрі ім. М. Заньковецької («Прапорноносці» О. Гончара, «Камінний господар» Лесі Українки і особливо «Украдене щастя» Івана Франка, вистава, в якій — чималою мірою завдяки винятковому таланту Б.С. Ступки — відкрилися нові виміри Франкового світобачення), В. Грипича в Запоріжжі і Чернівцях, А. Горчинського та П. Ластівки в Тернополі і т. д. Особливо симптоматичне звертання до театру Брехта (найбільш виразно — у В. Кузьменка-Делінде, «Кар'єра Артуро Уї»), близького до епохи ідеологічно, а головне, надзвичайно зручного за своєю драматургією завдяки методам очуднення, епізодної побудови і подвійним планом для того, щоб змусити глядача мислити.

Справжнім відкриттям нових художніх горизонтів став шерек фільмів, першим з яких була стрічка великого режисера сучасності Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (1965 р.).

Художні фільми в Україні створювалися на Київській кіностудії ім. О. Довженка та Одеській студії. В Одесі робили свої перші кроки в кіно Марлен Хуцієв, Кіра Муратова, тут вийшли на екран деякі помітні фільми того часу, але загалом студія залишалася на рівні пересічної радянської кінокультури. Студія ім. Довженка була парадною кіноорганізацією радянської України, призначеною створювати щось специфічне для УРСР у дусі, зрозумілому і близькому її політичному керів-

*Д. Лідер. «Кар'єра Артуро Уї» Б. Брехта.
Макет, рисунки. 1975 р.*

ництву. Загалом кіностудія зажила поганої слави навіть у тодішньому СРСР. Ім'я і традиції Довженка використовувались для спроб створити школу українського романтичного комуністичного кіно, що загалом зазнали невдачі. Деякі фільми в стилі революційного романтизму виходили за рамки дозволеної соцреалістичної піднесеності, створюючи атмосферу фундаменталістської відданості знеславленим революційним ідеалам і, тим самим, належачи до критичного струменя в тодішній радянській культурі (М. Мащенко, «Овод», «Як гартувалася сталь»). Звертання до творів Василя Стефаника — західницької та універсалістської української класики — одразу створило новий мовний стиль у кіно, мовчазний, скупий на слово, як і сам Стефаник («Камінний хрест» Леоніда Осики). А справжнім світовим явищем став фільм Параджанова «Тіні забутих предків» (1965 р.), у створенні якого брала участь тодішня українська молода культурна еліта.

Екранізація повісті М. Коцюбинського могла виявитись черговим сентиментальним фільмом про кохання, настоящим на карпатській екзотиці, могла б бути ще одним «оспівуванням» вічності народних цінностей. Але сталося щось зовсім інше й набагато грандіозніше. Глядач навіть не побачив, а відчув прості підвалини буття, перед ним відкрилася глибока архаїка, майже вічність; добро і зло, любов і ненависть постали в своїх позачасових вимірах. І при тому цей втрачений світ автори фільму побачили і показали очима сучасності, очима не традиціоналіста-консерватора, а людини модерної європейської культури. Проблема національності була від-

чута так, як вона має бути відчута в ХХ столітті.

Оператор цього фільму Ю. Ілснко поставив фільм «Вечір напередодні Івана Купала» (1968 р.). Це — типова «авторська» праця, така, як чимало театральних вистав цієї пори: за темою повісті Гоголя поставлено фільм, що виражав авторське, дуже сучасне бачення проблематики, де в центрі уваги опинилась жертвовність, врятування близького, враженого сатанинським егоїзмом. Багатоповерховий символізм пронизує і наступну працю автора — фільм Ю. Ілснко «Білий птах з чорною відзнакою», що мав такий самий метафізичний символічний план, але безпосередньо побудований на реалістичному і сучасному сюжеті. У фільмі йшлося про боротьбу з УПА, і головний герой, відкрито прогресивний і симпатичний, був «наш», «червоний», але конфлікт насправді існував між братами, і навіть слабка згадка про братовбивче нещодавнє минуле схвилювала карпатських горян і переполохала партійне начальство. Фільм пронизаний бажанням будувати життя в

спільному українському домі так, щоб лелека схотів звити на цій хаті своє гніздо. Це сказано неначе для нас сьогодні.

Офіційні форми, матеріально та ідейно заохочувані владою, являли собою немовби безжиттєвий нарост на живому дереві духовного життя. І остаточний розвал тоталітарної системи виявив не духовну пустелю, а повнокровне культурне підґрунтя національного життя.

ЛІТЕРАТУРА

Дзюба І. Між культурою і політикою. — К., 1998.

Дух України. 500-ліття малярства. Видання мистецької галереї Вінніпегу. — 1992.

Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. — К., 1994.

Конквест Роберт. Жива скорботи. — К., 1993.

Липова Г.В. Художні засоби українського театру 70—80-х років. Автореф. ... канд. мистецтвознавства. — К., 1997.

Липинський Вячеслав. Студії. Т. 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. — Київ — Філадельфія. — 1994.

Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1, 2.

Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., — 1975.

Новиченко А. Поетичний світ Максима Рильського. 1941 — 1964. — К., 1993.

Світличний Іван. Серце для куль і для рим. — К., 1990.

Скуратівський В.А. Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ століття. — К., 1997. — Ч. I, II.

Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. — К., — 1993.

Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

Український живопис. Сто вибраних творів. — К., 1985.

Хвильовий М. — Бібліотека української літератури. — К., 1995.

ПІДСУМКИ

Що таке Україна?

Питання може видатись безглуздим: Україна — це майже 600 тис. квадратних кілометрів суші, найбільша держава Європи, не рахуючи Росії, — більша Польщі чи Німеччини майже вдвічі, більша Франції та Іспанії. Географічний центр Європи знаходиться в Україні, в Карпатах, і від Сяну вона простягається далеко на схід, майже до Дону, де вже починаються степи, якими недовго дістатися і до Волги, за якою вже Азія.

Зрештою, якщо бути точнішим і говорити тільки про історичну, лісостепову і лісову Україну, слід від сучасної площі відняти площу степового Півдня, колонізованого тільки в другій половині XVIII ст., і Криму, тобто десь 250—280 тис. кв. км, — і вийде приблизно територія Німеччини чи Польщі, навіть менша за Швецію. Але українці орють свої південні степи вже два століття. Україна — це їх земля; і це все-таки насамперед ті 55 млн людей, які живуть на ній.

Всі, хто тут жив, живе і буде жити. Якщо бути послідовним, треба врахувати також і тих, хто пішов з життя, наших прадідів і прабабусь, і їх прапра..., і так далі. А тоді слід згадати і про прийдешні генерації.

Все це, природно, досить розмито. Бо Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні. Мільйонні народи ніколи не походять з одного предка, хіба що в етногонічних легендах. І земля ця рідна для кожного з нас тому, що полита потом і кров'ю, поховала покоління предків, втілила куль-

турні цінності, стала культурним ландшафтом — ось тому вона є своєю, рідною і єдиною землею, Батьківщиною. Україна — це люди, які зберігають і розвивають з покоління в покоління певні стандарти життя, цінності і норми, побут і культуру.

Кожному серце щемить, коли він після довгої відсутності під'їжджає до рідної домівки. Кожному по своєму промовляє його верба над його річкою, кожна грядка його поля, шум його лісу, його вулиці й площі — і ті, що встелені асфальтом, і ті, що вкриті теплою літньою пилюкою. Будівлі, книги, музика живуть тільки тоді, коли їх читають, сприймають, розуміють. Те величезне і бездонне, що мовчить нам стінами старовинних монастирів і сторінками нових і давніх книг, — мовчить, доки ми не найдемо ключа до розуміння й співпереживання — все те є національна культура, без якої бездушна земля і чужа кров.

Культура — це ми. Але це й більше, ніж ми. Жодна найгеніальніша, найосвіченіша, найчутливіша до людських пристрастей, болю і радощів особистість не може втілювати в собі всю націю з її культурою. В кожній людині, як в краплині сонце, відображається і світить якоюсь своєю гранню вселюдський здобуток. Культура — неначе колосальний континент, на якому ми живемо. Це неначе мова, якою треба оволодіти, щоб зрозуміти безкінечно глибокі смисли, що ними надлені всі її таємничі системи знаків. Зрештою, це й, крім усього, просто мова, знання якої необхідне для осягнення усного та письмового тексту.

Уявлення про націю, виражене висловом «кров і земля», поверхове

і може породити небезпечні спрощення. Але треба знати і землю, і предків, адже саме через зміни і зв'язок поколінь на певній окультуреній ними землі проходить в історії спадкоємність.

Індосвропейські предки слов'ян, балтів, германців, кельтів, венетів, іллірійців, італіків — народи так званої давньоєвропейської мовної спільноти — розселилися на величезній території центральної та східної Європи в II тисячолітті до н. е. З лісів, річкових улоговин і пустощів Центральної Європи починалися хвилі грандіозних експансій різних мовно-етнічних груп, серед яких балтська (а саме литовська у XV ст.) була останньою, а слов'янська V—VI ст. н. е. — передостанньою. Давньоєвропейська спільнота зберігала культурну архаїку тоді, коли старші індосвропейські народи — іранці, греки, вірмени, фракійці та інші — вступали в контакти з високими цивілізаціями Середземномор'я і Передньої Азії, а індоарії — з дравідомовними цивілізаціями субконтиненту Індостан.

Майже без сумнівів можна твердити, що північ сучасної України була заселена першою хвилею виходців з праслов'янських земель, яка прийшла з Центральної Європи, орієнтовно з північних схилів Карпат. Вихідна слов'янська територія напередодні великого розселення слов'ян у Східній та Південно-Східній Європі — це порівняно вузька смуга землі від Карпат до басейну Десни. Вже на західній частині цієї землі «празько-житомирської культури» субстратні впливи місцевого населення були дуже значними; на південь від Карпат, на територіях старих балканських культур, в провінціях великого Риму, ці субстратні впливи були ще значнішими. Східна, територіально українська частина вихідної Славії, що стала оперттям східнослов'янської колонізації неосяжних лісових та лісостепових просторів, зберегла найбільше автентичних рис слов'янства, найменше зазнала впливу культур сусідів та аборигенного населення. Це — істотна риса культурної історії східної гілки слов'янських народів.

Предки русинів заселяють територію, суміжні з великим степовим океаном, де панував спершу іраномовний, а пізніше тюркомовний кочовий Туран. Контакти із скіфським, пізніше — сармато-аланським світом виявилися для слов'ян Подніпров'я найбільш значущими в ідеологічній, культурно-релігійній сферах. Це був один із виявів взаємодії Європи з Азією, бо кочовий Степ простягався від передгір'їв Великого Хінгану до передгір'їв Карпат і навіть Альп. І вже тут перед нами постає велика євразійська проблема.

Специфіку східнослов'янських культур і зокрема української культури часто вбачають у своєрідній

перехідній позиції між Заходом і Сходом. Дійсно, Україна-Русь виступає в історії як східний фланг європейської середземноморської культури, бо басейн Чорного моря — не тільки географічно, а й культурно є продовженням Середземномор'я. Але якщо західним європейцям можна пробачити узагальнююче іменування «Азією» всього, що лежить на схід від Волги, то для тих російських та українських ідеологів, які претендують на синтетичне «євразійство», така нерозбірливість непростима. Не існує культурної й політичної «Азії взагалі». Є Степ, могутня кочова цивілізація, що дедалі більше занепадала після XIV—XV століть. Є далекосхідний цивілізаційний центр, великий Китай, який культурно впливав на Степ, але був його непримиренним ворогом і антиподом. Є Індостан. Є Передня Азія, і в багатьох відношеннях її спадкоємцем стала південна зона Середземноморської культури — світ ісламу. З якою з цих Азій здійснювався східними слов'янами синтез?

Українська історія проходить через співжиття і конфлікти із великим Степом, мариво якого завжди було жадібною мрією землеробів і тривожним символом смертельних небезпек. Слід підкреслити, що навіть для Кримського ханства степові орди були лише його войовничою околицею, а стосунки України з Кримом — це лише частина більш широких стосунків із ісламським Сходом, з Османською імперією зокрема. Позиція українських діячів тут коливалась від жорсткої войовничої непримиренності Сірка до компромісів Дорошенка. Культурні впливи Сходу на Україну дуже мало досліджені. І все ж про Україну як

про якийсь культурний синтез Європи з цим Сходом говорити не доводиться.

На історичну арену в контактах з народами, які рано ввійшли в письмову культурну історію, предки сучасних українців входять у період Київської Русі, в IX—XIII ст., хоча і військові конфлікти, і мирні контакти з середземноморською цивілізацією слов'яни мали з V—VI століть. В короткий час створюється міська цивілізація, орієнтована на християнську культуру в її східному варіанті. Київська Русь успадковує набутки «Сходу» в тому специфічному розумінні слова, яке трималося десь до XVI ст.: Заходом (Occidentum) називали Італію, Прованс та Іспанію, Сходом (Orientum) — колишню Східну Римську імперію (Візантію). Візантія багато що взяла від своєї Азії своїх азійських сусідів. І все ж не тільки у власній уяві, а й реально в усій культурі, зокрема юридичній та соціально-економічній, Рим-«Візантія» більше зберігав спадщину давнього імперського Риму, ніж Захід. Стосовно цього і Росія, і Україна успадковують через східне християнство не Азію, а «Схід» — Європу. Але у варіанті, який не став для пізнішої Європи характерним.

Європейський Захід у період, коли центри культурного та економічного розвитку перемістились із Середземномор'я до заальпійської зони, врешті витворив таку систему взаємовідносин соціальних та культурних сил, коли військово-політична і духовна влада — держава і церква — були відносно незалежні одна від одної; подібну автономію вибороло собі й місто, здобувши владу грошей. Європейський Схід створив систему, жорстко підпорядковану деспотії сили військово-політичної. Саме цю систему, що в ній

розвинувся централізм Давнього Риму, успадкувала пізніше Російська імперія разом з візантійським двоголовим орлом, але без головного цивілізаційного набутку Римської (в тому числі східної) імперії — римського права. Право успадковане насамперед Заходом з його системою рівноваги, де віра не тотожна владі, а влада не тотожна грошам.

Як і середньовічна Європа, Київська Русь являла собою систему автономних і взаємодіючих «світів» — сільських громад, міст, князівських дворів та церкви. За своїм соціальним характером це була полісна, міська культура, в якій більш-менш стійка структура взаємовідносин існувала між містами, а не князівськими адміністраціями. «Мати міст руських» Київ являв собою столицю єдиної держави тільки на перших порах, коли влада Київського великого князя збігалася з батьківською владою над іншими князями. В подальшому авторитет Київського «стола» був традиційним та ідеологічним, що не спирався на військово-адміністративну силу, як і зверхність «градів» над «пригородами» (містами-колоніями). Система співпідпорядкування, союзності та традиційної ворожості міст і регіонів була більш стабільною, ніж короткочасні угоди між князями з неодмінними цілуваннями хреста. В цій системі вся неозора, майже не пов'язана шляхами сполучення територія тяжіє до двох етнокультурних центрів: на півдні — до Києва, на півночі — до Новгороду.

На ґрунті цих соціальних структур, спільних для всього неозорого слов'янського Сходу, по-різному складаються його долі в різних регіонах. І тут можна вже говорити про власне українську історію як історію не тільки слов'янського

Сходу і не тільки оригінальну та блискучу добу Київської Русі, яка ґрунтувалася на східнохристиянській церковній культурі. Можемо виокремити регіональну культуру, що з певними умовностями і пізнішими коннотаціями можна називати україно-руською (не менш законно, ніж ми вживаємо термін «Візантія», штучний і ґрунтований на пізніших осмисленнях історичних реалій).

З етнокультурної точки зору, вся східна Славія — Русь являла собою сукупність малих етносів, літописних «племен» різного походження — як південного («україно-руського»), так і північного, з болотисто-лісових низин північно-східної Польщі. Проте реальністю були й великі зони, по яких перебігали культурні, в тому числі мовні, новації. Дві головні зони, на які розпадається велика східна Славія, — Південь (власне Русь) та Північ. Між ними — проміжна, перехідна зона, до якої належали майбутня Бсларусь та в'ятицько-радимицький Схід. Поділ на Схід і Захід тоді був менш значущим, ніж поділ на Південь і Північ. Південь збігається географічно з територією найдавнішого слов'янського розселення на Подніпров'ї, з чого можна судити про давність зональних україно-руських особливостей.

Система української мови, за оцінками лінгвістів, складається орієнтовно до XII ст., але не пізніше XIII століття. Як зазначав М.С. Трубецької, однієї правеликоруської мови не було — витоком російської мови були мовні системи східнослов'янської Півночі та (в'ятицького) Північного Сходу, культурно на перших порах ближчого до (україно-руського) Півдня. З XII ст. виразно складається й культурне ядро великоруської нації в межириччі Волги й

Оки, — Ростово-Суздальська, пізніше — Московська земля. Спочатку більш сильна й експансивна, республіканськи-міська Новгородська Північ упродовж пізнішої історії була розгромлена та повністю асимільована Московським Північним Сходом.

Якщо Північ, у майбутньому великоросійська, або підпорядковує все суспільне життя деспотичній князівській владі (Московська земля), або встановлює республіканськи-міську систему (Новгород, Псков), то на україно-руському Півдні все вирішується реальним співвідношенням сил. Князівська влада спочатку тримається на архаїчній системі даринь — віддачувань (князівські побори-«полюддя» з відповідними «кормліннями»-пирами), пізніше на монополії князя на найвигідніші товари — хутра, мед, віск, раби, — і, нарешті, десь із XII ст. — на вотчинному землеволодінні. Відносини з навколишнім світом (чи «світами») регулюються правом типу «варварських правд» — Руською правдою. Церква живе за своїми правними нормами — номоконами, місто і село — за побутовим правом. Фактично князівський світ не гарантує життя і безпеки іншим світам. У військових сутичках із зовнішнім ворогом князі нерідко виступають у союзах, але ніколи — під єдиним командуванням. Консенсус на підставі рівноваги сил — таке нетривке підґрунтя політичної стабільності на україно-руському Півдні. В пізнішій історії ця система має тенденцію розвалюватися на соціальні складові, а в культурному відношенні вона творить мозаїку слабопов'язаних соціально-культурних середовищ.

У ностальгічних мріях українсько-го поета ХХ ст. про «візантійську мідь» немає історичної основи: державницьку «візантійську мідь» ус-

падкував Московський Північний схід Славії. В Україні-Русі військово-дружинницький князівський світ ніколи не витворював централізованої структури. Київ був лише політико-ідеологічним центром Руської держави і центром церковної за підвалинами нової цивілізації з її книжною культурою, храмовою архітектурою, іконописом та музикою. Не випадково Москва прийняла ідеологію «третього Риму», а Київ пізніше спробував їй протиставити ідеологію «другого Єрусалима». З цими особливостями Півдня та Північного Сходу давньої Славії пов'язані особливості сімейного укладу — з необмеженою владою домовладки на Північному Сході, порівняно м'якого, із значною самостійністю жінки і дітей на Півдні, що відбилося у фольклорі та звичаях. Південь дійсно був схожий стосовно цього на лісостепову Елладу, Північний Схід — ближчий до Римської «міді».

Окрім часто підкреслюваних державницькими авторами вад української історії, пов'язаних із слабкістю державного начала, слід зазначити й деякі чесноти, як завжди, пов'язані з вадами. Вплив церкви на культуру залишався визначальним аж до нових часів, але на Україні церква не була елементом владної структури, як у Росії, і не настільки сильно й авторитарно контролювала повсякденне життя, як у католицьких країнах. Внаслідок цього в українській культурі набагато відчутніші релікти дохристиянської старовини, — і в побуті, і в книжній культурі, що знайшло свій вияв навіть у творчості Гоголя.

Культурно-політичні «світи», що були елементами феодалного суспільства, на Україні слабо пов'язані

між собою, досить самодостатні, що мало велике і негативне значення: багаті українські князі сидять у глушині в своїх маєтностях, здебільшого десь у замках над волинськими річками, не претендуючи на причетність до великої влади й високої культури. Миська культура не була зруйнована монгольським завоюванням, але втрата позицій міст, їх аграризація надовго гальмує прогрес. Позбавлена державного та князівського покровительства церква, центр якої — Константинопольська патріархія — переживає всі нещастя разом з розгромленою Візантійською імперією, потрапляє на кілька століть у стан глибокого занепаду. Все це зумовило культурну кризу — аж до часу, доки церква й культура не підпадають під покровительство багатих міщан.

Підґрунтям неперервності культурної історії України-Русі є землеробська традиція. Українська культура мала аграрну основу передусім завдяки тому, що система й техніка землеробства, які склалися вже в часи Русі, виявилися надзвичайно стійкими за умов лісостепової України всіх історичних часів. Східнослов'янська Північ довго зберігала підсічно-вогневе землеробство, натомість лісостепова Україна-Русь перейшла на трипільну систему з постійними землеробськими поселеннями і зберегла її та необхідну техніку в головних рисах до XVIII століття. Впродовж десяти віків землю нашої вітчизни орав «український» плуг, зпаряддя, винайдене на основі балканських зразків нашими народними майстрами і вдосконалюване поколіннями селян. Хліба, добутого працею селянина, вистачало, щоб прогодувати і себе, і місто. Стабільна землеробська культура — підґрунтя всього культурного життя нашого краю впродовж

століть. І досягнення міської цивілізації часів Київської Русі залишаються жити не тільки в церковно-монастирській системі, а й спускаючися в селянську культуру, трансформуючи її язичницькі підвалини.

В подальшій історії України киеворуський субстрат відступає на задній план порівняно з міфологією козацтва, героїкою боротьби з татарськими ордами та польською шляхтою як уособленням загрози національному існуванню. Неспокійна військова історія доби релігійних війн, яка на терені України закінчилася пізніше, ніж в інших країнах Європи, і була нерозривно пов'язана з боротьбою проти ісламської Османської імперії, створила стійку українську легенду. Аж до сучасних поколінь стара Україна ототожнюється з козацькими жупанами та кунтушами, шаблями та списами, народними думами та кобзарськими піснями. Героїчна і страшна епоха заступила в народній свідомості давнішу традицію, хоча можна обґрунтовано твердити, що в українському культурному минулому були й биліни київського циклу, подібні до тих, які зберегла великоросійська Північ, та інші давньоруські ремінісценції.

Проте легенда є легенда. Вона є способом переходу в свідомість якихось історичних реалій і водночас щось залишає в тіні. В українській історії однаковим романтичним серпанком інколи оповиті різномірні явища, а то й несумісні тенденції.

У Литовській, а пізніше в Польсько-Литовській державі українська князівська й шляхетська верхівка належала до найбагатших землевласницьких верств і не мали серйозних політичних амбіцій. Власні культурні потреби, культурний мінімум, необхідний для підтримання гідного

існування землевласницької верхівки в рамках польсько-литовської шляхетської республіки були досить невисокими. Звідси, здавалось би, неминучість перетворення України-Русі на глибоку провінцію Речі Посполитої. Проте історія склалася інакше.

Русинська аристократія і верхівка кліру енергійно прагнуть будувати мости до західної культури, що за тодішніх умов означало для України пошуки компромісів із католицькою церквою. На унію пішли вищі руські церковні ієрархи, не проти унії в принципі була і вся еліта — також і лідер староукраїнського православного суспільства Костянтин-Василь Костянтинович князь Острозький, тільки він був проти перетворення української церкви на католицизм нижчого сорту. Проекти широкого церковного союзу з Римом мав і митрополит Петро Могила. За умов контрреформації й непримиренності Святійшого престолу, а особливо польських католицьких кіл, до східних «схизматиків» компромісу не сталося.

Ті ж проблеми освітньої рівноправності з католиками виникали і перед міщанською громадою, що набирала сили з XVI століття. Проте соціальні низи, як сільські, так і міські, були настроєні радикально, і в культурі це знаходило вияв у фундаменталістському критицизмі, спрямованому як проти аристократичної верхівки, так і проти західницьких культурних орієнтацій.

Поразка аристократичного західництва була зумовлена соціальними причинами. Вищі суспільні верстви пробували організувати феодальну колонізацію лісостепових та степових земель українського Півдня, але

більш ефективною виявлялась самостійна селянська колонізація під прикриттям військових поселенців — козаків. Україна довгі роки і десятиліття знаходиться на грані соціального хаосу, оскільки її соціальна верхівка не виконує військово-політичних функцій, які її виправдовують у всіх «нормальних» суспільствах, — функцій забезпечення стабільності існування й охорони життя та справедливості. Тому в народній свідомості посилюється сприйняття своєї верхівки як чужої етнічно і навіть релігійно («польської»), що набагато випереджає реальний процес колонізації української еліти.

Хоч як це дивно, особливої гостроти набувають ці процеси соціальної деструкції завдяки правовій культурі, достатньо високій в Литовсько-руській державі. «Литовські статuti», за якими жило українське суспільство ще довго після переходу під руку російського царя, були продуманим компромісом передового тогочасного права з традиціями «Руської правди». Статuti відділили рабський статус від статусу вільної, хоч і зобов'язаної і залежної, людини і заборонили обернення вільного співвітчизника в рабство. Значення правосвідомості україно-руського суспільства особливо виразно виявляється, коли її порівняти з відсутністю правосвідомості в імперській Росії, її традиційним необмеженим деспотизмом, фактичним статусом раба у залежних селян і безправ'ям навіть у привілейованого стану, який на Україні мав за Литовськими статутами («конституціями») всі невідчужувані права особи. Гострота ситуації чималою мірою була зумовлена тим, що навіть залежні селяни мали певні права, але фактичних гарантій конституційних прав

не мав ніхто, крім шляхти, бо слово шляхтича перед судом вважалося істинним без доказу. Кричущий контраст між формальним правом і реальним безправ'ям виявився джерелом хаосу і спричинився до загибелі Речі Посполитої.

Результат боротьби сил і тенденцій відомий. Селянськи-козацька Жакерія з половини XVII ст. створює підвалини козацької держави, разом з тим війна руйнує Україну і завершується вибором на користь православної Росії — цілком у дусі простонародного фундаменталізму. Спроби козацької верхівки змінити цей вибір не мали успіху. Проте це не означало перемоги православно-фундаменталістських культурних орієнтацій: спадщиною прозахідницьки орієнтованих церковних ієрархів і насамперед Петра Могили стала система освіти, побудована на західних зразках. Орієнтація на католицькі зразки вченості, латинська мова шкільного викладання при збереженні традиційних східних церковних пов'язань створили унікальні культурні умови, за яких спадковість із середньовічною культурою зберігалась, а вченість набувала світського або напівсвітського характеру навіть у доктринальних релігійних питаннях.

Реформація на Україні не набула розвитку, оскільки на чолі антипапістського руху стояло православ'я, тісно пов'язане з міськими колами. Зв'язок українського православ'я з протестантським за функціями просвітництвом мав і негативні сторони, які потім далися взнаки. Європейський протестантизм рішуче поривав з традиціями середньовічного католицизму і звертався до народної самосвідомості, що на певний час визначило його культурну спрощеність, натомість дозволило

вийти на нові рубежі на ґрунті національної народної культури й мови. Не пориваючи ні з католицькими, ні з православними традиціями, український релігійний просвітницький рух зберіг індиферентність до національних підвалин культури і, зокрема, до національної мови. Українська книжність користується церковнослов'янською, архаїчною книжною, латинською, польською і — пізніше дедалі переважніше — російською мовами, залишаючи народну українську для фольклору й повсякденного побуту як «нижчу» мову.

Саме взаємодія всіх тенденцій — шляхетських, церковних, «братських» міських, козацьких, селянських — створює в українській культурі те багатоголосся, яке знаходить вираз у так званому «українському бароко». З усієї багатобарвності староукраїнської культури в українську легенду переходить тільки найбільш виразний і яскравий «козацький» символічний ряд, що втілює всі свободлюбні традиції і тенденції України. Дух відчайдушного балансування на грані «нижнього світу», а в реальності — в постійному сусідстві зі смертю породив не тільки поезію свободи, а й своєрідну для України сміхову культуру. З такого немовби жарту починається новоукраїнська література народною мовою, такий ніби жарт проходить з України в російську культуру гоголівським усвідомленням жаху російської імперської повсякденності.

До останньої третини XVIII ст. продовжується період культурної історії, що його з тією ж часткою умовності можна називати староукраїнським. Йому поклали край завоювання та реформи Катерини II, що уніфікували статус колишньої козацької автономії

в Росії, перетворили її обивателів на дворян або кріпаків.

У часи перебування в складі Російської імперії, які затягнулися на три з половиною століття, становище української культури визначається подвійним характером імперської влади. З одного боку, починаючи з Петра, — а Лівобережна Україна стає частиною Росії всього за кілька десятиліть до його сходження на царський престол, — державна влада є імперською в тому розумінні, що вона постає як сила, яка не потребує жодної ідеологічної санкції для свого існування і функціонування. Петро I оформив цей принцип вищості держави й царя над усім ліквідацією патріархату, зведенням ролі церкви до ролі міністерства, побудовою нової столиці і демонстративним «західництвом». З іншого боку, самодержавний деспотизм, будучи джерелом і релігійної, і національної місії Російської держави, є етнічно російським, а не наднаціональним, і православним, а не іновірним. Звідси подвійність національних і релігійних орієнтацій, традицій та упереджень, «західництво» і «слов'янофільство», суперництво Петербурга і Москви і так далі. Звідси демонстративне «західництво» російських монархів аж до Олександра III, переорієнтація самодержавства на національно-релігійні витoki своєї влади, що звужувало його ідеологічні можливості й було ознакою старості режиму. Так само пережив переорієнтації з універсального революційного інтернаціоналізму до ідеології російського великодержавного шовінізму комуністичний тоталітарний режим.

Як традиційний суперник Півночі, послаблений і бездержавний український Південь, здавалося б, не становив жодної загрози імперсько-

му режиму. Але насправді імперія могла «відпустити Польщу», за висловом Миколи I, могла існувати без будь-якого територіального здобутку, але не могла жити без України. І коли в XIX ст. царизм робить вигляд, що не тільки України, але й Малоросії давно не існує, а є тільки південні губернії та екзотичний діалект, гідний селянських анекдотів і, може, в кращому випадку вартий уваги збирачів старовини, — насправді ж він добре знає, що Україна існує. Чи не найбільш показовою була панічна реакція імперської влади саме на розвиток російськомовної української гуманітарії під егідою Російського Географічного Товариства, наслідком якої була категорична заборона високої української культури «царем-визволителем» Емським указом 1876 року. При всій подвійності імперської бухгалтерії мета царської політики одна — асиміляція української нації, ліквідація самостійності й неповторності української культури.

З XVIII ст. українська культура веде в російській імперії подвійне існування. Українські сили беруть велику участь у будівництві імперської культури, в творенні сучасного мalarства, музики, в тому числі виконавства, літератури, науки, в державному будівництві. Сучасна за своїми характеристиками, ця загальноімперська культура входить до європейського культурного простору й обслуговує також і українське суспільство. Водночас українська національна орієнтація створюється постійною присутністю «низового» культурного елементу, спочатку сміхового, карнавального, а потім і у вигляді ідеалу Народу, і в наявності україномовної сучасної культури.

Україна — це завжди щось більше, ніж суто україномовна або українська

за сюжетами і тематикою культура. Спочатку скромна за своїми успіхами, але дедалі ширша і глибша течія української культури відіграє роль притягального центру української російськомовної та загальноімперської культури, роль орієнтира, саме існування якого символізує націю.

Засадово той самий процес відбувся і в радянські часи. Україномовна українська культура — радянська проза і поезія, театр, школа і наука — залишалися тільки частиною національної культури, яка давала їй гуманітарну орієнтацію. Суспільство, за режиму тоталітарної імперії зорієнтоване на силу і владу, творить воєнно-промисловий комплекс з його найновітнішою технікою, розвиненими природознавчими та математичними науками і водночас слабким фундаментальним базисом та мінімальною гуманітарною культурою.

Україна — це унікальна за своїми багатствами земля. На ній зосереджено 5 відсотків світових запасів корисних копалин, за деякими з них вона знаходиться в першій п'ятірці місць у світі. Маючи умови для порівняно стабільних урожаїв, Україна володіє нечуваної якості чорноземними ґрунтами. Така щаслива комбінація індустриальних і сільськогосподарських можливостей становить і певну небезпеку — вона схиляє до екстенсивних способів прогресу. Село у нас завжди було надто бідним і малоземельним, щоб інтенсивно використовувати агрокультуру, і надто сподівалося на просте збільшення земельної власності. Звідси й вимушена еміграція на сибірську цілину або в канадські прерії.

До певної міри аналогічна ситуація складалася в усій культурі. Підкорена великими імперіями, насамперед Російською, Україна опинилася в си-

туації провінції, і влада всіляко намагалася її в цьому стані утримати. Найпростіший спосіб прогресу був екстенсивний, — використання існуючої імперської культури, зокрема шляхом переїзду до імперських центрів. Це створювало в метрополії українську діаспору, дозволяло через столиці підтримувати зв'язки й із світовою культурою, породжувало широку маргінальну, проміжну українсько-російську культуру — але й закріплювало провінційність та посилювало асиміляторські тенденції.

Впродовж ХХ ст. Україна зробила величезний ривок у галузі освіти, побутової культури, техніки й науки. Україна, її 50 млн людей, — це колосальні можливості прогресу цивілізації, адже в масі своїй це добре підготовлені, працьовиті і здатні сприймати нове фахівці, світлі голови і золоті руки. Найбільше вони потребують світлої гуманітарної культури, щоб усі їхні можливості розвивались у єдиному і різноманітному цілому.

Україна — це світ безмежних можливостей.

У ХХІ ст. вона входить через один з найдраматичніших відрізків своєї історії. Багато чинників вплинуть на її долю, але — може, вперше за свою багатовікову історію — вирішувати все буде вона сама, самостійно й незалежно.

Піднесення української культури не буде результатом руйнації здобутого в рамках важкого минулого. Україна створила доробок, що його вона має тепер асимілювати на нових, сучасних, цивілізованих культурних європейських засадах.

Варіантів катастрофи і втрати цінностей багато, варіант відродження лише один. Це — дбайливе збереження всього, що служило в нашій історії істині, добру і красі.

У книзі використано ілюстративні матеріали з таких видань:

- Ассєв Ю.С. Джерела. — К., 1980.
- Березкин В.В. Даниил Лидер. — К., 1988.
- Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — К., 1963.
- Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978.
- Жолтовський П.М. Малюнки Кисво-Лаврської іконописної майстерні. — К., 1982.
- Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVII—XXVIII ст. — К., 1983.
- Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988.
- Золотуский И. По следам Гоголя. — М., 1988.
- Івакін Г.Ю. Оповіді про стародавній Київ. — К., 1982.
- Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. — К., 1994.
- Історія Української РСР. — К., 1981.
- Катерина Білокур. — К., 1975.
- Київ Михаила Булгакова. — К., 1990.
- Кисво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Стародруки. — К., 1971.
- Кисво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Фотоальбом. — К., 1984.
- Кузякіна Н. П'єси Миколи Куліша. — К., 1978.
- Логвин Г.Н. По Україні. — К., 1968.
- Логвин Г.Н. З глибин. — К., 1974.
- Логвин Г.Н. Украина и Молдавия. — М., 1982.
- Нотатки з мистецтва. — Філадельфія, 1987—1990.
- Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1980.
- Пляшко Л.А. Город, писатель, время. — К., 1985.
- Посвящение Гоголю. Литографюры и мютипы В. Зелинского. — М., 1987.
- Россия. — Сп., 1903. — Т. VII.
- Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. — К., 1984.
- Рубан В.В. Український портретний живопис другої половини XIX — поч. XX ст. — К., 1986.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982.
- Сегов В.В. Восточные славяне. — М., 1982.
- София Киевская. — К., 1973.
- Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996.
- Українська минувщина. — К., 1994.
- Українська старовина. — К., 1991.
- Українське народне житло / Т.В. Космина, З.О. Васіна. — К., 1986.
- Український живопис: Альбом. — К., 1985.
- Український костюм / В. Миронов, О. Перепелиця. — К., 1977.
- Український народний одяг XVII — поч. XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. — К., 1988.
- Український середньовічний живопис. — К., 1976.
- Художники русского театра. — М., 1991.
- Шевченко Т. Повне збір. тв. — К., 1961. — Т. 7, кн. 1.
- Шевченко Т. Повне збір. тв. — К., 1963. — Т. 10.
- L'art en Ukraine. Toulouse.
- Marcade V. L'art en Ukraine. — Lausanne, 1990.

Вступ	3
Розділ I. Індоевропейський фон	7
§ 1. Слов'яни в групі народів	
індоевропейської мовної сім'ї	7
Індоевропейська проблема	7
Слов'янська проблема	11
§ 2. Індоевропейські традиції в духовній культурі	13
Світовий порядок	13
Структура індоевропейського пантеону	16
Жертва і оновлення	18
Розділ II. Слов'янські культурні джерела	22
§ 1. Слов'яни на території України	23
Розселення слов'ян на сході Європи	23
Етнічні групи слов'ян	27
Сусіди слов'ян	29
§ 2. Міфологічний простір	
слов'янського язичництва	32
Структура міфологічного простору	32
Мікрокосм і макрокосм. Світське і священне	36
§ 3. Релігія, міфологія і культ	38
Основний міф	38
Слов'янські боги	40
Язичницький культ	48
Розділ III. Культура Київської Русі	56
§ 1. Київська Русь у перспективі «Захід — Схід»	57
Захід	57
Візантія	60
Азійський Схід	63
§ 2. Русь у культурно-політичній	
перспективі України	65
Мовний вимір	65
Вимір культури побуту	67
Етноси й землі	69
Культурно-політичний сенс роздрібності	70
§ 3. Соціальні світи Русі	71
Світ села	71
Світ міста	73
Князівський світ	77
Світ церкви	81
Влада і свобода	83
§ 4. Сакральна культура	87
Християнська культура	87
Теологічні ідеї християнства	87
Східнохристиянський культ	89
Сакральна література	92
Сакральна архітектура	94
Сакральний живопис	99
Сакральна музика	103
§ 5. Позасакральна культура	104
Книжна культура	104
Світські жанри	108
Розвиток традиційної культури	110
Власна давньоруська книжність	113

Розділ IV. Культура України	
в XIV—XVII ст.	120
§ 1. Україна в протистоянні Заходу і Сходу	121
Католицький Захід і культура Ренесансу	121
Реформація і Контрреформація	126
Імперія Османів	129
Татари	132
§ 2. Україна в культурно-політичній системі	
Польсько-Литовської держави	134
Україна-Русь: устрій і традиція	134
Литовські статuti	141
Міста і торгівля	145
Міжетнічні відносини	154
§ 3. Козаччина як культурне явище	159
Колонізація лісостепової «України»	159
Утворення козацького стану	160
Козацька демократія	167
Козаки і віра	168
§ 4. Церква й освіта	170
Становище православної церкви й освіти	170
Братства і рух за реформи церкви й освіти	175
Дві культурно-політичні орієнтації	179
Петро Могила та його спадщина	186
§ 5. Староукраїнська барокова культура	190
Стилістика староукраїнської культури	190
Київський культурний центр	197
Українська пісня й дума	201
Розділ V. Культура України	
кінця XVII — кінця XVIII ст.	208
§ 1. Епоха просвітництва —	
культурно-політичний	
контекст української історії	209
«Вік Розуму»	209
Польща	217
Росія	220
§ 2. Стара Україна: соціально-політичні реалії	
та культура повсякденного життя	228
Козацька автономія	228
Місто	233
Колонізація нових земель	236
Соціальна нестабільність	238
Господарський та культурний побут	241
§ 3. Освіта й гуманітарна культура	246
Освіта	246
Зміст вищої освіти	250
Феофан Прокопович	254
Українська діаспора в Росії	258
Люди старої України	260
§ 4. Пізнє українське бароко	263
Архітектура і живопис	263
Історична самосвідомість	276
Книга, театр, музика	279
§ 5. Кінець староукраїнської барокової культури.	
Григорій Сковорода	284

Розділ VI. Культура України

першої половини XIX ст.	290
§ 1. Консерватори й ліберали в Європі та Росії	291
<i>Свобода соціальна і національна</i>	291
<i>Класицизм і романтизм</i>	295
<i>Росія: дві культурно-політичні орієнтації</i>	300
§ 2. Новий «культурний ландшафт» України	308
<i>Нові соціальні механізми культури</i>	308
<i>Нові вищі навчальні заклади і центри культури</i>	317
§ 3. Традиціоналізм і романтизм	323
<i>«Історія русів»</i>	323
<i>Іван Копляревський та його «Енеїда»</i>	326
<i>Українська романтика і слов'янська ідея</i>	331
<i>«Кирило-Мефодіївське товариство».</i> <i>Микола Костомаров</i>	336
<i>Галичина і революція 1848 р.</i>	343
§ 4. Микола Гоголь	348
<i>Особистість. Життєвий шлях</i>	348
<i>Повісті</i>	352
<i>«Ревізор»</i>	356
<i>«Мертві душі» і крах Гоголя</i>	358
§ 5. Тарас Шевченко	362
<i>Життєвий шлях, особистість</i>	362
<i>Шевченко-художник</i>	367
<i>Поетія Шевченка</i>	370
Розділ VII. Культура України другої половини XIX — початку XX ст.	380
§ 1. Промислова революція на Заході. <i>Реалізм і суб'єктивізм</i>	381
<i>Горизонти технічної цивілізації</i>	381
<i>Пізній романтизм</i>	385
<i>Соціалізм та марксизм</i>	389
<i>Націоналізм і загроза війни</i>	395
§ 2. Росія на шляху реформ. Еволюція правової та політичної природи самодержавства	400
<i>Реформи Олександри II</i>	400
<i>Контрреформи і криза імперії</i>	407
<i>Антисемітизм</i>	413
§ 3. Україна пореформна та передреволюційна	417
<i>Село</i>	417
<i>Урбанізація краю</i>	423
<i>Західна Україна</i>	427
§ 4. Громадсько-політичні рухи в Україні	430
<i>Орієнтації визвольних рухів</i>	430
<i>Національний рух. Українська політика уряду</i>	432
<i>Ліберальні і соціалістичні рухи</i>	439
<i>Галичина — український П'ємонт</i>	443
§ 5. Культура України 60—80-х років	448
<i>Наука в системі культури</i>	448
<i>Доба реалізму. Література і театр</i>	453
<i>Музика</i>	457
<i>Живопис</i>	460
<i>Україна в культурі Росії</i>	462
§ 6. Ідеологія громадства і Драгоманов	471
<i>Доля національного романтизму</i>	471

<i>Михайло Драгоманов</i>	476
<i>Іван Франко</i>	483
§ 7. На зламі століть	489
<i>Грушевський як учений</i>	489
<i>Нова політика галицької націонал-демократії</i>	492
<i>«Батьки і діти» в наддніпрянській</i> <i>націонал-демократії</i>	499
<i>Традиція й «модерн»</i>	504
<i>Леся Українка</i>	510
<i>Традиція та авангард у мистецтві</i>	514
§ 8. Ліберально-демократична й соціалістична думка	522
<i>Ліберально-демократичний гуманізм</i>	522
<i>Гуманістичний соціалізм</i>	527
<i>Володимир Вернадський</i>	532
Розділ VIII. Культура України в період комуністичної диктатури	536
§ 1. Криза європейської цивілізації	537
<i>Війна і загроза цінностям Заходу</i>	537
<i>Двадцять років: проблиски надії</i>	541
<i>Фашизм</i>	544
§ 2. Утвердження комуністичного тоталітаризму	549
<i>Ленін і «диктатура пролетаріату»</i>	549
<i>«Ленінський кооперативний план»</i>	555
<i>Тоталітарний поворот</i>	559
§ 3. Україна в епіцентрі трагедії	563
<i>Українська інтелігенція в Громадянській війні</i>	563
<i>Непівський реформізм і «українізація»</i>	572
<i>Терор і кінець «українізації»</i>	581
§ 4. Культурне піднесення 20-х років	587
<i>Освіта і культура</i>	587
<i>Всеукраїнська Академія наук</i>	593
<i>«Масовізм» і Хвильовий</i>	601
<i>Український авангард</i>	606
<i>Винниченко</i>	612
<i>Культурні орієнтації</i> <i>українського націоналізму</i>	615
§ 5. Культура України в період сталінського тоталітаризму	621
<i>Сталінський тоталітарний режим</i>	621
<i>Україна в системі тоталітаризму</i>	625
<i>Україна в Другій світовій війні:</i> <i>культурно-політичні перспективи</i>	630
<i>Культура України в повосній</i> <i>тоталітарній імперії</i>	639
<i>«Соціалістичний реалізм»</i>	647
§ 6. Розклад тоталітаризму	655
<i>Глобальний контекст історії</i>	655
<i>Економічна стагнація СРСР</i>	660
<i>Політична культура епохи Хрущова</i>	665
<i>«Розвинутий соціалізм»</i>	671
<i>Політичний простір України</i>	675
<i>Культура повсякденного життя</i>	683
<i>Науково-технічна культура України</i>	689
<i>Гуманітарна культура України</i>	695
Підсумки	715
<i>Що таке Україна?</i>	715

Навчальне видання

ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович

НАРИС ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Редактор

Л.І. Маслоva

Художник обкладинки

С.І. Чусв

Художньо-технічний редактор

Ю.Ф. Назаренко

Комп'ютерне складання

М.І. Єнакі

Комп'ютерна верстка

О.М. Колосюк

Коректор

Н.П. Підлужна

Підписано до друку 15.06.98. Формат 70 x 100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Балтика. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 45,5. Безплатно.

Зам. 119.

Видавництво «АртЕк».

252023, Київ-23, вул. Л. Первомайського, 9.

Тел. (044) 246-79-12, 246-72-52.

Надруковано на Білоцерківській книжковій фабриці
256400 м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Вступ	3
Розділ I. Індоевропейський фон	7
§ 1. Слов'яни в групі народів	
індоевропейської мовної сім'ї	7
Індоевропейська проблема	7
Слов'янська проблема	11
§ 2. Індоевропейські традиції в духовній культурі	13
Світовий порядок	13
Структура індоевропейського пантеону	16
Жертва і оновлення	18
Розділ II. Слов'янські культурні джерела	22
§ 1. Слов'яни на території України	23
Розселення слов'ян на сході Європи	23
Етнічні групи слов'ян	27
Сусіди слов'ян	29
§ 2. Міфологічний простір	
слов'янського язичництва	32
Структура міфологічного простору	32
Мікрокосм і макрокосм. Світське і священне	36
§ 3. Релігія, міфологія і культ	38
Основний міф	38
Слов'янські боги	40
Язичницький культ	48
Розділ III. Культура Київської Русі	56
§ 1. Київська Русь у перспективі «Захід — Схід»	57
Захід	57
Візантія	60
Азійський Схід	63
§ 2. Русь у культурно-політичній	
перспективі України	65
Мовний вимір	65
Вимір культури побуту	67
Етноси й землі	69
Культурно-політичний сенс роздрібності	70
§ 3. Соціальні світи Русі	71
Світ села	71
Світ міста	73
Князівський світ	77
Світ церкви	81
Влада і свобода	83
§ 4. Сакральна культура	87
Християнська культура	87
Теологічні ідеї християнства	87
Східнохристиянський культ	89
Сакральна література	92
Сакральна архітектура	94
Сакральний живопис	99
Сакральна музика	103
§ 5. Позасакральна культура	104
Книжна культура	104
Світські жанри	108
Розвиток традиційної культури	110
Власна давньоруська книжність	113

Розділ IV. Культура України	
в XIV—XVII ст.	120
§ 1. Україна в протистоянні Заходу і Сходу	121
Католицький Захід і культура Ренесансу	121
Реформація і Контрреформація	126
Імперія Османів	129
Татари	132
§ 2. Україна в культурно-політичній системі	
Польсько-Литовської держави	134
Україна-Русь: устрій і традиція	134
Литовські статuti	141
Міста і торгівля	145
Міжетнічні відносини	154
§ 3. Козаччина як культурне явище	159
Колонізація лісостепової «України»	159
Утворення козацького стану	160
Козацька демократія	167
Козаки і віра	168
§ 4. Церква й освіта	170
Становище православної церкви й освіти	170
Братства і рух за реформи церкви й освіти	175
Дві культурно-політичні орієнтації	179
Петро Могила та його спадщина	186
§ 5. Староукраїнська барокова культура	190
Стилістика староукраїнської культури	190
Київський культурний центр	197
Українська пісня й дума	201
Розділ V. Культура України	
кінця XVII — кінця XVIII ст.	208
§ 1. Епоха просвітництва —	
культурно-політичний	
контекст української історії	209
«Вік Розуму»	209
Польща	217
Росія	220
§ 2. Стара Україна: соціально-політичні реалії	
та культура повсякденного життя	228
Козацька автономія	228
Місто	233
Колонізація нових земель	236
Соціальна нестабільність	238
Господарський та культурний побут	241
§ 3. Освіта й гуманітарна культура	246
Освіта	246
Зміст вищої освіти	250
Феофан Прокопович	254
Українська діаспора в Росії	258
Люди старої України	260
§ 4. Пізнє українське бароко	263
Архітектура і живопис	263
Історична самосвідомість	276
Книга, театр, музика	279
§ 5. Кінець староукраїнської барокової культури.	
Григорій Сковорода	284

Розділ VI. Культура України

першої половини XIX ст.	290
§ 1. Консерватори й ліберали в Європі та Росії	291
<i>Свобода соціальна і національна</i>	291
<i>Класицизм і романтизм</i>	295
<i>Росія: дві культурно-політичні орієнтації</i>	300
§ 2. Новий «культурний ландшафт» України	308
<i>Нові соціальні механізми культури</i>	308
<i>Нові вищі навчальні заклади і центри культури</i>	317
§ 3. Традиціоналізм і романтизм	323
<i>«Історія русів»</i>	323
<i>Іван Копляревський та його «Енеїда»</i>	326
<i>Українська романтика і слов'янська ідея</i>	331
<i>«Кирило-Мефодіївське товариство»</i> , <i>Микола Костомаров</i>	336
<i>Галичина і революція 1848 р.</i>	343
§ 4. Микола Гоголь	348
<i>Особистість. Життєвий шлях</i>	348
<i>Повісті</i>	352
<i>«Ревізор»</i>	356
<i>«Мертві душі» і крах Гоголя</i>	358
§ 5. Тарас Шевченко	362
<i>Життєвий шлях, особистість</i>	362
<i>Шевченко-художник</i>	367
<i>Поетія Шевченка</i>	370
Розділ VII. Культура України другої половини XIX — початку XX ст.	380
§ 1. Промислова революція на Заході. <i>Реалізм і суб'єктивізм</i>	381
<i>Горизонти технічної цивілізації</i>	381
<i>Пізній романтизм</i>	385
<i>Соціалізм та марксизм</i>	389
<i>Націоналізм і загроза війни</i>	395
§ 2. Росія на шляху реформ. Еволюція правової та політичної природи самодержавства	400
<i>Реформи Олександра II</i>	400
<i>Контрреформи і криза імперії</i>	407
<i>Антисемітизм</i>	413
§ 3. Україна пореформна та передреволюційна	417
<i>Село</i>	417
<i>Урбанізація краю</i>	423
<i>Західна Україна</i>	427
§ 4. Громадсько-політичні рухи в Україні	430
<i>Орієнтації визвольних рухів</i>	430
<i>Національний рух. Українська політика уряду</i>	432
<i>Ліберальні і соціалістичні рухи</i>	439
<i>Галичина — український П'ємонт</i>	443
§ 5. Культура України 60—80-х років	448
<i>Наука в системі культури</i>	448
<i>Доба реалізму. Література і театр</i>	453
<i>Музика</i>	457
<i>Живопис</i>	460
<i>Україна в культурі Росії</i>	462
§ 6. Ідеологія громадства і Драгоманов	471
<i>Доля національного романтизму</i>	471

<i>Михайло Драгоманов</i>	476
<i>Іван Франко</i>	483
§ 7. На зламі століть	489
<i>Грушевський як учений</i>	489
<i>Нова політика галицької націонал-демократії</i>	492
<i>«Батьки і діти» в наддніпрянській</i> <i>націонал-демократії</i>	499
<i>Традиція й «модерн»</i>	504
<i>Леся Українка</i>	510
<i>Традиція та авангард у мистецтві</i>	514
§ 8. Ліберально-демократична й соціалістична думка	522
<i>Ліберально-демократичний гуманізм</i>	522
<i>Гуманістичний соціалізм</i>	527
<i>Володимир Вернадський</i>	532

Розділ VIII. Культура України в період комуністичної диктатури

.....	536
§ 1. Криза європейської цивілізації	537
<i>Війна і загроза цінностям Заходу</i>	537
<i>Двадцять років: проблиски надії</i>	541
<i>Фашизм</i>	544
§ 2. Утвердження комуністичного тоталітаризму	549
<i>Ленін і «диктатура пролетаріату»</i>	549
<i>«Ленінський кооперативний план»</i>	555
<i>Тоталітарний поворот</i>	559
§ 3. Україна в епіцентрі трагедії	563
<i>Українська інтелігенція в Громадянській війні</i>	563
<i>Непівський реформізм і «українізація»</i>	572
<i>Терор і кінець «українізації»</i>	581
§ 4. Культурне піднесення 20-х років	587
<i>Освіта і культура</i>	587
<i>Всеукраїнська Академія наук</i>	593
<i>«Масовізм» і Хвильовий</i>	601
<i>Український авангард</i>	606
<i>Винниченко</i>	612
<i>Культурні орієнтації</i> <i>українського націоналізму</i>	615
§ 5. Культура України в період сталінського тоталітаризму	621
<i>Сталінський тоталітарний режим</i>	621
<i>Україна в системі тоталітаризму</i>	625
<i>Україна в Другій світовій війні:</i> <i>культурно-політичні перспективи</i>	630
<i>Культура України в повосній</i> <i>тоталітарній імперії</i>	639
<i>«Соціалістичний реалізм»</i>	647
§ 6. Розклад тоталітаризму	655
<i>Глобальний контекст історії</i>	655
<i>Економічна стагнація СРСР</i>	660
<i>Політична культура епохи Хрущова</i>	665
<i>«Розвинутий соціалізм»</i>	671
<i>Політичний простір України</i>	675
<i>Культура повсякденного життя</i>	683
<i>Науково-технічна культура України</i>	689
<i>Гуманітарна культура України</i>	695
Підсумки	715
<i>Що таке Україна?</i>	715